

શ્રીશ્રેયઃસાધક અધિકારીવર્ગ મંથાવત્તિ મધાંક ૨૨

મગધુદાર મળિશંકર જટાભાંકર ઈશંગી
ઈનામી મંથમાતા, ૨.

શ્રી.

પાતંજલ યોગ દર્શન.

ઈનામ મેળવી ગુજરાતીમાં સવિસ્તર ટીકાસહિત
આપનારકર્તા

નેહીસનદાસ નેકાભાઈ કણુઆ, બી. એ.,
સરકૂત પ્રોફેસર, સામગદામ કોલેજ, આવનગર,
પૂર્વે દક્ષિણા રેતો, એલિફન્ટા કારેન્ડ, મુમ્બઈ.

દ્વિતીયાવૃત્તિ

પ્રસિદ્ધ કરનાર

શ્રીશ્રેયઃસાધક અધિકારી વર્ગ.

અમદાવાદ.

“શ્રી મુદ્ધુકલામદિર” લિમિટેડ-ખાડીઆ

સવન ૧૯૫૫.

ઈ સ ૧૯૫૫.

મુદ્દ ૨. ૨-૦-૦

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

પૂર્વથી દિતનું ચામન કરનાર સ્વસ્તમુદને પ્રાગ્ પુરુષે એ ચા
સ્વમયા આપી છે એ દિન એ પ્રકારનું છે — (૧) લૌકિક અને (૨)
પારમાર્થિક આ બે બેઠી શાસ્ત્રોના પણ બે વિભાગ પાડી સમય
છે આ શ્રીયોગદર્શન પાઠ્યાર્થિક દિતના સાધનોનું યુક્તિપુર મર અ-
નુચામન કરનાર છે તેથી લૌકિક દિન કરતાં જેમ પારમાર્થિક દિત,
વાચન દિત હોય, એક છે તેમ આ સાત્ર સંપૂર્ણ લૌકિક શાસ્ત્ર
કરના એક છે, એ મરં વિવેકને વિરિચાદ મિદ છે * પારમાર્થિક દિ-
ત તમા તેના સાધનોનું પ્રતિપાદન કરનાર ન્યાય, સામ્ય તથા વેદ
નાદિ અનેક શાસ્ત્રો છે તેની અપેક્ષાથી આ શ્રીયોગદર્શન કંપી બૂ-
નિમમા મૂક્ય થોગ્ય છે, એમ તથા એ અન્ય શાસ્ત્રોમા શા શા
પ્રધાન બેદ છે ઇત્યાદિ પ્રતિપાદન તથા આ અથ સમગ્રના માટે એ-
નો દુક સાર એ આ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે તેમ જ આ શ્રીયોગદ-
ર્શનના કર્તા કયે સમયે થયા, એ કર્તા તથા શ્રીવ્યાકરણમહાશા
ધ્યના કર્તા જે બને એક જ શ્રીવાચનિ મતાથી વિદિત થયા છે તે
એક જ છે કે બિન્ન બિન્ન પુરુષો છે એ વિચાર પણ આ રચનાવિ-
ત જ ગણાય એમ છે તથાપિ આ ભાષાન્તરને વખત વધારે ચર્ચ
ગયો છે, શુભવત વર્તમાન્યુનર મોસાઈટી તત્ત્વથી અતિ સલિમ પ્રસ્તા
વના સખયા સૂચના ચર્ચ છે, ઉક્ત પ્રતિપાદનોમાટે અધિક કાગડી
આરમ્ભના છે તથા આ જ અથની દ્વિતીયાવૃત્તિ અલ્પ સમયમા
બહાર પડનાર છે એ સર્વો વિચાર કરતા આ સર્વ પ્રસંગો દ્વિતીયા-
વૃત્તિમાટે સખી હાય એ સખધે કરો વિસ્તાર ન કરતા માત્ર આ
સગીક ભાષાન્તરસખધે જ વત કિચત્ કહી શિરમતુ ઉચિત લાગે છે

એક પક્ષથી જોતા મહામુર ગણિસકર જટાસકર કીમથી
કુનામ માટે મુનતત વનાક્યુલર મોસાઈટીના પ્રાગ્ પરીક્ષમ આગા
આવી પ્રાપ્ત થયેલા ચિરિધિ નમૂનાની અપેક્ષાથી શ્રીયોગદર્શનનું આ
ભાષાન્તર જ ઉત્તમ ગણાય છે તેથી એની પ્રસંગમાટે કશુ ક-
રેતુ પ્રાપ્ત થનું નથી આ ભાષાન્તર શ્રીયોગદર્શનરના શ્રીવ્યાસ
ભાષ્ય, તે ઉપગતી શ્રીવાચરપતિમિત્રની વ્યાખ્યા તથા શ્રીયોગસાત્ત-
ક, અને શ્રીમણિપ્રમા, શ્રીભોજવૃત્તિ ઇત્યાદિ અધોને સમરનોકી
કરનામા આનુ છે તેથી એમા ખામ વિરોધનો સખર એહો છે
જ્યા ભાષ્યકાર, વાર્તમાર તથા ટીકાકાર-રિગરોનો વ્યાખ્યાનબેદ
છે ત્યા વિશેષ થોગ્ય લાગનું વ્યાખ્યાન મૂલમા સખી ઇતર વ્યાખ્યા
નોનું નીચે કુનોટમા પ્રદર્શન કરવ્યુ છે આમ હોયથી થયાર્થ
સમજ આ ભાષાન્તરને આનોકન કરારને હાય પ્રમિદ થયેતા થો
નૂમથમાથી અન્ય મોટુ ગાનોકન કરતુ ખામ આરમ્ભ રહેશે

એમ માનવા કારણ એટલા છે, એટલું જ નહિ પણ કેટલાંક અમાય-
ક સખાબંધી જે હાન થાય છે તે પણ મના એટલે સંભવ દેખા-
ય છે. આ વખતનો બાગ એવો નથી કે આ એક મથમા સર્વે
મગિના બાગ નારે દીકરામાં આપી દીધો છે અર્થાત્ યોગસિદ્ધિનાં
આધનમાનનું આમાં પ્રતિપાદન છે કારણ કે અધિકારીના અનત ભે-
દ હોય મળે છે. અધિકારી અનુમાર સાધનોનો ભેદ હોવાથી સા-
ધનો પણ અસખ્ય છે, અનધિકારવડે ક્ષણે સાધનો અનર્થની જ
વિપત્તિ કરનાર નીકળ્યાં જાણ્યાં છે અને અધિકાર નિર્ભય કરી યોગ્ય
સાધનોનું જાન તથા પ્રમિત્રીસહયુક્ત પરમાભિપ્રાય જ થાય છે અ-
ન્યથા કદાપિ થતી નથી. નાન્યથા કે મધુર સાધનોનું પ્રતિપાદન
આશંક્ય છે અને ક્ષણ પ્રતિપાદન કમળ તોષણ યોગીન્દ્ર મદ્યુર-
શ્રીની આદાપ્ય વિના તે નિરુપયોગી છે આ જ કામ્યને લીધે આ
મથમા મુદત રિજેરેનું સંવિધાર ગળ્યું પણ, ખાસ ઉપયોગી નહિ
મળી, કષ્ટ નથી.

આ શ્રીયોગદર્શન મથકરે ત્રણ વિભાગે રચ્યું છે અર્થાત્ એના
ત્રણ ભાગ છે પ્રથમ ભાગ કલમાધિકારી માટે, દ્વિતીય મધ્યમાધિ-
કારી માટે અને તૃતીય વા ચરમ ભાગ મહાધિકારી માટે છે આમ
ત્રણેય આગળની કેટલીક પ્રક્રિયા પ્રથમ વાંચનારને મમજવી પ્રસ-
ંગે કઠિન લાગે એમ દેખાય છે તથાપિ મથકરે એની એ જ પ્રક્રિ-
યાએને આગળ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરી છે તેથી આગ શાસ્ત્રી-
ય મથને વાંચનામાં યુગ્મે ધૈર્ય તપ્તી અતપર્વન્ત અનુચિત્વે જરૂ-
રનો છે તેથી ધણે પ્રમગે, આરભમા અગ્રજ રહેલી પ્રક્રિયાઓ આ-
ગળ જતા સ્ટુટ થઈ જતા સભર રહે છે એ તો સાચુ જ છે કે
એ સર્વ પ્રક્રિયાઓ વાચવા માત્રથી વધારે રીત્વા સ્ટુટ થાય એમ
નથી જ પણ કેટલીકનું સ્ટુટ જાન થવા તથા તે દર રીતે આતાક-
રણમાં રથાપવા યોગી મહાભાગી આદાપ્ય જરૂરની છે.

આ શાસ્ત્રીય મથ છે તેથી અન પ્રતિપાદન કરેલી પ્રક્રિયાઓ-
માં પારિભાષિક સપ્તદો સ્થયે સ્થયે આવે એ સ્થાભાષિક છે. એ
પારિભાષિક સપ્તદો જે અર્થનું વઢન કરે છે તેટલા જ અર્થને તેવી
જ રીતે વઢન કરનાર પ્રચલિત સપ્તદો બાગ્યે જ જડી આવે છે
અને દરેક પ્રસંગે એ સપ્તદોના અર્થ સમજાવ્ય એવાં વાંચો મૂકવા-
થી વાસઘયક રીતે મિથ્યા વિચાર થશે કુર્વાર છે તેથી એ સપ્તદો-
ને એક વાર—પ્રસંગે અધિક વાર—સમજાવી પછી એના એ જ
સ દો વ્યાખ્યાનમા સખ્ય યોગ્ય ગણવા છે. આ પારિભાષિક સપ્તદો-
ના ઉપયોગને લીધે અને પ્રસંગે વિચારની સ્ફુર્તના તથા વિષયના
ગાબીરને લીધે—એમ વિરિષ મજ્જથી કાઢ કાઢી રચે લાગતી કઠિ-
ન, શીલી નિર્ભય કરવામા ખાસ આમદ કર્યો નથી.

॥ ॐ श्री ॥

દ્વિતીયાવૃત્તિપ્રસ્તાવના

આ અથ ત્રી પ્રથમાવૃત્તિ તો અમિદ્ધ થયને આજે આ ૧૧ ૬
પર થયા છે એની પ્રથમાવૃત્તિમા યુક્ત તપ મનાર અન્ય નેવાથી વિવિધ
સ્થિતે અશુદ્ધિ રહી હતી તથા સખ્તો જૂઠા એમા અયોગ્ય ગીતે ૭
પયાથી ધમે પ્રસંગે વડાપાથ દુર્બોધાન થયો હતો આ નવે રિયા
રી એની દ્વિતીયાવૃત્તિ મદનનો હાથ ગુજાત વર્નામયુવગ એમાહટી
એ અથર્નાને આપો તન્મનાર આ આવૃત્તિ અમયસર પ્રસિદ્ધ ક
રાનો વેગ છતાં વિરિધ પ્રતિ પોથી આ પૂર્વે તેમ યજ્ઞ સાધા
ગોગ પ્રાપ્ત થયો નહોતો

આ આવૃત્તિમા પ્રથમાવૃત્તિ કરના સમ્પ્રદાય વિગેરે અધિક મા
અવગામા આવી ૮ એટલું જ નહિ પણ જે જે સાક્ય દુર્બોધારેવા
હતા તેમને બનનામુધી સગન કરવામા આયા છે તથા કેઇ
કેઇ તાળા વાસમા વિમિત અર્થ આચરી શકાય એ રમાએ તે
ના બાગ ખજૂ થયા છે અમિતકે અવિચાર વિગેરે અતુરિધ સંપ્રદાય
તોમના અવરૂપના પ્રતિપાદનમા મધુસૂદન મંગલિ વિગેરે દીગકારો
એ જે અથ લીધો છે તેનું પણ પ્રતિપાદન કુટનેટમા પ્રવામા આ
વ્યુ છે તથા એ વ્યાખ્યાનબેદથી અવિચાર નથી એ સ્ફુટ કર
વામા આયુ છે અવગ પશુ પ્રમ પ્રાપ્ત દિવ્યણી રધારામા આ
વી છે તથા મુમ્મતો તો આ સાત્ર આરબમા દુર્બોધ હોવાથી તેને
સ્પષ્ટ કરવા બુદ્ધિમ આપવામા આવી છે તથા યોગસૂત્રની અકસદ્ધિ
ક્રમથી સુચી આપવામા આવી છે આજે છે કે આ સર્વ ફેરફાર
થી અથર્ના પૂર્વધરના વિરોધ સુગમતા વાચનારને થશે

થાય છે કે પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ તથા દુષ્કારના આત્મતિક અભા
 । (પુનરુદ્ભવરહિત અણ્નાન, એ જ ચરમ પ્રયોજન છે આ ચર-
 મ પ્રયોજનને જ વ્યવહારસૈકર્ષ્યે મોક્ષ, નિઃસ્વેચ્છ, કેવલીભાવાદિ
 સુખથી ઓળખાવાય છે. એ પ્રયોજનની મિદિમાટે મર્વ દિતકર
 શાસ્ત્રમુદ્ધારને પામેલા અચોની પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં એ બેમા પણુ, પ્રા
 જ્ઞાને દુષ્કારપ્રતિ બલવાન દ્વેષ છે તેથી સર્વને એ નિઃસ્વેચ્છની
 સિદ્ધિના ઉપાયની સરખી આવશ્યકતા દેખાય તથા કૃત્સાદથી પ્રવૃ
 ત્તિ થાય તેટલામાટે ન્યાય, વૈજેયિક, સામ્ય તથા યોગ એ ચાર શા-
 સ્ત્રોમા તથા અન્ય નાસ્તિક મનાતા શાસ્ત્રોમા દુષ્કારના આત્મતિક અ-
 ભાવને જ ચરમ પ્રયોજનરૂપે સ્વીકાર્યું છે અને મીમાંસા શાસ્ત્ર-
 મા ઉત્તમને સ્વીકાર્યું છે વસ્તુતઃ એક નથી કાગળ કે આગળ સ-
 મજાશે તેમ આગી સાધનાદિના બેઠ થતા નથી

આપમાણે પ્રાપ્ત્ય અર્થની અષ્ટ રીત્યા પ્રતીતિ યદ્ય એટલે
 કહે કર્તે ય તથા જ્ઞાતમ્બનો એને અંગે નિર્ણય કરવા પ્રાપ્ત થયો,
 અર્થાત્ એ પ્રાપ્ત થનો નિર્ણય યસ્યથી સ્વભાવત એ પ્રજ્ઞા, કહે
 થાય છે કે એ સુખ જોમા છે, કયી સત્તાને અધીન વર્તે છે, અભિ
 માનીને મેદા એ મે પ્રાપ્ત નથી, દુષ્કાર જોમા છે, કાથી આવે છે,
 અભિમાનીની અનિ-હા છતાં એ કેમ આની પ્રાપ્ત થાય છે, એનો
 નિયત્ત કયી રીતે યદ્ય શકે, કાઇ એવો ઉપાય છે કે નહિ કે
 જોથી એનો મદ્ય અરપણું યદ્ય શકે, એ સુખ દુષ્કાર તે જાણ પદ-
 થથી જ આવે છે કે એના હેતુઓ અતદુર્ભા રિચમાન છે, એ બે-
 ની પ્રતીતિ કાથી થાય છે, એ બેની જોમા પ્રતીતિ થાય છે તે
 અભિમાની શુ છે, એનો સ્વભાવ કેવો છે, એમા દુષ્કાર અવભાવથી
 જ મિદ્ધ છે કે એનાથી દુષ્કાર પૃથક્ક યદ્ય શકે છે (વિગેરે આ મર્વ
 નો યથાર્થ અમદિગ્ધિ નિ. ૧૧ ચલામાટે ૮૧, ઈશ્વર તથા જગત્, ત-
 ત્થ રમ્બાને તથા નિર્મા એ મર્વનું જ્ઞાન થનુ જોમ્બો, કેમકે ન-
 દિનો એક બામના જ્ઞાનથી જે નિર્ણય કરામા આવે તે પ્રમગે અ-
 જ્ઞાન જાપિત પણુ દેવે અને આ મર્વનું જેને જ્ઞાન દેવા છે તે સ-
 વંત છે કાગળ કે એથી જદાર કાઇ અરંગે વેષ રહેતુ નથી આ સ-
 ખપમા અધિક કહેવા જરૂર નથી કારણ કે અરપણ પ્રવનથી થતી
 પદ્યવિમાન અર્થથી થયેલા યદ્યુગીપ્રભાવથી આ મર્વો મગ
 મિત થાય છે. તેથી એ મિદ્ધ થનુ કે આ મર્વનો યથાર્થ અમદિગ્ધિ
 નિર્ણય સર્વ પુરુષથી અનિરિચથી યદ્ય શકે એમ નથી, માત્ર મ-
 ર્વ પુરુષ જ કરી શકે છે એ સંજ્ઞા પરંતુ ને જ કુશિર કહેવાય છે

નેથી એ પરંપરિત થયું કે શ્રીધર્મસ્થી આનો નિર્ભય થઈ શકે છે, જીવથી થાય એમ નથી મર્વેનું ધર્મસ્થી જ દેતુથી કરજીવના કહેવા-ય છે કે પોને હંમેના ઉદ્ધારણાએ, આ સર્વનો સસયવિપર્યયર-હિત નિર્ભય જીવને પ્રકાશો છે. જે શબ્દસમુદયમાં એનું પ્રકાશન થયું છે તે વેદમંડાળી ઝાળખાય છે. તેથી વેદથી વિરોધી વા અ-નિશ્ચિત ધર્મને આ મર્વેના નિર્ભયમાટે જોતું એ જ્યા પ્રપત્ત તથા દુન્યા છે

આદિ' એ શંકા થશે કે આ રીતે તો વેદ ધર્મપ્રખીત છે છે પણ વેદ તો તે તે ઋષિવિગરથી કરાયેલો તે તે ધ્યાને વપ્તો છે. તેમજ વેદમાં યાગવચ્ચ, મંત્રથી, ગાર્હ, ઉદ્ધારણ, શ્રેતકેતુ, ખાર-હાન વિગરે નામો આવે છે તથા એ વિગરેનો સવાદ આવે છે તથા રામ, દતુમાન, નૃમિદ વિગરે નામો આવે છે. ત્યાં એ સર્વ રીતનો આરંભનો જ થયા હોય તથા વેદનું સાથે જાણએ પ્રાપ્ત થયું તેમ એ ન મળવે એવી વાત છે. તેમ જ રામ, નૃમિદાદિ અન-તાર તો બિનકાળીન છે. તેમ જ વેદની બાબ જોનાં કમવડે ન-ત્પત્તિ થયેલી દેખાય છે. તેમ જ નદીઓનાં નામ પણ અમુક કમ-વિશેષમાં આવે છે, અર્થાત્ તે તે દેગ કે જ્યાં એ ઋષિયો રહેના દના તેનાં જ નામ આવે છે. આ મર્વથી એમ દેખાય છે કે એ ઋ-ષિઓથી વિનોદાયે કરાયેલા કાવચ વેદ છે એથી અધિક એમા કમ જ નથી. એ તો માત્ર ઋષિપ્રણીત છે, કમ ધર્મપ્રખીત ન-થી. એમ ધર્મપ્રખીત તમને તો પછી સર્વ મર્વો ધર્મપ્રખીત જ થઈ જાય વિગરે. ^૧

આ સર્વ મંત્રિનસંસ્કારવાદિની બુદ્ધિનો જ પરિણામ છે. એ અનુપદ અપદ થશે. અત્ર જે લોકોને અનિદ સંસ્કારવચ્ચાત્ આ પ્રકા-રનો જન્મ થયો છે તથા જે પોતાના દુસ્તમદથી એવો નિશ્ચય કરી બેઠા છે કે આ સળધમાં જે પોતાના અતને સમર્થન કરવા કઈ અમે પણ મર્મર છે તેનું અદ્યુ કરવાનું છે અને એથી વિપરીત જે

૧ આ સર્વ કુતકોની મથાર્ય મમાત્રોચના કરી જતાવવા આ અથકનાં પણ મોટા મથની આવસ્થકતા છે તો પછી તે આ બૂ-નિકામાં થઈ શકે એમ નથી એ તો સ્પષ્ટ છે. તેથી એ મર્વેનો વિભારથી મંત્રાદ અત્ર આપ્યો નથી. પણ એ મર્વેની આર્યસિદ્ધા-ન્તનો અરિરોધ કેવી રીતે થાય છે તેનું માત્ર સિદ્ધાન્ત કરાવવા તથા ધ્રાવોગમુત્રમાં જે વેદમંડાળી વિચાર કલો છે તે અનુપ-પત્ત, નથી એ અર્થેન કરતા અત્ર આ પ્રતિપાદન છે.

મહા કહે તે સાબગવા જેવું જ નથી તેવા દુરાચરી સત્યમજ્ઞ મનુષ્યોમાટે કંઈ પણ કહી શકાય એમ નથી એ માણસોને અનુલક્ષી જ 'જહા પશુ એમનું રજન કરી શકતા નથી' એ સુ બારિતાર્થ પ્રમિદ્ધ છે એ માણસો તો પેના પાત્ર પગરાગા માણસ જેવા જ છે. અત્ર આ સર્વ તર્કભાસથી જે વેદનું ઈશ્વરપ્રણીત તત્વ અનુપપન્ન છે એ મિદ્ધ કરવા ધાર્યું છે તે સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી તે આ રીતે વેદનું જે પ્રામાણ્ય છે તે કંઈ ઈશ્વરપ્રણીતતા ઉપર જ આધાર મખતું નથી કારણ કે જે ઈશ્વરપ્રણીત નથી એ વા મગો પણ અનુભવથી જે યથાર્થ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર હોય છે તો તે પ્રમાણરૂપ જ છે તેથી પ્રામાણ્યવિરહમા યથાર્થ જ્ઞાન તો તે તે અર્થના અનુભવથી જ થઈ શકે છે અને એ પ્રામાણ્યનું સામાન્ય જ્ઞાન તો સિદ્ધપરિગૃહીતત્વ, અનુપપત્તિરહિતત્વ વિગેરે થી મત્રાણુવેદનત્ અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે તેથી વેદપ્રામાણ્ય કેવન આ નિર્ણયોપજ્ઞી નથી વળી અત્ર જે ઈશ્વરપ્રણીતતાનું ક હું છે તેનો અર્થ કંઈ એવો નથી કે આ જે રૂપમા વેદો હાન પ્ર તીત થાય છે તે રૂપમા લખી બાંધી ઈશ્વરે આગમશાખાથી ફેરવા છે વા જુનિગમાથી જોદી કાઢવા છે હાન જે રૂપમા એ પ્રતીત થાય છે તે રૂપ તો વેદ પાસે એવું વ્યવન કરાણી જ પ્રાપ્ત થયું છે ત્યાર પૂરે બધી નહિમહિતા એક રચને, યજુસ્ અન્વય, સામ અન્વય તથા અયર્ચન અન્વય ભેગી કરેલી નહોતી એ વેદ ની જૂનોકપર પ્રાપ્તિ આ નિરમે કરી થાય છે કે સર્ગોદભે શ્રીસ મહિ ઈશ્વર પોતાના દિવ્ય હીનાતનુથી જે આનુર્વાચાણ વેદ પૂર્વ

૧ અહિ આખ્યાયિમ એ છે કે મહા માણસે મહા દરતી પો તાની મુદ પાણીમા મુકી જવ પીતો હતો ત્યારે તેને જોયો તે પ રથી હાથી પાત્ર પગરાગા હોય છે એ તો નિર્ણય થયો રરતે આ મગ આનતા કોઈસાથે એ પક્ષ લાઇ એ માણસ સમત બગો તથા પાતાને મહા અન્વયા નિદ્ધ કરી ચાલો તો આમુખ રકમ આપના ન હો મ્યું તે જાને માણસો પેના દબીના સ્થાને જતા હતા એ ટપામા રસ્તામા મહા મિત્ર તેમો મળ્યો તેને જોઇ જનેએ પોતાની દહીકન તેને જણાવી તે ઉપરથી પેના મિત્ર પેના પાત્રપગરાગાને જણા વ્યુ કે એમા મનસા કઈ દા જુ નથી કારણ કે એ પાત્ર પગરા ગા સાથી જોયો છે આ ઉપર ચાર પગરાગો મ્હાપિ ટપામે તો મ્હા મિત્ર વિષામે આનનાર નથી એટલું જ નહિ પણ જોયો નર નથી નેથી રપીઆ જોયો મળવ જ નથી.

કંપમા હના તે જ આનુપૂર્ણ જાણ વેદનો નર્મમાન સર્ગમા આધિકારિ પુરુષગ્ધ અજ્ઞા રિગને ઉપદેશ કરે છે તે ઉપદેશ અજ્ઞાદિ ઈશા અન્ય અદ્વૈતરિશેષજન્ય તનુપાળા આધિભારિક પુરુષને કરે છે આ એ આધિારિ પુરુષ તો પ્રાણીનો અધિભર થયે તે તે મમયે બુધિપર એક યોગ્ય તનુ ધારણ કરી તેહારા એ વેદોત્તુ અધિકાગ્ધસપત્તિઅનુમાર અર્થાત્ સકેતાનુમાર પ્રાપ્ત્ય કરે છે આ રીતે આરબધી તે અતપર્યન્ત વેદનુ પ્રણયન આધિભારિ પુરુષોદ્ધારા જ થનુ આરે છે તથા તે એ સમરે સમગ્રનુ થનુ નથી પણ યોગ્ય સમરે યોગ્ય ભાગનુ જ થાય છે અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે જે વસ્તુગત મુક્ત મસ્મગે છે તે હ્રદયદિથી જાણાય એમ નથી અર્થાત્ જે જે દેવ જે જે શબ્દસમૂહના ઉત્પન્નરુપી પ્રસન્ન થઈ જે જે કાર્ય કરે છે તે તે શબ્દસમૂહ, તે તે દેવને તથા તેમના સત્ત્વરૂપ પ્રકૃતિગ્ધ નિમિત્તને ન જાણનાર જીવો મદિ કહ્યે પણ તેમના તજા તેથી અધિક રાજસક્રિયાના અધિકાગ્ધવાળા હિસાબ અથવા તત્પ્રરિત અન્ય પુરુષના ઉપદેશ રિના જાણી શકે એમ નથી. આ જ કારણથી વેદમા જે સ્થિતિ આવે તે તે આધિભારિક પુરુષો છે, પ્રાકૃત મનુષ્યો નથી આ તેથી એ નરિયો પોતે પણ મમગે મનુ દ્વં ૨૫૮ પ્રતિપાદન કરે છે આ જ હેતુથી સ્થિતિ સ્થિતિ મમે ૥ ૨૫૯ પ્રતીત થાય છે તે બાધક હરતુ નથી રણુ કે ત્યા અધિકારિના પોતાની કંપનાથી મૃત્વ નેએ પ્રતિપાદન કરતા નથી તેથી દ્વંત્રવવાળા અતિસાથે એકવામ્પતા કરતા આ કર્તુર પણ દ્વં નથી અભિન્ન જ કરે છે વિપરીત માનનુ ધરતુ નથી કારણ કે અધિકાર (મત્ત) નિના મધ માણસનુ ઉપરજેવી રીતે બુદ્ધિ પૂર્વ હૃદયનુમાર કર્તુ ૧ સજનનું જ નથી અને ધ્યાનઅન સ્થાથી સમાધિ થમેથી એએ વાક્યો એમને જાણ્યાયા એમ લઈએ તો તે પણ કર્તુ થી કારણ કે એ રીતે થયેલા જ્ઞાનના પ્રતિપાદક મમે પણ વિવમાન છે અને તેને એ શુદ્ધબુદ્ધિ મહાત્માઓએ સ્મૃતિ મગા આપેલી છે એથી ઉપર એ પુરુષોએ જ આને શ્રુતિ કહી છે અતિસમગ્રે બા ૧ એવો હે કે એ શબ્દરિશિ પર્વ પર્વરી મિદ્ધ છે અને તો ૧ સમદાયરીત્યા પ્રચાર પયો છે તથા થાય છે તેથી એમા કોહનુ બુદ્ધિપૂર્વક કર્તુ ૧ ૫ પ્રયત્નથી જાતુર નથી તેથી સર્ગમા એ જ હે છે કે દ્વાન પ્રમિદ વેગ આ રીતે અધિભારિક પુરુષથી પ્રણીત છે તેથી ધ્યિયગ્રણીત છે આ જ રીતે એ વેદો અપોરુપે હૃદય યે અપોરુપેનો અર્થ એવો નથી કે મનુષ્યાકૃતિધારી

પુરોથી અનુચ્ચરિત વા ઇશ્વરથી અનુચ્ચરિત ગોદો અથ માન
 એમો જો જ કે પૂર્વ સર્ગીયાનુર્વામિમાનાનુર્વામિકરત અથ ત
 એ વદનાયોગો ને અમુક પદથી પછી અમુક પદ પછી અમુક
 પ વિશે પદોના તથા અક્ષરના વિન્યાસો કમ છે તે જોવો
 પૂર્વ સર્ગમા જો તેવો જ આ સર્ગમા પણ છે આ કાગ્યથી
 અન પણ અવિરોધ છે કેમકે ઇશ્વર પૂર્વસર્ગીયાનુર્વામિ સમાના
 નુર્વામિ વેદનુ પ્રણયન કરે તો વદોનુ અપેક્ષેયત્વ પણ ને
 અને ઇશ્વરપ્રણીતત્વો પણ નિર્વાદ થાય જો ઇશ્વરપક્ષમા તથા વેદ
 પક્ષમા જો થો છે કારણ કે ઇશ્વર સર્વજ્ઞ અનાદિ સિદ્ધ હોવાથી
 એમને પૂર્વસર્ગીયાનુર્વામિનુ જ્ઞાન હોય છે અને મર્મજાતિથી સમગ્ર
 વિશ્વના યથાથ અપરોક્ષ જાનથી ને સર્વોત્તમ નિમો રિતના સા
 ધ્મ જ્ઞાન થયા છે તે વિષયો એ રિશ્વના રાભાવો લોપ ન થાય
 ત્યામુધી તેના તે જ રહેવા ઘટે છે કેમકે સર્વોત્તમત્વ જો ધર્મ જો
 કને વિરોધ રહી શકે છે તેથી અમુક અમુક સ્વભાવનિયમથી ને
 મર્મજાનમ એકવાર કરે તે એ નિયમોની જ્યામુધી ગિચિતિ હેય ત્યામુધી
 મવાત્તમ જ રહેતે આ મરણ્યથી એ નિમોની સ્થિતિપર્યન્ત જો વેદ ઇશ્વ
 નુ સર્વોત્તમ ન થયા સર્ગમા હતું તે જ રિશ્વમાની સ્થિતિ હાન પણ તે
 નો એ જ વે ગચિત્વનુ મર્મજાન ન હાન પણ તે જાનુ જ્યામુ-
 ધી રાભાવો બેદ થય હિ ત્યામુધી એ નિમોનો બેદ પાન
 થાન નહિ સ્વભાવનો બેદ તો કલપિ થનો થી જો મર્મ
 જાન જાન છે નથી જો જ નિદ થાન છે કે એનો જો વેદશિ
 મન સમમા જોના જો સર્વોત્તમત્વે વિજમાન થવાનો અથાત શ્રી
 ળિ અર્જો જોનુ જ પ્રાકટ્ય પ્રકૃતિન સિદ્ધ નિમ તુમાર અનચદ
 થી નના તેથી વે ગચિત્વ અનાદિ તથા અબેદ મિદ છે આ
 જ અશમા ન તથા રશ્મિપુરાણાદિનો બે છે અકે રશ્મિ, પુણા
 મા જોના સિદ્ધાનો અથ પ્રતિમર્મે એક અનિત રહે છે તથા
 પિ આખ્યાયિમા તથા આનુર્વામિમા બે છે આ જ હેતુથી એ
 સન પૂર્વ સર્વ છે જો વેદ તે અપરમય છે
 અહિ જો સમ પ્રાપ્ત થાય છે કે જો આ રીને વેદનો કમિ
 કે આનિભાવ થના હોય તો હાલ પણ વેદો પૂર્ણ થઈ રહ્યા છે
 એમ સાથી માનવું ? એનો જિનર જો કે આ આપત્તિ દોષરૂપ ન
 થી કમકે ઇદ છે વેદની પૂણતા અમિદ જ છે હજી પણ ઉતાર
 કાલ વદના કષ્ટ કષ્ટ ભાગો પ્રાણિકમાનુસાર અવિર્ભાવ
 થરનો એટલું જ નહિ પણ હાન જો જ પુરવધિરૂપ શ્રી

મિસ્રાસ પ્રાણિકમાનુસાર વેદનો આદિર્ભવ થતો હશે આ જ કા
 રણથી તંત્રિરીતિ અતિ કડે છે કે અનન્તા વૈવેદા - વા અતરહિત છે
 આ શ્રુતિ પણ જ્ઞાનના જ જાણવેના વદને પૂર્ણ વેદ માનનાથી ના
 મિત થય છે એવું જ નહિ પણ બીજાઓક હોયો ત્રાપ્ત થાય છે કે
 જે પુવર્ગીનામા, પશ્ચિનીના મિત્રે જનણનગો રપટ છે એ તો સિદ્ધ જ
 ડ કે આમુશ્ચન્દ્રમમૂલમા વેદાનો આરોપ કરવ મગ્ય અપેક્ષિત સ
 નં ધર્મો દેના જોઈએ, નહિ તો કામ્યો રવન્દાણે જાણેના માલ્લી
 વિચરક રા રો પા વેદ નહિ છતા વદ કહેના પ્રાપ્ત થાય એ ધર્મો
 આ છે પ્રથમ તો અપૂર્વમોષક વ તે ત્રાપ્તમા હેનુ જોઈએ પ્રતિપાદિત
 અથ વચ્ચુત મર જોઈએ અને મુખ્યમા જો કે જો ડ એ જ આનુપૂર્ણ
 પૂર્વમર્ગમા પણ હોડી જોઈએ તમ જ તે ૥ પ્રતેતાને શુદ્ધમુદ્ધિથી
 પોને મોઢા દ્રવ્ય છે પણ કર્તો નહી એવું જાન થવું જોઈએ
 તથા તે પુરુષ અધિભારિ પુરુષ દેના જોઈએ આ મિત્રે લખો
 જો આ કામ્ય પ્રણીત કામ્ય રકરસમદગા સિદ્ધ થાય તો તેને પણ વ
 દાન્તર્ગત માનના અગ્રણ નથી એ તો સાચુ જ છે કે આ ધર્મો
 સમમાન જનણી શકેના બહુ જ કડિન છે અમભા જોયો છે તેથી
 જોયો વિધિ પગ એવા અધિકારક પુરુષરોરૂપ સિદ્ધિથી જ થ
 વળી તથા તેના અન્યો જાણના આ રૂપાય જીવો માટે નથી
 અ પ્રમાણે વેદસરો સરો અમ સિદ્ધ થો એટલે હવે જે
 પ્રથમ રામ્યો કરી હતી ૧ ૧ મિત્રાર થઈ શકે છ ત્યા જે ચાર
 વના માર્ગા વિધિ નમોલી ઉપનિષદથી હોડપનિ મરી હતી તે દ્વ
 ૨ થાય છે કેમકે કમિક ર મદ દે રૂપ નહી આ જ મરમૂથી ભા
 પાલે એ પણ રોરૂપ નહી તેમ જ વેદો ૥ રજેતારૂપ જે જે નહ
 નિના નામો આવ છે તે અધિકારક પુરુષો છે અને પ્રતિપાદમા
 જે રામ કૃષ્ણ હનુમન મિત્રેના નામ આવે છે તે અર્વ પણ મા
 ધિ તથા સામંતિ તનુઓ છે અથાત આ મર નામધારી નેકરૂ
 સુદિ ૥ પુરુષો હોડાથી રનિમર્ગે એના એ જ નામથી આદિર્ભાને પા
 મે છે તેથી એ નામકૃત વેદો બેદ પગ થવો ઘટનો નથી આ
 રથને એ કહેવું કે આ રીતે તો રામ થય બાગાદિ પણ વેદવત નિ
 ત્ય હરે એ યોગ નથી મરણ કે એ મયોમા ત્રીગમયદ્રશ વિગે
 નુ સૂક્ષ્મ ચરિત આપ્યું છે અને એ ચિતમા જેમ સમજથી અ
 ધિમાનુનાર પ્રવૃતિ વર્તિ છે તે જ પ્રમાણે જીવો એમના સબધથી
 મુખતાર પ્રતિપાદન મુ છે તેથી જે જીવોને મુખતરનુ પ્રતિપદન
 કર્યું છે તે જીવોમાયો સનવ હનગ મગમા નહિ દોડથી તે

અમે એ ચરિતો બે. થાનો આમ હોવાથી કુતર મર્મમા ને ગમાય
 છુદિ થાને ૧ આ સર્વો બેઠા હોવાનો માન ને નેમ્મર્ય મુદિતો ૧
 હાર ૧૫૦ છે તેના ૮ મમાન મેદાનો આ ૮ મરણથી વેના એ ને
 ૫૨૨ થિયા થી અનિરિક્ત કાંઈ વ્યવહારનું ૧ મુન છે ૮ નદિ ને
 થી સર્વ રીતે ૧ ૮ અથ સિદ્ધ થાને છે > વેદોનું નિર્ણય આ ૩
 તમોથી અમાધ્ય છે તમા પુણ્યભિ બહુધા અથને અમેદ છતા
 પણ અનુદાની બે. થાથી એનું નિચય નથી

આ રીતે એ હ્યુ કે પ્રથમ તામ તમાનથી ને પ્રતો કુદના
 કના તે અનુ સસયરિયા તરિતરે સમાધાન મેદાન વેદ એ ૮
 સાધન છે ૧ વેદો અરબમા લોકોનું સામર્થ્ય અરિક હોવાથી
 પદતપાદનરૂપ ૦૫૫ > મેદાનથી વા મુખથી ૮ થનો આનો
 કાગે કરીને જેમ જેમ મનમાત્રમથી તથા ઉપોગને લીધે સ
 મગની કીણતાથી પૃથિ પાર્થિ પદથામા મત્વની ન્યુનતા થવાથી તદપ
 થી પુરતી પ્રમ મેધા ન્યુન ૧૩૫ થી થતી મધ તેમ તેમ એના
 અથની રરબતા અથ અધોત કલ ય સાન્ય તથા પ્રાપ્ત્યની બાન્તિ
 રક્ષિત ઉપસ્થિતિઅર્થે અરિક મગની આરમ્યકતા થના માડો જેમ
 જેમ એ અરમ્યતા વતી ગત તેમ તેમ લોકોના અધિમગનુમા
 ૨ મરિમુનિયો સર વનોતો વિચાર કરી મિનભિજ સૂતો જેના
 કે ૨ પમન ૮૫૫૫ ૫૩ થના સૂત રિમરે રમ્યા તથા તેનું પોત
 પાતના શિષ્ય ૧ ૧૬ તામ્ય કડે પ્રમરે અધ્યયન કમરતા ગય એ શિ
 એ પાતન તરિષ્યોને તે જો પુન મોતાન શિષ્યે ને એન રિ ટમમ
 તરની અ વનન આનનું થયું તથા વદના અનો અધિન ૧ રમ્યા એમા
 પથુ ૦૫૫૫ અરિમ્યુત ૧ થોની ન આ મુત્યારે વિસ્તુત મથો તેકપર ૦૫
 પ્યા તેના ૫ મીં બાપ્યા વિમરથના તેમ ૦૫૫૫૫ વિવેરકિત મુન
 થઇ તથે રસરકિતનું પ્રા ૧ ૫૬૫ ૩ ત્યારે પુણ્ય છતિતાસ વિમરે જે
 ક ૧ ૫૬ અમના કુરસો ૦૫૫૫૫ હતા તેનું બાપ્યાસમઅન થ
 મુ આ રીતે તમાનસ નિ આરમથી તે આ ૮ મુધી વે કા
 આની આપી છે તથા તેને માટે વિવિધ મથો રનાતા ગયા છે તે
 મા હાવ થો ૧ થે ૩ ઉપનમ્ય આપ છે હાન પણ આ ૮ નિમથી
 દેશકનનું ૧૨ મનો અધિકાર જોઈ મદા મા પુરો એ વેદના
 સિદ્ધાને ૦૫ નિકારી ૦૫ની રમાનુસાર ત્રિવિધિ મથો રમી ૦૫
 વે છે તથા ઇટઅનુમદ છે ત્યામુવી એની એ વ્યવસ્થા ઉત્તર
 મને ૫૬ સજના અતમથી આનની એ જુલના દૃષ્ટાન્તથી બાવિનું
 અનુમાન છે મનુ લેખ નો—અનુમાનથી દેખાય છે

આ રીતે ઉપર જે વર્ણન કર્યા તે વચ્ચે સિદ્ધાન્તને અધિ-
કારીએથી અપ- કરનાર છે અને જે મુદ્ધુ યાત્ર્ય, કર્તવ્ય ત
શા પ્રાપ્ત્યતો આકર છે તેથી જ વિવિધ પ્રસંગે જાત જાતના આ
ક્ષેપો એના પર અનુ મનુષ્યોથી થયા તોપણ આનુષ્યંત એનું મા
ત્રાજન માત્વિક પ્રજ્ઞમા ર્યું છે એ વર્ણનમાં જે ન્યાય, જે મી
મામા તથા જે સામ્ય છે જે સામ્યમા (૧) કપિનમુનિ પ્રણીત
સામ્ય છે અને (૨) શીખનનિમુનિપ્રણીત સામ્ય છે જે શ્રી-
યોગાનુશાસન, યોગદર્શન, યોગસૂત્ર, સામ્યપ્રવચનનગર નામથી
પ્રસિદ્ધ છે જેમ વિનામા આ કર્મ પ્રાપ્ત મક્ર મથ નથી પણ એની
પૂર્વે પણ અનક્ર મથો એ વિચિત્રતા અધિકારી પ્રજ્ઞાનુમાર ગ્યાયા દ
શે, એ આ યોગદર્શન જેતા પણ સિદ્ધ થાય છે છતાં છેત્રી પ્રજ્ઞ
માટે રચાયેલો આ મથ હોવાથી અથવા અન્ય મથોકરતા પ્રજ્ઞ
માટે અધિક અનુક્રમ હોવાથી અન્ય મથો લુપ્ત થયા છે તથા
જે જડ છે તે પ્રજ્ઞથી આ મથ જેટલા સત્કૃત નથી

આ શીખનનિપ્રણીત યોગદર્શનમા શા મા વિચિત્ર આવે છે
તેનું યથાર્થ વિસ્તારથી જ્ઞાન તો મૂળ મથથી થશે તથાપિ એ શા
સ્વીય મથ હોવાથી એ સમન્વિતમાટે કષ્ટક સક્ષેપની જરૂર દેખા
ય છે તેથી તે ત્રિગેરેનું પ્રતિષ્ઠાદન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં પ્રાપ્તવ્ય
પદાર્થ તો પૂર્વે કર્યાપ્રમાણે મમમ દુખનો અત્યંતિક અભાવ એ
શાસ્ત્રમા લીધો છે ૧ તા સમમ દુખનો ત્રણ પ્રકારમા વિભાગ થ
ઈ શકે છે તે આ છે (૧) આધ્યાત્મિક, (૨) આધિનાતિક અને
(૩) આધિદૈનિક ત્યાં જે દુખો શરીર તથા મનના જ થાય છે તે
આધ્યાત્મિક કહેવાય છે જેમકે વ્યાધિ તથા ન્યાધિ જે દુખો મનુષ્ય
થી થાય છે સર્પિથી થાય છે તે મર્મ આ વાકના પતથથી થતા
દુખ હોવાથી આધિભૌતિક છે અને જે દુખો યવમા આ નોકથી
વિષ લોકના નિવાસી નિમિત્તરૂપ હોય છે જેમકે અનિદ્રિ, અનાદ્રિ
ત્રિગેરે, તે મર્મ આધિદૈનિક દુખો ગણાય છે આ ત્રિવિધ દુખનો
આત્મનિક અભાવ થશે એ પુરુષાર્થ છે તેમા પણ જે દુખો ભો

૧ આ અસમા આ શાસ્ત્રનો વેદાન્તમિદાન્તથી અપાનન ભેદ
દેખાય છે, જેમકે વેદાન્તશાસ્ત્રમા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ માની છે
તથાપિ આ શાસ્ત્રમા નિધાન કરેલા માધોથી જે રિચિત થાય છે તે
રિચિતમા પરમાનંદની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે તેથી વરપિ શાસ્ત્રમા એ
પ્રાપ્તનાની અતર્મૂળ મગી નથી છતાં અનુસરણ એ પણ
અતર્મૂળ મર્મ સમ છે

ગતિ મારા નેનું દાન થયું સતતનું નથી તેમ જ ને નતમન મને
 બાગાય છે તેનું પશુ દાન થયું અથુજા છે તેથી પરિણેયથી એ જ
 ને છે કે ને અગામિ અનાગત દુષ્ણ છે ને જ (કિંતુ) કરના
 યોગ) છે આ રીતે પ્રસવ નિશ્ચિત થયું તેથી નવે એ વિચાર પ્રા
 પ્ત થાય છે કે એ દખનું આત્મતિ દાન થી રીતે યદ્ય શમ્ભુ
 એ પશુ સિદ્ધ છે કે દુષ્ણ અગિનતો અનત છે તેથી પ્રત્યે દુષ્ણ
 દાન થી શકના મળત નથી તેમ જ યોગ ધર્મ દખનું દાન
 થયું એટલાથી કૃતકૃત નથી કારણ કે એ એ દુષ્ણ વિનાઇ ગયા
 તે પશુ કિતર કો દખ્ખનિ અનત નોસથી અન્ય અન્ય આવી
 પ્રાપ્ત થવાનું અથ રીતે મ્હીએ તો આ સપ્ત દુષ્ણપ્રપત્ત
 રૂપમમર દુષ્ણ પુલ્ય છે તેથી એના દાન (કિંતુ) વિના એ
 દખનું આ રીતે કેમ દાન થઈ શકે આ શાસ્ત્રમાં સસારને
 દુષ્ણ પુલ્ય જ માટે છે તેથી મધ્ય મધ્ય લોક ને એમ માને
 છે કે યોગશાસ્ત્રમાં સસારને મુખ્યમાં માનો છે એ કેવલ
 તેમની પ્રાપ્તિ છે સસાર નો મને દુષ્ણથી મનિત જ છે
 આ તેથી વિવેકીની દૃષ્ટિથી દુષ્ણરૂપ જ છે એ કેવલ આ શાસ્ત્ર
 નો મિદ્ધાન્ત છે એમ નથી પણ વાન્ત નવ જૌદ્ધ પાદુપત વિ
 ગે મમમ આયશાસ્ત્રનો અનિત નિદા ત છે આ વિનમ્મા યાશા
 ત્ત લેખમના વિચાર પણ મળતા આવે છે જર્મન તત્ત્વશોધક
 શોપનદાસ તથા હટમો આ અથની મિદ્ધિમાટે મોગ મયે
 પ્રમિદ્ધ કયા છે તથા અનિવિચારથી આ જ મિદ્ધાન્તનું સ્થાપન
 કરું છું તેથી એ દુષ્ણમુખ્ય સમાનું દાન થવાનું દુષ્ણ
 દાન યદ્ય મન એમ નથી અને મમાગો કિંતુ સર્વથા યદ્ય જરા
 એ પણ અગ્રક્ય છે તેથી આ રીતે દખ્ખ પમિતો કિંતુ યદ્ય
 મમ્મા મળત નથી તેથી એ જ મો ન્યુ કે એ દુષ્ણો કિંતુ કે
 ના એના મળ્યું કિંતુ યદ્ય સદ્ય તો મરેવો દુષ્ણ ગે જ એક
 પાપી ૧૫ છે તેથી અથ શબ્દમાં કહીએ તો એ જામ થયું કે
 જામના મળ્યું કિંતુ યદ્ય સદ્ય તો કવો આ વિના થી જમ
 શાપી યાવ છે એ વિચાર જામ થયું તથા ને આવે જ અથ મો
 ૧૫ છે ને યાવ ને નમા સંભાવમિદ્ધ છે કે કેમ (ગરે
 વિચાર જામ થતા અથાત્ત ૧ મળ્યના વિચારથી શાત્ત્વનિય આ
 વી જામ થયો

તા એ મમમ્મા યે મમમ્મા મિદ્ધાન્તો આ પ્રમાણે ૮-સ-
 સન્ન પગપો અગિનત ૧ તથા અગ્રકૃત ૧ અનત ઉલ્લા ને ન્યો

આ ચાર વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે-(૧) કેટલાક કેવલ પ્રકૃતિરૂપ પદાર્થો છે, (૨) કેટલાક વિકૃતિરૂપ છે, (૩) કેટલાક પ્રકૃતિવિકૃતિ ઉભયરૂપ છે અને (૪) કેટલાક એવા છે કે જે કોઈના પ્રકૃતિરૂપ નથી તેમ વિકૃતિરૂપ પણ નથી આ અર્થે બિન્ન તત્ત્વનું ઉપાદાન કારણ તે પ્રકૃતિ છે અને એ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ પદાર્થ તે વિકૃતિ છે તત્ત્વોનો બેદ મૂલ્યમાનના તારતમ્યથી થાય છે એટલે જે જે વસ્તુમાં ઇન્દ્રિયઆણ્વત્વાદિ સમાન હોય છે તે બિન્નતત્ત્વ કહેવામાં નથી પણ જે એ એમાંથી એક વિશેષ સૂક્ષ્મ હોય નો એ બે બિન્ન તત્ત્વો કહેવાય છે. આ રીતે કાડીયું (શરણ) તથા ઘટ એ બે બિન્ન તત્ત્વો નથી કેમકે બંનેમાં ઇન્દ્રિયઆણ્વત્વ સમાન છે એ જ નિયમથી મૃત્તિકા તથા ઘટ એ બે બિન્ન તત્ત્વો નથી વિશેરે. એથી વિપ્રત્યુ પાર્થિવ-આણ્વ તથા એના કારણરૂપ આપ્ત(જલનું) આણ્વ એ બે બિન્ન તત્ત્વો છે કારણ કે પાર્થિવ આણ્વ આપ્ત કરતાં વધારે સ્પૃશ્ય છે. આ રીતે પ્રકૃતિ સમ્પન્નો અર્થ છે.

તથા જે કેવલ પ્રકૃતિરૂપ પદાર્થ કહ્યો તે એક જ છે અને તે મૂળપ્રકૃતિ અથવા પ્રમાણ કહેવાય છે. એનું લક્ષણ સામ્યાવધાર્થી ઉપસક્તિગત સત્ત્વાદિ ગુણુત્તમ એ છે એથી એ કશું કે એ પ્રકૃતિ વા પ્રધાન એક રૂપ કદી છે જ્ઞા એ નામ અમુક અવરથાથી વિપલક્ષિત અમર્ય્ય અણુઓને આપવામાં આવ્યું છે એ અણુઓ જે આ મમમે સમાગ્ના પરિણામી ઉપાદાન કારણરૂપ છે તે ત્રણ જાતના સ્વભાવવાળા છે અને તેથી આ ત્રણ વિભાગવાળા છે (૧) સાત્ત્વિક, (૨) રજસ અને (૩) તામસ, અર્થાત્ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ્ એ વિવિધ દ્રવ્ય ને આ આણ્વ છે. આથી એમ સમજવાનું નથી કે આ અણુમાંથી કેટલાક કેવલ સત્ત્વરૂપ છે, કેટલાક કેવલ રજસરૂપ છે તથા કેટલાક કેવલ તમસરૂપ છે પણ એ જ અર્થ વિવક્ષિત છે કે આ ત્રણ પ્રકારના સ્વભાવ સર્વ અણુમાં વિદ્યમાન છે તેમા કેટલાક અણુઓમા સત્ત્વપ્રયુક્ત સ્વભાવની પ્રધાનતા હોય છે તેથી તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે, કેટલાકમાં રજસપ્રયુક્ત સ્વભાવની પ્રધાનતા હોય છે તેથી તે રજસ કહેવાય છે અને અન્યમાં તમસ્ની પ્રધાનતા હોય છે તેથી તે તામસ કહેવાય છે. આ પ્રકારના અસંખ્ય અણુઓ એ જ આ સંસારમાં જડ વસ્તુ છે. એ અણુઓ જ્યારે ગતિક્ષણમાં હોય છે ત્યારે અદિ કલા પ્રમાણે સાત્ત્વિકાદિ ધર્મોને એમનામાં આવિર્ભાવ હોય છે. તથાપિ એવી ગતિ કેવા હોતી નથી ત્યારે વિજનિત કલા પણ એ અણુઓની હોય છે. એ કલામાં જ્યારે એ અણુઓની રિયતિ હોય

છે ત્યારે એમના માર્તિન્દ્ર, તન્મસ તથા તામસ ધર્મો તિરોભૂત થય
લા હોય છે એનું નામ જ સામ્યાવસ્થા છે એ અણુની આ
મામ્યાવસ્થા અથવા આ સામ્યાવસ્થાના આ એ આ તે પ્રકૃતિ વા
પ્રધાનપદનામ્ય છે આ અવસ્થામાં સાત્ત્વમદિ ધર્મે નો તિરોભાવ થ
મો હોવાથી સર અણુઓ એક સગ્ગી જ બદિરુ યિતિમાં હોય
છે તેથી રકુટ બેદકના અભાવે એ સર એક રૂપ જ વેખાય એમ છે
તેથી આ ગીને એ પ્રકૃતિ ના પ્રધાનને એક તત્ત્વ ગણ્યુ છે યોગ
શાસ્ત્રનો મિદ્ધાન્ત છે કે આ પ્રધાન વા પ્રકૃતિ નિત્ય છે અર્થાત્
સદ્ય નિર્ગમન છે હવે જો સામ્યાવસ્થાના આણુઓ એ અર્ગ પ્ર
કૃતિ ના પ્રધાનનો સદ્યએ તો સર્ગમયે એ અવસ્થાનો ટેટલાકે
આણુમાં ભગ થાય છે તેથી તે અવસ્થા નિત્યત્વ નદિ આને તેથી એ
નિત્યત્વનો નિર્માદ કરવા સાચીય બદાણરૂપે સામ્યાવસ્થાથી ઉપલમ્બિ
ત જે ગુણત્રયને પ્રકૃતિ છે એ લક્ષણ આપનામાં છે પ્રત્યક્ષમયે પ્રકૃ
તિ આવા રૂપમાં તેમ છે ત્યારે અમક કાવર્ણ્યન્ત આ સામ્યા
વસ્થામાં એ અણુઓ રહે છે ત્યારે એમાં વેગ પ્રાપ્ત થાય ૭ એ વેગ
પ્રાપ્ત થવાથી એમાં ક્ષોભ થાય છે અર્થાત્ જે એ અવિભક્તરૂપે
એ અણુની સ્થિતિ દલી તે હવે મળી જાય છે અને તેમાં બેદની વતી
તિ થતા યોગતા આવ છે

આ યિતિને પામેના એ અણુઓ ને મદત્ત તત્ત્વ કહેનાર
છે એમાં અમુક અણુઓ સાત્ત્વિક છે અમુક તન્મસ છે તથા ૦૧
મુક તામસ છે એટલે બેદ રકુટ થાય છે પણ એથી ત્યારે બેદની
પ્રતીતિ થતી નથી એ જ આણુમાંથી કેટલાં અણુઓ પોતાના ૧૧
આસનુમાં આ સ્થિતિમાં રહે છે અને અન્ય અધિક અનુભવો પા
મે છે એ અનુભવાન પામવાથી એમાં અદ્ધ એટી વતીતિ થવાની
યોગ્યતા આવે છે આ સ્થિતિને પહેલેના એ અણુઓ અદ્ધાગ થ
જઈ ૦૧૧૬૨૫ છે એ અણુમાં સાત્ત્વિક તન્મસ, તામસ બેદ તે
પૃથ્વી ગ્રાહ્યા આવ છે. તેથી આ અણુઓ ત્રણ પ્રકારના થતા—
માનિક અદ્ધાગના અણુઓ, (૨) તન્મસ અદ્ધાગના અણુઓ અને
(૩) તામસ અદ્ધાગના અણુઓ અથવાથી રૂપ આણુઓ તો આ
ના આ જ રૂપમાં પોતાના અનાસનુમાં મિલન થઈ જાય છે અને
જો ૧૨૬૫ અણુઓ અધિક રૂપનાને પામતા ત્યારે છે તેમાં મા
નિક અદ્ધાગના અણુઓ અનુભવ પામતા એમાં પ્રથમ હિદ્રિય ૧
ધર્મ અધિક રૂપ થય છે એ હિદ્રિયો ને જાનેન્દ્રિય છે અર્થાત્ એ
અનુભવ પા દાવે દયાવ મનુ જોન તારુ રમના અને પ્રાણુ એ

પાય ભેદ પડે છે જે રાજસ અદકાના અણુઓ છે તેમા પ
 કન્દ્રિયત્વ ધર્મ અધિક સ્ફુટ થાય છે કન્દ્રિયો તે કર્મેન્દ્રિય છે, ૧
 થીત એ અણુઓના પુનઃ કાર્યવસાત્ હસતા, પાદ, પાપુ, ઉપનય
 ને વાક એ પાય ભેદ પડે છે, અને જે આસ્તિકત્વજન્ય અણુઓ
 ને સ્થૂલતા પામતા મનરૂપ થઈ ને છે હવે જે તામસ અદકાના
 અણુઓ રહ્યા તે મ્યુનતાને પામતા આવે છે તેમાથી પ્રથમ રાજ
 માત્રનો પ્રકાશ થવાની યોગ્યતાવાળા અણુઓ થાય છે આને તા
 તન્માત્રા કહે છે એમાથી કેટલાક અણુઓ એ જ રૂપમા અદ્ય છે
 ય છે અને અન્ય પરિણામ પામતા અધિકમા સ્પર્શ ધર્મના છે
 વાળા થાય છે આને સ્પર્શતન્માત્રા કહે છે આમાથી પણ કેટલા
 અણુઓ આ સ્થિતિમા અટકી જાય છે અને અન્ય અધિક સ્પ
 થતા રૂપધર્મનું પ્રાકટ્ય કરે છે આને રૂપતન્માત્રા કહે છે એમા
 પણ કેટલાક અણુઓ સ્થૂલ થતા સ્પર્શધર્મનું પ્રાકટ્ય કરે છે અને એ
 માથી પણ કેટલાક અધિક સ્થૂલ થતા ગંધધર્મનું પ્રાકટ્ય કરે છે
 આ એને અનુક્રમે સ્પર્શતન્માત્રા તથા ગંધતન્માત્રા કહે છે આ રીતે
 આ પાય તન્માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય છે એમા કેટલાક અણુઓ એ જ
 રૂપમા રહી જાય છે અને અન્ય આગળ પરિણામ પામતા જાય છે
 એ અણુઓમાથી શબ્દતન્માત્રાનો જે સ્થૂલકક્ષા થવાથી પરિણામ
 થાય છે તે અણુઓ આકાશના કહેવાય છે, તથા સ્પર્શતન્માત્રા,
 તન્માત્રા, સ્પર્શતન્માત્રા તથા ગંધતન્માત્રાના આવા પરિણામો તે
 નુક્રમે વાયુ તેજ, જ્વલ તથા પૃથ્વીના અણુઓ કહેવાય છે

આ રીતે મુખ્ય પ્રકૃતિથી મહત્ તત્ત્વ, નિર્નિધ અદકાર
 પાય તન્માત્રાની અનુક્રમે ઉત્પત્તિ થાય છે એ સાત તત્ત્વો મૂલ
 કૃતિના કાર્યરૂપ છે તથા પોતાની વિકૃતિના કારણરૂપ છે તેથી
 માત્ર પ્રકૃતિવિકૃતિરૂપ તત્ત્વો કહેવાય છે અને એ સાતથી અતિ
 રિક્ત જે ૧૬ તત્ત્વો ઉપર વર્ણવે છે તે કેવળ વિકારરૂપ છે ૫ મા
 નેન્દ્રિય, ૫ કર્મેન્દ્રિય, મનસ્ તથા આકાશાદિ પાચભૂત એતુ
 ૧૬ થી મદણ થાય છે એ ૧૬ને કેવળ વિકારરૂપ કહેવામા
 વે બાવ નથી કે એ એના એ જ રૂપમા રહે છે પણ એટલે
 માત્ર અર્થ નિશ્ચિત છે કે એ ૧૬નું સયોગીકરણ થઈ ને
 ઉત્પન્ન થાય છે તે એનાથી અધિક સ્થૂલ નથી પણ એ
 અવગ્યાવિશેષ છે આથી ઘટ, પટનિરે પદાર્થો એ અણુઓ
 થી, કેટલાકની અનરથા વિશેષરૂપ છે તેથી એ અણુઓ એ
 પદાર્થ કારણરૂપ છે છતાં પ્રકૃતિરૂપ નથી આ જ હેતુથી મ

૧૬ કાયોનુ પ્રતિપાદન વિગત આવતુ નથી ૩૩૬ એ લૌકિક
આત્મથી જણાઈ શકે છે અને એ ૧૬ની પૂર્વ ૥ જ તત્ત્વો છે તે
૩૩ નામરૂપથી જણાતા નથી તેથી તેમણે નિમિત્તથી પ્રતિપાદન
કે-છે

આ રીતે ત્રણ પ્રકારના આ ૨૪ તત્ત્વોનુ પ્રતિપાદન થયુ તે
એ મર્વમા સમગ્ર સસાન જે દૃશ્ય દોષથી જડમજાથી આગ
શાસ્ત્ર તેનો મમાવેશ થઈ જાય છે હવે જે તરંગ પ્રકૃતિનુ ન
સદા નિરૂપિતરૂપ પણ નથી તે ત્રણ એનુ નામ આ સાતમા પુ
કૃતિ થુ છે એ પુરુષ આ સર્વજ્ઞ જડથી વિરક્ત થુ તત્ત્વ છે આ
૨ જડમા જે જે ધર્મો હોય છે તેમથી મત્તા વ્યવસ્થિત રાષ્ટ્ર
૧ આ તત્ત્વમા નથી એ પુરુષ સત્ છે તથા ચિત્ત છે અર્થાત્
નરૂપ ૨ છે, જાગ્રત તથા દ્રષ્ટા આ પુરુષ નથી પણ જાગ્રત ૩
નરૂપ જ છે એ પુરુષ જાગ્રત રતનાથી જાય વા મોક્ષ સર્વથી
તિષ્ઠિ છે જાગ્રત એ ચૈતન્યરૂપ દોષથી એમા બોધનુત્તરી યો
ગ છે આ મોક્ષના જ પ્રગમે યોગિની યોગ્યતા કહેવાય છે
સાધ્યતાસાત્ જ પ્રકૃતિ પશ્ચિમ પામે છે અર્થાત્ જેમ ન
જો પ્રેમને પોતાનુ રૂપ તથા અભિનવ જતાસા વિવિધ એકાએક
મનુષિપર પ્રાપ્ત થઈ કરે છે તથા તે થઈ ન્યાયી નિરૂપ થાય છે
જેકા પ્રતિ પોતાના રતનાથી જ આ પુરુષના દૃશ્ય થતા અથ
૧૬ પરિણામો પામે છે અને જ્યારે પૂર્ણમે જે જે પુરુષની દૃશ્ય
૬ રહે છે ત્યારે તે ને પુરુષની અગેક્ષાથી નિરૂપ થાય છે
જ આ પુરુષમા સર્વનું બેદ મર્ત જાગ્રતો નથી જાગ્રતો બે
મે.

૧ સાધ્યયોગમા પ્રકૃતિ તથા તેના મળને રતના સત્તાવાગા
ન્યાયી જ તથા પુરુષો પણ સ્વતંત્ર સત્તાવાગા માન્યા છે એ એ શાસ્ત્રો
વેદાન્તમા બેદ છે વેદાન્તમા પુરુષથી અલિપ્ત સર્વને
સત્તાવાગા જ માન્યા છે આ બે શાસ્ત્રમા પુરુષો
છે તથા વેદાન્તમા નાના ન લેતા એ મર્ત સાધ્ય
(૩) એ જો મત્તા સગા આપી છે આ વિરાધો પણ પ
ન્યાયી જ છે જાગ્રત અત્ત પ્રસ્તુત નરિ દોષથી તે કદચ આ
ન્યાયી ૧૬ની અગમા ન્યાયશાસ્ત્રથી વૈનકાવ્ય છે આપમા આત્મ
ધર્મ અગમા જ તથા ક્રમ, ધર્મ અધર્મ તિરે આત્માના વિગે
આ ન્યાયીના આ સાતમા ન્યાયથી આગળની દૃશ્ય પર જાગ્રત એ
૧ એમા ૧ છે તથા આત્માને એ ન્યાયી દિન ત્રનો છે

દથી એમા પણ બેદનો બચાવ કમય છે ત્યા પુન્યની ઉપાધિરૂપ
 એ પણ નેના સમગ્ર પ્રકૃતિ છે હતા વિશેષ વિચારથી સમગ્ર પ્ર
 કૃતિ ન લેના પ્રકાશ સ્વભાવ । ગુ દેવાથી મહત્ત્વ (બુદ્ધિસત્ત્વ)
 ન લેવાય છે પ્રતિપુન્યની ઉપાધિરૂપે અનાદિકાળથી આનુ એક
 બુદ્ધિમત્ત્વ વા ચિત્ત હોય છે એ ચિત્ત તે પુરુષ બોલ્ય થવાની યો
 અનાદિ હોય છે, તેની જે પુન્યના બોલ થવાની યોગ્યતા એના
 મા અનદિમાથી સિદ્ધ હોય છે તેનું એ સ્વ કહેવાય છે અને તેના
 અલેક્ષ્યથી એ પુરુષ તેનો સ્વભાવ કહેવાય છે આ ઉપાધિને વીધે જે
 પુરુષ દ્રશ્ય થાય છે તે આ રીતે પુન્ય સર્વ વ્યાપક ચેતનરૂપ છે
 તથા બુદ્ધિમત્ત્વ મત્ત્વપ્રધાન હોવાથી અનિસ્ત્યક્ છે તથા પા
 વિદ્ય છે તેથી જ્યા સુધી એ બુદ્ધિમત્ત્વ પોતાઉપે વિદ્યમાન રહે
 છે ત્યા સુધી સ્વચ્છ દેવાથી એમા પુન્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે આ
 રીતે ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ પડતું એને ચિત્તરૂપિણ કહે છે આ
 ચિત્તરૂપાપતિથી જેડ જતા પણ બુદ્ધિસત્ત્વ ચેતનરૂપ થઈ ગઈ છે,
 તેથી દ્રશ્ય થાય છે, અને જેમ સૈનિકોએ શ્વેત જ્વલ તથા પાશ્વર
 નો ગળતમા આગેપ કાવામા આવે છે તેમ અવિદ્યાવશાત્ આ દ્રશ્ય
 મા રહેવા ધર્મોત્તો પુન્યમા આગેપ કાવામા આવે છે તેથી નુ
 ત નહિ જતા પુન્ય દ્રશ્ય જાતા, ઇન્દ્રિયાનુ સંસ્પર્શનુ રિગેનિ
 થ્યા ગળાય છે આ રીતનો બુદ્ધિપુરુષો સર્વોત્તમ પણ બધું કહે
 શક્ય છે આ રીતે એ હ્યુ કે બુદ્ધિમત્ત્વમાં જેડ સુમદ્ બાદિ
 નો અવિદ્યાવશાત્ પુન્યમા ચિત્ત આગેપ કાવામા આવે છે તેનું
 ન પુન્યમા એ સર્વનો અત્યંતમાત્ર જેડ વર્ગીયિન એ મધ્યમ
 પશ્ચિમામશાળી અલ્પ છે તથા જેમ મર્મમાથી કિરણોના જે છે તેમ
 એ ચિત્ત પણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે દેવો જેડે દેવો પણ પશ્ચિમામ
 પામે છે એ દ્રશ્ય પશ્ચિમામો તે વૃત્તિ કહેવાય છે જે વૃત્તિ પણ
 સ્વચ્છ દેવાથી પુન્યપ્રતિબિંબજાતી છે એ વૃત્તિના જેડ જ્ઞાન
 જેડ, મકલ્પ વિદે વિવિદ બેલ પડે છે આદિ એ નિમગ છે જે
 જે પ્રતિબિંબ હોય તે ઉપાધિમદ્દશ થઈ ગઈ છે, અર્થાત્ પુન્ય પ્ર
 તિબિંબ તે વૃત્તિમાત્ર જાણ છે તેથી વૃત્તિનો જેડ આ રીતે જ્ઞાને પુન્ય
 પો આમત્ત્વ હોય એમ થાય છે આનુ નામ જે વૃત્તિમાત્ર છે
 તથા આ ઉપાધિવશાત્ જે પુન્ય પ્રત્યયાનુષંગ (વૃત્તિનો દ્રશ્ય)
 કહેવાય છે

આ મંડળી એ થયું કે પુત્ર નિત્ય છે, અર્થિકની છે તથા
સુવં એ જ સ-ખા છે તથા જે વિગની અપેક્ષાથી એમા રાત્રિ

ત્યાં પામવા રહી છે તે ચિત્ત વા ખુદસત્ત્વના બેદે કરીને ભિન્ન ભિન્ન કહેવાય છે આ પ્રમાણે પુરુષે આસખ્ય છે છતાં તે સર્વનો આ પામ્યા સમાવેશ થાય છે (૧) પ્રાકૃત પુરુષો, (૨) વિદેહ પ્રકૃતિય વિગટે, (૩) જન-મુક્ત પુરુષો, (૪) કેવલ્યને પામેલા (કુસન) પુરુષો, અને (૫) ઈશ્વરરૂપ પુરુષ ત્યાં ને પુરુષોનું ચિત્ત ક્ષિપ્ત, વિદ્ધિપ્ત વા મૂઢ ગિચિતિમા છે તે પુરુષો પ્રાકૃત પુરુષો કહેવાય છે, જેઓ ઇન્દ્રિયાદિ પોષ્ય નિદ્રાસ્તી તથા પ્રકૃતિ નીજ આત્મરૂપે ઉપાસના કરી દેહપતન સુધી અગમ્ય વધ્યા નથી તેઓ એ પતન પછી ચિત્તની એક જાતની મરમરેશોવાવ-ધ્યાને જન્મથીજ પામે છે તથા તે તે ખેવના વાતાવરણના લીન થઈ રહે છે તે વિદેહ તથા પ્રકૃતિરૂપપુરુષો છે જે પુરુષોના ચિત્તમા પુરુષતત્ત્વ તથા પ્રકૃતિસુધીના સર્વે જડ તત્ત્વોનો દેહ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થયો છે છતાં જેમના ચિત્ત મા-બધસરકેગો દ્વારા ન-દિ થનાથી ચિત્તમા નહીં છે તેઓ જન-મુક્ત છે અને પ્રારંભ સ-જારનો પશુ દ્વારા થઈ જવાથી જેઓના ચિત્ત અધિકાન્શદિન થઈ જઈ પોતાના કારણમા આત્મતિક લયને પામી ગયા છે તે કેવલ્ય પામેના (કુસન) પુરુષ છે તથા આ મર્યાદી વિનશ્ચ પુરુષાનિ ગેય તે ઈશ્વર છે ઈશ્વર અનાદિ મિદ્ધ પુરુષ છે તથા સદા સર્વત્ર છે એમના ચિત્તમા મૂળથી જ અવિદ્યાનો અજ્ઞાપ હોવાથી અરિ-ધામ્યક સર્વનો અભાવ હોય છે ગ્ના એ ચિત્ત કાંપિ આત્મતિક લયને પામતું નથી સર્ગસંભવે તો એ ચિત્ત રહે છે તથા નિયન્ત્ર-ત વિગરે વ્યાપાર કરે છે પ્રલયમયે ઉત્તર સર્ગના સકલપૂર્વક જનણુમાં એ ચિત્ત લયને પામે છે તેથી એ સકલપાનુસાર મર્ગ સ-મવે એ ચિત્ત પ્રથમ પરિણામ પામી આવે છે તથા ઈશ્વરને પ્રાપ્ત થાય છે એ ચિત્તવડે જનતસર્જનરૂપ સકલ ઈશ્વર કહે છે અ-નાત પ્રાપ્તની સામ્યાવસ્થાનો ભંગ કરે છે તથા એ પ્રધાનને પ-રિણામ પામવામાં જે પ્રતિનયક હેતુ હોય તેને પોતાના સ્વભાવ-સામર્થ્યથી દૂર કરી દે છે એટલે પ્રધાન (પ્રકૃતિ) પોતાના સ્વભા-વથી ઉત્તર ઉત્તર કર્મરૂપે પરિણામ પામતી ગાને છે એ ચિત્તવડે જ ઈશ્વર સર્વત્ર પ્રવર્તન કરે છે તથા બ્રહ્માદિ મર્મને પૂર્વ સર્ગના વેગેનો મોધ કરે છે એ ચિત્તવડે જ શ્રીકૃષ્ણ પ્રકૃતિન્ય નિયમાનુસાર વિવિધ લીનાગતુ તથા અદ્યક્ષિયજન્ય તનુઓને પ્રકગવે છે તથા નેમના દાન સાત્તિક અવધારો ઠસવે છે ૧

૧ આ અશમા-આશાઅમામ્ય સાસ્ત્રી કહીને બોલાયું છે સાખ્ય

આ રીતે આ શાસ્ત્રમાં તત્ત્વો સ્વીકાર્યા છે. એથી હવે દુઃખ-
નો હેતુ શો છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. ત્યાં પુરુષમાં તો દુઃખ છે જ ન-
હિ. દુઃખ એ તો ચિત્તની શક્તિ માત્ર છે. તેથી જ્યાંસુધી ચિત્ત
(બુદ્ધિસત્ત્વ) શક્તિએ પરિણામ પામે છે ત્યાંસુધી દુઃખની પ્રતીતિ
થવાની કેમકે એ ચિત્તમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડવાનું તેથી એ ચિ-
ત્ત કદાચે થવાનું તથા એ ચિત્તસત્ત્વ અને પુરુષનો વિવેક (અપ-
રોક્ષ બેદરશન) નહિ થાય ત્યાંસુધી એ ચિત્તગત દુઃખનો પુરુષમાં
આરોપ થવાનો, કારણકે એ ચિત્તના પરિણામસમયે પુરુષ જ-
ણે તમકાર પરિણામને પામેલો હોય એવો થવાનો અર્થાત્ વાસ્તવ
વિકાર ન હતાં પુરુષમાં વિકારનો આરોપ થવાનો ચિત્તનો પરિણામ
જે સમયે હોય છે તેને જ બુદ્ધિવાન કહે છે તેથી અન્ય રૂપે કહીએ
તો બુદ્ધિવાનસમયે પુરુષનું શક્તિસારૂપ હોવાથી પુરુષમાં દુઃખનો
આરોપ થવાનો અને જ્યાં પર્યન્ત ચિત્તની શક્તિ છે ત્યાં પર્યન્ત
ચિત્તનો શક્તિઆકાર પરિણામ થવાનો. તેથી એ હું કે અવિદ્યા-
તુક ચિત્તનો પુરુષસાથેનો સંયોગ તે જ દુઃખ માત્રનો હેતુ છે. એ
હેતુનો વિનાશ થાય ત્યારે એ દુઃખનો વિનાશ થાય છે. તેથી હવે ધ-
ર્મતત્ત્વસિદ્ધિમાટે એ સંયોગનો વિનાશ કેવી રીતે થાય છે તે વિ-
ચારવાનું રહે. ત્યાં એક પક્ષે તો એ સંયોગ અવિદ્યાને લીધે જ થાય
છે કેમકે જો પુરુષનું (પોતાનું) યથાર્થ જ્ઞાન હોય તથા પ્રકૃતિ અને
બુદ્ધિસત્ત્વનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય તો પછી બુદ્ધિસત્ત્વથી પોતાનો (પુરુ-
ષનો) વિવેક સિદ્ધ થવાનો તેથી પછી બુદ્ધિસત્ત્વના ધર્મનો પોતામાં
આરોપ કદાપિ થવાનો નહિ. તેથી આ વિચારથી એ પ્રાપ્ત થયું કે
એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય તો પછી દુઃખનો પોતામાં અભાવ થાય.
ત્યાં અવિદ્યાની નિવૃત્તિ એના વિરોધીથી જ થઈ શકે અવિદ્યાનું વિરો-
ધી વિદ્યારૂપ તત્ત્વજ્ઞાન છે. તેથી એ થયું કે તત્ત્વજ્ઞાન (પુરુષ તથા
બુદ્ધિસત્ત્વના બેદર જ્ઞાન) થાય તો એ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય અને
એ થાય એટલે એને લાગે જ બુદ્ધિસત્ત્વના ધર્મનો પોતામાં આરોપ
થાય છે તે નહિ થાય, અર્થાત્ દુઃખનો અભાવ કરતાં તત્ત્વજ્ઞાનની
(વિવેકજ્ઞાતિની) સંપ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ તેમાં જણ અવિદ્યાથી અ-
પરોક્ષ જ્ઞાનિત થઈ છે તેથી એની નિવૃત્તિ પરોક્ષ જ્ઞાનથી થતી ન-
થી, પણ અપરોક્ષ જ્ઞાનથી થઈ શકે છે તેથી એ વિવેકજ્ઞાતિ
પણ વિવેકમાક્ષાત્કારરૂપ હોવી જોઈએ એ પ્રાપ્ત થયું આ રીતે

શાસ્ત્રમાં આ પુરુષવિશેષરૂપ ધર્મરના નિવા જ પ્રક્રિયા પ્રતિપાદન
કરી છે, હતાં વાસ્તવ વિરોધ નથી જ.

વિવેકમાદાત્મકાર યથાર્થી જન્તિ દુઃખ યાની અને તથી એ સયાગ
 કમે કરીને મગી જવાશે એ મયો । મગ્યાર્થી દુઃખનો અભાવ થ
 વો તેથી એ વિવેકખ્યાતિની પ્રાપ્તિ કરી એ કર્તવ્ય મિદ્ધ થયુ
 અહિ એ કહેવું કે આ રીતે વિવેકખ્યાતિ પ્રાપ્ત થયું તો પછી
 દુઃખનો પોતામા આરોપ નહિ થાય એ યત સાચી તથાપિ મુદ્ધિ
 મત્ત ચિત્ત-વિચમાન ગ્રહેતથી એના પરિણામરૂપ જ્ઞાતિ થયાની તેથી
 આ દુઃખ છે એ જ્ઞાણારૂપ ભોગ એ પુરુષને પશ્ય રહેનાનો તેથી
 દુઃખનો અત્યંતોચ્છન્ન આર્થી નહિ થાય આ યોગ્ય નથી કારણ કે આ
 શ અને મિદ્ધાન્ત છે કે પ્રકૃતિની આત્મા સ્વાર્થી મ્યુનિ થઈ જે કાયા ૮
 પિદ્ધામ થાય છે તેમા બેદ પ્રતીત થય છે તેથી એ બે નો હેતુ પ્રાપ્ત
 મણુ હોયો જે હોયે એ હેતુ તે એ આપ્તઓમા સ્ત્રેષ્ઠા સરકારા જ છે
 એ સરકારોના મચિન આ જાગ્રમ્થ એસ મે બેદ છે તેથી ચિ
 ત્તની ચિત્તરૂપે સ્થિતિ કરી રૂપનાગ નિનિત્ત તો આ મે રૂપગના
 મરુમર છે એ સરમગ્નો અભાવ થઈ જાય ત્યારે પછી એ આપ્ત
 ની ચિત્તરૂપે સ્થિતિ થવામા નિનિત્ત નહિ હોયાર્થી એ આપ્ત મદ
 કરણામર થઈ રહેવાનું ત્યા એ સરમરોમા એવો નિયમ છે કે જ્યા
 મુધી અવિદ્યાની સ્થિતિ હોય ત્યા મુધી જ એ સરકારો પોતાનું દન
 પ્રતારી શક છે તેથી વિવેકસાક્ષાત્મકાર થયો એટલે અવિદ્યાને કે
 મુદ્ધ થવાથી એ જ અનન્યન કરી રહેવા સચિત મગ્યરો કમ્પ
 ળીજ થઈ જશે તેથી એનો નરોદ થશે નહિ અને જે પ્રા મ્થસ
 રકારો છે તમજે પોતાના કનની પ્રવૃત્તિ કરી છે તથા તે અવિદ્યાના
 સરકારોનો આશ્રમ કરી રહેવા છે તેથી તેની અનુરૂપિ એ અવિદ્યા
 ન સરમરની સ્થિતિપર્વન્ત રહેશે એ અવિદ્યાના સરમરનું અવસા
 ન મા સામાન્ય રીત્યા જૈણુ ભોગથી ના મધ્યવ્યહાર કસતા ભોગ
 થી થાય છે અથવા તો દીધ અભ્યાસથી ચિત્તો અન્યત નિરોધ
 થો થઈ જાય છે ચિત્તમરુતને અવિદ્યાનો ઉન્નદે થરા પછી નવીન
 મરુમરને મદ્ધણ કરવાનું સામર્થ્ય ગ્રહેતુ નથી તેથી સર્વ રીધા એ
 મિદ્ધ થડ ૭ વિવેકસાક્ષાત્મકાર મિદ્ધ થયા પછી એ પુરુષ અરમ દે
 દસણા થાય છે અને જે અત્ય સમયમા દુઃખ શન માનનો અભા
 વ કરવો નિમિત્ત હોય તો એ વિવેકમાદાત્મકાર પછી પશ્ય એમો અ
 બ્ધસ જારી રાખી ચિત્તને રૂપ નિરુદ્ધ કરી દે , જેની નિરોધળા
 અવિદ્યાસરકાર માનનો દાહ થઈ જઈ ચિત્તમરુત રક્ષ થઈ જઈ
 સદા રશ્યાકાર થઈ રહે જ્યાર ચિત્ત કારણામર (પ્રધનામર) થઈ ર
 હુ તો પછી ચિત્તના અભાવે રૂત્તિનો અભાવ આ એ ૧૦ અ

ભાવે દુ.ખનો અભાવ તથા એમાં પડતા પુરુષપ્રતિષ્ઠાનો અભાવ થવાનો તેથી એ સમયે પુરુષ વસ્તુના કેવલ (કુદય) જ હતો. હતાં ઉપાધિના અભાવે તત્સાદ્ધનો અભાવ થવાથી કેવલ વા કુદય વા મુક્ત થયો કહેવાય છે. તેથી વિવેકસાક્ષાત્કાર એ જ મોક્ષનું સાધન સિદ્ધ થઈ રહે છે.

અન્ય રીતે કહીએ તો પૂર્વે સૂચવ્યા પ્રમાણે પુરુષના અર્થની પ્રાપ્તિ કરવાના માટે નર્મકીયત પ્રધાન કાર્યકાર પરિણામને પામે છે, અને બીજા પુરુષના અર્થની પ્રાપ્તિ થઈ રહે છે ત્યારે પ્રધાનના દા-
યાકાર પરિણામ થવામા નિમિત્તના અભાવે એ પરિણામ થતો નથી અર્થાત્ પ્રધાનમાંથી ચિત્તનો ઉદ્ભવ થતો નથી. ત્યાં પુરુષના અર્થ તે ભોગ અને અપવર્ગ છે. પ્રકૃતિ તથા પુરુષના તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર એ અપવર્ગ છે અને એથી અનિર્ણય જે જ્ઞાન (દર્શન) તે ભોગ છે એમાં ભોગની પ્રાપ્તિ તો ચિત્ત અર્થને કરાવે જ છે, માત્ર અપવર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવવી ગેય હોય છે. તેથી એ અપવર્ગરૂપ વિવેકસાક્ષા-
ત્કારની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે પ્રકૃતનું સપૂર્ણરૂપે દર્શન થઈ જવાથી પ્રકૃતિ નિરૂપ્ત થાય છે અર્થાત્ ચિત્તનો અધિકાર સમાપ્ત થઈ જવા-
થી ચિત્ત મહા પ્રકૃતિરૂપ થઈ રહે છે. તેથી આ રીતે પણ વિવેકસા-
ક્ષાત્કાર જ કુર્તવ્ય હરે છે

આ સર્વથી એ સિદ્ધ થયું કે ત્રિવિધ દુ.ખના હાન્યમાટે વિવે-
કસાક્ષાત્કાર તથા એના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી ચિત્તની કેવલ નિ-
રુદ્ધાવસ્થા સંપાદન કરવી યોગ્ય છે. એ પણ સદસા થતાં નથી પ-
ણ સાધનોની અપેક્ષા રહે છે. એમા મુખ્ય સાધન તો ચિત્તની અ-
નુકૂળ અવસ્થા યોગ્ય છે. ત્યાં જે વિવેકસાક્ષાત્કારમાટે અનુકૂળ અ-
વસ્થા તેને આ શાસ્ત્રમાં સપ્રમાણયોગ કહેવા છે એ સપ્રમાણયો-
ગ પ્રાપ્ત થયો એટલે વિવેકસાક્ષાત્કારનો ઉદય થાય છે. એ ઉદય થવાથી એના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસથી જેને પરવૃત્તિ અંધકાર કહે છે તે થાય છે તથા અતે ચિત્તની કેવલ નિરુદ્ધાવસ્થા (જે અસપ્રમાણ-
યોગ કહેવાય છે તે) પ્રાપ્ત થાય છે. એની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે દુ.ખનો આનંદાત્મક અભાવ થઈ જાય છે. તેથી મપ્રમાણયોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે થાય એ હવે જિજ્ઞાસ્ય થયું એના ઉત્તરમા અધિકારિભેદ અ-
વગ્ન પ્રાપ્ત થવાનો. કારણ કે જે ચિત્તની જેવી અવસ્થા તેવાં તેને માટે સાધનો હોવાં જોઈએ તથા તે તે સાધનોનું તે તે પ્રમાણનાં મુદ્દા, મધ્ય તથા તીવ્રતાથી અનુદાન કરવું જોઈએ. તેમા પ્રતિ-
અધિકારીને ક્યાં-ક્યાં સાધનો કેટલા વેગથી કેવી રીતે સાધવાં એ

તો યોગીશ્વર શ્રીમદ્ગુરુદેવે જ જાણી શકાય એમ છે, અન્ય કોઈ કિં
પાય એ માટે નથી તથાપિ સામાન્ય રીતે એ સમગ્રતાયોગની નિ-
દ્ધિ માટે યોગાગોત્રું અનુજ્ઞાન અપેક્ષિત છે, તથા એ સાથે વૈનગ્યની સિ-
દ્ધિ કરતાં જરૂર જોઈએ અર્થાત્ વૈરાગ્ય અને યોગાગતો અભ્યાસ એ
જે મળે ત્યારે સમગ્રતાયોગની સિદ્ધિ થઈ શકે છે વૈરાગ્યનું વિવિધ
જોડથી પ્રતિપાદન દનય છે તથા એની સિદ્ધિમાટે નાનારિધિ યુક્તિ-
ઓ આસદ્ગુરુ પામેથી પ્રાપ્ત કરવાની હોય-છે તથાપિ સામાન્ય સ્વ
રૂપ એ છે કે જ્યારે ચોદે લોકના સુખને અત કરણ કાઢનિદ્ધાસમ
જાણી તેથી અચક્ષ રહે ત્યારે તેને વૈરાગ્યપ્રાપ્ત જણવું

અભ્યાસના વિષયરૂપ યોગાર્ગ આ આઠ છે (૧) યમ, (૨)
નિયમ, (૩) આમન, (૪) પ્રાણાયામ, (૫) પ્રત્યાહાર, (૬)
ધારણા (૭) ધ્યાન તથા (૮) સમાધિ, અથવા એને પદ્મ-
રમા અતર્કીય કરી કહીએ તો (૧) યમ નિયમ, (૨) આ-
સન, (૩) પ્રાણાયામ તથા પ્રત્યાહાર અને (૪) યમ આ
સર્વનું સ્વરૂપ મધ્યમા વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી અન
કરવા જરૂર નથી

આ રીતે આ યોગાગતું અનુજ્ઞાન થવાથી સમગ્રતાયોગ પ્રા-
પ્ત થાય છે, તેથી વિવેકજ્ઞાતિ થાય છે, તેથી અવિવાનો નાશ થા-
ય છે, તેથી જુદિમત્વ તથા પુરુષનો મયોગ ને દુખનો રેતુ છે
તે જનો રહે છે અને તેથી અતિ પુનરુદ્ભવ થવાની યોગ્યતા
વિના દુઃખ માત્રનો આયતિક અભાવ થાય છે આ સમયે દક્ષ
મનાયેસે પુરુષ દરિમાત્રના અભાવે-કોઈ પણ આકારતાનો થયેતો
અવદાગય એમ નથી તેથી પોતાના સ્વરૂપે અસ્થિત થયેતો કહેવા-
છે એ જ પુરુષનો ઉપગમ્યી અને જુદિમત્વનો ખરી રીતે મોક્ષ
છે, જે સર્વ પ્રજાવાન પ્રાણીનું પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે

આ પ્રમાણે આ દર્શનનો પ્રમેય ભાગ છે પ્રમાણ વિનયમા
અ સત્ત્વમા જળુને સ્વીકાર્ય છે પ્રતક્ષ, અનુમાન અને આગમ
અન્યત્ર ને ચાર, પાચ, છ વા આઠ પ્રમાણે સ્વીકારાય છે તે ન-
વનો આ ત્રણમા જ આનંદન દેશ છે ત્યાં પ્રત્યક્ષપ્રમાણ સંજમે
અ સામ્યનો નિદાન ન્યાયરેમીક સિદ્ધાન્તથી જુદો છે, મા
અ મયે અનિષ્ઠ છે અને વેદાન્તમાયે જનુમા અનિષ્ઠ છે આ
સત્ત્વનમન પ્રક્રિયા આ છે કે પ્રમેયનિરૂપણ મળે દશા પ્રમતે
ગિનમના સ્વરૂપ છે, જનિષ્ઠમ પરિમાણરણ છે તથા દશ પ
નવ િ મોગ્યન વગે છે જાડે વિનય સામાન્યતા મુખદિ ને વ

ક્રમાં દ્વેષ યદ્ય ઇન્દ્રિયમાં દ્વેષ થાય છે ત્યારે એ દ્વેષથી ચિન્તન-મત્તનાં સામાન્યરૂપે ઇન્દ્રિયસાથે સંબંધ થયેલા દ્રવ્યમાં દ્વેષ થાય છે. એ દ્વેષ થવાથી એ દ્રવ્યનો પ્રવાહ ને તે ઇન્દ્રિયશક્તિથી તે તે ઇન્દ્રિય ગોત્રકદારા બહાર જાય છે, તથા જેમ કોઈ ખીખામાં દૂતરમ અર્થાત્ દ્રવ તદાકાર પરિણામને પામે છે તેમ આ બહિર્ પ્રેક્ષ-યેયો દ્રવ પશુ તે તે વિષયાકાર પરિણામને પામે છે. એ વિષયાકાર પરિણામને પામેલા દ્રવરૂપ ઘૃતિ દ્રવ્યનું દૃશ્ય થાય છે એ જ પ્રત્યક્ષ છે અને વિષયોનું જે દૃશ્ય થતું તે આ રૂપરૂપ થવાથી થાય છે. આજ રીતે જ્યારે સવમની સિદ્ધિથી ને તે વિષયમાં પૂર્ણ એ-કામના થાય છે ત્યારે તે તે વિષયાકાર ચિત્તરૂપિ થઈ રહે છે તેથી તે વિષયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે એ તત્ત્વકારના થવી એને જ સમાપત્તિ વા નદજનના પશુ કહે છે. તેથી જો એ વિષય આશ્વર્ય હોય છે તો આશ્ચર્યમાપત્તિ થાય છે, અહશ્વર્ય હોય છે તો અહશ્વસ-માપત્તિ થાય છે અને ગૃહીતૃરૂપ હોય છે તો ગૃહીતૃસમાપત્તિ થાય છે તથા એ સમાપત્તિથી તે તે પદાર્થ સાક્ષાત્ થાય છે.

અનુમાનમ મધેમાં આ શાસ્ત્રમાં વાપરેલા શબ્દો તથા કરેલા વિભાગ વિગરે તથા માંખ્ય શાસ્ત્ર અને ગૌતમ ન્યાય એ એ શા-સ્ત્રમાં વાપરેલા શબ્દો તથા કરેલા વિભાગ વિગરે સમાન છે. એનું તથા આગમ પ્રમાણનું નિરૂપણ વ્યાખ્યાના વિગતારથી કર્યું છે તેથી ત્યાં જોનું.

પરાપૂર્વથી કાર્યકારણસંબંધે ત્રણ વાદ ચાલતા આવ્યા છે. કેટલાક આરંભવાદ સ્વીકારે છે, કેટલાક પરિણામવાદ સ્વીકારે છે એ ને અન્ય વિવર્તવાદ સ્વીકારે છે. ત્યાં ન્યયવૈશેષિક દર્શનો આરંભવાદ સ્વીકારે છે. ત્યારે મુક્તિકામાંથી ધટની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે એ વાદ સ્વીકારનાર એનું માને છે કે ઉત્પત્તિપૂર્વે ધટ અસત્ હતો અને કાચકવ્યાપાર પછી એ ધટ સત્તાને પામે છે આ રીતે કારકવ્યાપારથી અસત્ પદાર્થનું અગિતત્વમાં આવવું એ માનવું એ આરંભવાદ છે. એ વાદમાં ઉપાગમ કારણથી કાર્ય બિન્ન પદાર્થ લેવાય છે. ધટ એ મુક્તિકાની અવસ્થારિમિત નથી પણ મુક્તિકામાં મમતાપસંબંધરૂપ મંબપ્રવિગેષથી ઝેરો કોઈ અત્યંત બિન્ન પદાર્થ છે. આ રીતે કા-પનું સ્વરૂપ માનેશું હોવાથી કારણની કાર્યમાં શક્તિ ન માનતાં એ સોદા કાર્યનો જે ઉપાગમ કારણમાં પ્રાપ્તભાવ તેને પણ એક કારણ માને છે. આ આરંભવાદના સ્વીકારથી મુક્તિકાની પ્રવિગેષમાં એને અનુરૂપ ભેદ થાય એ તો સ્વાભાવિક જ છે, એથી કવદું માંખ્ય ત-

આ યોગગાત્ર પશ્ચિમરાત્રિ રસીમરે છે જે બહુધા જ્ઞાનના મળ-
સોને પણ સમગ્ર થાય છે એ વાદમા એવું માનવામા આવે છે કે
નૃસિમરૂપ ઉપાધાન કારણથી થટ કહ કવલ જૂદો પ્રદાય નથી પણ
મુનિજ્ઞાની જ અવસ્થાભિગેષ ને થટ છે જ્યારે થટ એ રૂપે એ અભિ-
વ્યક્ત થયો નહોતો ત્યારે સૂક્ષ્મરૂપે પોતાના કારણમા વિદ્યમાન ર-
તો અને પછી મરુદ્યાપારથી અભિવ્યક્તિને પામે છે માન્ય કે
મરુદ્યાપારથી અમલની કૃત્તિ થતી નથી પણ મલની અભિ-
વ્યક્તિ માત્ર કમય છે અસત્ની જાતિ થતી હોય તો કદપિ ર-
સદ્ગત ના રધ્યાપુત્રની પણ કૃત્તિ થઈ શકે આ ગીતે અભિ-
વ્યક્તિરૂપ કૃત્તિ પૂર્વે કાર્યમાત્ર કારણરૂપે રહે છે અને જ્યારે
કાવનો નાશ થાય છે ત્યારે પણ એ કાર્ય કદ અસત્ થતુ નથી પણ
કારણમાત્ર પશ્ચિમરે પાછી રહે છે આમ અભિવ્યક્તિરૂપ કૃત્તિ પૂ-
ર્વે એ મત છે તથા મય પછી પણ મત છે તેથી જ યોગમિત્તિ
અપમા પુરોતે આતીત તથા અનામત અર્થે જ્ઞાન અર્થ શકે છે
જે અમત્ હોય તો જ્ઞાન અમલમાત્ર થવાની નહિ નેથી અતીત અ-
નામત અર્થે જ્ઞાન થસ મબલ નહિ આવે તેથી પરિણામવાદ પુરિત,
શુદ્ધ દોશથી યોગ છે આને જ સત્ત્વમયવાદ પણ પ્રવર્તે કહે છે આ
ને આગબરાત્રિ અસત્ત્વમયવાદ પણ કહે છે રાજાનરાજમા આ
સત્ત્વમયવાદ માન્ય છે પણ કાર્યમાત્ર વ્યાવહારિક માત્ર છે તથા નૈન
માત્ર ઉપાધાન કારણરૂપ જલ પદાર્થ મય એમ રજાપત્ર ક-
યું છે તેથી એ અસત્ત્વરૂપી મત પાન્થમિત્તિ છે અને ૨૫રૂપ
પ્રવચનની સત્તા વ્યાવહારિકી છે કાન્થનુ વિષમજ્ઞાનના કારણે
જે અવસ્થાન થતુ તે વિરતે કહેવાય છે તેથી જલ તત્ત્વનું વિરતે
આ વિષય છે આટલા બેદ સિવાય સત્ત્વમયવાદ મધ્યમ અગ્રે આ
શાસ્ત્રમા પણ મમત છે અત્ર વિદ્યાની વસ્તુ નથી એવું પણ વિ-
ચાર ૨૫રૂપ મધમા આવે જ છે

આ ગીતે યોગમત્ત્વના પ્રમણ્યપ્રમેવાદિ વિષયક મિશ્રાનો ૧૬
જોતી મયત્ર વિવર્ણને વિચારથી નજર સખજાય એવી છે એ મર્ત
અર્થનું પ્રતિપાદન મધમાત્રે આ ચેત્ત્વજ્ઞાસન અર્થથી કયું છે આ
ના મય મરુદે વ્યાવહારિક, છતાં નજર વિષય નથી રજુ ન-
વે વધાય તોત્ર મરુદિય જ મરુદો કૃત્ર મધ્ય ૧૬૪ છે અપ્પ
મયત્ર મરુદિયમા ક્રમ છે ને પ્રવેશ કર કહેવાય છે તેમા પ્ર-
થમ ૫૧માં ૫૧ મરુદ છે તમ એ અમરિચદ કદવન ૧૬, વિનય
આ ૫૧ મરુદ છે આ એ અમરિચદ કદવન છે. મુળીયમા ૫૧

સૂત્રો છે તે એ વિભૂતિપાદ કટેણ્ય છે તથા અણ્યથા ૩૪ સૂત્રો છે અને એ કૈવલ્યપાદ કટેણ્ય છે

ત્યા પ્રથમના સમાધિપાદમા અથમરે પ્રથમ યોગાનુશાસન ના મનું શાસ્ત્ર આરભ કરવાયોગ્ય છે એ સિદ્ધ કરી પછી એના વિપયગ્ય થાનું એ લક્ષણ કહ્યું છે કે વ્યક્તિ મને અચાત વ્યુત્થા નમા દ્રઢા પુરુષને જે વૃત્તિમાત્રપ્ય દોષ છે તે મની નહીં દ્રઢા પુરુષને જે ચિત્તવૃત્તિના વિગેધવડે અગ્રાગે અવગ્રાહ્ય થાય છે તે એમથ તથા નિરુદ્ધ ચિત્તમા હેનો વૃત્તિનિરોધ તે યોગ છે એ પછી એ લક્ષણમા જે વૃત્તિપદ આ પુરુષને રૂપદોષગુણ ગ્રાહ્ય તથા દૃષ્ટિવિરોધી રામ્ય છે એ સિદ્ધ થાય ન પૂર્ણ-નિરુદ્ધ તથા અસ્થિર-વૃત્તિના નમાણુ વિપર્યય વિકલ્પ નિદ્રા તથા અશુભિ એ પાંચ વિભાગ કર્યા છે તથા એ પાંચના સ્વરૂપો પ્રતિષ્ઠા ન થાય છે પછી એ વૃત્તિનિરોધરૂપ યોગ ઉત્તમાધિભરી રામ્ય તથા અભ્યાસ એ એ માધ્યમથી મળે છે એ મદ્વી અભ્યાસનુચારક રામ્યનું અરૂપ રામ્યના પાંચો અપર એક મે વિનાગવિગરેનું પ્રતિષ્ઠાન થયું છે આ રીતે સાધ્ય છે નિરૂપણ પછી માધ્યમ પુરુષને ભૂમિ ક્રમથી સ્થિતિ સંવિચ્છા માનદ આ પ્રાપ્તિ એ આગ પ્રમારનો મત્રગાત યોગ થાય છે તે, તથા પછી મર્વ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધથી અમત્રગાત યોગ થાય છે એ એ અમત્રગાત યોગના જેવી સ્થિતિ વિરુદ્ધ તથા પ્રકૃતિનય પુરુષોની થાય છે એ તથા જે સ્થિતિ પુનરાદૃષ્ટિનાગી હોય થી દોષ છે તેથી માધ્યમપ્રતિષ્ઠા અસપ્રગાતયોગી પ્રાપ્તિ મરી એ તથા એ માધ્યમ તે શ્રદ્ધા વીય અશ્રુતિરિમરે છે એ પ્રતિષ્ઠાન કહ્યું છે તેમા વિગેરે એ સૂચ્ય મે છે કે એ સાધ્યોનું ત્રીન મત્રગાતી અનુદાન મત્રુ માત્ર છે કેમકે એથી સમાધિનાન સવગ્ર થાય છે આ મદ્વી પત્રી સમાધિનાબની સત્ત્વર સિદ્ધિના ઉપાયા છે એ પ્રવિધાન ઇષ્ટ પ્રવિધાનના સ્થાનીકરણ માટે ઇષ્ટસ્તુ સારક ઇષ્ટરમા પ્રમાણુ ઇષ્ટગુણ માહાત્મ્ય ઇષ્ટરસાયક શ્રદ્ધા તેનો જય તથા તેના અર્થની બાંધના વિગરેનું પ્રતિષ્ઠાન કહ્યું છે તમા વિગેરે એ મદ્વા છે કે ઇષ્ટસ્તુપ્રવિધાનથી રત્યક્રમેતનનો આશાતપ્તર સત્ત્વર સાર છે એનું જ નહિ પમ વ્યધિ રથાન વિગરે યોગના વિધના તથા એની સારે થતાર દુષ્ટ દુઃખનપાણુ વિગરેનો અભ્યાસ સદેશી થઈ જાય છે તેથી ઇષ્ટસ્તુપ્રવિધાન એ તત્ત્વમર્થ છે તથા અન્ય પદ્ધતી સમાધિક માધ્યમરે જઈ રામ્યના અભ્યાસથી એ વિગેરે જાય કેવા રીતે આ પ્રવિધાન મરી ના પછી મેળુ, સ્થિતિ

ત કળા જે ગૈના, કરુણા વિભરેની શ્રાવણ, સામન પ્રાણપામ, વિ
 ૫૫૫તી તથા ન્યેતિષ્ઠાની પ્રવૃત્તિ તથા વીનત્તમ પ્રવૃત્તિ, સ્વપ્નચા
 નની તથા નિદ્રાચાનની બાના અથવા ઇદિધ્યાન એ ઉપાયોરૂપ બા
 બકર્મની રૂર છે તેનું તથા તેની સિદ્ધિથી જે ૫૪ રૂપીયાર પ્રાપ્ત થા-
 વ છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે આ રીતે સાધનો ૥ અનુદાનથી મો-
 ગીને, ધ્યાન તે જાણ થાય છે એ નિયમથી તે ને નિયમમાં મથા
 મે સમાપત્તિ થાય છે એનું, તથા એના પૂર્વેકળ બેદરૂપ સરિતક, સ
 વિચારણા વિભાગો હોય છે તેનું એ સમાધિથી પ્રાપ્ત થતી જગત ૥
 પ્રજાનું તથા અતે એ સમગ્રજાતિયોગથી અનંતર પ્રાપ્ત થતા અમ-
 પ્રજાતિયોગ પ્રતિપાદન કરી એ પાદ સમાપ્ત કર્યું છે

દ્વિતીય પાદમાં મધ્યમાધિમરીરૂપ વિદિષ્ઠાન કળુનાગ સાધક
 માટે તપ રસધ્યાય તથા ઇશ્વરપ્રશ્નિધ્યાનરૂપ જે ક્રિયાયોગની અપેક્ષા
 છે તેનું એ ક્રિયા યોગથી સમાપિની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા અરિ
 ધ્યા અસ્મિતા, તમ, દ્વેષ અને અભિનિવેશરૂપ પાપ કતેશોનું શૈથિ
 લ્ય થાય છે તેનું, એ કતેશોના રૂપનું તથા એ સર્વ અવિદ્યામૂલક
 છ તેથી અવિદ્યાનો ઉ-છેદ થયે એ સર્વનો ઉ-છેદ થાય છે એનું ત
 થા એ કતેશોની રચૂન અનુદાન ધ્યાનથી તથા સદ્ભાવરૂપાનું ચિ
 ત્ત્વો નય થમે જ્ઞાન થાય છે એનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એ પ્રતિ
 પાદન કરી રથા પછી કતેશોનો નાશ થયેથી ત-મૂલક કર્મોપયોગો
 ઉ-છેદ થાય છે તથા નીન કર્મોપય થતા નથી તથા કર્મોપયોગો ના
 સ થયો એટલે તેના ફલરૂપ જ્ઞાન તથા પરિતપ જે પન્નિજા
 મિત્વાદિ હેતુથી નિવેદીની દૃષ્ટિથી કેદન ફળરૂપ જ છે તે
 નો નાશ થાય છે એ પ્રતિપાદન કરવામાં જે કર્મપ્રક્રિયાથી નાના
 વિષ સકાઓનો ઉ-છેદ થાય છે તથા જગત્ કરા નિયમે કેવી રીતે
 ચાલે છે, જીવોને સુખદુઃખાદિ કેવી રીતે મળે છે વિગતે રૂપ સ
 મળ્યા છે તેનું ઉત્તમ રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે આ પ્રતિપાદન થઈ
 રથા પછી મહાધિકારીમાટે વિશેષ રૂપ પ્રતિપાદનની આવશ્યકતા હો
 વાથી વૈકલ્પિક આશક આ યોગશાસ્ત્ર પથ—ચેતનરૂપ દૂર કરવા
 યોગ જે હેતુ, તે સાચી પ્રાપ્ત થાય છે તે હેતુ એને દૂર કરવાનું ઉપાય
 ૫ સાધનો તથા એ દૂર થવાથી પ્રાપ્ત થતું કૈવલ્ય—એ ચારનું પ્રતિપાદન
 કરવાને હોવાથી ચતુર્નૃપ છ તેથી એ કર્માનુભાર પ્રથમ વ્યુદ્ધપ
 હવનું તથા પછી દૃશ્ય જે જુદિસરત તથા દૃશ્યરૂપ જે
 પુરુષ તેનો સયોગ તે આ હેતુને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી
 હેતુ હેતુ છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એ પ્રતિપાદન રૂપ થયા

અર્થે દમ્ય પ્રપચનુ સ્વરૂપ સ્ફુટ કરતા જડ વર્ગના જે ૨૪ તત્ત્વો પૂર્વે કહ્યા છે તેનું તથા સર્ગક્રમનું તથા દ્રશ્ય પુરુષના સ્વરૂપનું તથા દમ્ય દ્રશ્યમાટે જ પરિણામો પામે છે તેનું પ્રતિપાદન થયું છે, તથા તદનંતરે એ એના સયોગનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તથા તેનો જેનું પશુ અરિધા છે એ કહ્યું છે તથા તેથી એ અવિદ્યાનો અભાવ થવાથી એ સયોગનો અભાવ થાય છે તે જ આરોગ્ય-તથા નીચ કૈનલ્ય છે એ પણ સૂચવ્યું છે એ દાન કરવાના ઉપાયમા વિવેકસાક્ષાત્માર એ જ ઉપાય છે એ કહ્યું છે તથા તેથી યતી મપ્તથા પ્રશાનુ પ્રતિપાદન કહ્યું છે હવે એ વિવેકસાક્ષાત્માર કેવી રીતે થાય છે એ જિજ્ઞાસા યતા યોગના બહિઃગરૂપ ધર્મ, નિયમ, આમન, પ્રાણ્યાયામ તથા પ્રત્યાહાર એ પાંચ સાધનોનું તથા પ્રત્યેકના અનુદાનની મિદ્ધિ અપદ્ધ થાય તેમાટે એ પ્રત્યેકથી યતા કાચુંનું પણ પ્રતિપાદન કહ્યું છે તથા યોગાગના અનુદાનમા જ્યાં નિરોધીથી બાધ થાય ત્યારે તેનો અભાવ કરનાર વિતર્કની બાનના કાની એ કહ્યું છે આ પ્રમાણે આ પાંચ બહિરમનું જ પ્રતિપાદન કરી આ પાદ મધ્યકારે સમાપ્ત કહ્યું છે

તૃતીય પાદમા શેષ રહ્યા ત્રણ યોગ ગરૂપ ધારણા, ધ્યાન તથા મહાધિનું પ્રતિપાદન છે તથા એ ત્રણની શાસ્ત્રીયસદ્યા સંગ છે એ, એનું સામાન્ય રૂઢ પ્રશાની દીપ્તિ છે એ તથા એનું જૂ મિમંસકથી સાધકે અનુદાન કરવું એ કહ્યું છે પછી એ ત્રણ પુણ્ય પાત્રની અપેક્ષાથી અતન્ત્ર છે તથા અસપ્રગાતયોગ અથવા નિર્બીજ મહાધિમા તો આ ત્રણ પણ બહિરંગ જ છે એ પ્રતિપાદન કહ્યું છે, તથા પ્રસંગસાત્ નિરોધના સરકારથી યતી ચિત્તની પ્રશાન્તવાદિતા સ્થિતિ, તથા સમાધિ એકાગ્રતા વિગરેનો બેદ તથા તે પ્રમગમા યોગ્ય વિગરના યતા ત્રિવિધ પરિણામોનું પ્રતિપાદન કહ્યું છે તથા અનુવીની એ પરિણામપ્રતિપાદનથી સિદ્ધિ કરી છે આ રીતે સયમનું પ્રતિપાદન કરી પછી વિવિધ સયમથી અતીત તથા અનાગતનું જ્ઞાન, સર્વ પ્રાણીના સખ્દોનું જ્ઞાન, પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન, પારકા ચિત્તનું જ્ઞાન, અતર્ધાન ચત્તરૂપ સામર્થ્ય, મૃત્યુજ્ઞાન, અવધ્ય બનની પ્રાપ્તિ, સૂક્ષ્મ વ્યવહિતાદિ અર્થનું જ્ઞાન, બુધજ્ઞાન, તારાચૂડજ્ઞાન, તારાઓની ગતિનું જ્ઞાન, કાષ્ઠવ્યૂહનું જ્ઞાન, ક્ષુત્પિપાસાની નિવૃત્તિ, સ્થૈર્યપ્રાપ્તિ, સિદ્ધર્થજ્ઞાન, ચિત્તસચિત્, પરચરીરપ્રવેશ, જ્ઞાદિતત્ત્વોનો જ્ઞા, પ્રમશવાળા ચરીરની પ્રાપ્તિ દિવ્ય દન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ, આકાશગમન, ચિત્તની ચરીરબદ્ધ સ્થિતિ ચત્તરૂપ મહાવિ

યોગીને વ્યુત્થાનમચ્છારથી મધ્યે મધ્યે વ્યુત્થાન થાય છે તેનો ઉચ્છેદ કરવા સાધનોનો અભ્યાસ અવશ્ય કરવો પડે છે એ તથા વિવેકસાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત થતી સર્વગતા, સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વ વિગેરે સિદ્ધિઓનો અનાદર કરવાથી વિવેકસાક્ષાત્કારનો અખડ ઉદય બની રહે છે અને તેથી ધર્મમેધ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે તથા એ પ્રાપ્ત થવાથી ક્લેશ કર્મેની નિવૃત્તિ થાય છે જેથી જ્ઞાન અનંત થઇ રહે છે એ પ્રતિપાદન કર્યું છે તથા અતે, આમ થવાથી પરવૈરાગ્ય થાય છે જેથી કૃતકૃત્ય થયેલા પુરુષ પ્રતિ સત્ત્વાદિ ગુણોનો પરિણામક્રમ સમાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જુદિસત્ત્વ આત્મતિક લય પામી જાય છે, એ જ પુરુષનું ઉપચારથી તથા ચિત્તનું મધ્યાર્થ રીતે કંતવ્ય છે એ પ્રતિપાદન કરી અચની સમાપ્તિ કરી છે

આ પ્રમાણે આ ચાર પદનાં રિપયો છે. હવે આ યોગશાસ્ત્ર જેનું નામ પ્રથમ સૂત્રથી યોગાનુશાસન^૧ રેખાય છે તે સાખ્ય વદાન્ત તથા ન્યાયની અપેક્ષાથી કથી ભૂમિમત્તા આવે છે તે જોવાનું છે ત્યાં ભૂમિકાથી કાવકમરૂપ ભૂમિકા વિરક્ષિત નથી પણ સિદ્ધાન્તોની કક્ષારૂપ જે ભૂમિકા છે તે જ વિરક્ષિત છે એમ જે મિદાન્તો પ્રતિપાદન કર્યા છે તેના ત્રણ વિભાગ પડે છે (૧) પ્રાપ્ત્ય નિયમક, (૨) કંતવ્યનિયમક અને (૩) શાન્ત્યનિયમક ત્યાં જે પગિજ્ઞામિ કય પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે સંબંધમાં જે જે સિદ્ધાન્તો હોય તે પ્રાપ્ત્ય નિયમક સિદ્ધાન્તો છે. એ પ્રાપ્ત્યને માટે જે સાધનોનો નિયમ દેવો હોય તે કંતવ્યનિયમક સિદ્ધાન્તો છે તથા એની ઉપપત્તિમાટે જે પ્રક્રિયાઓ વિગેરે સંબંધમાં સિદ્ધાન્તો હોય તે શાન્ત્યનિયમક સિદ્ધાન્તો છે આ ત્રણમધ્યે પ્રાપ્ત્ય નિયમક સિદ્ધાન્ત ન્યાય, વૈરોનિક, સાખ્ય તથા યોગનો અભિજ છે કારણ કે એ ચારેમાં ત્રિવિધ દુષ્ટોનો આત્મનિક અભાવ જ પ્રાપ્ત્ય પુરુષાર્થમાં મળ્યો છે વેદાન્તશાસ્ત્ર એવી આગમ જગ્ગે ૧૪મહિત પરમાનંદની પ્રાપ્તિને પુરુષાર્થ માને છે કંતવ્યના મર્જનમાં આ સર્વ શસ્ત્રોનો એક માનિત

૧ આ શાસ્ત્રપદ જે બાહ્ય છે તેમાં સાખ્યપ્રવચન નામ આપેલું રેખાય છે તથાપિ એ શબ્દ માત્ર યોગિક અર્થમાં વાપરેલો છે તેથી આ શાસ્ત્રની સંગ્રા નથી. સાખ્યસિદ્ધાન્તનું પ્રકૃષ્ટ નિરૂપણ તે માખ્યપ્રવચન છે. આમ લેવાનું કાણુ પણ એ જ બાહ્ય ઉપચારી નીકળે છે કેમકે પ્રથમ સૂત્રના બાહ્યમાં યોગાનુશાસન એ સંગ્રા છે એવું બાહ્યમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. યોગદર્શન, યોગસૂત્ર, યોગશાસ્ત્ર વિગેરે પુણુ આ શાસ્ત્રના નામો છે.

સિદ્ધાન્ત છે કારણ કે અવિધાની નિરૂત્તિ કરવા તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી એ સર્વસમત છે, તેમ જ એ તત્ત્વજ્ઞાન ની દૃઢ અપરોક્ષરૂપે પ્રાપ્તિ થવા સપ્રણાતયોગ તથા તેમાટેના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રસાદાર, ધારણ, ધ્યાન તથા સમાધિ એ આઠ માધનો અનુશ્ય સિદ્ધ કરવા જોઈએ એ પણ સર્વસમત છે તેથી આ બે મુખ્ય વિષયોમા લેશ પણ ભેદ જોવો-દેખાતો નથી આ કારણથી ગમે તે શાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરી માણુસ કર્તવ્યમા જોડાય છે તો તેથી પરિણામે એને કૃતકૃત્યતા પ્રાપ્ત થવી સંભવે છે હવે માત્ર જ્ઞાતવ્ય પ્રક્રિયાઓ રહી તેમાં જીવ એ દ્રષ્ટા, જ્ઞાતા તત્ત્વ છે, એ અદ્વય તથા પરત ન છે, એને કર્મરચાત જમણુ કરવું પડે છે, કર્મથી કર્મોશ થ બધાય છે તથા તે અવિધાની સ્થિતિપર્યન્ત જ દુઃખ-શુભ થાય છે, જીવો અનાદિકાળથી વસ્તુત વિધમાન છે, જગત્ જડાવ, પશુચામિત્વ, દૃશ્યત્વ વિગેરે ધર્મોવાળુ છે તથા એ જગત્થી પોતે ભિન્ન છે આ વિગેરે અસંખ્ય સિદ્ધાન્તો સર્વ શાસ્ત્રમા અભિન્ન છે તેથી મા માન્ય જિજ્ઞાસુમાટે આ સર્વ ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રો નથી પણ એક જ શાસ્ત્ર આ સર્વ અંશોમા તો છે એ શાસ્ત્રોમા જે ભેદ છે તે બં દુર્જ અવ્ય અશકાં છે અને તે અધિભારીના અધિકારના તારતમ્યે લીધે આનુશક પણ છે એ ભેદ મુખ્યત તો તત્ત્વસ્વરૂપ તથા જગત્ તત્ત્વ સત્ત્વત્વ વિગેરે વિષયોમા છે ત્યાં ન્યાય વૈશેષિક દશનોમા અહ અહ રૂપે પ્રતીત થતો આત્મા સર્વ આપક છે તથા વિજ્ઞાન, મજ્જા, કામ વિગેરે ધર્માના આશ્રયરૂપ છે એમ લીધું છે તથા આત્મા સ્થૂન સરીર, ઇન્દ્રિયો તથા મનથી રિસક્ષણુ છે એ સ્થાપન કર્યું છે સાખ્ય તથા યોગ શાસ્ત્રમા આત્માની તથા મન ઇન્દ્રિય રંગે રેની વચ્ચે બુદ્ધિસત્ત્વ વા ચિત્ત નામો એક પદાર્થ સ્વીકાર્યો છે તથા વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિયા, રંગ વિગેરે મર્મ ધર્મો એ ચિત્ત ॥ છે, આત્મા ના નથી એ સિદ્ધ કર્યું છે. તથા પુરુષસમ્બંધમા આત્મા કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તથા મિથ્યા લપચાટથી જ્ઞાતા દ્રષ્ટા વિગેરે કહેવાત છે એ કહ્યું છે એ આત્મા વા પુરુષ એ મનમા પડ્યું રિણુ છે ત્યાં બુદ્ધિમત્તરના અથવા સ્વમિત્વની યોગતાના બેદથી નાના છે એમ સ્વીકાર્યું છે વેદાન્તશાસ્ત્રમા આ યોગ સાંખ્યનો સિદ્ધાન્ત માન્ય રાખી જે પુરુષ નાનાત્વ કહ્યું છે તેને ખડિન કર્યું છે ત્યાં કહ્યું છે કે એ પુરુષો ન્યારે મુખ થયા ત્યારે એમા લેશ પણ ભેદ દેખાત મ જાતો નથી કેમકે બુદ્ધિઅન્વમાયે તેમજ સંજય રહેનો નથી તે મ જ બુદ્ધિમત્ત ન્યારે દોષ છે ત્યારે પણ આજ કપધિનેદથી જ

પુત્રમાં બેદની મિદિ થાય છે પણ ઉપાધિબેદ વાસ્તવમદનો માપક નથી તેથી તથા સાધ્ય વિગરે દેવુથી આ અમખ્ય મરે વ્યાપક પુત્રને જાણે એક અખદંકરમ ચેતન્ય ને જાણ સખદથી આગખાયા છે તે જ વખતુરે સર્વ વિચમાન છે તથા યોગમાંખ્યમાં ને ઉપચારથી પુત્રમાં બેદનત્વ સીદ્યમું હતું ને પણ અધિધારૂપ આજુ નુ નિદ કરી પુત્ર વા જાણ કનુંત તથા બેદનત્વની રૂઢિ છે એ નિદ કર્યું છે. આ રીતે બેદનાં આ જાણમાં વાસ્તવ વિશેષ દેખાતો નથી પણ અધિકારીને ઉચીકની બુધિશર સદુ સુગમ પડે તે માટે જ, એવાનકમ દેખાય છે. તેમાં ન્યાયરોગિક આગંબક બુધિશા છે, યોગસાંખ્ય અધ્યની જે બને વેદાન્ત સિખર છે.

જગત્ સ્વરૂપના વિચારમાં પણ આ ત્રણ દર્શનો આ જ બુધિશાનુ માપન કરે છે. ત્યાં ન્યાયશાસ્ત્ર દરમ પદ્યોનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં પૃથિવી, અપુ, તેજસ તથા વાયુના આયુઓ તથા આશય, કાંચ અને દિદુ એ પદ્યોમાં દરમ જગતનું—(મન જાદ કરીએ તો) પૃથક્કરણ કરે છે. યોગમાંખ્યના સિદ્ધાન્તો એથી આગળ જન્ય છે તથા આ સર્વ તરવોને બિન બિન ન લેતાં એ સર્વ સત્વાદિ શુષ્કત્રયના પરિણામરૂપ છે એમ સીદ્યારે છે સત્વાદિ શુષ્કત્રય ને પ્રકૃતિ વા પ્રધાન છે તેથી આ સર્વ પ્રધાનરૂપ એક તત્ત્વના વિકારો છે એ મિદાન્ત યોગમાંખ્યશાસ્ત્ર કરે છે વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં આ ઉદ્યા સિદ્ધાન્તને જ સીદ્યારે છે પણ એથી આગળ એ કહ્યું છે કે પ્રકૃતિ વા પ્રધાન એ કઈ રાગત તત્ત્વ નથી પણ ને જ્ઞાનરૂપ અદૈત તત્ત્વ અનાદિ મિદ છે એની જ શક્તિવિશેષથી એ પ્રકૃતિ વા પ્રધાનરૂપે નિદિ છતાં થતું હોય એનું યાચ છે. એ શક્તિવિશેષ તે માયા છે. એ માયા પરમાત્માના રદા રિચન જ છે. આ રીતે આ વિષયમાં પણ આ ત્રણે દર્શન ઉપર પ્રભુજોની જ બુધિશામાં પ્રતીત થાય છે.

આ રીતે આ એ મુખ્ય મિદાન્તના વિષયમાં આવી રીતે બુધિશાકમ દેવાથી બેદ દેખાય છે. અન્ય ને બેદો છે તે પ્રાયશઃ આ બેદના જ પરિણામરૂપ છે અર્થાત્ અત્ર પ્રતિષ્ઠિત સિદ્ધાન્તોની ઉપપત્તિને માટે જ સીદ્યારે છે તેથી તેમાં અતંત્ર બેદ લેવો યોગ્ય નથી વત્તપિ આ વિષય એવો છે કે એમંબધે અધિક વિસ્તારની જરૂર છે તથાપિ અત્ર એ વિસ્તારને યોગ્ય સ્થાન નથી. તેથી આ મુખ્ય મિદાન્તોનું સક્ષિપ્ત પ્રતિષ્ઠાન કરી દિગ્દર્શન કર્યું છે.

સાંખ્ય તથા યોગ એ એ તો સર્વથે એક જ શાસ્ત્ર મળ્યાય

એમ છે, કેમકે એમાની સર્વ પ્રક્રિયા એક જ જાતેનો પ્રસિદ્ધિ
 દ માત્ર છે સાખ્ય શાસ્ત્ર વિચારપ્રધાન શાસ્ત્ર છે તેથી એમા સા
 ધનોનો વિચાર અતિ મહેત્વે કરીને કર્યો છે અને પુરુષપ્રકૃતિના
 રિવેકનો તથા તેને અંગે શાસ્ત્રમંત તરફનો વિચારથી વિચાર ક
 ર્યો છે આ યોગશાસ્ત્રમાં પુરુષપ્રકૃતિનો તથા તરફનો વિચાર
 અતિ સહેત્વે કર્યો છે તથા પ્રધાનપણે સાધનોનો વિચાર કર્યો છે
 આ કારણથી સાધનપ્રતિષ્ઠાક સપૂર્ણ શાસ્ત્રોમા આ શાસ્ત્ર ઉત્તમ
 કે કેમકે ન્યાય, વૈશેષિક, માધ્વ ન્યાય વેદાન્ત એ નારેમાથી સાધ
 નોનું જ્ઞાન આ શાસ્ત્રથી જોઈતું થાય છે તેનાકરતા બહુ જ ઓછું
 થાય છે તેથી સાખ્ય તથા યોગ બંને પૃથક્ દર્શન નથી આ જ
 હતુંથી માખ્ય તથા યોગ પૃથક્ જ્ઞાનનાગ્ની શ્રીકૃષ્ણે તે જા
 લક છે-અજ્ઞાન છે એમ કહી નિર્દોષ કરી છે સાખ્યશાસ્ત્ર પ્રતા
 આ શાસ્ત્રમાં રિગેતા એટલી છે કે એમા સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન
 હિંદુનો સ્વીકાર કર્યો છે આ મબધે તેમ જ્ઞાન જાતના તર્ક આ
 ધે છે કેનાક કહે છે કે મધિનું દર્શન નાસ્તિક હતું તેથી કોમને
 એ એમ નહોતું તેમાટે પતનનિએ ધર્મરતો નામમાન આ
 અમા સ્વીકાર કર્યો છે જા તેનું પ્રતિષ્ઠાન એવી રીતે કર્યું છે
 કે તે શાસ્ત્રની પ્રક્રિયાથી અનગ જ રહે છે અર્થાત્ ધર્મરતે ન સ્વી
 કારવા હોત તો પણ જ્ઞાનત અન્ય કહે છે કે બ્રાહ્મણો જે યજ્ઞ
 ગ કરતા હતા તેમનું જ્યારે જોઈ જાના પ્રચારથી પડી બાધુત્યા
 કે જોઈમતો જ શાસ્ત્રાધ્ય લોકોમા આન્ય થનાથી આમા લીધા
 તથા તેમા નાસ્તિકતા દૂર કરામા જ ધર્મરતો સ્વીકાર કર્યો
 છે આ વિગરે લોકો જોનાની હિંદુઓનાર વિવિધ તરફોને વશ થા
 ય છે અને તેમા ખામ તેમનો દોષ નથી કાઢ્યું કે જેમને યો
 ગનું એક સાધન સાધવા પ્રનામમાન પણ કર્યો નથી તેમજ એ
 સાધનો સાધવા શુ શુ અડચણ આવે છે તથા તે ધર્મરતિપ્રતિષ્ઠા
 નથી અતિરિક્ત ઉપાયથી દૂર થાય છે કે અન્ય મધ ઉપાય તે સ
 મ્યે રહે છે તે કિંગરેનું જા. ધર્મ સહે એમ નથી જ તેથી તે
 લોકો નો યથામતિ તરફને યથ ધર્મ ગમે તે લખે જોને એ સ્વા
 બરિક છે જા સાધકની દૃષ્ટિથી આ શાસ્ત્રમા એનું કશું નથી
 કે જોયી ધર્મરતુ અગ્નિત ન સ્વીકારવા જેનું શીશુત્તમર કશું
 ના. એમને મારી સાધનોમા ધર્મરતિનિધાનને જ મુખ્ય સાધન વ
 ખ્યુ છે એ નો એમના સૂત્રથી સર્વે રખ દેખાય એમ છે નો
 જો એવી અલ્પક શુ મજદત એ સોમે જાને છે તે કહી, સમુદ

કહિન છે. શું એ લોકોનો એવો બાવ છે કે અન્ય માધન માનના નિષેધ કરી ઈશ્વરપ્રણિધાન જ સખતું હતું કે ઈશ્વર અપૂર્વ સ-
 દ્વિનાજ ઉત્પન્ન કરનાર છે એવું સૂત્રદાર પામે પ્રતિપાદન કરવું હતું ?
 આ બંને અયોગ્ય છે કેમકે વિચારદૃષ્ટિથી અન્ય માધનો પ્રાપ્ત
 થાય તો તેનો નિષેધ કરવો વિવેકીને ઘટનો નથી. અને વળી ઈ-
 શ્વરસ્તિત્વને ન સ્વીકારનાર મદમતિને પણ યોગાનુલનમા પ્રવૃત્તિ ક-
 નવાવાગ્દે. એ અન્ય માધનોનો ઉપન્યાસ કરવો ઘટે છે જોયી
 એ લોકોની પણ એમાં પ્રવૃત્તિ થાય તથા પછી માર્ગ દાખતા એમને
 પણ જાણ્યા કે હવે ઈશ્વરનાંદાવણિના અન્ય ઉપાય આગળ વધવા-
 નો નથી. આ રીતે જોતા વસ્તુવિચારથી ઈશ્વરપ્રણિધાન માત્ર
 માધન આવશ્યક હોય તો પણ સર્વના શ્રેયની હિત્તાથી અન્ય મા-
 ધનની માથે વિકલ્પ કન્યા હોય તો તે પણ ઘટે છે અને તુલ્યરૂપે
 તો સૂત્રમા વિકલ્પ છે જ નહિ આ જ તેનુંથી ઉત્તમ, મધ્યમ તથા
 મદ મર્દ અધિકારીમાટે ઈશ્વરપ્રણિધાનરૂપ મમાન સધન શ્રેય
 કારે પ્રતિપાદન કર્યું છે માધક પુરોહિતે તો સ્પષ્ટ જ છે કે ઈ-
 શ્વરપ્રણિધાન એ જ સમર્થ માધન છે તથા એના વિના અન્ય ક-
 શું કરી શકવા સમર્થ નથી કાન્યુ કે તે મિદ્ધ જ થઈ શકે એમ
 નથી. તેથી આ પક્ષે તો સૂત્રદારનો કોઈ પણ હોય દેખાતો નથી
 તેમ જ નહીં સદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર ઈશ્વરનો અસંભવ હોય તો તે
 વા ઈશ્વરને આ લોકોને પ્રમત્ર કરવા પતન્તવિરોધ રચીકારે એ
 તો કેવલ અસંભવ છે તાત્પર્ય કે મત્ત વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરતા જે
 આરી પ્રાપ્ત થાય તે કરેનું એમા મધ્ય પ્રાપ્ત હોય માને એ ઘટતું
 નથી. તેથી સંસ્થા પતન્તવિરોધ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરી પ્રક્રિયાઓનું
 પ્રતિપાદન કર્યું છે તે યોગ્ય જ છે સામ્યશાસ્ત્ર વિચારપ્રધાન મા
 આ હોવાથી એમાં ઈશ્વરનો સ્વીકાર ન કરવાથી પ્રક્રિયાનું પ્રતિપાદન
 થઈ શકે પણ આ માધનપ્રતિપાદક શાસ્ત્રમા એ સ્વીકાર આવશ્ય
 પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પ્રવૃત્તિબોધને લીધે જ એક શાસ્ત્રમાં એ સ્વી-
 કાર કરવાવિના પ્રણિયાનું પ્રતિપાદન છે અને અન્યમાં સાધનમ-
 ગથી પ્રાપ્ત પેદાથી તેને વખને પ્રતિપાદન છે આ મમાજો ઈશ્વર-
 સ્તિત્વનું પ્રતિપાદન સાધનપ્રસંગથી પ્રાપ્ત થવાથી એને નાટે અ-
 ન્ય નિર્મુલ્ય કલ્પનાઓ કરી તે અયોગ્ય છે કેમકે આટલા માત્રથી
 એ સ્વીકાર અવિરતાઈ થઈ શકે છે મક્ષેપમા એ જ કે અથા એક પ્ર-
 અગ્નિત્રાય મામ્ય અને યોગ એ તો બંને એક જ શાસ્ત્ર છે.

આ સૂત્રથી ન્યાય, મામ્ય, યોગ અને વેદાન્ત એ શાસ્ત્રના

સબધમા સોપાનક્રમથી જોદવાગેના શાસ્ત્રો છે એ મમજન્ય છે તથા કર્તવ્ય અને પ્રાપ્ત્ય સબધમા તો એ મર્મ એક જ શાસ્ત્ર છે એમ કહીએ તો ચાલે એમ છે આમ હોવાથી તથા વિશેષે કરીને આ માધોનુ પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી સર્વ શ્રેયની ઇચ્છા રાખનારને વિશેષ આદરથી આ શાસ્ત્ર મનન કરવા યોગ્ય છે

એ શાસ્ત્રના કર્તા પતન્જલિ કહેરાય છે એ પતન્જલિ તે કયા તથા કારે થયા હશે એ સબધમા હાન્યુધી શો નિર્ણય થયો છે તે જાણુ છે આ ચર્ચા ખરૂં જોના નિરૂપયોગી છે એમકે જે સાધકોને વા ઇચ્છાસુને એ શાસ્ત્રનુ રહસ્ય જાણુ છે તેને કર્તાસાથે ક જો સબધ નથી તેને શાસ્ત્રના કર્તા આજ્ઞથી હન્યો વર્ષપર થયા હોય તથાપિ જો તે શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ વિષય અસંગત હોય નો તે નિરૂપકાર કરાયોગર જ છે અને જો મુક્ત હોય તો અવશ્ય સમ હવા યોગ છે હાન્ય પશુ જે મધોલભાય છે તેનો પ્રતિપાદ વિષય સત્ય હોય છે તો તેનો અવશ્ય લેખ સમજ કરે છે, નહિ તો નોનો ત્યાગ કરે છે તાત્પર્ય કે કર્તા બહુ લાખી મુદતપર થયા હોય નો તેડુ કહેવું મલક અને હારે જ થયા હોય તો અસાધ અથવા હારે થયા હોય તો સત્ય અને ધણા પૂર્વકાવમા થયા હોય તો અસત્ય એવો કોઈ નિયમ દેખાતો નથી આજક વિગરેના મયોની પ્રક્રિયા પૂરથી ચાલી આરે છે હતા રિચારશીન લોકોને તે સેતોપમા ગક નહિ જાણવાથી તેનો તેઓ ત્યાગ કરે છે એ મર્વને વિદિત જ છે તેમ જ હાન્યની વિદ્યા હાન્યની હતા ઉપયોગી ગણી લેખ તેને મમકે છે તેથી એ ધમથી તો આ ચર્ચા નિમાર છે હતા પતન્જલિ જેવા પુરતું ચરિત જાણુ હોય તો તેમા જાણુ યોગ વ્યવિષે પ્રમગે મગી આવે તથા તેમના સમયનો નિર્ણય થયો હોય તો તે ઇતિહાસોપયોગી થક પડે એ આશયથી એ ગાળથી ચર્ચા રેકા કરતા રેખય છે આને એ દેખાટે રિગયોગી નથી હતા આ બારતવમા પૂરે જે મદાત્માઓ થયા છે તેઓએ રેકાનો ગદ્ગા આશય કરેનો રેખનો નથી તમા લોકકક્ષણાગે પ્રાપ્તિ કરી દખા છે તેથી તેઓએ પોતાનો હનિદામ બહુ લાખી મુદત નથી તેમ જ આ રેગત લોકો પશુ એ મદાત્માના ગયોનોજ મમક કરતા રિમે હન્યુક હોવાથી વા અન્ય મમ ને મારજી પશુ બહુ ઇચ્છાગરિનો મમક કરતા પ્રરત થયા નથી અથવા મમક કર્યા હશે નો તે રાત્ર પડો રખત થા જ રાત્રી રેકા કર્યા થયા નથી જે જે ચરિત પુ. અધિકારે રિખત

થી પ્રતિપાદન કર્યા છે તે માત્ર થીઈશ્વરના અસ્તારોના જ બહુધા દેખાય છે અન્ય પુરુષોના ચરિત્રો તેમાં આવે છે પણ તે જનનચરિત્રનું કામ મારે એવા બાબે જ હોય છે તેથી આના વિષયમાં વિગેય શોધ મદત પામી નિષ્કૃષ્ટ પર નહિ આપ્યે એમાં આશ્ચર્ય જેવું નથી આ કારણથી પણ આવી ચર્ચાઓ વિશેષ ઉપરોક્તી દાનના સ્થાનથી થઈ પડે એમ નથી હતા પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી એ સંબંધમાં જુદા જુદા પુરુષોએ શા શા વિચાર જતાવ્યા છે તેનું તથા તેના માર્ગોનું સંક્ષેપમાં પ્રદર્શન કરવું અનુચિત નથી પ્રસ્તુત રિતિ બહુ વિચારવાળો છે તથા એ સંબંધી બિન નિજ સમયે સિરિષ ચર્ચાઓ ચાલી છે તે સર્વનું મર્ચન તથા યોગસૂત્ર વિચાર આ જૂમિમાં જેને સ્થગે કરવો યોગ્ય નથી એમનાં તે પૃથક્ પુસ્તક જ લખાયા છે તેથી સંક્ષેપથી પ્રદર્શન કરું એ જ પ્રત્યક્ષ છે ત્યાં સૌથી પ્રથમ આ પતંજલિ તથા મહાભાષ્યના મર્તો પતંજલિ એક જ છે કે એ બિન બિન પુરુષો છે તે વિચારવાનું છે મહ્યુ કે જે એ જાતે નિજ નિજ પુસ્તકો કરે છે તે પછી યોગસૂત્રના કર્તા પતંજલિ સંબંધમાં મહ્યુ જ જાણતામાં નથી એમ કરે છે દાન જે કાંઈ પણ મંથનાઓ થઈ છે તે મર્ગન ચક્રપરથી થઈ છે તેથી એ મહાભાષ્યના મર્તો લાડ પડે એમ છે યોગસૂત્રના મર્તો ને નહિ આ રિતિમાં મર્તો તો એવું જણાવે છે કે એ જાન પુરુષો એમ છે એ હાલ કેવન મદિધ વાગે છે જે આ ના જાણએ અર્થાત્ યોગસૂત્રના પતંજલિ મહાભાષ્યમર્તી બિન લઈએ તો આ ચર્ચાનો અત અદિથી જ આવે છે કે એ મર્તો યોગસૂત્ર રચ્યા છે એ શિશ્ય અન્ય મથ રચ્યો છે કે નહિ તથા એકે જાને મહ્યુ હતા કાના નિવાસી હતા રિમરે વિરમ આપજો કંઈ જ જાણતા નથી તથાપિ જાનેના નામો એક છે તથા એ જાને પુરુષો એક જ છે અર્થાત્ એમ જ પુરુષે મહાભાષ્ય તથા યોગસૂત્રના વ્યા છે એ નર્તમાન વશપરથી જાસ્ત વાજો મહેતા આ વા છે જે મર્તુપનિરૂપ પદનપાદનરૂપ વ્યાપારના પ્રથમ શાંતિપાત્ર મર્તો પડે છે તેમ આ યોગસૂત્રના પદનપાદનરૂપ વ્યાપારના આરભમાં યોગેન ચિત્તસ્ય પદેન ઘાન્તા મલ કારીરસ્ય ચ વૈદ્યકેન । યોડપાકરત્ત પ્રવર મુર્તીના પતંજલિ પ્રાજ્ઞલિરત્તોડસ્મિ ॥ જે મુનિમાં એ પુરુષે યોગશાસ્ત્ર રત્તી ચિત્તો મહાભાષ્યરૂપ વ્યા

કચ્છુ અથ રચી વાણીગો તથા વૈવસ્તો અથ ગચી શરીરો—એમ
 અથનયથી લોકોના મનનપ દૂર રચ્યા છે તેમને હું સાબિય નમસ્કાર
 મરુ છું—એ મ્તોક મોતરો પ્રચાર પત્રપૂવથી આનતો આબો દે
 ખાય છે તથા જને અચના મ્તો એક અભિજ્ઞ લેખમા ખામ વિરો
 ધ દષ્ટ નથી તેરી એ જને પતજનિ એક જ છે એમ દેખાય છે
 પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોગાના પણા-ખસ પણુ એ જને નિમ્ન જિન પુરુ
 થો નથી પણુ એ જ છે એવુ માનના દેખાય છે તેથી સર્વ રીને
 એ મેનુ એમ્તર લેવુ મુક્ત છે તો હવે આ અર્થ આગળ આની
 શબ્દા વિરોધ નથી મરણ કે આ નજુ અથો એમના કરેલા છે તે
 મ જ અર્થોપચારણિ મરો અથ જે પતિપત્રમા જ્ઞાપે છે તે
 પણુ એ જ નામના પુરાનો મ્તો મનાય છે તેથી મે અથો ઉત
 રથી તથા બાલ માધોપગથી આ મળધના ધ નિચુર થઈ શકે
 છે કે કમ તે જોવાનું છે ત્યા પતજલિએ જે વૈવક મળધનો મ
 થ ગચો મ્હસાય છે ને દાન ઉપરમ્થ થનો નથી એમજો દષ્ટિના
 મો અથ પ રો લોચ એવુ વ્યામરમુમહાભાષાથી દેખાન
 છે પા તે પચુ હાવ ઉપરમ્થ થનો નથી તેથી લાન તો મરો ધમ્મ
 નથા આ યોગસૂત્ર જો જે જ નયોમ્પત્તી અવ આનુગાનો બધાય
 છે ધાલ માધનો મ મપ રાની મામ કયે ન વૃત્તાન્ત જ્ઞાત
 ગિરી પુ જિવિગિરે સાધોગો સમાવેશ થાય છે

તો પ્રથમ આ સૂત્ર ઉપથી જોતા પણુ એમનું ઉપન રચિત
 જેન મધ ઠિકાવુ નથી માત્ર જે જાના પુત્ર હતા તથા મ્યા રહે
 ન તના એ રોગે વિરો મ્તો જા યાય છે ત્યા બૃહદ્દાદિકેશ્વર
 પુ ન પદ્મજ્ઞાતિ ગિગચી એવુ જણાય છે કે એ પતજલિ જના
 નાનામા જ મ્યા હતા એમના પિતાનું નામ અગિ હતું તથા મા
 તાનું ધમ મલી હતુ જે ઉપર પાનુ એ જ મ્યાનમા રહેતા હતા
 એક જ મ્યા મ ત ન જૂન જરિય તથા વળમાનના જાનપ મ થ
 યા હતા કોન જ નામની મધ એને મુમેગના ઉત્તગાના વટરદા
 મા માધી મામ મરી તો પશ્ચિ એમજો અરણુ મ થો હનો તથા
 પત્રી ગિમુકરપે રી એમજો લાલુ આમુર વ્યતીત મ્તુ છે

મધસાય કૃત્ત સક્ષેપ શ મિ ત્યમા આવી આખ્યાયિમ આ
 પી છે મ અન્યવાદ વિમરે નાગિન મ થોનો ન્યારે વિશ્વમા પ્રમા
 થો ત્યાર દેવતાઓ બેમા થઈ ધીશ્વર મે ગયા તથા વિશ્વના
 ઉદા મારે માય જ દેવકા વાગ્યા તે ત્યથી પ મમજિમ વોસ
 દ એવુ ઉત્તગ આપુ મ એ દ મે મુખ્ય મુખ્ય દેવતાઓ

નૈમિત્તિક, જ્ઞાન, પતન્તરિ તથા સકર એ નામથી પ્રમને પ્રમને
 બુદ્ધિપત્ર પોતાના અસથી અવતરણ કરવું આ થયા પછી રિષ્ય
 તથા અનને પોતાના અસથી પતન્તરિયે બુદ્ધિપત્ર અવતરણ કર્યું
 અને શ્રીસકર પોતે જ સકરમાર્થ રૂપે અવતર્યા—રિગરે આ રીતે
 એકપદ અનનનો અવતરણ પતન્તરિ દોષથી શોદ્યમા એવી વાતો ચા-
 લે છે કે પાણિનિ પોતાના સૂત્રો સ્વી એનું મથાર્થ નિર્વચન કરે એ-
 વા સમર્થ પુરુષનો વિચાર કરતા હતા તેવે કોઈ સમયે એમના અ-
 ન્તરિમાથી કોઈ પુરુષનો આવિર્ભાવ થયો, તેને જોઈને એમને બધ
 થયો તથા ગભરાટમાં પડ્યું કે કોમંવાનુ એના ઉત્તરમા એ પુરુષે
 કયું કે સપોડહ્મ-હું સર્પ છું આ વચન થાણ કરી પાણિનિએ પૂ-
 ળ્યું કે રેફ કુત્ર ગત-તમારા ઉત્તરમા રેફ કયા જતો ગયો, ત્યાં
 એના ઉત્તરમાં એ પુરુષે જણાવ્યું કે કોમંવાનુ હ્યમ-તમે પહેલા
 વક્ત્રમા આ ઉપરથી પાણિનિને લાગ્યું કે આ પુરુષ સમર્થ છે તેથી
 તેમની પ્રાર્થના કરી તથા એમને એ સૂત્રોપર બાધ્ય કરવાનું અ-
 ગીકાર કર્યું અરિગરે અનેક વાતો પતન્તરિ એમનો અવતરણ દતા
 એ સમયમા આવે છે તેમજ સકર-સકિ ગણમા પતન્તરિ શબ્દનો
 પાક છે તેની એક વ્યુત્પત્તિ આ આપવારિકા અનુનાન કરવામા આવ
 છે તથા તેથી અન્તરિમાથી પડેલા અંતરા અથ એ શબ્દનો પણ
 પ્રમગરસાત્ કરમામા આવે છે

બ્રામહાબાધ્યમા ગોણિકાપુત્ર તથા જોનર્દય એ શબ્દો આવે
 છે તથા એ શબ્દમાં કશીકાશ-રિગરે એવા ખુલામો કર છે
 એ પતન્તરિના નામો છે એ નામો ઉપરથી એનો બાવ નીકળે છે
 કે પતન્તરિની માતાનું નામ ગોણિકા હતું તથા જોનર્દન મનુ ન
 મર એમનું નિરામરયાન હતું પણ કંઈક સગવાર એમને આચાર્ય
 વંદેશીય સંસા આવે છે તેનો અર્થ એવા છે કે એક આચાર્યના
 કેવના દતા ત્યાં આચાર્યશબ્દથી કાલ્પાયનવું મદલ થાય છે અને કા-
 લ્પાયન પૂર્વદેશનિવાસી દતા તેથી દેવટના મતથી પણ પતન્તરિ
 પૂર્વદેશનિવાસી દતા એ નિકળે છે જોનર્દ શહેર પૂર્વે ૧ જ છે તેથી
 આ રીતે પણ પતન્તરિ જોનર્દય દતા એ કહે છે^૧

સતપથ બ્રાહ્મણના યાગવલ્કય કાંડમા પતન્તરિ કાંપ એવું ના
 મ આવે છે. એ મદ્રામના દતા એ પણ જણાય છે એ નામ પ
 તન્તરિનું જ હોય એમ લાગે છે એવું પણ કોઈ કોઈ માને છે^૨

૧ જુઓ Gold-tucker's Panini p 217.

૨ જુઓ Weber's History of Indian Lite-
 rature p 223

નેમજ પ્રસન્નમાયમાં પતન્નલિંગો વિશ્વામિત્રના વશના કહેવા છે
 આ પ્રમાણે એમના નિવાગચ્છાન તથા માતાપિતાનિગટે
 મનથી જૂદા જૂદા હેતુ વા નેત્રાભામયી જૂદા જૂદા અભિપ્રાયો નીકળ્યા
 છે એ શિવાય એમને માટે કશું જાણ્યું નથી એ તો સિદ્ધ જ છે આ
 મનોમા કંઈ કંઈ થયે તો વિરોધ છે અને કંઈ રથને અવિરોધ છે
 વા અવિરોધ કરી રક્ષાય એમ છે ત્યા પ્રથમ જે પુત્રાણામાની આ
 ખ્યાપિકા છે તેમા એમની માતાનું નામ સતી આપ્યું છે અને મ-
 દાગાપ્યમા ગોષ્ઠિકા આપ્યું છે, છતાં એ અશમા વિરોધ માનવા
 કશું કારણ મધ્ય દર્શાવી શક્યા નથી, કારણ કે એક જ સ્ત્રીના એ
 બિન બિન નામે હોવામા શો વિરોધ છે તે કળી રક્ષાય એમ નથી
 આવી રીતના એ બિન નામે દ્વાય પણ ઉપવચ્ચ થાય છે મદા
 બાપ્યપરથી એમના પિતાનું નામ તો નીકળતું જ નથી કે જોથી એ
 અશમા વિરોધ આવી શકે પુત્રાણુમા હતાવત વર્ષમા એમનો જન્મ
 કલ્યા છે હલાવત વર્ષ દિમાનયની ઉત્તરમા હોય એમ પુનઃજાથી
 જાણાય છે મદાબાપ્યમા એમને જાનદર્શિ કલ્યા છે અને જાનદર્ પૂર્વ
 બાગમા આવેલો પ્રેશ છે છતાં એ એમા પણ ખાસ વિરોધ લેવા
 જરૂર નથી કારણ કે જાનદર્શિ શબ્દો અર્થે જાનદર્મા જન્મેલા એમ
 ના આશ્રય કરવા કશું પ્રમાણ નથી એનો અર્થ એ છે કે જાન-
 દર્મા રહેનાર તો આ રીતે આ બનેલો અવિરોધ થઈ શકે છે કે-
 મક હતાવત વર્ષમા જન્મ હોય અને પછી આયુષ્યનો ધણો ખરો
 બાગ જાનદર્ દેશમા ગાળ્યો હોય તો તેથી બને વૃત્તાન્તો ઉપપન્ન
 થઈ શકે છે આચાર્યદેહીય શબ્દ તો અપદ રીતે આચાર્યના દેશમા
 રહેનાર એ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે આચાર્યના દેશમા જન્મેલા
 એવો અર્થ એનો લેવામા કંઈ પ્રમાણ દેખાતું નથી આ રીતે આ
 બનેલો અવિરોધ થઈ શકે છે તેમ જ જે સક્ષેપ શંક-રિજયમા
 કહ્યું છે તેમા તો પતન્નલિંગ જન્મ પછીની તાત જ નથી પણ પૂ-
 ર્વ વૃત્તાન્તમાનનું કચન કચ્યું છે તેથી તેસાથે આ બેનો વિરોધ
 હોવા અસંભવ છે અન્ય મતમા જે પતન્નલિ મદામના કલ્યા છે તે
 તો માત્ર મત જ છે કારણ કે એમા પતવ્ય અને પતન્નલિ એ બે
 નામોમા પ,ત અને લ્ એ અક્ષરોના સામ્યઉપરથી જ માત્ર બેને એક
 લીધા છે આવી આવી રીતે સમ્પ્રદાનું સામ્ય લઈ જે એક ઠેરવા
 નો પ્રયામ એ લોકે પ્રસન્ન નિષ્કલ જ હોય છે અને એ પદ્ધતિ
 નિષ્કલ કન્યામા કપોતગી બાગે જ થઈ પડે છે તેથી
 પૂરેપૂરી જે અર્થની પ્રતિ મધ્ય તેને આ મન દ્વિગત કરી શકે

એમ નથી અજ્ઞ દાર્ણ્યથી અન્ય અને વિદ્વાનોએ આ મતને સ્વીકાર્યો પણ નથી^૧ પણ એ મતો પ્રતિપાદન કરના ના લખાણમાં પણ જે વિરોધ આવે છે તેનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે

આ રીતે સર્વ સાધનોથી એક અભિજ્ઞ અર્થ નીકળે છે છતાં દાક્ષના પશ્ચાત્તર વિદ્વાનો તથા તેમના અનુયાયીઓ વિશ્વમંકના નિરામના આશા નથી પુણ્યોમાં કહેવી થતો મિથ્યા છે એમ માની લઈ પુનઃજોના વચનોને બહુધા સ્વીકારતા નથી તેથી આ સળધમાં આત્ર મહામાન્યપરથી અનુભવ થાતને જ રસીમરે છે અને પુનઃજોથી જે અધિક જ્ઞાન જણાય છે તે રસીમરતા નથી હતા એમાં ખાસ અનુપપત્તિ ન આવે ત્યાંથી એમણે પણ સામારે ન રસીમરતું એ સમજાવતું નથી એજ્ઞાન નહિ પણ ધર્મે પ્રમરે તો મનમમતો એક ભાગ પુરાણોના પણ એ ભોગ રસીમરે છે તથા ન્યન્ય ભાગને વિનાશાન્ય ત્યજે છે. પ્રમુગમાં હનાનતરવાં દિગાલપની ઉત્તરમાં દોષ એ રૂપી કહે છે નો પત્રજલિ ત્યા જગ્યા રતા એ પુત્રજોગત નાત અવિન્દ હતા સ્વીકારતા આવશે ખાય છે વસ્તુવિચારથી આમ કરવામાં કંઈ નિયામ નથી તેથી આ વિરયમાં પણ એ મત દેખાય છે હતા શુભોપમંકા ત્યાંથી અવિરોધ દોષ ત્યાં ઉત્તરજી પ્રમાણ્ય આનગી કાર કરસ કરવા દેખાતું નથી

આ રીતે પત્રજલિના અત્યા મુખીમાં જ્ઞાન દત્તાન્ત મ નધે ન્થિતિ છે હો પછી કાંઈ સાધન મરેથી વિરોધ જાણવામાં આવે ત્યારે

રે એ પત્રજલિ ત્યારે થયા એ સળધમાં શા શા વિચારો પ્રવર્તિત થયા છે તે જોઈએ ત્યાં પૂર સૂચન તો થઈ ગયું છે હતા પુન રપટ કર્કતુ ચોગ્ય છે કે સામાન્ય રીતે આ મમયનિર્ણયમાં જોટને અનિશ્ચય તથા મતભેદ દેખાય છે તેટલો બાંહે જ અન્ય વિરયમાં હશે જાણી ભોગે અપૂર્ણ વ્યતિરે પંથી ગોક મળ બાંધી લે છે તથા પછી જે જે અહીં પત્ર લાગે છે તેનો મગ્ધ કહે છે તથા અન્યને જોડી દેડ ગેરિરે વિરિધ જેનુથી આ વિરયમાં અત્યંત મતભેદ થાય છે તેમાં પણ અત્યંત વિરોધ તથા પાશ્વત્ય વિદ્વાનોના મત મિત્ર બિન જ જાણી થાય છે તથા આસ કાંઈ પણ પુરાણ પુરુષ વિરે કાંઈ પણ વિરોધ થયેલો દ્રષ્ટિએચર નથી કે જે સર્વમાન્ય થયેલો હોય હતા એમાં નિમિત્ત પદ્ધતિથી કલ્પના કરી જ માત્ર પ્રવૃત્તિ

કરવાની રહી છે તેથી એ શિવાય આ ય પરિણામ એમા થવો સભવનો પણ નથી તથાપિ એ સર્વ વિચારોમા પણ કંઈક આશ સર્વ મા ય જેવો નીકળે છે તે નીચે અમળશે

ત્યા પતન્જલિના સમયમાટે અત્ય લોકોનો શો અભિપ્રાય છે તે પ્રથમ જોઈશું તો જણાશે કે અત્ય લોકો આર્ય ગણિત શાસ્ત્રનિગરેથી એવું માને છે કે બહાના દ્વિતીય પરાધમા એતવારા હ કલ્પના વૈવરત મન્વન્તરના ૨૮ મા મન્વન્તરના હાપરપુગના અતમા આ યોગસૂત્રમાર તથા મહાશ્વના કર્તા પતન્જલિ થયા છે તેથી એ રીતે જો હોય તો એમને થયાને હાથ ૫૦૦૦ વર્ષ વા તે થી અધિક કંઈ સમય થવો જોઈએ આ રીતે લેનાથી એ મત સ્વીકાર નાર એવું જણાવેછે કે પતન્જલિના સૂત્રોપર જે વ્યાસબાબ્ધ છે તે ઉપપન્ન થઈ શકે છે કેમકે વેદવ્યાસ શ્રીકૃષ્ણના અનતરજુસ મરે હતા અને શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ કવિના આરબમા થયો છે તેથી હાપરના અતમા રચાયેના સૂત્રોપર જ્ઞાના આરબમા થયેલા શ્રીવેદ વ્યાસ બાબ્ધ રચે એ સભવે છે તેમ જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનેતા એ મધ્યપૂર્વે યોગ તથા સામ્યશાસ્ત્રનું અસ્તિત્વ હોય એમ જણાય છે તે પણ આ રીતે ઉપપન્ન થઈ શકે છે ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે માણુમો વસતા નહેતા એવો જે કોઈ મંદનો પૂર્વે મત હતો તે તો હાલ જન અસિદ્ધ જ ઈચ્છે છે જુસ્તનવિધાયી થયેલી શોધથી એવું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આજથી ૫૦૦૦ શુ પણ તેથી પણ થણા વર્ષ પૂર્વે માણુસેનો આ જૂમિપર સદ્ભાવ હતો તેમ જ કોને લીકૃત મધ્ય ઉપરથી પૂર્વે હિદુસ્થાન તથા અમેરિકા અને યુરોપ વચ્ચે જૂમિદારા સળધ હતો એ પણ સમજાય છે તેથી જે સમૃત્ત અને અન્ય બાદમા કોઈ કોઈ સંદોર્ભ મળતાપણુ દેખાય છે તેટલા ઉપરથી એ સંદોર્ભો પ્રયોગ કરનાર લોકો સિકદર બાદ શાહ વા પીયેગોતસના હિદુસ્થાનમા આવ્યા પછી થરા જોઈએ એ માનવું આવશ્યક નથી કેમકે ત્યાર પૂર્વે પણ આ જૂમિદારા વાર વાર થયેલા સળધથી પણ એ મામ્મ હોવું સભવે છે તેમા કોઈ બાદમા એ પૂવના સંદોર્ભ તો તે રૂપમા જ રજા હશે અને માધ માધ બાદમા એવું રૂપાનર થઈ જઈ અન્ય રૂપે એનો પ્રયોગ થનો આ હાલ હશે એ પણ અન્ય કલ્પનાના સમાન જ છે તેથી આ સંબંધસામ્યથી વા ૫૦૦૦ વર્ષ પહે મનુષ્યમહાબાર નહિ હોવાના કાંઈ આ મત ખલિત થનો નથી એવું આ યુગે જણાવે છે આ મત નાસ બારેતવરંથ શાસ્ત્રપુરાણાદિનું પ્રામદ્ય રહી

કારનારનો છે

આ વિચારથી કેવળ જૂદો જ વિચાર પાશ્ચાત્ય લેખકો તથા તેમને અનુસરનાર જણાવે છે એ લેખકો પ્રથમ તો આ જે વ્યાખ્યાન છે તે પુરાણાદિના મ્તેા વેદવ્યાસનું હોય એ જ માનતા નથી અને તેમા હેતુ એ આરો છે કે એ વ્યાખ્યાની શૈલિ જોતા બનેના કર્તા એક ઘટતા નથી અને અધિકમા એ કહે છે કે વેદ વ્યાસ પશુ એટલા બધા વર્ગકર થયા હોય એમ લાગતું નરી શ્રીકૃષ્ણ કોઈ યથાર્થ પુરુષ હશે કે મદિપત નામ હશે તે પશુ મ શયજેવું જ એ લેખકોમાંથી કોઈ કોઈ તો લે છે અને શ્રીકૃષ્ણ થયા હોય એમ સ્વીકારીએ તોપણ તે તો ઇ સ પૂર્વે ૧૨૫૦ થી ૧૫૫૦ વર્ષ પછી થયા હોય એમ દેખાતું નથી મ્તકે કારનાર પશુ જે મુદ્દ છે તે તો માત્ર કુરુપાચલની લડતનું જ અતિસ યોગિની વર્ણન છે અને કુરુપાચાલની લડત ઇ સ પૂર્વે ૧૨૫૦ વા પર થઈ છે આ વિગરે વિવિધ વિચારો અનન્ય એ લેખક પૂર્વે મનને સ્વીકારતા નથી તથા આગાએ એ સબધમા વિચારો જણાવે છે તેમા પપુ બે ગતો છે કેટલાક લેખકો પતજ વિને મુદ્દની પછી માને છે અને અન્ય મુદ્દની પૂર્વે માને છે મુદ્દની પછી એ થયા એમ માનનાર ઇ સ પૂર્વે ૧૪૦ થી ઇ સ ૬૦ સુધીમા લા ઇ સ પૂર્વે ૩૫૦ વર્ષ ઉાર પતજલિ થયા એમ કહે છે મુદ્દની પૂર્વે એ થયા એમ માનનાર ઓગમા ઓગ ૬ સ પૂર્વે ૬૦૦ વા પર એ થયા હશે એમ માને છે

આ બે મતોમા જોએ ઇ સ પૂર્વે બીજા સૈમમાં પતજનિ થયા હશે એવું સીકારે છે તેઓ બહુધા આગાએ એ અનુમા નમા હેતુઓ દર્શાવે છે^૧

૧ માર્ચ નામના મુદ્દના અનુયાયીનું મહાભાષ્યમા નામ આવે છે તમા જીવિકાર્યે વાપણ્યે એ પાણિનિસૂત્રપરના મહાભાષ્યથી ડાયો રિવ ૨૩૬ તથા વિશાખ વિગરે દેવતાઓની પ્રતિમા ઇ તા હતા એ

૧ અત્ર તે તે મયકારતું નામ અ પી હેતુઓ દર્શાવ્યા નથી તેવું કારણ એ છે કે એ મતો સ્વીકારનાર બધાને આ મર્વ હેતુઓ સમત નથી પશુ કંઈને કંઈ હેતુ સમત છે તો અન્યને કંઈ અ ન્ય હેતુ સમત છે આ પ્રસમના વિસ્તારથી પ્રતિપાદનમારે જોમને ગિર્યાસા હોય તેમજે *Weber's History of Indian Literature* *Datta's Ancient India* *Goldstuckers Panini, Indian Antiq* વિગરે જોવું

વા અર્થ સમજાય છે. ૧. આય એ પાટલિપુત્રના રાજના વશનું નામ છે તથા એમણે બૌદ્ધ મતનો સ્વીકાર કર્યો હતો એ જ્ઞાન છે. ગુપ્ત રાજાઓ પાછલા વખતમાં આર્થ કહેવાતા હતા. તેથી એ માર્કનો નિર્દેશ કરનાર પતંજલિ ત્યાર પછી થવા જોઈએ. ૨

૨. પતંજલિભાષ્યમાં યવન તથા માધ્યમિક શબ્દોનો પ્રયોગ છે ત્યાં કહ્યું છે કે યવને સાકેતનો રાધ કર્યો તથા માધ્યમિકનો રાધ કર્યો ૩ તેમ જ યવનાની શબ્દ જોનો અર્થ યવનની લીપિ છે તે કેવી રીતે થાય છે એવું પ્રતિષ્ઠાન પાણિનિએ કર્યું છે તેથી પાણિનિના વખતમાં યવન લોકોનો અધિક ખતિય થયો જોઈએ, તેમની લીપિ જાણવામાં આવતી જોઈએ તથા તેનો પ્રચાર થવાથી તદ્વાચક શબ્દ પણ સરકૃત ભાષામાં દાખલ થઈ જવો જોઈએ એ મતજાય છે. ત્યાં યવનશબ્દ ઓમનિવાસીનો વાચક છે કેમકે શ્રીમનિવાસી ઇઓન (Ions) કહેવાય છે કે જેની સાથે યવનશબ્દ મળતો આવે છે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૦૦ વર્ષપર સ્થપાયેલા એશીઆ માધ્યમિકના હેલેનીઝમાં ઇઓનીઅન (એકસોકો) રહેતા હતા ત્યાં ઇતિહાસથી જણાય છે કે યુનાનીઓની સાકેત ઉપરની ચલાઈ મીનેન્ડરની મરદારી નીચે થઈ હતી. તેથી પતંજલિને એ ચલાઈ જાણીતી હોવાથી એક એપછી થવા જોઈએ.

૩. પતંજલિ એ બૌદ્ધ મનાવલંબી પુરોહિતું નામ છે. પતંજલિને એ માધ્યમિકનું જ્ઞાન હોવાથી પતંજલિ એપછી થવા જોઈએ. નાગાર્જુને એ બૌદ્ધ મતની શાખા સ્થાપી હતી એ તથા એનો સમય ટિગેટ તથા સીલોનના બૌદ્ધ અથ ઉપરથી નિર્ણય થાય છે. તેથી પતંજલિ યુધ પછી થવા જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે.

૪. પતંજલિના મહાભાષ્યમાં ચંદ્રગુપ્તમહા તથા પુષ્પમિત્રમહા એ શબ્દો આવે છે. ઓસના ઇતિહાસથી ચંદ્રગુપ્ત સિંહર બાદશાહના સમયમાં થયા છે એ નિર્ણય થાય છે. તેથી પતંજલિ ચંદ્રગુપ્ત પછી થોડક સંકા પછી થવા જોઈએ તેમ જ પુષ્પમિત્ર

૧. પતંજલિભાષ્યમાં (૫-૩-૨) કહ્યું છે કે મૌર્યેહિરન્યાર્ધિ-મિરન્યાર્ધિ. પ્રવર્તિતા મરેશાનુ ન સ્યાર્ ॥

૨. આ વિગરે કેટલાક હેતુઓ તથા એના ખંડન માટે જુઓ Prof. Kunté's Vicissitudes of Aryan Civilization in India p 388 to 404.

૩. જુઓ મહાભાષ્ય (૩. ૨-૨) મરુગદ્ યવનઃ માર્કેતદ્, મરુગદ્ મધ્યમિકનુ.

વર કરે છે એવા અર્થ મહાભાષ્યમાંથી નીકળે છે ^૧ આ પુષ્પમિત્ર
બૌદ્ધ મતના હતા એવું સંજ્ઞાતરંગિણી ઉપરથી જણાય છે ભાગવત
પુરાણમાં પણ પુષ્પમિત્ર ઉદ્ધા શુદ્ધસત્ત્વ હતા એવો લેખ છે ત્યા-
રે મીનેન્ડ્રસે હિદુગ્રંથાનુસાર ચદાધ કરી ત્યારે એ પુષ્પમિત્ર થયા છે
મીનેન્ડ્રમની ચદાધનો સમય મીસ ઇતિહાસથી જણાયો છે.
તેથી પતંજલિ પુષ્પમિત્રના સમયપત્રી વા એટલામાં થયા હ
શે અર્થાત્ ઇ. સ પૂર્વે ૧૫૦ વર્ષ ઉપર થયા હશે એ દેખાય છે

૪ એ એક પ્રસિદ્ધ વાત છે કે કાત્યાયને જ્યારે પાણિનિના
સૂત્રોને ક્રૂપિત કરના માંજા ત્યારે એ કાત્યાયનના મિથ્યા પ્રહારથી
પણિનિના વ્યાકરણના જથ્થાવમાટે પતંજલિએ મહાભાષ્ય રચ્યું છે.
ત્યાં કાત્યાયન ઇ. સ પૂર્વે ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષપર થયા છે એવું દેખા
ય છે કેમકે ચીનાઈ મુસાફર હિયોનસંગ જણાવે છે કે કાત્યાયન
બુદ્ધ પછી ત્રણસો વર્ષપર થયા છે તેથી પતંજલિ એ સમય પછી
કેટલેક વખતે થયા જોઈએ અર્થાત્ ઇ. સ પૂર્વે ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષ
પર થયા જોઈએ

૫ સંજ્ઞાતરંગિણીમાં કહ્યું છે કે કાશ્મીરના રાજા અભિમન્યુની
આજ્ઞાથી પતંજલિનું મહાભાષ્ય ચદ્રાચાર્યે એ રચના દેશમાં દાખ
લ કહ્યું હતું એ ચદ્રાચાર્યે પણ માર્ઘ વ્યાકરણ અથ લખેલો છે
ત્યા સીકા ઉપરથી એવું જણાય છે કે ઇતિહાસ તત્ત્વ ઇ. સ ૪૦ સુ
ધી રાજ્ય કરતા હતા એ ઇતિહાસ અભિમન્યુના પૂર્વજ હતા તેથી
અભિમન્યુ ત્યાર પછી થયા જોઈએ તેથી એ મહાભાષ્ય ત્યાર પૂ-
ર્વે ૩૦૦ વર્ષ ઉપર થયું જોઈએ અર્થાત્ ઇ. સ પૂર્વે ખ્રીસ્ત સંક્રાન્તિ
થયું જોઈએ

૬ યોગસૂત્રમાં વિજ્ઞાનરાદનું ખડન કહ્યું છે ^૨ તેમ જ બૌદ્ધ
મતમાં જે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા રિગરેનું પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તેને
જ યોગસૂત્રમાં લીધા છે તથા એ મતને ગૌણ પાડ્યા એ બાવના
ની ગૌણતા કરી છે. તેથી આ ઉપરથી પણ પતંજલિ બુદ્ધ
નિનાયક પત્રી થયા છે એ નીકળે છે તેમ જ માધ્વાચાર્યકૃત મ-
સેપ સંકરચિંતનમાં પૂર્વે આપેલી આખ્યાયિકાથી પણ એવું જણાય છે
કે જૈનમિત્રિ, વ્યાસ, પતંજલિ તથા શકર એ બૌદ્ધ મતના ખડન
ગાટે રિનિધ દેવતાથી આવિર્ભાવને પામ્યા છે તેથી પણ પતંજલિ

૧ જુઓ મહાભાષ્ય (૧-૧-૯) પુષ્પમિત્રસમા ચદ્રગુપ્તસમા,
તથા (૧ ૧-૨) પુષ્પમિત્રો ચજતે ચાજવા ચાજયન્તિ ।

૨ જુઓ સૂત્ર ૪-૧૫, ૧૬ ત્રિગરે

બુધ પછી થયા છે.

આ વિગરે હેતુઓથી ૨ એમ સમજાય છે કે પતંજલિ બુધ પછી થયા નોંધ્યો. તેમાં કોઈતો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ વર્ષપર પતંજલિને માને છે અને અન્ય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ થી ઇ. સ. ૪૦ સુધીમાં માને છે.

અન્ય પુરુષો આ મતમાં આગેલા હેતુઓ કેવલ હેતુભાવ છે એ પ્રતિપાદન કરે છે તથા બીજા કારણોથી એનું અનુમાન કરે છે કે પતંજલિ બુધની પૂર્વે જ જન્મ નોંધ્યો. ત્યાં આ હેતુઓને એ પુરુષો નીચે પ્રમાણે દ્વિત કરતા દેખાય છે.

૧ પ્રથમ જે માર્ગ સંજ્ઞા કહ્યું તે અયોગ્ય છે. કેમકે માર્ગ પ્રતિમાપૂજક હતા તેથી તે બૌદ્ધ મતના સંભવતા નથી. કારણકે બૌદ્ધમતમાં ધર્મો વખતસુધી પ્રતિમાપૂજનનો મધ પળુ દેખાતો નથી. લક્ષિતવિસ્તાર તથા ધર્મપાદમાં પ્રતિમાપૂજનનું નામ પણ આગતુ નથી વળી ધનના લોભથી પ્રતિમા એક ધડી વેચતા હતા એવું જે કહ્યું છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે એ સંસ્કૃતીય નહોતો એ જ નિદ્ધ કરે છે કારણ કે જે માર્ગ સંજ્ઞા હતા તે જાને પૈસાના લોભથી પ્રતિમા ધડી વેચે એ ન માનવા જેવી વાત છે. એ સાચું છે કે ગુપ્તસમ્રાજ્યમાં માર્ગ હતા પણ તેટલાથી જે જે માર્ગ કહેવાય તે સર્વ ગુપ્તસમ્રાજ્યમાં જ છે એ કદી સકાય એમ નથી. વળી એ માર્ગની જાન પૂર્વથી જ દોષી નોંધ્યો કેમકે ચંદ્રગુપ્તે એ જાતિનો ઉદ્ધાર કર્યો—કેટલી મિતિપર સ્થાપન કરી-કહેવાય છે. તેથી આ પ્રમાણે તો આ માર્ગે તે સંસ્કૃતીય નહોતો પણ કોઈ દલકી વર્ણના ભોગે હતા કે જે પ્રતિમા ધડી વેચવાનો ધર્મ કરતા હતા આ ધર્મ બૌદ્ધના અનુયાયીઓ તથા બ્રાહ્મણો ઉભય પિણ્ડગ્ય તેથી આ હેતુભાવથી પતંજલિનો બૌદ્ધ સાથે કરી સંજ્ઞા નિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. ૨

૨ બીજું જે યતનસંજ્ઞા કહ્યું છે તે પણ અયોગ્ય છે મુશ્કેલીય, મયકારો પ્રમતે પ્રસન્ને યતન સંજ્ઞાનો અર્થ શ્રીમનિવામીજનો છે છે પણ એ કેવલ કલ્પનામાત્ર છે એટલું જ નહિ પણ એમ લે-

૧ આ બીજા હેતુઓ જેવા કે જુઓશનું તે સમયનું જ્ઞાન વિગરે, તેમનું વિવરણ કરવામાં તથા એની સાથે જે ખડન આપવામાં આવે છે તે પ્રતિપાદન કરવામાં વિશેષ વિસ્તાર થઈ જાય એમ છે તેથી દુરામાં ઉદ્દેશમાત્ર કમ્પે છે.

૨ અધિકૃત પ્રતિપાદનમાં કહ્યું છે ૧૫૩૩૩૩૩૩૩૩ ૦૬
Arya Civilization.

વામાં ધણામાં, વિશેષ આવે છે. ત્યાં પ્રથમ તો યવન શબ્દનું આ-
યોનીયન શબ્દસાથે કંઈક અશે મળતાપણું ઉચ્ચારમાં આવે છે
એ જ બનેને એક માનવામાં કારણ અપાય છે. એથી અતિરિક્ત કો-
ઈ કારણ એ લોકો બતાવી શકતા નથી. એથી ઉલટું યવન શબ્દ
યુ ધાતુ ઉપરથી આવે છે તેથી રખડતી જાતિ વા સંકરજાતિનો વાચક
છે યવનવિશે શ્રીમનુએ કહ્યું છે કે (અ. ૧૦. ૪૪, ૪૫) યવનો
કાંબોળો વિગરે પ્રથમ ક્ષત્રિય હતા પણ સ્વધર્મથી પતિત થયા છે
જાતમશાસ્ત્રમાં યવનો આર્યોની પ્રતિલોભ પ્રજા રહી છે. રામાયણ
તથા મહાભારતમાં એ યવનોનું નામ આવે છે તેપરથી દેખાય છે કે
પ્રાચીન કાલમાં એ પ્રજા હિંદુસ્થાનમાં જ રહેલી હતી પણ એમને
આર્યરૂપે લોકો મણુતા નહોતા એટલું જ નહિ પણ એ પ્રજાએ કોઈ-
વાર પણ હિંદુસ્થાનપર ચડાઈ કરી હોય એમ દેખાતું નથી. પતંજ-
લિ શકસાથે યવનની મળુના કરે છે અને શક એ ઉતરતી વર્ણની
પ્રજા છે. વિષ્ણુપુરુષમાં પણ કહ્યું છે કે યવનો ભારતવર્ષની પ-
શ્ચિમમાં રહેતા હતા તથા તેમને ઈન્દ્રાકુ વસના સગર મળ્યો હા-
કી ગુફા હતા. હરિવંશ પુરાણમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે યવનો તથા
કાંબોળોમાં બધું માયું મુગ્ધવચાનો રીવાજ હતો. આ રીવાજ જોતાં
આ યવનો તે કદાપિ શ્રીસનિવાસી હોઈ શકે નહિ એમ સિદ્ધ થાય
છે કેમકે શ્રીસમાંનો આ પદ્ધતિ કેવલ તિરસ્કારને પાત્ર હતી. એ જ
કારણથી જ્યારે ડિમોરથીનીએ ગુહામાં રહેવા વિચાર કર્યો ત્યારે બ-
હાર જવા વૃત્તિ થતી લોકલજ્જાથી અટકે તેમણે પોતાનું બધું મા-
યું મુગ્ધબુદ્ધિ હતું એમ વર્ણન કરેલું છે વળી લેસન વિગરે કેટલાક પુ-
રોષો એવું પણ કહે છે કે યવનનો મૂળ અર્થ આરબ છે. આ વિષયમાં
ડૉ. રાજેન્દ્રલાલમિત્રે ઘણાં બધાં જાણનાર કારણોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે
યવનનો અર્થ શ્રીસનિવાસી કરવામાં આવે છે એ કેવલ સ્પષ્ટતા માત્ર છે. ૧
તેથી સર્વથા યવન શબ્દનો શ્રીલોક અર્થ થઈતો નથી. આ રીતે
એ અસિદ્ધ છે તો પછી યવનનો અર્થ મિનેન્ડરજ લેવો એ તો વ-
ળી એથી પણ વધારે અસિદ્ધ છે. માટેતપર ચડાઈ માત્ર આ જ સ-
રદારની જાણીતી છે તેથી પૂર્વ કાળમાં અન્ય કોઈ ચડાઈ થઈ નથી
એ માની શકાય એમ નથી. તેમ જ શ્રીકૃષ્ણકોસાથે હિંદુસ્થાનનો
સબધ પૂર્વે કલા પ્રમાણે હજારો વર્ષ પૂર્વે પણ હતો તો તેમાં કોઈ સ-
મયે આવું બન્યું નથી એ સાચી કહેવાય ૨ તેથી આ હેતુ સર્વથા
દુષ્ટ જ છે અને તેથી સાધ્યસિદ્ધિ કરવા અસમર્થ છે

વળી આ મંબધે પ્રો મેક્સમ્યુનર નિગરે ધણા વિદ્વાનોએ આ વા નિર્ણય કર્યો છે કે આ પાતળા બાબ પર વિવિધ સંસ્કારો થયા છે ધણે પ્રસંગે એ વિનિર્ણય થયેલું હતું તેથી એમાં ધણા વધાન, ઘટાત તથા ફેરફાર થયેલા સંભવે છે તેથી બાબમાં અમુક ઉદાહરણ આપ્યું છે તેટલાક પરથી કોઈ પણ નિર્ણય બાધી સમય એમ નથી. કાગળ કે તે ઉદાહરણ પાતળાએ જ આપેલું છે કે ઉત્તરકાંચે કોઈએ અદર દાખવ કરી દીધું છે એ સ્વતંત્ર સાધનથી નિર્ણય થયો નથી ત્યાંસુધી એ ઉપરથી કોઈ પણ અનુમાન બાંધી શકાય એમ નથી વળી ત્રણ પ્રસંગે આ બાબમાં વિસ્તારિત, જાળવે વિનિર્ણય એ નિગેષણો લગાડવામાં આવ્યા છે તેથી આ રીતે જોતા આ યવનશબ્દથી બાંધેલું અનુમાન ટેરવ બાગી પડે છે એટલું જ નહિ પણ ચક્રગુપ્તસભા પુષ્પમિત્રસભાવિગેરે હેતુ પણ દુલ્લભ છે તેથી સર્વથા આ યવન શબ્દ પર બાંધેલું અનુમાન આમાં સરખ જ સમભય છે.

જે માધ્યમિકમાંટે કહ્યું છે તે પણ અયોગ્ય છે કાળ કે ઉપરના હેતુથી એ દુલ્લભ છે એટલું જ નહિ પણ અન્ય રીતે તપાસતા પણ એ હેતુ દુલ્લભ છે ત્યાં માધ્યમિકનો અર્થ જે બોદના અનુયાયી કરવામાં આવ્યો છે તે જ અસિદ્ધ છે કેમકે પાતળાની પૂર્વે તથા ઉત્તર કાંચે આ શબ્દ વપરાતો હતો એ પ્રસિદ્ધ છે એ શબ્દ મધ્યમ શબ્દ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે અને તે 'મધ્યનો' એ અર્થને વાચક છે પાતળા જાગમ જુદાં કોઈ રથને નામ લેતા નથી તથા એના મતનું પણ કયન કળા નથી એ તો મહાબાબથી વિશ્વવિદિત છે માત્ર આ સાકેતના સમયમાં જ માધ્યમિકનું નામ આવે છે ત્યાં પણ સાકેત શબ્દ દેશવાચક છે તથા તેની સાથે માધ્યમિકનું ઉચ્ચારણ છે તેથી, એ શબ્દ દ્વિતીયાબ્જનગના છે તેથી તથા અરુણદ્ (ધેરો ધાલ્યો) એ શબ્દ આમવાચક શબ્દમાં જ યોગ્યરીત્યા અન્ય જાગી શકે એમ છે તેથી આ આદ્યમિક શબ્દ માત્ર મધ્યદેશરથ આમ વા નગરનો બોલ કરે છે તેથી આ વાક્યનો તો માત્ર એ જ અર્થ થાય છે કે યવને મધ્યદેશના અગ્રો પર ચક્રાઈ કરી તેથી નામચર્ચુને રચાપેલા માધ્યમિક પદનો લેશ પણ આ શબ્દથી નીકળી શકે એમ નથી આટલું જ નહિ પણ એક દીકામાં માધ્યમિક એ નગરનું નામ પ્રતિષ્ઠાપન કર્યું છે તેથી એ પદ્મમરોનો આ જે મુખ્ય હેતુ તે તો તપાસતા માત્ર જ દુલ્લભ છે આ રીતે એ અસિદ્ધ કહે છે એમનું જ નહિ પણ કદાચ મ.પા.નિ

ક શબ્દ બોદના અનુયાયીનો વાચક યાચકથી થયો, તોપણ એ શબ્દ કદા એ લોકોએ નવો જ ઉત્પન્ન કર્યો એમ તો છે જ નહિ પણ એ પણ પૂર્વ સિદ્ધ હોવો જોઈએ. જ્યારે પૂર્વ સિદ્ધ હતો તે સમયે બોદમન નહિ હોવાથી કોઈ અન્ય અર્થનો વાચક પણ એ હોવો જ જોઈએ. તો એ અર્થમાં આ શબ્દ વપરાયો નથી એમ સિદ્ધ થવું જ નથી, પણ જો સ્વતંત્ર કારણથી એવો નિર્ણય પ્રાપ્ત થાય કે પતંજલિ ખુદના પૂર્વ થયા હતા તો આ શબ્દ એ જ અર્થમાં લેવાનો હશે. તેથી આ શબ્દ જને પક્ષમાંથી કોઈને ખાસ અનુકૂળ નહિ હરવાથી કોઈ પણ પક્ષનું પણ શબ્દનો પ્રયોગ સ્થાપન કરી શકે એમ નથી.

યવનાની શબ્દ તો યવન શબ્દનો અર્થ અમિદ્દ હરવાથી હેતુરૂપે અમિદ્દ જ થઈ ગયો છે તેથી એમાં અધિક કહેવા જરૂર નથી.

૩. ચદ્રગુપ્તમત્તા તથા પુષ્પમિત્રમત્તા ઉપર કરેલા અનુમાન માટે ઉપર કહી ગયા છીએ તેથી એ હેતુથી એ શબ્દો કોઈ પણ પક્ષને સ્થાપન કરવા અસમર્થ છે કમકે એ કહેલું આર્યના ઉદાહરણ છે તે જ અનિશ્ચિત છે વગી આ મત્તામાં *Vicissitudes of Aryan Civilization* માં એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે એક લેખી પુસ્તક જે કાશીમાં મુદ્રિતપુસ્તકસાથે સંપૂર્ણ અશે મળતું આવે છે તેમાં ચદ્રગુપ્તમત્તા એ ઉદાહરણ જ નથી પણ માત્ર પુષ્પમિત્રસમાનું જ ઉદાહરણ છે. તેથી આ ઉદાહરણ વિશેષ મદિગ્ય છે તથા પ્રક્ષિપ્ત હોય એમ માનવા વિશેષ કાગળુ નહે છે વગી પુગલો વિગરે જોવા ચદ્રગુપ્ત એ કદા એક મત્તાનું નામ હોય એમ દેખાતું નથી પણ અનેક ચદ્રગુપ્ત મત્તા થયા હોય એમ દેખાય છે. તેથી આ ચદ્રગુપ્ત તે કયા ને પણ નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. જો યવનાનું અન્ય હેતુથી પતંજલિ ખુદ પછી થયા એ નિર્ણય થાય તો પણ આ ચદ્રગુપ્ત તે બોદ હતા એમ કહી શકાય.

૧ આ માટે *Vicissitudes of Aryan civilization in India* માં વિશેષ આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે "The word *madhyamika* in the sense of central is used in the *Nirukta* of *Yaska* (12-9 &c) માધ્યમિક શબ્દનો પ્રયોગ યાચકના નિરક્તમાં પણ કર્યો છે અને ત્યાં એ મધ્યદેશીય વાચક છે. યાચકનો સમય ખુદની પૂર્વ છે એ તો સર્વસમન છે જુ. એ *Dutt's Ancient India*, p. 27.

પણ આ તો આ સખ્દ ઉપર જ આ મત માધ્યમ ધારણ છે તેથી એ આધ્ય મિદ્દ દરવા કેવલ અસમર્થ છે

પુષ્પમિત્રમાટે જે કશું કે તે આથી પણ અધિક અરોગ્ય છે કારણ કે ઉપરના હેતુઓ એ સબધમાં પણ લાગે છે એટલું જ નહિ પણ વિગેય હેતુઓથી આ અયોગ્ય હરે છે ત્યાં પુષ્પમિત્રનું નામ એ સબધમાં આવે છે કે પુષ્પમિત્ર યદ્ય હરે છે અને ઋતિરિત્તે તેને યદ્ય કરાવે છે હવે આ પુષ્પમિત્ર એ સંજ્ઞતરિગિણીમાં કહેવા સંજ્ઞા લઈએ તો એ સંજ્ઞા વાસ્ત્વિકરણ છે વાસ્ત્વિક દેશ કારમીરની અસપામમાં છે અર્થ પતનરિ પેાતે જ કહે છે કે આર્યારતની બહાર વાસ્ત્વિક દેશ દોવાથી યદ્યમર્મમાટે નિર્ધિક્ષ છે, તો જે દેશને એક નિર્ધિક્ષ ગણે છે તે દેશમાં આ સંજ્ઞા યદ્ય હરે અને પતનરિ તે સમય ગણી તેનું ઉદાદન્યુ આપે એ કેવલ ન માની સમય એવી વાત છે તેથી સંજ્ઞતરિગિણીના પુષ્પમિત્ર આ બાબોદાદન પુ પ મિત્ર દોશ ધરતા નથી તેમ જ બાગવત પુત્રધુમાં જે શુદ્ધ રાજા કહ્યા છે તે જો આ સંજ્ઞતરિગિણીના પુષ્પમિત્રથી નિમ્ન દોષ તો તે પણ શુદ્ધ દોષથી યદ્ય અધિકારી યદ્ય શરૂ એમ નથી તેથી ઉભર રીતે આ બાબમાંના પુષ્પમિત્ર અ ય કોઈ દોષા જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે અને એ પુષ્પમિત્રરિરે કશું જનબુવામાં નથી યગી આન્ય રીતે જોઈએ તો પુષ્પમિત્ર જો બાદ રાજા દોષ તો એ કદાપિ યદ્ય હરે જ નહિ તેમ જ બ્રાહ્મણો તેમને યદ્ય કહે પણ નહિ કારણ કે બ્રાહ્મણ યદ્યમામો સ્પષ્ટ રીતે નિર્ધેષ કરી જ ઉપ પામો છે અને બ્રાહ્મધર્મઅનુયાયી તથા બ્રાહ્મણ ધર્મ યજ્ઞનાર વચ્ચે આ પુષ્પમિત્રના વખતમાં ભારે વિરોધ દેખાય છે તેથી સંધ્યા આ પુષ્પમિત્રનો નિર્દેશ પતનરિસિતો સમય બુધ નિર્ધેષ પછી સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી

પણ સંજ્ઞતરિગિણીમાટે એ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એજ પણ જણાવે છે કે ૧૫૦૦ વા ૫૦૦ જે વાત યદ્ય મર્મ છે તેમાટે આ સંજ્ઞતરિગિણી એ કદાપિ પ્રમાણમય ગણાય નહિ તેથી આ અત્ય માન વિગેય નિર્ધેષ યદ્ય જાય છે

જ જે કાન્યાવનનમયે અનુમાન કચ્છ તે પણ ખોટું છે કારણ કે એ કાન્યાવનનો મમય નિઓનસમય રાજાન્ત પાથી જે નિ બુંદ મગમાં આવે છે તે અયોગ્ય છે કારણ કે આ જે કાન્યાવનનું

નામ આવે છે તે તો બૌદ્ધ હતા. એના અંચનુ આગાંતર પણ ચીન-
બાવામાં છે. પણ વાર્તિકકાર કાત્યાયન તો પાણિનિ તથા વ્યાક્રિ સા-
થે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરતા હતા. તેમ જ અન્ય કાત્યાયનો પણ અનેક
પ્રસિદ્ધ છે. તેથી દ્વિઓનસંગે કહેલા કાત્યાયન ભિન્ન હોવાથી એ
સબંધથી પતંગલિન્ગ સમયનુ અનુમાન થઈ શકે એમ નથી.

૫ ચંદ્રાચાર્યે અભિમન્યુની આગ્રાથી મદાભાષ્યનો કાશ્મીરમાં
પ્રચાર શરૂ કર્યો એ ઉપરથી પણ જે અનુમાન બાંધ્યું છે તે યો-
ગ્ય નથી. કેમકે ઉપર ક્ષાપ્રમાણે પતંગલિન્ગ મદાભાષ્ય પ્રસંગે
વિચ્છિન્ન થયેલું સર્વમંમત છે. તેથી એ પ્રસંગે વિચ્છિન્ન થયેલાનો પ્રચાર
શરૂ કરાય તેથી તે ક્યારે રચાયુ તે સબંધે કશો નિર્ણય થાય એ-
મ નથી. એ પદ્ધતિથી જે અનુમાન થઈ શકતાં હોય તો પાણિ-
નિનુ વ્યાકરણ, વેદ તથા સર્વ પુસ્તકો આધુનિક જ હશે. વેદસબ-
ંધમાં કૃષ્ણયજુર્વેદની શાખાનો સોપ થયેલો છે એ પ્રસિદ્ધ છે એ
શાખા ઉપન્યસ થવાથી એનો અમુક દેશમાં પ્રચાર કરવામાં આત્મે
આવે તો તેટલા ઉપરથી એ શાખાનો વેદ આત્મે 'રચાયો' એ અ-
નુમાન હાસ્યજનક જ છે. તેથી આ હેતુભાટે અભિમન્યુના સમય-
નો નિર્ણય કરવો પણ જરૂરનો નથી. કેમકે એ નિર્ણય થયા પછી
પણ સાધ્યમિદિ થઈ શકે એમ નથી

૬. જે મૈત્રી, કરણા વિગરે વિગે કહ્યું તે ઉપરથી ધારેલો અ-
ર્થ મિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી કેમકે એ વિષય વસ્તુને અવલંબન
કરનાર હોવાથી જેમ આ સમય સબંધે કલ્પના કરવાનું કામ આવે
છે તેમ એમાં થઈ શકે એમ નથી મૈત્રી, કરણા વિગરેથી જે અ-
ત કરણની શુદ્ધિ યોગસૂત્રમાં વર્ણી છે તેથી અધિક દૂર એનું ધટતું
જ નથી તો એ વસ્તુગતિથી જ ગૌણ થઈ જાય છે. તો પછી બૌદ્ધ મતના દૂષણ
ભાટે આ ગૌણતા કરી છે એ કલ્પના માત્ર છે. તેમ જ આ શાસ્ત્ર
માં જે ગૌણ છે તેને જ ઉત્તરકાલે બુદ્ધે પ્રધાનતા આપી પોતાનો
મત ચાલાવ્યો છે એ પણ મુવય છે તેથી આ મૈત્રી, કરણા વિ-
ગરેથી કોઈ પણ પક્ષ સંબંધ કરી શકાય એમ નથી આ વિગરે
કળ્પોથી એ પક્ષને સ્વીકારનાર પણ અથી સાધ્યમિદિ સ્વીકાર-
તા નથી ' જે વિજ્ઞાનવાદના ખંડનથી કહ્યું તે પણ અયોગ્ય છે
કાળુ કે એ વિજ્ઞાનવાદનું સૂત્રકારે કઈ વિસ્તારથી ખંડન કર્યું નથી
પણ અતિસંક્ષેપથી એ અયોગ્ય છે તેનું સૂત્રમાં થઈ શકે એનું

સામાન્ય ખડન સૂચ્યુ છે તેથી એ ખડનથી એ બુદ્ધના અનુયાયીઓની યુક્તિમાત્રનું ખડન લેવાય એમ નથી એથી તો માત્ર એ ટલુ મિદ્ધ થઈ શકે કે પતન્નિના પૂર આ પ્રકારે માનનાર માણુ સો પણ હતા. તથાપિ તે યૌદ્ધ જ હતા એ અમિદ્ધ છે મારણ કે બુદ્ધના થતા પૂરે એ વિગ્ધનશદ નેતો એમ કહી શકાય એમ નથી એ વાદ કઈ બુદ્ધે જ પોતાની બુદ્ધિથી સર્ગમા પ્રથમ દાખ્ય કર્યો છે એમ નથી બુદ્ધનો મુખ્ય જો શરણદ તે તો ઉપનિષદના વખતમા પણ દેખાય છે પણ તેથી મધ્ય નિચારવાનુ એ ઉપનિષદ ભાગો મુદ્ધ પછી રચાયેલા ગણના નથી આ સળધમા સર્વ પ્રાણ પુરુષોનો એવો નિશ્ચય છે કે યોગસૂત્રમા મ્હેલી પ્રક્રિયા એ તથા અન્ય દર્શનમા પ્રતિપાદન કરેલી પ્રક્રિયાઓ પૂર્વથી ન્વાત્તી આનની હતી, અને આ દર્શનોમા તો તેનું મધ્યન માત્ર જ થી કચ્છુ છે । આમ હોવાથી જ સાખ્યમા અન્ય દર્શનોના મતોનું ખડન તથા અન્ય દર્શનોમા સાખ્યનું ખડન દેખાય છે વળી લલિતનિઘન્ટુપરથી બુદ્ધ યોગમતો જાણનાર તમા પામનાર હતા એ નીકળે છે તેથી આ ખડનથી મ્થુ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી એટલું નહિ પણ આ જાધા પતન્નિના જ રચેના સૂત્રો છે કે પતન્નિએ પ્રથમ રચી મિષ્ટો પ્રસિધ્ધો દાસ આનો પ્રચાર કરેતો અને પછી મધ્ય કુશલ શિષ્યે આનું મધ્યન રચ્યુ છે એ પણ પાશ્વત્ય મતથી સાદૃશ્ય થયુ છે એઓ મ્પિનના સાખ્ય તથા બાદ । યજ્ઞના વેદાન્તવ્રજોમાટે આવો જ અભિપ્રાય દર્શાવે છે તો આ રીતે તો વિગ્ધનશદનું ખડન મ્દગાર સુત પતન્નિનું જ રચ્યુ હશે કે પાડગથી થયુ હશે એ પણ એ મનમા સદિધ રહેનાનું તેથી આ ખડનમૂત્રથી મ્દધિ આની રીતે સાખ્યમિદ્ધિ થઈ શકે એમ નથી

વળી જે માધવ ચાયકૃત શકરજ્ઞા ઉપરથી કહ્યુ છે તે પણ અપોગ છે મ ગુકે એ મનમયો મ્દલે અશે શ્રદ્ધય ગણના એ સમયજેનું છે, અને પાશ્વત્ય વિદ્વાનો એનું જાનુ અશે પ્રમાણુ પણ લેતા ।થી વલ્લભદિગ્ધિજ્ઞા સૌરપુત્રણુ વિગેરે મધોમા આવી રીતે જે આચાર્યોમાટે લખાણુ દેખાય છે તે વસ્તુગયા મ્દલે અશે મત્ત હશે એ સ્વાન પ્રમાણુથી નિર્ણય કરુ પડે છે અને વળી એ શક વિજ્ઞામા જે વાત-વખો છે તે મધ્યમ્તોગો અનિ

પ્રાય માત્ર બન વે છે. એમનો આ બૌદ્ધ સમંધી અભિપ્રાય તે તે આર્યાયે કહેલાં કાર્યોપરથી થયો જોઈએ અથવા અન્ય પ્રમાણથી થયો જોઈએ. ત્યાં અન્ય પ્રમાણથી હોય તો તે જ પ્રમાણની કદ કિમત છે, આ અંતર્ગત દિગ્વિજયનો પ્રમાણઅવધામાં શો ઉપયોગ છે? અને જો કાર્યો ઉપરથી કલ્પના હોય તો તેવી કલ્પના તો કોઈમણસ બૌદ્ધનો અમુક વાદ છે એટલું જ માત્ર જાણવું હોય અને પછી એ આ-આર્યોના સંધો પાંચે તો તેટલાથી આજે પણ તે માણસ એવી કલ્પના કરી શકે. પણ તેટલાથી એ એ આર્યાયો બુદ્ધ પછી થયા એમ કહી શકાય એમ નથી. કારણ કે પત્તવિએ બુદ્ધની પૂર્વે રિચાનવાનું ખંડન કર્યું હોય અને એ મત ઉત્તર કાંચે બૌદ્ધ ભોક્ષો એ રીકરો હોય તો પણ બધાં બૌદ્ધમતનો પ્રચાર હોય તેવે સમયે કોઈ પત્તવિમાટે લખે તો તે એ રૂપમાં જ લખવાના તેથી આ સંકરજયથી સાધ્યની મિદ્ધિ થઈ શકે એમ નથી. વળી એ સંકરજયમાં કેવલ બૌદ્ધમતનું જ કહ્યું નથી પણ બૌદ્ધ વિગર અનેક નાસ્તિકમતના ખંડનમાટે અવગણ્ય થયેલું કહ્યું છે તો બૌદ્ધમતના ખંડન માટે જ પત્તવિ થયા અને અન્ય નાસ્તિકોના ખંડનમાટે નહોતા અવગણ્યા એવું અચકારે વિવક્ષિત છે એમ સાચો મનાય તેથી સર્વ રીતે જોતાં આવા દેનાબાસથી પત્તવિ બુદ્ધની પછી થયા એ મિદ્ધ થઈ શકે નથી.

આ રીતે જે વિદ્વાનો બુદ્ધપૂર્વે પત્તવિને માને છે તેમનો મત છે એજો પોતાના પક્ષના મમર્થનમાટે વિવિધ યુક્તિઓ આપે છે તથાપિ તેમનું અત્ર પ્રતિપાદન કરવાથી બહુ જ વિરત્તાર થઈ જાય એમ છે તેથી થઈ શકે એમ નથી.^૧ આજ એ કહેવા જરૂર નથી કે આ યુક્તિઓને અન્ય પક્ષકારો મમત મણના નથી કેમકે એ તો જન-અભાવ જોતાં રવાબાવિક છે છતાં એ સર્વનો અવિચાર ઉત્તર એ પક્ષકારોએ કોઈ રથતે આર્યો જાણવામાં નથી.

આ સર્વથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પત્તવિના વચસાબધે અર્થાત્ માતાપિતામજ્જધે જ કંઈક જાણવામાં આવ્યું છે એ સિવાય એમના સબધે અવિકે જાણવામાં નથી તેમ જ એમના સમય

૧૮૯૫-૧૯૦૦ શાસ્ત્રપુરાણ દિને મનનારમા વાદવિવાદ આદ્ય છે છતાં
પ્રાત્ય વિદ્વાનોએ એ મળધે ઐકમય થયું નથી પણ એટલું જ
મત મિદ્ધ થયું છે કે પતંજલિ આજથી જો દબાર ૨૧ સુધીમાં
તો થયા જ નથી ક્યારે થયા છે તે અનિશ્ચિત છે તેથી મોટામાં
મોટા ૨૧ તરફથી તો ૫ સુધે ૩૦૦૦ રહ્યાં તે ૫ મ પૂર્વે ૨૦૦
વર્ષ સુધીમાં પતંજલિ થવા જોઈએ એ સિવાય હાત એમ કશું
જાણીતું નથી આ થયા માધને તો જલુધા નિરપોગી હોય
પતંજલિ ક્યારે થયા છે તથા એમના માતૃપિતા પણ હતા કે એક
શુદ્ધ ના હતા એ વિગેરે વિચાર અનુપાદેય છે તેમ જ તત્ત્વગોષ્ઠી
પણ આ થયા અધિક ઉપોગી થઈ પડે એમ નથી મથની ૧
ક્રિયાનું પ્રમાણ્ય તો આ થયામાં સંબંધવાળું જ નથી એ તો
પૂર્વે જ સ્વચ્છું છે તેથી મધને અર્થી વ્યામોહ થવા શરૂ થયું નથી
જાન આધાર માધનોના અધારે એ મળધમાં આટલુંથી જ મનો
માનવો ઉગિત છે

આ પદ્યો ॥ સુનાય મરૂતમા દિવિમ વ્યાખ્યા ॥ ૧૫
 છે તેમા મોટી રધાન તો બાધ છે એ બાધ વ્યાસનુ કરેલ ૧
 દેવ ય છે એ વ્યાસ તે વેદનામ જ દશે કે અ ય કોઈ દશ એ
 સ શયમન છે હતા એ બાધ પણ દુખ મ દેવ થી એ પર ને
 દીક્ષા ગઈ છે તે દીક્ષા હત તથા પ્રયશ પુરોહિતવિદા ॥
 આ વદવ્યાસનુ જ બા ય છે એમ ગ્રીમરે છે આ દીક્ષા એક
 દીક્ષા વાયર નિમિશની છે તથા બધુમા શુદ્ધ અમો રુદ્ર કરે છે
 અ ર મીમ વિગ્રા બિહુલી છે જે મોમવર્તિક કરેલ છે એ વર્તિ
 કમા રુદ્ર પ્રાપ્ત થયે જ ॥ વિનશબ્જાવાણે અથ લી ॥ ૨૧
 થય છે તથાપિ ગામા ॥ રીને એ વાખ્યા નૃધરાજ છે તથા
 ધણા રિયોને બહુ મારી મીને રુદ્ર કરે છે આ ને મીમમા પમ
 વગરનિમિશ ની વ્યાખ્યા દુર પી છે અને વિગ્રાદિ મૂની ત્યાગ પડી ॥
 જે વગરનિમિશને સમય વિજ્ઞોત થો નથી વિદ્યનિમિશને થયે
 ૩૦૦ ॥ ૩૩ સમમગ થયા માય છે

અ બે દીકા બાળકો પર જ છે અન્ય દીકા મુલકો પર છે
તથા ને જુનિ બે જગતિ અથવા રજમના કહેવા છે એ દીકા
બહુપ મુલક આગે વિદ્યુત અથવા વિદ્યુત રાહ છે એ બધા

નિગર કરતાં એમાં અર્થ બહુ ઝાંઝો છે આ દેગુથી મુનેનું યથા
શ્રુત અપેક્ષા એ દીગથી થાય છે તથાપિ પ્રક્રિયામય જ્ઞાન વિસ્તાર-
થી એનાથી થતું નથી, તથાપિ સક્ષિપ્ત દેનાથી સાધાનનું અર્થને અ
મગવા એ દીકા મારી છે સુતસંહિતા એ દી નું અંગેશમાં ઉત્ત
મ બાપાન્તર ૭ નુગેન્દ્રવાલ મિત્રએ કચ્છુ છે તે પ્રસિદ્ધ છે સા
ધાનના રીતે એ નિમગ્નર ધાનના રાજ્ય બોલે હશે એમ માણાય છે
પણ અન્ય એ મતને સ્વીકારતા નથી આ બોલટાણિ શિવાય
અન્ય મણિપ્રભા નામની દીકા પણ પ્રસિદ્ધ છે એ દીકા બહુધા વા
અપ્રતિભિન્નના મનને જ મળતી છે એનું મુજરાતીમાં બાપાન્તર
થયેલું દેનાથી એ સુખમ છે આ બને દીકા ઉપરની બાપ્યપરની
દીકા કરતાં ધૂતે અમે નિષ્કૃષ્ટ છે

યોગ સંબંધી અનેક ગ્રંથો રચાયેલા છે જેમાંના કટલાએક ૫
મિદ્ધ થયા છે અને અન્ય લેખી પુસ્તકરૂપે વિદ્યમાન છે તથા આ
ન્યના નામ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે ૧ તથાપિ તે સર્વમાં આ યોગસૂત્ર જ
મુખ્ય છે તેથી સર્વથી વિશેષ આદરથી એ અવગણના જેવ છે આ
મા જેની શાસ્ત્રીય પ્રક્રિયાઓ છે તેની અન્ય યોગગ્રંથોમાં નથી
તેની એ સર્વમાં આ ઉત્તમ છે એટલું જ નહિ પણ સાધનોના પ્ર
તિપાત્રનમાટે આ મુખ્ય ગ્રંથ દેવાથી અન્ય સર્વજ્ઞ દર્શનોકરતા
સાધનનિરાસુમાં આ ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ છે હતિ

	पृष्ठांक	पङ्क्ति	सूत्राङ्क
अतीतानागत०	३६२	४.	१२
अथ योगानुशासन ३		१.	१
अनित्याशुचिदु स्या० १६८	२	५	
अनुभूताविषया०	१६	१.	११
अपरिग्रहस्थैर्ये०	२६६	२.	३६
अभावप्रत्ययालचना० ४४	१.	१०	
अभ्यासवैराग्याभ्या ४६	१.	१२	
अविद्या क्षेत्र०	१६३	२.	४
अविद्यास्मिताराग० १६१	२.	३	
अन्तैयप्रतिष्ठाया० २६५	२.	३७	
अहिंसाप्रतिष्ठाया० २६३	२.	३५	
ईश्वरप्रणिधानाद्वा ८२	१	२३	
उदानजयाज्जल० ३४४	३	३८	
उत्तमरा तत्र प्रहा १४४	१.	४८	
एकसमये बोधया० ४०६	४.	२०	
एतयैव सविचारा० १३७	१	४४	
एतेन भवेन्द्रियेषु० ३१०	३	१३	
कण्ठरूपे क्षुत्पिपासा० ३३५	३	२६	
कर्माशुद्धाकृष्ण० ३८०	४	७	
कायरूपसयमान्० ३०७	३	२०	
कायाकाशयोः सवध० ३४८	३	४१	
कायेन्द्रियासादि० २६६	२	४३	
कूर्मनाम्न्या स्वैर्यम् ३३६	३.	३०	
कृतार्थं प्रति नष्ट० ३३५	२	२२	
कमान्यत्र परिणामा ३२१	३	१५	
न्यस्तं हेतु			
द्वैशकर्मविपाकाशयै० ८४	१.	२४	
द्वैशमूल कर्माशयो० १८२	२	१२	
क्षणतत्कर्मयो० ३६२	३.	५१	
क्षणप्रतियोगी० ४२६	४	३३	
क्षीणपृष्ठेऽभिजात० १२५	१	४१	

	पृष्ठांक	पङ्क्ति	सूत्राङ्क
ग्रहणस्वरूपास्मिता० ३५६	३.	४६	
चन्द्रे ताराज्जुह्वान ३३४	३.	२६	
चित्तेतरप्रतिसकमाया० ४१३	४.	२२	
चित्तान्तरदृश्ये० ४११	४	२१	
जन्मापधिमन्त्रतप० ३६६	४	१	
जातिदेशकालव्यव० ३८५	४	६	
जातिदेशकालसमया० २५५	२	३१	
जातिलक्षणदेशं० ३६४	३	५२	
जगत्पुनरपरिणाम० ३७१	४	२	
तच्छिद्रेषु प्रत्यया० ४२०	४.	२७	
तज्ज संस्कारो० १४६	१	५०	
तज्जस्तदर्थभावन ६७	१.	२८	
तज्जयात्प्रज्ञालोक ३०१	३	५	
तत् कृतार्थानां० ४२४	४	३०	
तत् क्षेत्रकर्मनिवृत्ति ४२३	४	३०	
तत् क्षयितेप्रकाशावरण२८८	२.	५२	
तत् परमवश्यतेन्द्रियाणा२६२	२.	५५	
तत् पुनः सान्त्वो० ३०६	३	१२	
तत् प्रत्यक्चेतना० १००	१	२६	
तत् प्रातिभभाषण० ३४०	३	३५	
ततोऽणिमादिप्रादु० ३५३	३	४४	
ततो द्वैशानभिधात २७८	२	४६	
ततो मनोजवित्त्वं० ३५७	२.	४७	
ततस्तद्विपाका० ३८२	४	८	
तत्परं पुरुषरूपात्० ६३	१	१६	
तत्प्रातिपक्षार्थमेक० १०७	१	३२	
तत्र ध्यानजमनाशय ३७६	४.	१	
तत्र निरतिशय सर्वश ८६	१	२५	
बीज			
तत्र प्रत्ययैकतानता २८७	३	२	
ध्याय			

पृ१४६ पा६, सूत्रा३

पृ१४६ पा६, सूत्रा३

तत्र स्थितौ वल्लोभ्यास	५२	१	१३
तन्नाहिंसासत्यास्तेष०	२५१	२	३०
तदपि बहिरग०	३०५	३	८
तदभावात् सयोगा०	२४२	०	२५
तदर्थ एव हृदयस्यात्मा	२३४	२	२१
तद्व्यवस्थेयवासनाभि०	४१७	४	२४
तदा द्रष्टुं स्वप्ने०	१४	१	३
तदा विवेचनिम्न०	४२०	४	२९
तदा सर्वोदरणमला०	४२३	४	३१
तदुपरागापेक्षित्वान्०	४०६	४	१७
तदेवार्थमात्रनिर्भास०	२४८	३	३
तद्वैराग्यादपि०	३५६	३	४६
तप स्वाध्यायेश्वर०	१५५	०	१
तस्य प्रशान्तवाहिता०	३०७	३	१०
तस्म भूमिषु विनि	३०१	३	६
योग			
तस्य वचनं प्रणव	८५	१	२७
तस्य सत्तया प्रान्त०	२४४	२	२७
तस्य हेतुरविद्या	२४२	२	२४
तस्याऽपि निरोधे०	१५०	१	५१
तस्मिन् सति श्वासे०	२७८	२	४६
ता एव रायीज	१४१	१	४९
समाधि			
तारकं सर्वविषय०	३६६	३	५३
तात्तामनश्चित्तं चा०	३८७	४	१०
तत्पश्यवेगात्मासम	८१	१	२१
ते शान्तिप्रदवेद्याः	५७६	२	१०
सूत्रमा			
त व्यक्तमूढमा गु-	३८५	४	१३
नामा			

ते समाधायुपसर्गा०	३४१	३	३६
ते ह्यादपरितापफल०	१८६	२	१४
त्रयमतरस्य पूर्व०	१०३	३	७
त्रयमेव सत्यम	३००	३	४
तु रादौर्मनस्यागमे०	१०५	१	३१
तु शान्तया द्वेय	१७५	२	८
दृग्दशनशक्तयो०	१७२	२	६
दृष्टानुश्रविकविषय०	५७	१	१५
देशवन्धविषयस्य	२४५	३	१
धारणा			
दृष्टदक्षिमात्र शुद्धौ०	२२८	२	२०
दृष्टदृश्ययो सयोगी०	२०६	२	१७
दृष्टदृश्योपरक्त०	४१५	४	२३
धारणासु च योग्य०	२८६	२	५३
ध्यानहेयास्तद्वृत्तय	१८१	२	११
ध्रुवे तद्वृत्तिज्ञान	३३४	३	२७
न चैकचित्ततन्त्र०	४०२	४	१६
न तत्त्वाभास हृदय	४०६	४	१६
त्वात्			
नाभिचक्रे कायव्यूह०	३३४	३	२८
निमित्तमप्रयोजक०	३७४	४	३
निर्माणचित्तान्य०	३७७	४	४
निर्विचारवैशारद्य०	१४३	१	४७
परमशुपरमगदह्या०	१०८	१	४०
परिणामत्रापमस्कार०	१८७	२	१५
परिणामसत्त्वमेवमा०	३२२	३	१६
परिणामिकसादृश्य	३८७	४	१४
तत्त्व			
गुह्यवर्गसूत्रानां०	४२७	४	३७

पृष्ठांक पाद, सूत्रांक

पृष्ठांक पाद, सूत्रांक

महाशक्त्यास्थिति०	२०४	२	१८
प्रच्छेदनविचारणाभ्या०	११३	१	३४
प्रत्यक्षानुमानागमाः०	२४	१.	७
प्रत्ययस्य परचित्तज्ञान३२६	३.	१८	
प्रमाणविपर्यय०	१३	१.	६
प्रयत्नशैथिल्यानन्त०	२७६	२.	४७
प्रवृत्तिभेदे प्रयोजक०	३७५	४	५
प्रवृत्त्यालोकन्यासान्०	३३०	३.	२४
प्रमत्त्यानेऽप्यनुर्साद०	४२२	४.	२८
प्रातिभादा सर्व	३३७	३	३२
बन्धकारणशीधित्यान्०	३४२	३	३७
बलेषु दृष्टित्वत्वादीनि	३३०	३	२३
बहिरङ्गमिता वृत्तिः०	३४५	३.	४२
बाह्याभ्यन्तरविषया०	३८७	२.	५१
बाह्याभ्यन्तरस्तभ०	२८०	२	५०
मन्त्रचर्यप्रतिष्ठाया०	२६९	२	३८
भक्षप्रत्ययो विदेह०	७५	१	१८
भुवनज्ञान सूर्ये सयमान्	३३१	३	२५
मूर्द्धज्योतिषि सिद्ध०	३३६	३.	३१
मृदुमध्याधिमासत्वात्०	८१	१	२२
मैत्रीकरणमुदीतो०	११०	१.	३३
मैत्र्यादिषु चलानि	३२८	३.	२२
यथाभिमताभ्यानाद्वा	१२२	१	३८
यमनियमासन०	२५१	२.	२८
योगक्षित्तवृत्तिनिरोधः	७	१.	२
योगमानुष्ठानाद०	२४७	२.	२८
इपलावयवचल०	३५५	३	४५
इत्युत्तम्योऽपि चित्त०	४००	४.	१५
विनिरुद्धधने प्रति०	२६०	२.	३३

नितर्कविकारानदा०	१५	१.	१७
नितर्का हिंसादयः०	२६०	२	३४
विपर्ययो मिथ्याज्ञान०	३६	१.	८
विरामप्रत्ययाभ्याग०	७३	१.	१८
विवेकस्यातिरिक्ता०	२४४	२.	२६
विशेषदर्शिन आत्म०	४१८	४.	२५
विशेषाविशेषलिंग०	२२०	२	१८
विश्लोका वा उच्यो-	११८	१.	३६
तिष्मती			
विषयवर्ती वा प्रवृत्ति०	११५	१	३५
वीतरागविषय वा चित्त१२०	१	३७	
वृत्तय एवमेव०	२०	१	५
वृत्तिसाहचर्यमितरत्र	१६	१	४
व्याधिस्त्यानसंशय०	१०३	१	३०
व्युत्थाननिरोधसंस्कार०	३०५	३	८
शब्दज्ञानानुशानी०	४१	१	८
शब्दार्थज्ञानविरूपै०	१२८	१	४२
शब्दार्थप्रत्ययाना०	३२३	३.	१७
शान्तोदिताव्यय०	३१७	३	१४
शौचसंनोपनय०	२५८	२	३२
शौचात् स्वामनुष्ठाना०	२६७	२	४०
प्रद्वार्यस्मृति०	७८	१	२०
धुप्रानुमानप्रज्ञाभ्या०	१४५	१.	४८
धोनाकाशयो०	३४६	३.	४०
संस्कारसाक्षात्करणात्	३०५	३.	१८
स एव पूर्वेषामपि०	८३	१.	२६
यति मूले तद्विषयक०	१८६	२.	१३
स तु दीर्घकाल०	५३	१	१४
सत्यप्रतिष्ठायाप्०	२६४	२.	३६

पृष्ठांक पाद, सूत्रांक

पृष्ठांक पाद, सूत्रांक

सर्वगुह्ययो ० ३६७ ३ ५४

सर्वगुह्ययारत्य ता० ३३८ ३ ३४

सर्वगुह्यान्यता० ३५८ ३ ४८

मत्त्वनु द्विमौमनस्यै ० २६८ २ ४१

महाज्ञानाश्रित ० ४०७ ४ १८

सतोपादनुत्तम २६८ २ ४२

भुक्तलाभ

समाधिभावनायै ० ११० २ २

ममाभासद्विरीश्वर ० २७१ ० ४५

समानज्यानुदलन ३४६ ३ ३८

सर्वोर्ध्वैराग्रतया ० ३०८ ३ ११

सुक्षानुशयो राग १७४ २ ७

सूत्रमविशयज्ञ का० १३६ १ ४५

सौपक्रम निरुपक्रम ० ३०८ ३ २१

स्थान्युपनिमग्नये ० ३६० ३ ५०

स्थिरसुखमासन २७२ २ ४६

स्मृतस्वरूपगुह्या ० ३५० ३ ४३

स्मृतिपरिशुद्धी ० १३१ १ ४३

स्वप्ननिद्राज्ञानालवनवा १२१ १ ३८

स्वरमवार्हा विदुषो ० १७६ २ ८

स्वविगयातप्रयाण ० २८१ २ ५४

स्वस्वामिशक्त्या ० ०३१ ० २३

स्वाध्यायादिष्टदेवता ० २७० ० ४४

हानमेवा क्लेशवृत्त ४०१ ४ २८

हृदये चित्तसावत् ३३७ ३ ३३

हेतुफलश्रयालवनै ० ३४० ४ ११

हैव दुःखमनागत १०८ २ १६

શ્રી.

યોગસૂત્રભૂમિકાનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૨	અભાવ	અનાવ)
"	૪	હિતકર	હિતકર દોવાથી
૮	૩૦	મિત્રે પેલા પાત્ર મિત્રને પેલા પાત્ર	મિત્રને પેલા પાત્ર
૯	૩૧	પ્રગવાગ્મને	પ્રગવ ગાએ
૧૦	૨૧	શાર્તૃત્વ	શર્તૃત્વ
"	૩૩	વેદ સિ	વેદસિ
૧૩	૬	ચલના	ચેદા
૧૪	૩	પ્રાથમક	પ્રાથમિક
૧૫	૧૩	તેજ	તેજ હેષ
૧૭	૨	આપવામા	આપવામા આવે
૨૦	૧	છે	છે એ
૨૪	૨૮	સ્વના યામ્યતા	સ્વની યોગ્યતા
"	૩૪	ઉપચારથી	ઉપચારથી
૨૬	૧	વિચિત્ર	વિચિત્ર
૨૮	૨૭	અન્ય પ્રકાર	એજ
૩૬	૧૬	સેતોષ	સતોષ
૪૦	૨	અશયી	અશયી
"	૧૬	શક્યવાદિ	શક્યવાદિ
"	૨૮	પૂર્વ	પૂર્વમા
૪૨	૮	મહાધ્યના	મહાધ્યાધના
૪૪	૧	મિત્ર	મિત્રે
"	૨૭(તથાઅન્ય-૧)	પ્રધ	પ્રુદ
૪૬	૬	પ્રમત્તુ પ્રજ્ઞ	પ્રમત્તુ આ
૫૨	૬	નિપદ	નિપદ
"	૧૨	સ-	સન-
"	૨૮	પાશાત્ય	પાશાત્ય

શ્રીધાતજલયોગેદર્શનનું શુદ્ધિપત્ર.

(તા ક. પોતાની મેળે સુધારી શકાય એવી સામાન્ય હાપાની કેટલીક અશુદ્ધિ આમાં જરૂર નહિ જણવાથી સુધારી નથી.)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૧૫, ૨૨	અતિ	શ્રુતિ
૧	૨૪	શોને	શોનો
૨	૧૫	દાન્ત	દાન્તથી
૧૦	૯	"અથવા...યોગ્ય છે" આ પંક્તિઓને પંક્તિ ૭ માં "અદોષ છે" પછી વાચવી	
૨૩	૯	એ જે	એ
૨૮	૨	ના સં	ના અમ
૫૧	૧	સાચ	સાચ્ચ
૫૨	૧	સ્વિ	સ્વિષ
૫૫	૨૫	સને (૧૩૫ નહિઠરી)	સને
૧૨	૨૨	માખરિ	સોખરિ
૧૩	૧૫	વિગ્રહ	અનિવિહત
૧૭	૧૮, ૧૯	૧૯ માં પંક્તિને બદલે ૧૮માં અને ૧૮ને બદલે ૧૯માં વાચવી.	અને
૭૧	૧૪	વેચા	વેચા
૭૪	૧૪	વિષ્ણુ	વિષ્ણુ
૮૪	૧૪	ચાત્ર	ચાત્ર
"	૧૭	સાધરૂપ	સાધનરૂપ
૮૫	૨૫	સિદ્ધ	શુદ્ધ
"	૩૩	રૂપસંસ્થના	સંસ્થરૂપ રૂપના
૯૧	૨૪	કર્માદ	કર્માદ
"	૨૯	પ્રમા	પ્રમા
૯૪	૨૦	અવ	અનવ
૯૬	૨૩	છે અર્થ	છે તે વ્યર્થ
૧૦૬	૩૧	અગમ	અગમે
૧૧૧	૩૧	મૈતિ માનવા	મૈતિ માનવા
૧૧૫	૧૧	૩૬	૩૫
૧૧૮	૭	ચંનેષા	ચંદા
૧૩૩	૧	મનનાં	મનનમાં
૧૫૦	૩૦	ત્વ	ત્વય
૧૫૩	૨૮	પ્રત્યે	પત્યે
૧૬૫	૨૩	મુક્તિને	મુક્તિને
૧૬૬	૫	વતમાન	વતમાન
૧૮૬	૧૩	એને	અને
૧૯૧	૩૩	તેથી ત્યાં તો	તેથી -
૧૯૪	૧૧		

પૃષ્ઠ	પાકિા	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૭	૧૧	દોષ	દેષ
૨૦૯	૨	સ્થાવાળા	સ્થાવાળા
૨૧૦	૨૩	સંગોમ	સંગોમ
૨૧૫	૧૪	અપ,	અપ, તેજ,
"	૨૯	જે અને	જે
૨૨૩	૧૫	મત્ત	મદત્ત
૨૩૩	૩૩	મોષ	મોષ
૨૩૭	૨	હવાથી	હવાથી
૨૪૧	૨૫	જ અદર્શન	જ—અદર્શન
"	૩૮	તેથી આ	તેથી—આ
૨૪૨	૩૨	સંયોગમાર્ગો	સંયોગમાર્ગો
૨૪૭	૨૮	અગોનું	અગોના
૨૫૨	૧૬	એ શુદ્ધિ	એની શુદ્ધિ
૨૫૩	૯	નિશ્ચય	નિશ્ચય
૨૫૯	૭	મહિસાં	મહિસા
૨૬૨	૨	વિનશ	વિતર્કો
૨૬૪	૧૩	અતઃકરણના	અત કરણની
૨૬૭	૩૧	તિરસ્કાર	તિરસ્કાર
૨૭૦	૨૭	નિયત	નિયત
"	૩૪	એવે	એવે
૨૭૧	૨૩	ધામ કરાયેલા	કરાયેલા
૨૭૩	૩૪	આનમાં	આસનમાં
૨૭૪	૩૪	આપદેશ આશ્ર	આપદેશ આશ્ર
૨૮૦	૧૫, ૨૧	જાણા	જાણા
"	૧૭	આભયર	આભય તર
"	૨૯, ૩૦	સાહત	સહિત
૨૮૩	૧૮	માત્રામાળા	માત્રાવાળા
૨૮૫	૧	સરીરના	સરીરના
"	૯	સકાલ	સકાલે
૨૮૬	૩૦	જ આણે	જ આણે
૨૮૭	૩૨	તે નિયમે	તે નિયમે
૨૯૦	૨૮	કર્મોના દોષ	કર્મોના કાપ
૨૯૪	૫	દ્વિતીયે	દ્વિતીયે
૨૯૮	૧૦	કહેમાં ૭	કહેમાં ૭
"	૧૭	અવયવરૂપ	અવયવરૂપ
૩૦૦	૨૨	વિષયમાં	વિષયમાં
૩૦૧	૩૪	મર્થ	મર્થ
૩૦૩	૮	સાધનોને	સાધનોને
"	૨૫	માગાદિ	માગાદિ

પ્રક્ર	પાત્ર	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૦૪	૭	વિકારક	વિપકારક
"	૨૨	આ	આકે
૩૦૫	૧૭	સહૃદયી	સહિત નથી
"	૩૨	ઘટ્ટ્યાનિ	ઘટ્ટ્યાનનિ
૩૦૮	૨	અતે	અને
"	૧૪	કનપણા	કરનપણા
૩૦૮	૧૧	ખતા યો	ખતા યો
૩૧૦	૨૪	પાણામ	પરિણામ
૩૧૬	૩૪	જે છુદે	છુદે
૩૨૧	૩૩	વર્તમાનઅધીશી	વર્તમાનઅધિશી
૩૨૨	૧૦	ધર્મના	ધર્મીના
૩૨૪	૧૪	અ સન્દે	અ સન્દે
"	૨૮	પદાર્થના	પદાર્થના
૩૨૭	૪	કર્મ	કર્મ
૩૨૮	૧૭નાક... આયુષ્ય ૫૧૧ પાકને	નાદિ આયુષ્ય ૫૧૧ પાકને	નાદિ આયુષ્ય ૫૧૧ પાકને
૩૩૩	૩૪	વ	સર્વ
૩૩૭	૬	આમિશ્રુત	આમિશ્રુત
૩૪૦	૧૯	પ્રાતિમશ્રાવણ	પ્રાતિમશ્રાવણ
૩૪૦	"	યોગીનુ	યોગીને
૩૪૪	૨૬	રૂપે	રૂપ
૩૪૫	૧૪	પદ્યયો	પદ્યોને
૩૪૬	૨૩	નીચપાદિ	નીચપાદિ
૩૪૭	૨૨	ધર્મિત	ધર્મિત
૩૪૮	૧	પદાર્થના બેનું	પદાર્થના બેનું
૩૮૧	૨	અશુદ્ધ	અશુદ્ધ
"	૧૦	કર્મ	કર્મ
૩૮૭	૨૪	કેપ	કેપ
૩૮૭	૧૩	દેવશરીમાનું	દેવશરીમાનું
૩૮૮	૧૮	રૂપ	રૂપર
૩૮૯	૧૨	તથા	તથા
૪૦૧	૭	પાથ	પાથ
૪૦૪	૩૧	પણ	પણ
૪૦૮	૧૭	ગા ૧૩	ગા ૧૩
૪૧૪	૩	અમરને	અમરને
૪૧૬	૨૮	અને દશ	દશ
૪૨૦	૨૬	મર્મ	મર્મ
૪૨૨	૧૩	મર્મ	મર્મ
૪૨૪	"	મર્મ	મર્મ
"	૨૪	નિર્મિત	નિર્મિત

॥ પાતંજલયોગદર્શનમ્ ॥

॥ સવિસ્તરવ્યાખ્યોપેતમ્ ॥

૯૧

હોશકર્માદ્યાગીતાન્મે નત્વા શ્રીનહર્ગન્ ગુરુન્ ।
સાધકચર્ગેન્મપ્રોત્ય યોગવ્યાત્સ્યા વીતન્યતે ॥

નેમ કમ, વિષાગગેરી રહિત શ્રીનહર્ગન્ બાગાનને નમ-
મગ્ગ કરીને સાધ નગની સન્ધ્ય રાત્રિને અર્થે આ યોગશાસ્ત્રનું
આખ્યાન થાયક

અહિ એ આલેખ કાય છે કે આ યોગશાસ્ત્ર આરબ્ય જ
નથી તે પરી એનું આખ્યાન કરુ નવ અનુચિત છે આ વા
હોય વિશેષ યાગ નથી મ નયમ તા જે નિષ્ક્રિય હોય તેનો વા
રામ મના થટતો નથી પણ યોગશાસ્ત્ર નિષ્ક્રિય નથી વાગ્યું કે ન
તાશ્વતર શ્રુતિ કહું કે પ્યાનનિગમનાડખ્તાસાદ દવ ધ્યાનમ્મુદ્ધવત્ । અ
નિરત્ત ગૂર રહેતા બોલોતિ પ આ માટે ધ્યાનરૂપ નિમચન મરી જે
વા આ શ્રુતિથી એ નિષ્ક્રિય થાય છે કે ધ્યાન સન્ધ્યા ઉપલબ્ધિત યોગથી
તત્ત્વગામ થાય છે અને તત્ત્વગામી જાવા દવ સવપાસાડપદાન દર્શન
પ્રદેશમમ્મુદ્ધવપ્રદાન — આ આત્મશ્વતર શ્રુતિ અનિષ્ઠા કનેશરૂપ સર્વ
પાશની ત નિ તથા વેગોતો હાય મવાથી તેના કાપરૂપ જ મમ્મુદ્ધવની
દાનિ મ્થન કરે છે તેમ જ અધ્યાત્મયાગાધિગમન મવાદય ધારો હ
ધક્ષોકી જદાન અધ્યા મયોગની નિહિથી નયરે પરમા માત્રા
ત્ત યાય છે ત્યારે એ ધી- પુત્રના કહીસીક જતા જેડે—એ
શ્રુતિ તથા મસ્તિયાગાત્તયા યાગ સમ્યક્તાગાત્તયા તથા એ મીમ બ
ગવર્ગીતાનું રચન પણ એ જ કરે છે કે યોગથી તત્ત્વગામ તથા
તદ્ગતિ । મન વેશેને હાય થાય છે અથાત્ત અનન્યુક્તિયાય હ શ્રી
બ્રહ્મપુરાણ મા પશુ રૂપક કહું છે મ્થરિમનસાલ રમાત્માન યાગ જા
નાત કવલમ્ । તસ્મા રાતાન્મગારમ્ જાવન્મુક્તા અવદમો ॥ જે કાલે એ
ગ્ગી પોતાના આત્માને નિર્મિતે વિન્ધાનરે દૃઢ રીતે અનુભવે જે
તે મગથી તે અવન્મુક્ત થાય છે આત્માન આ શાસ્ત્રો નિષ્પાવ

વિષય જે યોગ તે જીવ-મુક્તિરૂપ ફક્ત આત્મનાર હોવાથી આ શા-
સ્ત્ર નિષ્ફલ નથી અને તેથી જ્ઞાનારમ્ય નથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

આ શાસ્ત્ર અનારમ્ય કરવામાં બીજી કારણ એ હોય શકે કે
એનો વિષય અસમ્ય હોય. પણ તેમાં પણ નથી. હિંચિત સાધનના મો-
ઝ અભ્યાસપેડે તથા ક્લેશાદિનાં સ્પર્શથી રહિત ત્રીપુરુષસિંહ બ-
ગવાનના અનુમદ્વયે યોગ સાધ્ય થાય છે. શ્રીપતંજલિ બગવાન
પણ દેશવ્રજાવાનાદ્વાં એ સૂત્રથી એ જ અર્થનું બોધન કરે છે. ચેતા-
શ્વતર શ્રુતિમાં તત્ કારણ સાંખ્યયોગશિષ્યમં તો સર્વતુ ક્ષરણ વિચાર
તથા ચિત્તવૃત્તિની એકાગ્રતારૂપ યોગથી જાણાય છે. ઇલાદિ વચનોથી
તત્ત્વજ્ઞાનપ્રતિયોગને સાધનરૂપ કહી વર્ણવે છે. જે યોગ અસાધ્ય
હોય તો હિંચિત શ્રુતિ અસમ્ય. સાધનમો બોધ કરનાર હોવાથી વ્યર્થ. ક-
રે. તેથી પણ યોગ સાધ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. આથી વિષયના અ-
સંભવરૂપ હેતુ પણ અસિદ્ધ છે. તેથી પણ આ શાસ્ત્ર આરમ્ય છે.

યદ્યપિ આ શાસ્ત્ર સમયોજન છે તથા એનો વિષય સંભવિત છે ત્થાપિ
વિચારપ્રધાન શાસ્ત્રરૂપ વેદાન્ત ગતાર્ય છે તેથી આ શાસ્ત્ર અના-
રમ્ય છે—એ કહેતું પુકત દેખાતું નથી. કેમ કે જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય
છે એ વાત સત્ય છે તથા જ્ઞાન પોતાના સ્વભાવથી શરીર તથા
અંતઃકરણ વા. ચિત્તના નિર્લેહક પ્રારબ્ધકર્મનું વિરોધી નથી તેથી જ્ઞા-
નીએ જ્ઞાન થમાપછી પણ અવશિષ્ટ પ્રારબ્ધને બોગવી ક્ષય કરવાં પડે છે.
જ્ઞાન જાતે હિંચિત પ્રારબ્ધનું વિરોધી નથી એ વાત શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ ક-
હી છે. શ્રુતિ કહે છે કે તત્ત્વતાવદેવ ત્વિર જાયમ વિમોક્ષ્યેડય સપત્સ્યે—
તે તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને શરીર છૂટે. એટલો જ વિદેહકૈવલ્યમાં વિ-
લંબ હોય છે, અને શરીર છૂટવાથી તે અદૈત અત્યરૂપ થઈ રહે છે.
આથી એ સ્પષ્ટ છે કે વિચારપ્રધાન માર્ગે તત્ત્વજ્ઞાનને પામેલા મહાત્માને
વિદેહકૈવલ્ય તાત્કાલ પ્રાપ્ત થતું નથી. એથી ઉચ્છેદ મોગથી સંચિત
તથા ક્રિયાશુની સાથે પ્રારબ્ધને પણ ક્ષય થઈ શકે છે અને તેથી
તત્કાલ વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શ્રી ધિણ્ણુપુરાણમાં વિ-
નિષ્પન્નસમાધિસ્તુ મુક્તિર્તત્રિવ જન્મનિ પ્રાપ્નોતિ યોગી યોગાગ્રિદગ્ધકર્મજ
યોડચિરાત્ ॥ જે યોગીને અસંખ્યાત સમાધિસિદ્ધ થઈ છે અને તેથી જેનાં
સમગ્ર કર્મ ઢગળબીજ થઈ ગયાં છે તેને આ જન્મમાં જ તત્કાલ મુક્તિ મળે
છે ઇત્યાદિ વચનોથી યોગથી તત્કાલ વિદેહકૈવલ્ય મળી શકે છે એ સ્પષ્ટ
કેળું છે. મોક્ષાધર્મમાં પણ નાસ્તિ સાંખ્યસમજ્ઞાનં નારિત યોગમમંચલગી ઇત્યા-
દિ વાક્ય થી એ જ અર્થ કહે છે કે અધ્યાત્મ વિચારથી થતા જ્ઞાનજેવું જ્ઞાન

અને યોગના સમાન બને નથી; કેમકે યોગથી સંપૂર્ણ પ્રારબ્ધ કર્મ-

મૈત્રુ પશુ અતિક્રમણ કરી શકાય છે આ પ્રમાણે જ્ઞાનથી અધિક ફલવાળો યોગ હોવાથી તત્કાલિપણે જ્ઞાન પ્રતિપાદન કરનાર જ્ઞાનથી ગતાર્ય નથી કદાચ જ્ઞાન ને યોગ બનેસમાન ફલવાળા સમુદાયે તો પશુ જ્ઞાનમાર્ગ સાધનચક્રદ્વયે જ ન આજુસને જ અનુકૂલ છે, અન્ય સર્વને એ સ્વાર્થ ફલ આપતો નથી, અને આ યોગમાર્ગ છે તે તો સમાદિત અત કરણુજ્જ્વાળાને તથા વિશિષ્ટ અંત કરણુવાળાને એમ પ્રાયશઃ સર્વને સ્વાર્થ ફલનો આપનાર છે તેથી યોગ ગતાર્ય માનીએ તોપણ અધિકારીબેદથી પશુ તદ્વિધમક જ્ઞાન આરબ્ય હરેછે તો પછી અન્યારે અનેક પ્રમાણોથી યોગનુ અધિક ફલ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તદ્વિધમક જ્ઞાન આરબ્ય આરબ્યવાયોગ્ય હરે જોમા શુ કહેવું હવે.

આ પ્રમાણે અનેક રીતે આ જ્ઞાન આરબ્ય હરે છે તથાપિ એ જ્ઞાન ચક્રબૂતક નથી તેથી પુનઃ અનારબ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે એ શકાનો ઉત્તર આપના તથા પરિણામે યોગજ્ઞાન આરબ્ય છે એ પ્રતિપાદન કરતા શ્રીપર્વતજનિ કહે છે કે—

‘અથ યોગાનુશાસનમ્ ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્ય —યોગાનુશાસન નામનુ જ્ઞાન અધિકૃત (આરબ્ય કરવાયોગ્ય તથા આરબ્યનુ) બાબતું.

અર્થ —કોઈમા મમતા, પ્રેમ, કાર્ત્ત્વ્ય, આનંદ, મમલ અને અધિકાર એટલા અર્થ આપ્યા છે અમરકોપમા કશું છે કે મંગલનસારમમલકાર્ત્ત્વ્યોક્તિ બલ્ય । મમલ, અનંત, આરબ્ય (અધિકાર,) પ્રેમ અને કાર્ત્ત્વ્ય એટલા અર્થનિરે અર્થો અને અર્થશબ્દો વપરાય છે તેમા આ રથને પ્રેમ અને કાર્ત્ત્વ્યરૂપ અર્થની તો પ્રાપ્તિ જ આવતી નથી, કેમકે આ અર્થશબ્દ આરબ્યક સૂત્રરથ છે અને આરબ્યક સૂત્રરથ અર્થશબ્દ માત્ર ત્રણ અર્થમા જ વપરાય છે શ્રીમાત્રવિધે કહ્યું છે કે જ્ઞાનવેદિકારે જ મંગલાર્થે તથા જ । જ શબ્દોદ્દ. શબ્દો હત્વર્થ સમુદારેત ના આનંદ, અધિકાર અને મમલ એ ત્રણ અર્થમા જ અર્થશબ્દ વપરાય છે તેથી આ અર્થશબ્દો આનંદ, મમલ અને અધિકાર એટલે આરબ્ય એ ત્રણમાથી કયો અર્થ છે તે વિચારવાનું છે

(૧) ત્યા આનંદ અર્થ તો નથી આનંદના ને અર્થ આપ્યું છે ને એક પાર્ય અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન હોય તે તેનાથી અનંદર કહેવાય છે જેમ અર્થથી ગાય અનંદર છે એટલે ભિન્ન

છે આ અર્થાન્તરવશ્ય અર્થે આ તપનો યોગ : અર્થે છે મુખ્યાર્થમાં જે બે પદ્યાવાચ્યે કાર્યકાણુભાવ હોય છે તે પદાર્થોમાંનું જે કાર્ય તે કારણથી અનંતર કરેવાય છે આ સ્થળે આ બંનેમાંથી કોઈ પણ અર્થમાં અથશબ્દથી આનંતર્ય લેવું કશિન મધી પ્રથમ મુખ્યાર્થ લઈ જોઈએ. આ અધિધારમૂલ હોવાથી એનો એ અથ છે કે યોગાનુશાસન નામનું - શાસ્ત્ર આગ્રહાય છે આથી એ સ્પષ્ટ છે કે આ સૂત્રથી શાસ્ત્રના આરભની પ્રતિજ્ઞા પ્રાપ્ત છે શાસ્ત્રનો પ્રતિપાદ વિષય જે યોગ તેના આગ્રહની પ્રતિજ્ઞા નથી તેથી શાસ્ત્રના આરભમાં જે હેતુ હોય તે ધર્મી આનંતર્યનો અથશબ્દ મોક્ષ કરે યોગનો આરભ કરનાર અધિધારી ઇં પ્રિયો હોય (જેના કે ની મન ભગવદ્ગીતામાં પાત્યદત્તસ્તુ યાગાગ્રસ્ત નૈવેશતમનઃપ્રત્ય નિર્વાર્તિ સ્વેપ્રજાલસ્ય જાગ્રતા નૈવ જાગ્રતઃ ॥ અત્યાહાર કરનાર નિયમે રૂપિને આહારગિતા રહેનાર અતિનિદ્રા લેનાર તથા અરિઃ ભ્રમણ કરનાર માણુમને યોગ સિદ્ધ થતો નથી—ઇત્યાદિ વચનોથી આ મિતાહારન વગેરે તેમજ જવાહાર પ્રયાસથી પ્રજ્ઞાનો પાવનપ્રદ ॥ જ નતગચ્છ ગૈલ્ય ચ પહમિચ્છાગ વિનુદ્યવાન અત્યાહાર, ત્યક્તું રૂપાસ નજ દપ મિનિ નિયમેનુ ચેદ્વશુ જનમગ યો દિવ્યની લે ૧૫તા એ જનકે યોગનો વિનાશ થાય છે ઇત્યાદિ દ્વયોગપ્રદીપિકામાં મહેવા ત્યા ત્ય દોરોઉપરથી નીકળતા ગુણે વગેરે) યો યોગ્યમનો આરભ કરવામાં હેતુરૂપ છે પણ યોગ વિષયનું પ્રતિપાલન કરવામાં હેતુરૂપ નથી તેથી એ પ્રિયોહોથી આનંતર્ય ૧૧૪ ગોમ નથી થ ૧૩ અને આરભ કરવામાં તે માન આ બ કરવાની ઇચ્છા હેતુરૂપ છે ૭ ન ૬ મળાથી આનંતર્ય પણ આ સ્થળે લગાય એમ નથી કેમકે આ બ કરવાની ઇચ્છા હોય તથાપિ એ શાસ્ત્ર નિષેધોજન હોય વા બુદ્ધિમુલક નહિ હોય તો અનારભ્ય છે અને નહિ નો આરભ્ય છે તેથી પૂર્વમાં વી ઇચ્છા બાજને આરભ્ય કરવામાં હેતુરૂપ નથી તેથી સરથા મુખ્યમાં આનંતર્ય ઇટ્ટુ નથી

૧ આનંતર્યનો બીજો અર્થ બંધાનાગ્રન્થ છે તે પણ આ સ્થળે લેનાય એમ નથી કેમકે મહાપદ્ય પૂર્વરૂપ અર્થથી આ અર્થાન્તર છે એ પ્રકારનું અધ્યાનરત્ય લેવું જોઈએ એ ત અર્થથી અથ તરત્ય સમજે તો પ્રથમ તો તેમાં અમુક અર્થથી જન્મવું એમાં ૧૫ પણ નિયામ નહિ રહે એવો જીવ તો તેમ સૂત્રથી આ સૂત્રથી આ શાસ્ત્ર આરભ્ય છે એવું જાણી છે તે નહિ સિદ્ધ થ ૧ તેથી પૂર્વરૂપ અર્થ ન આ અધ્યાનર છે એનું જ માન સર્વથકાય પણ ત પણ અ

યોગ્ય છે, કારણ કે આ આરબક સૂત્ર છે તેથી એની પૂર્વે કોઈ પણ અર્થ પ્રકૃત નથી તેથી અથશબ્દથી અર્થાનરત્વરૂપ અર્થ પણ લેવાય એમ નથી તેથી એ મિદ્ધ થયું કે સુખ્ય અને ગાણુ બનેભાંથી કોઈપણ અર્થમાં અથશબ્દનો અર્થ આનતર્થ નથી.

(૨) અથ શબ્દનો બીજો અર્થ મગવ છે તે પણ આ રથ-
એ લેવાય એમ નથી કેમકે એ અર્થનો વાક્યાર્થસાથે અનુયોગ કરી શકાતો નથી શાસ્ત્રારંભે મગવાયરણુ કરવું જોઈએ એ નીતિનું પાલન
તો અથ શબ્દના ઉચ્ચારણુ વાચનણુ માત્રથી થાય છે તેથી તેમાટે
પણુ અર્થનો વાચ્યાર્થ મગવ લેવો નિર્ગત છે અનુભા કહ્યું છે કે
ઉચ્ચારણુચરણુ દ્વારેતૌ પ્રજ્ઞા પુરા । રૂપકે મિત્વા વિતિયાંતૌ સ્વા-
ન્માર્ગાલિપિમી ॥ ઉચ્ચાર અને અથ શબ્દ આ બન્ના શ્રીમદ્મા જાનવા-
નના કણુભાંથી નીકળ્યા છે તેથી એ શબ્દ માગસિક છે એટલે મંગ-
લકૃત પ્રયોજનની સિદ્ધિ રેના છે આ અનુભા અથ શબ્દના ઉ-
ચ્ચારણુ માત્રથી મગવની સિદ્ધિ થાય છે એ મિદ્ધ થાય છે તથા શા-
સ્ત્રારંભે મગવ નથી કહ્યું તેથી એ ગાત્ર વ્યાખ્યા કરવાયોગ્ય નથી
એ કોઈ પણ દૂર થાય છે. તેથી મગવાયણુમાટે અથ શબ્દનો અ-
ર્થ મંગલ કહેવો ઉચિત નથી

(૩) પરિગ્રેષાત્ ને અધિકાર ॥ આ બંધુપ અર્થ છે તે જ આ
અર્થે લેવાય કે, એટલે અર્થનો અર્થ કારણ્યત આરભાય છે એ થ-
યો. અર્થનો અર્થ આરંભ મિદ્ધ થવાથી આ સૂત્ર અધિકારસૂત્ર કહે-
વાય છે એ સૂત્રનો શાસ્ત્રની મગાસિપર્યત આધિકાર છે.

યોગાનુશાસનમ્—યોગસ્ય શાસ્ત્રાસનમ્—યોગનુ અનુશાસન, અનુશિ-
ષ્યતે વ્યાખ્યાયતે સજ્જાનરૂપમેદોપાયકસંયેન—સક્ષણુ, ૨૫
૩૫, ૬૬, ૭૫ અને ૩૬ કરીને ૭-૩૬ વ્યાખ્યાન કરાય છે તે. આ
અનુભા અનુશાસનનો અર્થ સમજાવતા પતિપાદન એટલે વ્યાખ્યા-
ન રેનાર શાસ્ત્ર થાય છે તેથી યોગાનુ એટલે યોગનું વ્યાખ્યાન કર-
ત શાસ્ત્ર, અર્થતો યોગાનુશાસન મામનું શાસ્ત્ર. સૂત્રકારે યોગશાસન
નહિ કહેતા જન્મ ૫૩ વંશર્થ છે તેથી એ સૂચ્યું છે કે આ શાસ્ત્ર કે-
વલ જાણું નથી, પણ યોગનુ પ્રતિપાદન રેનાર શ્રીદિરણ્યગર્ભે બગ-
વાનના કહેતા અનિવિરૂદ્ધ શાસ્ત્રને અનુમગીને રચેયું છે તેથી આ
શાસ્ત્ર આનોચ્ચારણુત્તમક સાસેનકૃત નથી પણ અનુશાસનરૂપ છે.
યાગશાસ્ત્રમિદિનામા કહ્યું છે કે દિગ્વિગમો યોગસ્ય વચ્ચ નાડ્ય. પુ-
રાણત —યોગના આરંભના શ્રીદિરણ્યગર્ભે છે અન્ય કોઈ નથી.

અનુશાસન ૫૬ ચાપરથી આ શાસ્ત્ર શ્રીદિરણ્યગર્ભપ્રપૂત શા-

૬ . જ . . . વ્યવસ્થા
અને અનુમતીને રચાયેલું છે એ બતાવ્યું છે અને તેથી એ પદ્યો
'આ રાજ્ય ગુરુમૂલક નહિ હોવાથી અનારબ્ય છે એ આલેખનું પ
ણ સત્યારે ખડન કર્યું છે

આથી સૂત્રનો અર્થ એ થયો કે ચોગાનુચાસનમ્ ચારમ્યતે ચો
ગતુ અનુચાસન કન્નાર રાજ્ય આરભાય છે અથવા અહિંથી અ
ધિકૃત થયું બાણુ આ અધિકારસૂત્રથી રાજ્યના અનુબંધચતુર
યનું પણ સૂચન થાય છે ત્યાં બહુત્પાદકનો વ્યાપાર સાધવરિત્યક હો
ય છે તેથી આગબંધપે પ્રતિજ્ઞાત થયેલા આ ચોગાનુચાસનનું કમ યોગ
ગ હોવાથી આ રાજ્યનો પ્રતિનાવ વિત્ત યોગ છે એ સિદ્ધ થાય છે
વિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ યોગથી સિદ્ધ થતી જતભરા પ્રજા તથા કો-
શાદિ દગ્ધનીજ થવાથી સિદ્ધ થતી નિદેહમુક્તિ એ આ રાજ્યના
દૃવ છે તે દૃવની ઇચ્છાથી યોગની જિજ્ઞાસા રાખનાર બાણુમ અ
ધિકારી છે વિપયનો તથા રાજ્યનો પ્રતિપાદનતિપાદકભાવ સંબંધ
છે, ફલસાથે પ્રાધ્યપ્રાપકભાવ સંબંધ છે વગેરે

આ પ્રમાણે આ પ્રથમ સૂત્રથી ચોગાનુચાસન નામનું રાજ્ય આ
રબ્ય છે એ પ્રતિજ્ઞા કરી એ રાજ્યનો વિત્ત યોગ છે, આ યોગ એ
કહે શું એ પ્રશ્ન થાય છે તેનો ઉત્તર આપનારે તેનું લગણું કરવાની
ઇચ્છાથી સૂત્રમાર દ્વિતીય તૃતીય સૂત્રનો આરભ કરે છે

આદિ એ આલેખ દર્શાવે છે એ લક્ષણરૂપિપાદક સૂત્રો વ્યર્થ
છે કેમકે યોગનું લનણ કરવા કરી આવસ્થા નથી યોગ શ-
બ્દનો અર્થ વ્યાપક, તેથી અપ્રાપ્ય આવે છે એ શબ્દ સમાધિવાચક
સુત્ર ધાતુપદ્યથી બહુત્પન્ન થયો છે તેથી સમાધિરૂપ અર્થો બહુત્પત્તિ
માત્રથી મોધન કરે છે અર્થાત્ બહુત્પત્તિમાત્રથી એનો અર્થ સમજાવ
છે તો પછી લક્ષણની શું આવસ્થા છે કે જે જ નહિ

એનો ઉત્તર એ કે યોગ્ય વિચારથી યોગનું લક્ષણ આવશ્યક
જ કરે છે કારણ કે પ્રથમ તો આગણુરૂપ પ્રમાણ બાળે તો
તેથી પણ યોગનો શો અર્થ છે તે નિશ્ચિત થતો નથી યોગ શબ્દ
સુત્ર ધાતુપદ્યથી સિદ્ધ થાય છે એ વાત ખરી છે પણ સુત્ર ધાતુ
રૂપ સમાધિવાચક છે તેમ જ સંયોગવાચક પણ છે તેથી આ
યોગશબ્દ સમાધિવાચક સુત્ર ધાતુપદ્યથી આવે છે કે સંયોગવાચક
સુત્ર ધાતુપદ્યથી આવે છે અર્થાત્ યોગનો અર્થ સમાધિ છે કે સ
યોગ છે એ વ્યાકરણમાત્રથી નિશ્ચય કરી શકાય એમ નથી તેથી
એ સમય દૂર કરવા યોગનું લક્ષણ કરતું આવસ્થા છે કદાચ
લક્ષણ કે યોગ શબ્દ સમાધિનો વાચક છે તો તેટલાથી પણ

નિર્વાહ થાય એમ નથી. સમાધિ એટલે એકાગ્રતા, અને એકાગ્રતા તો મધુમતી, મધુપ્રતીક, વિશેષા અને સંપ્રસાદરૂપ ચિત્તની ચારે અવસ્થામાં છે તેથી એકાગ્રતારૂપ અર્થ યોગનો લક્ષ્યો તો યોગત્વની હકલ ચારે ભૂમિકામાં પ્રાપ્તિ આવે. પણ તે વિવક્ષિત નથી. તેમજ સમાધિનો અર્થ એકાગ્રતા માત્ર છે પણ તે ચતુર્ક્રિયિત એકાગ્રતા કે પરિપૂર્ણ એકાગ્રતા જ છે એ નિશ્ચય કુગતું નથી, તેથી સામાન્ય-રૂપે એકાગ્રતા જ સદૃશ કરાય છે. તો તેથી ચિત્તની ક્ષિપ્ત, મૃદ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ (દ્વિતીય સૂત્રની વ્યાખ્યામાં કહેવામાં આવતી) પાંચે, ભૂમિકામાં કદાચ કદાચ પણ એકાગ્રતા હોવાથી યોગત્વની પ્રાપ્તિ આવે. એ પાંચે ભૂમિકામાં ચતુર્ક્રિયિત કૃત્તિનિરોધ વા એકાગ્રતા વિદ્યમાન છે, જેમને ક્ષિપ્તભૂમિકામાં નિદ્રાકૃતિ તથા સાત્ત્વિક-વૃત્તિનો અભાર છે, મૃદભૂમિકામાં સાત્ત્વિક તથા રાજમૃત્તિનો નિરોધ છે વગેરે તેથી યોગનો અર્થ સમાધિ લક્ષ્યો તો એ પાંચે ભૂમિકામાં યોગત્વની પ્રમુક્તિ આવે છે પણ તે નિર્વાહિત નથી. તેથી પણ યોગનું લક્ષણ કયું આવશ્યક છે

આ પ્રમાણે યોગનું લક્ષણ આવશ્યક સિદ્ધ થાય છે તેથી તે કરવાને સ્વકાર ઉત્તર બે સૂત્રો રચે છે તેમાં પ્રથમ કહે છે કે—

યોગચિત્તવૃત્તિનિરોધ ॥ ૨ ॥

સૂત્રાર્થ—યોગ એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ અથવા ચિત્ત-વૃત્તિની સંપ્રસાદરૂપ અવસ્થા.

આ સૂત્રથી યોગનું ચારણ બતાવ્યું છે. ત્યાં યોગઃ એ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર પદ છે અને ચિત્ત એ લક્ષણનો નિર્દેશ કરનાર પદ છે.

× જે વસ્તુ વા પદાર્થનું લક્ષણ કરવાનું હોય છે તે લક્ષ્ય કહેવાય છે જેમ મનુષ્યનું લક્ષણ કરવાનું હોય ત્યારે મનુષ્ય પદાર્થ લક્ષ્ય છે એ લક્ષ્યમાં રહેલો જે અસાધારણ ધર્મ તે લક્ષણ કહેવાય છે જેમ મનુષ્યમાં રહેલો મનુષ્ય વસ્તુ ધર્મ અસાધારણ એટલે લક્ષ્યને સંબંધીય તથા વિબળીય પદાર્થમાંથી વ્યાજ્ઞ કરનારો જેમ મનુષ્યત્વ ધર્મ એવા પદાર્થરૂપ અન્ય પ્રાણીઓ જે મનુષ્યનાં સંબંધીય કહેવાય તેનાથી તથા જડ પદાર્થરૂપ ચટપટાદિ પદાર્થો જે જડ દ્રાવ્યથી મનુષ્યથી વિબળીય કહેવાય તેનાથી પોતાના આગ્રપરૂપ લક્ષ્ય મનુષ્યને વ્યાજ્ઞ કરનાર દ્રાવ્યથી લક્ષ્યનિષ્ઠ અસાધારણ ધર્મ છે, એ

વિત્તશક્તિનિરોધ. = ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ, એટલે ચિત્તની નિરુદ્ધ વા મસ્તકને જાવગ્યા.

વિત્તશક્તિ - સત્ ૧૨૨ સં અને તમસુ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું દ્રવ્યવિગ્રેય ચિત્ત કહેવાય છે. ચિત્તો બુદ્ધિસત્ત્વ, અતઃ ગુણ વગેરે સંગ્રાઓ પણ આપવામાં આવે છે. અગર એ ચિત્ત ૧૨૨ દ્રવ્યોનું બનેલું છે તથાપિ એનું મુખ્ય ગરણ પ્રધાનપણે ગદેનું સત્ત્વ છે. તેથી એને બુદ્ધિમત્ત કહેવામાં હોય નથી એ ચિત્તને મનુષ્ય મતા થનાર વિવિધ ક્ષત્રિઓને વીધે થતા એના પશ્ચિમવિગ્રેય વૃત્તિ કહેવાય છે. જેમ સુયમાથી ક્ષત્રિઓ નાકગેહ તે સુયના પશ્ચિમવિગ્રેય પશ્ચિમ છે તેમ વિવિધ દ્રવ્યથી બનેલા ચિત્તના કિલ્લસદસ જે પશ્ચિમો તે વૃત્તિ કહેવાય છે (શક્તિનું વિગ્રેય રિગ્રેય. આગળ પ્રમ ગણાત્ ૨૫ ૮ તેથી આ ગ્રંથને વિગ્રેય કહ્યો નથી) એ ચિત્તની

લગણ યથાથ દોરાના જે નમુ પ્રગર. દોરેથી રહિત હોયું જોઈ એ તે દોરો અમુ નમુ એ વામિ અને અનિચાપિ છે. અમ બવ એટલે લક્ષ્યમ નમા નદિ જેનું તે જે ધર્મ લક્ષ્યનિ દોય તેજ તે તુ લક્ષ્યમ અનુસાર પણ જે ધર્મ લક્ષ્યમાનમા નદિ રહેતો દોય એટલે અમ ૨ દોરાનો દોર તે તેનું નામ નદિ કહેવાય જેમ કે મનુષ્યનુલમનું બનાવતા કહેતું કે જે ખરીયાનો દોય તે મનુષ્ય ખગીવ જાપનું એ ધર્મ મનુષ્યમાનમા નથી હોતો તેથી અમ બગેય મસ્ત છે અને નથી મનુષ્ય સદાણ નથી.

નુલપામિ એટલે લક્ષ્યમાં સરે પ્રદેશમાં નદિ ગદેનું તે જેમ વિગ્રેય દોય ન મનુષ્ય એમ કહીએ ત્યારે મનુષ્યપ લક્ષ્યનું વિગ્રેય. લગણ થવો એ ધર્મ શીતલસ, પત્રબિ પાટવડા વગેરે મનુષ્યમાં છે તેથી લક્ષ્યપ મનુષ્યના એક દેશમાં છે પણ અન્ય મનુષ્યો જેઓ અમજ છે તેમાં નથી, તેથી લક્ષ્યના સરે પ્રદેશમાં નથી, અને તેથી અન્ય વિગ્રેય છે તેથી યથા ધર્મ લગણ નથી એટલે વગર લગણ લગણે તો અમજ મનુષ્યો મનુષ્ય નદિ કહેવાય એ દોર આરોહ નવેચમિ એટલે અમ લક્ષ્ય પાટવડા પણ રહેતું તે જેમ કે પ્રાજ્ઞાદિવાન દોય તે મનુષ્ય જેમ કહીએ ત્યારે પ્રાજ્ઞાદિમત્ત એ મનુષ્યનું લક્ષ્ય છે, એ લક્ષ્ય મનુષ્યપ મનુષ્યપ લક્ષ્ય છે પણ તેની સરે પ્રદેશમાં નથી પણ છે તેમાં અન્ય લક્ષ્ય આનુષંગિકો રહેતો દોર છે એમ અનિચાપિ છે એટલે લગણ ૨૫ મસ્તને તે

રૂપિઓનો નિરોધનું તે યોગકહેવાય છે. નિરોધના આધારથી અર્થ અભાવ તથા એકાગ્રતા છે. પણ આ સ્વેચ્છાએ જ ને માથી એકે સેવાય એમ નથી. જો અભાવરૂપ અર્થ સહજે તો ચિત્તરૂપિનો અભાવ તે યોગ થયો. એ તો સર્વથા સિદ્ધ છે કે અભાવથી આવની કૃત્તિ થતી નથી. તેથી જો અભાવરૂપ યોગ દોષ તો એમાંથી આવની કૃત્તિ નહિ થાય, પણ આગળ એવું કહેવામાં આવે છે કે એ નિરોધરૂપ યોગ સ્વસસ્કાન્ને કૃત્તિ કરે છે, એટલે મન્દાનરૂપ બાદ પદાર્થને કૃત્તિ કરે છે. જો યોગનો અર્થ અભાવ લગ્ન એ તો એ અયુગ કરે તેથી નિરોધનો અર્થ અભાવ લેવો યોગ્ય નથી. તેમ જ જો યોગનો અર્થ એકાગ્રતા સહજે તો ચિત્તરૂપિની એકાગ્રતા એટલે સમાધિ તે યોગ થયો પણ મનાધિને તો આગળ મૂનકારે યોગના અંગરૂપ ગણી છે તેથી જો એકાગ્રતા અર્થ સહજે તો અર્થ એ જ અંગી થાય તેથી અંગાગિ વ્યવહાર અયુક્ત કરે તેથી એ અર્થ પણ સેવાય એમ નથી તેથી નિરુદ્ધયનું અસ્વાદ્ય નેમા નિરોધ થાય છે તે અવગણ્ય—એ વ્યુત્પત્તિથી નિરોધનો અર્થ જનિતા અભાવવાળા ચિત્તની અવગ્યાવિશેષ એ લેવો યોગ્ય છે નિરોધનો જે સામાન્ય અર્થ અભાવ થાય છે તેમાં ને આ અર્થમાં જાતો કર નથી કેમકે આ શાસ્ત્રમાં અભાવને અગ્નિરૂપ જ માન્ય છે, અર્થાત્ અભાવ અવિકરણથી પૃથક્ વસ્તુ માની નથી તેથી ચિત્તરૂપિનો અભાવ એ ખરું જોતા એ મતપ્રમાણે ચિત્તની અવગ્યાવિશેષ જ છે તથાપિ અભાવ અર્થ લેનાથી અભાવને પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને અભાવવાળી અવગ્યા લેવાથી અવસ્થારૂપ ભાવરૂપ અર્થને પ્રાધાન્ય આપે છે, તેથી રૂપિના અભાવવાળી અવસ્થા યોગનો અર્થ લગ્ન એ સારે એ અવસ્થા ભાવરૂપ અર્થ દોષથી સંસ્કારરૂપ ભાવ અર્થને કૃત્તિ કરી શકે એમ કહેવામાં કયો દોષ નથી. તેથી ચિત્તરૂપિ નો અર્થ ગિદ્ધ થયો કે મુદ્ધિમત્તના પચિયામરૂપ રૂપિઓના અભાવવાળા ચિત્તની અવગ્યાવિશેષ, અર્થાત્ સંસ્કારરૂપ અવસ્થા.

ઉપર નિરોધરૂપ યોગનો અર્થ એકાગ્રતા નથી એમ દંબુ નેમી એ શકા થાય છે કે, જ્યારે એકાગ્રતારૂપ સમાધિ યોગનો અર્થ નથી ત્યારે એને યોગ કેવી રીતે કહેવાય, કેમ કે યોગ શબ્દ

મનુષ્યરૂપ લક્ષ્યની સમ્પત્તિ, પદાર્થથી વ્યારૂપિ નહિ થાય, તેથી એ અતિવ્યાપ્ત થઈ પદાર્થ સહજ નથી, ખરું જાણી લાણના વિરેચનથી જ આ એવું દોષથી રહિત પછું, નીકળે છે તથાપિ અપદાર્થ એ દોષોને આ પૃથક્ કરી વર્ણવે છે પ્રકૃતિ અથવા યોગ એ લક્ષ્ય છે તથા ચિત્તરૂપિનિરોધતા એ લક્ષણ છે.

એટલે વિશેષના કારણથી, જે સ્નેહથી તેના લેશમાનથી 'મણ ૧' દિત થવાથી જ્યારે ચિત્તસત્ત્વ, ખોટાના જ્વભાવસિદ્ધિ, પ્રસાદદિષ્ટે રિયત થાય છે, અને, તેથી જ્યારે સત્ત્વર પા જુદા તથા મુરખરૂપ આત્મા જે આસંગ વિવેકજન્ય છે તે બેના બેદરજાનરૂપ જે વિવેકસાક્ષાત્ હાર તે જ માત્ર વૃત્તિ જેની તરફ છે એવું થાય છે, અર્થાત્ બેના રે ચિત્તસત્ત્વ જેને, યોગી લોકો એક પ્રસંખ્યાન અથવા તત્ત્વજાને કહે છે, તે ધર્મભેદરૂપ સંસાધિને જ માત્ર પ્રિય માની સેવતાં મતીત થાય છે. ત્યારે તે ચિત્તસત્ત્વ એકાગ્ર થયું કહેવાય છે. એકાગ્ર એટલે એક છે અથ જોનું, એટલે જેમ નિરાત રથને રહેલા દીપકની એક અખંડિત-શિખા આવી રહે છે તેમ જેની વિવેકસાક્ષાત્કારરૂપ વૃત્તિ અખંડિત રીતે ચાલી રહેલી છે તે. (૫) જ્યારે વિવેકખ્યાનિરૂપ વૃત્તિસદિત ચિત્તસત્ત્વની સમગ્ર વૃત્તિઓ પોતામાં લીન થઈ જાય છે, ત્યારે, તે વૃત્તિમાત્રના અભાવવાળું થયેલું સંસ્કારશેષ ચિત્ત નિરુદ્ધ કહેવાય છે,

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનાં ચિત્ત હોય છે અર્થાત્ ચિત્તસત્ત્વની પાંચ બુદ્ધિ હોય છે. એ સર્વ બુદ્ધિમાં મત્કિંચિત્ વૃત્તિનિરોધ તો છે. તથાપિ એ પાંચે બુદ્ધિમાંનો 'વૃત્તિનિરોધ' યોગપદ્ધતી સંપ્રાપ્ત થયો, પણ માત્ર છેકી જે બુદ્ધિમાંનો 'વૃત્તિનિરોધ' સંપ્રાપ્ત છે, કેમકે એ 'વૃત્તિનિરોધ' જ છવ્ય-મુક્તિ તથા વિરેદમુક્તિને પમાડનાર છે. ત્યાં એકાગ્ર બુદ્ધિ ને નિરુદ્ધ કહે છે, અને નિરુદ્ધ

પ્રમાત્રયોગ મધ્યમ

'કર્મભૂષણ'ને સિધ્ધિ કરે છે તથા ચિત્તને નિરોધના અભિમુખ કરે છે તેથી એ સંપ્રમાત્રયોગથી તત્ત્વજ્ઞાન તથા છવ્ય-મુક્તિ ફલપ્રાપ્ત છે. 'એ સંપ્રમાત્રયોગમાં જે વિવેકખ્યાતિરૂપ એક વૃત્તિ અનિરુદ્ધ હોય છે તે પણ વૃત્તિ હોવાથી અનામ છે, તેમ તેને મળીને પરવિરાગના બળથી ભિન્ન દેવાય છે ત્યારે વૃત્તિમાત્રનો નિરોધ થવાથી ચિત્ત સંસ્કારશેષ થઈ 'અતો પોતાના' કારણમાં લગ્ન પામી જાય છે, જેથી બુદ્ધિજ્ઞાનમયે ચિત્તમત્તરમાં પોતાના પ્રતિબિંબને અર્પણ કરવાથી તત્ત્વ જ્ઞાને સંલેપ દોષ એવો દેખાતો અપરિણામી ચિત્તિરૂપ નિરૂપ પ્રુષ્ઠ, ચિત્તમત્તરના અભાવે અતિભિન્નવિનાનો થયેલો તેનાથી પોતે નિરુદ્ધ મુક્તિ દિવન થયો એવો દેહવાય છે. એ પદ્ધતિ સંપ્રમાત્રયોગમાં નેત્રુપ ચિત્તની સંસ્કારશેષ અવસ્થા અસંપ્રમાત્રયોગ છે. તેથી એ અસંપ્રમાત્ર યોગથી ચિત્તને લગ્ન તથા તેથી નિ-

દેહકૈવલ્ય થાયછે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન તથા જીવ-મુક્તિપ્રાપ્તિને આપનાર હોવાથી સંપ્રસાદયોગ, તથા વિદેહકૈવલ્યને આપનાર હોવાથી અસંપ્રસાદયોગ યોગશબ્દથી લક્ષ્ય છે, તથા સિંધ્યાદિ બ્રૂમિકાત્રયમાનો વૃત્તિનિરોધ અલક્ષ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આમ લક્ષ્યાલક્ષ્ય વિભાગ સ્પષ્ટ થવાથી હવે સૂત્રોક્ત લક્ષણની પરીક્ષા કરીએ. આ સૂત્રમાં વૃત્તિનાં નિરોધને યોગ કહ્યો છે, તેથી વૃત્તિનિરોધત્વ એ યોગનું લક્ષણ થયું. એ ધર્મ વા લક્ષણ લક્ષ્યરૂપ સંપ્રસાદ યોગ તથા અસંપ્રસાદ યોગ એ બંનેમાં વિદ્યમાન છે; સૂત્રકારે વૃત્તિનિરોધ માત્રને યોગ કહ્યો છે, કંઈ સર્વ વૃત્તિના નિરોધને યોગ કહ્યો નથી. જો સર્વ વૃત્તિના નિરોધને યોગ કહ્યો હોત તો સંપ્રસાદ યોગમાં અન્યાપ્તિ આવત. પણ વૃત્તિનિરોધને યોગ કહેવાથી અન્યાપ્તિ આવતી નથી તેમ જ એ લક્ષણ લક્ષ્યમાં રહેતું છે તેથી અમંજવ પણ નથી આવતો. તેથી એ લક્ષણ અસંજવ અને અન્યાપ્તિ દોષથી રહિત છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તથાપિ જો આ સૂત્રમાં કહેતા લક્ષણને યોગનું સંપૂર્ણ લક્ષણ લઈએ તો અનિવ્યાપ્તિ આવે છે. કેમકે સંપ્રસાદ યોગમાં આવતી અન્યાપ્તિ અટકાવવા સર્વવૃત્તિનિરોધ તો યોગનો અર્થ લેવાય એમ નથી, તેથી મતકિંચિત્ વૃત્તિનિરોધ યોગનો અર્થ થયો. અને મતકિંચિત્ વૃત્તિનિરોધ તો સિંધ્યાદિબ્રૂમિકામાં પણ છે, તેથી વૃત્તિનિરોધત્વરૂપ લક્ષણ સ્પષ્ટ રીતે અતિવ્યાપ્ત છે. તેને માટે આ મૂત્રથી યોગનું સંપૂર્ણ લક્ષણ કરવું છે એમ લેવું યોગ્ય નથી, પણ આ સૂત્રથી માત્ર વિશેષ બતાવ્યો છે અને ઉત્તર સૂત્રથી અવશિષ્ટ રહેતું લક્ષણ પૂર્ણ કરવું છે. ઉત્તર સૂત્રમાં તદા દ્રઢ સ્વર્ણવલ્લભ્યનમ્-તે સમયે દ્રઢ પુગ્ધ યોગાના શુદ્ધ સ્વરૂપે યિતિ પામેછે એમ કહ્યું છે; તેથી એ મૂત્રથી એ નીકળ્યું કે દ્રઢ પુરુષના સ્વરૂપાવસ્થાનમાં હેતુરૂપ આ યોગ છે. તેથી બંને સૂત્રો મળી યોગનું સંપૂર્ણ લક્ષણ એ સિદ્ધ થયું કે દ્રઢ સ્વરૂપાવસ્થાનરૂપે સતિ વૃત્તિનિરોધવ યોગવમ્. દ્રઢ પુગ્ધની સ્વરૂપે અવન્યિતિ થવામાં હેતુરૂપ જે ચિત્તવૃત્તિનિરોધ તે યોગ આ પ્રમાણે લક્ષણ લેવાથી મહાંત અતિવ્યાપ્તિ દૂર થાયછે, કેમકે આજ નહીં બ્રૂમિકામાનો વૃત્તિનિરોધ પુરુષની સ્વરૂપાવસ્થિતિમાં હેતુરૂપ નથી તેથી નિરૂપિત લક્ષણથી વ્યાપ્ત થતો નથી. એ લક્ષણમાં પણ અમંજવ અને અવ્યભિ દોષો નથી કેમકે અસંપ્રસાદ યોગ પુગ્ધના સ્વરૂપાવસ્થાનમાં આક્ષાત્ હેતુ છે અને સંપ્રસાદયોગ અમંજવના હેતુ દોષથી પ-

સમાધિવાચક સુદ્ધ ધાતુપરથી બ્યુત્પન્ન થાયછે તેથી સમાધિવાચક છે એનો ઉત્તર એ કે સમાધિ તથા યોગમા અજ્ઞા અતર નથી. પણ સમાધિરૂપ અમનો અતિશય તેજ સપ્રમાદ યોગ છે, તેથી એ સપ્રમાદ યોગમા તો સ્પષ્ટ રીતે એકાગ્રતા હોવાથી સુદ્ધ ધાતુનો અર્થ અનુમત થાય છે જે અમપ્રમાદ યોગ છે તેમા એકાગ્રતા નથી તથાપિ અગ અને અગિની અબેદ વિવક્ષાથી એને ઉપચારથી યોગ સગા આપવામા આવેછે તેથી અદોષ છે.

આ સૂત્રથી એ લક્ષણ કરવું કે જે નિવૃત્તિઓનો નિરોધ તે યોગ અથવા ચૈતન્યજ્ઞ વૈશ્વિક અર્થમા પ્રવર્તતો નથી પણ ચિત્તવૃત્તિનિરોધત્વ એ જ એ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે તેથી બંને યોગમા આ નિરોધ હોવાથી યોગસગા યોગ્ય જ છે એ લક્ષણની પરીક્ષા માટે (પૂરે કહેતા હોયથી રહિત લક્ષણ છે કે નહિ એ વિચારમા?) પ્રથમ શુ લક્ષણ છે અને શુ લક્ષણ છે એ સમજવું જરૂર છે, એટલે ચિત્તની કયી કયી અવસ્થાઓ યોગ શબ્દથી લક્ષ્ય છે અને કયી અવસ્થાઓ અનલક્ષ્ય છે એ જાણવું જોઈએ ત્યાં ચિત્તની પાંચ અવસ્થાઓ હોય છે (૧) ક્ષિપ્તાવસ્થા, (૨) મૃગાવસ્થા, (૩) વિક્ષિપ્તાવસ્થા, (૪) એકાગ્ર અવસ્થા અને (૫) નિરુદ્ધાવસ્થા આ અવસ્થાના બેઠથી ચિત્ત ક્ષિપ્તા, મૃદ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ પાંચ પ્રકારના થઈ શકે છે.

અહિ એ પ્રશ્ન થાય છે કે ચિત્ત તો સર્વ એક જ પ્રકારના કહેવાય છે એની પાંચ અવસ્થા વા પાંચ પ્રકાર કેવી રીતે થઈ શકે? એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે એ ચિત્તમા પ્રમથ અથવા તત્ત્વગા નરૂપ પ્રખ્યા પ્રસાદ સાધવ વગેરે ગુણો જોવામા આવે છે તેમ જ અર્થપ્રવૃત્તિ પરિતાપ, શોક વગેરે ગુણો, ઉત્તથા પ્રમથ અને પ્રવૃત્તિના પ્રતિજ્ઞાપર્ય સ્થિતિ, જાગ્રત આરણ્ય વગેરે ગુણો જોવામા આવે છે ત્યાં પ્રખ્યા, પ્રસાદાદિ ગુણો મત્તગુણના છે, પ્રવૃત્તિ, પરિતાપાદિ ધર્મો રજેગુણના છે, અને સ્થિતિ મૌરવાદિ ધર્મો તમોગુણના છે એ શ્રીમદ્ બગવદ્ગીતાના ૧૪ મા અધ્યાયના તત્ત્વ ગણને નિર્મલ્લક્ષ્ય પ્રકાશમનમયમ્ । મુનયત્ત્વ યજ્ઞાનિ જ્ઞાનધોર જનનમ્ ॥ ૬ નિષ્પાપ અતકરભુવાળા' ત્યાં સદૃશ રશ્મિકમ્ ભિમમાન સ્વચ્છ હોવાથી પ્રકાશધર્મવાળું તથા શાન છે માટે પોતાના કાર્વરૂપ મુખ તથા જ્ઞાનમા યુરુપો સમ કરાવી નિષ્પાપ કરે છે—ધર્માદિ શ્લોક વગેરે પ્રમાણથી નિષ્કલ થાય છે અહિ એ ઠાક થાય છે કે સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણો છે

તો પછી એ ગુણો પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ વગેરે ગુણોના આ-
મય કેવી રીતે થઈ શકે? એનો ઉત્તર એ કે સત્વાદિને જે ગુણ-
સંગ્રહ આપવામાં આવે છે તે પારિભાષિક છે. એ ગુણ શબ્દનો અર્થ
ધર્મ નથી. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ પ્રકારનાં દ્રવ્યો છે
તથાપિ જેમ બંધન કરનાર રજસ્ગુણ તંત્રીઓને ગુણ કહે છે તેમ
ચિત્તના અવયવરૂપ આ ત્રણ દ્રવ્યો પણ પુરુષને બંધન કરનાર
હોવાથી ગુણ કહેવાય છે. તેથી એ ત્રણ દ્રવ્યરૂપ હોવાથી પ્રકાશ્યદિ
ગુણોના આશ્રયરૂપ હોઈ શકે એ અદોષ છે. ચિત્તમાં પ્રકાશ, પ્રવૃ-
ત્તિ અને સ્થિતિરૂપ અનુક્રમે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ
દ્રવ્યોના ગુણો જેવામાં આવે છે તેથી ચિત્ત એક છતાં આ ત્રણ
દ્રવ્યોથી બનેલું છે એ સિદ્ધ થાય છે એ દ્રવ્યો સર્વ ચિત્તમાં
એક મુરખે એ સે રહેવાં નથી પણ ન્યૂનાધિક ભાવથી રહેલાં છે. તે-
થી વધપિ ચિત્તમાત્ર ઇક્ષ્વા ત્રણ દ્રવ્યોનું બનેલું હોવાથી એક પ્ર-
કારનું છે તોપણ તેના અવયવરૂપ એ ત્રણ દ્રવ્યોના ન્યૂનાધિક અ-
શને લીધે તથા ગુણપ્રધાનભાવને લીધે ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિદિપ્ત, એ-
કામ અને નિરુદ્ધ એ પાંચ પ્રકારનું કહેવાય છે તે યોગ્ય છે. સ્તં
(૧) વધપિ ચિત્ત પ્રધાનપણે સત્ત્વગુણનું કાર્ય હોવાથી પ્રખ્યા-
ત પ્રકાશ ધર્મવાળું છે. તથાપિ ન્યારે પ્રધાનપણે રજ્જેગુણ અને ત-
મેગુણથી સંસદ્ધ થાય છે ત્યારે અભિમાદિ એશ્વર્ય તથા શબ્દાદિ
પાંચ વિષયને જ પ્રિય માને છે અને તેથી સંનિહિત તથા વ્યવ-
હિત વિષયો તરફ જ રજ્જેગુણથી પ્રેરાયેલું રહે છે. આ પ્રકારનું
રજ્જેગુણથી વિષયમાં જ વૃત્તિવાળું ચિત્ત ક્ષિપ્ત કહેવાય છે. સા-
ધારણ રીતે દૈત્યદાનવોનું ચિત્ત સદા આપું હોય છે. (૨) ન્યારે
તમેગુણથી અધિકતાથી કૃત્યકૃત્યને ન બળીનાર ધવાથી ચિત્તસત્ત્વ
અધર્મ, અશાન, અવિરતિ અને અનૈશ્વર્યવાળું થઈ રહે છે ત્યારે તે
મૂઢ કહેવાય છે. આધારણીને રાક્ષસ, પિશાચવગેરેનું ચિત્ત સદા આ-
પું હોય છે, (૩) સત્ત્વગુણના આધિક્યથી જેનું મોહરૂપ આવર-
ણ જનું રહ્યું છે અને તેથી જે સર્વ વિષયરિતે વૃત્તિવાળું થયું છે
એનું, તથા રજ્જેગુણના લેશથી સપ્રજ્ઞ હોવાથી, જે ધર્મ, શાન,
નિરાગ અને એશ્વર્યવાળું હોય છે તે ચિત્તસત્ત્વ વિદિપ્ત કહેવાય છે.
યયાચંરીતે આ પ્રકારનું ચિત્ત શ્રીહિરણ્યગર્ભ બ્રમવાન વગેરે દેવ-
તાઓનું પ્રાપ્ત: સદા રહે છે. (૪) શુદ્ધ સાત્ત્વિક ધવાથી ન્યારે
ચિત્તસત્ત્વ એક જ વિષયમાં ધણા વાંચા ઠાળપર્યંત નિવાત રચેલે રહે-
લા દીપકની માફક અમંચલ થઈ રહે છે ત્યારે તે એકામ કહેવાય છે.

રંપરાથી હેતુરૂપ છે. તેથી એ બંને પ્રકારના યોગમાં નિરૂપિત લક્ષણ છે અર્થાત્ અસંભવ વાં અત્યોક્તિ પણ નથી. તેથી એ નિરૂપ લક્ષણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. આ સૂત્રમાં તો એ લક્ષણનો એક મુખ્ય ભાગમાં જ સ્થાને છે.

હવે ઉપરના લક્ષણનો એક બીજા કહેવો અવશિષ્ટ છે, તથા એ પ્રકારનો યોગથી શુ. પુરુષાય સિદ્ધ થાય છે એ પણ બતાવેલું અવશિષ્ટ છે કેમકે યોગ નિષ્કર્ણ હોય તો તેને માટે સાધક અતિકટ કરવા કંઈ પ્રયોગને નથી, અર્થાત્ એમ હોય તો યોગવિધ્યની આથી પણ અતિ ઉપયોગી નહિ હશે, તેથી યોગનું ફક્ત હેતુ આંધરપદ છે. તેમ જ આ સૂત્રમાં યોગને ચિત્તરૂપિના નિરોધરૂપ કલ્યાણ પણ ચિત્ત તથા રૂપિનું સ્વરૂપ ગેરે કંઈ કંઈ નથી. તેથી એ પ્રતિપાદન પણ અવશિષ્ટ છે. એમાંથી ચિત્તરૂપની વ્યાખ્યા કરવાને તથા શેષ લક્ષણનું તથા યોગની ફક્ત પ્રતિપાદન કરવાને શ્રીમદ્દાર્દ કહે છે કે

તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેડવસ્થાનમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થાત્—બુદ્ધિના દશામાં, દસરૂપ રૂપિના, યોગથી, દ્રષ્ટુરૂપ મેવાળા મનાતો શુદ્ધ ચિત્તશક્તિરૂપ-પુરુષ અસમજાત યોગક્ષણે પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ નિર્વિશેષ ચિન્માત્ર સ્વરૂપે સ્થિત થાય છે.

તદા—યોગક્ષણે.

દ્રષ્ટુઃ—દ્રષ્ટા પુરુષનું. દ્રષ્ટાનું વ્યાખ્યાન મુત્તકાર જ દિનીય પાદમાં કરે છે. તેથી આ સ્થળે અધિક વિવેચન કરવું આવશ્યક નથી. સ્વરૂપેડવસ્થાનમ્=સ્વરૂપે એકલે પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ નિર્વિશેષ ચિન્માત્રશક્તિરૂપે, રહેવું જી.

૧ શ્રીવાચસ્પતિમિથ આદિતીયં સૂત્રથી જ યોગનું સંપૂર્ણ લક્ષણ ક્યું છે એમ લે છે, અને તેમ લેવામાં જે અતિઆતિ આંને છે તે દૂર કર્યા. શ્રીપ્રાતઃજ્ઞ બોધ્યમાંની શીખેતિ જે જ્ઞાન—અવિવાદિ ક્ષેત્રને કીધું કરે છે, એ પંક્તિમાંથી, રૂપિનિરોધરૂપ અસંકુને જ્ઞાનરૂપેનું મંત્રિ—કલેસલેપના હેતુરૂપ હોઈને એ વિશેષણથી વિશિષ્ટ કરે છે. તેથી જ્ઞાનરૂપેનું મંત્રિ ચિન્માત્રોધન યોગ્યમ્—કલેસલેપના હેતુરૂપ, રૂપિએના નિરોધ તે યોગ્ય એમ સંપૂર્ણ લક્ષણ કરે છે. તવાપિ આ સૂત્રી સૂત્રથી જ સમાધાન થવું હોય તો સૂત્રી પદારથી હેતુ શોધવા જવાની આવશ્યકતા નથી. તેથી ઉપરની વ્યાખ્યામાં સૂત્રી જ સમાધાન આપ્યું છે.

૧. આ સૂત્રથી એ કુદ્યુ કે અસંપ્રગત, યોગકોને, પુરુષ, પોતાના શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવે સ્થિત થાય છે. બહુ- જોતાં પુરુષ-સદા સત્-વૈદા-મુક્ત નહીં છે તથા પિચિત્તરૂપ જ્ઞાપિતાં સંપ્રધર્મી, બદાવચ્ચાને પામ્યે કહેવાય છે તથા એ ચિત્તને અપાય થયે જ્ઞાપિતો નારા યવાય થી, મુક્તાવસ્થાને; પાંચમે કહેવાય છે. જેમ, સ્ફટિકમણિ જાતે; સદા શુદ્ધ છે તથા પિ જ્ઞાપકુમ્ભજ્ઞાપિના સનિધાનથી તદ્રૂપ થયેલો પ્રતીત થાય છે. તથા તે જ્ઞાપિતે દૂર કરી એ છીએ સારે મુનઃ સ્વચ્ચ-ક્રમે થયેલો કહેવાય છે તેમ આ પુરુષ પણ સદા શુદ્ધ સચ્ચિદ્રૂપ છે તથા પિ ચિત્તસંસ્કરણો સનિધાનથી એનો ચિત્તમત્વસાયે અભેદજન થાય છે, તે અભેદજનમત્તાત્ ચિત્તમત્વમા ગહેલા બધમોક્ષ પુરુષ-મા આરોપાય છે એટલે ચિત્તસત્ત્વ દોષ છે સામુદ્રી પુરુષ બદ્ધ કહેવાય છે અને ચિત્તમત્તર પોતાના કારણમાં સ્ફટિકમણિ થઈ લય પામે છે આરે પુરુષ મુક્ત થયેલો કહેવાય છે. ત્રીકપિય જગવાનને પ્રધુ તાજ-વૃણાવુપગાનોપરાગ, કુતુમ્બચ મણિઃ છત્યાદિ સામ્ય, મુક્તોથી એ જી અર્થે; કહે છે. જેમ જ્ઞાપકુમ્ભના અપાયથી મણિ (સ્ફટિક) જે-માં પૂરે જ્ઞાપકુમ્ભના ધર્મનો આરોપ થનો હશે તે, શુદ્ધ થયેલો કહેવાય છે તેમ પ્રાચે પ્રકારની વૃત્તિઓનો નિરોધ યવાથી વૃત્તિમા રહેલા મુખ્ય ૬ ખાંડ ધર્મોનો આરોપ પુરુષમાંથી જતો, રહે છે અર્થાત્ પુરુષ પોતાના શુદ્ધ, શુદ્ધ, સ્વભાવે, સ્થિત થયેલો કહેવાય છે.

૨. આ પ્રકારનાં સ્વરૂપે સ્થિત થવું એ પુરુષાર્થ છે. જેમ કે જ્યાંસુધી, વૃત્તિઓનો સદ્ભાવ છે તથા ચિત્ત દગ્ધબીજ થયું, તથા સામુદ્રી વૃત્તિમા રહેવા, દુઃખોનો પુરુષમા બાસ થાય છે. પણ જ્યાં રે ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ, સાચ છે સારે, પુરુષમાંથી વૃત્તિમા રહેવા દુઃખોના બાસનો પ્રધુ અભાવ થાય છે. તેથી પુરુષની સ્વસ્વરૂપે સ્થિતિ એ જ સમચ્ચ દુઃખોનો આલતિક લય છે અને દુઃખોનો આલતિક લય પુરુષાર્થ છે, તેથી એ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પુરુષાર્થ સ્વસ્વરૂપે, અધરમાન જે કેવલ્ય, કહેવાય છે તે પુરુષાર્થરૂપ છે.

૩. આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી યોગથી પુરુષાર્થની અને તે પ્રભુએ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય છે એ અતિપાદન કરાય છે. આ સૂત્રથી યોગના મહાબુની પૂર્તિ કેવી રીતે થાય છે તે તો પૂર્વે, સૂત્રની આખ્યામાં જણાવ્યું છે. તેમ જ આ સૂત્રથી ચિત્તને મારે, એ કુદ્યુ, કે જે વરણનાં સદ્ભાવથી પુરુષને બદાવચ્ચા પ્રાપ્ત થાય છે તથા જેની અંશરૂપે અવચ્ચા યવાની છે એ પુરુષાર્થરૂપે દેવ્યની સિદ્ધિ થાય છે તે જગ્ન ચિત્ત છે.

આ સૂત્રમાં એ આલેખ થાય છે કે જ્યારે અસપ્રગાતયોગમાં જે જ પુરુષમાં દુઃખનો અભાવ થાય છે, અર્થાત્ પુરુષનું સ્વસ્વરૂપે અવસ્થાન થાય છે ત્યારે એથી અન્ય અવસ્થામાં એટલે, બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષમાં દુઃખ હોય છે, અથવા પુરુષની અન્યરૂપે સ્થિતિ થાય છે, (અર્થાત્ પરિણામ થાય છે) એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે એ એ હોય અટકાવવાને એમ કહે છે, બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષ સ્વસ્વરૂપે જ પ્રકાશ છે તો પછી બુદ્ધિ, આનંદ અને અસપ્રગાત ત્રણને એ અસપ્રગાત સરખી અવસ્થા થઈ, એટલે એ આદ્ય અવસ્થાથી કંઈ ફલ નથી એમ થયું. આ આલેખનો પરિહાર કરવ સ્વકાર ઉદે છે કે—

વૃત્તિસારૂપ્યમિતરત્ન ॥ ૪ ॥

સૂત્રાર્થ—(સપ્રગાતસંહિત) બુદ્ધિ, આનંદ, અવસ્થામાં જે બુદ્ધિની વૃત્તિ તે પુરુષની વૃત્તિ થઈ રહેલી દેખાય છે.

ફતરત્ન—એટલે અસપ્રગાત દશાથી અન્ય દશામાં આ પદ્ધતિ સપ્રગાત તથા વ્યાવહારિક દશા એ જ નેત્ર મહત્ત્વ થાય છે વ્યાવહારિક દશાને બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષમાં કહે છે, તથાપિ આ સ્થાને સપ્રગાતદશા પણ અસપ્રગાતની અપેક્ષાથી બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષમાં છે. તેથી ફતરત્ન એટલે બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષમાં.

વૃત્તિસારૂપ્યમ્—વૃત્તિનું સારૂપ્ય સારૂપ્ય નો સાધારણ અર્થ તો સમાન રૂપવાળાપણું છે તથાપિ આ કથને જ નો અર્થ એકવા અલગ છે તેથી સારૂપ્ય એટલે એકરૂપતા.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે બુદ્ધિ, આનંદ, શાન્તિ, પુરુષની અલગ વૃત્તિઓ હોય છે, એટલે બુદ્ધિની જે વૃત્તિઓ તે જ પુરુષની થઈ રહેલી દેખાય છે. વૃત્તિઓ વિષે વાચ્યુદિસત્રના પરિણામરૂપ છે જેમ દીપ્તિમાંથી ચિત્ત નીકળે છે, જેમ સૂર્યમાંથી અનેક કિરણો નીકળે છે તેમ ત્રિગુણમય ચિત્તમાંથી એના પરિણામવિશેષરૂપ વૃત્તિઓ નીકળે છે, એટલે જેમ ચિત્ત દીપ્તિનો એક પરિણામવિશેષ છે તથા જેમ કિરણો સૂર્યના પરિણામવિશેષ છે તેમ આ વૃત્તિઓ પણ ચિત્તના પરિણામવિશેષ છે. એ વૃત્તિઓ પણ ત્રિગુણાત્મક બુદ્ધિમર્ત્તના પરિણામરૂપ હોવાથી સમાન, દુઃખ, અને મોહરૂપ ગુણવાળી છે. તથા તેથી અનુક્રમે જ્ઞાન, યોગ અને મુક્તિ સંપાદી બોલાય છે એ વૃત્તિઓ ચિત્તના પરિણામરૂપ હોવાથી સમાન છે, ગુણરૂપ નથી કેમકે જે વૃત્તિને ગુણરૂપ સમજે તો

મુષ્ણ કદાપિ ક્રિયાનો અથવા યતો નથી, એ નિયમપ્રમાણે આ
 વૃત્તિઓ પણ ક્રિયાના આશરણ નહિ થાય. અને તેમ થવાથી એ
 વૃત્તિઓનું ઇન્દ્રિયગોલકમુધી તથા પ્રદ્ધારા પ્રમુખે વિષયદેશમુધી
 નહિ સંબંધે, અને આ પ્રમાણે થવાથી પ્રલક્ષ નહિ થાય,
 એટલું જ નહિ પણ પ્રલક્ષમૂલક અનુભૂતિ હોવાથી અનુભૂતિ,
 તથા એ જાનેને મૂલ લક્ષ પ્રવૃત્ત યનાર સ્પર્શગાન પણ નહિ થાય.
 તેથી વૃત્તિઓ ગુણરૂપ લેવી વિશેષ યોગ્ય નથી. તેમ જ વૃત્તિને
 મુષ્ણરૂપ થવાથી શીઘ્રવિવેકમવાનના માત્રમુગામ્ણાં તત્વાન્તર દર્શનઃ
 સંવેદાય સર્વતિ—વૃત્તિ અશયરૂપ નથી, તેમ જ ગુણરૂપ નથી પણ
 નિમ્ન રૂપરૂપ છે; કેમકે જ્ઞાનના નિયમસાથે સંબંધ કરવા ગતિવા-
 ણી થાયછે,—એ સૂત્રસાથે વિરોધ આવે છે. તેથી વૃત્તિ રૂપરૂપ
 છે એ સિદ્ધ થાયછે. એ રૂપરૂપ વૃત્તિઓ મૂળી ચિત્તની જ છે,
 પુરુષની નથી. કારણકે પુરુષની વૃત્તિઓ માનીએ તો એ પુરુષના
 પરિણામરૂપ રૂપ થવું તેથી પુરુષને પરિણામિત્વ માત્ર થાયછે.
 પરિણામિત્વ માત્ર થવાથી પુરુષને દૃશ્ય નિલ કહેનાર શ્રુતિસ્મૃતિ-
 ઓનો વ્યક્ટોર થાયછે, એટલું જ નહિ પણ પુરુષ વિશુ હોવાથી
 પુરુષના સર્વ પ્રદેશમાંથી વૃત્તિઓ નીકળવાની. તેથી યોગે કરીને
 ચિત્તનો નાશ કરીએ ત્યારે પણ અન્ય સર્વ સ્થળેથી વૃત્તિઓ નીક-
 ળાતી રહેવાની. જોથી વૃત્તિના મૂળાવથી પુરુષને સુખદુઃખાદિનો
 ભોગ રહેવાનો; અને એમ થવાથી પુરુષનો ભોક્ષ કદાપિ નહિ થાય
 અર્થાત્ અનિર્ભોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય. એ આ હોવાના પરિહારમાટે
 એમ લક્ષ્યે કે વૃત્તિઓ પુરુષની જ છે તથાપિ એ પરિણામો
 ચિત્તરૂપનિમિત્તહોય છે ત્યારે જ થાયછે અને ત્યારે એ ચિત્તસત્ત્વનો યો-
 ગથી નાશ થાયછે ત્યારે નિમિત્તરૂપ સદ્માદિના અભાવથી. વૃત્તિરૂપ
 પરિણામોનો પણ અભાવ થાયછે, તથાપિ એમ માનવામાં યોગ્ય
 આવેછે. એ મતમાં વૃત્તિપ્રતિ પુરુષત્વ, ચિત્તત્વ અને સંયોગત્વ એ
 ત્રણને હેતુ માનવા પડેછે. અને વૃત્તિને ચિત્તના પરિણામરૂપ જ
 માનીએ ત્યારે વૃત્તિપ્રતિ માત્ર ચિત્તત્વને હેતુ માનવો પડે. તેથી
 બ્યારે એકને હેતુ માનવાથી નિર્વાદ્યલક્ષ સદ્ધિ છે ત્યારે પછી જણને
 શા ક્ષરણથી હેતુ માનવા લેખ્યો? કારણ પણ વિશેષ પ્રયોગન ન-
 થી. 'હું', આત્મા છું, તેથી ચિત્તની વૃત્તિઓ માનીએ તો સુખ,
 દુઃખ વગેરે ધર્મો ચિત્તના થયા તેથી, એ પક્ષમાં હું સુખી (સુ-
 ખધર્મવાળો), દુઃખી (દુઃખ ધર્મવાળો), ક્રોધી (ક્રોધ ધર્મવાળો)
 છું એ પ્રકારનો અનુભવ જો કરેને થાયછે, તે અનુપપન્ન રહેછે,

અને આત્માની જનિઓ માત્રાથી 'જુ' (આદ્ય) મુખી, 'કુ-ખી, કુની 'કુ'એ અનુભવ ક્ષય-ઈ હો છે. તેથી જનિમત્રિ મિતત્વ દે-
 'તુ માનવાથી નિર્લેહ થને નથી' એ પ્રતીતિ. સ્થળે કહેતું 'નિર્લેહ
 મેઘ નથી. કારણ કે કુ' મુખી કુ' ક્ષય-ઈ પ્રતીતિ મુનિ વગેરે
 પ્રમાણથી મનિન નિદ-ધાવ છે. મુનિ કહે છે કે તોળાંધેના ક્ષે-
 ત્વે નિર્લેહ—આત્મા તે આત્મી છે. પ્રમાણ છે વગેરે. તેથી એ
 ન પિત્ર પ્રતીતિની પુરવણી આત્માની જનિઓ આત્માનો તો જ ન-
 િ ધાવ. જ્યારે આત્માની જનિતિ ક્ષેત્ર સારે તો કુ' મુખી 'કુ' ક્ષ-
 યાનિ અનુભવ વાસ્તવ હરે. પણ મનિન નરિ હરે. જ્યારે જનિઓ
 વિનની વપ્રએસારે જ એ વિનની જનિઓનો (કુ' મુખી કુ'
 ક્ષયાદિ પ્રતીતિમાં) આત્મામાં મિથ્યા આગળ દોરાથી એ પ્રતીતિ
 બધિન છે એમ મિદ-ધાવ તેથી એ નિર્મલેહ મિદ-ધાવ છે કે
 એ મનમાં જોગ છે અને પુરુષને પરિણામિત પ્રાપ્ત થાય છે એ
 દોર નો 'કેવલ' તેથી જનિઓ વિનની જે મુનિ પણ કામઃ વૃક્ષને
 શિશોર્લેહા પ્રદાડપ્રદા પુનેત્વાનેદાંધીરે તેમજનન મન—મન, સ-
 કંપ, મંદપ, શ્રદ્ધા, અમદા, પંચ, અપેર, વજન, જ્ઞાન, બધ એ
 મેરે મનેના પરિણામકપ મેનાથી મન જ 'કે' ક્ષેત્ર નિ વચનોથી
 વપ્રે રીને વિનની જ જનિઓ 'કે' છે તેથી જનિઓ વિનની જ
 પરિણામકપ છે એ મિદ-ધાવ છે

'આ પ્રમાણે મન તો જનિઓ વિનની જ છે. એ ચિત્તમત્ત
 સત્ત્વમુખી પ્રધાનોએ કામે દોરાથી સ્થામ નિક રીને અતિસ્વચ્છ
 છે. તેથી જોમા વિનિગતિરથ પુરુષનું પ્રતિનિધિ પડે છે એ પ્ર-
 તિનિધિથી 'બુદ્ધિમત્ત જે જાને' કેવલ જ છે તે ચેતનવત્ થઈ
 કહેતું બામે છે. સામ્યગ્રહિકામાં પણ એ જ અર્થ તસ્માન્ સત્ત્વ
 સંભાદવેન ચેતનાવદિવ સિમ્—મિતિગતિરથ પુરુષના સનિધાન-
 થી સ્વરૂપે અચેતન વા જોગ્ય બુદ્ધિમત્ત ચેતનવત્ થઈ રહે છે-
 કારણકે વચનોથી કહે છે. આ પ્રમાણે બુદ્ધિ ચેતનવત્ થઈ રહે છે
 તેથી બુદ્ધિમત્ત જ પુરુષ છે એ પ્રકારે બુદ્ધિ અને પુરુષનો અભે-
 દ બમ થાય છે. એ બમને લીને સાને, થોડ અને મૂઠ એ સંજ્ઞા-
 વાળી બુદ્ધિની જનિઓ પુરુષની હોય એમ પ્રતીત થાય છે. અર્થાત્
 બુદ્ધિની જનિઓ પુરુષની જનિઓ થઈ રહેલી દેખાય છે જેમ મ
 લિન દેખીમાં પ્રતિનિધિન મુખ મલિન ચેતુ બામવાથી કુ' મ-
 વિન છુ એ પ્રકારે. ઉપાધિની મલિનનાનો પોતામા આરોપ, કરી
 અમ સોડા સોડ કરે છે, તેમ બુદ્ધિપુરુષનો અભેદ બમ પ્રવા

બુદ્ધિના પમાનો પણ પુરુષમા સમારોપ કરાય છે. એ સમારોપ, પણ સમારોપિ જાનની માફક બુદ્ધિમત્ત્વની જ હોય છે, પુરુષની નથી. (કેમ, કે પુરુષ તો ઉદ્દમીન છે). બુદ્ધિની રૂપિ દોષથી એ પણ જાણ છે, તથા અનુભવના વિષયરૂપ છે તથાપિ-પુરુષ બુદ્ધિમત્ત્વમા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે અને તેથી બુદ્ધિ-ચેતનરૂપ થઈ રહે છે નેથી-એ મમારોપ જાણે, પુરુષમા રહેલો અનુભવ દોષ એમ બાજે છે-તેથી આ પુરુષ થયેપિ અમારે કરી શક છે, એટલે વિષયથી રહિત છે, અજોડતા છે, વિવેકશક્તિનિવાનો છે, તથાપિ જાણે એ મર્યાદિત દોષ એમ અનિશ્ચયી બાજે છે એ જ પુરુષ-તુ પ્રતિમારૂપ છે, શ્રીપદ્મવિષ્ણુચાર્ય પદ્મ દર્શન દર્શન ત્યાગે રૂપ દર્શનમ્ હરપાદિ વચનોથી એ જ અર્થ દર્શાવે છે એવું જાણમ મારે દર્શનરૂપ, બુદ્ધિરૂપિ છે એ જ પુરુષરૂપિ છે અર્થાત્ અજોડ અમારૂં છે ત્યારે અમમજાત યોગ થાય છે ત્યારે ચિત્તની પ્રતિમાત્મના નિર્માય થાય છે તથા અને ચિત્તનો પણ નાન થાય છે તેથી એ સમગ્રે ચિત્તરૂપિરૂપ રૂપમગ લેતો રહેવાથી મુક્તિ. અર્થ થયેલો વ્યવહાર છે જેમ જપાદુરુમરૂપ ઉપાધિના યોગથી મુદ્ધિ મહિ અર્થમથ થયેલો અવિરોધીને બાજે છે તથા એ ઉપાધિ રૂપ થવાથી અર્થ થયેલો કદનાય છે તેમ બુદ્ધિમાત્મમરૂપે ચિત્તરૂપ ઉપાધિના યોગથી પુરુષ અર્થમથ થયેલો અવિરોધીને બાજે છે તથા અમમજાત યોગકારે ઉપાધિના વિષયથી પુરુષ સ્વરૂપ થયેલો કહેવાય છે

આ વિષયો એ સકા દેશમારૂપિ મીને થાય છે કે આ સામાન્ય પુરુષોને નાના માન્યા છે તથા તે સર્વને સિદ્ધિ માન્યા છે તો પછી એક બુદ્ધિમત્ત્વમા એક પુરુષનું જ પ્રતિનિધિ પડે એ થવા એક પુરુષનો જ અભેદબ્રમ થાય એને એવનું પ્રતિનિધિ તેમા ન પડે બાજે અભેદબ્રમ અભેદબ્રમ નરૂપાત્મ-એમા શુ નિવામક હો એનો જગત એ કે અર્થમાનના સનધ નિવામક છે બુદ્ધિમત્ત્વ અમરૂપે-તર્કરૂપ છે એટલે જેમ અમરૂપાત્મ (સોદસુબક) પેદની ગજાને પોતાતરફ આકર્ષી અભુસનો લપકા કરે છે તેમ આ બુદ્ધિમાત્ત્વ પણ વિષયોને પોતામા આકર્ષ-કર્મી પુરુષના દરૂપ કરે છે તેથી જેમ સોદસુબક બોલેમા ઉપકાર પુરુષનું એ કહેવાય છે તથા તે પુરુષ સ્વામી કહેવાય છે તેમ આ બુદ્ધિમાત્ત્વ પણ એ કહેવાય છે તથા પુરુષ તેનો આમી કહેવાય છે થયેપિ પુરુષ અપરિણામી છે તેથી, પ્રાપ્તચિત્ત રીતે ઉપકાર નથી તોપણ

પુરુષ ચેદન દેવાથી સ્વપિત્તની ચોખવાવાસ છે તથા હૃદિસસ્ત
 નઃ દેવાથી સ્વત્તની ચોખવાવાસ છે. તેથી પુરુષ અને હૃદિસસ્ત
 એ બંનેમાં બોમ્બોબોમ્બની ચોખવા છે. તેમાં જે પુરુષના બોમ્બ
 ચવાની ચોખવા છે હૃદિસસ્તમાં પુરુષનાથી સિદ્ધ હોય છે તે
 હૃદિસસ્ત પુરુષના તથા બાકી કાને ને ન પુરુષના બોમ્બ થઈ
 હે છે. એ સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ અવિધાર્ય અનાદિ 'વલ્લભ' કાર્ય
 છે તેથી અનાદિ છે એટલે કાર્ય પણ કાગ એવો નથી કે જેની પૂ-
 ર્ણતા કાગમાં જે હૃદિસસ્ત અમુક પુરુષનાયે રૂઝ સંબંધથી-
 સંબંધ નહિ થયું હોય, તેથી 'મલમ' કેવી રીતે અમુક હૃદિસ-
 સ્ત અમુક પુરુષનાયે એ સંબંધથી સંબંધ થયું એ પ્રશ્નનો અ-
 વકાશ ન નથી. આ સ્વસ્વામિભાવનું પ્રતિપાદન દિનીય પાદમાં
 વિસ્તારથી સુતાર લાગે ન કરશે તેથી આ સ્થળે અમિક વિવેચ-
 ન આવશ્યક નથી.

આપણે દિનીય અને નૃતીય સુત્રથી ચોખવા સંપૂર્ણ સંસ્કારકર્ય
 એવી થતી જાણે આ સુત્રથી દૂર કરી તથા સંસ્કારમાં આવેલા
 ચિત્તપદનું આપ્તન એ ક્યું કે જે ત્રિમુક્તિના પરિણામ હતા પ્ર-
 કારે રતિરૂપે પરિણામ પામે છે તથા જેના સંનિધાનથી પુરુષનો
 તથા પોતાનો અમેદાગમ થઈ પુરુષ સુખદુઃખાદિ રૂચિવાદો બા-
 કી છે તે ચિત્ત છે. હવે સંસ્કારમાંના રૂચિ પાતી આપ્ત કરી
 અંતરિષ્ટ છે, તે કરતાં તથા 'ચિત્તની રૂચિ અનંત દેવાથી' હવેના
 સદસ આપ્તથી પણ મધ્યે તમામ એવ પણ નથી તો પછી 'એ
 સંસ્કારો નિગ્રેષ કેવી રીતે થઈ શકે.' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા,
 તથા સાધકને નિરોધ કરવામાં સાધ્યારૂપ થઈ પડે તે માટે, રૂચિ-
 એના પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરના સુતાર કહે છે કે—

વૃક્ષવઃ પંચતત્ત્વઃ ક્ષિપ્તાઃ ક્ષિપ્તાઃ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ—નિરોધ કરવાની કિલ્લ અને અગિયસ રૂચિ નહીં
 મળે. પાંચ પ્રકારની છે.

જનવઃ—એટલે જે પ્રમાણમાં આપારે કરીને ચિત્ત આવે છે તે
 ચિત્તના પરિણામરૂપ સ્વપ્નમાં પડાયો રૂચિ છે.

વંદવઃ—પાંચ પ્રકારની.

૧ ક્ષિપ્તઃ આગનિમાં ક્ષિપ્ત ક્ષિપ્તઃ એવો પાઃ તથા ક્ષિપ્ત-
 માં ક્ષિપ્ત ક્ષિપ્તઃ એવો પાઃ પણ એવામાં આવે છે.

— ક્ષિપ્રાક્ષિપ્ત. — ક્ષિપ્રાક્ષ અને અક્ષિપ્ત. ત્યાં એક પક્ષે જોતા તો જ્ઞાન માત્ર ત્રિગુણાત્મક હોવાથી બંધનના દેવરૂપ છે અને તેથી ક્ષિપ્ર છે, તથાપિ કેટલીક જ્ઞાતિઓ કેવળ, દુઃખોત્પાદક હોય છે અને કેટલીક દુઃખોત્પાદક નથી હોતી, તેથી પ્રથમ પ્રકારની જ્ઞાતિઓ ક્ષિપ્ર જ્ઞાતિઓ ગણાય છે અને દ્વિતીય પ્રકારની અક્ષિપ્ર ગણાય છે. ત્યાં જે, વિષયાકાર જ્ઞાતિઓ છે તે, ક્ષિપ્ર છે, કારણ કે એ જ્ઞાતિઓ ધર્માધર્મની વાસનાના સમદરેષ કર્માણ્યવતુ પીજ છે. વિષયાકાર જ્ઞાતિથી તૃષ્ણા થાય છે, તૃષ્ણાથી ખીડિત જીવ તેને સંતોષવા પલ કહે છે; તેમાં અન્વને પીડા વા અનુમદાદિ કર્મો રહે છે; એ અસુખ્ય કર્મોથી ધર્માધર્મના અસુખ્ય સંસ્કાર બંધાય છે; એ સંસ્કારથી જન્મમરણાદિ દુઃખરૂપ સંસારની પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા એ જન્મમરણથી પુનઃ જ્ઞાતિઓ, કર્મ, કર્માણ્યાદિ બંધાય છે. આ પ્રમાણે વિષયાકાર જ્ઞાતિથી દુઃખધારા સતત ચાલ્યા કરે છે. તેથી જે વિષયાકાર જ્ઞાતિઓ છે તે ક્ષિપ્ર છે એથી અનિરિક્ત જ્ઞાતિઓ અર્થાત્ જે જ્ઞાતિઓથી દુઃખધારાની ક્ષિપ્તિ નથી થતી તે જ્ઞાતિઓ અક્ષિપ્ર છે. એવી જ્ઞાતિ પ્રધાન પણે તો વિવેકધ્યાતિરૂપ જ્ઞાતિ છે. કારણ કે એ જ્ઞાતિ દુઃખ અને હૃત્પન્ન કરનાર નથી, સત્વાદિ ત્રણ ગુણોના અધિકારને વધારતી નથી પણ અવિદ્યા તથા તન્મૂલક ક્લેશો, તથા તન્મૂલક કર્મ, કર્માણ્ય વગેરેનો નાશ કરી દુઃખનો અત્યન્નોચ્છેદ કરનાર હોવાથી ત્રણ ગુણોના અધિકારની વિગતી છે. આ પ્રમાણે વિવેકધ્યાતિરૂપ જ્ઞાતિ અક્ષિપ્ર છે અને એમ હોવાથી એ વિવેકધ્યાતિરૂપ જ્ઞાતિને પમાગ્યાર જે અભ્યાસ, વૈરાગ્યાદિરૂપ જ્ઞાતિઓ છે તે ત્રણ અક્ષિપ્ર છે. તેથી એ રૂપ હ ધ્યુ' કે વિષયાકાર જ્ઞાતિઓ છે તે ક્ષિપ્ર છે અને જે વિવેકધ્યાતિરૂપ જ્ઞાતિ છે તથા એ જ્ઞાતિના સાધનરૂપ જે જ્ઞાતિઓ છે તે સર્વ અક્ષિપ્ર છે અક્ષિપ્ર જ્ઞાતિમા માત્ર વિવેકધ્યાતિનું સંકલ્પ કરવું હમિત નથી પણ તેના દેવરૂપ અન્ય જ્ઞાતિઓ ત્રણ એવરૂપ મેલી ખરે છે કારણ કે નહિ તો એ જ્ઞાતિઓનો સમદ ન થવાથી સુત્રમા ન્યૂનતા ત્યાવે છે.

— આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે યદ્યપિ ચિત્તની જ્ઞાતિઓ તો અનંત છે તથાપિ એ નિરોધ કરવાની સર્વ જ્ઞાતિઓનો માર્ગ વર્ગમા સમાવેશ કરી દર્શાય છે, તેથી સાધકને એનો નિરોધ કરવો અઘરું નથી પણ મુશ્કેલ છે. એ પાંચ પ્રકારની જ્ઞાતિઓનો નિરોધ કરવાથી એના કાર્યરૂપ અસુખ્ય જ્ઞાતિઓનો નિરોધ એની મેલે ન થાય છે.

નારા, ૫ મે છે, તેમ અકિનદ વૃત્તિના વિષયરૂપ વિવેકધ્યાતિથી, અ
નાદિ કાગથી પ્રવૃત્ત થયેલી અનર્ત કિનદ વૃત્તિઓ જે મિથ્યાજ્ઞાન-
વિષયક છે તે તરત નાશ પામે એ આભારિક છે. તેથી અકિનદથી
કિનદનો નિરોધ થાય છે એ કહેવું યોગ્ય છે. તેથી ઉપર જે ક્રમ
, કહ્યો કે અકિનદથી કિનદનો, અને કિનદથી એ અકિનદ વૃત્તિ
નો નિરોધ કરવો એ અયુક્ત નથી.

આમમાલો આ મૂલથી ભોગરૂપ પુરુષાર્થને મિદ્ધ કરનાર
મિનદ વૃત્તિઓ અને ભોક્ષરૂપ પુરુષાર્થને નિષ્ઠ દરાનાર અકિનદ
વૃત્તિ એ જે બને વૃત્તિઓનો નિરોધ અવરત કરતું ન છે અને એ વૃ-
ત્તિઓ પાંચ પ્રકારની છે એ કહ્યું, તે પાંચ પ્રકાર કયા છે તેનું પ્રતિ
પાલન કરના કહે છે કે—

પ્રમાણવિષયવાચિકલ્પનિદ્રાસ્મૃતય તદેવા

મૂલાર્થ:—(૧) પ્રમાણ, (૨) વિષય, (૩) વિદ્ય, (૪) નિ-
દ્રા અને (૫) સ્મૃતિ એ (ઉપર કહી) પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓ છે.

આ મૂલથી એ કહ્યું કે વૃત્તિઓના જે પાંચ પ્રકાર હતા તે
(૧) પ્રમાણ, (૨) વિષય (૩) વિદ્ય, (૪) નિદ્રા અને (૫)
સ્મૃતિ છે એ પાંચ પ્રકારની વૃત્તિઓમાં પ્રથમ ત્રણ વૃત્તિઓ જનમ
ત અવગ્યાની છે એ જ વૃત્તિઓ, કૃપ આપવાને તૈયાર થયેના મુદ્ધ
સરકારવી જ્યારે મુદ્ધ છે, ત્યારે સ્વપ્નાસ્થા યાય છે, તેથી સ્વપ્નની
પણ મ જનમથી વૃત્તિઓ છે ભોક્ષા જનમત, સ્વપ્ન અને સ્મૃતિ એ ક્રમ
માં આ કહ્યું અવસ્થાનો અવકાશ કરતું છે એ અવકાશને અનુસ-
રીને પ્રથમ મૂળનાર જનમત સ્વપ્નની વૃત્તિનો નિરોધ કરવો છે અ
થવા તેના એ ક્રમ આ રીતે યોગ્ય કરે છે. આ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિઓના
અભાવના કારણરૂપ તમસને વિષય કરનાર નિદ્રાવૃત્તિ છે તેથી નિ-
દ્રાવૃત્તિના જ્ઞાનપૂર્વે આ વૃત્તિઓનું જ્ઞાન થવું આવશ્યક છે કેમ-
કે પ્રતિયોગીનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ તેના અભાવનું જ્ઞાન થાય છે
અને પ્રવૃત્ત વિષયમાં એ અભાવનું જ્ઞાન થાય ત્યારે એ અભાવના
કારણનું કથન થઈ શકે અને જ્યારે એ કાગ્યનું કથન થાય ત્યારે
જ એ કારણ જેનો નિરોધ છે તે વૃત્તિરૂપ નિદ્રાનું અવરત સમગ્ર
આમ દોષથી નિદ્રાના પ્રતિપાદનપૂર્વે પ્રમાણુર્વિદ્ય ત્રણ વૃત્તિઓનું પ્ર-
તિપાદન કરવું દોષથી એ ત્રણ, નિરોધથી નિદ્રાનો નિરોધ કર-
વો છે સ્મૃતિ દમેલા અનુભવમુલક હાય છે એટલે સ્મૃતિનું કાર-
ણ અનુભવ છે તેથી અનુભવની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવા પછી

સ્મૃતિ વૃત્તિનો નિર્દેશ છે. પ્રથમ ત્રણમાં પંચ વિધેય અને વિકલ્પ એ મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ છે અને જેનો પ્રમાણથી બાધ થાય છે તે જ્ઞાન ન મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે તેથી પ્રમાણરૂપ વૃત્તિનો પ્રથમ નિર્દેશ છે. વિધેય અને વિકલ્પ એ બેમાં પણ વિકલ્પ એક પ્રકારનો વિધેય ન છે તેથી વિધેયનો નિર્દેશ પ્રથમ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રકારે નિર્દેશમાં જે ક્રમ રાખ્યો છે તે ચોખ્ખો ન છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી વૃત્તિના પાંચ પ્રકારનું પ્રતિપાદન કરી હવે ઉદેશકમાનુસાર એ પાંચેનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ પ્રથમ પ્રમાણરૂપ વૃત્તિ હોવાથી તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાઃ પ્રમાણાનિ ॥૭॥

સૂત્રાધિઃ—પ્રમાણવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ ત્રણ પ્રકારની છે.

આ સૂત્રથી સૂત્રકારે પ્રમાણરૂપ વૃત્તિના ત્રણ પ્રકાર કહ્યા. પ્રમાણનું લક્ષણ સુગમ હોવાથી નથા પ્રત્યક્ષાદિનાં લક્ષણો જે પોતાને થણે અશમાન્ય એવું સાંખ્યશાસ્ત્ર તેમાં કરેલાં હોવાથી અત્ર કયાં નથી પણ માત્ર એ વૃત્તિના વિભાગનું જ પ્રતિપાદન કર્યું છે. અહિં એ કહેવું ઉચિત નથી કે એ વિભાગ કરવા પણ નિર્ધાર છે. કારણ કે સાંખ્યશાસ્ત્રમાં એ વિભાગ કરેલા છે. કારણ કે એ વિભાગ કરવાથી જ સૂત્રકારે એ સૂચવ્યું છે કે એ અંશમાં સાંખ્યશાસ્ત્ર પોતાને માન્ય છે. અને એ વિભાગ ન કર્યા હોત તો એ અંશમાં સાંખ્યશાસ્ત્રની પ્રક્રિયા માન્ય છે કે નહિ એ નિર્ણય નિશ્ચિતપણે નહિ જણાત. તેથી એ વિભાગ કરવા જરૂરના છે. આ રીતે સૂત્રથી વિભાગ માત્ર કરેલા હોવાથી પ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ સર્વનું વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. આ પ્રથમ પ્રમાણ એટલે શું? પ્રમાણનું લક્ષણ પ્રમાણરૂપ પ્રમાણ—પ્રમાણ જે કદાચ તે પ્રમાણ, એ પ્રકારે થાય છે. પ્રમાણરૂપ વૃત્તિથી સ્મૃતિવૃત્તિ ભિન્ન સીધી છે તેથી અનધિગતતત્ત્વગોચર પારુષ્યેયઃ પ્રમા અથવા અનધિગતના અધિગતવિવચનાન્યથા પ્રમાણમ્ એ પ્રમાણનું લક્ષણ છે. જે વિષયનું જ્ઞાન પૂર્વે થયું નથી એટલે જે વિષય અજ્ઞાત છે તે અનધિગત કહેવાય છે. જે અધિગત વિષય છે તે તત્ત્વ કહેવાય છે જે પુરપનિષ્ઠ જ્ઞાન છે તે પારુષ્યેય બોધ કહેવાય છે. તેથી પ્રમાણનું લક્ષણ એ સ્પષ્ટ કે પૂર્વે અજ્ઞાત એવા તથા જેનો જ્ઞાપ નથી અને એવા વિષયનું પ્રત્યક્ષાનિષ્ઠ જ્ઞાન વા. બોધ તે પ્રમાણ આ લક્ષણમાં અનધિગત-પૂર્વે અ-

સાત એ વિશેષણથી સ્મૃતિની વ્યવસ્થિતિ થાય છે કેમકે સ્મૃતિનો વિ-
ષય નિયમે કરીને જાત જ હોય છે; અવાચિત્ત્વ-જેનો બાધ નથી
થેનો એવા-એ વિશેષણથી વિષયવાદિની વ્યવસ્થિતિ થાય છે, કારણ કે
વિષયથેનો નિયમ બાધિત હોય છે; 'જ્ઞાન વા પૌસ્ત્રેય બોધ' એ પ-
દ પ્રમાણ સ્વરૂપ બતાવવા વાગે છે. આપ્રમાણે પ્રમાણ લક્ષણ
મુગમ હોવાથી સૂત્રકારે એ કર્યું નથી; અથવા તો એ લક્ષણનું સાં-
ખ્યગાત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી એનું લક્ષણ અત્ર કર્યું ન-
થી ત્યાં સાંખ્યગાત્રમાં પ્રમાણનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કર્યું છે-
દ્વયોરેત્તરમ્ય યાઽપ્યગનિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્નિ. પ્રમા તસાધકતમ યત્તત્ ક્ષિ-
વિથ પ્રમાણ ॥ અ. ૧. ૧ સુ. ૮૭ ॥ આ મૂત્રનું િકે. ૦ ૧ પ્યાન આ-
ગ ॥ કરીશું. હાથનો અર્માનિકૃષ્ટાર્થપરિચ્છિન્નિ પ્રમા તસાધકતમ પ્રમા-
ણમ એટલાનું જ વ્યાખ્યાન કરવું જરૂરનું છે એટલેનો અર્થ એ
છે કે જે પદાર્થનું પૂર્વે જ્ઞાન થયું નથી (જે પદાર્થ પૂર્વે જ્ઞાનમાં
આકૃષ્ટ થયો નથી (અર્માનિકૃષ્ટાર્થ)) તે અતઃપ્રગત પદાર્થરૂપ તત્ત્વની
પરિચ્છિન્નિ એટલે જ્ઞાન વા પૌસ્ત્રેય બોધ ને પ્રમા, તથા એ પ્રમા-
રૂપ ક્રાંતા અયોગથી રહિત એવું જે કારણ ને પ્રમાણ

આ પ્રકારેના લક્ષણવાળા જે પ્રમાણજ્ઞાન ને ત્રણ પ્રકારની
છે. (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન તથા (૩) આગમ.

પ્રત્યક્ષ.

શ્રીમાંખ્યગાત્રમાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કર્યું છે કે
યાગયદ્દ રાત્ તથાકારોક્ષિલિખિતાનમ્ તપ્રત્યક્ષમ્ ॥ અ. ૧. ૧ સુ. ૮૯ ॥
વસ્તુના સંનિષ્ટિત યવાથી તે મળદ વસ્તુના આકારને ધારણ કર-
નાર જે વિશેષ જ્ઞાનરૂપ બુદ્ધિવૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે જેમકે
થટરૂપ વસ્તુ ત્યારે સંનિષ્ટિત હોય ત્યારે એ થટરૂપ વસ્તુના આકાર-
ને ધારણ કરનાર 'આ થટ છે' એ પ્રકારના વિશેષ જ્ઞાનરૂપ બુ-
દ્ધિવૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. શ્રી પાતંજલ બોધમાં એ જ લક્ષ-
ણનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું છે કે- અતઃકરણી વૃત્તિ અસ્તુ િ

* દિન્દિપ્રગાનિક્ષ્યા ચિત્તમ્પ્રકાશમ્પૂર્ણમગત્ તદ્વિપ્રકાશમગત્-
વિશેષાત્મનોકર્ષેદા િષેષાવધારણપ્રધાના વૃત્તિઃ પ્રવર્ત્તં પ્રવર્ણમ્ ॥ ૪-
ન્દ્રિયરૂપ માર્ગે યદને ચિત્તનો બાલ વસ્તુથી હ્રસ્વગત વચથી જ્ઞાન
વધકાર પરિજ્ઞાનને પામે છે, અર્થાત્ તે વસ્તુને વિષય રૂરે છે ત્યા
વસ્તુમાં એ અંશ હોય છે (૧) સામાન્ય અને (૨) વિશેષ
એ એ અસામાની જે વિશેષ છે તેને પણ જ્ઞાસમાન કરનાર એ
વૃત્તિ છે. એ વૃત્તિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રહે છે.

ઇન્દ્રિયદ્વારા ઇન્દ્રિયગોલકમાં થઇને અને તેથી ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી અસર પામીને વિષયદેશપર્યન્ત જાય છે. ત્યાં વિષયાકાર પરિણામને પામે છે. એ વિષયાકાર પરિણામને પામેલી વૃત્તિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવાય છે. એ વૃત્તિ વિષયાકાર પરિણામને પામેલી હોવાથી તે વિષયમાં રહેલાં સામાન્ય તથા વિશેષ સર્વેનું જ્ઞાન દ્રશ્યને કરાવે છે. તેમાં પણ અનુમાનાદિ વૃત્તિથી સામાન્ય માત્રનું જ જ્ઞાન થાય છે અને વિશેષનું જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષ માત્રથી જ થઇ શકે છે; તથા એ પ્રત્યક્ષવૃત્તિમાં વિશેષ પ્રથમ બાંધે છે તેથી એ પ્રત્યક્ષવૃત્તિમાં વિશેષાવધારણ (વિશેષોત્તરજ્ઞાન) મુખ્ય છે. ઉપર જે કહ્યું કે 'ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી અસર પામીને વૃત્તિ વિષયદેશપર્યન્ત જાય છે' તે અવસ્ય માનવું જોઇએ, કારણ કે જો એમ ન હોય અર્થાત્ ચિત્તનો સ્વતંત્ર રીતે એ પરિણામ થતો હોય તો અમુકમાં કમજો થયો હોય છે ત્યારે જે, વિષયમાં પીતાત્વ નહિ હતાં બાંધે છે, તે નહિ બાંધવું જોઇએ. ઇન્દ્રિયસાદિત્યે કરીને પરિણામને પામેલું ચિત્ત હોવાથી તે પરિણામરૂપ વૃત્તિ ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી અસર પામે છે અને તેથી અમુકમાં રહેલા પીતાત્વને બદલ જણાવે છે. આ જ કારણથી ધુનિરમૃતિ પગેરે શાસ્ત્રોમાં રૂપાદિ પ્રત્યક્ષમતિ અધુરાદિ ઇન્દ્રિયોને કારણરૂપે કહી પર્ણી છે. પ્રત્યક્ષ સ્થિતે જ આ રીતે ઇન્દ્રિયદ્વારા વૃત્તિનું બહિર ગમન થાય છે.

આ પ્રમાણે બાહ્યમાંની પ્રક્રિયા છે. ત્યાં એમાં પ્રત્યક્ષવૃત્તિનું લક્ષણ શું છે એ વિચારીએ, કેમકે આખી પ્રક્રિયા લક્ષણરૂપ સેવાય એમ નથી. ત્યાં પ્રથમ તો બાહ્યની પંક્તિનો વાગ્યાય આ પ્રમાણે છે કે "ઇન્દ્રિયગોલકરૂપ ચિત્તના સંચરણના માર્ગસાથે સંયોગ પામીને, તે તે ઇન્દ્રિયદ્વારા બાહ્યવસ્તુથી ઉપરાગ પામેલા ચિત્તનો ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી જે અર્થાકાર પરિણામ થાય છે તે—ઉપરાગ પ્રમાણનાર વસ્તુ છે વિષય જેનો, તથા તે સામાન્ય અને વિશેષ જેનું સ્વરૂપ છે એવા અર્થના વિશેષને બાસમાન કરનાર—પરિણામરૂપ વૃત્તિ" પ્રસંગ પ્રમાણ છે. આ વાક્યમાં 'ઇન્દ્રિયસાદિત્યથી' એ પદશ્રીની પદોથી એ પ્રત્યક્ષ વૃત્તિનું સાધારણ રીતે જે કારણ છે તે કહ્યું છે પણ એ વૃત્તિના લક્ષણમાં એ પદો ભેગાં થઇતાં નથી કારણ કે એ પદો લઇએ તો ઇન્દ્રિયનું પ્રત્યક્ષ જે નિવ્ય દેવાથી જન્ય નથી તથા આત્મા વગેરેનું પ્રત્યક્ષ કે જેમાં ઇન્દ્રિયસાદિત્યની જરૂર નથી તેમાં અવ્યક્તિ આવે. તેથી લક્ષણ તો

આજ એટલું જ છે કે 'તદ્વિષયા અર્થસ્ય વિશેષાવધારણપ્રધાના' ઉપરાગ પમાડનાર વસ્તુને વિષય કરનાર તથા તે વસ્તુના વિશેષોને પ્રધાન-પણે ભાસામાન કરનાર ચિત્તની વૃત્તિ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. આ લક્ષણમા તદ્વિષયા-ઉપરાગ પમાડનાર વસ્તુ છે વિષય જેનો-પદ્ધતી સ્મૃતિની વ્યાવૃત્તિ ક્રાંતિ છે, કારણ કે સ્મૃતિમાં સ્મર્યમાણ વિષય અતીત હોય છે અને સ્મૃતિવૃત્તિ વર્તમાન છે, તેથી, સ્મર્યમાણ વિષય કાલભેદને લીધે સ્મૃતિવૃત્તિસાથે સંબંધ હોતો નથી; દ્વિતીય પદ્ધતી જ્ઞાનની વ્યાવૃત્તિ થાય છે અને તૃતીય પદ્ધતી અનુમાન ત-થા આગમ વૃત્તિઓ જેઓ અર્થગત સામાન્યમાત્રને વિષય કરે છે તેની વ્યાવૃત્તિ થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ અદ્વિત છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ વૃત્તિનું લક્ષણ કર્યું હવે એ પ્રમાણ છે તે પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે એ પ્રતિપાદનમાટે પ્રત્યક્ષ પ્ર-માણ-નું છે તે કહેવું જરૂરનું છે ઉપર પ્રતિપાદન કરી ગયા-છીએ કે પ્રત્યક્ષસ્થળે વૃત્તિ વિષયાકાર પરિણામને પામે છે. એ વૃ-ત્તિ ચિત્તનો પરિણામ હોવાથી ચિત્તના જેવી સૂક્ષ્મ તથા સ્વચ્છ-છે સ્વચ્છ હોવાથી એ વૃત્તિમા શુદ્ધ ચિત્તસંક્રિત પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ જે જે ઉપાધિપર પડે છે તે તે ઉપા-ધિના આકારવાળો થઈ રહેલો દેખાય છે, જેમ કાષ્ઠાદિમા રહેલો વાંદળ કાષ્ઠાદિના આકારવાળો પ્રતીત થાય છે તે જ પ્રમાણે એ પ્રતિબિંબ પણ ધરાઈ વિષયાકાર પરિણામને પામેલી વૃત્તિના સમાન આકારવાળું થઈ રહેલું પ્રતીત થાય છે પુરુષ વિષ્ણુ હોવાથી જે વધવસ્થળે બુદ્ધિવૃત્તિ વિષયાકાર પરિણામને પામે છે તે જ સ્થળે એમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને તેથી 'આ ઘટ છે' એમ વિષયસ્થળે જ જ્ઞાન ગાય છે આ પ્રક્રિયાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે વિષયાકાર યથેલી વૃત્તિ કારણરૂપ છે અને તેનાથી નિષ્ક્રમે કરીને ઉ-ત્તર કાળે ચનાર ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ રૂપ છે એ વૃત્તિમા પ્ર-તીત થતું રૂપ પ્રતિબિંબ તે પ્રત્યક્ષ પ્રમા છે પ્રમાનું કરણ પ્ર-માણ છે આ કરણના બે લક્ષણો આપવામા આવે છે, (૧) વ્યા-પારવદણાધારણ કારણ કરણમ્—વ્યાપારવાળું અસાધારણ કારણ જે હો-ય તે કરણ કહેવાય છે વ્યાપારનો સાધારણ અર્થ મધ્યવ-ર્તિ કારણ છે તેથી જે અસાધારણ કારણ મધ્યવર્તિ કોઈ કારણ-દ્વારા કોઈ કાર્યને ક્રિયા કરે તો તે કાર્યનું તે અસાધારણ કારણ કહેવું કહેવાય. જેમકે હેનરિયારૂપ કાર્ય કુદાર અને લાકડાના સ-મેગાદારા કુદાર કરી ચક્રે છે તો એ હેનરિયારૂપ કાર્યનું કુદાર

કરણુ છે. આ સ્થળે કુદાર અને લાકડાનો સંયોગ એ વ્યાપાર છે. (૨) 'ફલયોગવ્યવસ્થિતિ' કારણં કરણમ્—ફલના સંબંધથી સંદિગ્ધને કુદારણુ, અર્થાત્ 'ને કરણુ નિયમે' કરીને 'પોતાના ફલને ઉત્પન્ન' કરનાર હોય તે 'કરણુ' કરણુ છે. આ જે કરણુની 'લક્ષણમાંથી' આ સ્થળે દ્વિતીય લક્ષણુ વિવક્ષિત છે, તેથી એ 'પ્રતિબિંબને' નિયમે કરીને 'ને કરણુ ઉત્પન્ન' કરે છે તે કરણુ 'પ્રતીબિંબ' કહેવાય. તેથી નિયમાકાર 'પરિણામને' પામેલી, નિયમે કરીને 'એ પ્રતિબિંબરૂપ' ફલને ઉત્પન્ન કરનારી તથા વિશેષને બાસમાં કરનારી 'વૃત્તિ' તે પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

અર્થ એ શંકા થાય છે કે આ સ્થળે, તો અંતઃકરણુની વૃત્તિને પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ કહ્યું પણ અતિસ્મૃતિ વગેરે શાસ્ત્રોમાં તો ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુરૂપે કહી મૂક્યા છે. તેથી અતિવગેરેથી વિરોધ, આવવાનો. એનો ઉત્તર એ કે અતિસ્મૃતિવગેરે સ્થળે ઇન્દ્રિયોને પ્રમાણુ સંજ્ઞા આપી છે તે કેવળ અધુક્તા નથી, તેમ જ અર્થ. જે અંતઃકરણુની વૃત્તિને પ્રમાણુ નંજા આપી છે તે વિરુદ્ધ નથી. કરણુ કેવળ પ્રમાણુ છે:—(૧) બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ પ્રમાણુ અને (૨) પૌરુષ્ય બોધરૂપ પ્રમાણુ. એ બેમાં પણ પૌરુષ્ય બોધરૂપ પ્રમાણુ મુખ્ય છે. અને પ્રથમ પ્રમાણુ ગણાય છે, ત્યાં ફલયોગવ્યવસ્થિતિ કારણં કરણમ્. એ કરણુના લક્ષણુથી દ્વિતીય પ્રમાણુ કરણુ વિવચાકાર ચગેલી અંતઃકરણુની વૃત્તિ છે. તેથી અંતઃકરણુની વૃત્તિ એ મુખ્યતઃ પ્રત્યક્ષપ્રમાણુ છે. પ્રથમ પ્રમાણુ અતિ ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો પ્રમાણુરૂપ છે. ઇન્દ્રિયોના, સામર્થ્યથી ઇન્દ્રિય અને અંતઃકરણુનો સંયોગ થઈ અંતઃકરણુનો વિવચાકાર પરિણામ થાય છે, તેથી એ અવિણામનું વ્યાપારવદમાધારણં કારણ કરણમ્. એ કરણુના લક્ષણુપ્રમાણુ ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો કરણુ થાય છે. તેથી એ ચક્ષુ પ્રમાણુ અપેક્ષાથી ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ કહી શકાય છે. આ પ્રકારની બે પ્રમાણુ સાંખ્યશાસ્ત્રમાં ૨૫૮ વીને 'પ્રતિમારૂપ' કરી છે. અને, તેથી ત્યાં કહ્યું છે કે દ્વયોરેકતરસ્ય કાઠવિનં વગેરે, મ. સં. ૧, ૧ સૂત્ર ૮૮૫. તેથી એ સિદ્ધ થયું કે અંતઃકરણુની વૃત્તિ જ મુખ્યતઃ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે અને ચક્ષુરાદિ ઇન્દ્રિયો પ્રમાણુત્વ મેળવે છે.

આ પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ બે બેવાંજી, છે: (૧) જાણ પ્રત્યક્ષ અને (૨) આત્મર પ્રત્યક્ષ જે પ્રત્યક્ષમાં જાણ રિપય એમ દોષ

છે તે પ્રત્યક્ષ બાલ્ય પ્રત્યક્ષ છે અને એવી અન્ય પ્રત્યક્ષ આન્તર પ્રત્યક્ષ છે એ બાલ્ય પ્રત્યક્ષ ધર્મિના બેદ્રી પાસ પ્રધરતુ મ્હેવાય છે જેમ કે અદ્વૈત્ય પ્રત્યક્ષ, શ્રોત્ર્ય પ્રત્યક્ષ, કાશ્ય પ્રત્યક્ષ રગેર એ અસવિત જાત પ્રપતમાના ચાત્રુય પ્રત્યક્ષ અને શ્રોત્ર્ય પ્રત્યક્ષ એ મેમા અને અન્ય ત્રણ પ્રત્યક્ષમા એ બેદ છે કે પ્રથમ મે પ્રત્યક્ષમા મુચિતિ વિવદેગમથી જ નય છે અને અન્ય ત્રણમા ધન્વિગોત્રમથી જ વૃત્તિ જનુ થાય છે તેથી રૂપમા આત્માર તથા શબ્દમાક્ષાત્માર રૂપધર્મક અને શબ્દધર્મક દ્રવ્યના દેશમા થાય છે આ મધર્મિ આક્ષાત્કાર જે નકઆગળ જ થાય છે એ ઉપમાક્ષાત્કાર ગોત્રકઆગળ જ મનો દોષ નો આ ઘટ છે એવુ પ્રત્યક્ષ વિવદેગઆગળ નહિ, થાય પણ ગોત્રકઆગળ જ ધવુ જેમજો તેમ જ દદુભિઆગળ શબ્દ છે એમ જાન ન થતા આત્રઆગળ શબ્દ છે એમ જાન ધવુ જામજો પણ તેમ બનેમાથી ધર્મ સ્થળ નથી તેથી રૂપિદ્રવ્યના રૂપતુ પ્રત્યક્ષ તે દ્રવ્યમ્થજો જ થાય છે, અને શબ્દ પ્રગાર દ્રવ્યના શબ્દતુ પ્રત્યક્ષ પણ ધ્વિગોત્રકથી બદિર પ્રેશમા જ થાય છે મવનગેરેતુ જાન ધ્વિગોત્રકઆગળ જ થાય છે તેથી એ જાનમાટ વૃત્તિને ગોત્રકઆગળ જનુ થતુ નથી

અદિ એ ગકા થાય છે કે આપણને ચદન સુરભિ છે એ પ્રમાણુ પ્રત્યક્ષ છે તેથી જે અથો ચદનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે જ અથો તત્ત્વ મનનો સાક્ષાત્કાર પપુથાય છે તેથી ગધસાક્ષાત્કાર પપુ ધ્વિગોત્ર થી બદાર ધર્મ શકે છે એનો હિતાર એ કે એ બમ મા છે દ્વિગોત્રથી બદાર મધર્મિ સાક્ષાત્કાર થનો નથી આ સુરભિ ચદન છ એ જાનમા ચદન અશ તો પ્રત્યક્ષ હ મ થુ કે દત્તિ વિવિધારે પરણામને પામલી છે પણ સુરભિ છે એ અશમા એ જાન અનુમિતિ છે, પ્રત્યક્ષનથી ચદન સકાગ સુભિ છે એ જાન અસત દદે દોવાથી અમુ પતાય ચદન છે એ જાન ધસુ કે તત્ત્વ જ તે પદાયમિને સો બધુ અનુમાન યથ જાય છે એ અનુમાન અસત ત્વરિત ગતિથી થતુ દોવાથી પૃથક્કરે જણાતુ નથી પણ એ અનુમાન જ છે એમા લેસ પણ સશય થી કાત્રુ કે ત્યારે એ ચત્તરપર ધર્મ દુર્ધમજાણ પદાયો માર કયા દોષ છે ત્યારે પણ એ ચદન જે તા જ એ ચત્તર શરિ છે એમ જાન થાય છે તેથી રીગવ્યા શમા અનુમાન છે ને ને ને ને તેથી

વિષયદેશમાં યતું નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે.

આ બાલ પ્રત્યક્ષથી વ્યતિરિક્ત જે, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા વગેરેનું પ્રત્યક્ષ યતું એ આંતર પ્રત્યક્ષ છે. આપ્રમાણે સંક્ષેપમાં પ્રત્યક્ષના પ્રતિપાદન પછી ક્રમપ્રાપ્ત અનુમાન વિચારીએ.

અનુમાન.

શ્રી સાંખ્યશાસ્ત્રમાં અનુમાનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે કર્યું છે કે પ્રતિવદ્વયઃ પ્રતિવદ્વસાનમનુમાનમ્ ॥ ષં ૧ ૧ મૂલ ૧૦૦ ॥ પ્રતિવદ્વ એટલે પ્રતિબંધ નામ વ્યાપ્તિવાળું. પ્રતિવદ્વયઃ—વ્યાપ્તિને જાણનારનું. પ્રતિવદ્વસાનમ્—વ્યાપ્તિનું નિરૂપણ કરનાર જ્ઞાન. વ્યાપ્તિને જાણનાર પુરુષનું જે વ્યાપ્તિનિરૂપક જ્ઞાન, અર્થાત્ એ જ્ઞાનરૂપ ચિત્તવૃત્તિ તે અનુમાન છે. એ જ અર્થનું વિવરણ કરવા શ્રી પાતંજલભાષ્યમાં કહ્યું છે કે અનુમેયસ્વ તુત્વજાતીવેદ્યોઽનુદૃશ્યો મિત્ર-જાતીયેભ્યો વ્યાજ્ઞતઃ સંબધો ચસ્તદ્વિપયા સામાન્યાવધારણપ્રધાના વૃત્તિરનુમાનમ્—(જિજ્ઞાસિત ધર્મથી (વર્ણિતથી) વિશિષ્ટ જે ધર્મી (વર્ણિ) તે અનુમેય; એ અનુમેયના સમાન જાતિવાળા પદાર્થો (અર્થાત્ જે પદાર્થોમાં સાધ્યધર્મ હોય તે પદાર્થો) એટલે સપક્ષ; તથા એ અનુમેયથી ભિન્ન જાતિવાળા પદાર્થો (એટલે જેમાં સાધ્યધર્મનો અભાવ હોય તે) એટલે વિપક્ષ; સંબંધ એટલે હેતુ—અર્થાત્ શાપક હેતુ) જે હેતુ અનુમેયના સમાનતીય પદાર્થમાં (સપક્ષમાં) રહે છે તથા વિજ્ઞતીય પદાર્થથી (વિપક્ષથી) વ્યાજ્ઞત છે તે હેતુવિષયક જે સામાન્યમાત્રને બાસમાન કરનાર જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ તે અનુમાન છે. આ ભાષ્યની પંક્તિમાં સામાન્યાવધારણપ્રધાના (તે પદાર્થમાં રહેલા સામાન્યમાત્રનો બોધ કરનાર) પદથી અનુમાનની પ્રત્યક્ષથી વ્યાજ્ઞતિ કરાય છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષવૃત્તિ પ્રધાનપણે પેતાના વિષયમાં રહેલા વિશેષોને બાસમાન કરે છે, અને અનુમાનવૃત્તિ સામાન્યમાત્રને પ્રકાશે છે. એ પણ અનુમાનના લક્ષણમાં સેવું ધટવું નથી, કારણ કે તેમ લેવાથી વ્યર્થ રહે છે. અન્ય પદો અનુમાનનું લક્ષણ પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં હેતુને તુત્વજાતીવેદ્યોઽનુદૃશ્યઃ—(સપક્ષમાં રહેનાર) કહેવાથી એ હેતુની વિરુદ્ધ તથા અસાધારણ હેત્વાબાસથી વ્યાજ્ઞતિ બોધન કરાય છે; મિત્રજાતીયેભ્યોવ્યાજ્ઞત—(વિપક્ષથી વ્યાજ્ઞત) કહેવાથી એ હેતુની સપાદારણ અને ક્રાન્તિક હેત્વાબાસથી વ્યાજ્ઞતિ કરાય છે; હેતુને જરૂરે સંબધઃ યદવાપરવાથી એ હેતુ પક્ષમાં રહેનાર એ અર્થનો સંબધને રૂપે સંબધઃ એ વ્યુત્પત્તિથી બોધ કરવો હ, અને હેતુની પક્ષધર્મતાના

પ્રતિપાદનથી એ હેતુની અસિદ્ધિ હેતુભાસથી* વ્યાપ્તિ બોધન કરી છે.

આ પ્રમાણે અનુમાનનું લક્ષણ કર્યું. ત્યાં આ પ્રમાણે અર્થ કહેલો:—જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની છે તે વસ્તુ સાધ્ય કહેવાય છે, જે-વડે તે વસ્તુની સિદ્ધિ કરાય છે તે હેતુ કહેવાય છે, અને જે પદાર્થમાં સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની હોય છે તે પદાર્થ પક્ષ કહેવાય છે. જેમકે કાઈ પર્વતઉપર ધૂમ જોવાથી પર્વતમાં વહ્નિ છે એ જ્ઞાન થાય છે. તો એ રથજે વહ્નિરૂપ વસ્તુ પર્વતમાં સિદ્ધ કરવાની છે તેથી વહ્નિ એ સાધ્ય છે, ધૂમથી એ વસ્તુની સિદ્ધિ કરવાની છે તેથી ધૂમ એ હેતુ છે, અને સાધ્યની—વહ્નિની—પર્વત-વિષે નિદ્ધિ કરવાની છે તેથી પર્વત એ પક્ષ છે. વહ્નિનું પર્વતમાં આપ્રમાણે જ્ઞાન થાય છે. પ્રથમ તો માથુસને પર્વતઉપર ધૂમનું દર્શન થાય છે. એ દર્શન થવાથી જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે ત્યાં ત્યાં વહ્નિ અવશ્ય હોય છે એ મહાનસાદિ રથજે જોઈ પૂવ નિશ્ચય કહેલા નિયમનું માથુસને સ્મરણ થાય છે અને ત્યાર પછી પર્વત-ઉપર પથુ ધૂમ હોવાથી વહ્નિ છે એ નિશ્ચય થાય છે. આદિ 'જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય છે, ત્યાં ત્યાં વહ્નિ નિશ્ચયે કરીને હોય છે' એ નિયમને વ્યાપ્તિ કહે છે. 'જ્યાં જ્યાં હેતુ છે ત્યાં ત્યાં સાધ્ય છે' (અથવા 'જ્યાં જ્યાં સાધ્ય નથી ત્યાં ત્યાં હેતુ પથુ નથી') એ પ્રકારના હેતુ અને સાધ્યના સામાનાધિકરણને વ્યાપ્તિસંજ્ઞા અપાય છે. તેથી એ અર્થ કે પ્રથમ ધૂમજ્ઞાન થાય છે, એ ધૂમ-જ્ઞાનથી વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે, અને તદનન્તરે પર્વતમાં વહ્નિ છે એ જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે તેથી ત્યાર પૂર્વે વ્યાપ્તિજ્ઞાન અવશ્ય હોવું જોઈએ. એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ વ્યુત્પત્તિ તે અનુમાન છે, એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી પછી વ્યાપ્તિની સ્મૃતિ થાય છે એ અવાન્તર વ્યાપાર છે અને અતે પર્વત વહ્નિવાળો છે એ પ્રકારનું જ્ઞાન, જેને શાસ્ત્રમાં અનુમિતિ કહે છે તે, થાય છે. તેથી વ્યાપ્તિજ્ઞાન વ્યાપારવદમાધારણ કારણ કરણમ્ એ કરણ-

* વિરહ, અસાધારણ, સામારણ અને અમિદ્ધ એ સર્વ હેતુભાસો છે. એના પ્રતિપાદનમાટે શુઓ વર્કસંગ્રહ—હેતુભાસનું પ્રકરણ.

૧ આ પ્રકારની વ્યાપ્તિને અન્વયવ્યાપ્તિ કહે છે.

૨ આ પ્રકારની વ્યાપ્તિને વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ કહે છે.

ના વગણપ્રમાણે અનુભિતિનું મરજી જે અનુભિતિ એ પ્રમાણ નામ દોરાથી વ્યાપ્તિતા રૂપ અનુમાન પ્રમાણ છે એ મિદ્ધ થાય છે

ત્યા અનુમાન જે પ્રમાણરૂપિ છે અને તેથી એનાથી થતી અનુભિતિ પ્રમાણ વા યથાર્થગ્નાનરૂપ દોરી જોઈએ અનુભિતિ જ્યારે યથાર્થ હોય ત્યારે જ તે પ્રમાણેવાય અને ત્યારે જ એના પ્રમાણરૂપ અનુમાનરૂપિ પ્રમાણ રૂપેણ અનુભિતિ યથાર્થ દોરામાં જે હેતુથી સાધ્ય સિદ્ધિ રાતુ દોષ તે હેતુમાં પાત્ર વર્ગો અનુભવ જોઈએ તે ધર્મો આ છે (૧) પક્ષધર્મતા, (૨) મપક્ષમા મહેરા પછી (૩) વિપક્ષમા ન રહેરાપછી અસાત્ વિપક્ષથી વ્યાપ્તિ (૪) અસાધિતસાધ્યપણ અને (૫) અમત્તપ્રતિપક્ષત્વ

(૧) પક્ષધર્મતા—એટલે જેમાં સાધ્યની મિદ્ધિ કરવાની છે તે પક્ષ મહેરાય છે તે પક્ષમાં રહેરાપછી

(૨) મપક્ષમા રહેરાપછી એટલે જે પક્ષમાં સાધ્ય છે એમ નિશ્ચય થયે દોષ તેવા પદાર્થો જો હોય નો તેમાં હેતુનું મહેરાપણ જમ પવનરૂપ પાત્રા ધૂમકે ર હેતુથી વદનિના અસ્તિત્વરૂપ સાધ્ય ની સિદ્ધિ કરવાની દોષ ત્યારે જે પાત્રમાં સાધ્ય હોય અર્થાત્ વદનિ હોય એવા મહાનમ, વરાગમય વગેરે પદાર્થમાં લૂમરૂપ હેતુનું રહેરાપણ

(૩) વિપક્ષથી વ્યાપ્તિ—એટલે જે પાત્રમાં સાધ્યનો અભાવ છે એમ નિશ્ચય થયું હોય તેના પદાર્થો (જે શાસ્ત્રમાં વિપક્ષ રહેરાય છે) જો હોય નો તેમાં હેતુનું હિદ્દિ રહેતું તે જમ ઉપર જે હિદ્દિ દગ તમા રહનિના અભાવવાળા મરે વરવગેરે પદાર્થમાં ધૂમરૂપ હેતુનું નહિ રહેતું ને

(૪) અસાધિતસાધ્યપણ—એટલે હેતુથી જે સાધ્યની અનુમાનથી મિદ્ધિ કરવાની હોય તે સાધ્યનો તે પાત્રમાં અનુમાનથી અન્ય કોઈ પ્રમાણથી અર્થાત્ નત્યક્ષ રૂપ આગમથી માધ્યમ થયે હોય તે જમ ચાલતા ઉદાહરણમાં પર્વતનિરે રહનિ નથી એવું પ્રત્યક્ષ રૂપ આગમથી ન મિદ્ધ થયેતું હોવાથી ધર્મરૂપ હેતુનું સાધ્ય અધિત નથી

(૫) અમત્તપ્રતિપક્ષત્વ—એટલે જ્યારે એક હેતુથી એક સાધ્યની સિદ્ધિ કરના માડી હોય ત્યારે તે સાધ્યનો અભાવ તે જ પક્ષમાં તે વખતે મિદ્ધિ કરનાર અન્ય કોઈ હેતુનો અભાવ હોવો તે

આ પાત્ર રૂપ રહના પાત્ર જે હેતુમાં હોય છે તે જ સંદેહ

* આ પાત્ર ધર્મો જોને ચેટીલ રાજ અન્યથા અતિરેખી

ગણાય છે, અન્ય હેતુઓ હેતુજેના દેખાવમાનનાના હોવાથી હેત્વા-
બાસિ વા અમદ્દેતુ ગણાય છે તેથી એ સ્ફુટતુને જો માધ્યસા-
થે સામાનાધિરમ્ય હોય તેનું જ્ઞાન અર્થાત્ વ્યાપ્તિજ્ઞાન તે જ અ-
નુમાન પ્રમાણ છે

એ અનુમાન બે પ્રકારનું છે (૧ , વીત અને (૨) અ-
વીત ત્થા અન્યથા પ્રાધાન્યે+ કરીને પ્રવૃત્ત યથ સાધ્યનું વિધાન કે
રનાર જે અનુમાન છે તે વીત અનુમાન છે જેમકે પર્વતમા ધૂમ
રૂપ હેતુથી વહ્નિની સિદ્ધિ કે વાની દેવ ત્યારે 'જે જે વસ્તુમા
ધૂમ છે તે તે વસ્તુમા વહ્નિ છે' એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ અનુમાન વી-
ત છે, કાગળ કે ઝોમા અન્યથા પ્રાધાન્ય છે અને અન્યથા પ્રા-
ધાન્યવડે વહ્નિરૂપ સાધ્યનું એ જ્ઞાન કે છે આથી 'પૃથ્વીત્વે કે
જનના કેન્યાન્યની અનુમાન અને અન્યથાવ્યતિરેકી અનુમાન આ-
વીત અનુમાનમા જ ન્યાની જાય છે જે અનુમાનમા અતિરેક પ્ર-
માન હોવાથી જે નિરેધ જનાર છે તે અનુમાન અવીત છે જેમ
કે પૃથ્વીત્વ જ્ઞાપિતસ્વેથી જુદું છે કારણ કે ઝોમા ગધ છે,
આ સ્થાને પૃથ્વીત્વ એ પક્ષ છે, જ્ઞાપિતસ્વની બેઠ' એ સાધ્ય
છે અને 'ગધવાગાપણુ એ હેતુ છે અદિ ન્યા ન્યા ગધ છે
ત્થા ત્થા જ્ઞાપિતસ્વથી બેઠ દં એ પ્રકારની અન્યથાવ્યાપ્તિ તો થ
ઈ શકતી નથી કાગળ કે પૃથ્વીત્વ પક્ષરૂપે લીધેતુ હોવાથી અને
ગધ એ તત્ત્વથી અતિરિપ્ત કોઈ સ્થળે રહેલો નહિ હોવાથી, એ
વ્યાપ્તિના ઉદાહરણમાટે જોઈતું 'તે દેશાન્ત નથી (અર્થાત્ માર્ગ
સંપક્ષ નથી) તેથી આ સ્થળે માન ' ન્યા ન્યા સાધ્ય નથી
ત્થા ત્થા હેતુ નથી', 'ન્યા ન્યા જ્ઞાપિતસ્વથી બેઠ નથી ત્થા ત્થા
ગધ નથી જેમકે જનતત્વ, વાયુતત્વ ત્રેરે સ્થળે' એ પ્રકારની

હેતુ કહે છે તેમા જ જોઈએ છીએ જોને એ શાસ્ત્ર દેવાન્યથી
હેતુ કહે છે તેમા કે જે ધર્મ જોઈતો નથી, અને જોને કેવલવ્ય-
તિરેકી હેતુ કહે છે તેમા ૨ જે ધર્મ જોઈતો નથી કાગળ કે કે-
વલાન્યથીમા વિપક્ષ હોતો નથી અને કેવલવ્યતિરેકીમા સપક્ષ હો-
તો નથી તેથી એ જોમા ચાર ધર્મો જોઈએ છીએ

નૂન્યા અન્યથાવ્યાપ્તિ જ હેતુની ચર્ચા સુધે છે ત્થા તો અ-
ન્યથા પ્રાધાન્ય જ છે અને ન્યા અન્યથા અને અતિરેક એમ બે-
ને વ્યાપ્તિ ચર્ચા શકે એમ હોય છે ત્થા પણ અન્યથાવ્યાપ્તિને જ
પ્રધાન ગણી છે

અતિરેકઆપ્તિમાત્ર થઈ શકે છે. તેથી એ અતિરેકઆપ્તિના જ્ઞાનરૂપ અનુમાનમાં અતિરેકમાત્ર છે (અતિરેકનું પ્રાધાન્ય છે) તથા એ પ્રાધાન્યરૂં એ અનુમાન નિર્ગેષ કરનાર છે. તેથી એ અનુમાન અવીત અનુમાન છે. આથી વશોગિક સોકોનું કેવલ અતિરેકિ અનુમાન અને આ એક જ દરે છે. આ રચનાના અવીત અનુમાનને ધજે પ્રસંગે શોગવત્ અનુમાન કહેવામાં આવે છે.

જે વીત અનુમાન છે તે એ પ્રકારનું છે (૧) પૂર્વવત્ અને (૨) સામાન્યતોદદ. ત્યાં જે ધર્મ સાધ્ય હોય તે સાધ્ય ધર્મરૂપ સામાન્યના આશ્રયરૂપ વ્યક્તિ જ્યાં પ્રલક્ષ હોય ત્યાં પૂર્વવત્ અનુમાન કહેવાય છે. જેમ જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં વદ્નિ છે જેમકે મહાનસ, વરાળપત્ર વગેરે પ્રદેશમાં-એ રચને વદ્નિત્વરૂપ ધર્મ સાધ્ય છે. એ સાધ્ય ધર્મરૂપ સામાન્યની વ્યક્તિ અર્થાત્ વદ્નિ મહાનસ, વરાળપત્ર વગેરેમાં દૃષ્ટ છે. તેથી આ અનુમાનમાં આ પ્રકારનું સાધ્ય હોવાથી એ અનુમાન પૂર્વવત્ છે. જે સાધ્ય ધર્મરૂપ સામાન્યની વ્યક્તિ પ્રલક્ષ નથી એટલે વિશેષરૂપે જાત નથી, પણ માત્ર સામાન્યરૂપે જ જાત છે તે સાધ્યધર્મને વિષય કરનાર અનુમાન પ્રમાણ સામાન્યતોદદ છે. જેમ રુક્ષ, રૂપાદિરૂપે અતઃકરણને પરિણામ થાય છે ત્યારે એ પરિણામોનું કોઈ કરણ હોવું જોઈએ એ અનુભૂતિ, કરણ કે એ ક્રિયારૂપ છે એ હેતુથી કરવાની છે. ઉદાહરણ ક્રિયાઓ હોવાથી એમાં કુદારદિ કરણ છે એ જાત છે. તેથી એ દહાન્તથી આ વ્યાપ્તિ કરવી કે 'જ્યાં જ્યાં ક્રિયા હોય છે ત્યાં ત્યાં તેનું કોઈ કરણ હોય છે' એ જરૂરનું છે-એ અન્યવ્યાપ્તિનું જ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણ છે. આદિ કરણત્વ એ ધર્મ સાધ્ય છે. એ કરણત્વરૂપ ધર્મવાળી વ્યક્તિ (કરણ) ઉદાહરણરૂપે સામાન્યરૂપે (કરણત્વરૂપે) જાત છે તથાપિ જે પ્રકારનું કરણત્વ (જ્ઞાનનું કરણત્વ) સાધ્ય છે તે પ્રકારના કરણત્વવાળી વ્યક્તિઓ ધર્મિયો છે તે કોઈ પણ પ્રસંગે દૃષ્ટ નથી, તેથી આ અનુમાન સામાન્યતોદદ છે, પૂર્વવત્ અને સામાન્યતોદદ એ એ અનુમાનમાં સાધારણ બેદ એ છે કે પૂર્વવતમાં દહાન્ત પ્રત્યક્ષ છે અને સામાન્યતોદદમાં વચાચસાધ્યવાળું દહાન્ત પ્રત્યક્ષ નથી. આ રીતે અનુમાન પ્રમાણ ત્રણ પ્રકારનું થયું: (૧) શોગવત્ (૨) પૂર્વવત્ અને (૩) સામાન્યતોદદ. એ ત્રણે પ્રકારના અનુમાનોથી માત્ર સામાન્યવિષયક જ જ્ઞાન થાય છે, જેમકે પર્વતમાં જ્યારે અનુમાનથી વદ્નિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તેનું માત્ર વદ્નિ-

તરૂંપે જ્ઞાન થાય છે પણ તે વહ્નિ અન્ય વહ્નિથી શા શા વિશેષ-
વાળે છે તે વિશેષમાંથી કાઢી પણ વિશેષનું જ્ઞાન થતું નથી, એ
જ પ્રમાણે અન્ય સર્વ સ્થળે પણ હોય છે. તેથી અનુમાન પ્રમા-
ણથી માત્ર વહ્નિત્વાન્નિમાન્યનું જ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષનું જ્ઞાન
થતું નથી. તેથી અનુમાન પ્રમાણમાં (અનુમાન નામની વૃત્તિમાં)
સામાન્યાવધારણુ હોય છે એ સ્પષ્ટ થાય છે.

આપ્રમાણે પ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાન હોવાથી પ્રત્યક્ષપણી અનુ-
માનનું નિરૂપણ કર્યું છે હવે અનુમાનમૂલક આગમપ્રમાણુ હોવા-
થી અનુમાનપણી આગમનો નિર્દેશ છે તેથી હવે આગમ પ્રમા-
ણનું પ્રતિપાદન કરીએ.

આગમ.

આગમ શબ્દનો બુદ્ધિપ્રતિભિદ્ધ અર્થ આસાદ આગच्छति इति-
આપ્ત પુરુષતરૂંકથી આવતું જ્ઞાન-એ થાય છે એ અર્થને મનાવ
જ એનું લક્ષણ કરવામા આવે છે એનું લક્ષણ પાતંજલ બાધ્ય-
મા આપ્રમાણે કર્યું છે કે આપ્તેન દૃષ્ટોર્નિર્મતો માઝર્થે પરસ્ત સ્વ-
ષોપસકાન્તયે શબ્દેનોપવિશ્યતે । શબ્દાત્તદર્થવિવચા વૃત્તિ ધૌતુરાગમઃ॥
યથાર્થ વક્તાઽપ આપ્ત પુરૂષે પોતે દૃષ્ટ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જા-
ણેલો) અથવા અનુભિત જે અર્થ તદ્વિષયક પોતાનું જ્ઞાન અન્યને
આપવામાટે તેનો જે શબ્દથી બોધ કરવામા આવે તે શબ્દથી બો-
ધન કરાનો અર્થ છે રિપય જેનો એવી શ્રોતાપુરુષની તે શબ્દ
સાંભળવાથી યથેસી વૃત્તિ તે આગમ પ્રમાણુ હ આ લક્ષણના મૂ-
લ વક્તાનું જ મદ્દણુ કર્યું છે તેથી દૃષ્ટાવાઙ્મુખેતઃ એમ બે જ
કલ્યા છે, પણ એ પદો ધુન. એનાં પણ ઉપલક્ષક છે, તેથી મૂલ
વક્તાપાસેથી સાંભળેલા અર્થનો ને સાંભળનાર માણુમ અન્યને
બોધ કરે ત્યારે પણ એ બોધ જેને કરવામા આવ્યો હોય તે શ્રો-
તાના અંત કરણમાં તે બેધરૂપ શબ્દથી તેના અધરિપયક જે વૃ-
ત્તિ થાય તે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન પણ આગમપ્રમાણુ કહેવાય. અર્થિ મલ
પુરૂષ વા બોધ આપનાર પુરૂષ આપ્ત હોડા જોઇએ. ત્યાં જોવામા,
અનુમાન કરવામાં વા સાંભળવામાં તથા પ્રતિપાદન કરવામાં કુશળ
હોઇને ઉતરવા વગેરેની ધૃત્યથી રહિત જે હોય તે આપ્ત કે
હોવાય છે

. આથી કરીને જેનામાં અજ્ઞાનમાત્રનો અભાવ છે અર્થાત્ જે-
મને મર્દ વચાર્થ સ્વરૂપે પ્રલક્ષ છે તથા જે પરમકારુણિક છે, એ.

વા ઈન્દ્રિય સૂત્ર આપ્ત પુરુષથી પ્રણીત વેદ (વા. આગમ) જન્ય જ્ઞાન છે. આગમ છે. અને વેદમૂલક જ સ્મૃતિ વગેરે હોવાથી તથા મનુષ્યોરે આપ્ત પુરુષથી પ્રણીત થયેલી હોવાથી એથી યતું જ્ઞાન પણ ઉત્તમ આગમ પ્રમાણ છે. એ જ દારણથી શ્રીધ્વાસાદિ પુરુષથી પ્રણીત થયેલા પુરાણવગેરે ત્રયો પ-ણ્ય આપ્તવાક્ય હોવાથી તેથી યતું જ્ઞાન પણ ઉત્તમ આગમ પ્રમાણ છે. અને ત્રીકાદિ મનના આગમો જેઓ શ્રીબૃહસ્પતિ વગેરે દેવોએ અવતાર ધરી અમુરજોડાને જેતરવાને માટે કરેલા છે અને તેથી એ આપ્ત નહિ એવાથી પ્રણીત થયેલા છે તેથી યતું જ્ઞાન આગમ પ્રમાણ નથી.

આ આગમ પ્રમાણથી પણ સામાન્યવિષયક જ જ્ઞાન થાય છે, વિશેષતું જ્ઞાન યતું નથી, એનું પ્રતિપાદન આગમ કરાશે.

આપ્રમાણે આ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એ ત્રણ જ પ્રમાણો માન્યાં છે અન્ય શાસ્ત્રોમાં પ્રસંગવશાત્ વધારામાં (૧) ઉપમાન, (૨) અર્થાપત્તિ, (૩) અભાવવા અનુપક્ષબ્ધિ, (૪) સંભવ અને (૫) ઐનિશ્ચ, એ પાંચ જોવામાં આવે છે. તથાપિ એ સર્વનો ઉક્ત ત્રણમાં અંતર્ભાવ થઇ જાય છે તેથી આ રથને અધિક કલાં નથી તે યોગ્ય છે.

આપ્રમાણે ત્રણે પ્રકારની પ્રમાણત્વતિત્તુ પ્રતિપાદન કર્યું. હવે ક્રમોપાન વિષર્વયનુ પ્રતિપાદન કરે છે.

વિષર્વયો મિથ્યાજ્ઞાનમ સદૃષ્યપ્રતિષ્ઠમ્ ॥૮૧॥

સૂત્રાર્થ:—પોતાના વિષયમાં પ્રતિષ્ઠાથી સંહિત જોયું જે મિથ્યાજ્ઞાન તે વિષર્વય છે.

વિષર્વય:—એટલે પ્રસ્તુત વિષર્વય નામની વૃત્તિ. આ સૂત્રમાં આ પદ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર છે.

મિથ્યાજ્ઞાનમ—એટલે સ્વવિષયે સ્વજન્મવ્યવહારલોપેનર્વગમત્તવાપ-વત્તમ્. જે અવધાર્ય જ્ઞાનના સર્વસંમત વ્યાપથી (ખોટું છે એ જાનમાં) સ્વવિષયક વ્યવહારનો લોપ થાય છે તે. જેમ શુદ્ધિમાં રજતનું જ્ઞાન થાય છે એ મિથ્યાજ્ઞાન છે કારણ કે ત્યારે એ મિથ્યાજ્ઞાન હોય છે

ત્યારે શુદ્ધિને વિષે ‘આ રજત છે’ એવો વ્યવહાર । મન્દગ્રયોગ)
થાય છે. પણ વ્યારે એ જ્ઞાન બાધિત થાય છે (શુદ્ધિવિષે આ શુ-
દ્ધિ છે એ પ્રકારના પ્રમાણજ્ઞાનથી ‘આ રજત છે’ એ જ્ઞાન ખોટું
છે એમ જણાય છે) ત્યારે ‘આ રજત છે’ એ પ્રકારના વ્યવહારનો
પણ લોપ થાય છે.

અતદ્વપ્રતિષ્ઠમ્—એટલે જેમ અશ્વાદ્ધમોર્જી પ્રાક્ષણ: । કહેવાથી
શ્વાદ્ધમોર્જી પ્રાક્ષણ (શ્વાદ્ધમાં નહિ જમનાર શ્વાદ્ધ) એવો અર્થ ની-
કળે છે, તેમ આ રથને અતદ્વપ્રતિષ્ઠમ્ કહેવાથી તદ્વપ્રતિષ્ઠમ્-વિષય-
સ્વ રૂપે પ્રતિષ્ઠાનુચ્ચય-વિષયનું જે રૂપ હોય તે રૂપમાં પ્રતિષ્ઠા (સ્થિ-
તિ) રહિત, અર્થાત્ જે વિષયના રૂપને બામ્બમાન કરનાર નથી, પણ
તે વિષયવિષે નહિ રહેવા કોઈ રૂપને (પ્રકારને) બામ્બમાન કરે છે,
અને તેથી પ્રમાણરૂપિની જેનો બાધ થાય છે, અર્થાત્ જેની વિષય-
રૂપમાં હક સ્થિતિ નથી તે. જેમ શુદ્ધિવિષે શુદ્ધિના રૂપ હોય છે
તેથી જે જ્ઞાન એ રૂપને જે વ્યક્તિમાં વિષય કરે છે તે જ્ઞાન કદાપિ
બાધિત થતું નથી—દૂર થતું નહિ, તેથી એ રૂપમાં હક સ્થિતિવા-
ળું છે પણ જે જ્ઞાન એ શુદ્ધિના મથાર્ય જ્ઞાનથી દૂર થઈ જાય
છે તે એ રૂપમાં હક સ્થિતિરૂપ પ્રતિ હાથી રહિત છે

આપ્રમાણે આ મુત્રથી વિષયવત્તુ એ લક્ષણ કરચું કે જે
જ્ઞાન પોતાના વિષયમાં પ્રતિ હાથી રહિત છે તથા જે જ્ઞાનનો બાધ
થવાથી તદ્વિષયક વ્યવહારનો લોપ થાય છે તે જ્ઞાન વિષયમ્ છે
આ લક્ષણ અદ્વિત છે, કારણ કે એમાં અન્યાત્મિત્વજેરે દોષો
નથી આવતા ત્યાં વિષયમ્માં બ્રમ તથા સંશય એ બંને
નો સંમલ કરવાનો છે, કારણ કે સંશય જે વિષયમાં નહિ લ-
ક્ષ્યે તે પ્રમાણાદિ અન્ય કોઈ વૃત્તિમાં આવતો નથી તેથી લક્ષ્ય-
માં બ્રમ તથા સંશય છે અવશ્યમાં પ્રમાણાદિ અન્ય સર્વ વૃત્તિ-
ઓ છે. આ ઉપરનું લક્ષણ લક્ષ્યમાં લાગુ પડે છે, કારણ કે શુદ્ધિ-

* યોગવાર્તિકમાં આ પદનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે કે
તદ્=જ્ઞાન, તદ્વપ્ર=તદ્વપ્ર યત્પસન્=જે જ્ઞાનનું રૂપ-એ જ્ઞાનના સ-
માન આકાર-છે જેનો એવો વિષય* એવો વિષય નહિ તે અતદ્વપ્ર,
તેમાં પ્રતિષ્ઠિત તે અતદ્વપ્રતિષ્ઠમ્. તેથી આ પદનો એ અર્થ થ-
યો કે જે જ્ઞાનના સમાનાકાર વિષય નથી તેવા વિષયમાં સ્થિતિ
પામેલું, એટલે તેવા વિષયને પ્રકાશનાર જે જ્ઞાન તે એ દીકાકાર આ
પદને મિત્વાજ્ઞાનમ્ પદના વિવરણ કરનારરૂપે લે છે.

વિશે આ રજત છે એ પ્રકારેનું જમાત્મક જ્ઞાન પ્રમાણુદૃતિથી
બાધિત યત્ન હોવાથી પોતાના વિષયમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહિત છે, અને
એ જ્ઞાનનો બાધ થવાથી આ રજત છે' એ પ્રકારના શુદ્ધિવિષે
ના બ્યવહારનો લોપ થાય છે તેમ જ સદજ અધારામાં રહેનાર્યા
જીવિને 'આ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે' એ પ્રકારનું સમયાત્મક જ્ઞાન
પણ 'આ સ્થાણુ છે' એ પ્રકારની પ્રમાણુદૃતિથી બાધિત યત્ન
હોવાથી પોતાના વિષયમાં પ્રતિષ્ઠાથી રહિત છે અને એ જ્ઞાનનો
બાધ થવાથી એ સશય પુન તે વખતે થતો નથી, અર્થાત્ 'આ
સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે' એ પ્રકારના બ્યવહારનો લોપ થાય છે તેથી
આ લક્ષણુ અબ્યાપ્તિ હોય છે રહિત છે અને અસંભવથી
તો રહિત જ છે તેમ જ અતિઆપ્તિથી પણ રહિત છે
કારણ કે અતદૂપપ્રતિષ્ઠા એ પૃથ્વી પ્રમાણુદૃતિની બ્યાદૃતિ
કરાય છે અને મિથ્યાજ્ઞાન એ પૃથ્વી વિદ્યુદૃતિની બ્યાદૃતિ કે
રાય છે કારણ કે વિદ્યુદ અતદૂપપ્રતિષ્ઠિત તો છે કારણ કે એનો
પણ બાધ થાય છે તથાપિ વિદ્યુદનો બાધ થાય પછી પણ તદ્વિષ
યક બ્યવહાર ચાલ્યા કરે છે લોપ પામતો નથી આ લક્ષણુથી નિદ્રા
અને સ્મૃતિ તો બ્યાદૃત જ છે તેથી સર્વથા લક્ષણુ અદ્વિતિ હોય છે
અર્થ એ આલેખ કરાય છે કે આ લક્ષણુ અસંભવિત છે
કારણ કે અમુક જ્ઞાન વિષયય છે એમ ક્યારે સિદ્ધ થાય કે જ્યારે
ઉત્તરમાં જ પ્રમાણુદૃતિથી એ જ્ઞાનનો બાધ થાય ત્યારે પણ તે જ
થવાનું નહિ, કારણ કે પ્રમાણુદૃતિ અને વિષયદૃતિ બંને નિ
રોધી હોવાથી જેમ જ્ઞાનથી જલ વિદ્યમાન હોય છે ત્યાંથી
અગ્નિનો ઉદય થતો નથી તેમ જ્ઞાનથી વિષયદૃતિ હોય છે ત્યાં
સુધી પ્રમાણુદૃતિનો ઉદય જ નહિ થવાનો વિશેષ સ્પષ્ટ કરી કહી
એ તો આ પ્રમાણુ-અદ્વ જે છે એ જ્ઞાન વિષયય છે એ દ્વિય
દ્રવ્ય જ્ઞાન તો અનરૂપ ઉદય પામવાનું કારણ કે એ જ્ઞાન ઉદય પા
મતી વખતે એનો પ્રતિબંધ નરનાર નથી અથવા શુદ્ધિવિ
ષે રજતનું જ્ઞાન તો થવાનું કારણ કે જે સમયે શુદ્ધિવિષે રજ

નો જાગૃતિજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન એ પૃથ્વી અથ જ અતદૂપપ્રતિ
ષ્ઠિત લીધેને પૃથ્વી એ બ્યાખ્યાનુસાર વિદ્યુદમાં એ લક્ષણુ ની અ
નિબ્યાપ્તિ આરે છે એ અગ્નિવાગાટે નિકલ્પના લક્ષણુમાં શબ્દ
જ્ઞાનનુસારી એ જ સુકેતુ હોવાથી આ વિષયયના લક્ષણુમાં શબ્દ
જ્ઞાનનુસારી એ પદ અગ્નિવાદાર સમજ લેવું એવું કહ્યું છે

તત્ત્વ જ્ઞાન ચાલ છે તે સમયે શુદ્ધિવિષે 'આ શુદ્ધિ' એવું વિ-
રોધી જ્ઞાન વિદ્યમાન નથી. પણ એક વખત દ્વિતીયજ્ઞાનનો વા ર-
જતત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયો તો પછી એથી વિરોધી જ્ઞાનનો, એકત્ય-
જ્ઞાનનો વા શુદ્ધિત્ત્વજ્ઞાનનો-ઉદય જ નહિ થયો, કારણ કે એ જ્ઞા-
નનું વિરોધી જ્ઞાન-દ્વિતીયજ્ઞાન-પ્રતિબંધકરણે વિદ્યમાન છે. તેથી વિ-
પર્યય જ્ઞાનનો ઉદય થયાથી પછી પ્રમાણ જ્ઞાનનો ઉદય જ થયો
મળવતો નથી તો પછી એ પ્રમાણ જ્ઞાન વિપર્યયનો બાધ કરે એ
તો આશા જ શી ! અર્થાત્ એ વિપર્યયનું લક્ષણ અમલવિત છે.
એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે -અહિં જે નિયમ કલો તે, ત્યારે જે પ-
દાર્થોનો ઉદય પરસ્પરની અપેક્ષાથી થયો હોય ત્યારે જ લાગુ પડે
છે જેમ વહ્નિનો ઉદય જનની અપેક્ષાથી જ થયો હોય ત્યાં જ
જલ હોય ત્યારે વહ્નિનો પ્રતિબંધ થવાનો પણ ત્યાં પદાર્થોનો
ઉદય પોતપોતાના કા-જીથી ચાલ છે ત્યાં તો એ નિયમ લાગુ પડતો
નથી, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં તો જે પદાર્થો બળવાન હોય -તે
ઉદય પામીને નિર્મલનો બાધ કરવાના જેમકે જસદ અને ગધકના
તેજસ્વરૂપ-કારણથી વહ્નિનો ઉદય થઈ શકે છે. તેથી એ કારણથી
વહ્નિનો ઉદય થયો એટલે પછી તે બળવાન હોય તો જવતો બા-
ધ કરવાનો. એ જ પ્રમાણે દૃષ્ટિદોષવિગેરે કારણથી વિપર્યયનો ઉદ-
ય થવાનો, અને વસ્તુસ્વરૂપથી પ્રમાણ જ્ઞાનનો પણ ઉદય થવાનો
એ ઉદય થયો એટલે પછી પ્રમાણનો સ્વભાવ જ બળવાન હોવા
થી એ પ્રમાણથી વિપર્યયનો બાધ થવાનો વિપર્યય અને પ્રમાણ એ
બંનેના કારણો બિન્ન બિન્ન હોવાથી એ બંનેનો ઉદય થઈ શકે છે
અર્થ જોતા તો વિપર્યયનો નાશ અને પ્રમાણનો ઉદય એ બંનેનું સ-
મઘાતીનજોવા છે તેથી વસ્તુસ્વરૂપ બળવાન હોવાથી તેનું જ્ઞાન
થતા જ તે વિપર્યયને બાધ-કરે છે એમા કોઈને શંકા હોય તો તે
હો પોતાનો અનુભવ જ તપાસી જોવો. તેથી આ લક્ષણો અદ્વિતી
છે એ મદન સિદ્ધ ચાલે છે

આ વિપર્યય વ્યવહાર તથા પરમાર્થ ઉભય સ્થળે અતિદુઃખ-
હોવાથી અત્યંત હેય છે તેમા પણ વ્યવહારવિષયક વિપર્યય -તો
સાધારણ દુખોને આપનાર છે જેનાથી આ દુર્નિવાર્ય સસારરૂપ
અનર્થ પ્રાપ્ત થયો છે તે જ મુખ્ય વિપર્યય અતિક્રોધજનક છે
તેથી સર્વથા હેય છે એ જ મુખ્ય વિપર્યયને શાસ્ત્રમાં અવિદ્યા,
અશિખતા, ગમ, દેવ તથા અભિનિવેશ એ પાંચ વિભાગ કરી
મનુષ્ય અવિદ્યા કહી વિસ્તારથી વર્ણવે છે યથાપ રાગ, દેવપાદિ

‘ચાતરપ નથી’ તેથી વિપર્યય નથી, પણ અવિદ્યારૂપ વિમર્શયથી અ-
 ભુગત હોવાથી વિપર્યયરૂપ ‘મણાપ’ છે. એ ‘પાંચ પ્રકારની અવિદ્યા
 આ વિપર્યયની રૂતિવિશેષ ન છે. એ ‘પાંચ પ્રકારની અવિદ્યારૂપ
 વિપર્યયને’ ન પ્રસંગે ‘શાસ્ત્રમાં’ તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર
 અને અધતામિસ્ર એ પાંચ અર્થેક સંજ્ઞાઓ આપી વર્ણન કર્યા છે.
 શીવિષ્ણુપુરાણમાં કહે છે કે:-

તમો મોહો મહામોહસ્તામિસ્રોઽન્યતેજકઃ ।

‘અવિદ્યા’ ‘વિપર્યય’ વાંદુમૂતા મહાત્મનઃ’ ॥

તમસ, મોહ, મહામોહ, તામિસ્ર અને અધતામિસ્ર એ પાંચ
 પ્રવૈભાણી આવધા, સર્વત્ર બ્યાપક હોવાથી વિષ્ણુ, મહાન ઇત્યાદિ સં-
 જ્ઞાથી ઓળખાતા પુરુષને પ્રાદુર્ભૂત થઈ છે. ત્યાં અભ્યક્તા, મહત્ત-
 રત્વ, અદ્વંકાર, અને પાંચ તન્માત્રા એ આઠ અનાત્મ પદાર્થવિશે
 થતી આત્મચુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા તે આઠ પ્રકારનું તમસ છે. અદ્વિધ
 અવિદ્યાને તમસ સંજ્ઞા યોગ્ય છે કારણ કે નેમ તમશુદ્ધી ત-
 ત્વ ‘કંઠાયેશુ’ રહે છે નેમ અવિદ્યાથી આત્મતત્ત્વ કંઠાયેશુ રહે છે.
 દેહાદિવિશે થતી આત્મચુદ્ધિનો પશુ આ તમસમાં ન અત-
 યોગ્ય કરાય છે. અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિરૂપ અદ્વિધ ઐશ્વર્ય ને
 વારતાવે જોતાં મોક્ષનું વિરોધી હોવાથી અગ્રેયરૂપ છે તેને વિશે
 થતી ગ્રેયરૂપ છાદિ તે અદ્વ પ્રકારનો મોહ છે. આ અદ્વિધ ઈ-
 શ્વર્યને પામવાથી તેને નં ગ્રેયરૂપ થાની ને ચોગીઓ તથા દેવો,
 અમૃતરૂપ મોક્ષને પામ્યા છે એમ માને છે તે આ અદ્વિધ મો-
 હરૂપ અરિમતાથી ગ્રસ્ત થયેલા છે. ચોગળત્રેકરીને આ અદ્વિધ
 કૈશ્વર્યને પામીને અર્થેશ્વ સિદ્ધરૂપ થઈને ઐશ્વર્ય તથા પારલૌકિક
 શાખાદિ પાંચ વિષયોને હું બોગવીશ—એ પ્રકારની પુદ્ધિ, તે અ-
 દ્વિધ મહામોહરૂપ રાગ છે. આના અણયથી મૂઢત થયેલા કાષ્ઠ-
 થી પ્રતિબંધને પામે સ્વારે અદ્વિધ ઐશ્વર્યને મેળવી શકેના નથી
 તથા તન્મૂલક ને ઐદિક અને પારલૌકિક શબ્દાદિ વિષયોનો બોગ
 તેને પશુ પ્રાપ્ત કરી શકેના નથી સ્વારે એ અદ્વિદ્યા અસિદ્ધિથી
 તે પ્રતિબંધક હિપરનો કૈષિ-દૈવ-તે અદ્વિદ્યા પ્રકારનો તમિસ્ર છે.
 એટલે પાંચ ઐદિક શબ્દાદિ વિષયો તથા પાંચ પારલૌકિક શબ્દા-
 દિ વિષયો અધિાત્ દ્વિધ શબ્દાદિ વિષયો ને એજી રૂપરૂપનઃ
 મચેદં મિત્યા છે તે તથા તેના સાધનભૂત અદ્વિદ્યારૂપ ઐશ્વર્ય ને

અરૂપત નદિ પશુ આધનરૂપે રિય માન્ય છે, એ અષ્ટાદશના
રિરેધી-પ્રતિજ્ઞક રિરે યનો દેહ તે અદાર પ્રમરનો તામિસ છે.
આ પ્રમરના સાધનરૂપ અષ્ટરૂપ આમર્યને પામી તથા તેથી શ
ન્દાદિ દર્શનરૂપ રિરેરોને પ્રાપ્ત કર્યા પછી એ સન પ્રત્યમા નાસ
પામી જને એ જાનથી થનો અનિનિરેશ તે અષ્ટાદશ પ્રમ-
રનો અધનામિસ છે દેવારિરિરમ એ મરનો અમુરારિધી ર-
ખિને નાગ ચાર એ પ્રમરો બર તે પશુ આ અષ્ટાદશ પ્રમરનો
અધનામિસ છે આ પ્રમાણે અવિચરિને તમમુરિરેર મરારી શા
અમા વર્યન કર્યા છે આ અસાત રિનારો પશુ થીસાપ્યકારિશ
મા પ્રતિપાલન કર્યા છે ત્યાં કર્યું છે ૩—

મદસ્તમતાઙ્ગાવધા માદસ્ય ચ દશાવિષા મદમાદ ।

તામિસાઙ્ગાવધા તથા મદ્યવધનામિસ ॥૪૮॥

તમમુ આઠ પ્રકારનું છે તેમ જ મોહ પશુ આઠ પ્રકારનો
છે મદામોહ ફગ પ્રમરનો છે તામિસ અરે અધનામિસ પ્રત્યેક
અદાર પ્રમરનો છે

આ અસાતરૂ ૧૭ જેનાથી તથા અરિયા, અન્નિતા, રાગ
દેહ અને અનિનિરેશ એ પાત્ર પરવાનો જે અવિશરૂતિ તે વિ
પયયરિશેર જ છે એ મુખ્ય રિયરૂપ દેવાથી અર્થાન સસારરૂ
પ અનર્થના મુનમુન દેવાથી અર્થ નિરેશ મરાર ચોગ્ય છે એ
જ આ સ્તવ મુખ્ય ગાત્રપ છે

આ પ્રમાણે રિપર્યયનુ રાત્ર પછી તમે હૃદયકમાનુમાર ત
ત્રીપ પ્રમરની રૂતિરૂપ નિકલ્પનુ રાત્ર પ્રતિપાલન કરે છે

શામ્દજ્ઞાનાનુર્પાતી ચત્તુર્રાત્ર્યો ધિકલ્પ ॥૧॥

સૂત્રાર્થ—શમ્દ તથા શમ્દજ્ઞાનને સર્વત્ર હર જ કરનાર
અથવા શમ્દના અવણુથી થનાર જે નિર્વસ્તુક જ્ઞાન તે વિ-
સ્પરૂતિ છે

શમ્દજ્ઞાનાનુર્પાતી એ સમસ્તપ ના જે અર્થ થાય છે

(૧) શમ્દય જ્ઞાન ચ શમ્દજ્ઞાને ત અનુગાતિની (ઉત્તરકાલે અવ-
સ્થ માવિની) ચમ્દય શમ્દ તથા શમ્દઅવણુથી થતું જ્ઞાન એ
બને જેનાથી સર્વત્ર થયા કરે છે તે એટલે જે મિથ્યાનાનથી બા-
ધકાણે તેમ જ અબ્યાવકાણે એમ સર્વદ શમ્દપ્રયોગ તથા તેથી ચ-
ત્ર મિથ્યાજ્ઞાન થયા કરે છે તે

(૨) શબ્દજનિતજ્ઞાનં શબ્દજ્ઞાનં । તદનુવાર્તેતું શૈલે વૈસ્ય સઃ એટલે શબ્દજ્ઞાનું જે શ્રવણ તે શબ્દજ્ઞાન છે. એ શબ્દશ્રવણથી નિર્ણય થવાપણુ જેને છે તે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ વૃત્તિ.

આ પ્રમાણે એ અર્થ આ પદના થઈ શકે છે. ત્યાં પ્રથમ અર્થ આ પ્રમાણે છે કે જે વૃત્તિથી શબ્દ તથા શબ્દજ્ઞાન બાધકાને તથા અબાધકાને થાય છે તે; અને બીજો અર્થ આ પ્રમાણે છે કે જે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન શબ્દના શ્રવણથી—તે જ્ઞાન બાધક થયેલું જણાય છે ત્યારે પણ તે બાધને જાણનાર વિવેકીને પશુ-થાય છે તે. આ બે અર્થમાંથી પ્રથમ અર્થમાં એ વૃત્તિને શબ્દજ્ઞાનના જનકરૂપે કહી છે અને દ્વિતીય અર્થમાં એ વૃત્તિને શબ્દશ્રવણથી ઉત્પન્ન થનારી કહી છે, એટલે કે ફેર છે.

વસ્તુશબ્દ—જે જ્ઞાનનાં વિષયરૂપ પદાર્થ નથી, અદ્વૈત જે જ્ઞાન નિર્વસ્તુક છે. આ પદનો અર્થ મિથ્યાજ્ઞાન; વા. વિ-પરીવર્તમાન છે.

આ સૂત્રથી વિકલ્પનું એ લક્ષણ કર્યું કે (૧) એ (બાધકાને, પશુ વિવેકીસુદાને) શબ્દજ્ઞાન કરાવનાર છે, અથવા તો શબ્દશ્રવણથી ઉત્પન્ન થનાર છે અને (૨) એ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે, અર્થાત્ એનો બાધ થાય છે. આ બે પ્રમાણથી જે વૃત્તિ, તેને આ રથને વિકલ્પવૃત્તિ કહી છે. વિકલ્પવૃત્તિના લક્ષણમાં આ બંને ધર્મો મુકવા જરૂરના છે. કારણ કે જે પ્રથમ ધર્મ માત્ર રાખીએ અને દ્વિતીય ધર્મ ઠાકી નાંખીએ તો એ લક્ષણની પ્રમાણમાં અતિ-વ્યાપ્તિ આવે. પ્રમાણરૂપ વૃત્તિથી પણ શબ્દજ્ઞાનવદર તથા તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. તેમ જ આપ્તવાક્યરૂપ શબ્દજ્ઞાનવદના શ્રવણથી આગમપ્રમાણરૂપ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી જે માત્ર શબ્દજ્ઞાન-રૂપાત્મો વિકલ્પ—એમ કહીએ તો યથાર્થ વસ્તુને વિષય કરનાર પ્રમાણવૃત્તિ પણ વિકલ્પમાં આવી જાય. એ અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા દ્વિતીય ધર્મ જરૂરનો છે. વિકલ્પનો દ્વિતીય ધર્મ એ છે કે એ મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ છે. પ્રમાણવૃત્તિ યથાર્થજ્ઞાનરૂપ હોવાથી એમાં આ દ્વિતીય ધર્મ નથી. તેથી એ વૃત્તિ-વિકલ્પમાં નથી આવતી. હવે જે માત્ર દ્વિતીય ધર્મ કહીએ અને પ્રથમ ધર્મ ઠાકી નાંખીએ તો વિકલ્પમાં વિષય પણ આવી જવાનો. જ્યારે જે જે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હોય તે સર્વ વિકલ્પ છે એમ કહ્યું ત્યારે વિષયપણુ-મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હોવાથી વિકલ્પ જ કરવાનો. આ અટકારવા, તથા યથાર્થ-વિકલ્પ

દ્વય વિપર્યયરૂપ એક અસમા છે તથાપિ કોઈ અસમાં વિરોધતાવા
જા છે એ પ્રતિપાદન કરવા પ્રથમ ધર્મની વંરૂર છે. પ્રથમ ધર્મથી
એ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે જેમ વિપર્યયમા એક વખત પ્ર-
માણ્યથી બાધગ્રાન થયું કે પછી એ મિથ્યાગ્રાનવિષયક શબ્દપ્રયો-
ગવિગેરે વિવેકીને છુટી જાય છે તેમ અહિં નથી. વિદ્યપમા તે
એ જ્ઞાનનું મિથ્યાત્વ જણાય ત્યારપછી પણ વિવેકી પુરુષોમુદ્ધા
એ મિથ્યાગ્રાનવિષયક શબ્દપ્રયોગાદિ દરે છે તેથી પ્રથમ પદ વિક-
લ્પની વિપર્યયથી વ્યાર્થિ કરવા જરૂરનું છે

આપમાને આ વિકલ્પવૃત્તિનું આ સૂત્રથી અર્થવિત્ત લક્ષણ કર્યું-
એ વિકલ્પવૃત્તિ કાચિત્ ભેદમા અભેદનો આરોપ કરે છે, ક્યચિત્
અભેદમા ભેદનો આરોપ કરે છે વિગેરે અનેક પ્રકારે પ્રવર્તે છે

"પુરુષતુ ચૈતન્ય" અહિં આ બે પદોનો 'દેવદત્તની ગાય' એ
બે પદોની મારફત વિશેષણવિરોધ્યબાધસંબંધ પ્રતીત થાય છે પણ
એ સંબંધ બધા ભેદ દોષ ત્યા જ સત્ય દરે છે આ સ્થળે પુરુષ
અને ચૈતન્ય એક જ હોવાથી એ સંબંધ મિથ્યા છે છતાં એવું
જાણનાર વિવેકી પણ એ પ્રકારેને વ્યાર્થ કરે છે તથા એ વાત્ક્ય-
થી એ વિવેકીને પણ એ વિશેષણવિરોધ્યબાધનું જ્ઞાન થાય છે તે-
થી એ જ્ઞાન વિકલ્પરૂપ છે તેમ જ "પુરુષ નિષ્ક્રિય છે" એવા-
કયનો અર્થ એવો છે કે પુરુષ ક્રિયાતાઅબાધરાજો કે એ વાત્ક્યમા
પુરુષ આધારરૂપે અને ક્રિયાનો અબાધ આધેયરૂપે પ્રતીત થાય છે.
તેથી આ વાત્ક્યથી પુરુષ અને ક્રિયાનો અબાધ એ બે વચ્ચે આ
ધારાધેયબાધસંબંધ પ્રતીત થાય છે. જ્યારે એ સંબંધીએ બિન્ન
બિન્ન વસ્તુઓ દોષ ત્યારે એ આધારાધેયબાધસંબંધ સત્ય ગણા-
ય છે જેમકે પાત્રમા જલ છે, વાગ્ધાન જલપૂરિત છે મર્યાદિ અર્થ-
ને પણ અબાધ આધારથી કોઈ બિન્ન વસ્તુ નથી પણ અધિકરણ
રૂપ જ છે તેથી આ સ્થળે જાને બિન્ન બિન્ન નદિ દોવાથી આ
ધારાધેયસંબંધ મિથ્યા છે, છતાં એ વાત્ક્યથી એની પ્રતીતિ થાય છે.
તેથી એ પ્રતીતિ મિથ્યાગ્રાનરૂપ છે વિવેકી પુરુષો એ જાણે છે છ-
તાં એ પ્રકારેને વ્યાર્થ કરે છે તેથી એ મિથ્યાગ્રાન વિકલ્પરૂપ છે
તેમ જ 'પુરુષ અનુભવિતરૂપ ધર્મજનો છે' એ વાત્ક્યમા માત્ર ઉત્પ-
ન્નિનો અભાવ વાસ્તવિક છે પણ એ અબાધ પુરુષની સાથે વિશેષ
જ્ઞાને પાત્રનાર કોઈ વસ્તુરૂપ ધર્મ નથી, છતાં આ વાત્ક્યથી એ

પ્રકારનું: જ્ઞાન વિવેકીને પણ થાય છે તથા વિવેકી પુરુષ બાધજ્ઞાન પ્રાપ્તિ.
પણ એવો પ્રયોગ કરે છે, તેથી એ નિશ્ચયજ્ઞાન પણ વિકલ્પરૂપિ છે.
તે જ પ્રમાણે 'વૃક્ષપર, ક્ષેપા, છે' એ વાક્યથી યત્ન જ્ઞાન પણ વિક-
લ્પ છે. ખરું જોતાં જ્યાં જ્યાં વૃક્ષત્વ હોય ત્યાં વૃક્ષ છે એમ કહે-
વાય. તો એ નિષ્કલ્પી સામાન્ય વૃક્ષ છે એમ, વસ્તુમતિથી કહેવાય.
એ જનણા છતાં પણ વિવેકી પુરુષ એ વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે. તે-
થી એ વાક્યથી યત્ન નિશ્ચયજ્ઞાન વિકલ્પ છે. એ જ પ્રમાણે આદ્ય-
શબ્દ, સમજાનું વિગત, વંધાનો પુત્ર ક્રિત્યાદિ, રાષ્ટ્રોના ક્ષત્રીથી
જે કોઈ વિગતાર રૂપિ થાય છે તે નિશ્ચયજ્ઞાનરૂપ છે અને વિવેકીને
પણ થતી હોવાથી તથા વિવેકી પણ એ રાષ્ટ્રોનો પ્રયોગ કરતા
હોવાથી એ નિશ્ચયજ્ઞાન વિકલ્પરૂપ છે. આ વિગતે, અસંખ્ય ઉદાહરણો
એ વિકલ્પરૂપિનાં મળી શકે છે. છતાં એનું સ્વરૂપ સ્ફુટ કરવા ઉપ-
યોગી ગણી આટલાં અત્ર ખતાવ્યાં છે. અન્ય ઉદાહરણો, દરેક પો-
તાના અનુભવમાંથી તપાસી લેવાં.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી વિકલ્પરૂપિનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે ક-
મપ્રાપ્ત નિદ્રારૂપિનું સ્વરૂપ-પ્રતિપાદન કરવા, કહે છે કે:—

અમાવશ્યત્યસાલંબના યુત્તિર્નિદ્રાશરણાં

સૂત્રાર્થ:—જાગ્રત અને સ્વપ્નવૃત્તિના અભાવના કારણરૂપ તમસને
વિષય કરનાર વૃત્તિવિશેષ તે નિદ્રા.

અમાવ:—અમાવ એટલે જાગ્રત અને સ્વપ્નવૃત્તિનો અભાવ.
પ્રાયશ્ચ એટલે (કાર્ય પ્રત્યક્ષ-ગૃહ્યતિ એ વ્યુત્પત્તિથી) કારણ વા
હેતુ. તેથી અમાવ:—એટલે જાગ્રત અને સ્વપ્નવૃત્તિઓનો અભાવ ક-
રનાર, જે અંતઃકરણનું વા ચિત્તનું, તમસુ હોય તે તમસને આશ્રયન
કરનાર—વિષય કરનાર.

યુત્તિ:—એટલે ચિત્તનો પરિણામવિશેષ. યદપિ, જ્ઞાનય: વચતદ્ય:
એ સૂત્રથી યુત્તિ: એ પદની અનુવૃત્તિ મળી આવે છે.
તથાપિ આ સ્થળે ખાણું. યુત્તિ પદ વાપર્યું છે તેનું કારણ
આ છે: યથા લોકો નિદ્રાને જ્ઞાનાભાવો નિદ્રા, જાગ્રતનો અભાવ તે નિ-
દ્રા—એ લક્ષણ કરી અભાવરૂપ માને છે. પણ એ જ્ઞાનનું, યોગ્ય
નથી. એ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાને આ પદ આ સૂત્રમાં મુક્યું છે,
તેથી આ યુત્તિપદ સાંભિખાય છે અર્થાત્ કેવળ અનુભવ, માત્ર ન-
હિ પણ વિધાન કરનાર છે.

આ મુત્રથી એ કહ્યું કે જામત અને સ્વપ્નમાં વિવિધ વિષ-
યોનું જ્ઞાન થાય છે તેથી એ અવસ્થામાં સત્ત્વ અને રજસુનું પ્રા-
ધાન્ય હોય છે. સુષુપ્તિમાં જામતની અને સ્વપ્નની વૃત્તિઓનો અભાવ
થાય છે. એ અભાવ સત્ત્વગુણથી તો થાય જ નહિ કારણ કે સત્ત્વ-
ગુણનો સ્વભાવ પ્રકાશ કરવું વિગેરે છે, પણ આત્માદન કરવાનો
નથી. તેમ જ રજોગુણથી પણ અતઃકન્ધ વા ચિત્ત ચંચલ થ-
ઈ વિવિધ વિષયોપ્રતિ ધાય છે અર્થાત્ વિવિધ વૃત્તિરૂપે પ્રદિશ્યમા-
પામે છે. તેથી રજોગુણથી પણ એનો સ્વભાવ આત્માદન કરવાનો
નહિ હોવાથી જામતસ્વપ્નવૃત્તિઓનો અભાવ થઈ શકે નહિ એ
અભાવનું કારણ તમો ગુણ છે. તમોગુણ આત્માદન કરનારા સ્વ-
ભાવવાળો છે તેમ જ એમાં ગૌરવધર્મ ઇ. તેથી એ અભાવનું કા-
રણ તમોગુણ જ ધટે છે એ તમોગુણને વિષય કરનાર વૃત્તિ જે સુષુ-
પ્તિમાં રહુરે છે તે વૃત્તિનું નામ નિદ્રા છે

નિદ્રા એ કેવળ વૃત્તિઓનો અભાવ નથી પણ વૃત્તિઓના અ-
ભાવના કારણરૂપ તમસૂને વિષય કરનાર ચિત્તની તામસ વૃત્તિ છે.
જે નિદ્રાને દૃષ્ટિરૂપ જ્ઞાન સમુદાય અને કેવળ જ્ઞાનના અભાવરૂપ લ-
ક્ષણે તો તેરલાથી નિર્વાહ થાય એમ નથી. જે સુષુપ્તિમાં નિદ્રા
નામની ચિત્તની વૃત્તિ નહિ હોય તો સુષુપ્તિમાં કશું જ્ઞાન નહિ થ-
સું જોઈએ, અર્થાત્ જ્ઞાનનો કેવળ અભાવ જ હોવો જોઈએ. અને
જ્ઞાનનો અભાવ હોય તો એ અવસ્થાના અનુભવની સ્મૃતિ પણ ન
થવી જોઈએ. કારણ કે સ્મૃતિ અનુભવમૂલક છે. તેથી જે સુષુપ્તિ-
અવસ્થે કોનો અનુભવ ન થયો હોય તો એ અવસ્થાની જામતમાં કશી સ્મૃ-
તિ ન થવી જોઈએ પણ તેમ તો છે નહિ સુષુપ્તિથી જામતમાં પ્રવેશ-
ના આલેખને અરણ્ય થાય છે. ક્યાં તો 'હું' સુએથી સુતો હતો, આ-
'હું' મન પ્રસન્ન હતું—સ્વપ્ન હતું' ઇત્યાદિ પ્રકારનું આત્મિક નિદ્રા-
'હું' ક્યાં તો 'હું' દુઃખથી સુતો હતો, મારું મન ચચલ થઈ જમતું
'હું' ઇત્યાદિ પ્રકારનું રજસ નિદ્રાનું, અથવા તો 'હું' મૂઢ થઈ રહ્યો
હતો, મારો ગાત્ર બારે-ચર્ચ ગયેલા હતાં, મારું મન આંતર યયું
હતું—જાણે ખીજાથી હજી કરાયેલું હોયની એવું 'હું' ઇત્યાદિ
પ્રકારનું તામસ નિદ્રાનું સ્મરણ સર્વને અનુભવથી સિદ્ધ છે. તેથી જા-
મતમાં સુષુપ્તિવિષયક સ્મૃતિ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે એ સ્મૃતિની
લક્ષણપતિમાટે સુષુપ્તિમાં કોઈ અનુભવ - કરનાર વૃત્તિ અવશ્ય અંગી-
કાર કરવી જોઈએ એ વૃત્તિ તે નિદ્રા છે. તેથી નિદ્રા જ્ઞાનનો અ-
ભાવ નથી પણ વૃત્તિરિચ્છે છે એ સિદ્ધ થાય છે. સ્મૃતિ પણ ત્રિ-

સુ પામંતુ ચદ્વોચં મોષા મોગચ મદ્વેન્ બ્રમત્, સ્વપ્ન અને સુપુ-
 પ્તિ એ બંન્ન અવસ્થામાં જે બોધ, બોક્તા અને બોગ યાચ છે-
 ઈત્યાદિ વચનથી સુપુત્તિવિષે બોધ અને બોગને કથન કરે છે ત્યાં
 વૃત્તિદર્શન એ બોગ સખ્દનો અર્થ છે અને એ વૃત્તિનો જે વિષય
 હોય તે બોધ છે. તેથી એ શ્રુતિ સુપુત્તિવિષે 'વૃત્તિ' તથા તેના વિ-
 ષય છે એમ બોધન કરે છે. તેમ જ શ્રુતિમાં સુપુત્તિના બોગ બો-
 ગવતારને (વૃત્તના જ્ઞાનને) અંતઃસંજ્ઞા નામ આપ્યું છે તેા એ-
 કી પેણ સુપુત્તિમાં બોધ્યેય વૃત્તિને શ્રુતિ અવસ્થા એ ગીદાર કરે
 છે, તેથી આગમ પ્રમાણથી પણ નિદ્રા એ વૃત્તિ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે નિદ્રા એ કેવળ જાગૃતના અભાવ નાથી પણ એક
 જાગૃતની તામસવૃત્તિ છે અને તેમાં યાગની સાક્ષાત્ વિરોધી છે
 અને તેથી અવશ્ય નિરોધ કરવાયાગ્ય છે એ તત્ત્વવેતુ આ સૂત્રથી
 પ્રતિપાદન કર્યું. હવે કમગ્રાસ હોવી સ્મૃતિવૃત્તિનું પ્રતિપાદન
 કરે છે.

અનુભૂત વિવગ્રાહસંપ્રમોષોઃ સ્મૃતિઃ, ૧-૩૨ ॥

સંપ્રમોષઃ—પ્રમાણાદિથી અનુભવ કરાયેલા વિવગ્રથી અધિકૃત
 અમદ્વેય અધ્યાત્મ નેદ્રાપ્રાપ્ત જ શ્રદ્ધા તે સ્મૃતિ.

અનુભૂતઃ—અનુભૂતી થી વિવગ્ર (સ્મૃતિવૃત્તિ) સ્મૃતિઃ 'અ-
 સંપ્રમોષઃ' અનુભૂત એટલે પૂર્વ અનુભવ કરાયેલા, તાત્વ સર્વેસા વિવગ્ર
 એટલે સ્મૃતિની વિવગ્ર.

અસંપ્રમોષઃ—એ શબ્દ ચોરીવાંચક મુદ્ધ પ્રાપ્તિપરથી વ્યુ-
 ત્પન્ન થયે છે, તેથી સંપ્રમોષ એટલે ચોરી અને અસંપ્રમોષ એટલે

નિદ્રા એ તામસી વૃત્તિ છે તથાપિ એના સાત્ત્વિક,
 રાજસ અને તામસ એ ત્રણ વિભાગે આ પ્રમાણે કરવામાં આવે-
 છે. નિદ્રા એ વૃત્તિ હોવાથી ચિત્તતા પરિણામદાય છે અને તેથી એ
 મધ્ય ત્રણ દ્રવ્યના અવયવીરૂપ છે. ત્યાં જ્યારે એ વૃત્તિમાં તમસનું
 પ્રાધાન્ય, તેથી ન્યૂન સત્ત્વ અને તેથી ન્યૂન રજસ હોય ત્યારે એ
 નિદ્રા વૃત્તિને સાત્ત્વિક કહી છે; જ્યારે તમસનું પ્રાધાન્ય, તેથી
 ન્યૂન રજસ અને તેથી ન્યૂન સત્ત્વ હોય છે ત્યારે એને રાજસી
 નિદ્રા કહી છે; અને જ્યારે સત્ત્વ, રજસનો પ્રભુ આભિમય થય
 સચિવવિના રાજ્ય કરનાર રાજાની માદક કેવળ તમસ જ રાજ
 કરે છે ત્યારે એ તમસવિષયક વૃત્તિ તામસી નિદ્રા છે.

ચોરી નદિ કરવી તે, અર્થાત્ અસ્તેષ્વ સ્વાં પોતાની નદિ ગણાતી મિલકતનું અદ્યુ એ ચોરીનો અર્થ છે. આ સ્થળે જે અનુભૂત વિષય છે તે સ્મૃતિવૃત્તિની પોતાની મિલકત છે. તેથી તેટલાનું અથવા તેથી ન્યૂન વિષયનું અદ્યુ જે એ વૃત્તિ કરે તો તે ચોરી નથી. પણ તેથી અધિક વિષયનું અદ્યુ કરવું એ ચોરી છે તેથી જમપ્રમોયઃ પદ્ધતિ એ અર્થ થયો કે અનુભૂત વિષયથી અન્યનું અદ્યુ ન કરવું અર્થાત્ તેટલાનું અથવા તેથી ન્યૂન અર્થનું જ અદ્યુ કરવું તે. તેથી પ્રકૃત સમસ્ત પદ્ધતિ એ અર્થ થયો કે અનુભવ કરાવેલા જે વિષયોનું એટલે ઘટાદિ પ્રાણ પદાર્થો તથા ઘટાદિ આકારને પામેલી જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનેનું જ અદ્યુ તે.

આ સૂત્રથી સ્મૃતિનું એ સ્વરૂપ નીકળ્યું કે અનુભવ કરાવેલા ઘટાદિ પ્રાણ વિષયો તથા તે સમયે થયેલી ઘટાદિઆકારવાળી ચિત્તની જેવૃત્તિ તેથી અરિકતુ અમદ્યુ એ સ્મૃતિ વૃત્તિ છે. ખરું જોતાં તો અરિકતુ અદ્યુ ન કરવું એ સ્મૃતિ વૃત્તિનો ધર્મ છે, છતાં ધર્મ અને ધર્મીની અભેદવિવક્ષાએ આ સ્થળે એ અમદ્યુને સ્મૃતિ કહી છે. તેથી સ્મૃતિનું એ સ્વરૂપ થયું કે જે વૃત્તિ અનુભૂત પ્રાણ વિષયનું તથા પ્રાણાકાર વૃત્તિનું જ માત્ર અદ્યુ કરે છે તે વૃત્તિ સ્મૃતિ છે. સ્મૃતિવૃત્તિનું સ્વરૂપ 'તે દેવદત્ત,' 'તે ગંગ,' 'મંદ્રાદિ પ્રકારનું' છે એ લક્ષણગા સ્મૃતિને વૃત્તિ કહેવાથી સ્મૃતિના કારણરૂપ, તથા અનુભવરૂપ પડ્યો હોવાથી અનુભવના કારણરૂપ સંસ્કારની વ્યવસ્થિત ક્રમ છે તેમ જ સંકલ્પ દેવદત્ત-તે દેવદત્ત આ છે, એ પ્રકારનું જ્ઞાન જેને પ્રત્યક્ષિગા કહે છે તેની પણ આ લક્ષણથી વ્યવસ્થિત કરાય છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષિગાના સંકલ્પ દેવદત્ત-તે દેવદત્ત-એ અંશમાં તે દેશગણાદિનિષિદ દેવદત્ત અનુભવાપેસો હોવાથી સ્મૃતિ છે. પણ અવ્ય-આ-એ અંશમાં અનુભવ છે તેથી પ્રત્યક્ષિગા સ્મૃતિ અને અનુભવ બંનેને મિત્રણ કરનાર હોવાથી એ પ્રત્યક્ષિગાનો સ્મૃતિમાં અનર્જાવ થયો નથી. પ્રત્યક્ષિગાનો સ્મૃતિ અને અનુભવ એ બંનેમાં અનર્જાવ થઈ શકે છે. તેથી આ સૂત્રમાં કરેલું સ્મૃતિનું લક્ષણ યોગ્ય છે અથવા તો 'તે દેશ કાળનો અનુભવ થયેલો છે, તેમ જ દેવદત્તનો અનુભવ' પણ થયેલો છે છતાં એ બેના સંબંધનો અનુભવ નથી થયો અને સ. દેવદત્ત-તે દેવદત્ત-એમાં એ સંબંધ પણ વિષયરૂપે બાંધે છે તેથી એ જ્ઞાનમાં અનુભૂત વિષય પણ છે અને તેથી એ સ્મૃતિ સૂત્રના લક્ષણથી ન કહેવાય એમ કોઈ કહે તો સૂત્રથી સ્મૃતિનું આધારણ સ્વરૂપમાત્ર

ખતાન્યુ' છે અને સ્મૃતિનું સાસ્ત્રીય લક્ષણ તો સંસ્કારજન્ય જ્ઞાન સ્મૃતિઃ
'અનુભવથી પરેલા સંસ્કારથી ચનાર જ્ઞાન તે સ્મૃતિ છે'—એ જ છે
એ ઉત્તર હિત છે. આ લક્ષણમાં એ અત્યાપ્તિ નથી આવતી.

આ સૂત્રના અનુભૂતવિષય એ પદમાં અનુમૂર્તિ યા વિષયો
એ પ્રમાણે વિમલ કરવાથી આ અર્થ નિકળે છે કે એ સ્મૃતિના
વિષયરૂપે જેમ આજ ઘટાદિ વિષયો હોય છે તેજ પ્રમાણે પૂર્વનું
ઘટાદિ જ્ઞાન પણ હોય છે ત્યાં પ્રથમ ઘટાદિ વિષયો તથા તદ્વિષ-
યક જ્ઞાન એ બંનેનો અનુભવ થયેલો હોય છે. પ્રથમ આ ઘટ છે
એ પ્રમાણે જ્ઞાન થાય છે. તેથી એ જ્ઞાનમાં ઘટ માધ્યરૂપે પ્રતીત
થાય છે. તદનંતર ષટ્જ્ઞાનવાન્ અહં ષટ્જ્ઞાનવાનો હું છું એ
પ્રમાણે અનુભવ થાય છે. એ અનુભવ જેને અનુભવસાય કહે છે
તેમાં ઘટજ્ઞાન પણ વિષયરૂપે જાણે છે. તેથી ઘટજ્ઞાનરૂપે વૃત્તિ પ-
ણ અનુભૂત થયેલી હોય છે. તેથી અનુભવમાં ઘટ તથા ઘટજ્ઞાન
એ બંને વિષયો હોય છે. એ અનુભવ સંસ્કારાનુભૂતીય સંસ્કાર-
ચિત્તમાં પાડે છે. તે સંસ્કાર કાલાદિ અભિર્ભવક (જમત કરનાર)
મગવાથી જ્યારે ઉદ્ભૂત થાય ત્યારે સ્વસમાન સ્મૃતિનો જ પ્રાદુ-
ર્ભાવ કરે છે. કારણકે અનુભવના સરખો સંસ્કાર અને સંસ્કારના
સરખો સ્મૃતિ હોય એવો નિયમ સર્વત્ર છે. એ નિયમથી, જ્યારે
એ સંસ્કાર ઉદ્ભૂત થવાનો ત્યારે ઘટાદિ આજ વિષય તથા તેનું
વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એ બંનેનું સ્મરણ કરાવવાનો, તેથી સ્મૃતિમાં ઘટાદિ
આજ વિષય તથા વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એ બંને જાણવાનાં. આ રી-
તે અનુભવ અને સ્મૃતિ બંને સરખાં છે કારણ કે અનુભવમાં પ-
ણ આજ અને જ્ઞાન બંને જાણે છે અને સ્મૃતિમાં પણ તેમ જ છે.
તથાપિ અનુભવમાં વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન મુખ્ય છે એ ષટ્જ્ઞાનવાન્ અહં એ
વાક્યથી જ સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને સ્મૃતિમાં તે દેવદત્ત ઇલાદિથી
જેમ સ્પષ્ટ જણાય છે તેમ આજ મુખ્યરૂપે જાણે છે. અનુભવમાં
જ્ઞાનના વિશેષરૂપ ષટ્ હોય છે અને સ્મૃતિમાં તો ઘટ જાતે જ
નિશેષરૂપ હોય છે, તેથી અનુભવમાં જ્ઞાનની મુખ્યતા છે અને સ્મૃ-
તિમાં આજની મુખ્યતા છે. તેથી અનુભવ અને સ્મૃતિનો 'આ અ-
નુભવમાં પણ ભેદ છે. બાકી સ્મૃતિમાં પણ આજ અને વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન
બંને વિષયરૂપે જાણે છે, એ તો સિદ્ધ છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી સ્મૃતિવૃત્તિનું—જે પાંચ પ્રકારમાંની, છે-
છી વૃત્તિ ધત્તી તેનું—પ્રતિપાદન કર્યું.

આ રીતે આ સૂત્રોથી યોગનું સ્વરૂપ કહ્યું; તથા તેને ઉપયોગી વૃત્તિનું સ્વરૂપ તથા વૃત્તિના પાંચ પ્રકાર કહ્યા. એ પાંચે પ્રકારની વૃત્તિનાં સ્વરૂપ પણ કહ્યાં; તથા કહ્યું કે આ પાંચે પ્રકારની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવો; એ કરવાથી શું ફલ થાય છે એ પણ સંશેપમાં કહ્યું. હવે એ નિરોધ કરવાનો કલ્પો પણ તે ઉપાયવિના થવો અશક્ય છે. તેથી ઉપાયનું પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે. એ ઉપાયોનું સાધારણ પ્રતિપાદન કરવા ઉત્તર પાંચ સૂત્રો રચ્યાં છે. ભાં પ્રથમ તો એ ઉપાય કયા છે તે કહે છે.

અભ્યાસવૈરાગ્યાભ્યાં તન્નિરોધઃ ॥૧૨૨॥

સૂત્રાર્થ—એ પાંચે પ્રકારની વૃત્તિઓનો નિરોધ અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે થાય છે.

અભ્યાસ—એટલે અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યવડે. આ પદ તૃતીયાત્ હોવાથી સાધનનો નિર્દેશ કરનાર છે તથા આ સૂત્રમાં સાધનનું વિધાન કરવાનું હોવાથી આ પદ જ વિધેયનું પ્રતિપાદન કરનાર છે.

તન્નિરોધઃ—એ પાંચે પ્રકારની વૃત્તિઓનો નિરોધ.

આ સૂત્રથી પૂર્વે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે એ વૃત્તિનો નિરોધ કયા ઉપાયથી કરવો તેનો એ ઉત્તર આપ્યો કે અભ્યાસ તથા વિરાગ એ સાધનોથી એ વૃત્તિનો નિરોધ કરવો. આ સૂત્રથી નિરોધના સાધનરૂપે બે ઉપાયો કહ્યા: (૧) અભ્યાસ અને (૨) વિરાગ. ભા એ બંનેમાંથી ગમે તે એક ઉપાય સાધક કરે તો આજે એમ છે કે સાધકે એ બંને ઉપાયોનું અનુદાન કરવું જરૂરનું છે એ વિચારવાનું છે, અર્થાત્ આ સૂત્રમાં જ વિગેરે કોઈ શબ્દ ન હોવાથી એ બે ઉપાયોનો વિકલ્પ સૂત્રકારે કહ્યો છે કે એ બંનેનો સમુચ્ચય કહે છે એ સમયસ્થિત રહે છે ભા પૂર્વપક્ષ એ પ્રાપ્ત થાય છે કે એ સાધનોનો વિકલ્પ ત્રયકારને માન્ય છે કારણ કે દુષ્ખનો અત્યાવ એ મુખ્યફલ છે. એ ફળના સાધનરૂપે યોગનું વિધાન છે. ભા દુષ્ખ થવાનું કારણ પદાર્થોપરની આનુક્રિય છે તરણ કે આસક્તિના અભાવે દુષ્ખ થતું હોવાનું નથી અન્યના સખ જે-ઠને માણસને દુષ્ખ થતું નથી પણ પોતાના પ્રિય માતેના પદાર્થોના નાશ વા વિયોગથી જ દુઃખ થાય છે એ સંપંને અનુભવમિદ્ધ છે. એ ઉદાહરણથી એ અપદ્દ દેખાય છે કે દુષ્ખનું કારણ મરણ વા વિયોગ નથી પણ જે પદાર્થના વિયોગ વા મરણથી દુષ્ખ થાય છે તે પદાર્થવિષેનો માણસનો સખ જ કારણ છે. એ મરણ

વા વિયોગથી જ દુઃખ થતું હોય તો સર્વદા સર્વના મરણથી દુઃખ થતું નેધએ. પણ તે તો છે નહિ. તેથી આસક્તિ વા રાગ એ જ દુઃખનું કારણ છે. આસક્તિ વા રાગને લીધે જ વૃત્તિઓ વિષયમાં સામેલી રહે છે અર્થાત્ ચિત્ત મંચલતાને પામી એકાગ્ર વા નિરુદ્ધ રહેતું નથી, પણ વૃત્તિવાળું રહ્યા કરે છે. તેથી એ આસક્તિ વા રાગને દૂર કરવા વિરાગમાત્રની જરૂર છે. અથવા તો પોતાનું દુઃખમાત્રથી સહિત પુરુષત્વ બળુવારૂપ (એટલે પોતે સર્વ દૃશ્યપ્રપંચથી વિવક્ષણુ છે તથા તેથી બિન્ન છે એ બળુવારૂપ) વિવેકપ્રપાતિમાત્રની જરૂર છે, તેથી ક્યાં તો વિરાગની વા ક્યાં તો અભ્યાસની-એમાંથી એકની-સાધકને માટે જરૂર છે. પણ બંનેની જરૂર નથી. તેથી આ રચને આ બે સાધનોનો વિકલ્પ વિવક્ષિત છે એ પ્રાપ્ત થયું.

એ પૂર્વપક્ષ વિશેષ વિચારથી યોગ્ય હતો નથી. કારણ કે ચિત્ત એક નહીં પણ છે અને તે બે પ્રકારે વદન કરે છે. કવચિત્ સંસારસાગરતરફ વદન કરે છે, અને કવચિત્ કેવલપ્રસાગરતરફ વદન કરે છે. સ્વાભાવિક રીતે સર્વ જીવોની ચિત્તનદી સંસારસાગરતરફ વદન કરતી હોવાય છે. શ્રીકોટિનિપદૂર્ગમં પણ કહ્યું છે કે પરાવિજ જ્ઞાને વ્યતુળા સ્વયંભૂઃ—અર્થાત્ સર્વ ધન્દ્રિયોને પરાધર્મને જોનાર રૂપે જ રચી છે, અર્થાત્ એ ધન્દ્રિયોથી ચિત્ત સંસારતરફ જ ખેંચાયેલું રહે છે. તેથી નિરોધમાટે સાધકને બે કર્તવ્ય છે. એક તો એ નદીના સંસારસાગરતરફના માર્ગને રોધવો તથા એ નદીને કેવલપ્રસાગરતરફ વાળી એને ત્યાં જ લીન કરી દેવી. એ બે કર્તવ્યની સિદ્ધિ થાય છે ત્યારે જ પદાર્થનિરોધની સિદ્ધિ થઈ કહેવાય છે. એ બે કર્તવ્યમાટે સંત્રોક્ત બંને સાધનોનો સમુચ્ચય જરૂરનો છે. વૈરાગ્યથી સંસારતરફ વહેતા પ્રવાહને અટકાવાય છે અને અભ્યાસથી એ પ્રવાહને કેવલપ્રસાગરમાં લીન કરાય છે. એટલે ચિત્તવૃત્તિ વિષયાભિપ્રાય રહે છે તેને વિષયમાં દોષદર્શન નહિ ઉપાયોથી નેતરફ જતી બધે પાપરામાં આવે છે અને એ વિષયતર જતી અટકેલી વૃત્તિઓને પુરુષતત્ત્વમતિ અભ્યાસરૂપ ઉપાય વડે લપ્ત જવામાં આવે છે. તેથી વિરાગ અને અભ્યાસ એ બંને સાધનો નિરોધમાટે પ્રતિસાધકને જરૂરનાં છે. આમ હોવાથી જ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં બંને સાધનોનો સમુચ્ચય કર્યો છે. ત્યાં કહ્યું છે કે

અસત્યમ મહાનાહો મનો દુર્નિર્માદં ચરુષ' ।

અભ્યાસેન જુ શાન્તેય વૈરાગ્યેન ચ કુચ્યતે ॥

હે મહાબાહુ! મન વા ચિત્ત અતિચંચલ હોવાથી તેનો નિ-
ગ્રહ વા નિમગ્ન કરવો એ નિઃસંશય અતિક્ષિપ્ત છે. તથાપિ એ
ચિત્તનો નિરોધ અભ્યાસ તંથા વિરાગ એ બે ઉપાયોથી થાય છે. શ્રી-
કૃષિણ ભગવાને પણ વૈરાગ્યવાદમ્યાસાય ॥ અ. ૨. સૂ. ૩૬ ॥ એ
સૂત્રથી વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બંનેનો સમુચ્ચય કહ્યો છે. શ્રી-
મદ્ વિદ્યારણ્યપાત્રીએ પણ એમ જ કહ્યું છે કે જોગ તીવ્રવેગ-
વાળા નદીપ્રવાહને સેતુબંધનથી તોતરફ વહેતો અટકાવીને એ-
તરતરફનો અન્ય આડો પ્રવાહ નહેર કાઢી ચલાવાય છે, તેમ વૈ-
રાગ્યવડે ચિત્તનો વિષયનરફનો વેગ અટકાવીને સમ.ધિના અભ્યા-
સવડે અંતર્મુખ વહેતો અન્ય પ્રચાલ પ્રવાહ ચલાવાય છે. અર્થાત્
વૃત્તિનિરોધમાટે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ બંને જોડાએ છીએ. શ્રીસુ-
રેશ્વરાચાર્યે પણ હ્રદયમુગ્ધવિરક્તસ્ય સત્ત્વ પ્રજિહાસતઃ । જિજ્ઞાસોરેવ ક-
ત્ત્યાડપિ યોગેઽસ્મિન્નપિચારિતા ॥ અંદિક અને પારબૌદિક વિષયોવિશે
નિરક્ત થયેલા તથા સત્ત્વરને ચિત્તથી છોડી દેવા હૃદયનાર કોઈ
જિજ્ઞાસુ પુરુષ જ આ યોગમાટે અધિકારી છે. આ વાક્યથી પણ
વૈરાગ્ય અને પછી યોગરૂપ સમાધિનો અભ્યાસ એ બંને જરૂર-
નાં હોય છે.

આપ્રમાણે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ તો બંને જરૂરના છે એ-
ટલું જ નહિ પણ સાધકને તો બંનેનું અનુષ્ઠાન સાથે જ કરવું
જરૂરનું છે. કોઈ એમ ધારે કે પ્રથમ ચતુર્થ વૈરાગ્ય 'સિદ્ધ કરીને
પછી અભ્યાસમાં પ્રવેશું' તો તે યોગ્ય નથી. કારણ કે અભ્યાસ
વૈરાગ્યનો ઉપકારક છે અને વૈરાગ્ય અભ્યાસનો છે. જોડ્યો વખત
ચિત્ત વિષયમાં પ્રીતિથી ગ્રહિત રહે છે તેટલો વખત તે સદજ મ-
યાનથી અંતર્મુખ કરી શકાય છે અને જોડ્યો વખત ચિત્ત અંત-
ર્મુખ રહે છે તેટલો વખત ખુલી રીતે તે વિષયથી વિમુખ રહે છે.
તેથી અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બંને પરસ્પરના ઉપકારક હોવાથી બં-
નેનું અનુક્રાન પણ સાથે જ કરવું પડે છે.

•તામિવેગોપેન નદીપ્રવાહં સેતુવન્થેન નિવાર્યં કુલ્યા પ્રણયનેન શેલા-
મિમુલ તિર્યકપ્રવાહાન્તરમુત્પાત્તેન તથા વૈરાગ્યેન ચિત્તનણ વિષય-
પ્રવાહ નિવાર્યં સમાધ્યમ્યાષેન પ્રજ્ઞાન્તઃ પ્રવાહ સંપાદયતે ।
(જીવન્મુર્તિવિધેક)

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી યોગના સામાન્ય એ સાધનો કહ્યા હવે એ એ પદોથી-અભ્યાસ અને ઘેરાગ્રય એ એ અર્થ મદ્ય કરવાનો છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ અભ્યાસ કોને કહેવો અને ઘેરાગ્રય કોને કહેવો વગેરે પ્રતિપાદન કરે છે તા પ્રથમ અભ્યાસનું કથન કરેલું હોવાથી અભ્યાસનું પ્રથમ પ્રતિપાદન કરે છે,

તત્ત્વ સ્થિતૌ યત્નોઽભ્યાસ ॥૧૩॥

સૂત્રાર્થ —ત્યા ચિત્તની પ્રચાન્તવાહિતા સ્થિતિભાટેના સાધનેનું અનુદાન તે અભ્યાસ છે

તત્ત્વ—એટલે અભ્યાસ અને ઘેરાગ્રય એ એ સાધનમધ્યે

સ્થિતૌ—ચિત્તની રાજમ્ અને તામસ ધૃતિરહિત જે અનુસ્થાપને પ્રચાન્તવાહિતા કહે છે તે સ્થિતિ સ્થિતિ શબ્દનો અર્થ ધૃતિ માનવો અનાવ નથી કરેલું કે એ સ્થિતિની સિદ્ધિઅનન્તર સ પ્રગ્તા તોગ થાય છે એમ ઉત્તર સૂત્રમા કહ્યું છે તેથી ને સ્થિતિનો અર્થ ધૃતિમાનનો નિરોધ નવાત્ અસપ્રગ્તાયોગ લક્ષ્યે તે અસપ્રગ્તાયોગની સિદ્ધિપણી સ પ્રગ્તાયોગ થાય છે એવો વિપરીત અર્થ પ્રાપ્ત થાય, તેથી સ્થિતિનો અર્થ પ્રચાન્તવાહિતા નામની અવસ્થા બેવો યોગ્ય છે જિજ્ઞાસા એ સંપત્તિ છે, તથાપિ એ સંપત્તિ અનુર્થના અર્થમા હોવાથી નિમિત્તસત્ત્વ છે જેમ જમણિ દ્વિપત ક્ષતિ ચર્ચમા હાથીને મારે છે એ વાચ્યમા જમણિ એ સંપત્ત્યવત છે તથાપિ એ વાચ્યનો અર્થ 'અર્થમા' રાધીને મારે છે, એમ હોવાથી એ સંપત્તિ અનુર્થના અર્થમા છે તેમ આ રચને પણ છે તેથી સ્થિતૌ એટલે ચિત્તની પ્રચા તવાહિતા અવસ્થાભાટે અથવા તે સ્થિતૌ એ સંપત્તિ જ રાખીએ તે સ્થિતૌ નો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો —સ્થિતિને વિષય લક્ષને તેથી એ સંપત્તિ આધાર-સંપત્તિ મર્થ

યત્—એટલે સ્વલ બહિમુખ યત્નર ચિત્તને મારે (અનિમાનીએ) સર્વથા નિમ્ન મુખ એ પ્રચરનો માનસ જે સાદ અથવા તે એકમતાની ખાચરૂપ સ્થિતિને સ પાદન કરવાના ઉત્સાહથી આનંદ કરેવામા આવતા બહાવી વગેરે સાધનોનું અનુદાન

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ચિત્તની રાજમ્, તામસ ધૃતિઓના નિરોધથી થતી એકમતાની ખાચરૂપ જે પ્રચાન્તવાહિતા સ્થિતિ તે ને સ પાદન કરવાની ઇચ્છાથી શુદ્ધ, વીર્ય વગેરે સાધનોનું ધન

પુનઃ અનુશન કરવું તે અભ્યાસ છે, અર્થાત્ એ રિચિતિની જ્યાં સુધી મિદ્ધિ થાય ત્યાં સુધી એ સાધનોનું વારંવાર અનુશન કરવા કહ્યું તે અભ્યાસ છે.

આ પ્રમાણે અભ્યાસનો અર્થ કરવાથી અભ્યાસ શબ્દથી સમાધિનો અભ્યાસ કહેવા છે એ પ્રકારનો ભ્રમ દૂર થાય છે. સમાધિના સાધનરૂપે અભ્યાસરૂપ માધનનું નિધાન અત્ર કહ્યું છે. તે સમાધિ કેવી રીતે મિદ્ધિ થાય એના ઉત્તરમાં 'મમાયિતુ પુનઃ પુનઃ અનુશન ક્યુ' એમ કહેવું અનુચિત છે તેથી અભ્યાસ ને 'પુનઃ પુનઃ કરાગા અનુશનનો' વાચક છે તે શબ્દથી સમાધિના અભ્યાસનું મદલું નથી થતું પણ સમાધિનાં સાધનોના પુનઃ પુનઃ અનુશનનું મદલું થાય છે.

આપ્રમાણે આ શ્રુતથી અભ્યાસનો અર્થ પ્રતિપાદન કર્યો, એ અભ્યાસથી અનાદિ કાળથી બંધાયેલા વાસનારૂપ સંસ્કારોનો શાશ્વત્થ થાય છે, તથા ચિત્તમાં જે રજસ્મૃતમસૂતું પ્રાધાન્ય છે તે મદી જાળ સરનું પ્રાધાન્ય થાય છે, એકવું જ નહિ પણ ક્રમે ક્રમે એ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો અનિબન યર્થ શુદ્ધસત્ત્વિક દ્રવ્યનું પ્રાધાન્ય થાય છે એ શુદ્ધમારિક દ્રવ્યનું બળ જામે છે ત્યારે જ એકમતાની ધ્યાનરૂપ પ્રશાન્તતાદિના ત્રિધિ પ્રાપ્ત કામ્ય છે તેથી અભ્યાસ શરૂ કરવા કે તત્ત્વ પ્રશાન્તતાદિના ત્રિધિ થતી નથી પણ તેને માટે એ અભ્યાસરૂપ મમાયિસાધનનું પુનઃ પુનઃ અનુશન કેટલાંક વિગે મલ્લવાણું હોવું જોઈએ છે, તેનું પ્રતિપાદન કરવા હવે કહે છે કે—

સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારામેવિનો દદ્ધમ્મિઃ॥૧૪॥

સૂત્રાર્થ —એ અભ્યાસ બ્યારે દીર્ઘકાળપર્યંત તથા નૈરંતર્ય કરીને આદરવડે મર્મ પ્રકારે સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે, અર્થાત્ રિચિતિને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે (અર્થાત્ દૃઢનિષ્ઠક થાય છે)

ચ —એટલે ઉક્ત પ્રકારનો અભ્યાસ.

તુ —એ શક્તિનો નિરામ કરવા અર્થે થક્યુ છે. ત્યાં એ શક્તિ સાનાગ્ય રીતે થાય છે કે 'ઉપલા સૂત્રમાં સમાધિસાધનનો અભ્યાસ કરવો એમ કહ્યું. ત્યાં એ સમાધિસાધનનું ત્રણ વાર વાર અનુશન કરવું એટલે 'એ ગાઝવચન ચન્તિાર્થ થયું. તે પછી એ ત્રણ ચ. ૨ વખતના અનુશનથી અનાદિનાથી બંધાયેલી વાસનાનો શાશ્વત્થ

‘યથોન્નેષ્ઠએ. પણ તે તો સંભવતો’ નથી તેથી અભ્યાસરૂપ સાધન યોગ્ય નથી, ’ એ શંકાનો પરિહાર આ સૂત્રથી કરવો છે એ ખતાવનાર તુ શબ્દ છે.

દર્શકાલ—એટલે દીર્ઘકાલસુધી, નૈરંતરે કરીને, રાતકાર એટલે આદર ના પ્રીતિવડે એનું આસેવન (સર્વ પ્રકારે સેવન) કરાય તો જ.

દદ્યુગિઃ—એટલે દૃઢ છે બુદ્ધિ નામ વિષય જેનો એવો માય. હાં એ સ્થિતિવિષયક અભ્યાસ હોવાથી એ અભ્યાસનો વિષય પ્રશાન્તવાદિતા સ્થિતિ છે. એ બુદ્ધિ દૃઢ થાય—અર્થાત્ સિદ્ધ થાય.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એ નિરોધનાં વા સમાધિનાં સાધનોના અભ્યાસ જો (૧) દીર્ઘકાળપર્યંત કરવામાં આવે, (૨) નૈરંતરેથી એટલે નિરંધાનરહિતપણે કરવામાં આવે તથા (૩) આદર વા પ્રીતિપૂર્વક ધ્યાન દૃઢ એ કરવામાં આવે તો જ એ પોતાના લક્ષ્ય વિષયક ચિત્તની પ્રશાન્તવાદિતા સ્થિતિ વા તેથી થતી સમાધિને વ્યુત્થાનસંસ્કારથી અભિભવ ન પામે એવી દૃઢ કરી શકે. આ રી. તે આ સૂત્રથી એ અભ્યાસનાં ત્રણ વિશેષણો કહ્યાં. હાં એ વિશેષણો જરૂરનાં છે કે કેમ એ વિચારીએ. ત્યાં પ્રથમ તો એ અભ્યાસ દીર્ઘકાળસુધી કરવો એ કહ્યું છે, અર્થાત્ ત્રણ આરંભારંભ અભ્યાસથી આવે એમ નથી. પણ એ પ્રથમ માંખા વખતસુધી કરવો જરૂરનો છે. કારણ કે એ અભ્યાસથી દૃઢ એકાગ્રતા વા નિરોધ સિદ્ધ કરવાનો છે. એકાગ્રતા વા નિરોધ દૃઢ ક્યારે થાય કે જ્યારે એનો વ્યુત્થાનસંસ્કારથી (બદિભૂખ કરનાર સંસ્કારથી) અભિભવ ન થાય સારે. વ્યુત્થાનસંસ્કારો અનાદિ કાળથી જીવને બંધાયા છે, તેથી એ અતિસાંખ્યા વખતથી બંધાયેલા સંસ્કારોનો અભિભવ કરવા અથવા તો એની સામે ઠકી રહેવા નિરોધસંસ્કારો અતિબળવાન થવા જોઈએ. હાં એક વખત નિરોધસાધનનું અનુધ્યાન કરવામાં આવે તો તેથી માત્ર એક નિરોધસંસ્કાર પડે. પુનઃ જ્યારે એ નિરોધસાધનનું અનુધ્યાન કરવામાં આવે ત્યારે પ્રથમ પહેલા નિરોધસંસ્કારને પતકિંચિત્ બળ મળે. એપ્રમાણે જેમ જેમ અધિક અધિકવાર સાધનોના અનુધ્યાનની આદરિ કરાય તેમ તેમ એ નિરોધસંસ્કારો વિશેષ વિશેષ બળવાન થતા જાય. અને અંતે જ્યારે એ નિરોધસંસ્કારો વ્યુત્થાનસંસ્કારોથી અલંત બળવાળા થાય ત્યારે એ નિરોધસંસ્કારો વ્યુત્થાનસંસ્કારોથી કેવલ આગ ચઢ રહે અર્થાત્ પોતાના કાર્યરૂપ એકાગ્રતાધારમાં ભેગ પડી જાય નહિ આવવા દે.

તેથી ધણા લાખાકાળથી જ ધામેલા તથા બળ પામેલા વ્યુત્થાનમ-
સ્કારોનો અભિભવ કરવા એ અભ્યાસ દીર્ઘકાળનો હોવો જોઈએ, એ
મ્મદ છે

અર્થાત્ એવું સમજવાનું નથી કે વ્યુત્થાનમસ્કારો અનાદિકા-
ળના હોવાથી એનો અલગ અભિભવ કરનાર તથા અ તે દાહ
કરનાર નિરોધસસ્કારો પણ અપરિમિતકાળસુધીના હોવા જોઈએ,
અર્થાત્ અભ્યાસ અપરિમિત કાળસુધી કરવો જરૂરનો કે, અને તેથી
અર્થાત્ અશક્ય છે કારણ કે આ સંદિગ્ધા આદિ નિયમેને સ્થાપ-
નાર ઈશ્વર અતિદયાળુ છે અને તેથી જ તેમણે એવો નિયમ સ-
શક્ત હતા સ્થાપ્યો નથી કે અજ્ઞાનમૂલક સસ્કારોનો અભિભવ ત-
થા દાહ કરના મધ્યસ્થિતિયક સસ્કારો તેટલા જ કાળના હોવા જોઈએ
એ વ્યુત્થાનમસ્કારો માત્ર અવિદ્યામૂલક છે તેથી તેના મૂલનો
અભિભવ થવાથી એ સર્વનો અભિભવ અને અ તે દાહ થઈ જાય
છે મહાધિસસ્કારો વા નિરોધસસ્કારો મધ્યસ્થિતિયક પ્રકાશનાર
હોય છે તેથી એક વખત દહાપરોક્ષ જ્ઞાન થાય એટલે પછી
વ્યુત્થાનમસ્કારો બાંધ કરનાર થઈ પડતા નથી તેથી એ અભ્યા-
સ જેવું કેન દહાપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાન છે તેવું અનુબંધાન અનતકાળ-
સુધી કરનાર નથી અને તેથી અમર્ય નથી પણ જેમ જ્યાં સુધી
આખા નિકળેલા સુધી અવગાનક્રિયા કરતી જરૂરની છે, તેમ જ્યાં
સુધી અપરોક્ષ તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી જ એ અભ્યાસ કરવાનો
છે એ અભ્યાસ પોતાના દ્વિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એટ-
લે તરત જ સ્વભાવથી અવિદ્યાને બાંધ થાય છે તથા અને અવિદ્યા
સસ્કારો પણ દગ્ધ થઈ ચિત્તની સાથે નાશ પામી જાય છે બાકી
એ તો ખરું છે કે જેમ ચિત્તને એક પ્રકારનો અભ્યાસ ધણા લા-
ખાકાળથી પડ્યો હોય કે તો તે અભ્યાસને (દગ્ધ નહિ કરી) અ-
ટકાવીને અન્ય અભ્યાસ પાડવામાટે ધણો લાગે કાળ પ્રયત્ન કરવો
પડે છે તેમ વ્યુત્થાનમસ્કારો તત્ત્વજ્ઞાનમા બાંધ ન કરે અને નિ-
રોધસસ્કારો પોતાનું કાર્ય કરી શકે તેટલામાટે વ્યુત્થાનમસ્કારો-
ને બળ ન આપીને નિરોધસસ્કારોને જ ધણા લાખાકાળસુધી બળ
આપ્યા કરવું પડે છે, અર્થાત્ પ્રસ્તુત અભ્યાસ ધણા લાખાકાળ-
સુધી કરવો પડે છે એ કારણથી જ શ્રીકૃષ્ણે જગવાને કહ્યું છે કે
જનેવજન્મસંસિદ્ધસાત્તો યાતિ પરાં ગતિમ્ । અનેક જન્મોના અભ્યાસથી
ગતિ રીતે સમાધિ યોગ્ય ચિત્ત સિદ્ધ થાય છે, સારે પછી ઉત્કૃષ્ટ ગ-
તિને મમાય છે તેથી અભ્યાસ ધણા લાખા કાળસુધીનો હોવો જોઈ

એ સિદ્ધ થયું કે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, દેવ, સંબંધી વગેરે પદાર્થો દૃષ્ટાવિષય છે અને સ્વર્ગાદિ લોકાદેશો અને પ્રકૃતિધર્મો એ આનુશ્રવિક વિષય છે, એ બંને પ્રકારના વિષયોપરિતિ જે સાધકને વિનુશ્ચિત થઈ છે તેને એ પ્રથમ પદનો અર્થ છે.

વર્ણકારસંજ્ઞા—એટલે એ પદાર્થો મારે વશ છે, હું એમને વશ નથી—એ પ્રકારની સિદ્ધ વિનુશ્ચિત જે થઈ છે તે.

વૈરાગ્ય—યોગના સાધનરૂપ વૈરાગ્ય છે.

આ સૂત્રથી વૈરાગ્યનું લક્ષણ કર્યું છે. તેમાં વૈરાગ્ય એ પદ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર છે અને વર્ણકારસંજ્ઞા એ પદસુધીનું સર્વ લક્ષણ છે ત્યાં વૈરાગ્યનું એ લક્ષણ કર્યું કે સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, દેવ વગેરે લૌકિક પ્રમાણથી જાણાતા પદાર્થો બંધનના હેતુરૂપ છે તે, તેમ જ સ્વર્ગાદિ પદાર્થો પણ બંધનના હેતુરૂપ છે તે ક્ષમવિધ પદાર્થોમાં દોષદર્શનદ્વારા થતી જે વર્ણકારસંજ્ઞા વિનુશ્ચિત છે તે યોગના સાધનભૂત વૈરાગ્ય છે.

અર્થે દૃષ્ટાદિ પદાર્થોને બંધનના હેતુરૂપ કહેવાનું કારણ તો એ જ છે કે એ પદાર્થો દુઃખ આપનાર છે અને ક્ષેપને દહાવનાર છે. એ વાત સદૃશ વિચારથી જાણ્ય એમ છે. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટ પદાર્થો લખ્યા. દૃષ્ટ પદાર્થો વ્યક્તિરૂપે તો અનંત છે, તેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ લઈ તેના દોષોનું પ્રતિપાદન મત્તમાં થયું અસંભવ છે. છતાં સામાન્યરૂપે એ સર્વ પદાર્થોના ત્રણ વિભાગ થઈ શકે છે. તે આ છે: ધન, સ્ત્રીપુત્ર અને યશસ્. એ ત્રણે પ્રકારના પદાર્થોપરિતિને પ્રેમ જેને શાસ્ત્રમાં વિનેયણ, પુત્રધરેયણ અને લોકેયણ કહી વર્ણવ્યું ક્યો છે તે દુઃખ અને ક્ષેપને જ કલ્પન કરનાર છે અને તેથી દેવ છે. શ્રીમદ્ધાર્મપરોપનિષદમાં તે પુત્રેયણયા વિતેયણયા ક્ષોકેયણયા વ્યુત્પાય ત્રિજ્ઞાપ્યર્થે વર્ણિત—આત્મવત્તરનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકે પુત્રેયણાદિ ત્રિવિધ ઇષણોના ત્યાગ કરી ત્રિજ્ઞાપ્યર્થે સેવે છે—ઈત્યાદિ વચનથી એ ઇષણને દેવ જ કહી છે. આપ્રમાણે સાધકમાં એ ત્રિવિધ ઇષણને દેવ કહી વર્ણવ્યું કરી છે તેનું કારણ એ જ છે કે એ ઇષણોના વિવેચન પદાર્થો દોષથી ભરેલા છે. શ્રીપદ્યદર્શના ચલ્યાનંદ પ્રકરણમાં ભગવાનનરતન-ચ: વિઠ્ઠલે ક્ષેપણેનિર્દે: દુઃખોઽપિ મર્મપાતેન પ્રત્યેક જ વાખતે ॥ ઇત્યાદિ વચનોથી એ પ્રમાણે કહ્યું છે કે આંસુથી પુત્ર યથો નથી ત્યાંસુધી તો તે ચાતાની અપ્રાપ્તિને સ્ત્રી જાતપિતાને પરિતાપવં-

ગેરે દુઃખો આપે છે. પુત્ર ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે નાના પ્રકારનાં આધિઆધિવગેરે દુઃખો સાદાત્ માતાને તથા એ ઉભયવિષે આસક્ત મૂર્ખ પિતાને આપેછે. ગર્ભમાં રિયતિ પામ્યા છતાં પણ મામાપને ગર્ભસ્ત્રાવગેરેવડે અનેક ભયદુઃખને આપે છે. પ્રસવસમયે માતાને પ્રાણાન્તર્સંકટ આપેછે. પ્રસૂત યથાપછી પોતાને વિષે આસક્ત મામાપને ગ્રહપીડા તથા રોગાદિ નિમિત્તથી અપાર કષ્ટસદન કરાવે છે એમ દરતાં કૈભાર અવસ્થાનો યાવછે ત્યારે રખેને એ મૂર્ખ રહેશે એ પ્રકારના ભયથી મામાપનાં મન નિરંતર મંતપ્ત કરે છે. અને કદાચ દૈવયોગથી મૂર્ખ રહેછે તો તો પછી જીવતાપર્યંત અપાર દુઃખોને ઉપજાવેછે. ઉપનયન યથાપછી જો વિદ્યા ભણતો નથી તો દુઃખ આપે છે. કદાચ નિદાન યાવ છે તો પછી પોતાને માટે, સુલક્ષણી કન્યાની ગાથ તથા તેની ચિંતાથી મામાપને અસહ્ય દુઃખનો હેતુરૂપ થઈ પડે છે. કદાચ તેથી કન્યા મરજેછે તો પણ રખેને એ પરસ્પીણપટતાવગેરે દોષોવાળો થાય એ ચિંતાથી મામાપને બાળે છે, અને તેવા દોષોવાળો થાય છે તો તો જીવતાં જ દુઃખદાતા થાય છે એટલું જ નહિ પણ મામાપના મૃત્યુપછી પણ અનેક કષ્ટનો હેતુ થઈ નીવડેછે કદાચ આ સર્વ યાવ છે છતાં કુટુંબી થઈ દ્રવિદ રહેછે તથા યશકીર્તિવાળો થતો નથી તોપણ મામાપને સતાપનો હેતુ થાયછે આ સર્વ થતાં જો મૃત્યુને અધીન થાય છે તો તો પછી અપાર કષ્ટને આપેછે.† આ પ્રમાણે જન્મથી પૂર્વે, જન્મથી તે મૃત્યુપર્યંત અને મરણમગ્ને અને પછી એમ સર્વકાળે પુત્ર કેવલ દુઃખનો જ આપનાર છે એ સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ પોતાના મૂર્ખ મામાપને રાગરૂપ ક્લેશ ઉપજાવી નિરંતર પિતૃમ્હણથી બાંધે છે તથા રાગદ્વારા અંતે મુક્તિનો વિરોધી થાય છે. તે જ પ્રમાણે સ્ત્રી—ગેરે શીયોગવાસિષ્ઠમાં માતૃપાવાલિકાચારુ યત્નલેહકાન્તરો હતાદિ શ્લોકથી કલ્યાણપ્રમાણે આત્મંત દુર્ગેષવુક્ત માંમની પુત્રનિકારૂપ છે તથા શરીરે સ્નાયુ, અસ્થિ, રુધિર, મન્મલવગેરેથી તથા નાનાવિષ ચંચીથી જ ભરેલી છે, અર્થાત્ કોઈ પણ શુદ્ધ પદાર્થથી રહિત છે તે—પોતાની પ્રાપ્તિ પૂર્વે, પ્રાપ્ત યથાપછી અને મરણથી પતિને કેવળ દુઃખ આપનાર તથા પો-

† વિશેષ માટે જુઓ શ્રીસિદ્ધાન્તસિન્ધુ પ્રથમ રત્ન, શ્રીઅંશુમાન રાત્ન અને મનીષા રાત્રીનો સંગ્રહ.

રનો છે એ મિદ્ધ યામ છે

આ પ્રમાણે ધણા વર્ષપર્યંત અભ્યાસ કરે પણ જો એ અભ્યાસ વિરમી નિરમીને કરવામાં આવે તો તે ઈષ્ટિત ફલને પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ એ અભ્યાસ નૈરતર્યથી કરે. જરૂરનો છે જો વિરમી વિગમીને કરવામાં આવે તો મધ્યના મગ્ધા સાધનના સમયો જામવું નહીં રહેવાના અને વ્યુત્થાનમસ્મરો જામવું થવાના તેથી એ સાધનમસ્મરા ન્યૂનમન થઇ જવાના અને વ્યુત્થાનમસ્મરો જે હીષ્ટુજન થતા હતા તે પુનઃ જ્યાં પામવાના વિરમી નિરમીને અભ્યાસ કરવાથી ધણા વધપછી પણ તે માણસ વગમમ ઘેગનો ઘેગ જાવી રહે છે જેમ મનમહામ દેવો વખત કમાણી કરે, મધ્યે પાછુ ખર્ચે વા લુટાય વળી મહાણી કરે તે વળી નુકાસ એમ અને વા ગયા કરે અને પછી ફેટલાક વધને ન તે પોતાની સી નકે તથામે તો પુછ નગમનનદિ જેવી જ નીચે છે તે જ પ્રમાણે જે માણસ નિ મી વિરમીને અભ્યાસ કરે છે તે દેવો વખત વ્યુત્થાનમસ્મરપ શત્રુજનને હણીને નિરોધખલ પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી વળી દેવો વખત નિગધજનને હણીને શત્રુજનને વધારે છે તેથી ધણા નિષ્પછી પણ મોતે માધનનો આરબ કર્યો તે વખતની ચિતિના સુધિમા જાવી રહે છે તેથી અભ્યાસનું અનુષ્ઠાન નૈરતર્યથી કરવું જરૂરનું છે

આ પ્રમાણે દીર્ઘકાળ તથા નૈરતર્યથી અભ્યાસ કરે પણ તે જો આદરવિના કરે તો તેથી શ્રીરોગવાચિધ્ધમા જન્મ કુલદખ્યત ઘણીવાસનમ દુર ગતમના જનુ કયામશ્રવણ વર્ણા ઇત્યાદિ વચનથી આ પ્રમાણે ચિત્તની વાસનાને ક્ષય કરવાનું કામ કરના હતા પણ નદિ કર્યા જેવું થાય છે જેમ મધા અવશ્ય કરે. માણસને થી અન્ય નિરવગા ચિત્તને જામવા દે છે તો તે મધાના ફલને ન દિ પામતા કયા અવશ્ય કરીને કુટયા મન તોએ ન આવ્યું થઇ શાન એ કરેણીના પાત્રરૂપ થાય છે તેમ આદરવિના કરેનું યો ગાનુષ્ઠાન પણ નદિવત્ ફરને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી યોગાનુષ્ઠાન આદરરૂપ પ્રીતિમદિત રોવું જોઈએ (આદરનો ખીજો અર્થ તપ, જ હન્ય વિના ચદા વગેરે મુલે અમ પણ કરવામાં આ યો છે તો એવો આદર સાધકે રાખવો જોઈએ એ પણ તપણ પ્રદ્યવર્ણ

જો શબ્દો ત્રીજે અર્થે લા વિશેષ કામ અને નસીરવા દનો પરિહાર એવો પણ કરવામાં આ યો છે સ્વાદિના સ્વરો માટે જુઓ મીનિદાનનિન્દુ પ્રથમ રાત તથા જીવન્મુખિવિરેક

વિષયાત્માનમન્વિષ્ય એ અતિવાક્ય કટે છે)

આપ્રમાણે આ સત્તથી દીર્ઘકાળસુધી, નેરતર્ક કરીને તથા આદરથી/અભ્યાસ કરવો એ પ્રતિપાદન કર્યું હવે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય બે સાધનોનો નિર્દેશ પૂર્વસૂત્રમાં કર્યો છે તેમાં આ મૂત્રાથી અભ્યાસ માત્રનું પ્રતિપાદન થયેલું હોવાથી ક્રમપ્રાપ્ત વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન હવે કરે છે એ વિરાગ બે પ્રકારનો છે (૧) અપર અને (૨) પર એ બેમાં સપ્રજાત યોગનો સાધક અપર વિરાગ છે અને અસપ્રજાત યોગનો સાધક પર વૈરાગ્ય છે તેમાંથી ભૂમિકાક્રમપ્રમાણે પ્રથમ અપર વૈરાગ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે

દષ્ટાનુશ્રવિકવિષયવિત્તુષ્ણસ્ય ઘર્ષીકારસક્ષા વૈરાગ્યમ્ ॥૧૫॥

સૂત્રાર્થ:—લૌકિક અને વૈદિક વિષયોપ્રાંત જે ઘર્ષીકાર સપ્રજાત વિત્તુષ્ણા તે વૈરાગ્ય છે

દષ્ટા—૬૮ અને આનુશ્રવિક વિષયોમાં દોઢદર્શનથી થયેલી વિત્તુષ્ણા જેને ઘર્ષ છે તે સાધ ને આ દષ્ટ એટલે લૌકિક પ્રમાણથી જાણી શકાય એવા અર્થોત્ આ લોકના જાનુધાવિક ગુરુપાઠાદનુશ્રૂયતે હિતિ અનુધત્તો વેદ । તત્ત મવ આનુશ્રવિક ॥ શ્રી શુરુમુખથી જે અનુશ્રુ કરાય છે તે અનુશ્રવરૂપ વેદ છે તેમાં કહેના તે આનુશ્રવિક વિષય એ શબ્દ વિમ વચ્ચે બંધનના અર્થક વિમ ધાતુરૂપ રથી આવે છે તેથી બંધનના હેતુભૂત પદાર્થોનો વાચક છે આથી શ્રી, પુત્ર, ધન, ક્ષેત્રવગેરે પદાર્થો લૌકિક પ્રમાણથી જાણી શકાય એવા હોવાથી તથા એમના પ્રતિનો પ્રેમ બંધનના હેતુરૂપ હોવાથી એ સર્વે દષ્ટ વિષયમાં આવે છે શ્રી સદ્ગુરુ, ઇષ્ટની પ્રતિમાવગેરે પદાર્થો લૌકિક પ્રમાણથી અનુશ્રવરૂપે જાણી શકાય એવા છે છતાં તે અર્જુ વાસ્તવ સ્વરૂપ લૌકિક પ્રમાણથી જણાય એનું નથી તેથી તથા એમના પ્રતિનો પ્રેમ બંધનના હેતુભૂત નથી પણ દૈવસ્થના હેતુરૂપ છે તેથી એમનું દષ્ટ વિષયમાં અદ્યુ થતું નથી તે જ પ્રમાણે સ્વર્ગાદિ પદાર્થો વેદ્યી જણાના હોવાથી તથા એ પ્રતિનો પ્રેમ બંધનના હેતુરૂપ હોવાથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય છે તેમ જ વૈદિક અને પ્રકૃતિવ્યવસાય એ પણ વેદ્યી જણાના હોવાથી તથા બંધનના હેતુરૂપ હોવાથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય છે શ્રી સદ્ગુરુ વા ઇષ્ટનું વાસ્તવ સ્વરૂપ તથા વિવેકપ્રાપ્તિ એ પદાર્થો જોયે વેદ્યી જણાય છે છતાં એ બંધનના હેતુરૂપ નથી પણ દૈવસ્થના હેતુરૂપ છે તેથી એ પદાર્થો આનુશ્રવિક વિષય નથી તેથી

તામા મિથ્યા મોહ ઉપજતી ખરા પરમાર્થથી તથા સન્ધ્યસરૂપ ૬
 રૂપ આશ્રમથી બંદ કનાર જ છે. તે જ પ્રમાણે ધન, ક્ષેત્ર વ-
 જેરે માટે પણ છે એ પદાર્થોમાટે કલ્પ છે કે અર્પનામમને ફેરવત.
 ચેક પરિપાલન । નાચે દુઃખ વ્યયે દુઃખ વિગર્થા દેશનારિણ ॥ એમની
 પ્રતિમા નાનાવિધ અપાર સકટ છે, પ્રાપ્ત થયાપછી પણ એ પો-
 તાના રક્ષણમાટે ગતિદિનમ ચિતા તથા રક્ષણના યોજનારૂપ નના
 વિંધ કષ્ટ કરાવે છે, પોતાના વ્યયસનયે અસન્માર્ગે ન વ્યય થાય તે
 ને માટે અનેક ચિતાઓ કાઢે છે અને જો તેવે નાજે વ્યય થાય છે
 તો તો પછી અસંખ્ય શાખાવળા દુ ખજાનુ બીજક જ થાય છે
 તેમ જ પ્રાણુરાણુ, પેસો અને મન સ્વભાવથી જ અચક્ષ્ણ હોવાથી ત-
 થા આ પ્રવાહરૂપ સસાગમા પડેયો ઝાઝ પછુ પદાય સહાગળ એકે
 રથસે મિથિતિ કરીને રહે એ અસમર હોવાથી ચિતામા અપરિમિત દુ ખ
 આપી અ તે એ ધન જાય છે આશ્રમાણે આત્મ, મધ્ય અને અ તે ધન
 કેવળ દુ ખરૂપ જ છે અને પોતામા આમશ્ચિ કરારી દેવજાણુ-
 જેરે બધેનેને ઉપજનનાર છે * આ જ પ્રમાણે વિદ્યા, રૂપ, વશ વ
 જેરે સર્વ પદાર્થોમાટે જાણુ છે તેમ જ અદ્ભુતવાળે અધ્યામને પા-
 તી દુ ખ અને મેલના હેતુરૂપ થનાર જે પોતાનો દેહ તે પશુ
 મર અનર્થનુ જૂન છે તેથી હક પદાર્થો તો સર્વ દુ ખના જ આ
 પનાર છે અને તેથી પ્રેમના પાન નથી.

હવે આનુચવિક પદાર્થ લઈએ એ વિરોમા સ્વર્ગાદિ ભોક,
 વેદેશ અને પ્રકૃતિનવપદ્ય છે ત્યાં સ્વર્ગાદિ ભોક તો પ્રશ્નિદ છે વેદેશ
 એટલે વિદેહ થતુ તે જે શ્રવે ઉપાસનાના બળથી ચ્યુરદેહિના માર મુ-
 ક્ષમદેહથી જ દિવ્ય ભોગને ભોગવે છે તે વિદેહ કહેવાય છે એ
 વિદેહ પુરુષો મહાત્મની અદ્ભુત જીવિ દિવ્ય ભોગને ભોગવે છે જે
 શ્રવે એથી પણ બળવતી ઉપાસનાએ કરીને અધિ- બુદ્ધિમત છે
 તે આત્મજુસદિત મહાત્મી બદાર જઈ ધનામયરૂપ પ્રધનમા લી-
 ન મધ રહે છે તથા વિદેહ વગેરે દેવાનુ પણ શાનન કરનાર છે.
 તે પ્રકૃતિલીન કહેવાય છે એ બેમા ફેર એટલે છે કે વિદેહ પુરુ-
 શો માત્ર જ મહાત્મા રહેવા હોય છે અને પ્રાણીઓની અપેક્ષાથી
 ન્યૂન અર્થવર્તમા હોય છે તથા અલિન વિરોગને ભોગવે છે પ્રકૃતિ
 લય પુરુષો જ્ઞાતાત્મી મય દાયો બદાર ગમેલા હોય છે તથા પોત ના

* વિશેષ માટે જુઓ શ્રીમ મિતીનુજી વિતીયાસ કાન્ડ-ગીદ
 રાત અને ચિરિબનો સવાદ.

શુદ્ધ સંકલ્પમાત્રથી અતિશુદ્ધ વિષયોને 'ભોગ્ય' છે 'આ પ્રજ્ઞે' પદાર્થો આનુભવિક વિષયો છે. તથાપિ એમાં ક્ષેપ, અતિશય અને વિનાશ વગેરે દોષો છે. સ્વર્ગોદિ, ભોક્ષી તેમ જ 'વેદેશ્ય'દિસ્થિતિથી પણ પુનઃ આરુપિ થાય છે, તેથી એ સર્વે ક્ષેપ, દોષવાળા છે. તેમ જ સ્વર્ગોદિ ભોક્ષકતા, વિરેહક, સામર્થ્યક અધિક છે વિરેહકતા પ્રતિલક્ષણ સામર્થ્ય અધિક છે અને પ્રકૃતિવ્યવહારતા પણ ધિવરણ અધિક સામર્થ્ય છે તેથી એ સર્વે પદાર્થોમાં અતિશયરૂપ, દોષ, છે. તેમ જ પુનઃ આરુપિ હોવાથી અતે વિનાશ તો છે જ. તેથી એ સર્વે પદાર્થો પણ ક્ષેપાદિદોષવાળા છે શ્રીસાંખ્યકારિકામાં પણ ર-જ્ઞદાનુભવિક સંકલ્પિશુદ્ધિદેહવાતિશયયુજ્ઞ એ કારિકાથી એ ત્રણે પદાર્થોને ક્ષેપાદિદોષવાળા કહ્યા છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ૬૯ અને આનુભવિક પદાર્થો અર્થનના હેતુરૂપ તથા ૬૯ અદ છે +

એ સર્વે વિષયોના આ પ્રકારના તથા અન્ય અનેક દોષો ને છે તે જણાવે તેનો પુનઃ પુનઃ વિચાર કરવાથી એ વિષયોમતિ વિરુદ્ધતા થાય છે અર્થાત્ એ પ્રતિનો શ્રેય ક્રમે ક્રમે જોઈો થઈ અતે નાશ પામે છે એ વિરુદ્ધતાને જ સાધારણ રીતે વિરામ કહે છે. એ વેશમ્ય ને પ્રકારનો દોષ છે (૧) સાધ્ય અને (૨) સિદ્ધ. આ સાધ્ય વૈતુષ્ઠ્ય વા વેશમ્ય ભૂમિકાક્રમથી ત્રણ પ્રકારનો છે (૧) યતમાનસજ્ઞા (૨) ક્ષતિરેહસજ્ઞા અને (૩) દુષ્ટિદ્રવ્યસજ્ઞા ના રૂપેષાદિના યોગપૂર્વક વેશમ્યના સાધનરૂપ દોષદર્શનારિતુ ને અતુ પ્ધાન કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ ચિત્તમાં રહેનાર રાગાદિને યતન કરવામાટે દોષદર્શનાદિમા કરાનો આરબપત્ત તે યતમાનસજ્ઞા વેશમ્ય રહેવાય છે, તથા એ વેશમ્યની ભૂમિકાને પણ યતમાનસજ્ઞા રહે છે, એ ભૂમિકાની નિદિર્ઘનતર આ આ ઇન્દ્રિયોનો જય થયો છે અને આટલી ઇન્દ્રિયોનો જય બાકી છે. અથવા આટલા ક્ષેપ પંચ થયા છે અને આટલા પંચ થવાના બાકી છે. એ પ્રકારના વિભાગરૂપ અતિરેકનુ અવધારણુ કરવું તે, અતિરેકસજ્ઞા ભૂમિકા છે ૩૫, રસ વગેરે જાલોન્દ્રવ્યના વિષયવિષે, રાગાદિનો દાવ થયા પછી માત્ર ચતુરથ એક જ ઇન્દ્રિયના માત્રાપમાન દિ વિષયવિષે રહેના રાગદોષાદિનો રાગદોષાદિનો યોગપૂર્વક કરાતો ક્ષેપ તે એક દ્રવ્યસજ્ઞા ભૂમિકા છે. અથવા ઇન્દ્રિયોની જલ્દિમુખે પ્રવૃત્તિ કરા

૧+ આ જ અર્થનું વિશેષ પ્રતિપાદન સુત્રથી આગળ આવનાર છે તેથી તે આ

યજ્ઞ દોષદર્શન સાધ્ય છે. વિવેકશ્યાતિ જો સાલ્પિક-ચિત્તની એક જગત
 તરી. (એકમતાની) જુદી છે. એ જગત પૃથ્વ સ્વરૂપથી બિન્ન
 છે. પેલો તો ક્ષુદ્રસ્થ નિત્ય છે, નિષ્ક્રિય તથા કેવલ તિરેક છે, અને
 આ વિવેકશ્યાતિરૂપ સત્ત્વગુણસમીકૃત જગત તો સત્ત્વગુણનું કાચે
 દોષથી વિનાશી છે, પરિણામી છે, વિપ્રવસાયે સંજય કરવા શિ-
 શાવાળી થનાર છે તથા વિપરતો સંગ કરનાર દોષથી નિરૂપ ને
 થી. આ પ્રમાણે બિન્ન થઈના આશ્રુવરૂપ દોષથી એ વિવેકશ્યા-
 તિરૂપ ચિત્તશક્તિ પોતાના સ્વરૂપથી વિપરીત છે અને તેથી સ્વ-
 વાયેભ્ય છે એ પ્રકારે તેઓએ વિવેકશ્યાતિની વર્ણના અનુભવ
 થયા પછી સાગે છે. આ રીતે એ વિવેકશ્યાતિમાં કલ્પના થતી
 અથવા બુદ્ધિ તે પરવેરાભ્ય છે. શીપાતંજલ આશ્રમા પ્રજ્ઞ દશબુધિ-
 ક્રમિયદોષદર્શન ચિરકઃ પુરુષવર્ણનામ્બાસાત તત્ત્વબુદ્ધિરવિવેકશ્યાતિ-
 બુદ્ધિઃ પુરુષોઽવ્યક્તમ્બાસાત તત્ત્વબુદ્ધિરવિવેકશ્યાતિ-
 આ પંક્તિઓથી એ જ અર્થ કહ્યો છે કે સાધકને દક્ષ અને આ-
 નુભવિક વિપરોમાં દોષદર્શનથી વર્ણનારસંગી વેરાભ્ય થાય છે.
 એ ચંદાપણી શ્રીમદ્દેવતા પ્રાસાદિકા વેદરૂપી ચાણીથી તથા પો-
 તાના અનુભવથી બુદ્ધિપુરુષનો વિવેકઃ યાવ છે, અર્થાત્ વિવેકશ્યા-
 તિનો કલ્પ સાધ્ય છે. એ વિવેકશ્યાતિનો અભ્યાસ કરવાથી કાચે
 કરી એ મહામાને એ દર્શનની શુદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ રમેશુષ્ય
 અને રમેશુષ્યનો પરિહાર થયું, સાલ્પિક એકામ જગત યાવ છે. એ
 ચંદાથી તેના બુદ્ધિચરણના પુરુષાર્થ સમાપ્ત થાય છે. એ પુરુષને
 આ બુદ્ધિએ સુલક્ષણ કાચે જેના ધર્મરૂપ છે એવા સત્યાદિ
 નજી ગુણવિરે અને તેથી શુદ્ધ સાલ્પિક વિવેકશ્યાતિવિરે પણ અ-
 લંબુદ્ધિરૂપ પરવેરાભ્ય યાવ છે, તેથી જુને વેરાભ્ય બિન્ન બિન્ન છે.
 વળી અપર વેરાભ્ય, સત્ત્વના સમુદ્દેશી, તમેશુષ્યરૂપ પણ જેના
 શોભાદ ગ્રાહ્ય છે, પણ રમેશ એનામાં છે. એવા ચિત્તની આશ્રય
 રૂપે આવરણરૂપ રાષ્ટ્ર છે, અને તેથી તોલિક પુરુષમાં પણ અપર-
 વેરાભ્ય થયું રહે છે. યાવર્થ પણ વૈશ્યાવ્યકતિત્વઃ-પ્રભાદિ વ-
 ચનથી અપરવેરાભ્યના સ્વરૂપે શુદ્ધિલક્ષણરૂપ થયું કરાય છે. આ
 રીતે તોલિક પુરુષમાં પણ એ વેરાભ્ય કોઈ રહે છે. એથી ક્ષિત્ત-
 અર પરવેરાભ્ય તો સત્ત્વસાદમાન છે અને તેથી શુદ્ધસાલ્પિક.

પુરુષાર્થની અપરવેરાભ્ય અને વિવેકદર્શનના વિવેકશ્યા-
 તિ એ બેનું મેલણ કરવામાં આવે છે.

ચિત્તની અંગેના શબ્દ છે.

આ પરવૈરાગ્યના ધર્મથી તે પુરુષને એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આત્મજ્ઞાનરૂપ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાયોગ્ય વસ્તુ હું પામે છું, આથી અવિચારિ-શ્રેષ્ઠો સર્વ દક્ષિણ યજ્ઞ કરવા છે, તથા - સંભાર-ચક્રમાં જમણુ કરાવનાર ધર્મોપદેશો, અમૂલ્ય મોં મૂલસંહિત કમિચ્છત ક્યો છે, તેથી મારે હવે કશું માનવ્ય કે કર્તવ્ય બાકી રહ્યું નથી. તેથી આ દુઃખાત્મિકા વિવેકજ્ઞાતિ પણ શરૂ, એ પ્રકારની વિવેકજ્ઞાતિનિષે થતી અવ્યવસ્થિત આ પરવૈરાગ્ય આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા છે. એ વૈરાગ્યના ધર્મથી સર્વ જ્ઞાતિનો નિરોધ થઈ જાય છે, કારણ કે એ વૈરાગ્ય ઉપ થતાપૂર્વ પુરુષજ્ઞાતિથી અનિરિક્ત જ્ઞાતિઓ તો નિરુદ્ધ થવેલી હતી અને માત્ર પુરુષજ્ઞાતિ-રૂપ એક જ જ્ઞાતિ અનિરુદ્ધ રહી હતી એ જ્ઞાતિપર ઉપેક્ષા થવાથી એ જ્ઞાતિ પણ શરૂ છે અને તેથી તે મનને સર્વ જ્ઞાતિઓનો નિરોધ થાય છે, અર્થાત્ પહેલે વૈરાગ્યના ધર્મથી અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિનો સામ-આય છે અને તેથી અવિચાર કરીને કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. યમ, નિષકામિ, અપગ્વૈરાગ્ય અને સંપ્રજ્ઞાત યોગ એથી જ ક્ષય થયેલા પ્રારબ્ધ કર્મો પણ આ વૈરાગ્યથી જલ્પ થતા અસંપ્રજ્ઞાત યોગથી ક્ષય થાય છે તેથી આ વૈરાગ્ય કૃષ્ણ છે અને તેથી યોગ્ય રીતે, પરવૈરાગ્ય કહેવાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી યોગનું સમાન્ય, સ્વરૂપ પ્રથમ જાણ્યું, તેથી યજ્ઞ જે સ્વરૂપાવસ્થાતરૂપ રૂપ તે સામાન્યરૂપે જાણ્યું, તથા મહેતથી નિરોધ થાય તે મટે નિરોધના વિષયરૂપ જ્ઞાતિઓનું, (પાંચ વિભાગ કરી) સ્વરૂપ જાણ્યું, તથા અતિ જન્ય પ્રકારના યોગની સિદ્ધિમાટે, અભ્યસ અને વૈરાગ્યરૂપ સાધનોનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ જ, રિચકને નિસ્તારથી રિદ્ધિપર્યે પ્રતિપાદન કરવા ઉત્તર સૂત્રો રચે છે. તેમાં પ્રથમ તો આ સૂત્રોથી જે એ સાધનો કયાં છે તે સાધનોથી સિદ્ધ થતા યોગનું ચાત્કીય સંજ્ઞાના પ્રવર્તનપૂર્વક પ્રતિપાદન કરે છે. આં યોગ સામાન્યરૂપે સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત એ બે પ્રકારનો, કહ્યો છે, તેમાં સંપ્રજ્ઞાત યોગની સિદ્ધિ થવાપછી અસંપ્રજ્ઞાત યોગની સિદ્ધિ થાય છે. તેથી પ્રથમ સંપ્રજ્ઞાત યોગનું ચાર વિભાગે પ્રતિપાદન કરે છે.

વિતરંજિત્વાપનરાક્ષિતાદુગમાત્-સંપ્રજ્ઞાતઃ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—(ઉપસાધનોથી) રિતરં, રિચાર, આનંદ અને અ-

રિનતા એ ચારથી યુગ પ્રવેશ અને તેથી સવિતકે, સવિચાર, સો-
 લંદ અને, સસ્તિમતા એ ચાર સંઘાતીઃ સામર્થ્ય, અવદરતા ચાર પ્ર-
 કારના સંભાધિત પ્રવચાત, મોગલકે કરી સિદ્ધ થાય છે. ૧ /
 ૫૫ આ પ્રમાણે એ કથુ કે અભ્યાસ અને, અપર, પેરાપની સિદ્ધિ
 કરવાથી સવિતકે, સવિચાર, સાનંદ અને સસ્તિમતા એ ચાર પ્રકાર-
 ના સંપ્રદાતો મોગલી કમે કરીને સિદ્ધિ થાય છે. ૨ /
 ૫૬ આ પ્રમાણે મનુષ્યના, આરંભ કરનાર, સામર્થ્ય પ્રથમ સ્થૂલ, પદાર્થ-
 ને જાણ, લે છે. અને, સ્થૂળને વેચી કરનાર સામર્થ્ય, સિદ્ધ થયા પછી
 મુદ્દમ પદાર્થને જાણ લે છે અને, એ પ્રકારે જનીત મુદ્દમ પદાર્થ-
 વર્ણને જાણ છે. તે જ પ્રમાણે મોગનો સામર્થ્ય મુદ્દમ સ્થૂલ પદાર્થને
 જાણ લે છે અને તેને અન્ય વિવિધતા, મરિદારપૂર્વક, ચિત્તમાં ઝુના
 યુના પ્રવેશ કરવારૂ બાવમને કરવાના અભ્યાસવાળો થાય છે,
 તેથી તેથી સિદ્ધિ અને ન્તર મુદ્દમ વિવિધતા જાણ લે છે અને એમ
 કરીને કરીને મત્તમ સંધાનપ્રતિ જાણ છે. મોગવાર્તિકમાં પશુ ચો-
 થારમે મુર્તદોગમમત્તમ સંધાનવત્ । સ્પૂલ વિનિર્મિત ચિત્ત તાત્ત્વ મુદ્દમે
 જાણને વેત્ત ધર્મોદિ વચનથી એ જ કથુ છે કે સામર્થ્ય મોગના આરંભ-
 થી ચૂર્તિમાન અર્થવા અમૂર્તિમાન કરીને બાવના કરવી અને એ અ-
 ભ્યાસથી સ્થૂલ વિવિધતા ચિત્તની વચર્થ એકમેવા ધ્યાન એવું સામ-
 ધ્ય પ્રાપ્ત થાય એટલે પછી તેથી મુદ્દમે વિવિધતા જાણને 'ધ્યેયરૂપે' મેળોઃ
 એમ કરી કરી મત્તમ સંધાનપ્રતિ જાણ ૧ આ નિયમ પ્રમાણે મોગ-
 નો સામર્થ્ય પ્રથમ વિદ્યા, પંચવિંશતિ તત્ત્વો સંધાનથી રચાયેલી,
 મનુદુર્ભવમેર વિશિષ્ટજાણા મરિદારાદિની આપ્તિવગેરે સ્પૂલ
 વિવિધતા જાણ છે અને તે વિવિધતા યુના યુના અન્ય વિવિધતા
 ના પેરિદારપૂર્વક ચિત્તમાં પ્રવેશાવવા અભ્યાસવાળો થાય છે. એ
 અભ્યાસની સિદ્ધિ મેળે એ સ્થૂલ વિવિધતા એ સમીક્ષા મત્તમ એ-
 કામતાને પામે છે. એ સ્પૂલ વિવિધતાની એકામતારૂપ સમાધિતે સવિતકે
 સંભાધિત છે. સવિતકે એટલે વિતારી યુગત અવચ વિતારે નેના રસરૂપ
 છે તે સવિતકે પ્રત્યક્ષ મરિદારાદિ અનુમાન વર્ણનદિ કરાવેલા તથા આત-
 મ પ્રમાણથી જ્યુ યાત ન થતા અસ્તિ ધ્યેયમત અમેર રિશોનો
 સામર્થ્ય પ્રમાણે તે વિશોનો દરતામર્તકર્ત અપરોક્ષ મોગ તે
 રિશોન તર્ક અર્થાત્ત એ અપરોક્ષ વિતાર છે. એ વિતાર એક
 મુદ્દમ છે તે સવિતકે સમાધિ વા સવિતકે સંધાન મોગ છે. તેથી
 આપરે પ્રથમ અભ્યાસમાં, ૨ / સ્થૂલ પ્રથમે, ધ્યેયરૂપે સ્પૂલ દોષ

ને ચિત્તની પરિપૂર્ણતા કહી શકે છે તથા પ્રસન્ન એ સાક્ષાત્કાર અ-
 ક્ષમ પરતુને હોવાથી જ્યેને ચિત્તની સૂક્ષ્મ પરિપૂર્ણતા પણ કહે છે. એ
 સાક્ષાત્કાર વા ચિત્તની સૂક્ષ્મ પરિપૂર્ણતા ને વિશેષેન મુદ્ગમસ્તુર્વ-
 મ્ને ચાલે—સૂક્ષ્મ પરતુપર્યેન્ત ચિત્તની પરિપૂર્ણતા યતી તે—એ બુ-
 ત્પતિથી વિચાર કહેવાય છે. * એ વિચાર વા સાક્ષાત્કાર નેથી વા
 નેમાં થાય છે તે સમાધિ સંવિચાર કહેવાય છે. નેથી યોગીની દ્વિતીય
 શૂનિકારપ સંવિચાર સંભાધિનો એ અર્થ થયો કે ને સમાધિ તા
 સંપ્રજાત યોગથી રચૂત વિષયમાં કારણરૂપે અનુભવ થયેલા હો-
 વાથી સૂક્ષ્મ સંજ્ઞાથી મેલણ કરાતો પદાર્થોના અસેષ વિશેષનો સા-
 ક્ષાત્કાર થાય છે તે સમાધિ સંવિચાર છે.

આ સંવિચાર સમાધિ પણ આશ્ચર્યવક ને હોય છે. એની સિદ્ધિ થયા
 પછી યોગીને સાનંદ સમાધિ થાય છે. સાનંદ સમાધિ એટલે ને સમાધિ
 આનંદયુક્ત હોય અર્થાત્ નેમાં વા નેનાવડે આનંદનો સાક્ષાત્કાર
 થાય તે. સાં આનંદ સમ્બંધના તથા અર્થ લેવામાં આવે છે. (૧) (વા-
 ચસ્પતિમિથ્યપ્રમાણે) સાર્ત્વિક અકારકથી ઉત્પન્ન થયેલી મન્દિયે ને સ-
 રસ્પધાન હોય છે અને સરજન આનંદરૂપ હોવાથી ને આનંદરૂપ ઉપચાર-
 થી કહેવાય છે તે. (૨) (જોગદર્શિકારપ્રમાણે) રજ્જેયુક્ત તથા તમેલુ-
 ક્ષિના લેશથી સંપૂર્ણ થયેલું બુદ્ધિસરૂપ, અને (૩) (ચાર્તિકારક્રમ-
 ણે) સૂક્ષ્મવિષયક સમાધિથી ને દ્વાદ મામનું સુખવિશેષ યોગી-
 ને થાય છે તે સુખરૂપ અંતઃકરણની સ્થિતિ તે આનંદ છે. આ પ્ર-
 કારેનો આનંદ ને સમાધિ વા સંપ્રજાત યોગથી સાક્ષાત્કાર થાય છે
 તે સાનંદ સમાધિ વા સાનંદ સંપ્રજાત યોગ છે.

આ સમાધિને શાસ્ત્રમાં પ્રસન્ન મેલણવિષયક સમાધિ પણ ક-
 હી છે. આ સમાધિની સિદ્ધિ અનંતર યોગીને શ્રદ્ધીનુવિષયક સમાધિ
 થાય છે, નેને શાસ્ત્રિય સમાધિ વા શાસ્ત્રિય સંપ્રજાત યોગ શાસ્ત્ર-
 રૂપ કહે છે. ને સંપ્રજાત યોગથી અસ્મિતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે
 તે સંપ્રજાત યોગ શાસ્ત્રિય સંપ્રજાત યોગ છે. આ અસ્મિતા એટલે શ્રદ્ધી-
 નું આત્માની સાથે એકતાવેને પાયેલું બુદ્ધિસરૂપ અથવા

* આ રચણનો વિચાર સમ્બંધ અને આચળ સમાપત્તિ સ્વ-
 માં સંવિચાર અને નિર્વિચાર એ પ્રમાણે આ ન સમાધિનો સ્વરૂપ
 સમાપત્તિના ને વિભાગો પાડ્યા છે. સાંનો વિચારસમ્બંધ સ્વદી
 મુદ્ગા અર્થના વાચક છે. સાંનો વિચાર સમ્બંધ સાં તો સંદ-
 મોચરૂપ અર્થવાળો છે અથવા તો પરિભ્રમણ છે.

ચીન્ત્ર યોગીની વિવેકબ્યાતિની સિદ્ધિ થાય તેને જ સંપ્રગાત યોગ
કહેવડાવે તે એ રીતે આજન્મયુગે મુમિકામાનો યોગજન સંપ્રગાતિ

ધી પશુ આગગની બુનિમનુ મતિપાદન કરેડ છે એમ લેવું અ-
ચિત્ત એ આગગની બુનિકામાં ગયાપછી કંઈ બરા પ્રગાનો ઉદય
કાવે છે એમ લેવું, અને પછી એ મુખ્ય કાત બરા પ્રગાપ વિવેક-
આતિથી બને તે નિર્દેશ સંમર્ષ થાય છે એમ અર્થ લેવો વાત
કહારના વ્યાખ્યાનમા હતવેલ એ સૂત્રથી આ ચારે સંમર્ષ લેઈએ
તોપણ, રિરોધ મયી કેમકે બીજનો અર્થ દુષ્પસંસ્કાર વી અરિર્ષી
સંસ્કાર સેવાથી એ સર્વમે સળીજ લેવાય છે તેમ જ ન કીર્ત-
સરા પ્રગા છે તે સમાધિમા આરબથી જ ઉદય થતી મયી પશુ તેની
રિમતિથી તેથી સંસ્મિતા સમાધિ થઈ ગયા પછી પશુ રિમતિની
અપેક્ષા છે, તે ચવાથી જ કાત બરનો ઉદય છે એમ છે છતાં
એ પ્રથકાર હતવા એ સૂત્રથી જાત બે જ સમાધિ લે છે તથા
એના વશાદથી બુદ્ધિ પ્રસાદ ચવાથી કાત બરનો ઉદય થાય છે
એમ લે છે તથા આ રીતે બિન નિમ, વ્યાખ્યાથી, વ્યાખ્યા, ચવાસરણ માધ
જ નથી, કેમકે, વસ્તુચિતિમા, બે, તરીકાના સામાર્થ આજર્ષા બે
છે જા, સાધકનો, કમ આ દેખાય છે કે પ્રથમ પ્રથમ સ્થૂલ પદ-
સૂત્ર, ક્ષેપ, લેવા, તેથી, સ્થૂલ, પદાર્થેક લૌતિકા પદાર્થો તથા તેના
કારણરૂપ, પ્રથમ પ્રથમ ક્ષેપ લેવા છે એમ ચિત્તની, રિચરતો
ચવાથી, પછી, હન્દિયો ક્ષેપરૂપે, લેવાય છે, હન્દિયો પશુ આ શુ-
ભમા સ્થૂલ, કાર્યમા, જ લીધી છે, તેથી આ મેલરા વિકારવિષે, પ્ર-
થમ સમાધિ, થાય છે, તે સૂત્રિતક, સમાધિ છે એ જ, અવાતર
બેદથી સૂત્રિતક, તથા, જિર્ણિતકરૂપ બે વિભાગવાળી થાય છે, ૧/૬
આ, ક્ષેપ, સમર્થની સિદ્ધિ ચવામળી, એ યોગી સુદ્ધ
ચિત્તને, ક્ષેપ લઈ, શકે છે અથવા અજ્ઞાપ્રકૃતિ, હવે ક્ષેપરૂપે લઈ
શકવા, એનામા, સામર્થ્ય આવે, છે, શ્રુતિવગેરે, પ્રમાણથી એ અદ-
પ્રકૃતિ, સ્વરૂપ, નિસર્ગ, કરી સમજ કરવે, હોય તોપણ કરી સમા-
ય, છે જાપ, નિરોધ, મલ, પ્રાપ્ત, જાગી એનો સાક્ષાત્કાર, થઈ શકે
છે પણ એમા બહુ કષ્ટ તથા કાર્તની અપેક્ષા રહે છે તથા બે
નિર્ગમમા એમા અનુગ્રહથી, આવી રીતે છે ક્ષતિ, આ પ્રધાનપ-
રેક સીરેના બીજા સિરે થઈ બાધ છે એટલે આ બે વિષયમાં એને
જાગી બહુ શિલ્પ, જનથી, આ સદ્મતિ ભક્ત સમધિ તે સંવિચાર

યોગ છે, કરણ કેનેમા જ વિવેકમ્બાતિનો હવે ચરેનો હોય છે આ
મ છતાં પ્રથમ ત્રણ ભૂમિકામાં ત્રણ સમ્બદ્ધ પ્રકારે જોવામાં આવે
છે. યસ્મિન્ સદ્—જેમાં ધ્યેયરૂપના અણેયરિણેનો સાક્ષાત્કાર
થાય તે સંપ્રગાત યોગ, એ બુદ્ધિવિશિષ્ટ અર્થ લાગુ પડતો હોવાથી
તથા એ ત્રણ ભૂમિકામાંનો યોગ પણ ચતુર્થ ભૂમિકામાંના યોગના
રા વિવેકમ્બાતિનો હેતુ હોવાથી એને આ સ્વરૂપે સમગ્રાત યોગ કહ્યો
છે તે અર્થોર્થ નથી.

સમાધિ છે એ જ અગત્ય વિશિષ્ટથી સક્રિયાના તથા નિર્વિચારા એ-
કથી આગળ વધે ન કરી છે આ બંને સમાધિ માલવિષયક જ છે
આ રીતે સાધક યોગી માલ વિષયમાં સ્થાયી કરી રહે છે
એટલે એની વૃત્તિને દુસ્થમાથી કંઈ છાતમ નહિ રહેવાથી પ્રજ્ઞાત-
રૂ એની પ્રતિ પાછી વળે છે ત્યાં દ્રશ્યમાં બે અક્ષ છે, (૧)
અત કરણ તથા (૨) પુરુષ આ બેમાંથી પ્રથમ અક્ષમાં પ્રથમ
સ્થાયી થાય છે કેમકે પુરુષનો અત કરણાવિચિત્તરૂપે જ પ્રથમ
સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યાં આટલી ભૂમિકાએ પહોંચેલા યોગીનું ચિ-
ત્ત સાત્વિક થયું છે તેથી એ અત કરણમાં થતા સમાધિથી આ
મદનો આવિર્ભાવ થાય છે તેથી આ સાનંદસ્થાનમાં છે 'તથા' એ
જ કરણરૂપ મહર્ણવિષયક હોવાથી મહર્ણવસમાધિ પણ કહેવાય છે.

આ સમાધિની સિદ્ધિ થઈ એટલે પછી અત કરણાવિચિત્ત
ચિત્તિચાક્રરૂપ પુરુષમાં સમાધિ સિદ્ધ થઈ તેનો સાક્ષાત્કાર થાય
છે આ સમાધિ તે સાંસ્કૃત સમાધિ છે તથા મૂર્ધનપુરુષવિષ-
યક હોવાથી આ સમાધિ મૂર્ધનસમાધિ પણ કહેવાય છે.

આ રીતે ભૂમિકાક્રમ લેવાથી વસ્તુત્વાએ વધાર્યું છે એ તો
સ્પષ્ટ છે તેની જ સાથે આ અતુર્વિધ સંપ્રગાત યોગમાં વિવેકમ્બા-
તિને અનુકૂલ યોગ પણ આવી જવાથી ન્યૂનતા નથી આવતી સા-
સ્કૃત યોગમાં પુરુષ લેતા નથી તો મુખ્ય સંપ્રગાતનો રહી જ જાય
છે અને જે એ સમાધિને 'સમીજ' કરી છે તથા નિર્વિચારાથી અ-
મ્બાત્મ પ્રસાદ થયે જાતબદ્ધ પ્રમાણે ઉદય વર્ણને છે તે સર્વની તો
સમાન હિમવતિ થઈ શકે છે સ્વેચ્છા વસ્તુસ્વચ્છાની દાંતિ નથી
તેથી આ વિવાદનો વિષય નથી.

૧. ૧ જે ટીકાકારો સ્ક્રિપ્ત સમાધિમાં પણ વિવેકમ્બાતિનો
હવે નથી લેતા તેમની જાણમાં આ ચારેને ઉપચારથી અ-
માલ વૈજ્ઞેયિક અર્થમાં જ સંપ્રગાત યોગ સદા અપાય છે.

આ સૂત્રથી એ તાત્પર્યનું સૂત્રકારે પ્રતિપાદન કર્યું કે વાના ન સાધકે અપ્રમાણુના વૈર્યને અવલખીને ગતવ્ય-ન્યાનસુધી વધ વિષે-અતિને પામતું અને સારે જ કૃતકૃત્ય થયે ॥ સમગ્રનું પશુ અધ્યે ધૈર્યને લગ્ન દર્શિ શ્રદ્ધ થવું નહિ

આપ્રમાણે અપરવૈરાગ્ય અને અભ્યાસ એ બે સાધનોથી સિદ્ધ થતા સમગ્રાત યોગનું ભૂતિમદ્ધમપ્રમાણેનું સ્વરૂપ આ સૂત્રથી પ્રતિપાદન કર્યું હવે પરવૈરાગ્ય સાધાથી સિદ્ધ થતા અમપ્રગાત યોગનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે—

વિરામત્વયાભ્યાસપૂર્વ સરસ્કારશેષાંડન્ય ॥૧૮॥

સૂત્રાર્થઃ—પરવૈરાગ્ય ॥ અભ્યાસથી ચિત્તની જે સરસ્કારશેષ અવસ્થા ત બમ રાત યોગ બહેરાય છે

વિરામ—આ પંથી અસપ્રગાત યોગનું સાધન કહ્યું છે તેથી એને લક્ષણમા લેવું થઈતું નથા એ સમાસનો બે રીતે વિગ્રહ થાય છે

(૧) વિરામ (વૃત્તિના અભવ) તસ્ય પ્રવચ (કારણ) તસ્ય અભ્યાસ (તદ્વનુગ્રાનણાપુણ્યમ્) સ પદ ચત્સાદ—વિગમ એટલે વૃત્તિઓનો બાનાત તેનો નગર એટલે પરણ ત વિગમનયય અર્થાત પરવૈરાગ્ય ત પદગમનના અભવાત એટલે પુન પુન બાનુબધન, તે છે પૂર્વ જાને આ રીત એ રત્નો એ અથ થતા કે વિરામના પ્રચારપ પરવૈરાગ્યનું પુન પુન કરાવું અતુ ના કે રણ છે જેનું અર્થ

(૨) વૃત્તવાડાપ વિરમ્યતા इति પ્રચય ।વિરામપ્રત્યય ।પરવૈરાગ્ય, જ્ઞાનકવિ બહુ ક્ષે જ્ઞાનમાય જ્ઞાતુ ક્ષેવરણા । તા તન્માત ત્વ ચત્સાદ—વિનમ્બ્યાત્ ૧૮ । રૂતિ પશુપરમે એ પ્રમગ્ ॥ નયય ત વિરામપ્રત્યય, અથાત રાત પશુ શમે એ નકા ની રાતવિર પન્ન થની અન શુદ્ધિપ પરવૈરાગ્ય તે વિરામપ્રત્યય ના ના અભ્યાસ કે મા અજ નું બ નાતે આ પંથી એ કહ્યું કે ચ । સ્વનગર્વિર જ જે ક વિવધ નિરૂપ રૂતિ વિરામ ૧ । વિરામી ૨ કે તે ગનિરિર પન્ન પરવૈરાગ્યના અભ્યાસથી વિરામ રાચાનજ આ । તેથી નાનમગા તન્માત થાય છે

આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ પંથી અસપ્રગાત યોગનું

સાધન પરવૈરાગ્ય છે એ પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને તે યોગ્ય છે. કારણ કે અપરવૈરાગ્ય માત્ર વિષયવિષયક હોવાથી સંપ્રજાતયોગની સાત્ત્વિકી વૃત્તિ વાતસ્ત્વગ્ધાનરૂપ વૃત્તિએનો વિષયનથી, તેમ જ એકામતા-રૂપ અભ્યાસ છે તે પણ આ નિરોધયોગનું સાક્ષાત્ કારણ નથી કારણ કે એ નિરોધયોગમાં વૃત્તિમાત્રનો અભાવ હોય છે અર્થાત્ એ યોગ આસંજનવૃત્તિનો વિરોધી છે અને એકામતામાં પુરુષપર્યન્તનું કોઈ પણ આસંજન હોય જ છે. તેથી તત્ત્વગ્ધાનપર્યન્તના સકલ પદાર્થો-વિશે અનાત્માત્વગેરે દોષદર્શનથી થયેલો પરવૈરાગ્ય જ એ યોગ-નું સાક્ષાત્ કારણ ધટે છે. એ વૈરાગ્ય પહેલું નિર્વસ્તુક છે એટલે સ-કલ ધ્યેયપ્રતિની નિરક્તિરૂપ છે અને આ યોગ પણ સાત ધ્યેય-થી રચ્ય છે. તેથી આ પદ્યો ને કહ્યું છે તે યોગ્ય જ-છે.

સંસ્કારચેતઃ—આ પદ્યો અસંપ્રજાત યોગનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. શ્રીમદ્વિશ્વારૂપસ્વામીએ એ પદ્યનું અવનમૂલિનિવેકમાં આ પ્રમાણે વિવરણ કર્યું છે: તત્ત્વજ્ઞાનરૂપિણ્ય પિત્ત યજ્ઞાદ્ય દુર્લભ્યતા-દ સંસ્કારરૂપેણ પિત્તે રિપ્યતે । ત્યાં વૃત્તિ એ જ યોગનું અવન હો-વાથી વૃત્તિરૂપ અવનના અભાવમાળું થયેલું ચિત્ત ફક્ત દુર્લભ છે. અને તેથી અતિ યશ્વરૂપે રહે છે. ચિત્તનું આ અતિ યશ્વરૂપે રહેવું એ નિનની સંપ્રજાતોવાચરસ્યા છે.

બન્ય.—એટલે સંપ્રજાતથી વિરક્તાનું અર્થાત્ અસંપ્રજાત.

આ સુત્રથી એ કહ્યું કે ચિત્ત બધારે રતિરૂપ અવનથી રહિ-ત થઈ અતિ સુદૃઢરૂપે રહે છે અર્થાત્ સંપ્રજાતોરૂપ આરભમાં રહે છે ત્યારે તે અવરજ અસંપ્રજાતયોગ કહેવાય છે. હાં સાધકને એ અસંપ્રજાતયોગની શિદ્ધિ પરવૈરાગ્યના અભ્યાસથી થાય છે, એટલે સંપ્રજાત યોગની ચરમ જુનિકામાં સાધકને એક તરફ અવ-સંજન કરનાર રિચેકખ્યનિરૂપ જનિ રહેલી હોય છે. એ પણ જનિ હોવાથી ચિત્તના પરિભ્રામરૂપ છે અને તેથી જાહે છે તથા પુરુષથી વિરક્તાનું છે હતાદિ પ્રકારના દોષદર્શનથી એ વૃત્તિએ પણ તે સાધક અનાત્માને વિરક્તિ થાય છે. એ વિરક્તિ તે પર-વૈરાગ્ય છે. એ પરવૈરાગ્યના અભ્યાસથી એ વૃત્તિએ પણ સંપ્ર-જાત છે. અને તેથી એ વૃત્તિ પણ રહે છે. તે સમયે નિન જનિમાત્રના અભાવમાળું થયેલું હોય છે અને તેથી એ નિનની આરભા અસંપ્રજાત યોગ છે તેમાં પૂર્વ પૂર્વ અસંપ્રજાતિને તે જનિ યોગના ઉપજાત કાળમાં અતિસુદૃઢરૂપે રહે છે એ તે

નિરોધસંસ્કારના અવધિએ પુનઃસ્વસ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે અને ચરમ અસંપ્રજાતવિશે તો ચિત્ત પોતાના કારણમાં આત્મતિક લયને પામે છે.

આ રીતે આ સૂત્રથી ચિત્તની સંસ્કારશેષા અવસ્થાને અસંપ્રજાત યોગ કહેા. ત્યાં અસંપ્રજાતનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ એ છે કે ન કિંચિત્ વેદ્ય સપ્રજાયતે યસ્મિન્ એમાં કોઈ પણ વસ્તુ વેદ્ય (જ્ઞેય) રૂપે બાસતી નથી તેવી ચિત્તની અવસ્થા એ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થે સર્વ વૃત્તિના નિરોધનાળા ચિત્તની અવસ્થામાં બરાબર રીતે લાગુ પડે છે કારણ કે એ અવસ્થામાં જ્ઞાનરૂપ વૃત્તિનો અભાવ હોય છે તેથી કોઈ પણ વસ્તુ જ્ઞેયરૂપે બાસતી નથી. હવે એ અવસ્થા બે પ્રકારે થાય છે: (૧) કેટલાકને જન્મથી જ થાય છે અને (૨) કેટલાકને સાધનથી ત્યાં જે જન્મથી થાય છે તે જીવની પુનરાવૃત્તિ કરનાર હોવાથી તેમ છે અને જે સાધનથી થાય છે તે કૌંશલ આપનાર હોવાથી ઉપાદેય છે એ બે પ્રકારના અસંપ્રજાતનું દ્વે સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે ત્યાં હેયપૂર્વક ઉપાદેયતુ પ્રતિપાદન કરતું વિશેષ યોગ્ય હોવાથી પ્રથમ હેયતુ પ્રતિપાદન કરે છે —

મવપ્રત્યયો વિદેહપ્રકૃતિલયાનામ્ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—વિદેહ તથા પ્રકૃતિલય પુરુષોને જન્મમાત્રથી જે ચિત્તની સંસ્કારશેષા અવસ્થાને અસંપ્રજાત દશા પ્રાપ્ત થાય છે તે પ્રથમ પ્રકારનો અસંપ્રજાત યોગ છે

મવપ્રત્યય—મવઃ પ્રત્યય કારણ વસ્તુ—જન એ જ કારણ છે જેનું એવો અસંપ્રજાત યોગ ત્યાં મવ શબ્દથી બે અર્થનું ટીકાકારે પ્રદણ કરે છે. મણિપ્રમાકાર એ શબ્દથી “અવિદ્યા” એવો અર્થ લે છે અને વાર્તિકકારે એનો અર્થ ‘જન્મ’ લીધેલો છે. તેથી એ સમસ્ત પદના આ બે અર્થ થયા (૧) અવિદ્યા છે કારણ જેનું એવો. અવિદ્યા કારણ હોવાથી સમાધિપ્રણાલી થયેલો આ યોગ નથી તેથી પુનરાવૃત્તિ કરનાર છે એ તો સિદ્ધ જ થાય છે. (૨) જન્મમાત્રથી થયેલો અર્થાત્ જન્મ છે કારણ જેનું એવો. આ બીજો અર્થ પણ યોગ્ય જ છે. કારણ કે વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષો પૂર્વરચિત કર્મઉપાસનાના બે મન્દિરો વગેરેમાં તથા પ્રકૃતિમા લીન અવસ્થાને પામે છે. એ દશા તે તેમનાં પૂર્વ શરીરના લાગપછી થાય છે, તેથી તથા એ અવસ્થાથી તેમની પુનરાવૃત્તિ

છે તેથી જન્મરૂપ જ છે. એ જન્મમાત્રથી એમને ચિત્તની સંસ્કાર-
રોપા અવસ્થારૂપ અસંપ્રજાત દશા પ્રાપ્ત થાય છે. એ જન્મ થયા
પછી અસંપ્રજાત દશાગ્રાટે એ પુરુષોને કાંઈ પણ ઉપાયની જરૂર
રહેતી નથી. તેથી એ દશાનું કારણ જન્મમાત્ર લીધું હોય તોપણ
તે યોગ્ય છે.

વિદેહપ્રકૃતિ-વિદેહ તથા પ્રકૃતિલય પુરુષોનો.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું છે કે વિદેહ તથા પ્રકૃતિલય પુરુષોને જ-
ન્મમાત્રથી અસંપ્રજાત દશા અર્થાત્ ચિત્તની સંસ્કારરોપાવસ્થા
પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં જે પુરુષો પૃથિવ્યાદિ ભૂત તથા ઇન્દ્રિયને આ-
ત્મારૂપે માની તેની ધ્યાનાદિ ઉપાસના કરતા રહે છે. તેમનું અંતઃ-
કરણ તે ઉપાસનાની વાસનાવાળું થાય છે. તેથી વર્તમાન દેહનું
પતન થવાથી એ પૂર્વ વાસનાને અનુસાર પૂર્વ ઉપાસનાના બળથી
એ પુરુષો ભૂત તથા ઇન્દ્રિયરૂપ જે જેના ઉપાસ્ય હોય તેમાં લી-
ન થાય છે. એ પૃથિવ્યાદિ ભૂત તથા ઇન્દ્રિયમાં લીન થયેલા પુરુષો
વિદેહ કહેવાય છે. તેમ જ જે પુરુષો પ્રકૃતિ વા પ્રધાનની આરૂઢ
ઉપાસના કરતાં દેહ છોડે છે તેઓ બ્રહ્માડની બહાર રહેલી સામ્યા-
વસ્થાવાળી પ્રકૃતિમાં લીનભાવને પામે છે. તે પ્રકૃતિલય પુરુષો છે. આ
બંને પ્રકરના પુરુષોનાં ચિત્ત ભૂત ઇન્દ્રિયાદિ ઉપાસ્યમાં લીન થયેલાં હો-
ય છે તેથી સંસ્કારરોપ હોય છે, તથા તેમને એ સમયે અન્ય કશાનું બાન
નથી પણ જાણે કેવલ્ય પદને અનુભવતા હોય તેમ તેઓ રહેલા
હોય છે તેથી તેમની અસંપ્રજાત દશા છે એ સિદ્ધ છે. એ અ-
સંપ્રજાત દશાની પ્રાપ્તિગ્રાટે સ્વસ્વક્રિયાસ્યમાં લય થયા પછી તે
એને કંઈ પણ પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી તેથી એ અસંપ્રજાત
દશાનું કારણ જન્મમાત્ર જ છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. એ અસંપ્રજા-
ત દશા યોગીને હોય છે, એટલે એની પ્રાપ્તિમાત્રથી કૃતકૃત્ય થ-
વાનું નથી. કારણ કે સ્થુલ સરીરથી ગદ્ગત થઇ જોગ જાગવના-
ર હોવાથી વિદેહસંજ્ઞાને યોગ્ય રીતે પામેલા પુરુષોનાં તથા પ્રધાન-
રૂપ પ્રકૃતિમાં લય પામેલા હોવાથી પ્રકૃતિલય ક્ષેત્રતા પુરુષોનાં ચિ-
ત્ત સાધિકાર હોય છે. વિવેકબ્યાનિષદ્વત ચિત્તનું ચેષ્ટિત હોય
છે એ સાંખ્ય તથા યોગનો સિદ્ધાન્ત છે. એ પુરુષો પ્રકૃતિવગેરે
જડ અનાત્મ પદાર્થોવિને આત્મચુદ્ધિ કરી રહેલા હોય છે તેથી એ-
મને વિવેકબ્યાનિષદ્વત તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય નથી; અને તેથી તેમના

પણ ઉપાયથી થતો ને અસંપ્રગાત યોગ છે તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી સાધક યોગીને તેમ અસંપ્રગાત યોગનું પ્રતિપાદન કરી દેવે ઉપાય વા સાધનથી થતા બીજા પ્રકારના અસંપ્રગાત યોગનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અદ્વાવોર્યસ્મૃતિસમાધિપ્રજ્ઞાપૂર્વકાં જ્ઞાનરેષામ્ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થ:—વિદેહ અને પ્રકૃતિલયથી અન્ય પુરુષોને (દેવ, મનુષ્યાદિને) શ્રદ્ધા, વીર્ય, રશ્મિતિ, સમાધિ અને સમાધિપ્રજ્ઞા એ ઉપાયથી અસંપ્રગાત યોગ થાય છે. (તે બીજા અસંપ્રગાત યોગ છે),

આ સૂત્રમાં એક તો બીજા પ્રકારનો અસંપ્રગાત યોગ કહેવા છે અને બીજું તો પૂર્વ સૂત્રમાં અભ્યાસનું સ્વરૂપ માત્ર કહી અટકાવ્યું હતું તે અભ્યાસના વિવિધભૂત સાધનો પણ બતાવ્યાં છે, જેથી એ સાધનવિષયક આકાંક્ષાની નિષ્ફળતા કરનાર પણ આ સૂત્ર છે.

જ્ઞાનરેષામ્ એટલે પૂર્વ સૂત્રમાં ને વિદેહ અને પ્રકૃતિલય પુરુષો કહ્યા છે તેથી અન્ય ત્રણ યોગીઓનો-૫૭ી નં દેવ દેવા કે મનુષ્ય.

અદ્વા-શ્રદ્ધા, વીર્ય વગેરે છે પૂર્વ જ્ઞાનાં એવો અર્થાત્ એ સાધનોથી થતો ને અસંપ્રગાત યોગ તે.

આ સૂત્રોથી એ કહ્યું કે વિદેહવગેરેથી અન્ય યોગીઓને શ્રદ્ધા, વીર્ય, રશ્મિતિ, સમાધિ અને સમાધિપ્રજ્ઞા એ ઉપાયોના અભ્યાસથી અસંપ્રગાત યોગ થાય છે.

ત્યાં શ્રદ્ધા—એટલે ચિત્તનો સંપ્રસાદ અથવા પ્રીતિ; તેમાં સર્વવિષયક પ્રીતિ યોગ માટે ઉપયોગી નથી પણ વિરોધી છે. તેથી શ્રી-સદ્ગુરુના ઉપદેશવગેરેથી થતી તત્ત્વવિષયક અથવા યોગવિષયક પ્રીતિ અર્થાત્ 'યોગ એ જ મારા પરમ પુરુષાર્થનું સાધન છે,' એ જ્ઞાનથી થતી યોગાનુષ્ઠાનવિશે ચિત્તની પ્રેમાત્મક વૃત્તિ તે શ્રદ્ધા છે. એ પ્રીતિ યોગની ઉત્કૃષ્ટતાના અવશ્યથી થાય છે. ત્યાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે

તપશ્ચિત્ત્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિત્ત્યોઽપિ મતોઽધિકઃ

કર્મભ્યમ્યાધિકો યોગી તસ્માદ્યોગી મયાર્જુન ॥

ઉત્તમ લેહના સાધનરૂપ કૃત્યોદ્દાયણાદિ તપ કરનાર યો-

દો પણુ તેમના પુણ્ય તીવ્ર સ્વચ્છથી પુનઃ આ યોગમાં આવે છે તેથી તપ પુનરાદ્યતિરાગ, તે મોક્ષનું સાધન નથી અને તેથી તપ-સ્વીકરતાં, તપસ્યાનથી જન-મુક્તિ થાય છે તથાપિ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત્યનું વિરોધી નથી તેથી વિનયપ્રિતા કૌટલ્યને પ્રાપ્ત કરનાર નથી તેથી જ્ઞાનોચ્છાન્તા તથા ન્યોતિષ્ટોમાદિરૂપ સ્વર્ગાદિના સાધન-ભૂત કનૈથી ક્ષય, અતિરાગ અને વિનાશગરેર દુઃખવળા સ્વર્ગાદિ લોકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે તેવી કર્મક્રિયા પણુ પુનરાદ્યતિરહિત તથા શીઘ્ર મોક્ષને પમાડનાર નથી દુઃખ માત્રનો અભાવ કરનાર જે યોગ તેને માત્ર મેળવે છે આગરેર વાક્યોથી શ્રદ્ધાની ઉત્પત્તિ થાય છે

વીર્ય—એટલે ઉત્તમાદ એ અર્થ શ્રીચિદારણ્યસ્વામિએ લીધો છે. શ્રીવિજ્ઞાનભિષ્મુ વાર્ય વચન ધારણાત્ત એ પદ્ધતિથી ધારણારૂપ પ્રયત્નને વીર્ય પત્રને અર્થ લે ૬ ‘કુ મૌંય યાગનુ સપાત્રન કૃત’ એ વીર્યનું સ્વરૂપ ૭ તથા ઉત્તમાદ અર્થ લક્ષ્યએ તેને પણુ યોગ્ય છે દારણુ કે મંગલનમ નાતરૂપ પ્રતિયાથા ઉત્તમાદની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ જ મી તેઅનપણુયોગ્ય કે નરણુ કે એ શ્રદ્ધાથી ઉત્સાહ અથ પ્રયત્ન પણુ થાય છે તથા જેમ પ્રદાનું લાક્ષણુ કાર્ય ઉત્સાહ છે તેમ જ સ્મૃતિનું માત્રાત્ દારણુ ધારણુ છે

સ્મૃતિ—ઉત્સાહરૂપ વીર્યથી અનુકેપરૂપે યોગના અંતોદ્ગમ-રણુ થનું તે તથા ધારણારૂપ વીર્યની પાનરૂપ ધ્યેયની સ્મૃતિ થતી તે

ધર્માવિ—એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા તથા યોગાગના ગમરણુથી સમાધિનું સંન્યસ અનુષ્ઠાન થાય છે અને ધ્યાનરૂપ સ્મૃતિના અ-વ્યાસથી જે લક્ષ્યેન્દ્રિય દત્તિનો પ્રસાદ વહેનો દોષ છે તેમથી વિચ્છેદ એટલે પ્રતા થતા અભિચિંતન પ્રવાહ વહે છે. અર્થાત્ એકાગ્રતા થાય છે

પ્રજ્ઞા—એટલે ઉત્તર સૂત્રમાં કહેવાયા આવતી ચત્તભરા ના-મની પ્રજ્ઞા, અથવા વિવેકબળિ

સ્તરેપાથ—એટલે પૂર્વ સૂત્રમાં પ્રકૃત વિદેહ તથા પ્રતિપત્તિ અન્ય યોગીઓનો

આ સૂત્રથી એ કશું કે વિદેહ તથા પ્રકૃતિવચની અન્ય યોગીઓને શ્રદ્ધાગરેર સાધનોના અનુષ્ઠાનથી જે અસ પ્રજ્ઞાત યોગ

યાય છે તે ખીજા પ્રકારનો અસંપ્રજાત યોગ છે. તે સાધનો તે શક્તિ, વીર્ય, રમ્ભતિ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા છે. એ સાધનોમાં પ્રજ્ઞાની સિદ્ધિ થવાથી વીર્યનો ઉદય થાય છે, વીર્યની સિદ્ધિ થવાથી રમ્ભતિનો ઉદય, રમ્ભતિની સિદ્ધિ થવાથી સમાધિનો ઉદય, અને સમાધિની સિદ્ધિ થવાથી પ્રજ્ઞાનો ઉદય થાય છે. પ્રજ્ઞાનો ઉદય થવાથી અવિદ્યાદિ ક્રમેશો નષ્ટ થાય છે તથા તેના સંસ્કારો ત્રિચિત્ત થાય છે. એ પ્રજ્ઞાના વિશેષ અભ્યાસથી તે મહાત્માને આ પ્રજ્ઞાવિષે પણ અલંબુદિશ્ય પરવેરામ્યનો ઉદય થાય છે અને તેથી અસંપ્રજાત યોગ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ખીજા પ્રકારનો યોગ સાધનની સિદ્ધિથી થતો હોવાથી અર્થાત્ એ સાધનોના અનુપાનથી અવિદ્યાદિ ક્રમેશોનો નાશ થયેલો હોવાથી કેવલ્યનો હેતુ છે અને તેથી પ્રતિજીવે અવશ્ય સેવવાયોગ્ય છે.

એ યોગની સિદ્ધિ કરવાને મરખે વખતે ચતી નથી, પણ કેટલાકને લાંબે વખતે સિદ્ધ થાય છે ને કેટલાકને અવિઝંબે કરીને સિદ્ધ થાય છે. તેમજ સાધનના અભ્યાસ તથા સંવેગ નિયામક છે, અર્થાત્ એ બેના તારતમ્યથી યોગની સિદ્ધિના વખતમાં તારતમ્ય થાય છે. ત્યાં સાધનાભ્યાસના તારતમ્યથી યોગીના અર્થાત્ યોગના સાધકના ત્રણ પ્રકારે વિભાગ પડે છે:— (૧) મૂઢાપાય એટલે કુપાયના અરુપત્વવાળા (૨) મધ્યોપાય અને (૩) અધિમાત્રોપાય (ઉપાયના અતિશયવાળા). આ ત્રણ વિભાગ પ્રજ્ઞાદિ સાધનના તારતમ્યથી પડેલા છે. એ ત્રણમાંના પ્રત્યેકના ત્રણ ત્રણ વિભાગ સંવેગના તીવ્રત, ગત તારતમ્યથી પડે છે. તેથી આ નવ પ્રકારના યોગીઓ: થયા: (૧) અદ્યોપાયવાળા તથા શુદ્ધતીવ્રસંવેગવાળા, (૨) અદ્યોપાય તથા મધ્યતીવ્રસંવેગવાળા, (૩) અદ્યોપાય તથા અધિમાત્રસંવેગવાળા, (૪) મધ્યોપાય તથા શુદ્ધતીવ્રસંવેગવાળા, (૫) મધ્યોપાય તથા મધ્યમ તીવ્રસંવેગવાળા, (૬) મધ્યોપાય તથા અધિમાત્રસંવેગવાળા (૭) અધિમાત્રોપાય તથા શુદ્ધતીવ્રસંવેગવાળા, (૮) અધિમાત્રોપાય તથા મધ્યમ તીવ્રસંવેગવાળા, અને (૯) અધિમાત્રોપાય તથા અધિમાત્રસંવેગવાળા. આ નવ પ્રકારના યોગીમાંથી કયા યોગીને સમાધિલાભ તથા તેના ફલરૂપ અસંપ્રજાતયોગ અને કેવલ્ય સમીપ છે તે પ્રતિપાદન કરવા સ્વપ્રકાર કહે છે કે:—

[અધિમાત્રોપાયાના] તીવ્રસવેગનામાસન્નઃ

॥ ૨૨ ॥ [સમાધિલાભ*]

સૂત્રાર્થ—(ઉપાયના અતિશયનાના) તીવ્ર સવેગવાળા યોગીએને (મહાધિ તથા તેના કનર અસત્તાત યોગ અને મોક્ષ) આમત છે

અધિમાત્રોપાયાનામ્—એટલે ઉપાયના અતિશયનાના ત્યા ઉપાય એટલે શ્રદ્ધાએરે અભ્યાસના વિષયભૂત આવનો અથવા અભ્યાસ તથા વિરામ બનેના વિષયભૂત સાધનો

તાવસવેગનામ્—એટલે તીવ્ર સવેગનાના સવેગ શબ્દના અર્થ દીકામરો એ રીતે કરે છે (૧) વાર્ત્ત ૧૨ સવેગ શબ્દથી ઉપાયના અનુષ્ઠાનમાં રહેની શીઘ્રતા લે છે અને (૨) વાયરપતિમિશ્રવગેરે સવેગ પદનો અર્થ વૈરાગ્ય કરે છે

આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે અધિમાત્ર ઉપાયનાના અને તીવ્ર સવેગવાળાને સમાધિનાભ સમીપ છે એવું અરિને શ્રી યાયડે શ્રી વિષ્ણુપુગણુમા પદાવાત્પત્તમમાપસ્ત મુક્તિ તર્ત્રવ જામનિ । એકાગ્રતા જેને મિદ્ધ થઇ છે તેને તે જ મમા માક્ષ મળે છે ઇત્યાદિ વચનથી એ જ અથ સૂચ્ય ॥

આત્માણે આ સૂત્રથી સમાધિનાભ કેને સમીપ છે—આ સૂત્ર છે એ કલ્પ રહે જાને આમનતર તથા આસનતમ છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે—

મૃદુમધ્યાધિમાત્રત્યાત્ નતોડપિ વિશેષ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાર્થ—મૃદુ મધ્યઅને અધિમાત્ર એ ત્રણ સવેગગત તીવ્રતાના પ્રકાર હોવાથી મહાધિનાભની આમનતા (સમીપતા) ના તર અને તમ રૂપ રિગે હેમણે એટલે આમનતરતા અને આસનત મતારૂપ બે હોય છે

આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે અધિમાત્રોપાયવાળા તથા મૃદુતીવ્ર

* આ સૂત્રના ૨૫ પાદ રેખાય છે (૧) શ્રીમદ્વિદ્યારણસ્યામી તીવ્રસવેગનામાસન્ન સમાધિલાભ । એ પ્રમાણેના પાદ રામત ગણે છે વાયરપતિમિશ્રવગેરેને મમત તાત્રગગનામાસન્ન । એટલું જ સૂચ્ય છે એ દીકામરો સમાધિલાભ । એ પદ અધ્યાદ્યાર્થ લે છે તાર્ત્તિ કકાર અધિમાત્રોપાયાના તાવસવગનામાસન્ન એટલું સૂચ્ય લે છે

સ વેગવાળા યોગીને અગ્નિ મે સમાધિરામ થાયછે, અધિમાત્રાપા
યરાગા તથા અપ્ય તીવ્રમ રેગવાળાને તેથી પણ ઓછે વિનબે
અને અધિમાત્રાપાય તથા અગ્નિમાત્ર તીવ્રસ રેગવાળાને તેથી પણ
ઓછે વિનબે—(સૌથી મોટે વિ. ૧૦) અમાધવામ થાયછે

આ બંને યુગોનુ તાત્પર્ય એ કે ક ઉપર કહેના સાધનોનુ
અતિતીવ્રતાથી તથા અધિમાત્ર પ્રમાણમા અનુકૂળ કરવું, કારણ કે
એમ પ્રત્યક્ષ જ અગ્નિ મે સમાધિરામ થાયછે આપણે સાંભળી
એ છીએ કે જાડ પ્રહ્લા વગેરે જેઓ અધિમાત્ર તીવ્રસ વેગવાળા
હતા તથા અધિમાત્ર ઉપાસણ હતા તેમને મૂઢૂત માત્રના વિચારથી
હદ સમાધિવામ થયેલા છે તથા સ્વેતકેતુ વગેરેને મોડો થયો છે
એ તન માધ્યાધિમ પણ નકૂત બાથને જ સમયન કરનાર છે

આપ્રમાણે આ યોગથી વિગતારવડે બંને પ્રકારના યોગનુ
સ્વરૂપ ૫૧ થી સંન્યાસ યોગમા પુરૂષ વા ઈશ્વર બંને હોય
દોરડે એમ પુ ની જે યોગમા બંને તત્ત્વોના સાક્ષાત્કાર
ર થાયડે તેવુ ક્ષી. ૧૦૨૨ ૧ ૧ ૧ વિવરથી ચતા પુરૂષ વિવરક તથા
ઈશ્વ વિવરક મંત્રનાગ્રા ૧ ૧ નિહિને સાધા છુ એના શ્રદ્ધાદિ ઉપાય કે
લા તથા આમ તામતમ નિ નામમા અ ઉપારોનુ અતિપ્રમાણમા તથા
અતિતીવ્રતાની અનુકૂળ કરુ જે કહ્યું હવે એ બે સમસાત
યોગમા જે નર વિવરક સંન્યાસ થા છે તેની સિદ્ધિના ઉપા
યોના અતિપ્રમાણમા તથા અતિતીવ્રતાની મગ્ના અનુકૂળા વિના પણ
આમતમ સ શ્રદ્ધા મ થાયડ ના ઉપાર મગ્ન્યુ મહેડે

દ્વયમગ્નિપાનાદ્યા ૧ ૨૩ ॥

મૂત્રાદૈ —અથવા ના ઈશ્વરના પ્રતિસાનરૂપ બલિવિશેષથી
અ સંન્યાસ મગ્નિ ના થાય,

દ્વયમગ્નિપાનાદ્યા ૫૨ થી ઈશ્વરના પ્રતિધાનથી ના ઈશ્વર એ
દમે શુ ને કમ્પ રૂપથી ૨ દાર જ પ્રતિધાન કરે તેમ જ
પ્રતિધાનનો ૧૫ થી સુરમ ૨૮ મા મૂત્રથી નિષાદ કરેછે
તેથી અત્ર વિગતથી વર્ણવેલી છતાં જે ૨૩ ક્રમે વર્ણવે છે કે
પ્રતિધાનથી આ નિષાદ ૧ અર્કિનુ મં ૧ ૨૩ આ રથને ઉ
ચિત નથી કમ્પ કે એ ન કમ ના કિષાતના અમર ૫ દારથી
દિગાંવ સાધના પુષ્ટિવિનિયમ ૨૩૨ વિન ૧ કમ્પ અ અર્ક ૧૭
અને તેથી ઉત્તમ સાધકરૂપ આ પાદ્ય અવિહારીમા તે મેરી

અથોગ્ય છે

વા—એ પદથી વિકલ્પ જતાઓ છે પૂર્વ સૂત્રોમા જીવરિ-
પયક તથા ઈશ્વરિપયક એન જને યોગને સાધારણ એવો પ્રજ્ઞા-
ન્ત ઉપાય કહેા એ ઉપાયનુ અતિમાત્ર પ્રમાણુમા તથા અતિતી-
વ્રસ વેગથી અનુદન કરતુ એ જીવરિપયક સ પ્રજ્ઞાતયોગમાટે જ આવ-
શ્યક છે ઈશ્વરિપયક સ પ્રજ્ઞાતયોગમાટે નથી કારણ કે એ પ્રમાણેના
અનુષ્ઠાનરિના પણ આ પદથી યોગન કરાવેના વિકલ્પમારુ ઈશ્વર
મધિધાનથી પણ એ યોગની સિદ્ધિ થાય છે

આ સૂત્રથી એ કથુ કે જે માધક જીવરિપયક સ પ્રજ્ઞાતયોગ
કરવા માડે તેને તો શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોનુ અધિમાત્ર પ્રમાણુમાં તથા
અતિતીવ્રસ વેગથી અનુષ્ઠાન કરતુ જરૂરતુ છે પણ જ સાધક
ઈશ્વરતત્ત્વરિપયક સ પ્રજ્ઞાતયોગ કરવા માડે તેને તેમ જરૂરતુ જરૂ-
રતુ નથી અર્થાત તેને તે યોગ ઈશ્વરતત્ત્વરિપયક સાધનથી સહે-
લથી મિદ્ધ થઈ પડે છે એ સાધક ઈશ્વરતત્ત્વરિપયક ઈશ્વરના
અનુષ્ઠાન સ પાદન કરે છે આ તેવા તે સર્વશક્તિમાન ઈશ્વરના 'આ
સાધકને મમારિનામ થાઓ' એ કારણ મિદ્ધ રા ૧૩૫ અનુષ્ઠ-
ાથી ઉપાયના અરિમાત્રમાણુ વગેરેના અનુષ્ઠાનરિ ॥ ૫૫૩ મમા-
વિજ્ઞાન થાયક, અને તેથી અનિરાગ મોહ થાય ॥ આમ હોવાથી
જ પ્રિમા કથુ છે કે નનર જાનવ વગલામ જ વાચા વિમલ્લ
તે જ પરમ આર્યિક લગચર ॥ ૫૫૩ જાણુ તમા અ ય સર્વ નાન
હોડી દે બીમદ જમરૂડીતાના પપ્પ સધરમર વરે જય મ મરુ
શરણ પ્રતા જદ ત્તા સમ્પાદ્યા મોહરિ જાને ॥ જવ ॥ મનાપન
શિવ મોહના મર સાનોને તરુો તા અનવરેના તુ અને
શરુ વા, તને મર પા ૫૫૩ જિત ન તારી નિ શર મુકત
કરીત અનાર જીવરુમુકિત અને રિદેશુમ્પત આપીશ—જ્ઞાપા-
વચનથી એ જ અથ રપટ યો છે

આ રથજે એ શંકા વાયક ~ આ જાનર ॥ જ અને ચેતન
એના પ્રધાન અને પુરુષરૂપ જે તરલામ ન્યા છે તોગા ઈશ્વર એ
કરુ તર ૭ ૦ લા જશર નાદ ॥ દોરાથી અને જશન ॥ અ-
તમાર કી શમર એ નથા તેમ જ ઈશ્વરો ॥ પુરુષ ॥ પણ
અતર્મ ॥ રી રા ૫૫૩ એન નથી કા લુ કે વધ પુરો શુરિ
નિશ્ચિતરૂપ દોરાથી તેમજાગ અજ ઈશ્વરતત્ત્વ આ અતીશ્વર એવો
એ હાથો ધટનો નથી તે પછા આ ઈશ્વર એ કરુ તર ૭ છે

અર્થાત્ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ શું છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા તથા ઈશ્વરનિષ્ક્રિયાનરૂપઉપાય જે આ મુત્રમાં મળે તેમાં ઈશ્વરનું ચિત્ત તન કરવામટે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ જાણવું આવશ્યક હોનાથી તેનું પ્રતિપાદન કરવા મુત્રકાર કહે છે કે—

કેશકર્મવિપાકાદયૈરપરામૃદ્ધઃ પુર્યર્વશેષ દૈવ્યરઃ ॥ ૨૪ ॥

મુત્રાર્થ—અવિર્બાદિ એક, ધર્મધર્મરૂપ કર્મ જાતિનગેરે કેશકર્મના રૂપરૂપ વિપાક તથા ધર્માધર્મના સંસ્કારરૂપ આશય—અભવના નબે મગરિરે વસ્તુત તથા ઉપચારથી પણ થતા સર્વોચ્ચ સંહિત, સ્વરૂપે શુદ્ધચિત્તકિતરૂપ નિરતિશય ઐશ્વર્યમાન. તે ઈશ્વર છે

જ્ઞાન—એવે એક એક વિપાક તથા આગવધી પરામૃદ્ધ નહિ બધા ત્યા જ્યા સમટે સ્ત્રી દ્વિતીય પાંચમાં હુના અરિયા અસ્મિતા શાગદા અને અગ્નિનિવેશ એ પાચતુ નહણુ થાય છે કારણ કે એ પાચ જ હુ ખરૂં કલેશના દેનું હોનાથી એ પાચને જ યોગધાત્રમા એકસણા આપી છે આ મધ્યે એકસણાથી, હુ ખ તું મહણુ કરતું નથી કારણ કે તે તો કરી જાણે છે હોનાથી આ સ્થળે વિપાકસણાથી મહણુ કરાવેનું છે

જમ એટલે મુખદ ખના માધરૂપ ધર્મ અને અધર્મ જે ક્રિયા સુખનું નમાવાણુ કારણ છે તે ક્રિયા ધર્મરૂપ છે અને જે હુ ખનું અમાયારણુ મરણુ છે તે અધર્મ છે મમત્તે સામાન્ય અથ તા ક્રિયા છે પણ આ સ્થળે તન લેન. એમ નથી મરણુ કે ઈશ્વર પુરુષનિશ્ચય છે તા પુરુષમાત્ર વિહિન કે તેથી એમા ક્રિયાની પ્રાપ્તિ જ આપના નથી કે ની નિવેશ કરના જરૂર રહે જા અન્ય પુરુષમાં ઉપચારથી ક્રિયાની પ્રતીતિ થા. છે તેની પ્રાપ્તિ આને છે એમ લઈએ તો તે પણ મયાગર છે. કાળ કે એ રીતે અન્ય એના ક્રિયાનો નિશ્ચય અત્ત જા છે કાળ કે ઈશ્વર મા જગત્સજ્જનરૂપ ક્રિયા અજાત નૃતિરે શે ન થમા રાજ્ય ક્રિયા છે તેથી જા રીતે ધર્માધર્મરૂપ ક્રિયા જ કમર થા લેરી થા. કે

વિપાક—કંઈ તથા કર્મના રૂપ નહિ આણુ નરે ભોગ ભોગશબ્દે કરીને વિશ્વગત સત્ત્વ ચતુ ચિત્તનું પાન. નાના શબ્દાં આગરા જ્વલિ લવાય છે મરણુ દ્વિતીય પાદમાં મુખ્ય પા દિસાક્ષાતમાગે ભોગના રૂપરૂપ થા છે

આશય—એ શબ્દ આ ધર્મધર્મની મારે છે તથા ચિત્તમૂનો

કેરતે એ વ્યુત્પત્તિથી ચિત્તરૂપ જુગિમાં પડી રહેનાર, વિપાકને અ-
નુકૂલ તથા વિપાકના કારણમૂળ ચિત્તમન વામનાનો વાચક છે.

અપરામૃદ્ધઃ—એટલે પરામર્શ વા મગર્ગથી રહિત. આ મ્યથે ત્ર-
જે કાળે ઉપચારથી પણ કલેશાદિના સંમર્ગથી રહિત એ અર્થ છે.

પુરુષવિશેષઃ—એટલે કોઈ એક પુરુષ અથવા વિનિષ્ઠ પુરુષ.

ઈશ્વરઃ—એ રાજ્ઞ ઐશ્વર્યવાચક રૂંધ પાતુકિપરથી આવેછે તથા
સંપૂર્ણ જગત્ના અધિષ્ઠાતા તથા જગત્ને ઉપગતવવા વગેરેના મામથ્ય-
વાળા એ અર્થને બોધન કરેછે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે (૧) કલેશ, કર્મ, વિપાક અને આ-
શયવા સંમર્ગથી ત્રણે કાળે ઉપચારથી પણ રહિત, (૨) સુમમ
ઐશ્વર્યસપન (૩) પુરુષવિશેષ તે ઈશ્વર છે આ મુત્ર ઇશ્વરનું
અક્ષર્ય પ્રતિપાદન કરનાર છે તેથી એ સૂત્રરથ મર્મ પદો ન્યાયરથક
જે તથા એ સક્ષણના દોષથી રહિત છે એ પ્રતિપાદન કર્યું જરૂર
નું છે. ત્યાં જો માત્ર ઈશ્વરઃ એટલું જ કહે અર્થાત્ ‘સુમમ ઐશ્વ-
ર્યવાન તે ઈશ્વર’ એટલું જ કહે તો નેત્રાર્થી જ આમે એમ નથી કારણ
કે એ સક્ષણની ન્યાયાદિ શાસ્ત્રમત ઈશ્વરમા અનિવ્યાપ્તિ થાય છે તેથી
પુરુષાવશેષ એ પદ મૂક્યું છે એ પદમાં ઈશ્વર શુદ્ધચિનિમિત્તિત્વ-
રૂપ છે અર્થાત્ જ્ઞાનવગેરે ઈશ્વરના ધર્મો નથી પણ સ્વરૂપ છે એ
સિદ્ધાન્ત કલ્પે, છે, તથા એ જ પદથી ઉપર જે શકા કરી હતી કે
ઈશ્વર એ પ્રધાન તથા પુરુષથી વિવક્ષ્ય ક્યુ તત્ત્વ છે એનું
પણ સમાધાન કર્યું છે કે ઈશ્વરનો પુરુષમા અંતર્ભાવ થાય છે એ
પુરુષવિશેષ તે ઈશ્વર એટલું જ માત્ર કહે તો પણ એ વક્તવ્યની
ઘટત સર્વ પુરુષોમા અતિવ્યાપ્તિ આવે. અથવા તો આ મુત્રમાના
સક્રયવાચક ઈન્દ્રિયપદનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધઅર્થ લક્ષણમા મેળવી તે અ-
ર્થાત્ ઐશ્વર્યવાળો તથા શિદ્ધચિનિમિત્તિત્વરૂપ પુરુષ તે ઈશ્વર એમ લક્ષણ
કરે તો પણ હિરણ્યગર્ભાદિ તથા પ્રકૃતિવીન અને સુકૃત પુરુષો એ
મર્મમાં અતિવ્યાપ્તિ આવે, કારણ કે એ સર્વ પુરુષ છે તથા ઐશ્વ-
ર્યવાળા છે. એ અનિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા પ્રથમ પદની આવશ્યકતા છે.
પ્રથમ પદથી એ અર્થ કલ્પે - કલેશાદિનો મગર્ગ જોનામાં ત્રણે કાળે
ઉપચારથી પણ નથી ને જો ‘ઉપચારથી પણ’ એ પદ મૂકી દેવા-
મા આવે તો ઉપચારની અતિ વ્યાપ્તિ દૂર થતી નથી કારણ કે હિર-
ણ્યગર્ભાદિ પુરુષો પુરુષ હોવાથી વસ્તુતઃ તો કલેશાદિના સંમર્ગથી
રહિત જ છે. પણ ઘટત પુરુષો ચિત્તરૂપત્વના સ્વભાવી અથવા બોધતા

હોવાથી, જેમ લક્ષરે કરેલા જ્યપરાજ્યનો તેના સ્વામીરૂપ રાજા-
માં ઉપચાર કરાય છે તેમ, ચિત્તમાં રહેલા ક્લેશાદિના સંસર્ગવાળા.
ઉપચારથી કહેવાય છે. અને ઈશ્વરમાં તો ઉપચારથી પણ ક્લેશાદિનો
અભાવ છે કારણ કે ઈશ્વર અવિદ્યાને, અવિચારને જાણીને અંગીકાર
કરનાર હોવાથી તેવિષે સદા અભિગાનરહિત છે. મુક્તપુરુષો પણ
ક્લેશાદિના સંસર્ગથી ઉપચારથી પણ રહિત છે છતાં એ પુરુષો
પૂર્વે જીવત્વદશામાં હતા ત્યારે એ સંસર્ગથી ઉપચારથી રહિત ન
હોતા. તેથી એ પુરુષોપર આવતી અતિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા 'તથે
કાળે એ સંસર્ગથી રહિત' એ પદો જરૂરના છે. આ જ વિશેષણથી
મૃત્તિકાની પુરુષોપરની અતિવ્યાપ્તિ પણ દૂર થાય છે કારણ કે જેમ
મુક્ત પુરુષોને જૂનપૂર્વે ઉપચારિત સંસર્ગ હતા તેમ મૃત્તિકાની પુરુ-
ષોમાં પણ જ્યારે યોગના કાળનો અવસાન થાય છે ત્યારે અભિમાન.
રૂપે છે તેથી બાવિ ઉપચારિત સંસર્ગવાળા છે.

આ પ્રમાણે આ પદોથી ઈશ્વરનું અદ્વૈત લક્ષણ કર્યું છે.
કેમ કે ઈશ્વરનો પુરુષમાં અત્યંત કષ્ટ છે. તેથી પ્રધાનથી તથા
ન્યાયાદિ સમત ઈશ્વરથી એનો વ્યાવૃત્તિ થાય છે અને પ્રથમ પદથી
છતર સવ પુરુષોથી વ્યાવૃત્તિ થાય છે. તેથી આ લક્ષણ સમ્પત્તીય.
તથા વિજ્ઞાનીય સર્વ પદાર્થોથી યોગના લક્ષ્યને વ્યાવૃત્ત કરનાર હો-
વાથી અદ્વૈત છે.

આ રથળે એ સંક્ષિપ્ત થાય છે કે ચરપિ આ લક્ષણ અતિવ્યા-
પ્તિથી રહિત છે તેમ જ ઈશ્વર એક હોવાથી. અવ્યાપ્તિથી પણ
રહિત છે તોપણ અસંભવ હોવાથી છે કારણ કે ઈશ્વર જાતે પુરુષ.
હોવાથી નિર્ગુણ. નિર્વિષય તથા અપરિણામી છે તેથી ઈશ્વરમાં ઈશિ-
ત્વ હોવું ધરવું નથી તથા તે સર્વન અને સર્વગતિમાન પણ
ધરે નહિ એના ઉત્તર આ પ્રમાણે:—ચરપિ ઈશ્વર સારપતઃ શુદ્ધ-
ચિત્તિચક્તિરૂપ છે તોપણ તેને એક ચિત્ત હોય છે. એ ચિત્ત શુદ્ધ-
સત્વા માયાના શુદ્ધાંશનું બનેલું છે અને તેથી યોગીના ચિત્તથી પણ
વિવક્ષ્ય છે. યોગીનું ચિત્ત મરને કરી શુદ્ધાંશમાં થાય છે અને ઈ-
શ્વરનું તો અનદિશાથી શુદ્ધાંશમાં જ હોય છે. એ ચિત્તના યો-
ગથી ઈશ્વરમાં જાનગતિ તથા ક્રિયાક્રિયા હોય છે. એ ચિત્તની આયે
ઈશ્વરને અન્ય જોવાની આદ્ય અનિચ્છાનિમિત્ત સ્વસ્વાભિપ્રાયસંભ-
વ નથી; પણ જગત્તરૂપ પ્રપાદમાં ખંડાન્તા પુરુષોનો જાનાદિના ઉદય-
દાગ ઉત્તર ઉત્તરી ઇશ્વર નિમિત્ત રૂપે છે એ ચિત્તનું શુદ્ધ
રૂપ છે. અમ હે ચથી જેમ સ્વેચ્છે તેવો ને રૂપ જાતી મદ-

જી કરનાર રૌવૃદ (નાટકનું) પાત્ર) તેથી બંધનને પામતો નથી તેમ
એ ચિત્તરૂપ માયાને માયારૂપ જાણીને પોતાની ઇચ્છાથી મદજી કર-
નાર ઈશ્વર પણ એનાથી બંધનને પામતા નથી.

ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી એક ચિત્તનું મદજી કરેછે એમ ક-
હેવામાં ઇચ્છાથી અનન્તર ચિત્તનું મદજી અને ચિત્તવિના ઇચ્છાનો
અસંભવ હોવાથી ચિત્તના મદજીથી અનન્તર ઇચ્છાઓ હોવા ૭ગાં
અ-યોન્યાશ્રય હોય આવનો નથી કારણ કે સર્ગ અનાદિ છે. જો
સર્ગને પ્રથમતા હોત તો એ પ્રથમો અવકાશ રહેત કે ઈશ્વરે પ્ર-
થમ ચિત્તનું મદજી કેવી રીતે કર્યું. પણ તેમ તો છે નહિ જ-
ગતપ્રવાહ અર્થાત્ સર્ગનો પ્રવાહ અનાદિ છે. તેથી એક સર્ગના
સદ્દારમમયે 'આ પ્રપનો અરધિ આગ્રે એટલે સર્ગાન્તરની સ્થિતિ
અવાના સમયે મારે અમુક શુદ્ધગતિનું ચિત્તવત્ત મદજી કરવું છે'
એવો સંકલ્પ કરી ઈશ્વર સ્થિતો મદાર કરેછે. અને એ સંકલ્પ-
ની વાસનાવાળું થઈ ઈશ્વરનું ચિત્ત પણ તે સમયે પ્રધાનમાં લીન
થઈ જાય છે ત્યાર પછી જ્યારે પ્રથમકાળ પૂર્ણ થઈ રહે છે ત્યારે જો-
મ રાગિએ 'કાલે મારે વહેવા કાનું છે' એવો દૃઢ સંકલ્પ કરી
સુનેશ પુરુષને તે દૃઢ સંકલ્પની વાસનાવાળું ચિત્ત તે વાસનામલા-
ત પાત કાળે જાય છે થઈ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પૂર્વમર્ગના અરધિએ
કરેલા પ્રશ્નિધાનરૂપ દૃઢ સંકલ્પવાળું ઈશ્વરનું ચિત્ત તે સંકલ્પવશાત્ આ
સર્ગના આરંભમાં ઈશ્વરનો પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી એ ચિત્ત-
વત્તે જગત્ની ઉત્પત્તિ, જાનાન્તિનો બહા વગેરેને ઉપદેશ વગેરે
ઈશ્વર કરે છે. પુનઃ એ સર્ગનો અરધિ આગ્રે પૂર્વવત્ પ્રશ્નિધાન
કરેછે તથા તે પ્રશ્નિધાનવશાત્ પુનઃ નવા સમના આરંભે એ ચિત્ત-
ની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ અનાદિ કાળથી પ્રશ્નિધાન અને ચિત્તનું
મદજી થતું હોવાથી બીજાંકુરવત્ આસ્થા જ કરેછે.

આ સ્થળે એ સવાલ ઉઠે છે કે ઈશ્વરને પ્રકૃષ્ટ સત્ત્વવાળું ચિત્ત
છે એમાં શું પ્રમાણ છે ? એનો ઉત્તર એ કે એ ઈશ્વર માનતો લ-
પદેશ વગેરે કરે એ પ્રમાણમદ્દ થાય તો સૌવવઅનુમાનથી પ્રકૃ-
ષ્ટ સત્ત્વવાળા ચિત્તની મિદ્ધિ થઈ શકે છે. કારણ કે તેવા ચિત્તવિના
અપારે જ્ઞાનશક્તિ તથા અર્થશક્તિ સંભવતાં નથી. ત્યાં ઈશ્વરમાં
અપારે જ્ઞાનશક્તિ તથા અર્થશક્તિ છે એનું પ્રમાણ તદ્દન, તોડ-
કામગર, તદામાન સ્વયમકુદન, સ્વામાયિકી જાનવલકિયા ચ, યઃ મ-
વંતઃ. મર્વવિદ્ તેણે ઈશ્વર કર્યું, હું જાણુ માડું એવી ઇચ્છા કરી,

તેણે પોતાના આત્માને (સ્વરૂપને) પોતે કર્યો, તેનામાં સ્વભાવ-
થી જ જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ છે, તે સર્વ, પદાર્થને, સ્વભાવશિ-
શેષરૂપે જાણે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિશ્રુત છે. +, એ સર્વ કૃતિવા-
વાક્યો પ્રમાણરૂપ છે; કારણ કે મહત્ સત્ત્વવાળા ઈશ્વરથી પ્રણીત
છે. જેમ મંત્રશાસ્ત્ર તથા આયુર્વેદનું પ્રમાણય તે તે સ્થળે કહેતો.
અર્થ અન્યભિચારીપણે સિદ્ધ થતો હોવાથી સર્વને સિદ્ધ છે તે જ
પ્રમાણે મંજાનુવેદવદ્ય તત્ત્વમાણ્યમ્ એ ન્યાયસૂત્રમાં ફળપ્રમાણે સર્વ
વેદનું પ્રમાણય સિદ્ધ થાય છે. એટલે સર્વ 'વેદ એકનું' જ કાર્ત્ત્વ છે.
અને જ્યારે તેમાંના મંત્રબ્રામ તથા આયુર્વેદનો ભાગ પ્રમાણરૂપ
અનુભવથી જાણાય છે તો શેષ રહેલો ભાગ અપ્રમાણ છે એમ
કહેનારે માણસ મિથ્યાભાવણ કરનાર જ હશે. આ પ્રકારનો વેદ જે
સર્વ જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યવગેરેના હિપાયોનો આકાર છે તેનું પ્રણયન
કોનાથી થઈ શકે એ વિચારતાં સહજ જાણાય એમ છે કે એ સ-
ર્વના જ્ઞાનવાળો પુરુષ જ એનું પ્રણયન કરી શકે. એ પુરુષનું ચિત્ત મ-
હાતિના મહિન અંશ માત્રથી રહિત હોવું જોઈએ કેમકે નહિ તો
તેનાં કાર્યરૂપ બ્રમ તથા વિપ્રમંબની ઇચ્છા તેનામાં હોવાથી સર્વ-
થા નિર્દોષ ગ્રંથનું પ્રણયન તેનાથી થઈ શકવું અસંભવ છે. તેથી એ
ચિત્ત મહત્ સત્ત્વવાળું હોવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે.
આ જ અર્થની સિદ્ધિ આવી રીતે જ શ્રીમદ્વેદવ્યાસે ણાલ્લસો-
નિવાત્ત એ વેદાન્તસૂત્રથી કરી છે.

આ સર્વેથી એ સિદ્ધ થયું કે ઈશ્વરને મહત્ સત્ત્વવાળું ચિત્ત
હોવાથી એ પોતે પુરુષ જ્ઞાં સમમ જ્ઞાનવાન, સમમ અંશર્થવાન
તથા પ્રધાનતા માલક હોયરૂપ થઈ શકે છે.

આ સૂત્રમાં ઈશ્વર: એ પદ એક વચનમાં મૂક્યું છે. એ એક
વચન કાં તો જાતિપરત્વે હોય કે કાં તો વ્યક્તિ એક જ હોય તો
તે પરત્વે હોય. તેમાં ઈશ્વર અનેક નથી પણ માત્ર એક જ છે તેથી એ
વચન વ્યક્તિપરત્વે જ છે. ઈશ્વર અનેક હોવા શકતા જ નથી કારણ
કે ઈશ્વર એકે લક્ષણે તો તેઓ કાં તો તુલ્ય ઐશ્વર્યવાળા હોય
અથવા તો ન્યૂનાધિક ઐશ્વર્યવાળા હોય ત્યાં ન્યૂનાધિક ઐશ્વર્યવાળા
હોય તો તે સર્વ ઈશ્વર કહેવાય. જ નહિ કારણ કે તેમાં જે નિર-

૪. આપ્રમાણે કૃતિવાક્યો ઈશ્વરસદ્ભાવમાં પ્રમાણરૂપ મ-
ળ છે તેથી પ્રમાણમાત્રા તર્કમોદ: ૧. ઇત્યાદિ. સાંખ્યસૂત્રમાં લોકિક
અનુષ્ઠાન માત્ર કે, અને એ લોકિક વાક્યો અપ્રમાણરૂપ હશે છે.

તિથય ઐશ્વર્યવાળો પદાર્થ હોયને જમદેવ ઈશ્વર હોવાથી ઈશ્વર છે. આ રીતે આ પક્ષમાં તો માત્ર એક જ ઈશ્વર કરે છે. જો તુલ્યભાવ-વાળા અનેક ઈશ્વર હતાંએ તો એ પણ અમુકન કરે છે કારણ કે એ ઈશ્વરોનો સંકલ્પમાં કાં તો બેદ પડે અથવા તો ક્રોધના મંદ-હૃદયમાં બેદ નહિ જ પડે. હવે જો બેદ પડે તો તેમ તો મર્વ સર-આ બધવાળા હોવાથી કેવો સંકલ્પ પ્રતિબદ્ધ થાય ક્રોધનો જ નહિ. તેમ જ વિરોધી સંકલ્પ હોય તો તેનાં વિરોધી કાર્ય પણ થવાં સં-ભવે નહિ તેથી એ પણ દ્વિવિત છે. હવે જો એ અનેક ઈશ્વરોના સંકલ્પમાં બેદ નથી પડતો એમ લઈએ તો અનેક ઈશ્વરો મળીને પણ એક ઈશ્વરજેટલું જ કાર્ય કરવાના તો પછી અનેક ઈશ્વર માનવામાં કારણ શું ? કેમ જ નહિ તેથી મદ્દે વેન્મલ્ વિન્દેન કિ-મર્થ વર્તેત પ્રજેત્ જો આકાંક્ષાં મપુ મળતું હોય તો પછી તો વિ-ચારવાનું માણસ તેની પ્રાપ્તિમાટે જ પર્વતોપર જાય ? આ ન્યાય પ્રમાણે હાવવાથી એક જ ઈશ્વર માનવા ઘટે છે તેથી સર્વથા ઈ-શ્વર એક જ છે અને અનેક નથી એ વિદ્વાન્ત યોગ્ય છે

આપ્રમાણે આ મૂળથી ઈશ્વરનું અદ્વિતિ લેવાણું કરવું યો-ગી યાગવક્ત્રે પણ ક્ષેત્રરર્મવિવાદાર્થોઽપનામિત્યર્થ જ । અદરામુષ્-મેકાહ પુરુષમીશ્વર ધૃતિ ઇત્યાદિ વચનથી તથા શ્રીસિંગ પુરાણમાં અવિદ્યેશ્વર્ય યોગો નામીતો નામનામન । નાપ્યસ્મિન્નપા સિદ્ધ રાગેણ-પિ ત્રિકાલતઃ ઇત્યાદિ વચનથી એ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. આ સૂત્રમાં કરેલા લક્ષણમાટે તથા ઈશ્વરનાં મદ્દભાવમાટે ધૃતિરામ્ય તથા યોગજન્ય પ્રત્યક્ષ એ અતિ બળવાન મુખ્ય પ્રમાણ છે, છતાં મનનાદિ અર્થે ઉપયોગી હોવાથી અનુપાનપ્રમાણુ જગત્ત્વા તથા ઈ-શ્વર સર્વેષુ છે એ કંઠરવચી પ્રતિપાદન કરવા હવે મૂળકર કહે છે કે—

તત્ર નિરતિશયં સર્વજીવીજમ્ ॥ ૨૫ ॥

સૂત્રાર્થ—સર્વજીવજાતું જીવ જો સાતિશયવાળું જાન તે ઈ-શ્વરમાં નિરતિશય છે.

તત્ર—એટલે ઈશ્વરમાં.

નિરતિશયમ્—એટલે નિરતિશય અર્થાત્ એનામાં ઉત્કૃષ્ટ નહિ એવું છે

સર્વજીવીજમ્—પરંપિ આ સ્થાને સર્વજીવ પદ વાપર્યું છે તથાપિ

એ બાવપ્રધાન નિરંજ છે તેથી એનો અર્થ સર્વજ્ઞતા છે. સર્વજ્ઞવીજ્ઞમ્ એટલે સર્વજ્ઞતાનું જીજ્ઞાસા મૂળ. જીજ્ઞાસા એટલે મૂળ અથવા મોપક હેતુ. એ જીજ્ઞાસાતિશયજ્ઞતીયજ્ઞાન છે. એટલે લોકોમાં એક પુરુષને અતીત, અનાગત અને વર્તમાન પદાર્થોનું અધ્યક્ષાન હોય છે, અન્યને તેથી અધિક હોય છે, ત્રીજાને તેથી પણ અધિક હોય છે વગેરે જોવામાં આવે છે. તેથી જ્ઞાનનું આનિશયત્વ જોવામાં આવે છે. એ સાતિશયજ્ઞતીયજ્ઞાન સર્વજ્ઞતાનું જીજ્ઞાસા મોપક હેતુ છે. *

આ સૂત્રમાં એ કશું કે સર્વજ્ઞતાનો મોપક હેતુ જે સાતિશયજ્ઞતીય જ્ઞાન તે ઈશ્વરમાં નિરનિશય છે. અર્થાત્ અમર્યોદ્ધ અવસ્થાને પામ્યું છે. ત્યાં ત્રણિશયજ્ઞતીય જ્ઞાન સર્વજ્ઞતાનું આપ્રમાણે રાપત કરે છે. જ્ઞાન સાતિશય હોવાથી કંઈ સ્થળે પણ નિરનિશય થયું જોઈએ કેમકે લોકોમાં આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે શુભ સાતિશય હોય છે-જેવું કે પરિભાષા-ને ક્વચિત્ પણ નિરનિશય થાય છે. પરિભાષાનું જે આશ્રય મદનવશ સાતિશય જોઈએ છીએ તેની પુરુષમાં કાષ્ટપ્રાપ્તિ જે કારણ કે પુરુષ વિષ્ણુ હોવાથી નિરનિશય મદનવશો છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન પણ સાતિશય હોવાથી ક્વચિત્ કાષ્ટને પામ્યું જોઈએ જ્ઞાન સાતિશય છે એ આપણને આતુમયસિદ્ધ છે. આ લોકોમાં જ અતીત, અનાગત અને વર્તમાન પદાર્થોનું કેટલાકને ઓછું તો કેટલાકને વધારે જ્ઞાન હોય છે. એ સર્વ પુરુષકરતાં ઉપાસનાના બદલાવોએને એ અતીત્વાદિ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું અધિક જ્ઞાન હોય છે. તેનાથી શ્રેષ્ઠ ઉપાસનાવળાને તેથી અધિક જ્ઞાન હોય છે વગેરે. આ રીતે જ્ઞાન આનિશય છે એ સિદ્ધ છે અને તેથી પરિભાષાની મારફત ક્વચિત્ નિરનિશય હોવું જોઈએ. જ્યાં જ્ઞાન નિરનિશય થાય છે ત્યાં સર્વજ્ઞતા છે એ તો સ્પષ્ટ છે. તેથી સાતિશયજ્ઞતીય જ્ઞાનથી સર્વજ્ઞ પદાર્થની સિદ્ધિ અનુમાનથી થઈ શકે છે. હવે એ સર્વજ્ઞ પદાર્થ તે શુદ્ધ, અહંતુ વગેરે દશે કેશીમહેશ્વર, પરમકારણિક, જગત્ના અધિષ્ઠાતા વગેરે સંજ્ઞાવળા, ઈશ્વર દશે એ વિશેષજ્ઞાન આ અનુમાનની યજ્ઞિથી બહાર હોવાથી સાત્ત્વપ્રમાણથી થાય છે. શ્રીચિંમ પુરાણમાં તોડે સાતિશયિત્વેન જ્ઞાનમર્થે વિલોકિતે । શિવ સાતિશયિત્વેન સ્થિત આદુર્મર્નાયિન । લોકોમાં જ્ઞાન અને ઐશ્વર્ય જે અતિશયવળાં દેખાય છે તે પરમાત્માવિશે નિરનિશયતાને પામેલાં છે ઇત્યાદિ વચનથી જગત્ના અધિષ્ઠાતા શ્રીમહેશ્વરમાં જ્ઞાનની નિરનિશયિતા કહી છે. *

અર્થે એ શંકા થાય છે કે ઈશ્વરને જન્મના અધિકારતા અર્થાત્ જગતના કૃત્યના કરનાર માન્યા તે યોગ્ય નથી કારણ કે માન્યતા ઈશ્વરને આપ્તકામ કલા છે તથા જગતના હોવાથી આવૃદ્ધ વૈરાગ્યવાળા કલા છે તેથી ઈશ્વરને કામ નથી સ્થાય થઈતો નથી અને સ્વાયંભિના જન્મની સ્પૃશ્ય ક્રિયા થઈતી નથી માન્ય સૂત્રમા સ્વોપકારાદિષ્ટ્યન લેખવત્. એ મૂલ્ય એ જ અર્થનું બોધન કર્યું છે કે સોકમા જેમ સ્વાયંને માટે પ્રવૃત્તિ તેમાં આવે છે તેમ જગતમર્જનરૂપ ક્રિયાના કર્તા ઈશ્વરને માનીએ તો તે પ્રવૃત્તિ પણ સ્વાયંને માટે હોવી જોઈએ ત્યાં ઈશ્વર નિષ્ક મુક્ત હોવાથી જોગ વા અવર્ગ એ જ નેમાથી કામ નથી આવ્ય એમને દોષા થઈતો નથી કલાય પરાયંપ્રવૃત્તિ માનીએ તો પરમકામિષ્ટ ઈશ્વરની એ પ્રવૃત્તિ ઇતર પુરોના સુખને માટે હોવી જોઈએ અને તેમ કોય તો નાનાનિધિ દુઃખોથી બચેલા આ શ્રવણોડની સર્વ ઈશ્વરજન ન નિધિ તેમ જ ઈશ્વર કા તો કર્મની અવેશા સખી સ્પૃશ્ય કૃત્ય થતા તો કર્મની અપેક્ષા સખી વિના ત્યાં જે કર્મની અવેશાના સ્પૃશ્ય કરે છે એમ લખ્યું તો ઈશ્વરમા વૈરાગ્યનું પૂરું દોષોની પ્રાપ્તિ આવે છે અને કર્મની અવેશા સખી સ્પૃશ્ય કરે કે એમ લખ્યું તો અસ્પૃશ્ય કર્મ અને ઈશ્વર એ મેં દાર ના માન્ય સ્પૃશ્ય આવે છે ત્રીમાન્યસૂત્રમા ન હથરના સ્પૃશ્ય કૃત્યના કર્મના તાત્પર્ય એ સૂત્રમા એ જ અર્થ કહે છે નહીં તેમજ આ ન્યા ન્યા પ્રવૃત્તિ થાય કલા ત્યાં નાનતો મદ્ બાવ જોવામા આવે છે તો એ ઉપરથી પ્રવૃત્તિ અને રાગ એ મેં વચ્ચે કાર્યકારણભારત મધ્ય દેખાય છે તેવા જો ઈશ્વરની જગતસ્પૃશ્ય પ્રવૃત્તિ માનીએ તો ઈશ્વરમા રાગ મિત્ર થવાનો અને તેમ થવાથી કર્મ, કર્માદથી રહિત ઈશ્વર કે એ સિદ્ધાન્ત અમત્ય કરવાનો ત્રીમાન્યસૂત્રમા ન રાગાન્તે જગન્માદે પ્રાતાનવત્કારણત્વાન્ એ સૂત્રમાં એ જ અર્થ કહે છે તેથી અવધા ઈશ્વર જગત્કર્તા નથી એ પ્રાપ્ત થાય છે.

એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે — ઈશ્વરસૂબાવમા એકગળ શ્રુતિપ્રમાણો આપી ગયા છીએ એટલે પ્રમાણભાવાત તાત્પર્ય — પ્રમાણનો અમાન હોવાથી ઈશ્વરમિદ્ધિ નથી એ કહેવું અયોગ્ય છે એ ઈશ્વરની નિલ પ્રવૃત્તિ હોવાથી તેમા પ્રયોજનની ખરું બેતા જરૂર નથી જે પ્રવૃત્તિ કાલચિત્કી હોય છે ત્યાં જ માન પ્રયોજનમનુદિત મન્દોદયિ ન પ્રવર્તે. વિના પ્રયોજન મન્દપુરુષ પણ પ્રવૃત્તિ કરે તો નથી

એ લોકિક ન્યાય પ્રાપ્ત થઇ પ્રયોજન હોવાની ફરજ પાડે છે. ઈશ્વરની જગત્સર્જનરૂપ પ્રવૃત્તિ નિત્ય છે તેથી એ પ્રવૃત્તિમાં કોઇ પણ સ્પર્ધા વા / પરાધર્મ પ્રયોજનની જરૂર નથી. આ સુખ્ય સમાધાન છે. છતાં એ પ્રવૃત્તિમાં પણ પ્રયોજનની જરૂર મानीએ તો આશ્તકામ ઈશ્વરને સ્વાર્થે તો સંભવતો નથી તેથી 'પરાધર્મ' એ જ માત્ર પ્રયોજન છે. આ વિષયમાં જે કહેવું કે એ પરાધર્મ પ્રયોજન હોય તો ઈશ્વર જીવેને દુઃખ શું કામ બોગધાવે? એનો પ્રથમ ઉત્તર એ કે દુઃખ ભોગવાન્યા વિના પરાધર્મની સિદ્ધિ જ થતી નથી. જ્યાં સુધી જીવેને દુઃખાનુભવ થયો નથી ત્યાંસુધી તે દુઃખોને દૂર કરવાનાં સાધનની જિજ્ઞાસા થતી નથી. તેમ જ જિજ્ઞાસાવિના જ્ઞાન અને જ્ઞાનવિના તેમાં (સાધનમાં) પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિવના તેના ફલરૂપ રિવેકખ્યાતિ થતાં નથી. તેમ જ દુઃખાનુભવવિનાં વિવેકખ્યાતિના સાધનરૂપ વૈરાગ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. આ એ કારણમાટે દુઃખરૂપ સંસારની અદિ પરમકારણિક તથા સર્વના સુખને ઇચ્છનાર પરમેશ્વર જ કરે એ સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વરે જગત્માં દુઃખ શું કરવા કૃત્યન કર્યુ એ તો પ્રશ્ન જ નથી કેમકે દુઃખ એ પ્રકૃતિમાં રહેલું જ હોવાથી ઈશ્વરે કૃત્ય કર્યું છે એ અભિદ છે. તેથી દુઃખરૂપ જગતની તદિ ઈશ્વરથી થઇ શકે એ યોગ્ય છે. તેમ છતાં પણ ઈશ્વર પુરુષને વિનાકારણ દુઃખ હતા નથી. પ્રત્યેક પુરુષના કર્માનુસાર તેમને સુખદુઃખ આપે છે. અને તેથી કરીને જ વૈષમ્યનૈર્દુષ્ય દામે ઈશ્વરના આરતા નથી આ સંબધમાં જે કશું કે કર્મ અને ઈશ્વર એને કાચ્ય માનવાથી ગારવ આવે છે તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ન્યાયસિદ્ધ મારવ દોષરૂપ નથી. જદ કર્મ પોતાપોતાની મેળે પોતાનો કાળ જતાથી પકવ થઈ જગ આપે એ દૃષ્ટનામાં અપૂર્વતા છે. વળી જીવરૂપ પુરુષોની સંખ્યા પ્રવૃત્તિ પણ પોતાના અર્થને લીધે નથી અર્થાત્ કેટલીક પગથે પગ હોય છે. એનાં સ્પષ્ટ ઉદાદરજો મળે છે. તો પછી પ્રવૃત્તિ માત્ર અર્થને માટે છે એમ કેમ જ કહેવાય? ન જ કહેવાય; અને વળી લોકમાં કદાચ મદ્યથી પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થને માટે જ છે એમ અંગીકાર કરીએ તો પણ સંપૂર્ણ અજ્ઞાન જીવોથી વિભક્ત આપ્તકામ ઈશ્વરની પ્રવૃત્તિ પણ તેમ જ નેત્રી એકએ એમ કાંઈ ઉપાયે કરવાય એમ નથી. લોકમાં ખબ્બ મદાગા પુરુષો. કલ્પમુક્ત પુરુષો, અને લોકના અવિષ્કારિ-અદ્વૈતસોદાન- પુરુષો—એ સંખ્યાની પ્ર-

રૂપિતિ પરાયે જ છે તથા એ પુરુષોત્તે એ પ્રગતિમા રાગ પણ હેતુ નથી કારણ કે એ સર્વ સુકૃત છે તેથી પ્રકૃતિનુ કારણતાવચ્છેદક રાગત્વ છે એ નિયમ પણ અસિદ્ધ છે કદાચ એમ અગીકાર કરીએ કે લોકમા પ્રકૃતિ કરનાર પુરુષોમા રાગ છે પણ એટલા માન્યથી પ્રકૃતિ તથા રાગનો કાર્યમારણ્યબંધ હરતો નથી એમ કે જો માન આપા સાહચર્યથી કાર્યકારણબાનનો નિર્ણય થતો હોય તો અવિદ્યા તથા સુખનો પણ કાર્યકારણબાન સબંધ હરે કારણ કે લોકોમા જ્યાં જ્યાં સુખ જોવામા આવેછે ત્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે અવિદ્યાનુ અસ્તિત્વ પણ જોવામા આવે છે જો મુનિ પુરુષોમા એ નિયમનો વ્યમિચાર છે એમ કહો તો પ્રકૃતિ તથા ગગની નિયત-વ્યાપ્તિ પણ એ જ સ્થળે વ્યભિચરિત હરે છે તેથી સુન રીતે સિદ્ધ થાય છે કે ઈશ્વરમા જગત્સર્જનરૂપ પ્રકૃતિમાટે રાગ હોવો જોઈએ એ અસિદ્ધ છે અને તેથી ઈશ્વર જગતના સ્પષ્ટ વા આધિષ્ઠાતા ને માન્યા છે તે સંગ્રાશે યોગ્ય છે

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી ઈશ્વરસંભાવમા કૃપાગોળી એવું અતુમાન બતાવ્યું હવે જગતના સ્વન પાનક વગેરે મનાતા સર્વ જ પ્રજા, વિષ્ણુ વગેરેથી પણ એ ઈશ્વર અધિક મહિમાનાળા છે એ પ્રતિપાદન કરના સૂત્રકાર કહે છે કે —

(સ ઇપ:) પૂર્વેવામપિ ગુરુઃ કાલેનાનવચ્છેદાત્ । ૨૬ ।

સૂત્રાર્થ:—એ ઈશ્વર પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમા ઉત્પન્ન થયેના પ્રજા વગેરેના પણ ગુરુ છે કારણ કે ઈશ્વર કાનરૂત પરિચ્છેદથી રહિત છે અર્થાત્ આદિ તથા અતથી વાજેત છે

ત્ત ઇપ —એવા ને ઈશ્વર તે (આ એ પદો વાચસ્પતિમિત્ર બાધ્યથ તે છે અને વાર્તિકદાગ્વગેરે સૂત્રસ્થ તે છે)

પૂર્વવામાવ—પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમા ઉત્પન્ન થયેના પ્રજા, વિષ્ણુ, રુદ્ર વગેરેના પણ અર્થાત્ આ સર્ગમા ને અમખ્ય પ્રજા વગેરે છે તેના તથા પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમા ને ઉત્પન્ન થયેલા દેવા તેના પણ

ગુરુ —કૃપાદેષ્ટા, બોધ કરનાર

કાલેના—એટલે કાનરૂત પરિચ્છેદથી રહિત જેને વિષે પૂર્વ દેવા, દેવે થશે એમ કહેવાપણું નથી પણ ને માત્ર મદા સ-

વેદા છે જ.

આ સૂત્રથી એ અર્થનું જોધન કરવું કે ઈશ્વર અનાદિસિદ્ધ પદાર્થ હોવાથી જેમ આ સર્ગના જાત્રાદિના ઉપદેશ છે તેમ અતીત અનાગત જાત્રાદિના પણ ઉપદેશ છે. કારણ કે એ મહદેશ્વર બ્રહ્માને તે વખતે પણ તે જ રૂપમાં હોય છે, જાત્રાદિ દ્વિપર્યાયી કાષ્ઠથી અવગ્નિન છે તેથી પોતપોતાના આયુષ્યના અવધિએ પોત-પોતાના કારણમાં રહે છે, ઈશ્વર જનાદિનિષ્ઠનં તિષ્ઠુ સર્વલોકમહેશ્વર એ શ્રીમદ્ભારતના વાક્યાનુસાર કારણરહિત હોવાથી તથા અંતરહિત હોવાથી જાત્રાદિના નાશસમયે પણ તે જ રૂપમાં રિયત થાય છે. પુનઃ સર્ગકાળ આવેછે ત્યારે એ ઈશ્વરના સંકલ્પાનુસાર પ્રજ્ઞાતિ પુરુષે જેવ પ્રવિશ્યાત્મેષ્ઠયા દરિઃ । કોમયામાત સંપ્રાપ્તે તર્ગસાલે વ્ય-ચાવ્યર્થા । એ વાક્યાનુસાર પ્રાણિમાં જોખ કરેછે તથા ત્યાર પછી તત્ત્વનંનંરિત વિપગ્નવં પ્રચાતિ એ ક્રુતિમાં કલ્યાણમાણે પ્રજ્ઞાતિના યજ્ઞ-નું વેપમ્ થાયછે. એ વેપમ્ થવાથી અનુક્રમે શ્રીસદાશિવ, વિ-ષ્ણુ અને બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાયછે. એ સર્વ પોતપોતાના આયુષ્યના અ-વધિ આવવાથી નાશને પામેલા દગા અને તેથી વેદાદિના જ્ઞાનથી રહિત થયા દગા. તેમને તે સર્વવખતમાં પણ જેમના તેમ રિયત થનાર એ શ્રીમદેશ્વર બ્રહ્માને જો પ્રજ્ઞાતિ વિજ્ઞાતિ પૂર્વે એવે વેદાર્થ પ્રવિજ્ઞોતિ તસ્મૈ ઇલાદિ જ્ઞાનિઅનુસાર વેદાદિનો ઉપદેશ કરે છે. તેથી જાત્રાદિના યુગ વા ઉપદેશ આ શ્રીમદેશ્વર બ્રહ્માને છે. અને એ અર્થમાં યોગનાત્વજ્ઞાન--જાત્રાથી અવગ્નિન હોવાથી--એ દેવુ છે. કારણ કે શ્રીમદેશ્વર સર્વ કાલે જેમના તેમ રિયત થયેલા હોવાથી વેદાદિના વિરમરમ્ના રહિત જદા સર્વત હોયછે. અને તેથી જેમને વેદાનિ નિરમરમ્ પ્રસવકાળમાં થયું છે તેવા જાત્રાદિને નેનો જોખ કરે છે એ મુદ્ધા છે.

આ મુદ્ધાનું એ તાર્કિક મુદ્ધા કે જાત્રાદિ અર્થ નાશવાન છે. માત્ર આ ઈશ્વર જ અનાદિનિદ્ધ છે અને તેથી પૂર્વે સર્ગના, આ નાશના તથા દેવના સર્ગના જાત્રાદિના પણ અતેવામી તથા ઉપદેશ છે.

આવમાણે રસરસજ્ઞાન એ સૂત્રમાંના રૂપ, પાત્ર વિગત-

રથી વ્યાખ્યાન કરણ તથા આ સૂત્રથી જ્ઞાપી વિવક્ષણતા પણ તેમની બતાવી. હવે દ્વિતીય પદ જે પ્રલિધાન નેનું વ્યાખ્યાન કરવાનું છે. તેનો અર્થ બતાવતા પૂર્વે એ પ્રલિધાનના અંગબૂત ઔકારરૂપ મત્ર જે ઈશ્વરની રહસ્યસંખ્યા છે તે પ્રથમ કહેણે.

તસ્ય વાચકઃ પ્રણવઃ ॥ ૨૭ ॥

મૂત્રાર્થઃ—ઉક્ત લક્ષણવાળા ઈશ્વરરૂપ વાચ્યને અભિધાશક્તિથી બોધન કરનાર વાચક શબ્દ ઔકારરૂપ પ્રણવ છે.

વાચક—એટલે અભિધાશક્તિથી બોધન કરનાર.

પ્રણવ—એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બોળટ્ટિમા આ પ્રમાણે આપી છે.

(૧) પ્રચ્વેણ મૃયતે સ્તૂયતે જ્ઞાનેન ઇતિ—જેવડે ઉત્તમ પ્રકારે સ્તુતિ કરાય છે તે.

(૨) પ્રચ્વેણ નીતિ સ્તૌતિ—ઉત્તમ પ્રકારે ગાયન કરનાર

આગરે તાત્પર્યાર્થને બોધન કરનાર અનેક વ્યુત્પત્તિ અન્ય સ્થળે જોવામા આવેછે જેમકે શિર ઉપનિષદ્મા ઉગાયમણ એવ જ્ઞસ્વજ્ઞુઃ સામાયર્વાક્રિરસ ઋદી પ્રાગ્ગમેભ્ય પ્રાત્મયતિ નામયતિ ચ—ઉચ્ચારણ કરતા જ ઋદ્ધિ ધનુષ્ વગેરે ચતુર્દેશાત્મક બદ્ધને તેમનું અધ્યયન કરનારને અધીન કરેછે તેથી તે પ્રણવ છે.

આ સૂત્રથી એ દ્રશ્ય કે ઈશ્વરને અભિધાશક્તિથી બોધન કરનાર શબ્દ પ્રણવ છે એ પ્રણવ તે ઔકાર છે કારણ કે ઔકાર એ જ શ્રેષ્ઠ મત્ર છે શ્રુતિરશ્રુતિવગેરે સર્વે મત્રને ઔકારને મેલ મંત્ર કહેા છે મહર્ષિપ્રણી દેવો ભાવનાભ્યા મનોમય । તસ્વૈંકાર સ્તુતો નામ સૈનદુત. પ્રણીદાત । એ વાક્યથી ચોળી યાદ્યદન્ય પ્રાણવને જ અદ્ભૂત રાગીરણા તથા બાકિન માત્રથી બાદ્યના જતા શીખરમાત્રાનુ નામ કહે છે. ત્રીવિ મપુમણમ પ્રમયો વાચકસ્તસ્ય ત્રિવચ પરમાત્મનઃ શિવદ્વરદિવાન્દના પ્રાપ્તો હિ પર સ્મૃતઃ । પદમ મગયકૃતે પદ-આત્મજાતો સ્ત્વક શબ્દ ઔ છે સિદ્ધ, જ્ઞ, સિદ્ધ્ય વગેરે સર્વે જપના અંગબૂત નત્રોમા પ્રજુત ગૈથી શ્રેષ્ઠ છે શ્રોકોપનિષદ્મા સંવે વેદા ય નન્નામાત્રિ । તત્રાગ્નિ સર્ગાગ્નિ ચ ચદ્ વદન્તિ । ચદિચ્છન્તો પ્રદગર્ગ વગ્નિ તત્તે પદ સન્દેહજ ઘડીએ ઔકારિ । એ શ્રુતિથી મર્મ વેદમા પણ, ઔકારને મેલ કહેા કે એનું વિગત રીતરણુ ની શદોગ્યો-

પનિદમ. પ્રજાપતિ સોવાન ઝમ્બવત્ । તેમ્બોડમિતસેમ્બ પ્રયો
 વિદ્યા સપ્રાલવત્ ઇત્યાદિ આખ્યાયિન્યી કર્યુ છે કે સર્વ રથજેથી
 વેદવધી સારરૂપ પ્રજાપતિએ કાઢી અને તેમાંથી પણ મૂ મુવર્
 અને સ્વર્ અં ત્રણ શબ્દો સારરૂપ કાઢ્યા છે અને એ ત્રણમાંથી
 પણ પ્રણવ સારરૂપ કાઢ્યો છે તેતિરીય શાખામાં ચચ્છદતામૃતમો
 વિષ્ણુ — એ શ્રુતિથી વેદમાનવા પ્રજુવને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે તેથી
 એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે કે ઝંકાર એ જ ધર્માર્થ પ્રણવ છે અને
 એ જ ઈશ્વરનો વાયક છે આ અભિધાસિન્યી અર્થનું બોધન
 કરનાર શબ્દ તે અર્થનો વાયક છે અને તેની અપેક્ષાથી તે
 અર્થ વાચ્ય છે એક એનો નિયમ છે કે જે ગ્રન્થનો જે અર્થમાં
 સંકેત હોય તે ગ્રન્થ તે અર્થનો વાયક થઈ શકે એ અર્થ બી
 શબ્દવચ્ચે વાચનશબ્દભાવ સંબધ છે એ સંબધનું જ્ઞાન
 સંકેતથી થાય છે અને તેથી જે માણસને જે શબ્દના સંકેતનું જ્ઞાન
 નથી હોતું તે માણસને તે શબ્દનો વાચ્યાર્થ સમજાતો નથી અહિં એ શ
 કા આવે છે કે પ્રણવ તથા ઈશ્વરનો જે સંબધ છે તે સંકેતથી નથી
 કરાય છે કે પૂર્વસિદ્ધ સંબધનું બળન માત્ર દ્વારા જે સંકેત
 થી નથી સંબધ દ્વારા છે એમ લખ્યો તો પ્રતિસર્થે સ્વતંત્ર ઈશ્વરના
 સંકેતમાં બીજા પડતાથી શબ્દ તથા અર્થની બ્યવસ્થા જતી રહે
 એટલે આ સર્ગમાં પ્રણવ ઈશ્વરના સંકેતિત હોય તો પણ કિતરે
 બીજા સંકેતના ભેદ પડતાથી પ્રણવ કોઈ અન્યાયનો જ વાનક થાય
 અથાનુ પ્રણવ ઈશ્વરની નિલમતા નહિ હરે એ સંકેતથી પૂર્વ સિ
 દ્ધ સંબધનું બળન માત્ર થાય છે એમ લખ્યો તો વિના
 શુભમાં દેરાદત્તિ જ સંકેત રહે છે અર્થ રહે છે કેમકે હે । આ શ
 બ્દો દેવે આપેના પ્રત્યક્ષ અર્થમાં સકિતનાળા છતાં વિનાસકેવના
 હક્તમૂલત વિપ્રતિષ્ઠિતમાં ગતિતનાળા નથી તેથી એ સંકેતમાં મુકે
 તથી બળન થવાયોગ્ય કોઈ શક્તિ જ નથી અને તેથી બળના
 અભાવે બળકે માથક નહિ હરે તેથી જ ને રીને આ મનનૂત્ર
 વ્યર્થ છે આ મહાનું માધન એ કે અરુ જોતા સર શબ્દો મર
 અર્થના કચક છે ગોળા બોધ્યમનો જ (ગારો જ) કચક છે
 અને અન્યાય નથી એમ માનવા કશું પ્રમાણ નથી તેથી મન
 થી શબ્દ તથા અર્થવચ્ચે નથી શક્તિ વા સંબધ કલપે છે એમ
 નથી પણ માત્ર પૂર્વસિદ્ધ સકિતનું બળન થાય છે એ તો સ્પષ્ટ
 છે તેમાં પણ જ્યારે તવ શબ્દો સર અર્થમાં સંબધમાં છે

સારે અવધારનો લોપ થવાનો કેમકે પછી પ્રત્યેક શબ્દ પ્રત્યેક અર્થને બોધન કરવાનો. તેથી એ શક્તિનું નિયમન કરવું આવશ્યક છે. એ નિયમન ઈશ્વર કરે છે અને જેમને વિસ્મરણ થઈ ગયું છે, એવા બ્રહ્માદિને બોધ કરે છે તેથી ઈશ્વરનો મંકત પ્રકાશક તથા નિયામક બને છે. એટલે સર્ગના આરંભમાં વેદાદિની અવરથાભાટે જોઆદિ શબ્દની શક્તિને જોઆદિ અર્થમાં જ નિયમિત કરી સ્થાપે છે તથા પ્રલયમા જેમને જ્ઞાન જતું રહ્યું હોય છે તેવા પુન્યોને તે શક્તિનો પ્રકાશ કરે છે. અને ઈશ્વર સર્વથ તથા નિત્ય હોવાથી પૂર્વ પૂર્વ સર્ગમા જે જે શબ્દો જે જે અર્થમાં નિયમિત થયેલા દર્શાવે તે તે અર્થમાં તેમને નિયમિત કરે છે તેથી ઈશ્વરસંકેતમા ભેદ પડતો નથી, અર્થાત્ પ્રણવ એ ઈશ્વરનો નિત્યવાચક છે. પિતાવગેરે જે સંકેત કરે છે તે પણ દેવતાદિની સર્વ અર્થમાં રહેલી શક્તિને માત્ર નિયમિત કરે છે તેથી આ મંકતસૂત્ર વ્યર્થ નથી.

આથી એ સિદ્ધ થયું કે સમગ્ર વેદ નિત્ય હોવાથી પ્રણવ ઈશ્વરનો નિત્યવાચક છે.

આ રીતે આ સૂત્રથી એ તાત્પર્ય કયું કે પ્રણવ વા ઓંનો અર્થ ઈશ્વર છે અને તેથી ઈશ્વરનું નામોચ્ચારણરૂપ જપ કરવો હોય સારે ઊંઠ પદ આ ઓં છે આ પ્રમાણે મંત્ર કહી હવે મુખ્ય પ્રતિષ્ઠાન કરવાનું જે પ્રણિધાન તેનું સ્વરૂપ કહે છે.

તત્ત્વપસ્તદર્થમાવનમ્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—એ પ્રણવના સથાત્ ઉચ્ચારણમદિત તેના વાચ્યા મંદ્રથ ઈશ્વરનું ચિંતન તે ઈશ્વરપ્રણિધાન છે.

તત્ત્વપ:—એટલે અર્ધમાત્રામદિત ત્રણ માત્રાનાના પ્રણવનું સથાત્ ઉચ્ચારણ. ઓંમાં અનુક્રમે જ, હ અને વુ એ ત્રણ માત્રા છે અને મનુ અનુસ્વાર થાય છે, તે અસની અર્ધમાત્રા છે તેથી ઓંમાર્ધ િમાત્રિક કહેવાય છે ઓંનું સથાત્ ઉચ્ચારણ તે જ્ઞશબ્દનો અર્થ છે શ્રીપુરુષભૂતીપિક્ષમાં ન ક્ષનેર્નચોત્તરુદ નક્ત ન ત્રિ-લ્લિંગનં । ન ન્યૂત નાતિરિત્ક જત રુચોદ દિને દિને * પ્રત્યાદિ વચ-નથી જે ઉચ્ચારણ અત્યંત ધીમુ નદિ દોષ, અતિનૃષ્ટ નદિ હે-

* આ શ્લોકના બીજા ચરણમાં જપની ન્યૂનાધિક મપ્યા કરવાની ના કદી છે તે પુરુષરણ કળાગ્ને માટે જ છે, અન્યને માટે નથી કેમકે પુરુષરણ કરનાર જે ન્યૂનાધિક મપ્યાથી જપ કરે તો

વ અતિ તરિત વા વિનયિન ન હોય તેને યગનત્ ક્રિયાત્કરણ કહ્યું છે જ્યને માટે બીજે એક ચલમાધ્યગ્ય નિયમ એ છે કે કોઈ પણ મત્ર ચોતાની મેળે વર્ષ જપથી ફરતના નથી પણ મોગતરવેતા શ્રીમદ્ગુરુભગવાન્તા મુખથી પેનાય છે ત્યારે તે મદાત્માના એશ્વર્ય તથા સકલપણથી શ્રદ્ધવાન્ અધિધારીને તેના અધિધાતારૂપ દેવતાના અનુમદનકે ફરે છે તેની પોતાની મેળે મત્રનુ મદલ કરવું અધિક દિશિત નથી શ્રીપુરુષરણુદીપિકામા એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે

અર્ધાલતા યે કુર્ચન્તિ નપ્પવાદિકા ક્રિયાં ।

નિષ્કલ સપ્રિય તથા નિલાગ્રામુત્તવાનવદ્ ॥

જે અનધિકારીઓ યોગ્ય શ્રીમદ્ગુરુથી દીધે સીધાંનિયા જપ પૂર્ણક્રિયા કરે છે તે સર પાશુપ્તમા મોરેના મીજનત્ ન પિ ફલ આપતી નથી તેથી તજ્જપ નો અર્થ આ થયો ને યોગ્ય શ્રીમદ્ગુરુનારે મદલ કરેના આ પદુનુ યથાતત્ ક્રિયાત્કરણ

તદર્થભાવન—તે મધુનના વાન્યારૂપ ઇન્દ્રિયની આત્મા પ્રવી તે બાવનાનો સામાન્ય અથ ચિત્તમા પુન પુન રેવતુ વિરે સન કરવું એ છે વિશેષ અર્થ શ્રીમદ્ગુરુનાચ મત્રનેષ્વિનિદા બાધ્ય મા આત્માનો કર્યો છે કે ‘જાણ નિમયથી મકન કરણોને એ આ લેધ સમાદિત ચિત્ત કરી આરનકે ક્રમરમા મત્રમા કરી વિનતીય નલરથી રનિતણે મોયામા પ્રત્યક્ષે અવિનિનિન પ્રસાદ અનાના તે બાવના અથવા અધિનન છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે યોગ્ય શ્રીમદ્ગુરુનારે મદલ કરેલા ક્રિયાત્કરણ મત્રનુ યથાતત્ ક્રિયાત્કરણ કરવું તથા એના યાગ્યારૂપ ઇન્દ્રિયની બાવના દરથી એ ઇન્દ્રિયનુ મજિયાન છે તથા ઇન્દ્રિયની બાવના મુખ્ય બે પ્રકારે થાય છે—

(૧) મદ્દ મદ્દ, સર્વ સન્નિદ મદ્દ તજ્જલનિતિ કાતકપાલીન ઈલાદિ શુભિમા મદ્દમદ્દાદો ગુરુર તથા અદ્દાદો અવિનિનિન લઈ

તેને જપની રાખ્યા અજરામા વ્યય થયું પડે તેથી નિષ્પા માન કુપ થાય છે

એ જપ વાચિક વગેરે ભેદનાઓ થાય છે તેનુ પ્રતિપાદન તિતીય પાદમા કર્યું છે

અત્મા એ જ જલ છે તથા જલ એ જ હૈ છે એ પ્રકારે પુનઃ પુન ચિતન કરવું તે, અને

(૨) પ્રકૃતિ તથા તેના કાર્યમાયથી વિવિધ શુદ્ધ ચેતનદૃષ્ટ જલ હુ છુ એવી બાવના કરવી તે આ અર્થ શ્રુતિમા 'હૈ દયદ વ્યાય વ્યાત્માન આત્માનુ હૈ રૂપે ધ્યાન કરવું, જ્યાંકો આદ્યો નેતિ નેતિ એ જલ પ્રકૃતિ તથા તેના કાર્યમાયી કાષ્ઠ નૃપી પણ શુદ્ધચિત્તવિવરણ છે એમ વિવેક કરી તે શુદ્ધચિત્તરૂપ જલ હુ છુ એવી બાવના કરવી' ઇત્યાદિયો ક્ષો છે શ્રીસિંગપુરાણમા પણ દૃષ્ટ મગ્નવ વ્યાયે સર્વ વિદ્ય જરાચરત્ । જરાચરાવિભાગ જ ત્યજેદહમેતિ દમરત્ । એ સ્તોકથી ચરાચર વિભાગના અભાનપૂર્વક સર્વજ એક શુદ્ધ જલ છે અને તે જ હુ છુ' એવું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે

આ એ મુખ્ય પ્રકારસિવાય અન્ય અનેક પ્રકારે શાસ્ત્રમા અવિકારીપરતે પ્રતિપાદન કર્યા છે + તથાપિ એમાથી પોતાને કયો પ્રકાર અનુકૂળ છે એ નો મનુષ્યકૃત્રીહારા જ નિર્ણય કરી ચક્રામ એમ છે તેથી અત્ર પ્રતિપાદન કરવા ખાસ જરૂર નથી

આ રીતે આ સૂત્રાથી ઇશ્વરપ્રશ્નિધાનનું પ્રતિપાદન કરવું, એ ઇશ્વરપ્રશ્નિધાનથી શીઘ્ર સામયસિદ્ધિ થાય છે શ્રીસિંગપુરાણમા પણ જામે પ્રગવદાવ્યસ્ય મવનાતઃજગત્સદયે । જાગુ સિદ્ધિ પરા પ્રત્યા મવયેદ ન ચક્ષત્ । ઇત્યાદિ વચનથી એ જ અર્થ કહ્યો છે. તથા ઇશ્વરપ્રશ્નિધાનથી શીઘ્ર સમાધિસિદ્ધિ થવામા સામાન્ય રીતે આ કારણ છે - (૧) પરમકારુણિક ભગવાન દે મજન્નિ જુ માં મદ-યા મોયે તે તેનું જવ્યદવ ને પુરોહ મને પ્રીતિથી બળે છે તે મારે વિરે રહેના છે તથા તેમને રિને હુ રહેતો છુ એ શ્રી ગીતાવાક્યાનુસાર તે સાધકકેપર પ્રસન્ન થઈ અનુમદ કરે છે અને સર્વદક્ષિતામા પરમાત્માના અનુમદથી સર્વ સુતમ થાય એ સદ્ગત સમાજના એમ છે શ્રીજન-મુક્તિવિવેકમા પણ દૃષ્ટમથે દેન મનોનિરોપે પરમવર્મે પ્રવર્તમાન યોગિતમીશ્વરોઽનુદ્દેશ્યાતિ આ વાક્યથી એ જ અર્થ ક્ષો છે કે શ્વતિનિરોધરૂપ યોગમાટે પ્રવૃત્ત થનાર સાધકને પરમેશ્વર અનુમદ કરે છે (૨) પ્રકૃષ્ટ સત્ત્વવાળા ઇશ્વર દ્યેમ દ્વાતાથી 'ધ્યાતા દ્યેવરૂપ થાય છે' એ નિયમમમાણે યોગીનું ચિત્ત અદ્યપકાળમા પ્રકૃષ્ટ સત્ત્વવાળું થાય છે તેથી રજેશુષ્ણ

તથા તમોગુણનાં કાર્યરૂપે યોગાન્તરાય સંમી ભવ છે તથા સમા-
ધિની સિદ્ધિ થાય છે. (૩) સર્વ કલ્યાણગુણગુણ્યુક્ત, સર્વકર્મફલ-
પ્રદાતા પરમાત્માવિને તેમના આદર્શત્વે અવધુર સદ્ગુણાં બન્મને
‘પામતી પ્રેમાત્મક’ ભક્તિથી વૃત્તિમાં અતિત્વરાથી એકાગ્રતા થાય છે
તેથી ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાનથી સદ્ગુણાં સમાધિલાભ થાય છે એ સુક્તિ-
યુક્ત છે એ સિદ્ધિ થાય છે.

આ પ્રમાણે ૨૪, ૨૫ અને ૨૬ માં સૂત્રથી ઈશ્વરપદ્ધતિ
વ્યાખ્યાન કરી, ૨૭ અને ૨૮ માં સૂત્રથી પ્રજ્ઞાધાનપદ્ધતિ વ્યાખ્યાન
કરી, ઈશ્વરપ્રણિયાનાદ વાં એ, સૂત્રમાંનાં પ્રથમ બંને પદોનું
સંવિસ્તાર વ્યાખ્યાન કર્યું. દ્વે એ ૨૩ માં સૂત્રમાં વાં ૫૬ છે
તેથી એ જીવમતા તથા ઈશ્વરમતાનો વિકલ્પ કલ્પે છે. પણ એ
વિકલ્પ તુલ્યતા નથી એ કહેવું અવસિદ્ધ છે; એટલે જીવવિષયક
શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોથી સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે, તેમ જ ઈશ્વરના
પ્રજ્ઞાધાનથી પણ સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ ઈશ્વરતાત્વનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે, એ બંનેથી કેવલ્ય પદની પ્રાપ્તિ વિવેક-
વ્યાપ્તિના ઉદયદાર થાય છે; પણ તેમાં પુરુષવિષયક સમાધિથી
થતી પુરુષવિષયક પ્રગટરતાં ઈશ્વરવિષયક પ્રગા મુખ્ય છે એ
જતાવવું અવસિદ્ધ છે. તે બતાવવા કહે છે કે:—

સતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોઽપ્યન્તરાયામાયસ્ય ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ:— પ્રજ્ઞાવતા જપસદિત ઈશ્વરની બાવનારૂપ ઈશ્વર-
પ્રજ્ઞાધાનથી સમાધિ તથા તેના ફલરૂપ યોગની સિદ્ધિ થાય છે
એટલું જ નહિ પણ તેની માથે વળી પ્રત્યક્ષ એકાગ્રરૂપ પુરુષનો
સાક્ષાત્કાર તથા વ્યાધિ વગેરે યોગના અંતગમનો અભાવ ઈશ્વરાનુ-
મદથી થાય છે.

સતઃ—ઈશ્વરપ્રજ્ઞાધાનથી વા ઈશ્વરપ્રગામી.

પ્રત્યક્ષેતનાઃ—પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ (વિજ્ઞાનર્થ) ને તરવ
સંભાવનિદ્ધ જદિરુમુખ વૃત્તિથી વિપરીત ને અંતરૂપ રતિ તેથી
વિગીનારૂપે જળાવડે ને, અથવા ને વિપરીત જાનારૂપ અનિયા-
પાનો ને પુરુષ તે પ્રત્યક્ષ છે; ઈશ્વર થત્યમ નથી, તરવ છે તે
મદા મર્યાદા મુક્ત છે તથા વળે કાંઈ અવિવરિત્ત મંમનથી નહિ
છે. તેથી પ્રત્યક્ષપદથી જીવના પ્રકરણ મદલ થાય છે. તત્ત્વોગરે

આપેલી પ્રતિ પ્રતિયસ્તુ અચાત અનુગચ્છતિ મર્મ વસ્તુમા અનુગત
જે થાય છે એ વ્યુત્પત્તિયા પ્રત્યક્ષ પદનો મુખ્યાર્થ ઈશ્વર હરે છે
તેથી એ વ્યુત્પત્તિ સહજે નો આ સ્થળે વિચુત્વરૂપ માત્રથી જીવા
ત્મવિચયક એ પદ આણુ લેવું એકાએક સર્વથા આ સ્થળે પ્રત્યક્ષ
પદથી અવિધારાણા પુરુષનું અદ્વલુ થાય છે એ પ્રત્યક્ષરૂપ જે
ચેતન તેનો અધિગમ અથવા સાક્ષાત્કાર એ ક્વચિદ્ નો અર્થ
છે બીજી રીતે લક્ષ્ય એ તો પ્રત્યક્ષ જે પુરુષ તેની ચેતના એટલે
સાક્ષાત્કાર તેનો અધિગમ એટલે પ્રાપ્તિ અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ પુરુષના
સાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ એ અર્થ આ પ નો થયો

અર્થ—એ સમુચ્ચય બનાવે છે એ સમુચ્ચય પૂર્વે કહેલા
આમન્નતમ મમાધિનામની માથે આ સુત્રોક્ત લાભનો છે

અન્તરાયામાવશ—ઉત્તર સૂત્રમા કહેલમા આવતા યોગના
પ્રતિપક્ષરૂપ આધિવગેરેનો અભાવ જ પદથી પ્રત્યક્ષ નંતનના અધિ
ગમમાથે આ લાભનો સમુચ્ચય કગાય છે

આ સૂત્રથી એ પ્રશ્ન કે ઈશ્વરમનાધિથી જ્યારે ઈશ્વરપ્રતાનો
હવે થાય છે ત્યારે એ પ્રતાની માથે તે યોગીને બીજા એ ક્ષય
થાય છે (૧) પ્રત્યક્ષ ચેતનનો સાક્ષાત્કાર અને (૨) યોગા
ન્તગમનો અભાવ ત્યા ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી પુરુષનો સાક્ષાત્કાર
તથા પ્રકૃતિવગેરેથી વિવેક કેરી રીતે થાય છે એ સમજવું કઠિન
નથી કારણ કે પુરુષ અને ઈશ્વર એ બંને બિન્ન તત્ત્વો નથી
એ એ મે અચત બિન્ન તત્ત્વો હોત તો એકના સાક્ષાત્કારથી
અન્યનો સાક્ષાત્કાર નહિ થાત પણ તેમ તો છે નહિ આ તો
ઉપાધિનો બાધ કરનાથી એક જ તત્ત્વ હરે છે ઈશ્વરની જે પ્રકૃષ્ટ
મત્તવ તથા જીવની જે મનિન સત્ત્વરૂપ ઉપાધિ છે તે ન લક્ષ્ય
તો જેમ ઈશ્વર શુદ્ધચિત્શક્તિરૂપ, શુણના અભિમાનથી રહિત
તથા અવિદ્યાદિ કલેશથી ગદ્ધિત છે તેમ બુદ્ધિનો સાક્ષી પુરુષ
પણુ સ્વતંત્રે શુદ્ધ ચિત્શક્તિરૂપ, સમગ્ર જોગથી રહિત, પુષ્પ,
પાષ, તથા અવિદ્યાદિ કલેશોરગેરેથી રહિત છે તથા પ્રધાનથી
બિન્ન છે આપ્રમાણે ઈશ્વર અને પુરુષ બંનેમા પુરુષત્વ હોવાથી
જેમ એક રાજાના અભ્યાસથી અન્ય રાજામા તે માણસની
વ્યુત્પત્તિ થાય છે તેમ ઈશ્વરસ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી તેને પુરુષત્વ
અસમ્યક્ સમગ્ર અજે મળતા પ્રત્યક્ષ ચેતનનો પણ સાક્ષાત્કાર થઈ
શકે એ યુક્તિયુક્ત જ છે આથી જ નારદે કહ્યું છે કે—

માયાપ્રવર્તકે વિષ્ણો દગ્ધ મક્તિઃ કૃતા તૃણામ્ ।

સુલેન પ્રવૃત્તેર્મિત્તં સ્વં દર્શયન્તિ લીલંવદ્ ॥

આવાના પ્રવર્તક શ્રીમદ્દેવદરિષે માણુમ દદ મક્તિ કરી તેને સાક્ષાત્કાર કરેછે તે નેથી પોને પણ પ્રવૃત્તિથી નિત છે એ પ્રકારની વિવેકજ્ઞાનિત્ય સુખેથી હસતામઝકપવ અતુભર કરેછે તેમ જીવતત્ત્વનો વિવેક ઈશ્વરતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી થાયછે તેમ ઈશ્વરતત્ત્વનો વિવેક જીવતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી યતો નથી. કારણ કે ઈશ્વર મન, વાણીથી અજોયર છે તેથી ગ્રાજમામાદવાત ઈશ્વરતત્ત્વનો વિવેક ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી જ થઈ શકે છે. તેમ જ પૂર્ણત્વ, નિત્યત્વ વગેરે ધર્મો જેથી રીને ઈશ્વરનાં ધર્મજ્ઞાતકારથી જીવતત્ત્વમાં સુખેથી જાણાયછે તેથી રીને જીવના સાક્ષાત્કારમાં ઈશ્વરમાં જ જાણ નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે અગ્નિનું જ્ઞાન થયું, એટલે તેના વિસ્ફુલિંગોનું જ્ઞાન થઈ શકેછે પણ વિસ્ફુલિંગના જ્ઞાનથી અગ્નિની શક્તિ, પૂર્ણત્વ વગેરેનું જ્ઞાન થયું નથી. તેથી જીવતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી ઈશ્વરતત્ત્વનો વિવેક થયાવડ નહિ થાય અને ઈશ્વરતત્ત્વના સાક્ષાત્કારથી જીવતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય એ યોગ્ય જ છે.

બીજે સામ યોગના અન્તરાયનો અર્થાત્, વિદ્યોત્ક્રોનો અભાવ કહ્યો. ખરું જોતાં તે એ વિદ્યોત્ક્રો એકાગ્રતાના નિરાધી છે. તેથી એકાગ્રતા થવાની કે એનો બાધ થવાનો. જતાં આ રમ્યો પ્રતિષ્ઠા પ્રદાતાથી એનો અભાવ થાય છે એમ કહ્યું છે. એ અનુયાયનું દસ આધિક્ય બતાવયું એ છે; એટલે અન્યવિષયક એકાગ્રતાથી એ વિદ્યોત્ક્રો અન્તરાયેનો અભાવ થાય છે એ વાત સાચી છે તથાપિ ઈશ્વરવિષયક એકાગ્રતાથી એ અન્તરાયેનો સદગમાં અભાવ થાય છે. તેજ્ય દ્વ ન દેશજ્ય નાડકૃત્ય દેશજ્ય પ્રત્યાં વિરો મ મન્તિ—એ શ્રુતિ પણ એ જ કરેછે કે પ્રજાને આત્માક્રોને જીવાર માણુસની ઈશ્વરનો વિધાન કરવા દેશદિ પદ્મ મમયં નથી. આપો ત્વ ઈશ્વરના અનુમદથી, અન્યવિષયક સમાધિમાં દેવો પણ જે વિદ્ય કરેછે તે ઈશ્વરવિષયક સમાધિમાં કરતા નથી. આ મર્યો મયાવત વિચાર કરીને જ શીઘ્રતામાં કહ્યું છે કે મર્વેષમંત્વ પરિશયે મામેકં દરણે મમ—સર્વ ધર્મનો ત્યાગ કરી અને મન, વાણી અને સંચારદ્વારા અર્ધાત્ સર્વને અભિમાનના અભાવપૂર્વક સર્વ ધર્મ, તથા શીવારે કહ્યું છે કે તત્માન્મયુક્તેઃ ગુમ્તો મર્તિઃ પીતે. ગુપ્તપદ્મઃ । આમ દેવાથી પ્રપુષ્કાદે સરજ રત્નો જ એ છે કે શી-

મહેશ્વરનો આશય કરવો.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી ઈશ્વરપ્રતિધાનરૂપ માર્ગ મુખ્ય છે એ પ્રતિપાદન કરી ૨૩ મા સૂત્રમાં તુલ્યવત્ સિદ્ધિ નથી એ પણ સિદ્ધ કર્યું. આ સૂત્રમાં અન્તરાયનો અભાવ થાય છે એમ કહ્યું. દવે એ અન્તરાય ક્યા તે બતાવવા કહે છે કે:—

વ્યાધિસ્થાનસંશયપ્રમાદાલસ્યાધિરાતિસાન્તિદર્શનાલગ્ન્યમ્
મિકલ્પાનવસ્થિતત્ત્વાનિચિત્તવિક્ષેપાસ્તેઽન્તરાયાઃ ॥ ૩૦ ॥

સૂત્રાર્થ:—વ્યાધિ, સ્થાન, મશય, પ્રમાદ આપસ્ય, અવિ-
રતિ, આન્તિદર્શન, અવધ્યબૂમિકલ્પ અને અનિચિત્તત્વ એ ચિત્તને
વિક્ષેપ કરનાર હોવાથી ચિત્તરૂપિના નિરોધરૂપ યોગના વિરોધી છે
તેથી યોગાન્તરાય કહેવાય છે.

ચિત્તવિક્ષેપ — એટલે ચિત્તને વિશેષ કરનાર આ પદ સામિ-
પ્રાય છે તેથી હેતુનુ પ્રતિપાદન કરે છે, એટલે વ્યાધિવગેરેને યોગા-
ન્તરાય કહેવાનું કારણ આપા પ્રતિપાદન કર્યું છે.

યોગાન્તરાય — યોગના વિદ્ય, યોગના મળ, યોગના પ્રતિપક્ષ.
આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે વ્યાધિવગેરે ચિત્તને વિક્ષેપ કરનાર હોવાથી
યોગના વિરોધી છે.

ત્યાં વ્યાધિ.—એટલે મરીરને ખારણુ કરનાર હોવાથી ખાતુમંડાને
જામેલા કદ, વાગ અને પિત્ત એ ત્રાણુ, તથા રસાદિરૂપ આહાર-
ના પરિણામનું તથા અશુરોદિરૂપ કર્મોણુ વૈષમ્ય અર્થાત્ વિષમ-
તા. એ વ્યાધિથી પ્રથમ તો વૃત્તિ તેમા લાગેલી રહે છે તેથી અં-
તાકરણુ અસ્થ યતુ નથી અને બીજું તે એ વ્યાધિ થવાથી તે-
ની નિરૂપિતનાં આરોગ્યાં વૃત્તિને આપૂત કરવી પડે છે, તેથી ધ્યે-
યથી વિમુખ કરનાર હોવાથી તથા નાનાવિધ વૃત્તિને ઉપગતવનાર
હોવાથી વ્યાધિ યોગનો અંતરાય છે.

સ્થાન—ચિત્તની અર્ધમણવા, એટલે કદાચિત્ તમોચુલની
વૃદ્ધિથી ચિત્તની વ્યાપાર કરવાને અરોગ્ય જે રિયતિ થાય છે તે.
આ ચિત્તની મૂઢાવસ્થા તમોચુલપ્રધાન હોવાથી શુદ્ધ સાત્વિક ચિ-
ત્તમાં આરિર્જાવ પામનાર એકાગ્રતારૂપ સમાધિની વિરોધી છે. તેમ
જ એના સદ્ભાવથી યોગાનુષ્ઠાનમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, એ તો
એના લક્ષ્યથી જ સ્પષ્ટ છે. તેથી બંને રીતે એ અવસ્થા યોગની
પરિપંથી હોવાથી અંતરાયરૂપ છે.

સચય—ગોપે વિગેધી ઉભય ક્રાંતિને આદળન કરનાર જ્ઞાન-
મામાન્યરીતે સચયમાત્ર વૃત્તિરૂપ હોવાથી વૃત્તિના નિરોધકર યોગ
નો વિરોધી છે, તથાપિ આ રુગ્મે શ્રીમદ્ વિદ્યારમ્યસ્વામીએ તે
તિરીયોપનિષદ્દીપિકામાં ઉપાયસ્વ નિઃશ્વરરાહસ્ય સચય—ઉપાયના
નિશ્ચયનો અભાવ તે સચય એ પ્રકારે સચયપત્ની વ્યાખ્યા કરી
છે તે વિશેષ યોગ્ય છે યોગના ઉપાયવિરો નિશ્ચયનો અભાવ
એટલે કેવલ્યનુ સાધન યોગ છે કે નહિ તથા ઈશ્વરપ્રણિધાન્ન
દિ યોગના સાધન છે કે નહિ ઇત્યાદિ પ્રકારનો મચય યોગમાત્ર
મા કદાચિત્ પ્રવૃત્તિ કરવા દેનો નથી તેથી સચવાન્મા વિનશ્યતિ એ
મીતાવાક્યાનુસાર યોગનો બદલાવ વિરાગી દોવાથી અતરાય છે
વિપર્યયના લક્ષણવખને મચયને વિપર્યયસાથે મિથ્યાતાનમા
લીધો હતો તેથી વિપર્યયથી એનો એ. બનાવવા તથા સાધકને એ
નો નિરોધ કરવો મરદ પડે તેવાસ્ને આ રુગ્મે સ્થિતિરૂપનથી સ
ચયને પૃથક્ ગણ્યો છે

મમાદ—એટલે યોગના સાધનનુ અનુદાન નહિ કરવુ તે

માલત્યન્—એટલે કદવમેરે દોષથી થતુ ચરીરનુ શુરુત્વ ત
મા તમોશુશુથી થતુ ચિત્તનુ શુરુત્વ એ બને રકારના શુરુત્વરૂપ
દેવથી પમાત કરીશ એ પ્રકારની યોગસાધનવિશે થતી જે ઉપેક્ષા-
શુદ્ધિ તે આલસ્ય છે

અવિરતિ—એટલે વિપયના સનિકર્ષથી થતી અમિલાયા એ
ટરે વૈરાગ્યરહિતપણું એ અવિરતિથી પ્રથમ તો વૃત્તિ વિષય છોડી
અતર્મુખ થનાની ઇચ્છા થવા દેતી નથી કદાચ ઇચ્છા થઈ તે
મા પ્રવૃત્તિ થાય છે તોપણ મધ્યે મધ્યે વિપયમરુમરો રકુરાવી
ચિત્તને બ્યુરિદ્યત કરેછે એટલુ જ નહિ પણ યોગની બારે ગિયતિકર
ર પહોચેલા સાધકને પણ એ જ અવિરતિ અનેક રીતે ભ્રષ્ટ
કરે છે, તેથી એ યોગાન્તરાય છે

ગ્રાતિદદન—એટલે ઉપાસ્ય વસ્તુમા અન્યથા નિશ્ચય વગેરે
વિપર્યય

મઝ્વગ્મિત્વ એટલે સમાધિની આગળ કહેવામા આવતી
મધુમતિવનેગ્ બુમિકા છે તેમાંથી દોષ પણ બુમિકાનો સધનનુ
અનુદાન મરત જમા પણ વામ નહિ થવો તે આ પ્રમાણે થવા
થી વૃત્તિની અતર્મુખતા બની રહેતી નથી, પણ વચ્ચે વચ્ચે બ-
દિર્મુખતા નાશ છે અથાત્ નિત્ય એક સ્થિર પદઉપર આવતુ ન

યી. તેથી એ પણ યોગનો અંતરાય છે.

અનવસ્થિતત્વ—એટલે મધુમતિવગેરે યોગભૂમિકાનો લાભ યા-
 વ પણ તેમાં ચિત્તની સ્થિતિ નહિ થવી અર્થાત્ તેનાથી પ્રસ-
 થવો તે. શ્રીવિદ્યારણ્યસ્વામી તેતિરીયોપનિષદ્ દીપિકામાં આ અ-
 તરાયનો હપર પ્રમાણે અર્થ નહિ કરતા આ પ્રમાણે કરે છે કે
 કદાચિદુપાધને પ્રવૃત્તિઃ, કદાચિદ્યાગદાનાદૌ, કદાચિન્ કૃષિવાણિજ્યાદૌ
 ક્ત્યેતાદ્યગતવરિયતત્ત્વમ્ કેટલોક કાળ ઉપામનામાં પ્રવૃત્તિ તે કેટલોક
 કાળ યાગદાનાદિ ધર્મોમાં અને કેટલોક કાળ કૃષિવાણિજ્યાદિ અ-
 ન્ય વ્યાપારોમાં, એ પ્રકારની ચિત્તની સ્થિતિ તે અનવસ્થિતપણું
 છે બંને રીતે આ સ્થિતિ યોગના અંતરાયરૂપ છે પ્રથમ અર્થમાં
 ચિત્ત સ્થિતિને પામતું નથી તેથી તે તે ભૂમિકાનો જન્મ થતો ન-
 થી. અને એમ થવાથી ઉત્તરોત્તર ભૂમિકાની પ્રાપ્તિ થતી નથી
 બીજા અર્થમાં યોગાભ્યાસતુ નૈરન્તર્યથી અનુદાન યતુ નથી તેથી
 અભ્યાસ બ્રુત્યાનસંકારને અભિભવ કરનાર થતો નથી

આ સર્વ અંતરાયોનો ઈશ્વરપ્રશ્નિધાનથી અભાવ થાય છે.
 જોનાં કારણે પૂર્વે આપી ગયા છીએ તેથી અત્ર વિસ્તારની જ-
 રૂર નથી.

માત્ર આ નવ જ યોગના વિરોધી નથી પણ એ અંતરાય-
 ની માથે દુઃખવગેરે અન્ય અંતરાય પણ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્ર-
 તિપાદન હવે સૂત્રકાર કરે છે

દુઃખદૌર્ભનસ્યાક્ષમેજયત્યશ્વાસપ્રશ્વાસા
 વિદ્વેષસહમુવઃ ॥૩૧॥

સૂત્રાર્થ—દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, અંગમેજયત્, શ્વાસ અને પ્ર-
 શ્વામ એ અંતરાયો વિદ્વેષની સાથે થાય છે અર્થાત્ વિક્ષિપ્ત
 ચિત્તમાં થાય છે

વિદ્વેષ—એટલે વ્યાધિ વગેરે જે ચિત્તના વિદ્વેષ કલા તેની
 સાથે થનાર છે અર્થાત્ તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે

આ મૂલ્યો એ કંત્રુ કે દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, અંગમેજયત્, શ્વા-
 મ અને પ્રશ્વામ એ નવા અંતરાયો વ્યાધિવગેરે વિદ્વેષક થવાથી
 જન્મ પામે છે

ત્યાં દુઃખ તું સંસાર પ્રતિકૂલવેદનીયમ્ દુઃખમ્ છે, એટલે જે-
 નો અનુભવ થવાથી જે પ્રતિકૂલ લાગે છે તે દુઃખ છે. એ દુઃખ

સદા મનને જ છે, તથાપિ વિધિવિધ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે. જેમકે આધિરૂપ શરીરની ચિકિત્સાથી તથા કામદૃષ્ટિરૂપ મનની ચિકિત્સા વગેરેથી. તેથી સ્વરૂપે એકરૂપ છતાં અર્થાત્ સર્વ દુઃખ માનસિક છતાં નિમિત્તભેદથી સાત્રમાં અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ એ ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવે છે. આં આત્માને સ્વ-સ્વપાતમાયેકત્વ વર્તે એ બ્યુત્પત્તિથી જે દુઃખમાં પોતાનું મન તથા શરીર નિમિત્ત મણાય છે તે દુઃખ અધ્યાત્મ છે, એ દુઃખ શરીરમાંથી તથા મનમાંથી એ એ વિભાગવાળું છે. આ-ધિ વગેરે શરીરના વિદારથી પ્રધાનપણે ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ સા-રીરિક છે અને ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સરાદિ મનના વિકારથી જ થયેલું દુઃખ માનસ છે. મૂળાનિષ્ઠગ્રાહ્યતાયેકત્વ જાણે હતિ સા-ધિર્મૌલિકમ્ । એ બ્યુત્પત્તિથી આદ્ય, સર્વ, વીજીવગેરે આ લોકના પ્રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલું દુઃખ અધિભૌતિક છે. દેહનાયેકત્વ જાણ-તે હતિ આધિર્દેવિકમ્ એ બ્યુત્પત્તિથી દેવ અર્થાત્ મનુષ્યભોક્ષી છ-તર લોકના પ્રાણીથી થતું દુઃખ અધિદેવિક છે. જેમ કે અતિર-ષ્ટિ, વૃદ્ધિ, અનારુદ્ધિ, તાપ વગેરેથી થતું દુઃખ. આ ત્રણે પ્રકાર-નું દુઃખ મનમાં જ ખરું જોવાં થાય છે, અને એ સર્વેનો અનુ-ભવ થતા એ સર્વમાં પ્રતિકૃતતા બાસે છે તેથી એ સર્વ દુઃખ કહે-વાય છે. આખ્યમાં દુઃખનું લક્ષણ યેનામિદત્તાઃ પ્રાણિભ્યસ્તદુપપાતાય પ્રવ-શન્તે—જેનો અનુભવ થતાં જોયે તેને દૂર કરવા પ્રયત્નવાન થા-ય છે તે દુઃખ એ આખ્યું છે એ દુઃખનો અનુભવ થવામાં મૂળ કારણ તો રજેગુણનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. કારણ કે દુઃખ એ રજેગુણનું કાર્ય છે. તેથી દુઃખ રજેગુણથી અવિનાશાદિ હોવાથી અંતઃકરમને વિદિતમ સખે છે, તથા દુઃખ થવાથી વૃત્તિ તેને દૂર કરવાનાં સાધનમાં વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી અંતઃકરમ ચલી નથી. બંને રીતે એ યોગાન્તરાય છે, તથા રજેગુણસાથ વિદિતમ અંતઃકરમ માં જ યતાર છે.

સૌમંત્રમ્—જોતાની ઝંઝૂનો અનાર વા ભગ થવાથી વિનમાં થતો હોનવા અંતરમ હોન રજેગુણો પમ હોવાથી વિદિ-ત્તાંતઃકરમમાં થાય છે અને તેથી યોગાન્તરાય છે.

અગમગવદ્—અંતરને કંપવતર અર્થાત્ અંતરને કંપ એ કાંચ ૫ ૫૫ રજેગુણો થાય છે તેથી વિદિતનો મદખ છે, અને તેથી અગમ ૧૧ યિચ્છતા થતી નવા. આ રીતે એ યોગાન્તર અતરાય છે.

માત્રપ્રમાણ—પુરુષમાત્રાવન પાડની મહે પ્રાનુશતુ જે ના-

હવાયુને અંતરમાં આકર્ષાં લે છે ને શ્વાસ તથા ને અંતરગત વાયુને બહાર કાઢે છે તે પ્રશ્વાસ. શ્વાસપ્રશ્વાસનું અનિયમિત થવું અથવા અધિક વેગથી થવું એ પ્રવૃત્તિવાળા અંત કરણમાંજ થાય છે. મનની ગતિ તથા પ્રાણનાયુની ગતિ પરસ્પરને આધારે રહેલી હોવાથી ને પુરુષનું મન અતિચંચલ હોય છે, તેને શ્વામપ્રશ્વાસ અતિવેગથી થાય છે. તેથી એ બંને વિદ્વિષ્ણાંતઃકરણમાં ચનાર હોવાથી વિરોધના મહત્ત્વ છે તથા શ્વાસ રેચક પ્રાણાયામનો તથા પ્રશ્વાસ પૂરકનો અનુભવને એક મંદરથી રીતે કુંજકના વિરોધી હોવાથી વેગના અંતરાય છે.

આપ્રમાણે યોગના અંતરાય તથા તેનાં કાયા કર્તા, તથા એ સર્વનો ઇધિરપ્રશ્નિધાનથી સરલતાથી અભાવ થાય છે એ પશ્ચ કહ્યું. ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે એ સર્વને દૂર કરવા માત્ર પ્રશ્નિધાન જ ઉપાય છે કે અન્ય કોઈ ઉપાય પણ છે ? એ પ્રશ્નનો, તથા ઇધિરપ્રશ્નિધાનથી સરલતાથી એ સર્વનો અભાવ થાય છે એમ કહ્યું તેમાં કયા ઉપાયની અગત્યથી એ જાણમાં સરલતાથી એનો અભાવ કરવા નામર્થ્ય છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા, તથા ઉપાયમાત્રનો સંમિદ વેરાગ્ય અને અભ્યાસ, એ બેમા કરવો છે અને અભ્યાસનો વિવિધ અદિ સુત્રી ચાશ્વો છે તેનો ઉત્તર દા-ર કરવા હવે સૂત્રકાર કહે છે કે:—

તત્પ્રતિષેધાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થઃ—કાર્યગઢિત યોગાન્તરાયનો બાધ કરવા ગમે તે એક તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો.

તત્—તત્ શબ્દથી ગયા બે સૂત્રોમાં કહે ॥ વિશેષક તથા તેના કાર્યોનો પરામર્શ થાય છે. તેનો પ્રતિષેધ અથવા બાધ કરવા.

એકતત્ત્વઃ—યોગશાસ્ત્રસંમત તત્ત્વોમાંથી ગમે તે કોઈ સ્વચ્છ શક્તિ તત્ત્વનો અભ્યાસ વા બાંધના. એક શબ્દથી ઇધિરપ્રશ્ન એક તત્ત્વનું મહત્ત્વ કરવું ઉચિત નથી, કારણ કે બાધકવિના સામાન્યવાગક શબ્દનો સંકુચિત અર્થ કરવો ઉચિત નથી. તેમ જ એ અર્થ રેહ પૂર્વે સૂત્રથી પ્રસ્તાવ જ છે તેથી પુનરુક્તિ થાય છે. અને ગમે તે તત્ત્વનો અભ્યાસ પણ ઉપદ્રવમહિત એ વિશેષકનો બાધ કરવા મર્થ્ય છે. તેથી અસંકુચિત અર્થ જ સે-વો ઉચિત છે એ જો જાણું જ કે એ ને તત્ત્વના અભ્યાસ કરતાં ઇધિરપ્રશ્નનો અભ્યાસ શ્રેષ્ઠ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એ યોગાન્તરાયનો બાધ કરવા ગમે તે એક તરતનો અભ્યાસ કરવો. તેમાં સૌથી ઓછું તત્ત્વ તો ઈન્દ્રિય તત્ત્વ છે. અવશિષ્ટ તત્ત્વોમાં પણ પ્રથિભાદિ પાંચ તત્ત્વોના અભ્યાસમાં વિશેષતા દરેક યોગબ્રંધમાં ભાન્ય કરી છે. ત્યાં એ તત્ત્વોની ધારણા છરીરની અદર બ કરાય છે. તેનો વિધિ પાત્રવસ્ત્ર સંદિતામાં મૂલિત્વસ્ત્રવા નેત્રો કાચુરકાગ દ્વારા ચં । એવું પવન મૂલેયે યારગા પંચવેળ્યે । ઇત્યાદિ શ્લોકથી આપ્રમાણે કહેા છે:-

પાદથી તે જાનુપર્વન્ત પૃથિવીતત્ત્વનું, જાનુથી પાપુપર્વન્ત જલતત્ત્વનું, પાપુથી હૃદયપર્વન્ત અગ્નિતત્ત્વનું, હૃદયથી શૂક્રાદિપર્વન્ત વાયુનું અને શૂક્રાદિથી ઘઠપર્વન્ત આકાશતત્ત્વનું સ્થાન છે. અર્થાત્ એ એ સ્થાનમાં એ એ તત્ત્વોની ધારણા કરાય છે. પૃથિવીતત્ત્વના સ્થાનમાં પ્રાણવાયુને ધારણ કરીને ૪ કાર બીજસહિત ચાર જુગવાળા જાળા જગત્ત્રય શીલ્પા બગવાનું ધ્યાન કરવું. એ પ્રમાણે નિરંતર એ કલાકસુધી કરવાથી સાત્ત્વ મર્વ બાધિ તથા તેનાં કાષ્ઠોથી મુક્ત થાય છે અને પૃથિવીતત્ત્વનો જલ્ય કરી શકે છે. એ પૃથિવીતત્ત્વની ધારણા છે જલતત્ત્વના સ્થાનવિષે પ્રાણવાયુને ધારણ કરીને ૪ કાર બીજસહિત ચાર જુગવાળા શુદ્ધ સ્ફટિક મણિના સમાન યાર આદૃતવાળા તથા પીત્તલથી ચાસિત વપુરાળા તથા સોમ્વાદૃતિ, મદ્રમંદ દસ્યતા મુખસાગા શીવિજ્ઞ બગવાનની ધારણા કરવી. એ પ્રમાણે નિરંતર એ કલાક કરે છે તો સર્વ પાપથી રહિત થઈ જલતત્ત્વનો જલ્ય કરી શકે છે. એ જલતત્ત્વની ધારણા કહેવાય છે. અગ્નિસ્થાનવિષે પ્રાણવાયુને ધારણ કરી ૮ કાર બીજસહિત ત્રણ સોમનવાળા, બાલાઠણસુમાન પ્રભાવાળા, ભસ્મથી લેપન કરાયેલા અંગવાળા, પ્રસન્ન મુખવાળા તથા કર્પૂરગૌર શીઠક બગવાનની ધારણા કરવી. એ પ્રમાણે નિરંતર એ કલાકસુધી કરવાથી અગ્નિતત્ત્વનો જલ્ય થાય છે. આ અગ્નિતત્ત્વની ધારણા કહેવાય છે. વાયુતત્ત્વના સ્થાનમાં પ્રાણનો નિરોધ કરીને ૪ કાર બીજસહિત કોણાદિથી રહિત, સર્વશક્તિમાન તથા સર્વેશ શીમહેશ્વર બગવાનની ધારણા કરવી. એ પ્રમાણે નિરંતર એ કલાકસુધી કરવાથી વાયુતત્ત્વનો જલ્ય થાય છે. આ વાયુતત્ત્વની ધારણા કહેવાય છે. આકાશતત્ત્વના સ્થાનવિષે પ્રાણનો નિરોધ કરીને ૬ કાર બીજસહિત ઊંઘારની અર્ધમાત્રા ૪ સર્વેશ્વર શુદ્ધ સ્ફટિકસુમાન ચૈત્રવર્ણવાળા, મસ્તકકપર બાણેન્દ્રને ધારણ કરનાર, દશ બાહુવાળા, ત્રણ સોમનવાળા, સર્વ પ્રકારનાં આભરણથી ગોખા, માદામાત્રા શક્તિસહિત

પચાત્ય બગરાત શ્રીસાધિતી પાતજા કુટ્ટી એ પ્રમાણે મનરૂકે
નિતર ચિતન કરનાર માધ્યમ કેવલ્ય પત્રો પામેછે આ આકાશત
ત્વની ધારણા મ્હેણાછ

એ વિધાય અન્ય તરવેનો અભ્યાસ પણ અધિભગ્ન ત્વે
પાપ છ તો પદ્મ જેમ પ્રાણવાયમા જાલન સાધનાના વાપરૂં
પડે છે તેમ પ્રાણવામા પણ અનેક મુદ્ધમ વિવરણ દેાય છે તેથી
પ્રત્યેક સાવકે કયો વાગજા કવી રીતે કરે અને કયા નિયમથી
જા કરવો મ્હેણે કરવો મ્હેણે એ શ્રીમદ્મુનિભગ્વતી જ જામ્બુવા
મા આવે છે નહિ તો કુશ્મંભ ગાદીનો નહિ વેદ્ય થતા જતા ।
જ્યોગાધ્યાય નહિ થવાના રાજસોગાચ દં જ થવાય કે તેથી એ નિયમ
ગમે ત્યાથી ગમે તે અન્યતઃ આધારણુ તામ્યુ ક તમ ગ્વા મગ્ની
પ ના વિશેષ અને તેના મયનો બાવ ન થતા તે ગા મહમ્મદ
જિન થાય છે

આ પ્રમાણે તત્વાભ્યાસથી વિશેષ અને તેના મર્થોનો ત
ધ થાય છે કારણ કે મામાન્ય રીત (૧) એ અભ્યાસથી ચિત
ચિતર થાય છે એટલે એ પ્રમાણે વિશેષ । દૂર મરણ છ અ (૨)
એ તત્વાભ્યાસ રજાશુ અને આ નવર મ્હી મત્તશુપનો ચિત્તમા
દૃષ્ટિ મરે છે તેથી રજેશુમા । અભિબર શરણથી તેના મરણ
વિશેષો અને વિશેષના સહજરૂપ આત્મો બાધ થાય કે પ્ર
તેમ્નો બાવ ૭ રી રીતે થાય છે એ યોગામના સ્વરૂપ જામ્બુ
થી સહજ લક્ષમા આવી શકે એમ ૭ જેમકે ધારણામા એ આ
મ્યમ આમનથી પ્રાણની મર્તિની મ તા ચમગી તથા નિયમિત
આન ચાનવાયો મરી ની બરાના મનની ચિત્તા ચનાન મા
જાના ઇતિતા નિગેધ થાયથી આગ્રમ્યામના જામ પમિની તરવ
વગરે તરવેના જલથી તે અબધી મમમ દુ મા નય રા । તે બા
ધ વગર

આ રીત તરવના ઇલામથી મનમે જલ રાન ત્રીરોગ
વામિ હમા તામગ્ન ચવાજા પગ્માન હાદ વામ્મા । મ્હી વાગ્મગ્ન
માધાવમ્મ ત્રિજિત મન । જ્યા કૃષ્ણ અમ તરવના મબ્યામ્બી મન
નો જામ મિહ કે રા નથી પાડી રાના નવામ્બે ના ના
જો લાગની કે હમ્બ વામ્બી મ્હેણે

આપમાણે અદિ' સુખી અભ્યાસનાં વિષયનું' નિરૂપણ કર્યું. અભ્યાસનો અર્થ એ કે 'ચિત્તની સ્થિતિને માટે પુનઃ પુનઃ કરાવું' સાધનોનું' અનુદાન. તે સાધનો અદ્વા, વીર્ય વગેરે પૂર્વે કહેલાં છે. પણ એ સાધનોની ત્વરિત ચિત્તિ તથા એના પ્રતિબંધકાની નિરૂત્તિ કેવી રીતે કરવી તેના ઉપાય બતાવવા અવશિષ્ટ છે. તે બતાવવા પ્રથમ નો ને ચિત્ત સંકુચિત રહે છે તથા અમૃતાદિ દોષોથી ક્ષુભિત રહે છે તે ચિત્ત સ્થિતિને પામવું' નથી તેથી ચિત્તની 'પ્રસન્નતા સિદ્ધ કરનાર કેટલીક પરિકર્મરૂપ (એટલે સમાધિનાં બહિરંગ હોવાથી બાહ્યકર્મરૂપ) બાવના હવે બતાવે છે.

મૈત્રીકરુણામુદિતોગેષાણાં સુખદુઃસ્વપુણ્યાપુણ્યવિષયાણાં
ભાવનાતચિત્તપ્રસાદનમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થઃ—સુખી, દુઃખી, પુણ્યશાલી તથા પાપી પુરુષો વિશે અનુક્રમે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે અને તત્કાલ સ્થિતિને યોગ્ય થાય છે.

સુખં—યદપિ સૂત્રમાં માત્ર સુખ, દુઃખ વગેરે કહ્યાં છે તથાપિ તેનો અર્થ તદ્વાનુ—તે વાળો છે. તેથી એ પદનો અર્થ સુખી, દુઃખી, પુણ્યશાલી તથા પાપી—એ છે આ સ્થળે સુખાદિનું બાહ્યરૂપ બતાવવા સૂત્રમાં કર્મકર્મનો અભેદથી નિર્દેશ કર્યો છે. એ અનુવિંધ પુરુષો પ્રતિ ભાવના કરવાથી.

ચિત્તપ્રસાદનમ્—એટલે સ્વચ્છ થવું' અથવા શુદ્ધ કર્મકર્મ મત્ત્વશુભ્રવાળા થવું. જેમ મળના દૂર થવાથી જળ સ્વચ્છ થાય છે તેમ રાગદ્વેષ વગેરે ચિત્તના મળને દૂર કરવાથી ચિત્ત સત્ત્વશુભ્રવાળું' થવાથી પ્રસન્ન થયેલું' કહેવાય છે.

અ. સૂત્રથી એ કાંઈ કે સાધકે સુખી માણુમરિયે મૈત્રી કરવી, દુઃખાવિયે કરુણા કરવી. પુણ્યશાલીવિયે મુદિતા અને પાપીવિયે ઉપેક્ષા કરવી. આ પ્રકારે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવનાથી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. આં મૈત્રી એટલે સ્નેહાર્દ. જે જે પુરુષો સુખાદિદુઃખ દેખાય તે સર્વવિયે મિત્રભાવના ગાળવી. પ્રાયશઃ અન્યને સુખી જોઈને ક્ષુભિત ચિત્તવાળા જનોનાં 'ક્રોધ' તથા અમૃત થાય છે. હર્ષ્યા એટલે પારકાના સુખે સદતઃ નિદિ થવા તે અને અમૃતા એટલે પારકાનાં સુખેમાં દોષનો આરોપ કરવો ને. ચિત્તના એ બંને દોષ મિત્રભાવનાથી નિજત થાય છે. કારણ કે તેથી જેમ

મિત્રના ગુણોના જ્ઞાનથી અદેખાર્થ ન થતાં પ્રસન્નતા થાય છે, તથા તે ગુણોમા દોષનો આરોપ મિત્ર કદાપિ કરતો નથી તેમ એ બાવનામા મારું સુખીજનોવિશે એ સાધક મિત્રશુદ્ધિ કરવાનો, તેથી તે મારું સુખ નોષ પ્રમત્ત થવાનો અને ધર્મ્યાદિથી રહિત થવાનો. તેમ જ દરેક માણસને મને સારું સુખ થાઓ એ પ્રકારની રાગના મયી ઓળખાવાની એક વૃત્તિ હોય છે તેમા સમમ સુખની સામગ્રી કદાપિ ડોહતે પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી એ રાગ નિગંતર ચિત્તને કલુષિત કરે છે એ સમનો પણ આ બાવનાથી બાધ થાય છે કામ્ય કે જોગ પુત્રનું ગર્ભ્ય હોય તોપણ પુત્રરિશે મદીયશુદ્ધિ (એટલે મારો એવી શુદ્ધિ) હોવાથી ચિન્તાને તે પોતાના સંન્યવત્ લાગે છે, તેમ સર્વ સુખીજનોવિશે મદીયશુદ્ધિ નિહાળવાથી તે સર્વનું સુખ પણ સાવકને મદીયશુદ્ધિ લાગવાનું જોયી સામગ્રીનો અભાવ છતાં પણ જાણે પોને મરું સુખરાગો હોય એમ જણાનારી રાગનિવૃત્તિ થવાની અને તેથી ચિત્તનદીને કલુષિત કરનાર રાગરૂપ વર્તમાનનું જાતી રહેવાથી ચિત્ત મ્લેચ્છ મા પ્રમત્ત થવાનું આપ્રમાણે સુખીવિશે મૈત્રી અન્યથા વર્તવ્ય છે બીજી બાવના તે દુષ્ટાંતિશે કરજાની છે જે દુષ્ટી પુત્રો હોય તેમના ઉપર ક્રોધાવા દયા ગામ્પની, એટલે જેમ પોતાના દુષ્ટો નાશ કરવાની ઇચ્છા મવને થાય છે તેમ મારું પ્રાણીના દુષ્ટો નાશ પામે એવી ઇચ્છા માધકે રાખવી એ રૂઝગરૂપ બાવનાના બળથી તે સાધક ડોહતો અપકાર નહિ કરવાનો તેમ જ એ બાવના બળ પામવાથી અન્યને અપકાર કરવાની વિશેષી વૃત્તિ પણ એ નાધકને મહેલી જ રહેવાની આ રીતે આ બાવનાથી પગપગારની ઇચ્છારૂપ ચિત્તમળ દૂર થાય છે વળી અરોગી પુત્રોમા દેવરૂપ મોટો મગ હોય છે એ દેવ ધરી પ્રાણીઉપર હોય છે તેથી જ્યાંસુધી પૈરીપ્રાણીરૂપ આધારિ હોય છે ત્યાં પર્વન્ત નેને દેવ થવા કરે છે તમા સમમ વ્યાધાદિરૂપ વૈશુદ્ધિના વિરચનૂત પદ્મથાનો તો નાશ કરવો અશક્ય છે તેથી દેવ દૂર કરવા તેમને વિરોધી વૈશુદ્ધિનો લાગ કરવો, એ જ ઉપાય છે એ લાગ આ કરુણારૂપ બાવનાથી થાય છે જ્યારે જનનુમિતિ વિશેષમા ઉદાહૃત પ્રાણ વચામનાડમીષ્ટ મૂતાનામણિ તે તથા । આ સ્મૃત્યેન મૂતાના દયા કર્મેણિ માનવ । એ સ્મૃતિઆનુસાર આત્મવત્ ગાળી સર્વ પ્રાણીવિશે ‘મારું પ્રાણી સુખી થાઓ, સર્વ નિરામય થાઓ, સર્વ કદાજનું પામે, કોષ પણ દુઃખને ન પામે’ એ પ્ર-

કારની નુગાગતિનો ઉત્તર થાય છે ત્યારે તેમને વિરોધે તેથી નિરોધી
વૈદ્યુદ્ધિ કેવી રીતે રહે ? આપ્રમાણે વૈદ્યુદ્ધિ જની રહેવાથી આ
ભાવનાથી દ્વેષરૂપ મળેલો પણ આપ થાય છે તેમ જ દુષ્ટીની
અપેક્ષાથી પોને સુખી છે એમ ભાવનાથી 'હુ એમર્થવતી છું,
અનેક ભોગમાધનમ પત છું, સિદ્ધ છું, જનનાનુ છું' વગેરે પ્ર
કારનો દર્પ પણ જતો રહે છે કારણ કે આત્મવત્ત ગતી થતી દ
યા આ પ્રકારની અન્યપ્રતિ થતી તિરંગાગુદ્ધિની નિરોધી છે આમ
આ ભાવના પરાપચરેષ્ઠા દ્વેષરૂપોગેરેની પરિપક્ષી હોવાથી માથકે
અન્ય આ રૂપો યોગ્ય છે એ નાનાની મિદ્ધિથી પણ ચિત્ત
એવ વિરોધી દોષથી રહિત થવાથી પ્રસન્ન થાય છે

અન્ય ભાવનામાં મુદ્ધિતા તથા ઉપેક્ષા છે મુદ્ધિતા એટલે પ્રી-
તિ અને ઉપેક્ષા એટલે ઉગમીનપણું પુણ્ય કરનાર જોવાયે પ્રી-
તિની ભાવના પ્રથા પાપીરિ ઉગમીન દ્વિતિ માથકે રાખવી ત્રાય-
સ તોયે પુણ્યના દુનની પ્રજા રાખે છે જ્યાં પુણ્ય કરતા નથી
અને પાપના દુનની અનિષ્ઠા જ્યાં પાપ છે છે તેથી પાછળથી
મે કમ પુણ્ય નહિ કરું મેં સાચી પાપ કરું એ રમરનો પ
જ્ઞતા થાય છે એ રજાતાપ કરાવેલો જખત આ મે ભાવનાથી
આવેલો નથી કારણ કે જે સાધનની પુણ્યાત્મન મારિરે પુણ્યાત્મન
રીરે પ્રાપ્તિ થાય છે તે માધુમની સ્વનારથા જ પુણ્યરિરે પ્રીતિ
થરાની તેથી અનેક વિદ્યાથી પણ અનુ રી તે ભૂત્યાવિના પુણ્ય
કરાવેલો તથા પા પીરિરે થતી ઉગમ ગુદ્ધિથી આભારિરે પાપથી
નહી આવવાનો પાપીરિરે યોગ્ય માથકે હો ન કરવો પણ
માર ઉગમી દ્વિતિ ચાનુ ગખતી એ પગ આ ભાવનામાં
થાય છે

આ ચાર રમરની ભાવન આ મૂલમાં કહી કે પગ ને ઉ
પનમ્મ છે તેથી ભગવત્તીનામાં કહેવી રીતિમ પૂ તથા જાતી ર
મદનિરમ્મદિત્તા મા ત્રાયપમ્મ । આચાર્યોગમન કૌમલ્યમન મારેનેમદ ।
રોર મોમ્મી મોમ્મ અમાનિત્ત અ નિત્તરોરે જ્ઞાનના માથે
ના પગ જે જે મુન ચાવનારે દોરાથી મપિત રામનાને નિત્ત
મનાર નાવનામે રે પ ને નરનો આ મૂલથી મથદ કરેલો ૧૧૧
૧૧ ૧૧માં કહેલી આ ચાર નો માત્ર મૂલ્ય છે આ જ માત્રથી
જે વોકમ વિર ૧ ૧૧૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧
મેના કોમી ભાવ ૧ કરવી

આ ભાષણની માતાની ગિતના રાજ્ય, તામ્ય ધર્મો દૂર
 થનાથી સાત્ત્વિક શુક્રપ્રથમ આનંદાવ પામે છે, જેથી ચિત્ત મ્વ
 ૨૭ જ ૧૧૧ પ્રમત્ત થઈ સ્થિતિના માધનથી એકાગ્રતાને પામે છે
 શ્રીમદ્ બૃ ૦ ગીતામા પણ રાગદ્વેશવિમુક્તસ્તુ વિષયાનિન્દિર્યધરન્ ।
 આત્મવશ્યવિવેચાત્મા પ્રમાદમધિગચ્છતે । પ્રમત્તચેતસોઽપી બુદ્ધિ પર્ય
 વૈત્તેષ્ટે । એ મોહોથી એ જ કન્યુ છે કે નામદેવાદિ ચિત્તન મળ
 ની નિવૃત્તિ થસથી ચિત્ત પ્રમાદને પામે છે અને પ્રમત્ત ચિત્ત ન
 સ્થિતિ પદને પામે છે (આ સૂત્રમા યોગસાધનક્રમ ૩૫ મા સુ
 ત્રમાથી સ્થિતિનિવર્ધિની પદથી સ્થિતિનિવરણમ્ પદ લઈ તેની મધ્યે
 પ્રમાદનમ્ નો અન્ય કરે છે તેથી ગિતિનુ એક માધન મેંજા
 બાવનાથી થમેસો ચિત્તનો પ્રમાદ એ થયુ અને અન્ય સાનોમા
 વિવેચવતી પ્રવૃત્તિ આદિ વાયમ્પનિમત્ર (ચતુર્મા મર્વન આર
 ૨૫૦ ગણે છે તેથી ચિત્ત સાત્ત્વ માધનનો વિવેચવતી પ્રવૃત્તિગેરે
 સાથે વિકલ્પ નથી મેંજા અને તે યોગ્ય જ છે)

ચિત્તની પ્રમત્તતામાટે અન્ય ઉપાય કહેવા અથવા પ્રમત્ત
 ચિત્તની સ્થિતિનો ઉપાય કહેવા કહે છે કે—

પ્રત્યહર્દનવિધારણાભ્યાં વા પ્રાણસ્ય ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા નો પ્રાણના પ્રત્યહર્દન તથા વિચારણથી
 ચિત્તનો પ્રમાદ થાય છે

પ્રત્યહર્દન—પ્રત્યહર્દન તથા વિચારણા અતરના વાયુને પ્રપાતે
 કરીને બહાર કઢવો તે પ્રત્યહર્દન કહેવાય છે એ ક્રિયાને રેચક
 પ્રાણાધાર કહે છે વાયુને જનાનો તા નિરોધ કરી દેવો અર્થાત્
 ગતિવિપ્રત્યહર્દન ક્રમ કરવો તે વિધારણ છે એ રેચક તથા કુ
 બકથી એ પ્રવૃત્ત પદનો અર્થ છે

આ પદનો વાયમ્પનિમિત્ર એવો અર્થ કરે છે કે યોગતા
 સ્વવિદિત પ્રપાતવેતેને કરી ઉદરગત વાયુને નાસિદાના બે છિદ્રો
 દ્વારા અર્થાત્ ઈંડાપિંજના નાડીદ્વારા રેચન કરવું તથા તે રેચિત
 વાયુને બહિર્જ સ્થાપન કરી દેવો એટલે બાહ્યવાયુ ને સદમા અ
 તર પ્રવેશ કરે તેને તેમ ન કરવા દેસરૂપ બહિર્કુબ્ધ કહેવો એ
 પ્રત્યહર્દન તથા વિધારણ છે એ ઉપાયે કરીને

વા—શબ્દથી પૂર્વ સૂત્રમર્મિત મેંજી વગેરે બાવનામાયે
 આ ઉપાયનો વિકલ્પ કમો છે, અથવા વા શબ્દથી ઉતર સૂત્રમા

ઝેરામા આપના સ્થિતિના ઉપાવથી આ ઉપાવનો વિકલ્પ કલ્પે છે

આ મૂલથી એ મુલ કે રનાકુબક પ્રાણાયામથી ચિત્તપ્રમાદ થાય છે અથવા ચિત્તની ઝિંધિ થાય છે ત્યાં પ્રાણાયામ માધ્યમથી રીતે રેચક દૂર અને કુબક છે નહીં બેઠથી કરાય છે તેથી આ રચક રેચક અને કુબક કલ્યાણી પૂરક પણ રેચો પોગ છે બદા રના નાથને અતર આકર્ષી રેચો એ દૂરક છે તે કરી પગી થયા શક્તિ તેને અતરમા રોકી રેચો તે કુબક છે તે ઝરી મન રાને તે નાથને બદા રના રચક રચકમા આવે છે ત્યાં એ આમા ૫ પ્રાણાયામમા પ્રથમ રેચ કરવો ૨ પૂરક કરવો એ મબધમા પ્રાથ વિશેષ નિયમ દેખાતો નથી અર્થાત્ તોફા નાને રીતે રે તા દેખાય છે તોપણ કારેક ચરે એવું પ્રતિપ ન રેવું જવામા આવે છે કે આરભમા પૂરક ઝી બતે રેચક કરવો એ વલિક પ્રાણાયામ છે અને આરભમા રેચક ઝી અતે કુબક કરવો એ તા નિક પ્રાણાયામ છે એ રેચક પરક કુબક કરમા એવો નિયમ છે કે જે નાડીથી રેચક કર્યો તે જ નાડીથી દૂરક કરવો પણ જે નાડીથી પૂરક કર્યો હોય તે જ નાડીથી વાથુને તે જ વખતે રેચના નહિ બીજી મામાન્ય નિયમ એ છે કે જે તો વખત દૂરક કરના નાગે તેથી ચાર ગણે વખત કુબક કરવો તે પૂરકથી ભેર । વખતમા રેચક કરવો તાત્પ એ કે પૂરક ૨ થય રાત્રિઅનુમાર વેગથી કર્યો હોય તો રિગે । અત્યંત નથી પણ રેચક તો ૨૧ રાત્ર રાત્રે જ કરવો નહિ તો બગેનો ના । ચાલે

આ મમાધિપાદ જે વ્યુત્થિત ચિત્તરાગા માધકે દોષ તેમજ માટે મુખ્યત્વે કરીને નથી તેથી આ મધો કહેવો પ્રાણાયામમા જ મામાન્ય પ્રાણાયામ લેવો ચોખ્ખું છે વ્યુત્થિત ચિત્તરાગા માટે ના પ્રાણાયામો દ્વિતીય પાદમા આવે

આ પ્રકારના લોભવિતોમ પ્રાણાયામથી પ્રાણ તથા અપાનનુ ધનુ ચાય છે એ વર્ણુથી અગ્નિ નિવન થાય છે અને અગ્નિનુ રિ બુધામ જાત થાય છે તથા એ નમુથી અંતરુજિ ચાય છે તેમજ ઝીને અમનમિન્ડુ ઉપનિર્દમા યજ્ઞ વર્તિતવાનું નિવન થાનમ લા । સથેન્દ્રવહ્નિ દર્શ દત્ત ર વજ્રવેદિક્કનુ ॥ જે ૫ પ્રમાણ ૫ પાના ધાનુના મજા ના ૨૧ નેમ પ્રાણના નિવદરપ પ્રાણાયામથી

• એ પ્રાણાયામનુ લોભવિત મ અથરામરો ૧૬ પ્રાણાયામ એ ૫ નામ છે જુઓ શ્રી યજ્ઞ વજ્ર પ્રથમ રાત્ર ૫ : ૨૬૭

ઇન્દ્રિયથી કરાયવા દોષો દર્શ્ય થમ મળયછે—ઇત્યાદિ વાક્યથી પ્રાણુ ના નિરોધથી દોષનો નાશ કલ્પો છે. શ્રીશ્વેતાશ્વનરોપનિપદ્મા જ્ઞાત્મારોગ્યમલોલુપ્તવ ઇત્યાદિ અનિથી પણ પ્રાણુયામથી ઇન્દ્રિયોના વિપયોગિની લોબુષનાનો બાધ થાયછે એમ પ્રતિપાદન કર્યુ છે. આ વચેરે અનેક પ્રમાણથી એ ચિદ્ ગાયછે કે પ્રાણુ-યામથી ચિત્તના દોષો ટળે છે અર્થાત્ ચિત્ત પ્રગ્ભવ થાયછે નેથી આ સ્વતંત્ર ચિત્તની પ્રગ્ભવતાનાસ્તે અન્ય ઉપાયો મતાઆ છે

આ પ્રમાણે ચિત્તની સ્થિતિનો એક ઉપાય કા નો ચિત્તપ્રમા અથવા રેચક, કુબક પ્રાણુયામ કહી દવે અન્ય ઉપાય કહેછે

વિષયવતી યા પ્રવૃત્તિરત્પન્ના મનસઃ સ્થિતિ

નિરત્નિષ્ઠના ષ રૂદ્ધ ॥

મૂર્તાર્થઃ—અથવા નો અસાધનથી ઉત્પન્ન થયેલી, ગધાદિ પનાયોને વિષ્ય કળનાર સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રજા શ્રદ્ધાદિના ઉત્તેજકરૂપ થઇ નિર્જકાન્નાતિમુખીના વિરોધવંત ચિત્તની સ્થિતિ કરનાર છે

વિષયવતી—એટલે વિષય શબ્દથી ગ્રંથણ કરાતા ગધ રસ વગેરે વાણી લા પ્રગતિ સરિતરૂપ હોવાથી આ મનુષ્ય પ્રત્યયથી વિષયવિષયિણીમ મધ અવાચ્ય છે તાત્પર્ય કે એ ગધાદિ વિષય એ પ્રવૃત્તિના વિષયરૂપે છે

યા—પદથી પૂર્વપ્રતિપાદિત સ્થિતિ સાધનથી આ માધનનો વિ-કલ્પ કલ્પો છે

પ્રવૃત્તિ—એટલે ગૃહ્થા વૃત્તિ—પ્રકૃષ્ટજ્ઞાન અર્થાત્ સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન

સ્થિતિઃ—એટલે ચિત્તની સ્થિતિ અથવા એકાગ્રતામા યોગ્યતા મ પાદન કરનાર છે આ સ્થિતિને કરનાર ઉપાયો આ યોગ્યતા શ્રદ્ધાદિ ઉપાયોના પ્રતિબંધનો નિવૃત્તિદાગ કરેછે

આ મૂર્તથી એ કથુ કે ગધ, રમ, રૂપ, રૂપશ્ચ અને શબ્દ એ પાંચ વિષયના સાક્ષાત્કારરૂપ પ્રજા જ્યારે ઉદય થાયછે ત્યારે એ પ્રજા ચિત્તની અમાધિપ્રજાપવંનના ઉપાયોમા સ્થિતિ કરે છે ત્યાં ગમનુ જ્ઞાન કરાવનાર કાલેન્દ્રિયના મ્યાનરૂપ નાસિકાના અમ્ર બાગમા પારણા કરવાથી માધકને અરૂપકાળમા દિવ્ય ગધનો આ સાક્ષાત્કાર થાયછે, એ રૂધિપ્રવૃત્તિ કહેવાયછે. એ જ પ્રમાણે નિર્દાના અમ્ર બાગમા સયમ કરવાથી રમપ્રવૃત્તિ, તાનુસ્થાનમા સયમ કે

રવાથી રૂપપ્રવૃત્તિ, દિગ્દીના મધ્યમાં મંચમ કરવાથી સ્પર્શપ્રવૃત્તિ અને દિગ્દીના ચંચમાં સંચમ કરવાથી સ્પર્શપ્રવૃત્તિ થાય છે એ પાંચ પ્રકારના વિષયવર્તી પ્રવૃત્તિ મુખ્ય છે. ત્યાં રૂપનું ઉપસર્ગિય સ્થાન ચક્ષુ છે, 'સ્પર્શનું' શ્રોત્ર છે તથાચિ શ્રાવણમાધ્યાત તાનુ પશુ રૂપનું ઉપસર્ગિયસ્થાન છે વગેરે માનવનું યોગ્ય છે. આ પાંચ પ્રકારની પ્રવૃત્તિને અત્ર વિષયવર્તી પ્રવૃત્તિમાં લીધી છે તેથી ન્યૂનતા નથી આવતી, કારણકે અન્ય શાસ્ત્રોમાં 'કહેત્રા ચંદ્ર, અદિત્ય, ચંદ્ર, મણિ, પ્રદીપવગેરે પદાર્થોવિગેના સાક્ષાત્કારના પછ, ચંદ્રાદિ રૂપપ્રધાન વિષય દેવાથી તેમનો આ અર્થજે રૂપપ્રવૃત્તિમાં અંતર્ભાવ કયો છે. તેથી તે પદાર્થોવિગેનો સંયમ તથા સાક્ષાત્કાર પશુ આ વિષયવર્તી પ્રવૃત્તિમાં જ લેવા. ચંદ્રાદિ વિષયમાં સંયમ કરવાથી તે તે લોકોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યાં એ વિષયોમાંથી મને તે વિષય લેછ સંયમ કરવા જવારૂપ સાદસ સાધકે કરવું યોગ્ય નથી. કેમકે તેમ કરવાથી અનેક દુઃખો થયેલાં દૃષ્ટિયોગ્ય થયાં છે તથા થાય છે. ચંદ્ર જલના સમુદગ્રપ છે તથા તેના પ્થાનથી કદની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ જ આદિત્ય તથા પ્રદીપવગેરે ઉષ્ણવીર્ય પદાર્થોના પ્થાનથી ઉષ્ણતા તથા પિત્તની વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી એ વિષયોમાંથી સરીરપ્રવૃત્તિવગેરેને અનુકૂલ દેવા તે જ વિષયમાં સંયમ કરવો યોગ્ય છે. નહિ નો એ વિષયોમાં કરાવેલો સંયમ ચિત્તને રિથિતિની યોગ્યતા સંપાદન કરાવવાને બદલે અચિવગેરે યોગાન્તરાપનો જ ઉત્પન્ન કરનાર નીવડે છે. તેથી વિશેષ સાવધાન રહેવું ઉચિત છે. તેમાં પાશુ આદિત્યાદિ પદાર્થો કથી કથી અસર કેવી રીતે ફેરલા બનથી કરે છે તથા નેનુ સમીકરણ કેવી રીતે થાય છે વગેરે મુક્તિઓ પ્રાપ્તક સાધકમાંટે અધિકારબંધથી બિન્ન બિન્ન હોવાથી કોઈપણ શાસ્ત્રદ્વારા બનણી શકવી અસંભવ છે. તેથી એવા વિષયોનો સંયમ તો શ્રીસંયુક્તની આજ્ઞાનુસાર જ કરવો એ શાસ્ત્રનીતિ સાદર સેવવા યોગ્ય છે. તેમ નહિ કરવાથી એ પ્રયોગો જેમ લાગતા ફેરલાક દોષિત અથવા અજ્ઞાનથી અભિમાની થઇ શ્રીસંયુક્તની આજ્ઞાની અપેક્ષા નહિ રાખી સ્વતઃ એ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તથા પાછળથી આગળ જવાનું તથા વચ્ચે આવતાં વિમોને દૂર કરવાવગેરેનું યોગમાં શ્રામસ્થ નહિ હોવાથી વચ્ચે દળો પડેલા તથા રોગના બોમરૂપ થયેલા અને તેથી પોતાના અભિમાનવગેરેમાં દોષનો આરોપ કરવાને બદલે યોગમાં અમરૂા કરી તેનો તિરસ્કાર કરતા દૃષ્ટિયોગ્ય થાય છે તેમ સાધકને કેવલ અ-

નર્થકર નીવડે છે

આ પ્રમાણે યોગ સંસ્કૃત્ત્વાદિ ગ્રહણ કરી આરબાથેડી વિ
પવનની પ્રવૃત્તિ જ્યારે મિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે ચિત્તની મિથિતા હે-
તુરૂપ નણ પ્રકારે થાય છે

(૧) ચિત્તને એક વિષયપર સયમ કરનારો અભ્યાસ મિદ્ધ
થાય છે તો અભ્યાસનાત્ અન્ય વિષયોપર પણ ચિત્ત ગિયર થાય
છે તેથી આ પાચમાથી એક ના અધિક વિષયપર ચિત્ત એકાગ્ર
થઈ તેનો સામાન્ય કરે છે તો ૫મી વિવેકચ્યાનિપર્થ-તના સમ
પ્રવિચોપર એકાગ્રતા થતા વિનબ થનો નથી તેથી અભ્યાસના
મામળ્યથી રચિતિ તથા અભાધિરૂપ ઉપાયોના સદાયરૂપ આ
પ્રવૃત્તિ છે

(૨) જો આશુને આ પ્રમાણે અવધ કરનાથી દિવ્ય મધ
દિવ્ય રમ વગેરે વિષયો ભોગરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે તે મારકનુ ચિ
ત્ત ૫મી સમારના દુષ્પ્રભિશ્રિત તથા અનક આધામે કરી પ્રાપ્ત
થનાર ક્ષુદ્ર વિચોને મેળવનાયોગ ગણવું નથી અર્થાત્ તેનાથી
વિરક્ત થાય છે આ રીતે આ પ્રવૃત્તિ વૈરાગ્યને રૂપત્ત કરનાર હો
વાથી ૫મી સમાધિના સદાયરૂપ છે

(૩) એ પ્રવૃત્તિથી શ્રદ્ધા અતિગમ્ય કૃત્વન્ન થાય છે જ્યારે
શાસ્ત્રનો એક ભાગ પણ યોગાનુભવથી માયો જણાય છે ત્યારે તે
માધકને શાસ્ત્રના અન્ય મર્વ ભાગોપર અતિગમ્ય શ્રદ્ધા થાય છે
અગર જો ઔપત્તનિ ભગવાન શાસ્ત્રના કર્તા છે તેથી તથા શ્રી
સંસ્કૃતના ઉપદેશથી અને પુરુષો શાસ્ત્રપર શ્રદ્ધા ગાય છે જે
વત્ત ખરી છે તોત્ત જ્ઞાત્તુડી સર્વ વાસ્તવ પરોક્ષજેનુ હોય છે
ત્યાત્તુડી તે શ્રદ્ધાની અનિરૂદ્ધિ થતી નથી તથા તત્ત્વાદારા પ્રાપ્ત થ
નાર ઉત્તમાદ મનુ માધકમા આવનો નથી પણ પોતાના ચક્ષુગદિ
છન્નિયથી અથવા મનોવૃત્તિથી શાસ્ત્રના એક દેશનો અપરોક્ષાનુભવ
થાત્ છે ત્યાં શાસ્ત્રના મર્વ ભાગરૂપર અતિશય શ્રદ્ધા થાત્ કન
થા યોગાનુકાનમા અતિઉત્તમાદર્વ આરકની ચિત્તપ્રતિ નવંગ કર
છે તેથી શ્રદ્ધા અને ઉત્તમાદને ઉત્તમાદ કરનાર હોવાથી આ વિષ
યવત્તી, રાતિ ચિત્તિત્તયોગ્ય છે

આપ્રમાણે આ ઉપાયનું પ્રતિપાદન કરવું હોને મિથિતિ મારે
અન્ય ઉપાય કહ્યું છે

વિશોકા વા જ્યોતિષ્મતી ॥ ૩૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા તો શોકરહિત, અને, બુદ્ધિસત્ત્વ તથા અસ્થિતારૂપ જ્યોતિર્થેષ પદાર્થો વિષય કરનાર હોવાથી, જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ પણ સંસાધનથી ઉત્પન્ન થવાથી ચિત્તની સ્થિતિમાં ફેરફાર છે.

પૂર્વ સૂત્રમાંથી પ્રવૃત્તિરૂપના મનસઃ સ્થિતિનિર્બંધનો એ પદોની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં આવે છે. તેથી એ પદો લઈ આ સૂત્રનો અન્યથા કરવાનો છે.

વિશોકા—એટલે જોમાંથી શોક જતો રહે છે તેવી, અર્થાત્ દુઃખથી રહિત આ માભિપ્રાય વિશેષણ છે. એ પદથી એ સૂચન કરવું કે આ પ્રવૃત્તિ સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાયરૂપ છે. કારણ પૂર્વના ઉપાયોથી દુઃખદ્વંસ થતો નથી અને આથી યાવ છે.

વા-પદ પૂર્વવત્ વિરૂપભોષક છે. તથાપિ આ વિરૂપ તુલ્યતા નથી. કારણ કે આ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે.

જ્યોતિષ્મતી—એટલે જ્યોતિષ્મતે વિષયરૂપે ગ્રહણ કરનાર. આ પદમાંનો મતુષ્ પ્રત્યય પણ વિષયવર્તીમાંના મતુષ્ના સમાન અર્થને બોધન કરે છે.

આ મૂળથી જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિને દુઃખનો દ્વંસ કરનાર તથા તેથી ચિત્તની સ્થિતિના શ્રેષ્ઠ ઉપાયરૂપ કહી. ત્યાં એ પ્રવૃત્તિ યોગસાસ્ત્રમાં બે પ્રકારની કહી છે. (૧) હૃદયકમલરૂપ આંતરજનયિવે બુદ્ધિસત્ત્વની ધારણા કરવાથી બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પ્રથમ પ્રકારની. તેની યોગસાસ્ત્રસંમત પ્રક્રિયા આ છે. ઉદર તથા ઉરસ્ત્રા મધ્ય પ્રદેશમાં અર્થાત્ હૃદયદેશમાં એક પદ્માકાર આકૃતિ છે જે દત્તપદ્મ કહેવાય છે. તે અંગેની સર્વ શ્રેયોમાં આકે પાંખડીવાળું લેવાની અટલ કહેવાનું અધિયુષ્મ રહેલું હોય છે. એ હૃદયમંત્રના મધ્ય દેશમાં સૂર્યમણ્ડલ, ચક્રાર તથા જ્વલનસ્થાન છે. તેની ઉપર ચંદ્રમણ્ડલ તકાર તથા સ્વપ્નસ્થાન છે અને તેની ઉપર વરુણમણ્ડલ, સકાર તથા મુગ્ધાસ્થાન છે. તેથી પાગ ઉપર સર્વજ્વાપક પરશ્વત્ત તથા તુલીવાસ્થાનું સ્થાન છે જેને ખલવાદી અર્ધમાત્રા કહે છે. તેની એક ક્ષણિકાવિરે સર્વજ્વાપક સદસશાખાવાળી મતોરદાનાડીનું મુળ છે. એ અધ્યાત્મજ્ઞાનના જેવી મનોવદા નાદીની એક હૃદયમુખી શાખા નીકળેલી છે. જે દેહ સિરખગર્ભપર્યંત પદોન્નિર્મલી છે. એને નુશુન્ના નાદી સાવમાં કહી છે. એ હૃદ-

આવડે બાલ જે સૂર્યમણ્ડલવગેરે પદાર્થો છે તે સર્વે નથાયેલા છે જેમ એક મુત્રમાં અસંખ્ય કૃતો પરોવાય છે તથા એક નાચીચી અનેક બળદો એક મરખા રીને નાચવામાં આવે છે તેમ 'શ્રીમુત્રાત્મા' અથવા જગવાનથી એ સુષુમ્ના નાડીરૂપ મુત્રવડે સર્વ જગત્ પરોવાયેલું વા નથાયેલું છે. હૃદયમાંની મર્ચ નાડીઓમાં માત્ર આ જ નાડી કેંદ્ર અક્ષરપ્રપર્વન્ત પહોંચેલી છે. તથા લાંબી નીકળી મુત્રાત્મામાં મળે છે. શ્રીકોકોપનિષદમાં કહ્યું છે કે, શત ચૈવેદ્ય હૃદયમ્ નાભ્યઃ તારાં મૂર્ધાંજમભિનિઃચૂર્તકા । હૃદયમાં સર્વ જતી મુખ્ય ૧૦૧ નાડી છે. તેમાં મૂર્ધામાં થઈ બહાર મળેલી એવી તેા માત્ર સુષુમ્ના નામની એક જ નાડી છે. આ સર્વ નાડીઓનું ઉત્પત્તિ-મ્ધાન હૃદય નથી, પણ કંદમ્પ્રદેશ છે શ્રીગેરક્ષગતકમાં કહ્યું છે કે કર્ણ્વ મેઢાદધો નાભેઃ કદયોનિઃ ન્વગાઢવન્ । તત્ર નાભ્ય સમુપગ્નાઃ મહાગાં દ્વિમન્તિઃ ॥ ઉપરથી ઉપર તથા નાભિપ્રદેશથી નીચે અડાડિતિ કંદનું સ્થાન છે. એ કંદમાંથી શરીરમ્મ મ'પૂર્ણ ૭૨૦૦૦ નાડીઓ ઉત્પન્ન થઈ છે અર્થાત્ એ કંદ સુષુમ્નાનું પણ મૂળ છે એ સુષુમ્ના નાડી પદ્મ ચક્રોના મધ્યમાં થઈને અક્ષરપ્રપર્વન્ત જાય છે તેથી એ સુષુમ્ના નાડી હૃતપદ્મઆગળ પણ છે એ હૃતપદ્મ જે અધોમુખ છે તથા સક્રિય છે તેને રેચક પ્રાણાયામ કરી વિકાસ પમાડવામાં આવે છે તથા વિવિધ પ્રાણાયામથી એને જીર્ણમુખ કરવામાં આવે છે. એમ કરી એની અંદર સુષુમ્ના નાડીના શુદ્ધિ-સત્ત્વને ધારણ કરી રાખવું. આમ કરવાથી કળે કરી એ 'પુ દસ ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સાક્ષાત્કાર પ્રથમ પ્રકારની જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ છે. એ પ્રવૃત્તિ (સાક્ષાત્કાર) જ્યોતિષ્મતી છે કારણ કે બુદ્ધિમત્ત્વ મત્ત્વરૂપ હોવાથી પ્રકાશમય છે એ પ્રકાશમય બુદ્ધિસત્ત્વમાં નિર્મલ એકાગ્રતા થવાથી બુદ્ધિસાક્ષાત્કાર પણ સૂર્યોદય પ્રભાસદૃશરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ આ પ્રવૃત્તિને વિષય જ્યોતિષ્માન્ હોવાથી એ પ્રવૃત્તિને પણ જ્યોતિષ્મતી કહે છે. એ પ્રવૃત્તિ થવાથી મોગી નિદ્રાકંઠપચગ્નો થાય છે તથા તેને અલ્પ કાળમાં વિવેકબ્યાતિનો ઉદય થવા મોગ આવે છે અને તેથી ક્યેવાદિનો નાશ થાય છે. આમ હોવાથી આ પ્રવૃત્તિ વિરોધ પણ છે. આપ્રમાણે બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેથી પુરુષનો પણ મદનમાં સાક્ષાત્કાર થઈ વિવેકબ્યાતિનો ઉદય થાય છે. તેથી આ પ્રવૃત્તિ શ્રેષ્ઠ સ્થિતિરૂપાય છે.

(૨) અસ્મિતાવિશે સંયમ કરવાથી થતો સાક્ષાત્કાર જીવ પ્રકારની જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ છે. અસ્મિતા શબ્દથી વાર્તિકકાર પુરુષનું અવલુ કરે છે અને શ્રીરામસ્થિતિનિઘરનેરે અદંકારનું અવલુ કરે છે. હાં જો પુરુષ અર્થ લક્ષ્યએ તો પુરુષ જ્યોતિરુપ હોવાથી પુરુસાક્ષાત્કારરૂપ પ્રવૃત્તિ જ્યોતિષ્મતી છે. અને તત્તિ શાન્તમાત્મવેદ—આત્માનો અપરોક્ષાનુભવ કરનાર પુરુષ શોકોપવદિત ક્લેશમાત્રથી દૂર થાય છે એ શ્રુતિપ્રમાણે એ પ્રવૃત્તિ વિશેષ છે. એ પ્રવૃત્તિનો વિષય જો અદંકાર લક્ષ્યએ તો એ અદંકાર પણ સાત્ત્વિક હોવાથી અતિપ્રકાશવાળો છે. તેથી એ પ્રવૃત્તિ પણ પ્રથમ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાત્ર જ્યોતિષ્મતી તથા વિશેષ કરે છે.^૧

આ સૂત્રનું તાત્પર્ય એ કે ક્લેશને જીરુંમુખ કરી તેમાં શુદ્ધિસરવની વા અસ્મિતાની પ્રકાશસ્વરૂપે ધારણ કરવી. તેમ કરવામાં ફેટલેક કાળે એ જ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. એ સાક્ષાત્કાર ચિત્તસ્થિતિનો હેતુ છે. આ જ પ્રમાણે ક્લેષમમાં સૂર્ય, ચંદ્રાદિ પદાર્થોના સિધર પ્રકાશની ધારણા મીસદ્ધરુની આગ્રાનુસાર કરવાથી થતો સાક્ષાત્કાર પણ ચિત્તસ્થિતિમાં હેતુ છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિને સ્થિતિના એક ઉપાયરૂપ કહી કહે અન્ય ઉપાય કહે છે:—

સૌતરામગ્રિયયં વા ચિત્તમ્ ॥ ૩૭ ॥

મુદ્રાથ:—મયના તો જે ચિત્તમાંથી સમદ્રોણાદિ જતા રતા છે તેને આગળ કરનાર યોગીનું ચિત્ત પણ ચિત્તિને પામે છે.

નોંધ—સંતા સમ, દેવ પત્રેરે વિદ્યાગે જતા રતા છે તેને, ભેદી સૌતરામ પત્રવાં વ્યામ, શુક પત્રેરે પુરુષો જોમનોં ચિત્ત સમ, દેવાદિ રાદિત મયા છે તેમનું અવલુ થાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે સૌતરામ પુરુષોને જેપરે તેમની યોગીનું ચિત્ત, પાત્રા રાદરૂપ થાય છે, એનિવચાનુસાર રાત, દેવાદિ રાદરૂપ થઈ સાત મારક છે એવાનું સ્થિતિને પામે છે.

આપ્રમાણે આ ઉપાયનું પ્રવૃત્તિ કરી કહે અન્ય ઉપાય કહે છે.

૧. જ્યારે પુરુષરૂપ અર્થ લક્ષ્યએ ત્યારે પત્રી આ પ્રવૃત્તિ પુરુષમાત્રાનુસાર અર્થલક્ષ્ય છે તેથી એ જ્યારે વિશેષજન્ય વિશેષ પામે, તો પત્રી એને સ્થિતિના ઉપાયરૂપ મા કાહે તેથી એ વિચારપનું છે.

સ્વપ્નનિદ્રાજ્ઞાનાંલંબનં ચા ॥ ૩૮ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અથવા તો સ્વપ્નજ્ઞાનને તથા નિદ્રાજ્ઞાનને આલંબન કરનાર યોગીનું ચિત્ત પણ સ્થિતિપદને પામે છે.

અનન્—એટલે સ્વપ્નજ્ઞાન તથા નિદ્રાજ્ઞાન જેનું આલંબન છે એવું ચિત્ત.

વા—પદ્યો પૂર્વે સાધનોગી અનો વિકલ્પ કલ્પો છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જે યોગીનું ચિત્ત સ્વપ્નજ્ઞાન તથા નિદ્રાજ્ઞાનને સર્વત્ર વિષય કરે છે તે કાલે કરીને ચિત્તિને પામે છે. ત્યાં સ્વપ્નજ્ઞાન એટલે નિષ્પાત્તુદ્ધિ. બાહ્ય વિષયોનો અભાવ છતાં છપ્પ સ્વપ્નનિદ્રા અને વ્યવહારસત્તાશૂન્ય પદાથાને જુએ છે તે સ્વમાવસ્થા કહેવાય છે. જનમત્ પ્રપંચ પણ મનાશૂન્ય છે અર્થાત્ મિથ્યા છે એ પ્રકારના જગત્ત્રિવેના સ્વપ્નરૂપ જ્ઞાનને આલંબન કરનાર ચિત્ત પણ નિરોધાદિદ્વારે સ્થિતિને પામે છે. યોગચાલિકામાં કહ્યું છે કે સૌંધસ્વપ્નમિદં નિદ્રા સૌંધ વા ચિત્તનિમ્નમ્ આ જગત્ત્વે દીપ્તે સ્વપ્નરૂપ અથવા તો દીપ્તે ચિત્તવિમ્નરૂપ જાણ્યું. આ પ્રકારની ખુદ્ધિ સર્વત્ર કરવાથી ચિત્ત સ્થિતિને પામે છે. અથવા તો યોગીએ સર્વત્ર નિદ્રાજ્ઞાનને આલંબન કરવું. ત્યાં નિદ્રાનું લક્ષણ તો આગળ કહી ગયા છીએ. એ નિદ્રામાં મમત્ જનમત્ સ્વપ્ન પ્રપંચનો અભાવ પ્રતીત થાય છે. તેથી નિદ્રાજ્ઞાનનો અર્થ શૂન્યખુદ્ધિ છે. તેથી એ ચંધુ કે જગત્ત્રિવે શૂન્યખુદ્ધિ કરવાથી પણ ચિત્ત સ્થિતિને પામે છે. આ બાવના પણ ઉત્તમ છે. નાન્તિકવાદી ખુદ્ધે પણ પોતાના ચિંધ્યોને શૂન્ય દૈવ્યામિતિ માન્યેત્ શૂન્ય છે શૂન્ય છે એ

+ વાચસ્પતિમિત્ર સ્વપ્નજ્ઞાનનો જનમત્ત્રિવે સ્વપ્નખુદ્ધિ અર્થ નહિ લેતાં જ્ઞાનનો અર્થ જોય લે છે અથવા તો સ્વપ્ને જ્ઞાન વસ્તુ તત્ત્વ એવો વિમલ કરી આભમાણે કહે છે કે કોઈ વખતે સ્વપ્નમાં બ્યારે વિવિક્ત વનની સમીપ રહેલી, ચંદ્રકિરણથી પણ ડોકાળ પદ્મતાંતુમદસ અંગપ્રસંગવાળી, ચંદ્રકાન્ત મણિના મગાન તથા અત્યંત સુગંધવાળો, માવતી, વગેરે પુષ્પોની વનમાળાથી અતિ મનોહર આગદેશ્વર જનમાનની પ્રતિમાને આરાધન કરતો કરતો પુરુષ જનમત્ પ્રપંચ છે ત્યારે જનમત્માં પણ તે જ પ્રતિમાને ધ્યેય ગણી મેળે તો તેથી તેનું ચિત્ત સ્થિતિને પામે છે.

*સમાવસ્થામાં મિથ્યા પદ્યો થાય છે કે જનમત્ની માંદક

પ્રકારની ભાવના કરવી—એ વચનથી સર્વજ જગતમાં સૂનપ્રત્યક્ષિ કરવાની કહી છે. યોગચાતિકમાં પણ ચરાચરં લગદગ પ્રભુત્તમિદ પ-શ્યતામ એ ચરણથી એ જ અર્થ કલો છે કે, સંપૂર્ણ પ્રપંચને પ્રલયની માફક અભાવને પામેલો જ આ દષ્ટે પણ તું જો. તેથી આ પ્રત્યક્ષિ પણ ચિત્તની સ્થિતિમાં હેતુરૂપ છે.

આપ્રમાણે કેટલાક સ્થિતિના ક્રિયાઓ કલા. તોપણ માણસોની પ્રકૃતિ બિન્ન બિન્ન હોવાથી કાઈને કાઈ પદાર્થ રુચે તો અન્યને અન્ય જ રુચે તેથી, તથા કાઈ પણ વિષયમાં ચિત્ત રિચ્છનિતે પામે છે. તો ઈન્દ્રિયવિવેકશક્તિપર્યવતતા વિષયોમાં પણ સહેલથી સ્થિતિને પામી શકે છે તેથી હવે સ્વિચ્છાનુસાર અધિકારપ્રમાણે હોય લેવારૂપ સ્થિતિનો હિસાબ બતાવી એ પ્રકરણનો હિસાબ સંભાર કરે છે.

યથાભિમતધ્યાનાદ્યા ॥ ૩૨ ॥

સૂત્રાર્થ:—આપવા તો સ્વિચ્છાનુસાર હોયતું, ધ્યાન કરવાથી પણ ચિત્ત સ્થિતિને પામે છે.

આ મૂત્રથી અભિમત પદાર્થને હોયરૂપ, લેવા કથ્યં. ત્યાં પદાર્થો એ પ્રકારના હોય છે (૧) આશ્વન્તર અને (૨) બાહ્ય. તેમાં આશ્વન્તર પદાર્થોમાં જે પ્રાપ્ત: હોયરૂપ, લેવાય છે, તે હતુપદ વગેરે તથા પદ્મ ચક્રો છે. ઉપરથી તથા પાશુના મધ્ય પ્રદેશમાં અતુદ્દિલ આધાર નામનું ચક્ર છે. ઉપરથી ઉપર સુલ્ય પ્રદેશમાં પદ્મસુક્ત સ્વાધિયાન નામનું ચક્ર છે; નાભિના પ્રદેશમાં દશદલસુક્ત મણિપુર નામનું ચક્ર છે, હૃદયપ્રદેશમાં દશદલસુક્ત અનાદત નામનું ચક્ર છે. કપડેનઆગળ યોગદશસુક્ત વિશુદ્ધિનામનું ચક્ર છે. તથા ત્રિકુટિસ્થાત આગળ એ હસસુક્ત આજ્ઞા નામનું ચક્ર છે: આ છ ચક્રોને યોગશાસ્ત્રમાં પદ્મચક્ર નામ આપ્યું છે. શ્રીગરુડપુરાણમાં આધારં તુ ચાર્દશચક્રમ વાગાન્તરગોચરમ્ । સ્થાપિષ્ઠાવધો પ્રમદામમં ચત્ત્વરવદ્વાચનમ્ ॥ મંત્રાર્થદિ શ્લોકથી આ ૧૪ ચક્રના ધ્યાનનો પ્રકાર આપ્રમાણે બતાવ્યો છે કે પ્રથમ ચક્રની ચાર પાંખડીઓ વ, જ, ધ અને સ એ આ ચક્રરથી અગ્નિ છે તેમાં શીગરોશનું ધ્યાન કરતું. બીજું ચક્ર ને સ થી માંડી ત સુધીના ૭ સ્વચક્રોનું ધ્યાન થાય છે એ ચક્રો આ રજા ઉપરથી નિતિ દેવાથી પ્રકૃત અર્થને ઉપરથી યોગસિદ્ધિઅર્થે રચનારચનાનો સીધો છે.

અક્ષરોથી અકિત થયેલા છે દલવાળું છે તેમાં શ્રીયદ્વા જગવાનું ધ્યાન કરવું. ત્રીજું જેનાં દશે ક થી ક સુધીના અક્ષરોથી. અકિત છે તેમાં શ્રીચિત્સુખમવાનું ધ્યાન કરવું. ચોથું જેનાં દશે ક થી ને ઠ સુધીના અક્ષરથી અકિત છે તેમાં શ્રીમહાદેવનું ધ્યાન કરવું. પાંચમું કે જેનાં દશે અ થી તે અઃ સુધીના યોગશ અક્ષરથી અકિત છે તેમાં જીનાત્માનું ધ્યાન કરવું અને છઠું કે જેનાં દશે હ અને લ એ એ અક્ષરથી અકિત છે તેમાં શ્રીમદ્ગુરુનું ધ્યાન કરવું. આદ્યેરે અન્ય અનેક પ્રકારે પણ આ પદ્યકાનું ધ્યાન કરવામાં આવે છે. એ ધ્યાન પણ શ્રીમદ્ગુરુની આરાધનામાર મહત્ત્વ કરી યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો ચિત્તની સ્થિતિ કરનાર થાય છે.

બાજી પદાર્થોમાં પ્રજ્ઞા, નિષ્ક્રમ, રુદ્રવર્ગેરની પ્રતિભાઓ ગેરેનું મહત્ત્વ થાય છે તેમ જ બદિર દેશમાં ધરાતા ચન્દ્ર, સૂર્ય, વિધુત વગેરે પદાર્થો પણ આ રથએ મહત્ત્વ કરાય છે. કુંકામાં કઢીએ તો ચણદુ વિનૂતિમસ્તક શ્રીમદ્ગુરુસેવક ન. ઇત્યાદિ ગીતાવાક્યથી બોધન કરવાપ્રમાણે નિષ્કૃતિનાળે પ્રત્યેક પદાર્થ ધ્યેયરૂપે લઈ શકાય છે. તેમાં પણ એ સર્વ પદાર્થોની જડરૂપે ઉપાસના કરવી અવિક યોગ્ય નથી. પણ જ્યાં જ્યાં અભિમાની હોય ત્યાં ત્યાં તે તે અભિમાનીની ને પદાર્થમાં દટિ કરવી અને જ્યાં કોઈ અભિમાની નથી હોય ત્યાં સમદિના અભિમાનો ધિરની દટિ કરવી, અર્થાત્ અમરભુક્તિથી ધ્યાન કરવું શ્રીમાદરાયણ સૂત્રમાં પણ નિષ્કૃષ્ટ પદાર્થમાં ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થની દટિ કરવાનો ન્યાય મહાદેવજીવંત એ સૂત્રથી સિદ્ધાન્તિત થઈ છે.

આ રીતે આ સૂત્રથી રુચિઅનુમાર ધ્યેય લેવા કદ્ય પણ તેમાં પુરુષે એ બાજી લક્ષ્યમાં રાખવું જરૂરનું છે કે તેણે આપ્રતિભાને ધ્યેયરૂપે આલબન કરતાપૂર્વે સાવધ રહેવું. કારણ કે આપ્રતિભાને ધ્યેય એક્ષથી પ્રસન્ને આપણા મહાકવિઓની આખ્યાયિકામાં માનગ્રવામાં આવે છે તેમ ચિત્તસ્થિતિ દૂર રહી જતાં અયોગ્યતા પામવાનો વખત આવી પડે છે.

આપ્રમાણે ચિત્તની સ્થિતિમાં મહામરૂપ ઉપાયો કયા. એ ઉપાયોનું અનુદાન આપકે દીર્ઘકાળપર્યન્ત કરવું, તથા જ્યારે એ ઉપાયોની નિષ્પત્તિ એટલે સિદ્ધિ થાય ત્યારે એ ઉપાયથી વિરમવું. ત્યાં એ ઉપાયનો સિદ્ધિ ધર્મ ક્યારે જાળવી એ જાણવું આવશ્યક

છે. તે પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકાર કહે છે કે...

પરમાણુવરમમહત્વાન્તોડસ્ય વર્ણીકારે... ૪૦

સૂત્રાર્થ:—પરમાણુથી તે, પરમ મહત્ત્વવાળા પદાર્થપર્યંત સર એ સાધકને તથા તે છે અર્થાત્ એ સર્વમાં એ સાધકનું ચિત્ત સ્થિતિ પામે છે.

પરમા—આ સ્થળે પરમ મહત્ત્વ એવાં તે વરમમહત્વાઃ એમ બહુત્રોહિ સમાસથી પરમાણુથી તે, પરમમહત્ત્વવાળા પુરુષ વગેરે વિષુ પદાર્થોસુધી એ અર્થે જાણ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે કપરે બંનાવેલી પરિકર્મથી યોગીનું ચિત્ત પદાર્થ સ્થિતિને પામે છે ત્યારે તે યોગી સૂક્ષ્મ પદાર્થમાં પરમાણુસુધી એટલે અતિ સૂક્ષ્મ પદાર્થસુધી અને મહાન પદાર્થમાં પરમ મહત્ત્વવાળા પદાર્થસુધી અર્થાત્ પરમાણુથી માંડી વિષુ પદાર્થસુધીના પદાર્થોમાંથી ગમે તે પદાર્થમાં ચિત્ત ધારણ કરવા માગે છે તો તે પ્રત્યેકમાં ચિત્તને પદાર્થ સ્થિતિને પમાડી શકે છે. તાત્પર્ય કે જ્યારે અતિ મૂઝમથી તે અતિપરમાણુયુક્ત પદાર્થપર્યંતના પ્રત્યેક પદાર્થમાં ચિત્ત સ્થિતિને પામી શકે એવું સામાન્ય યોગીમાં આવે છે ત્યારે જે તે યોગીએ પરિકર્મથી પોતાનું ચિત્ત ધ્યેય વિષયમાં પદાર્થ સ્થિતિને પામેનું સંભવનું. આ પ્રકારનો જે વર્ણીકાર અભ્યાસવાળા સાધકને થાય છે તેને વર્ણીકારસંજ્ઞા વેરાવતી અપેક્ષાથી પરવર્ણીકાર કહે છે. વર્ણીકારસંજ્ઞા પ વેરાવે અપર વર્ણીકાર છે. ક્રમકે તે વર્ણીકાર મિલકે થવા પડી પણ સાધકને અભ્યાસયુક્ત વર્ણીકારની આવશ્યકતા રહે છે એટલે અભ્યાસયુક્ત વર્ણીકારની પ્રાપ્તિમાંટે પરિકર્મરૂપે સાધનોનું અનુધ્યાન કરવાનું રહે છે; અને આ અભ્યાસયુક્ત વર્ણીકારની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે કાંઈ પણ પરિકર્મનું અનુધ્યાન કરવું અવશ્યક રહેતું નથી. કારણ કે પરિકર્મથી જે જ્ઞાનેમાં જ્ઞાને દ્વં મેળવવાનું છે તે તે જ્ઞાને મેળવ્યું છે. આ કારણથી આ વર્ણીકારને પરવર્ણીકાર કહે છે તે, યોગ્ય છે. આ વર્ણીકારની પ્રાપ્તિ થવાથી યોગી સર્વનું પરિકર્મને છાડી દે છે.

આપ્રમાણે અભ્યાસ, વેરાવવગેરે તથા ત્રિવિધ પરિકર્મરૂપ

યોગના ઉપાયો કલા, તથા સામાન્યરીતે જ ને પ્રદારના યોગનુ
સ્વરૂપવગેરે પણ બતાવ્યું હવે માન એ યોગનુ કુવ કહેવું અવ-
શિષ્ટ છે તે બતાવવા આ પાદના અગ્રશિષ્ટ સૂત્રોનો આગળ છે
તેમા મ પ્રજાત યોગ પ્રથમ થતો હોવાથી ધ્યાન તથા મહાવિધી
બાજીત મ પ્રજાત યોગનુ કુવ પ્રથમ કેટલાક સૂત્રોથી કહ્યું છે. એ
કહ્યું તે ધ્યેયપદાર્થના અગ્રેષ્ઠ વિશેષનો આશ્વાત્કાર છે એ કહ્યું
કેવાનાદિમા યતુ નથી કેમકે એ અસ્વચ્ચામા ચિત્ત ધ્યેયરૂપ આ
સંબંધનું સમગ્રરૂપે અદ્યક્ષ કરચું હોવું નથી તેમા પણ પ્રથમ
સામાન્યરૂપે પ્રતિપાદન કરી પછી વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરવું યોગ્ય
હોવાથી એ ધ્યેયમત અગ્રેષ્ઠ વિશેષના આશ્વાત્કારરૂપ કુવનું પ્રથમ
સામાન્યરૂપે પ્રતિપાદન કરે છે

હીનવૃત્તેરમિજાતસ્થેવ મળેર્ગૃહીત્વગ્રહણગ્રહ્યેષુ

૧. તત્સ્થતદ્વજ્જનતા સમાપત્તિઃ ॥૪૧॥

સૂત્રાર્થઃ—જેમ શુદ્ધ થયેતો મુનિક મણિ (તત્ તત્ ઉ
પાવિના આનિવધી) તત્ તત્ ઉપાવિના રૂપને પામે છે તેમ ધ્યે-
યાનિરિક્ત સદૃશ જ્ઞાતિ જેની નિરુદ્ધ થઈ મર્ગ છે એવું શુદ્ધ ચિત્ત
આત્મા, હિન્દિય તથા નિયયોરૂપ મદન આનંદનરિપે પૂર્ણ અગ્રામ
અવાધી યોગશાસ્ત્રમાં સમાપત્તિ ગમ્ધી આગળાવી તે તે આનં-
દનના આકર્ષે પામવારૂપ તદબળતાને પામે છે

હીનવૃત્ત — જીના વૃત્તય વસ્થ તદ્વજ-જે ચિત્તની ધ્યેયાતિ
રિતિ એકન વૃત્તિઓ પ્રાપ્ત્યુ-નિરુદ્ધ થઈ ગઈ છે તે ચિત્તની ધ્યેય
વસ્તુને સમગ્રરૂપે અદ્યક્ષ કરવાના અન્ય પ્રમાણાદિવૃત્તિમદિત રાજ
સુ તામસ વૃત્તિમાત્ર વિશેષી હોવાથી એ વૃત્તિઓ ધ્યેયમાશ્વાત્કાર
રૂપતિ મણિગત મગધાનીય છે. એટલે કે જેમ મળાયુત મણિ
હોય તે તે જપાકુમ્ભવગેરેના રૂપને અદ્યક્ષ કરી શકેના નથી તેમ
ચિત્તની ધ્યેયાનિરિક્ત વૃત્તિઓરૂપ મગ બાજીત હોય તે તે ચિત્ત
પણ ધ્યેયનું મગધે અદ્યક્ષ કરી શકવું નથી

ધર્મગાતમ્ય દવ—એટલે સ્વચ્છ, નિમાથી મગ દૂર કરેલા છે
એવું આ પદનો અન્ય દમન બતાવનાર મળ પદસાથે છે આ
પદના પ્રતિબિંબરૂપ દાષ્ટાંતિકમન વિશેષણનું પ્રતિપાદન કરનાર
રાજ હીનવૃત્ત છે

ગૃહાવૃત્ત—એટલે ગૃહીત, મદ્ય અને આશરિયે ગૃહીત એ

ટથે ડ્રશ્ય પુરુષ. મહત્ત્વ એટલે મુક્ત્યંતે સ્મરણઃ—જેનાવડે અર્થનું મહત્ત્વ થાય છે તે. અને આથી એટલે શબ્દાદિ મહત્ત્વ યતા સ્થૂળ મુક્તમ પદાયા; એ ત્રણ વિધે. પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવાપ્રમાણે સમાધિની ભૂમિકામાં પ્રથમ આવે. ૫મી મહત્ત્વ અને અંતે ગૃહીત્વ એ ક્રમથી આલંબન લેવાય છે તેથી એ સમાધિના દ્વરરૂપ ને સમાપત્તિ થાય તે એ જ ક્રમપ્રમાણે ચવાની. તેથી ભૂમિકા ક્રમપ્રમાણે પ્રાચ્યમદ્દશગૃહાંશુ એ પ્રમાણે સૌત્રપાઠ હોવો. એમ એ. છતાં આ સ્થળે ભૂમિકાક્રમ વિવક્ષિત નથી તેથી પ્રથમ ગૃહીત્વનું તથા અંતે આલંબનું મહત્ત્વ કર્યું છે.

સત્સ્થિતદ્વજનત્વ—સત્સ્થિત્ય તત્ત્વત્વ તદ્વજનતા^૧—તેમાં (માનસાદિમાં) પરિપૂર્ણ થયેલા ચિત્તની જે તદ્વજનતા એટલે તદાકારતાપત્તિ તે. આગળ કહી ગયા હીએ કે ચિત્તની અર્થાકારતા એ જ (ચિત્ત જ્યારે અર્થાકાર પરિણમને પામે છે ત્યારે જ) અર્થનું મહત્ત્વ છે તેથી અર્થાકારતાની પ્રાપ્તિરૂપ તદ્વજનતાનો પણ અર્થ સાક્ષાત્કાર જ પર્યવસિત થાય છે. તત્ત્વ પદપ્રયોગવત્ હોવાથી તે તે અર્થમાં પૂર્ણ એકાગ્રતાને પામેલા ચિત્તની એ અર્થનું બોધન કરે છે. એ પદ સામિપ્રાય છે એટલે આ અર્થ પર્યવસિત થાય છે કે પ્રેય અર્થમાં સમાક્રિત ચિત્તને તે સમાધિથી અર્થાકારતા થાય છે અર્થાત્ તદ્વજનતાપત્તિ સમાધિ દેવરૂપ છે. આપ્રમાણે તત્ત્વ પદ મેાભુષાવને પામેલું હોવાથી આ સુત્રથી પ્રશ્નપત્રે ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિનું (તદ્વજનતાનું) પ્રતિપાદન થાય છે અને મેાભુષણે દશ-બેદથી અથવા વિષય અને પ્રકારના બેદથી સ્વતાઃ એક પ્રકારના સમગ્રાત યોગના પણ ત્રણ વિભાગનું પ્રતિપાદન કરાય છે.

સમાપત્તિઃ—અન્યક્ (પ્રાચ્યાવાક્યરત્નામાઃ) આપત્તિઃ પ્રાપ્તિઃ—૩૬ પ્રકારે અર્થાત્ પૂર્ણ રીતે આલંબનના આકારને પામવું તે. આ શબ્દ યોગશાસ્ત્રને પારિભાષિક શબ્દ મણુસાધેઅ છે, છતાં ૫૫૨-યેએ છે તે. એના યોગજન્ય અર્થમાં જ સમાપત્તિ શબ્દથી તદાકાર પરિણમને પામેલી રૂપિનું બોધન થાય છે. અને તદાકાર પરિણમને પામેલી રૂપિ પ્રત્યક્ષરૂપિ દોષ છે એ એ. હીએ, તેથી સમાપત્તિ ૫૬મી સાંકળાનુરૂપ પ્રશ્ન છે.

૧ કાઠ કાઠ સ્થાને

તેમાં સ્થિતિ પદપ્રયોગ

—તેમાં એકાગ્રતા તદ્વજન

આ મુત્રનો અર્થ આપ્રમાણે છે:—અમિજાતસ્ય મળેરિવ
 ર્ણયવૃત્તે. (નિસસ્ય) શુદ્ધીત્વમ્મહાગ્નિયુ તત્સ્ય (તત્સિયતતયા) તદ્વજ-
 નના (જાયતે વા) સમાપતિ । તેથી એનો અર્થ એ થયો કે જેમ
 મળ દૂર થવાથી શુદ્ધ થયેલો સ્ફટિક મણિ જપાકુસુમ વગેરે ઉપા-
 ધિના માનિધ્યથી તે તે આકારને પામેલો દેખાય છે, એટલે કે જે-
 મ શુદ્ધ થયેલો મણિ જપાકુસુમના સાનિધ્યથી તેના રૂપથી ઉપરાગ
 પામી તે ઉપાધિના સામિત્યાદિ આકારવાળો દેખાય છે તેમ ધ્યેયા-
 તિવિક્ત વૃત્તિરૂપ મળ જેના દૂર થઈ ગયા છે એવું શુદ્ધ ચિત્ત પણ
 આભવગેરે વસ્તુમાં એકાગ્ર થવાથી આભવગેરે વસ્તુના આકારવાળું
 થઈ રહેવું બાંહે છે. નિતની આ પ્રકારની દશાને અંજનતા વા સ-
 માપતિ કહે છે. ચિત્ત જાતે મર્મ વસ્તુનું મહત્ત્વ કરવા સમર્થ છે.
 છતાં વિષયવ્યાસંગરૂપ દોષથી એવું એ સામર્થ્ય પ્રતિમદ્ થઈ ગયું
 છે. તેથી ન્યારે એ દોષને દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે ચિત્ત સ્ફટિ-
 કમણિના જેવું શુદ્ધ થાયછે આગ થવાંથી જેમ કુસુમવગેરે ઉપાધિવ-
 શાત્ સ્ફટિક મણિ તે તે ઉપાધિના પ્રતિબિંબવાળો થઈ તે તે રૂપ-
 વાળો થયેલો બાંહેછે તેમ આભવમ્મુરૂપ આયંબનના પ્રતિબિંબવાળું
 અને તેથી આભવગત વિશેષાકારવાળું ચિત્ત આભાકારરૂપે જ માક્ષીને
 બાંહે છે, અર્થાત્ આભવગત અમય વિશેષનું માક્ષીને બાન કરાવેછે.
 આભ વિષયોમાં સ્થૂળ ભૂતરૂપ પૃથિવ્યાદિ તત્ત્વો, ભૂતસૂક્ષ્મરૂપ
 સન્ધાદિ તન્માત્રાથી તે પ્રકૃતિપર્યન્તના તત્ત્વો તથા વિશ્વભેદરૂપ
 થઈ, પદાર્થ સ્થાવર જંગમ પદાર્થોનું મહત્ત્વ થાય છે. એ મર્મમાયી
 જે ધ્યેય દોષ તેમાં એકાગ્ર થવાથી ચિત્ત તદાકારને પામે છે એ
 સમાપતિરૂપ માહાત્મ્યકારને આજ્ઞાંજનતા વા આભમમાપતિ કહે છે.
 એ જ પ્રમાણે મહત્ત્વરૂપ ઇન્દ્રિયોની અથવા અંત કરણની બાન-
 નાથી તેમા એનામતાને પામેવું ચિત્ત એ ધ્યેયના અગ્રેય વિશેષ-
 વાળું થયેલું સક્ષીને બાંહે છે. આ મહત્ત્વગત અગ્રેય વિશેષનો
 સાક્ષાત્કાર તે મહત્ત્વમમાપતિ વા મહત્ત્વાંજનતા કહેવાય છે. તે જ
 પ્રમાણે દ્રશ્યપુરુષનો સાક્ષાત્કાર શુદ્ધીત્વમમાપતિ વા શુદ્ધીત્વજનતા
 કહેવાય છે

આપ્રમાણે આ મુત્રથી યોગસામ્યનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત બતા-
 વ્યો કે ચિત્ત જે જે વિષયમાં પૂર્ણ એકાગ્રતાને પામે છે તે તેરૂપ
 થઈ રહેવું બાંહે છે. પ્રસંગવચાન વૃત્તિસામ્યમિતરત્ર એ મુત્રમાં
 તથા પ્રસક્તનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે પણ આ સિદ્ધાન્તનું વિવ-

તસે દશા પુરુષ મહત્ત્વ એટલે ગૃહ્યંતે હમિરયોઃ-જેનાવડે અર્થેનું મહત્ત્વ થાય છે તે. અને આજ એટલે શબ્દાદિ મહત્ત્વ ચત્ત સ્થૂત મહત્ત્વ પદાર્થોઃ એ ત્રણ વિશે. પૂર્વે પ્રતિપાદન કરવાપ્રમાણે સમાધિની જીમિકામાં પ્રથમ માત્ર, પછી મહત્ત્વ અને અંતે ગૃહીત એ ક્રમથી આશ્વજન સેવાય છે તેથી એ સમાધિના દ્વરૂપ જે સમાપત્તિ થાય તે એ જ ક્રમપ્રમાણે ચલાવી. તેથી જીમિકા ક્રમપ્રમાણે માત્રપ્રહણગૃહીતૃષુ એ પ્રમાણે સૌતપ્પાક હોવો. જોઈએ, છતાં આ સ્થળે જીમિકાક્રમ વિવક્ષિત નથી તેથી પ્રથમ ગૃહીતૃષુ તથા અંતે માત્રનું મહત્ત્વ કરવું છે.

તત્ત્વતદ્વજનતા-તત્ત્વત્ત્વ તત્ત્વત્ત્વ તત્ત્વજનતા^૧—તેમાં (માં જીમિકામાં) પરિપૂર્ણ અર્થેના મિત્તની જે તદ્વજનતા એટલે તદ્વજનતાપત્તિ તે. આગળ કહી ગયા છીએ કે મિત્તની અધ્યાકારતા એ જ (મિત્ત જ્યારે અર્થાકાર પરિણામને પામે છે સારે જ) અર્થનું મહત્ત્વ છે તેથી અર્થાકારતાની પ્રાપ્તિરૂપ તદ્વજનતાનો પણ અર્થ સામાન્યકાર જ પર્યવસિત થાય છે. તત્ત્વ પદપદ્યવન્ત હોવાથી તે તે અર્થમાં પૂર્ણ એકામતાને પામેલા મિત્તની એ અર્થનું બોધન કરે છે. એ પદ સાબિપ્રાય છે એટલે આ અર્થ પર્યવસિત થાય છે કે હરે. ૫ અર્થમાં સમાહિત મિત્તને તે સમાધિથી અધ્યાકારતા થાય છે અર્થાત્ તદ્વજનતાપત્તિ સમાધિ હેતુરૂપ છે. આપ્રમાણે તત્ત્વ પદ જોણુભાવને પામેણું હોવાથી આ સ્વથી પ્રધાનપણે ત્રણ પ્રકારની સમાપત્તિનું (તદ્વજનતાનું) પ્રતિપાદન થાય છે અને જોણુપણે દસ બેદથી અથવા વિષય અને પ્રકારના બેદથી સ્વતઃ એક પ્રકારના સમગ્રાત યોગના પણ ત્રણ વિભાગનું પ્રતિપાદન કરાય છે.

સમાપત્તિઃ—સમ્યક્ (પ્રામાણ્યકારતાવાઃ) વાચતિઃ પ્રતિતિઃ—૩૬ પ્રકારે અર્થાત્ પૂર્ણ રીતે આશ્વજનના આકારને પામવું તે. આ શબ્દ યોગશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ ગણવાયોગ્ય છે, છતાં વપરાયેલો છે નો એના યોગજન્ય અર્થમાં જ સમાર્પિત શબ્દની તરફાત પ્રતિણામને પામેલી જ્ઞાતિનું બોધન થાય છે. અને તદ્વકાર પરિણામને પામેલી જ્ઞાતિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાતિ હોય છે એ આગળ કહી ગયા છીએ, તેથી સમાપત્તિ પદથી સાંક્ષાત્કારરૂપ પ્રત્યક્ષજ્ઞાતિનો બોધ થાય છે.

૧ કોઈ કોઈ સ્થળે તત્ત્વનો અર્થ તારણતા આપ્યો છે તથા તેમાં રિયતિ પામવારૂપ જે તદ્વજનતા એવો અર્થ કર્યો છે. તત્ત્વ-તા=તેમાં એકામતા. તદ્વજનતા=તન્મયતા.

આ મુત્રનો અન્વય આપ્રમાણે છે.—ર્જામજાતસ્ય મજેરિવ
 ક્ષીણવૃત્તે (ચિત્તસ્ય) મહાત્મમહાનમાણેષુ તત્ત્વ (તત્ત્વિયતતયા) તદ્વજ્જ-
 નતા (આવતે સ્થ) સમાપત્તિ । તેથી એનો અર્થ એ થયો કે જેમ
 મળ દૂર થવાથી શુદ્ધ થયેલો સ્ફટિક મણિ જપાકુસુમ વગેરે ઉપા-
 ધિના માનિધ્યથી ને તે આકારને પામેલો દેખાય છે, એટલે કે જે-
 મ શુદ્ધ થયેલો મણિ જપાકુસુમના સાનિધ્યથી તેના રૂપયો ઉપરાગ
 પામી તે ઉપાધિના ક્ષાદિત્વાદિ આકારવાળો દેખાય છે તેમ દ્યેયા-
 તિરિક્તા વૃત્તિરૂપ મળ જેના દૂર થઈ ગયા છે એવું શુદ્ધ ચિત્ત પણ
 આશ્વવગેરે વસ્તુમા એકાગ્ર થવાથી આશ્વવગેરે વસ્તુના આકારવાળું
 થઈ રહેવું બાંસે છે. ચિત્તની આ પ્રકારની દશાને અજનતા વા સ-
 માપત્તિ કહે છે. ચિત્ત જાતે મર્વ વસ્તુનું ચંદણ કરવા સમર્થ છે.
 છતાં વિષયવ્યાસંગરૂપ દોષથી એનું એ સામર્થ્ય પ્રતિમદ્ થઈ ગયું
 છે. તેથી જ્યારે એ દોષને દૂર કરવામાં આવે છે ત્યારે ચિત્ત સ્ફટિ-
 કમણિના જેવું શુદ્ધ થાય છે આમ થવાથી જેમ કુસુમવગેરે ઉપાધિવ-
 શાત્ સ્ફટિક મણિ તે તે ઉપાધિના પ્રતિબિંબવાળો થઈ તે તે રૂપ-
 વાળો થયેલો બાંસે છે તેમ આશ્વવસ્તુરૂપ આયન્નનના પ્રતિબિંબવાળું
 અને તેથી આશ્વમત વિશેષાકારવાળું ચિત્ત આશ્વાકારરૂપે જ માક્ષીને
 બાંસે છે, અર્થાત્ આશ્વમત સમય વિશેષનું માક્ષીને બાન કરાવે છે.
 આશ્વ વિષયોમાં રથૂવ જૂતરૂપ પ્રધિવ્યાદિ તત્ત્વો, જૂતસક્કમરૂપ
 શબ્દાદિ તન્માત્રાથી તે પ્રકૃતિપર્યન્તના તત્ત્વો તથા વિશ્વભેદરૂપ
 ઘટ, પદાદિ અથાવર જગમ પદાર્થોનું ચંદણ થાય છે એ મર્મમાથી
 જે દ્યેય હોય તેમા એકાગ્ર થવાથી ચિત્ત તદાકારને પામે છે એ
 સમાપત્તિરૂપ માક્ષાત્કારને માલ્યાજનતા વા માલ્યસમાપત્તિ કહે છે.
 એ જ પ્રમાણે ચંદણરૂપ ઇન્દ્રિયોની અથતા અંત કરણની બાન-
 નાથી તેમા એમઅતાને પામેવું ચિત્ત એ દ્યેયના અગ્રેય વિશેષ-
 વાળું થયેવું સાક્ષીને બાંસે છે. આ ચંદણમત અગ્રેય વિશેષનો
 સાક્ષાત્કાર તે ચંદણમમાપત્તિ વા ચંદણાજનતા કહેવાય છે. તે જ
 પ્રમાણે દ્રશ્યપ્રકરનો સાક્ષાત્કાર શ્રુતીનુમાપત્તિ વા શ્રુતીજનનતા
 કહેવાય છે

આપ્રમાણે આ મુત્રથી યોગશાસ્ત્રને સુખ્ય સિદ્ધાન્ત બતા-
 વ્યો કે ચિત્ત જે જે વિષયમાં પૂર્ણ એકાગ્રતાને પામે છે તે તેરૂપ
 થઈ રહેવું બાંસે છે પ્રસ મવગાન વૃત્તિસામ્યમિતરસ્ય એ મુત્રમાં
 તથા પ્રલક્ષ્યનું નિરૂપણ કરવાના પ્રસંગે પણ આ સિદ્ધાન્તનું વિવ-

રણ કર્યું છે. આ સિદ્ધાન્ત કેવલ યોગશાસ્ત્રને જ માન્ય છે એમ નથી. અન્ન શાસ્ત્રકારોને પણ એ સંમત છે. શ્રીવેદાન્તપરિભાષામાં પ્રત્યક્ષનિરૂપણપરિચ્છેદમાં પૃષ્ઠિતિ અર્થાકાર પરિણામને પામે છે ત્યારે પ્રત્યક્ષ સાધ્ય છે એવું સ્પષ્ટ કર્યું છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યે શ્રીવિવેક-ચૂડામણિ નામના સંપ્રદાયમાં છાંટબૃગના સર્વેષ્વ પ્રચલિત દૃષ્ટાન્તથી આ અર્થનું સમર્થન કર્યું છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

ક્રિયાન્તરાત્તક્રિમપાસ્ય ક્ષીરકો

ધ્યાવત્તરિત્વં દ્યૌર્ભાવમુંચ્છતિ ।

તથેવ યોગી પરમાત્મતત્ત્વં

ધ્યાયા તત્ત્વાવાનિ તદૈકનિષ્ઠયા ॥

જેમ અન્ય ક્રિયાપ્રતિતી આશ્રિત છેડી કષ્ટ દ્રાઢ એકબાને અલિપ્ત ધ્યાન કરે છે તો તે અસ્તિત્વને પામે છે, તેમ યોગી પણ પરમાત્મતત્ત્વ ધ્યાન કરે છે તો તેમાં એકનિષ્ઠ થવાથી તે રૂપને પામે છે. હસાંખ્યસારમાં પણ ચક્ષુઃક્રમ મનોદેહી પારાયણકલ્પિયા સ્નેહાદ દેવાદુમયાદિવાદિવાર્તા તત્ત્વાસ્પૃશ્યમ્ । ધ્યાદિ વચનથી એ જ કહ્યું છે કે જે જે વિષયમાં પ્રાપ્તી સેવક દેવ તા બધે કરીને પોતાના મનને એક નિષ્ઠાથી મારજી કરે છે તે તે વિષયના સાશ્વતને મેળવે પામે છે. રાજ્ય, સિંથુપાત્ર, ગ્રામીણ તથા મહાદ-એ સર્વની ધ્યાનાકારપ્રાપ્તિ આ નિયમથી જ થઈ છે. આ રીતે આ સિદ્ધાન્ત સર્વેષ્વ માન્ય છે એમાં સંદેહ નથી.

આપ્રમાણે આ સુત્રથી માત્રામમાપતિ, મદજ્ઞસમાપતિ અને ચૂદીનુમમાપતિ એમ મામાન્ય રીતે સંપ્રમાણિતરૂપના વિભાગ પાડી બતાવ્યા. તેમાં પશુ મત્ત્વ પદથી માત્રાવિષયમાં મંપ્રમાણયોગથી માત્રાસમાપતિ થાય છે. મદજ્ઞવિષયમાં થતા મંપ્રમાણયોગથી મદજ્ઞવિષયમાં સમાપતિ થાય છે વગેરે મુગ્ધ્ય છે, તેથી તદ્દ્વારા મંપ્રમાણિ પૂર્વ ૧૭ મા મુત્રમાં સંપ્રમાણ યોગના આધારજી રીતે આર નિભાગ પાડ્યા છે નોપજી તેના વિગેર વિભાગ કરી વિભાગી પ્રતિ-

• આ શ્લોકમાં દિવ્યન્તરાગાંતમવચ્ચ એ પદથી જોખન કરાવેલો અર્થ પ્રજ્ઞ મુત્રમાં લંગળ પદથી જોખન કરાય છે. મત્ત્વ નિષ્ઠા નો અર્થ મત્ત્વ તથા મત્ત્વવિષયક થી અને મત્ત્વવિષયક થી જોખન કરાય છે.

પાદન કરવાના આશયથી) આ સ્થળે સંપ્રત્યાત યોગના સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગ પાડ્યા છે. (૧) પ્રાણનિયમક સંપ્રત્યાત (૨) મહાભૂતવિષયક સંપ્રત્યાત અને (૩) ગૃહિતવિષયક સંપ્રત્યાત.

.. આ રીતે સામાન્ય રીતે વિભક્ત થયેલા સંપ્રત્યાતયોગનું તથા સમાપત્તિનું વિશેષરૂપે પ્રતિપાદન કરવું બાકી છે. તે પ્રતિપાદન કરવા ઉત્તર સૂત્રોનો આરંભ કર્યો છે ત્યાં પ્રથમ સ્થૂલ, વિષયમાં થતો સંપ્રત્યાતયોગ, જે પૂર્વે અવિતર્ક કહેા છે, તેના તથા તેથી ચતી સમાપત્તિના બે વિભાગનું પ્રથમ પ્રતિપાદન કરવા ઉત્તર બે સૂત્રો રચે છે. એ બે વિભાગમાં બૃમિંશકમંપ્રમાણે પ્રથમ સંવિતર્ક સમાપત્તિ થાય છે, તેનું પ્રથમ પ્રતિપાદન કરે છે.

(તત્ર) શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પેઃ સંકીર્ણા સંવિતર્કા

સમાપત્તિઃ ॥૪૨॥

સૂત્રાર્થ—(સૌ) અત્યંત વિભ જોવા શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના પરસ્પરના અભેદજ્ઞાનરૂપ વિકલ્પથી મુક્ત, અર્થાત્ જેમાં શબ્દ તથા જ્ઞાનેથી અભેદરૂપે વિકલ્પિત અર્થ સેવ થાય છે તે, સ્થૂલવિષયક સાક્ષાત્કાર સંવિતર્ક સમાપત્તિ છે.

આવતા ૪૨ માં સૂત્રમાં સ્થૂલવિષયક સમાપત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી આ બે સૂત્રોમાં [૪૨ તથા ૪૩ માં] સ્થૂલવિષયક સમાપત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે એ સિદ્ધ થાય છે ત્યાં સ્થૂલનું શા સ્ત્રીય સક્ષણ સમજે, તેા કાર્ય માત્ર જે અન્ય તત્ત્વના કાચરૂપ નથી તે સ્થૂલમાં આવી જાય છે એટલે કે પાત્ર બૂના આછી તે તેમના કાર્યરૂપ સમમ સ્થૂલ પદાર્થો તથા કેવળ કાર્યરૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિયો એ સર્વ સ્થૂલમાં આવી જાય છે.^૧

તત્ર—આ પદ કેટલીક આદતિમાં જોવામાં આવતું નથી. પૂર્વ સૂત્રમાં જે સંધારણ રીતે ત્રિવિધ સમાપત્તિ કહી તે સર્વમધ્યે એ અર્થવા તેમાંથી જે દોષસમાપત્તિ કહી છે તે મધ્યે એ અર્થ આ પદનો છે.

શબ્દાર્થજ્ઞાનવિકલ્પેઃ—શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણના પરસ્પરવિકલ્પથી મુક્ત શબ્દ એટલે મણીની આનુષ્ટીયો થયેલાં રામા-

૧ પૂર્વે ૩૭મા સૂત્રના દિપ્પણમાં આ સંજ્ઞાથી અર્થ વિચારની અપેક્ષા કરેલ છે તેથી અત્ર પુનઃક્રી કરી નથી. તેમજ આન્તિનો અવકાશ નથી.

દિ પદો અથવા વર્ણનામવિનાનો, વર્ણના સંસ્કારથી અભિવ્યક્ત થયેલો ધ્વનિરૂપ શબ્દ જે સ્ફોટ કહેવાય છે તે. જર્વ એટલે વાંચક શબ્દને અર્થમાં સંકેતિત થયો હોય છે તે અર્થરૂપ વસ્તુ. જ્ઞાન એટલે અતઃકરણની અર્થાકાર પરિણામને પામેલી જ્ઞાતિ. આ મંત્ર પદોદ્યો વસ્તુતઃ ભિન્ન ભિન્ન છે. કારણ કે એ ત્રણે ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોનાં આશ્રયરૂપ છે. શબ્દમાં ઉદાત્તપદ્ય, વારત્ત, મંદત્વ, વગેરે ધર્મો રહેલા હોય છે; અર્થમાં જડપદ્ય, મૂર્તત્વ વગેરે ધર્મો હોય છે; તથા જ્ઞાનમાં પ્રકાશત્વવગેરે ધર્મો છે. એ ધર્મો પરસ્પર ભિન્ન છે, અને તેથી તેનાં આશ્રયરૂપ ધર્મોઓ પણ મોખદિપર્વત પરસ્પર ભિન્ન છે. એ ત્રણનું પાંરરૂપરૂપાસથી અભિવ્યક્તિ મંત્રણ કરવું એ વિકલ્પના લક્ષણમાં કલાપ પ્રમાણે ચિકલ્પ છે. લોકોમાં એ ત્રણેનું અવિભાજે કરી મંત્રણ થાય છે કેમકે માય એ શબ્દ છે, માય એ અર્થ છે અને માય એ જ્ઞાન છે, એ પ્રમાણે સર્વ લોકો વ્યવહાર કરે છે. એ લોકોને શબ્દ કયો છે, અર્થ કયો છે, અને જ્ઞાન કયું છે, એ ત્રણ પ્રકાર પૂછ્યા હોય તો સર્વેનો જવાબ 'માય' એમ એક જ આપે છે. આથી તેમના અતઃકરણમાં એ ત્રણેનો પરસ્પરાધ્યાસ હોવો જોઈએ એ નિમિત્ત થાય છે; અને એ ભિન્ન ભિન્ન છે છતાં એમનું અવિભાજે કરી મંત્રણ થાય છે, તેથી એ મિથ્યાજ્ઞાન છે. તથા વિવેકી પુરુષો એવું જાણ્યા છતાં પણ એવો જ વ્યવહાર કરે છે, તેથી એ ચિકલ્પ છે. 'શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના આ પ્રકારના ચિકલ્પે કરી મુક્તા એ પ્રકાર પડેનો અર્થ છે.

જાણેતર્કી—એટલે વિતર્કવાળો, આ સ્થળનો વિતર્ક શબ્દ તથા ૧૭ આ મૂત્રમાંનો વિતર્ક શબ્દ—બંને ભિન્ન અર્થવાળા છે. આ સ્થળનો શબ્દ વિતરીતવર્તન વિતર્ક. એ વ્યુત્પત્તિથી ચિકલ્પરૂપ અર્થને મોખન કરે છે, તેથી ચિકલ્પરૂપ વિતર્કથી જે મુક્ત તે સવિતર્ક. આ જ કારણથી એ સવિકલ્પક કહી હોય તો પણ સાચું.

આ મૂત્રથી એ કવ્યું કે સમમિત્રતામાં જે સ્થૂત મવાદિ અર્થ આરૂઢ થયો હોય છે તે અર્થ એ ગૌરિયં મામને આ માય મામે છે—એ પ્રકારે શબ્દ તથા જ્ઞાનભાવે ચિકલ્પિત થયેલો હોય છે, તો એ મુખાધિપ્રત્ના શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનના પરસ્પરાધ્યાસરૂપ ચિકલ્પથી મુક્ત હોવાથી અવિતર્ક સમાપત્તિ છે. ગૌરિયં મામને એમાં ગૌરિયમ્ એ અંશમાં અર્થને શબ્દસાથે ચિકલ્પ છે તથા મામને એ અંશમાં

જ્ઞાનનાથે વિકલ્પ છે. તથા શબ્દ અને જ્ઞાનનો પણ અર્થદ્વારા વિકલ્પ છે. એટલે આ ગાય ભાગે છે એમાં ગાય એ શબ્દ, ગાય એ અર્થ તથા ગાય એ જ્ઞાન એ ત્રણેનો વિકલ્પ છે. એ જ પ્રમાણે નારાયણોદય માસ. તે વચેરે રચણે પણ સમજી લેવું. આથી એ થયું કે ત્યારે મ્યૂવ વિવિધમાં સમાવિષ્ટતા થાય છે તથા તે શબ્દાનુવિદ્ હોય છે એટલે 'આ અમુક પદાર્થ બાંધે છે' એ પ્રકારે અતર્કમાં શબ્દના ઉચ્ચાર-સ્પષ્ટિત, અથવા આ અર્થનો વાચક અમુક શબ્દ છે એ સ્મૃતિપરિવૃત્તિ હોય છે, તથા પ્રતાર્થ જ્ઞાતિ સ્વરૂપ સ્મૃતિ રીતે વિદ્યમાન હોય છે ત્યારે એ સમાધિપ્રજ્ઞા સંવિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે એ મમાધિપ્રજ્ઞા જે (સંવિતર્ક) મમાધિથી વા સપ્રત્યાગ યોગથી થાય છે તે સમાધિ વા મંપ્રત્યાગ યોગને પણ સંવિતર્ક કહે છે એ પણ આ સૂત્રથી જ નીકળે છે.

આ સાક્ષાત્કાર યદ્યપિ સ્વયંભૂત અશૈય વિશૈયને બાસમાન કરનાર છે તોપણ અર્થિ કલાપ્રમાણે વિકલ્પથી મંયુક્ત છે તેથી અપર પ્રસક્ત કહેવાય છે; અને એની અપેક્ષાથી ઉત્તર સૂત્રમાં કહેવામાં આવતી નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ આ વિકલ્પથી મુક્ત હોવાથી પરમપ્રસક્ત કહેવાય છે.

આપ્રમાણે આ મુત્રથી સંવિતર્ક સમાપત્તિ તથા સમાધિનું પ્રતિપાદન કર્યું. એના વિશેષ અભ્યાસથી એ યોગીને ઉત્તરકળે નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ તથા મમાધિ થાય છે. તેનું હવે પ્રતિપાદન કરે છે.

સ્મૃતિપરિવૃત્તી સ્વરૂપદાન્યેવાર્થમાત્રનિર્માસા

નિર્વિતર્કા ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ—શબ્દસંકેતના જ્ઞાનથી ચતો સ્મૃતિની અપ્રતીતિ થયે, જે સ્વરૂપથી પણ મદિન થયેલાજેથી હોય છે, અને તેથી આલંબન કરેલા અર્થ માત્રનો જ નિર્માણ બાસ કરાવે છે તે સમાધિપ્રજ્ઞા નિર્વિતર્ક સમાપત્તિ કહેવાય છે.

આ સૂત્રથી સંવિતર્કના દૃવકેષ નિર્વિતર્કનું સ્વરૂપ યોગન ક-સ્મૃતિ છે. આ સમાધિપ્રજ્ઞા પણ સંવિતર્કના વિવિધને જ આલંબન કરનાર હોવાથી સ્મૃતિપરિવૃત્તિ જ છે. એનું મુખ્ય સ્વરૂપ તો મયંમાત્રાનેમ-સા એ જ છે અને એની ઉચ્ચતિમારે પ્રથમનાં એ પદો છે.

• સ્મૃતિમરેત્વદી—સ્મૃતિની પરિવૃત્તિ થયે. સ્મૃતિ એટલે શબ્દના સંકેતનું સ્મરણ. એટલે અમુક શબ્દ અમુક અર્થમાં સંકેતિત થ-

યો છે એ વિનંતન. શબ્દને ખાટે એવો નિયમ છે કે જે શબ્દ જે અર્થમાં સંકેતિત કરાયો હોય છે તે જ અર્થનો તે વાચક ધર્મ શકે છે. જેમ કે માથ શબ્દ એ વ્યક્તિમાં અથવા તે ગોત્રજન તમાં સંકેતિત કરાયો છે; તેથી એ શબ્દ એ જ અર્થનો વાચક થાય છે, અને અન્ય મતિ, પાદિનો નથી થયો. સંકેતમાટે કંટલાકનું એવું માનવું છે કે ઈશ્વરે જ એ જ સંકેત છે, એટલે અમુક શબ્દ અમુક અર્થનું બોધન કરે એ પ્રકારની આદિકતા ધીમ્શિરની મંચ એ જ સંકેત છે. અન્ય કંટલાકો તે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરનાર લોકોની મંચ એ જ સંકેતનો અર્થ કરે છે. જાને રીને પણ એ સંકેતનું જે માણસને જ્ઞાન હોય છે તે જ તે શબ્દનો અર્થ સમજી શકે છે, એ સંકેતનું પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે આ રજ શબ્દબોધ થાય છે. એ જ્ઞાનથી ઉવરણને એ સંકેતની રમ્પિ થાય છે, એટલે એક વાર એ સંકેતનું જ્ઞાન જેને હોય છે તે માણસને જ્ઞાને તે શબ્દ પડે છે ત્યારે અથવા તે એ શબ્દનો વચ્ચે, પદાર્થ તે જુએ છે ત્યારે તે માણસને તે સંકેતનું રમ્પિ થાય છે, એ રમ્પિની પરિશુદ્ધિ એટલે અબાન અથવા વિષદ જવું તે. તેથી સ્મૃતિપરિશુદ્ધિ એટલે સંકેતની રમ્પિ જતી રહે છે સ્થાયી.

આ પદથી નિર્વિલકા સમાપતિમાં અર્થનો શબ્દસાથે વિકલ્પ નથી એ પ્રતિપાદન કરવું છે. સાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શબ્દસંકેતનું જ્ઞાન હોય ત્યારે જ તેની રમ્પિ ધર્મ શબ્દબોધ થાય છે એટલે શબ્દસંકેતની રમ્પિ શબ્દબોધપ્રતિ કરવું છે. તેથી શબ્દે પ્રમાણથી યોગ્યું જ્ઞાન સંકેતરમ્પિમૂલક છે. સંકેત અર્થજ્ઞને શબ્દના પરસ્પરાધ્યાસરૂપ છે. કોઈમાં અમર નિર્મર દેવા; છતાંદિ ચરણમાં દેવ પદાર્થના વાચક શબ્દ કલા છે. તેમાં અમર એટલે દેવ, એ પ્રમાણે કહ્યું છે, તેથી એ પદથી અમર શબ્દ તંબા તદ્વાચ્ય અર્થનું અભિનિરૂપે જ મદલ થાય છે તેમ જ અન્ય શબ્દમાટે. તેથી સંકેત શબ્દ તંબા અર્થના પરસ્પરાધ્યાસરૂપ છે; અને તેથી એ સંકેતનું જ્ઞાન વિકલ્પયુક્ત છે. જ્ઞાન વિકલ્પયુક્ત હોવાથી તેથી થતી સંકેતની રમ્પિ એ પણ વિકલ્પયુક્ત જ છે, અને એ રમ્પિમૂલક શબ્દબોધ હોવાથી શબ્દબોધ પણ વિકલ્પયુક્ત છે. અનુમાન. પણ શબ્દબોધપૂર્વકે જ થાય છે તેથી અનુમાન પણ વિકલ્પયુક્ત જ છે. આ પ્રમાણે શબ્દબોધરૂપ અવજ તથા અનુમાનરૂપ અથવા કારણરૂપ મનન વિકલ્પયુક્ત છે એટલે કે શબ્દસાથે અનિર્વચ્યે વિકલ્પિત પદાર્થને જ વિગ કરનાર છે. એ મનનથી પ્માન અથવા નિર્દિધાસન થાય છે અને નિર્દિધાસનથી પ્રા-

યમિક સમાધિ થાયછે તેથી મનનાં અનુરૂપ થયેલા વિકલ્પની તન્મૂલક ધ્યાન તથા પ્રાથમિક નભાધિમાં પણ અનુરૂપિત થાયછે તેથી પ્રાથમિક સમાધિ વિકલ્પયુક્ત બનેલી સવિતર્ક છે અને એ સમાધિમાં જે સમાપત્તિ થાયછે તે પણ વિકલ્પાસથી મુક્ત હોવાથી સવિતર્ક છે. એ બેનું પૂર્વ સૂત્રમાં પ્રતિવાદન કર્યું છે. આ પ્રક્રિયા ઉપરથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે સમાધિપ્રણામાં જે વિકલ્પની અનુરૂપિત આવેછે તે મંકેતની સ્મૃતિથી આવેજે તેથી સચિત્કાં સમાપત્તિને પામેલું ચિત્ત જ્યારે વિશેષ અભ્યાસથી સમાધિપ્રણામાં આરૂઢ થયેલા અર્થમાત્રને બિરો વિરોધ આદરવાનું થાય છે ત્યારે તે સાધકને એ અર્થમાં કયો શબ્દ મંકેતિત થયો છે તે જ્ઞાન રહેલું નથી, અર્થાત્ મંકેતસ્મૃતિ વિલક્ષ્ય બન્ય છે. એ મંકેતસ્મૃતિના વિલક્ષ્ય બનવાથી તન્મૂલક વિકલ્પની અનુરૂપિતને ભોપ થાયછે. તેથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે સચિત્કાંતની ઉત્તરકાલે થતી સમાપત્તિમાં અર્થનો શબ્દસાથે વિકલ્પ નથી. આ અર્થ આ પદથી સૂચ્યો છે.

સ્વસ્મગૂળ્યા દવ—એટલે જાણે સ્વરૂપથી જૂનું હોય તેવી. આ વિશેષણ સમાપત્તિષ્ઠ સમાધિપ્રણાનું છે. એ પ્રણા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપથી રહિતવત્ થાયછે ત્યારે, એ આ પદોનો અર્થ છે. પ્રણા એટલે જ્ઞાન મહાચરૂપ ઇતિ (એ ઇતિનું સ્વરૂપ મહણુ છે.) એ મહણુાત્મક પોતાનું સ્વરૂપ વિવિધમાન છતાં પણ સ્ફુટ રીતે જ્યારે નથી રહેલું ત્યારે એ સ્વરૂપ ત્વક્ત્રપ્રાય થયું રહેલું થોડું છે. તેથી આ પદથી એ કહ્યું કે જ્યારે વિશેષ અભ્યાસનાં જગથી ધ્યેય અર્થમાત્રમા જ વિશેષ આદરવાનું થયેલું ચિત્ત પોતાના મહણુ સ્વરૂપથી પણ ઘણું અજો રહિત થાયછે ત્યારે અવ માતતે—આ પદાર્થ જામે છે એ પ્રકારે જ્ઞાન રહેલું નથી, પણ વૃત્તિ કેવળ ધ્યેયાકાર ધમ્મને રહે છે. તેથી પ્રણાનું પ્રણાત્વ નહિવત્ થયેલું હોવાથી અર્થનો જ્ઞાનસાથે અભેદ જામનો નથી. અર્થાત્ આ પદથી જ્ઞાનમાયેના અર્થના વિકલ્પથી આ સમાપત્તિ રહિત છે એ સૂચ્યું છે તેપણુ એ નો સિદ્ધ જ છે કે પ્રણાષ્ઠ વૃત્તિ હોય છે તેથી એમાં સર્વ વૃત્તિનો નિરોધ નથી.

આ પ્રમાણે શબ્દતથા જ્ઞાન બંને અર્થોનો વિકલ્પ જનો રહેલે ત્યારે કેવળ અર્થજ દેખાયા કરેછે. તે જગત્ત્વના અર્થમાત્રને માત્રા-પદ છે. અર્થો એટલે સમાધિપ્રણામાં આરૂઢ થયેલા અર્થમાત્રનો જ નિરોધ જામ નોડીતે થાયછે. આજ પદથી શબ્દસ્મૃતિ તથા વૃત્તિનું સ્ફુટસ્વરૂપ એ બેની વ્યવસ્થિત બોધન કરી છે.

આ સૂત્રથી એ સ્વરૂપ દેવતાનું કરચું છે કે જો સ્વરૂપવિષયક સમાધિમ-
દામાં, સવિતર્કાસમાપતિના વિશેષ અવધાસે કરીને, અર્થમાત્રમાં આ-
દરવાળું ચિત્ત યાયછે તથા એય યતા અર્થનો વાચક શબ્દ, તથા-
વૃત્તિબનેની ક્રમેક્રમે અપ્રતીતિ યાયછે અને કેવળ અર્થમાત્ર એવરૂપે
સ્થિત થઈ રહેછે તે સમાધિપ્રદાનિર્વિવર્તકું કહેવાય છે. એ સમાધિનું
યથાર્થ સ્વરૂપ વાંચવા વા સાંભળવાથી યથાર્થ રીતે સમજાતું નથી
પણ જોમ જોખ તથા શર્કરાના માધુર્યનો બેદ સ્વાનુભવથી જ યથાર્થ-
રીતે સ્પષ્ટ થાય છે તેમ આ ૫૬ પોતાના અનુભવથી જ
યથાર્થરીતે સમજાયછે. આ સૂત્રથી તો માત્ર એ સ્થિતિનો લક્ષ
જ કરાવ્યો છે.

એ નિર્વિવર્તક સમાપતિમાં સવિતર્કા સમાપતિનો વિકલ્પાંશ જ-
તો રહેલો હોવાથી પૂર્વની અપેક્ષાથી એ પરમત્વક્ષ કહેવાયછે. આ
પ્રસંગમાં એ શંકા થાયછે કે એ પરમત્વક્ષરૂપ નિર્વિવર્તકાનો વિષય-
એવ-કું થાયછે ? અવયવો કે અવયવી ? એકલે શાસિઆમાદિ ધ્યે-
ય લક્ષ બાવતા કરી દોય તો એ બાવતાની સિદ્ધિથી બ્યારે આ
નિર્વિવર્તક સમાધિ તથા સાક્ષાત્કાર થાયછે ત્યારે તેમાં શાસિઆમમાં
કારણરૂપે અનુગત અણુઓ વગેરે અવયવો બાસેછે કે એ શાસિ-
આમરૂપ અવયવી બાસેછે ? ત્યાં જો સ્વરૂપ વિષયના પાંચ મદાશ્રુત-
ના અણુપર્વન્તના અવયવો અથવા તો તેના પણ કારણશ્રુત પંચ
તન્માત્રાદિ અવયવો બાસતા દોય તો એ સમાધિ તથા સમાપતિ
શુદ્ધમ વસ્તુવિષયક દોવાથી આમજ કહેવામાં આવતી નિર્વિચારા
માપતિથી ભિન્ન નથી, અર્થાત્ એકરૂપ જ છે એમ કહે. કેમકે નિર્વિ-
ચારા સમાપતિમાં પણ એ જ શુદ્ધમ વિષયો બાસે છે. અને બને,
એક સિદ્ધ થવાથી આ નિર્વિવર્તકાનો બિન્નરૂપે ઉપન્યાસ કરવો બ્ય-
ર્થ છે. તેમ જ જો અવયવી એ સમાપતિમાં એય ધતો દોય તો તે
તો કલ્પિત છે. અને તેથી આ કલ્પિતવિષયક સમાપતિ દોવાથી
એમાં પણ મિથ્યાજ્ઞાનનો અસ રહેવાનો, તેથી એ પરમત્વક્ષ નદિ
કહેવાય. આ શંકાનું મમાધાન આ પ્રમાણે છે. આ સમાપતિમાં
અસ્વરો વિચાર યતા નથી, પણ માત્ર અસ્વરો વિચાર થાય છે.
તેથી નિર્વિચારા સમાપતિથી આનો પૂમરૂપે નિર્દેશ કરવો છે ને
અસંગત નથી તેમ જ અસ્વરવી કલ્પિત નથી કે જેથી આ સમાપ-
તિમાં મિથ્યાજ્ઞાનની અનુવૃત્તિ થવાથી એ પરમત્વક્ષ નદિ કહેવાય
ને અવયવી કલ્પિત દોય અર્થાત્ અવયવોથી બિન્ન નદિ દોય તો

અવયવરૂપ પરમાણુઓ નાના હોવાથી ગ્રાહ્ય, ઘટવત્રેરે એકબુદ્ધિ, એ વિશે નહિ થતી જોઇએ. પણ તેમ તો છે નહિ. સર્વને નાના બુદ્ધિ નહિ થતાં એકબુદ્ધિ જ થાય છે, તેથી કેવલ અવયવોરૂપ અવયવી નથી. તેમ જ અવયવી અવયવોથી કેવલ બિન્ન વસ્તુ પણ નથી કે જેથી આ શાસ્ત્રસંમત સત્કાર્યવાદનો ભંગ થવા પ્રસંગ આવે. અવયવી એટલે અવયવોનો સંઘાત વા અમુકઆકૃતિવિશિષ્ટ અવયવો; અર્થાત્ એકબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર દૃશ્ય અવયવી અવયવોના સંયોગથી થયેલો અવયવોના પરિણામવિશેષરૂપ છે. આમ છે તેથી જો સુષુપ્ત રૂપરૂપ થયું એવી અસાધિત પ્રતીતિ સર્વને થાય છે. (એ અવયવી જો અવયવોથી કેવલ પૃથક્ નથી પણ અવયવોના ધર્મરૂપ છે તથા પોતાની ઉત્પત્તિપૂર્વે અવયવોના તિરોભાવ પામી રહે છે. જ્યારે અવયવોના અમુક પ્રકારે સંયોગવિભાગ થાય છે ત્યારે માત્ર આવિર્ભાવને પામે છે. આ આવિર્ભાવ એ જ અવયવીની ઉત્પત્તિ છે, અને તિરોભાવ એ જ એનો નાશ વા લય છે. તેથી અવયવીને મિથ્યા ન માનવાથી સત્કાર્યવાદની વેશ પણ હાનિ થતી નથી એ સ્પષ્ટ છે.) આ સર્વથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એક હોવાથી એકબુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનાર, નાનો વા મોટો એ રૂપે પ્રતીત થતો, મિથ્યાના આશ્રયરૂપ અકર્ષિત જો, ઘટાદિ અવયવી આ પ્રણાનો વિષય હોવાથી આ પ્રણ પરપ્રત્યક્ષ છે.^૧

આ પ્રણાનો વિષય નિર્ણયિત થયો તેથી એ હવે સ્પષ્ટ સમજાશે કે, જ્યારે ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય, વિદ્યુત્ વગેરેનો ભાવનાથી સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે એ સાક્ષાત્કારમાં એ સ્થૂળ પદાર્થોના જ અરોપ વિશેષની તો યોગીને હસ્તાભવકવત્ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થાય છે. પણ તેટલાથી જ પ્રકૃતિ વા મહત્ત્વવત્રે વગેરેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતું નથી. એ જ્ઞાનમાં તે સૂક્ષ્મવિષયક સંપ્રણાત્ યોગ અવશ્ય કરવો પડે છે.

આ સમાપત્તિના ક્ષણના વિષયમાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે, એ સમા-

૧. આદિ એ કહેવું જોઇએ કે આવી રીતે અવયવી પ્રત્યક્ષ થયો ત્યારે પછી એ અવયવી પર વૃત્તિ જોડી નિરોધનત્ર રાખવામાં આવે છે નો પછી ઉત્તરકાળે એના અવયવોની પ્રતીતિ થાય છે. આમ હોવાથી સ્થૂળ વિષયમાં સંયમની નિહિ પડે. સૂક્ષ્મની સિદ્ધિ થાય છે એ દેહતામાં વિરોધ નથી આવતો.

પત્તિ બસે અકલ્પિત અનુવાને વિષય કરનાર હોવાથી પરમત્વશ્ચ હો-
તો પણ એનું કશું દલ નથી. કેમકે એ સમાપત્તિથી જે સ્થૂળ વિ-
ષયનું જ્ઞાન થાય છે તે સ્થૂળ વિષયોનું જ્ઞાન લૌકિક પ્રત્યક્ષ, અનુમાન
વા આગમ; પ્રમાણથી પણ યદ્યપિ શકે છે, તો પછી અનેક કષ્ટ કરી
આ સમાપત્તિને પ્રાપ્તવાથી પણ શું વિશેષતા છે? એનો ઉત્તર આ
પ્રમાણે પ્રથમ તો એ સમાપત્તિ જ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ વગેરેનું ખીજ છે કા-
રણ્યકે જે ઉપદેશ સંશયવિષયવરદિત અર્થનો આદ્યઆરણ્યરૂપ ઉપદે-
શ કરી શકે તે ઉપદેશને તે પદાર્થના અશેષવિશેષનો સાક્ષાત્કાર
દે હોવો જ જોઈએ. એ તેવો સાક્ષાત્કાર નહિ હોય તો તે વિષય-
નો ઉપદેશ કરવામાં અનેક પ્રસંગે સંશય તથા વિષય્ય આવવાના,
જેમ દાસ કોઈ માણસે અમેરિકા નહિ જોયું હોય છતાં પોતાની ક-
ષ્પનામાત્રથી તેનું પર્ણન કરવા માટે તો તેમાં ધણે સ્થળે વિપરીત
કથન થવાનું. પણ જે માણસથી સંશયવિષયથી રહિતપણે ઉપદેશ થા-
ય છે તે માણસે એ દેશને પ્રત્યક્ષ જ જોવો જોઈએ છે. તે જ પ્રમાણે લૌ-
કિક પ્રત્યક્ષથી ન જાણતાં ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓવગેરેનાં સ્વરૂપનું જેમણે
પ્રથમ મથાસ્થિત વર્ણન કર્યું તેમણે તો એ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર ક-
રેલો હોવો જ જોઈએ. તેથી શ્રુતિના પ્રણેતા સર્વથા ઈશ્વરને પણ
એ સર્વની કરકંડણવત્ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ હોવી જોઈએ. અને એ
સાક્ષાત્કારથી જાણાયેલા વિષયનું નિરૂપણ કરનાર શ્રુતિ છે તેથી શ્રુ-
તિનું આ સમાપત્તિ જ ખીજ છે. સ્મૃતિ શ્રુતિમૂલક હોવાથી એ-
નું પણ આ સમાપત્તિ જ ખીજ છે.

અન્ય રીતે જોતાં દરેક સ્થૂળ પદાર્થમાં અસંખ્ય વિશેષો હોય છે. એ
સર્વનું નિરૂપણ કરવું શબ્દની શક્તિથી બહાર છે. શુદ્ધ તથા શર્કરાના મા-
ધુર્યના બેદનું અથવા તો એ જનેના માધુર્યનું સામ્રાજ્ય તદ્વત પ્રતીતિ
થાય એનું નિરૂપણ કદાપિ થતું નથી, એ આપણે જાણીએ છીએ.
આ પ્રમાણે આ લૌકિકમાં જે કષ્પરૂપાદિ પદાર્થનો સન્નતીય ખબર દોર્ધ
પદાર્થ દેખાતો નથી તેવા અદ્વિતીય પદાર્થનું નિરૂપણ શબ્દશક્તિ-
થી બહાર હોવાથી તેને દસ્તામલકવત્ જાણનાર સર્વથા ઈશ્વરે પણ આ-
પણને તદ્વત જ્ઞાન થાય એવાં રીતે શ્રુતિ વગેરેમાં પ્રતિપાદન કર્યું નથી.
આ સમાપત્તિથી તો એ સર્વ પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર જ થાય છે. તેથી આ
સમાપત્તિથી સ્થૂળવિષયજન અશેષવિશેષની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થતી હોવાથી
શ્રુતિસ્મૃતિવગેરેથી પણ આ અધિક જ્ઞાન આવનાર છે, એ સિદ્ધ છે;
અને તેથી સાર્થક છે, અર્થાત્ એ પ્રજા પણ સ્વતંત્રત્રવિષયક હો-

વાથી એક સ્વતંત્ર પ્રમાણરૂપ છે એ નિશ્ચય થાય છે આ રીતે આ સાર્યક છે એટલું જ નહિ પણ સૂક્ષ્મવિવેક મમાપત્તિના સાધનરૂપ હોવાથી પણ આદરણીય છે

આ પ્રમાણે સૂક્ષ્મ વિષયમાં થતી મમાપત્તિના બે વિભાગનું આ બે સૂત્રોથી પ્રતિપાદન કર્યું ત્યાં સમાપત્તિનું પ્રતિપાદન તો પૂર્વે થઈ ગયેલું છે તેથી આ સૂત્રોથી તે માત્ર એના બે વિભાગનું જ પ્રતિપાદન લેવું ઉચિત છે હવે સૂક્ષ્મવિવેક મમાપત્તિના બે વિભાગ તથા તેની તાત્ત્વિકી સજ્ઞા કથન કરવા કહે છે કે—

एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया

व्याख्याता ॥ ૪૪ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આ સૂક્ષ્મવિષયક સમાપત્તિના બ્યાખ્યાનથી સૂક્ષ્મ વિવેક સવિચારા અને નિર્વિચારા સમાપત્તિનું પણ બ્યાખ્યાન થયેલું સમજવું

સૂત્રનો અન્વય આ પ્રમાણે છે—સૂક્ષ્મવિષયા સવિચારા નિર્વિચારા ચ એતયૈવ વ્યાખ્યાતા

સૂક્ષ્મવિષયા—એટલે સૂક્ષ્મ અથને વિવેક કરનારી ત્યાં સૂક્ષ્મ પરબમાં કયા કયા વાદ્યોનું મહત્ત્વ કરવું ઉચિત છે તે વિચારીએ ત્યાં બે સૂક્ષ્મ કારણરૂપે અનુગત થોના પદાર્થો સૂક્ષ્મ બ્રહ્મ એ તો પાંચ જૂતાના અણુઓ તન્માના ગમેરેનું મહત્ત્વ થાય છે પણ સૂક્ષ્મ નું શાસ્ત્રીય લક્ષણ મધ્યે તો તેમાં અણુઓનું મહત્ત્વ કરવું ઉચિત નથી સૌક્યમનુ લક્ષણ એ કરનામાં આવે છે કે તત્ત્વાત્તરપ્રકૃતિવન્ ગૂઢત્વન્ જે વાદ્ય અન્ય ભિન્ન તત્ત્વનું હોવા ન કારણ હોય તે પદાર્થ તે કાર્યની બોધાથી સૂક્ષ્મ છે આ પ્રમાણે પાંચ જૂતાના અણુઓ પદાર્થો ગો પદાર્થ પદાર્થના હોવા ન મરણરૂપ છે તથાપિ ગો પદાર્થ તથા અણુઓમાં ઇન્દ્રિયઆલતા ગમેરે સરખા હોવાથી એ ભિન્ન તત્ત્વો નથી તેથી એ અણુઓ પ્રકૃતિરૂપ છતાં પણ ભિન્ન તત્ત્વના પ્રકૃતિરૂપ નહિ હોવાથી સૂક્ષ્મ પદાર્થના વર્ગમાં આવના નથી યોગસિદ્ધાન્તમાં આઠ જ પદાર્થો પ્રકૃતિ માન્યા છે તેથી ઉપરના બક્ષણ પ્રમાણે એ આઠનું જ સૂક્ષ્મમાં મહત્ત્વ થાય છે સાખ્યમિબુદ્ધિમાં ૧૧ છે કે—મૂઢપ્રકૃતિરેવકલે મરણાયા પ્રકૃતિચિહ્નતય સત્ત્વ । વાદ્યકલ્પુ વિકલ્પા - પ્રકૃતિર્ન જ્ઞાત મુહ્ય ॥ પ્રમાણ, માયા વગેરે શબ્દ

થી વાચ્ય થતી મૂલ્ય પ્રકૃતિ કોઈની પણ વિકૃતિ નથી પણ સર્વના પ્રકૃતિરૂપ (ભિન્ન બિન્ન તત્ત્વોના ઉપાદાન કારણરૂપ) છે; મહત્, અદકાર, અને પાંચ તત્ત્વોના મૂલ્ય પ્રકૃતિના વિકારરૂપ છે તેમ જ અન્ય વિકૃતિના પ્રકૃતિરૂપ છે; એ શિવાય જડ પદાર્થમાંથી બાકી, રહેલાં ૧૬ તત્ત્વો કેવળ વિકૃતિરૂપ છે. અજડ પુરુષ કોઈની પ્રકૃતિ (ચોતાગી ભિન્ન તત્ત્વનું પરિણામી ઉપાદાન) નથી તેમ જ કોઈની વિકૃતિ પણ નથી. આથી જો પ્રકૃતિને જ સૂક્ષ્મ લક્ષ્યે તો માત્ર આઠ પદાર્થો જ સૂક્ષ્મમાં આવી શકે છે.

એ સૂક્ષ્મ વિષયની બાવના પ્રથમ તો થતી જ નથી. પણ જ્યારે એના સાક્ષાતકારણરૂપ સ્થૂળ પદાર્થનો સાક્ષાતકાર ધાય છે ત્યારે પછી તે સ્થૂળ પદાર્થ એક મકારે દ્રવીભાવ પામીને દોષ એમ બાવના કરાય છે. અને એ સ્થૂળ પદાર્થના દ્રવીભાવથી એ સ્થૂળનાં કારણરૂપે અનુગત થયેલા તત્ત્વોનાવગેરે સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો બુદ્ધિમાં આરદ ધાય છે, અર્થાત્ એ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યવિષે બાવના કરાય છે. એ બાવના જ્યારે અતિપરિપક્વ થાય છે ત્યારે તે સૂક્ષ્મ વિષયની દસ્તામસકાત્ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ ધાય છે. એ સાક્ષાતકારમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થ એવરૂપ થયેલો હોય છે તેથી એ સાક્ષાતકારરૂપ સમાપત્તિ સૂક્ષ્મવિષયમાં કહેવાય છે. તે અવાતર બેઠેથી જો પ્રકારની છે. (૧) સવિચારા અને (૨) નિર્વિચારા.

સવિચારા નિર્વિચારા જ=સવિચારા અને નિર્વિચારા. ત્યાં જીર્ણ, અથ વગેરે દેરા, વર્તમાનાદિ કાલ તથા નિમિત્તરૂપ વિરોધગ્રાથી વિશિષ્ટ થયેલો સૂક્ષ્મ પદાર્થ જ્યારે સમાધિ પ્રજામાં બાસે છે ત્યારે અર્થાત્ જે સમાધિપ્રજામાં સૂક્ષ્મ અર્થ માત્ર બાસતો નથી પણ દેમ, કાલાદિસંદિત બાસે છે) તે સમાધિપ્રજા સવિચારા કહેવાય છે (નિમિત્ત એટલે સમાધિપ્રજામાં આરદ જે વિષય દોષ તેનું ઉપાદાન કારણ, અથવા સંપૂર્ણ પ્રકૃતિ પુરુષને માટે પરિણામને પામેલી દોષકાગી તે વિષયથી સિદ્ધ થતો પુરુષનો અર્થ.) તાત્પર્ય કે જ્યારે સમાધિપ્રજામાં કેવળ અર્થ માત્ર ન બાસમાન થતાં તે અર્થની માથે તે અમુક દેરામાં છે, વર્તમાન અવસ્થામાં છે કે અતીત અવસ્થામાં છે, તેનું અમુક ઉપાદાન કારણ છે અથવા તે અમુક પુરુષાર્થને માટે પરિણામ પામ્યો છે એ સર્વનું પણ બાન દોષ છે ત્યારે તે સૂક્ષ્મવિષયક સાક્ષાતકાર સવિચારા સમાપત્તિ કહેવાય છે તથા તે સાક્ષાતકાર જે સમાધિ બા વિરોધરૂપ યોગનું ૧૯ છે તે સવિચારસંપ્રજાતયોગ

કહેવાયજે. એ મમાધિ તથા સમાધિપ્રણાના વિશેષ અભ્યાસથી જ્યા-
રે અર્થમાત્રવિશે વિશેષ આદરવાળુ થયેલુ ચિત્ત, દેશ્ય કાલાદિની ચિં-
તાથી રહિત થઈ શુદ્ધ અર્થમાત્રના આકારવાળું થઈ રહેછે તથા
મૃદીનપુરુષને તે શુદ્ધ અર્થમાત્ર બામેછે અને જ્ઞાપિ પશુ પોતાના
અવસ્થાસ્વરૂપથી રહિતવત્ થાયછે, ત્યારે એ સૂક્ષ્મ વસ્તુને જ્ઞેય કર-
નાર સાક્ષાત્કાર નિર્વિચારા સમાપન્નિ કહેવાય છે, તથા એ પ્રણા
જેતું ૬૫ છે તે સમાધિ વા નિરોધરૂપ યોગ નિર્વિચારસપ્રણાતયો-
ગ કહેવાય છે.

एतर्थाच्च व्याख्याता—એટલે સચિત્કાં અને નિર્વિત્કાંરૂપ સ્થૂળ-
વિષયક સમાપન્નિના વ્યાખ્યાનથી જ વ્યાખ્યાત થયા છે. આ પદ્ધતી
મૂત્રકારે એ કહ્યું કે મચિત્કાંના વ્યાખ્યાનથી મવિચારાનું વ્યાખ્યાન
થયેનું જાણવું તથા નિર્વિત્કાંના વ્યાખ્યાનથી નિર્વિચારાનું વ્યાખ્યા-
ન થયેનું જાણવું. ત્યાં નિર્વિત્કાં અને નિર્વિચારાનું મામ્ય એ છે કે
બંનેમાં શુદ્ધ અર્થમાત્ર બામમાત્ર થાયછે મચિત્કાં અને સચિત્કાં
મામ્ય વાર્તિકકાર અને વાચસ્પતિમિત્ર આ પ્રમાણે લે છે, વાર્તિકકા-
ર એમ કહેછે કે જેમ સચિત્કાંમાં શુદ્ધ અર્થ માત્ર બાસતો નથી
પણ શબ્દ તથા જ્ઞાનસાધે વિકલિપત અર્થ બાસેછે તેમ આ મવિચારા
માં પણ શુદ્ધ અર્થ બાસતો નથી પણ દેહ, કાલાદિથી વિશિષ્ટ અ
ર્થ બાસેછે વાચસ્પતિમિત્ર એમ કહેછે કે સચિત્કાંમાં સમાપન્નિ પણ
આગમોદિથી થાયછે અર્થાત્ એ પણ આ અર્થનો વાચક અમુક શબ્દ
છે એ પ્રમાણે સંકેતસ્મૃતિમદ્દિત જ હોયછે તેથી એ સમાપન્નિમાં
પણ શબ્દ, તથા જ્ઞાનસાધે અર્થનો વિકલ્પ દોષ છે તેથી આ પ-
ણ વિકલ્પથી મંડીઈ હોવાથી સચિત્કાંને સમાન છે

આપ્રમાણે આ મૂત્રથી મૂક્ષમરિષ્યક સમાધિ તથા સમાધિપ્ર-
ણાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ત્યાં સૂક્ષ્મ વિષયો જ્ઞાનુભવિના લેવા એ જિજ્ઞા-
સા થાયછે તેને નિરૂત કરવા કહેછે કે—

सूक्ष्मविषयत्वं चालिंगपर्यवसानम् ॥ ૪૫ ॥

સૂત્રાર્થ—મૂક્ષમરિષ્યતાનો અવધિ પ્રકૃતિના છે

મૂક્ષમરિષ્યત્વમ્ —મૂક્ષપાપૈરિવચ્ય મૂક્ષમરિષ્યયઃ—સૂક્ષ્મ જે વિ-
ષય તરુનને પાળું, એટલે મૂક્ષમ વિષયપાળુ

ચાલિંગપર્યવસાનમ્—અલિંગમં અર્થમિ પામનાર અલિંગ એટલે
મપામ અથવા પ્રકૃતિ અલિંગ એટલે લિંગ નહિ તે અથવા લિંગ-
થી રહિત. લિંગ એટલે ૫૫ પામનાર અથવા તો યાપકચિદ્દુ ત્યાં

યોગસાધનામાં, પ્રકૃતિ મૂલ કારણ છે તથા કોઈનું પણ કાર્ય નથી એનો અભ્યુપગમ કરવો છે તેથી પ્રકૃતિ કાર્ય નહિ હોવાથી કોઈમાં પણ લય પામતી નથી. અને અન્ય સર્વે જડ તત્ત્વો પ્રકૃતિમાં લય પામે છે. તેથી અલિંગથી પ્રકૃતિ એ જ અર્થ આવે છે. તેમ જ જે કાર્ય હોય તે કારણનું સાપક થાય છે જેમકે ધૂમ કાર્ય હોવાથી અગ્નિને સાપક છે. પ્રકૃતિ કોઈનું પણ કાર્ય નથી તેથી કોઈનું સાપક નથી. તેથી પણ અલિંગથી પ્રકૃતિ એ જ અર્થ આવે છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે સૂક્ષ્મ વિષયતાનો અવધિ પ્રકૃતિમાં છે. અર્થાત્ સર્વથી સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ છે. ત્યાં સૂક્ષ્મતાનો ત્રામ આપ્રમાણે છે. સ્થૂળ પદાર્થોની કાષ્ઠા પાંચ પ્રકારના પરમાણુસુધી લઈ સકાય છે તેમાં જે પાર્થિવ અણુઓ છે તે જડપરમાણુવિવિધ ગંધતન્માત્રામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પાર્થિવ અણુઓ કરતાં ગંધતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે. મધ્ય પાર્થિવ અણુનું જડપરમાણુ ઉપાદાન કારણ છે તેથી તે અણુમાં પણ ગંધતન્માત્રાની માફક સૂક્ષ્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તોપણ ગંધતન્માત્રા પ્રધાન છે તથા જડપરમાણુઓ પ્રકૃતિરૂપ નથી પણ માત્ર પાર્થિવ અણુનાં આધારકારણ છે તેથી ગંધતન્માત્રાને જ અત્ર સૂક્ષ્મ કહી છે. એ જ પ્રમાણે જલના અણુઓ તેજના અણુથી વિવિધ રસતન્માત્રાનું જ કાર્ય છે તેથી એ પરમાણુ કરતાં રસતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે. એ જ પ્રમાણે તેજના અણુથી રૂપતન્માત્રા, વાયુના અણુથી સ્પર્શતન્માત્રા અને આકાશના અણુથી શબ્દતન્માત્રા સૂક્ષ્મ છે. એ ધર્મ તન્માત્રાથી પણ તેનું ઉપાદાન કારણ અહંકાર સૂક્ષ્મ છે. અહંકાર પણ લિંગતન્માત્રરૂપ મહત્ત્વત્ત્વથી ઉત્પન્ન થયેલો છે તેથી અહંકારથી પણ લિંગતન્માત્રરૂપ મહત્ત્વત્ત્વ સૂક્ષ્મ છે. એ મહત્ત્વત્ત્વ પણ પ્રકૃતિ વા પ્રધાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હોવાથી એનાથી પણ પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ છે. પ્રકૃતિનું કોઈ પણ પરિણામી ઉપાદાન કારણ નહિ હોવાથી પ્રકૃતિથી કોઈ સૂક્ષ્મ નથી અર્થાત્ સૂક્ષ્મવિષયની કાઠ પ્રકૃતિ છે.

આ સ્થળે પ્રધાનને સાથી અધિક સૂક્ષ્મ તત્ત્વ કર્તું અને શ્રુતિમાં એ અન્યક્તરૂપ પ્રધાનથી પુરુષને અધિક સૂક્ષ્મ કહ્યો છે છતાં વિરોધ નથી. કેમકે આ સ્થળે જે જેનું અન્તર્વિ કારણ હોય તે તેનાથી અધિક સૂક્ષ્મ છે એમ લીધું છે અર્થાત્ સૂક્ષ્મતાનો અન્તર્વિ-કારણત્વ અર્થ લીધો છે. પુરુષ પદ્યપિ પ્રધાનથી અધિક સૂક્ષ્મ છે તથાપિ પ્રધાનનું પરિણામી ઉપાદાન કારણ નહિ હોવાથી પ્રધાનમાં અન્વય પામતો નથી અર્થાત્ પ્રધાનનું અન્વયિ કારણ નથી અને તેથી

આ સ્થળનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોમાં આવતો નથી. તેથી સૂત્રમાં જે પ્રધાનને અંતિમ સૂક્ષ્મતત્ત્વ લીધું છે તે યુક્ત છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રાથી સ્પૃશ્યસૂક્ષ્મવિવેચક સમાપત્તિ તથા સમાધિના ચાર વિભાગ ખાડવા તથા સૂક્ષ્મ વિવેચનાં પ્રધાનપર્યંતનાં સમગ્ર તત્ત્વોનું અદ્યક્ષ થાય છે એ કહ્યું. તેથી એ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રુતિસ્મૃતિથી પુરુષ નિર્વિશેષ ચિન્માત્ર છે એ જ્ઞાન થઈ શકે એમ છે તથા અદિ કહેલી સમાપત્તિથી પ્રકૃતિપર્યંતનાં સમગ્ર તત્ત્વો જડ, પરિણામી છે વગેરે અપરોક્ષાનુભવ થાય છે. તેથી આ સમાધિ તથા સમાપત્તિ સિદ્ધ થઈ એટલે તે યોગીને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ વા શ્રુતિસત્ત્વના વિવેકનું જ્ઞાન થઈ જવાનું, અર્થાત્ વિવેકબ્રહ્માતિનો ઉદય થવાનો, અને તેથી અવિદ્યા તથા તેના સંસ્કારોનો નાશ થઈ એ યોગી કૃતકૃલ થવાનો-અર્થાત્ આ સમાપત્તિ સિદ્ધ થઈ એટલે એને કશું કર્તવ્ય બાકી રહેવાનું નહિ. આ શબ્દ દ્વર કરવા કહે છે કે—

તા વય સર્વાજ સમાધિઃ ॥ ૪૬ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આ સમાપત્તિ તથા સમાધિ સંખીજ સમાધિ જ છે એટલે અદિ પર્યંત પદોચવાથી બંધખીજનો નાશ થતો નથી^૧

તાઃ—ઉક્ત સમાપત્તિઓ.

અ—આ શબ્દનો મત્તપિ તાઃ પછી ઉચ્ચાર કર્યો છે તથાપિ સર્વાજઃ સમાધિઃ એવ એ પ્રમાણે સમાધિ શબ્દપછી એનું અદ્યક્ષ કરેલું થોડું છે; અર્થાત્ એ શબ્દ મિન્નક્રમ છે મિન્નક્રમપાશું જે અન્ય સ્થળે દોષરૂપ મનાય છે તે સૂત્રમાં તેમ મનાવું નથી કારણ કે સૂત્ર વિશ્વતોમુખ સર્વે સ્વીકાર્ય છે.

સર્વાજઃ—એટલે બીજસહિત. બીજ એટલે બંધના બીજરૂપ અવિદ્યા અથવા સંસ્કાર. તેથી સંખીજ એટલે બંધના બીજરૂપ અવિદ્યા વા સંસ્કારસહિત. સંખીજ શબ્દ આ શાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે. આ અર્થ જૂના જૂના બ્રાહ્મણમાં કેમ લેવાનો છે તે અધસ્તાત્ બતાવ્યું છે.

સમાધિઃ—એટલે સંપ્રજાતયોગ. યદપિ પૂર્વ સૂત્રોમાં ચાર પ્રકા-

૧ આ સૂત્રના અર્થમાં સર્વે બ્રાહ્મણે અનુકૂલ પડે તેવો આ સ્થલે ફેર કર્યો છે. આ સૂત્રનો યથાશ્રુત એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે કે આ ચાર જ સંખીજ સમાધિ છે કેમકે અવિદ્યાનો નાશ એ ચારમાં થતો નથી.

રના યોગનું વર્ણન કર્યું છે તે નો સંપ્રજ્ઞાત યોગ કહેવાય. તથાપિ જે ચતુર્વિધ સમાપત્તિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તો એ યોગના ફલરૂપ છે. છતાં તેને પણ આં રચને સમાધિરૂપ સંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવા છે તે કાર્યકારણનો અભેદ લઈ કહ્યો છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે નિર્વિચારા સમાપત્તિ થાય, અર્થાત્ પ્રકૃતિમાં ભાવના કરવાથી પ્રકૃતિનો સાક્ષાત્કાર થાય તોપણ તેટલાંથી બંધબીજનો નાશ થતો નથી. તેથી જે પુરુષો પ્રકૃતિનો સાક્ષાત્કાર કરી બેસી રહે છે તેમના બંધબીજનો નાશ નહિ થયે તો હોવાથી તેમનાં ચિત્ત સાધિકાર રહે છે. તેથી તેમનો વર્તમાન દેહ શૂદ્ધી મળે છે ત્યારે બંધારમાં વધારે ફલને તેઓ પામે તો સામ્યાવસ્થાવાળા પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે અર્થાત્ પ્રકૃતિતત્ત્વ થાય છે. તત્ત્વર્થ એ કે જેમ પ્રકૃતિ તથા બુદ્ધિસત્ત્વનો અપરોક્ષાનુભવ તેઓએ કર્યો તે જ પ્રમાણે પુરુષનો સાક્ષાત્કાર પણ અવસ્થ કરવો જોઈએ છે. પુરુષસંબંધી શબ્દજ્ઞાન ચાલતું નથી. જે શબ્દજ્ઞાનથી બંધબીજનો ક્ષય થતો હોત તો પછી જેમ કૃતિરચિતિ વગેરેથી પુરુષવિષયક જ્ઞાન થાય છે તેમ પ્રકૃતિ તથા બુદ્ધિસત્ત્વવિષયક જ્ઞાન પણ થાય છે. તો પછી નિર્વિચારા સમાપત્તિપર્યંત પણ જવાનું જરૂરનું નહિ કરે. તેથી એ જ કે આ સમાપત્તિને પામ્યા પછી પણ યોગીને કર્તવ્ય અવરોધ રહે છે. * નિ-

* આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન બિજ બિજ દીકાકારોએ અનેક રીતે કહ્યું છે. દશાન્તરૂપે બોજટતિમાં આ પ્રમાણે છે એ દીકાકાર કહે છે કે પૂર્વ સૂત્રમાં જે સ્થૂલસૂક્ષ્મવિષયક સમાપત્તિ કહી છે તે માત્ર આલંબિયક લેવી. અને એ સૂત્રમાં કહેલા ન્યાયથી મદલ્યુવિષયક તથા અસ્મિતારૂપ બુદ્ધિસત્ત્વવિષયક સમાપત્તિના પણ સાક્ષર અને જાતેન્દ્રમાત્ર, સાક્રસ્મિત અને અસ્મિતામાત્ર એમ બેજે વિભાગ પાડવા. એટલે સર્વ મળી આઠ પ્રકારની સમાપત્તિ થઈ. એ સર્વનો તા: ૫૮થી ૫૨.મર્શ થાય છે, એ સર્વ સખીજ છે કેમકે એમાં કોઇ કોઇ પણ આલંબન હોય છે. બીજનો અર્થ એ દીકાકાર આલંબન કરે છે.

મહિપ્રભાકાર પણ આઠ વિભાગ કરી એ સર્વનો તા: ૫૮થી ૫૨.મર્શ કરે છે તથા કહે છે કે એ આઠ પ્રકારની સમાપત્તિઓમાં અવિધા હોવાથી એ ગખીજ છે. અને તેમાં હોવા નથી કેમકે સાસ્મિત સમાધિમાં પુરુષતત્ત્વ લીધું નથી.

પાર્તિકકાર તા: ૫૮થી ૫૮થી, મદલ્યુ અને આલંબિયક સર્વ સમાપ-

વિચારા સમાપત્તિની પ્રાપ્તિ કરવા પછી ગૃહીતૃવિષયક સમાપત્તિ થવાથી વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થાયછે એવારે જ પ્રધાન કર્તવ્યનો અંત આવેછે.

આપમાએ આ સૂત્રથી આ સમાધિ તથા સમાપત્તિની પારિભાષિક સંજ્ઞા મંજા કરી ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે ત્યારે એ નિર્વિચાર સમાધિમુદીમાં વિવેકખ્યાતિ થતી નથી તથા બાંધખીજ રહે છે ત્યારે શું એ સમાધિ તથા સમાધિપ્રજ્ઞા વિવેકખ્યાતિપ્રતિ કેવળ વ્યર્થ છે ? એનો ઉત્તર એ કે ના, કેવળ વ્યર્થ નથી. પણ પૂર્વોક્ત ચારમાં જે નિર્વિચારા સમાપત્તિ છે તેના અભ્યાસથી જુદ્ધિસત્ત્વ નિર્મત્ર થઈ પુરુષસાક્ષાત્કાર થાયછે, અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થાયછે, એ હવે પ્રતિપાદન કરેછે.

નિર્વિચારવૈશારદ્યેઽધ્યાત્મપ્રસાદઃ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થઃ—નિર્વિચાર સમાધિનુ વૈશારદ્યથવાથી અધ્યાત્મપ્રજ્ઞા થાય છે.

નિર્વિચારઃ—નિર્વિચારસ્ય વૈશારદ્યમ્ નાસ્મિન્ મતિ—નિર્વિચારા સમાપત્તિનું વૈશારદ્ય થવેથી. નિર્વિચારા સમાપત્તિ કેને કહેવી એ પૂર્વે કહ્યું છે. વૈશારદ્ય એટલે રન્નેશુણુ તથા તમે શુણુની જુદ્ધિના કારણરૂપ, જુદ્ધિસત્ત્વના આવરક ખાપાદિ મળ દૂર થવાથી પ્રકાશસ્વ-ભાવવાળું જુદ્ધિસત્ત્વ રન્નેશુણુ તથા તમેશુણુથી અનિબલને પામતુ નથી, એટલે માત્રિકા વા સ્વચ્છ થાય છે એવા જુદ્ધિમત્ત્વની ધ્યેય-પ્રતિતિની જે એકાગ્રતાની ધારા તે વેગમરવછે એ વૈશારદ્ય થવાથી.

અધ્યાત્મપ્રસાદઃ—અધ્યાત્મપ્રમાદ થાય છે અગામ્ય=આત્મનિ= જુદ્ધિમાં. પ્રસાદઃ એટલે યથાવૈરિયક સર્વ અર્થને યુગપત્ ભાસમા-

નિનો પર.મર્શ કરેછે તથા આ પ્રમાણે આ સૂત્રનો અર્થ કરેછે કે “એ સર્વ સમાપત્તિમાં દુઃખખીજરૂપ મગ્કાર હોવાથી એ સર્વ મ-ખીજ છે” એ માણસ ખીજનો અર્થ દુઃખના સરકાર લે છે. યદ્યપિ એની વ્યાખ્યાપ્રમાણે ચરમ સપ્રજ્ઞાતયોગમાં વિવેકખ્યાતિરૂપ પ્રજ્ઞા હોયછે તેથી મંવિત કર્મેભા સમ્કારો દમ્ય થાયછે તથાપિ શરીર તથા અંતઃકરણના નિર્વાદક પ્રારબ્ધ સરકાર તથા અપિધામગ્કાર નહેવા હોવાથી ચિત્ત સરકારસદિત્તરહેછે તેથી એ સર્વ સમાધિ તથા સમાપત્તિ સખીજ છે—એમ કહેછે. સર્વથા વસ્તુગત્યા દાઈમાં નિ-રોધ નથી.

ન કરનાર પ્રત્યક્ષપ્રજ્ઞા અથવા તો બુદ્ધિસત્ત્વનું અતિસ્વચ્છપણું—પુરુષને પણ મહણ કરી શકે એવું સ્વચ્છપણું.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે નિર્વિચારા સમાપત્તિનો વિશેષ અભ્યાસ કરાયછે ત્યારે ચિત્તનો દૃઢ સ્થિતિપ્રવાહ થાયછે. એ દૃઢ સ્થિતિપ્રવાહ થવાથી બુદ્ધિસત્ત્વ અતિસ્વચ્છ થાયછે એટલે જીવાત્મ પુરુષ અથવા તો ઈશ્વરરૂપ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાયછે. પ્રસાદનો અર્થ પ્રજ્ઞા લેઈએ ત્યારે આ સૂત્રનો એ અર્થ થયો કે એ યોગી પુરુષને જીવાત્મ પુરુષ અથવા ઈશ્વરરૂપ પુરુષ એમાંથી જે ધ્યેય હોય તે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થવા યોગ આવે છે.

આથી ચારે સમાધિ તથા સમાપત્તિમાં નિર્વિચારા શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ થઈ, જેમકે નિર્વિચારા સમાપત્તિથી યોગીને વિવેકખ્યાતિ આ-સન્નતમ છે અને પ્રથમની વણગી તો દૂર છે; અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિ-રૂપ મુખ્ય ફલને આપનાર હોવાથી નિર્વિચારા શ્રેષ્ઠ છે. સર્વિચારા, નિર્વિતર્કા અને સર્વિતર્કા એ એનાથી ઉત્તરોત્તર નેષ્ટ છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી બુદ્ધિસત્ત્વ અતિસ્વચ્છ થાયછે તથા એમાં વિવેકખ્યાતિ થાયછે એ કહ્યું. હવે સમાધિથી થતી સમાપ-ત્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની આ શાસ્ત્રમાં અપાતી પારિભાષિક સંજ્ઞા કહેછે એ-ટલે એ સંજ્ઞા અન્વયેક હોવાથી એ સમાપત્તિથી જે જ્ઞાન થાયછે તે સત્ત્વ છે એ પ્રતિપાદન કરેછે.

ક્ષતંભરા સત્ત્વ પ્રજ્ઞા ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—ત્યાં ક્ષતંભરા પ્રજ્ઞા થાયછે એટલે ત્યાં થતી પ્રજ્ઞા ને ક્ષતંભરા પ્રજ્ઞા યોગીઓ કહેછે.

ક્ષતંભરા શ્વત સત્ત્વ વિમર્શિતિ—એટલે સત્ત્વને ધારણ કરવા-વાળા અર્થાત્ સત્ત્વવસ્તુવિષયક.

તત્ર—એટલે નિર્વિચારનું વિશારદ થાય ત્યારે, અથવા તો સમાપત્તિ થાય ત્યારે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વે કહેલા સત્ત્વજ્ઞાનયોગમાં તથા નિર્વિચારનું વિશારદ થવાથી જે પ્રજ્ઞાનો ઉદય થાયછે તે પ્રજ્ઞા યથાર્થ જરતુને મદન કરનાર હોવાથી યોગશાસ્ત્રમાં ક્ષતંભરા કહેવાય છે. આથી સમાપત્તિરૂપ પ્રજ્ઞાની ક્ષતંભરા સંજ્ઞા કરી, તેથી એ મુગ-ધુનું કે એ સમાપત્તિઓ વચ્ચારે જરતુને જ વિશય કરેછે. આ મત ક્ષતંભરા પ્રજ્ઞામાં પણ એ નિર્વિચારનું વિશારદ થયે વિવેકખ્યાતિરૂપ પ્રજ્ઞા ઉદય થાયછે તે જ શ્રેષ્ઠ ક્ષતંભરા પ્રજ્ઞા છે એ તો રેખાંશુનું છે.

આ રચણે એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે આ પ્રમાણે અનેક કદ કમીને આ પ્રતિભરા પ્રમાણે પામવાથી પણ શું ? એથી યત્ન જ્ઞાનલૌકિક પ્રમાણરૂપ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમથી પણ થાયછે. એનો ઉત્તર પૂર્વે પ્રસંગવશાત્ આપ્યો છે છતાં સૂત્રકાર પોતે આપવા ઉત્તર મૂત્ર રચે છે.

શ્રુતાનુમાનપ્રશામ્યામન્યવિષયા વિશેષાર્થત્વાત્ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થઃ—આગમ તથા અનુમાનરૂપ પ્રમાણી આ પ્રમાણે વિષય જુદો છે કેમકે એ પ્રમાણ વિશેષ અર્થને પ્રકાશનાર છે.

ઉપર કહ્યું કે લૌકિક પ્રમાણી આ પ્રમાણે વિષયનું જ્ઞાન થાયછે તે આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરવાથી શું ? તેનો ઉત્તર આ સૂત્રથી આપ્યો છે. સાં લૌકિક પ્રમાણ લૌકિક પ્રત્યક્ષ, આગમ અને અનુમાનનું મેદલું થાય છે. તેમા લૌકિક પ્રત્યક્ષથી આ પ્રમાણે વિષયનું જ્ઞાન તો થતું જ નથી કેમકે ઇન્દ્રિયથી મનિદ્રુષ્ટને ધ્યેય વિષય હોય તેનું જ્ઞાન લૌકિક પ્રત્યક્ષથી થઇ શકેછે. જે વિપ્રકૃષ્ટ વિષય છે, વા અતીત વિષય છે તથા જે સૂક્ષ્મ છે તેનું એ પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન થતું નથી. તેથી પુરુષ વા પ્રકૃતિ વા શુદ્ધિમય વગેરે સૂક્ષ્મ પદાર્થોનું એ લૌકિક પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન થતું થતું નથી લૌકિક પ્રત્યક્ષ વ્યાપ્ત નથી આપતું તેમાટે સામ્યકારિકામા કહ્યું છે કે—

અતિદૂરાત્મામીપ્વાદિન્દ્રિયપાતાન્મનોઽનવસ્થાનાત્ ।

મૌલમ્યાદ્ જ્યવધાનાદમિમવાન્તમાનાભિહારણ ॥૫૦॥

અતિ દૂર હોવાથી, અતિ સમીપ હોવાથી, ઇન્દ્રિયનો ધાત થવાથી, મનની અનવસ્થિતિથી, વિષયની સૂક્ષ્મતાથી, વ્યવધાનથી, અભિભવથી, અને સમાનાભિહારવગેરેથી લૌકિક પ્રત્યક્ષ મર્વ ધણે વ્યાપ્તું નથી. જે પદાર્થ અતિ દૂર હોયછે તેનું પ્રત્યક્ષ આપણને થતું નથી જેમકે આકાશમાં બહુ ઊંચે ઉડી ગયેલા પક્ષીનું

આખમાં આગ્રેલી મેમ વગેરે અત્યંત સમીપ હોવાથી લૌકિક પ્રત્યક્ષના વિષય નથી.

જે માનસ અપમ, બહિર વગેરે દેખાછે તેના ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોનો ધાત થવાથી તેને લૌકિક પ્રત્યક્ષથી તત્ તત્ ઇન્દ્રિયથી જાણનાં ટક, શબ્દ વગેરેનો શ્રેષ્ઠ જ્ઞેય નથી.

ચુદ્ધત શૂર ચદેવા માણુમને પેળાના શરીરપર પડેલા ધાનું જ્ઞાન થતું નથી કેમકે તેનું મન અન્ય સ્થળે વ્યાપ્ત છે અર્થાત્ મનનું અનવસ્થાન છે

પરમાર્થનાંદ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી લૌકિક પ્રત્યક્ષથી જણાતા નથી. બિનિપાછળ પડેલા પદ્યોનું પ્રત્યક્ષ, વ્યવધાનને લીધે થતું નથી.

અત્યંત તેજસ્વી પદ્યાર્થના તેજથી ચક્ષુચિન્દ્રિય અભિભવ પામે છે ત્યારે રૂપનું જ્ઞાન કરવા અસમર્થ થાય છે.

દુધમિશ્રિત જલમાં દુધનું અથવા સાગરમાં પડેલા જલબિંદુનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સમાનાભિહારને (સમાતીયમાં મેલન) લીધે થતું નથી.

આ વગેરે અનેક હેતુથી લૌકિક પ્રત્યક્ષથી બહુ જ થોડાં વિષયનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. આથી એ તો સિદ્ધ થાય છે કે લૌકિક પ્રત્યક્ષથી આ મુખ્ય અને ગૌણ બંને પ્રકારની કલતંબરા પ્રમા વિવેકશક્તિ છે કેમકે એના વિષયરૂપ પ્રકૃતિપુરુષવગેરેનું લૌકિક પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાન થતું નથી.

આ રથજે એ શંકા થાય છે કેવલપિ પ્રકૃતિ, પુરુષવગેરે સૂક્ષ્મ, અવહિત, વિપ્રકૃષ્ટ પદ્યો લૌકિક પ્રત્યક્ષના વિષય નથી તેથી આ પ્રમા લૌકિક પ્રત્યક્ષથી જાણે વિવેકશક્તિ હોય તથાપિ આગમ અને અનુમાનથી એ સર્વ વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે તેથી એ પ્રમાથી અધિક શું ? એનો ઉત્તર સૂત્રકાર આ સૂત્રથી આપે છે.

અત્તાનુમાનપ્રત્યાગ્યામ્-શ્રુતપ્રમા એટલે આગમપ્રમાણ, અનુમાનપ્રમા એટલે અનુમાન પ્રમાણ. એ બંને પ્રમાથી.

અન્યવિવચા-અન્ય વિષયવાળી આ પ્રમા છે. કેમકે—

વિશેષાર્થકાદ્-વિશેષને અર્થ (વિષય) કરનાર છે. (અર્થ એટલે વિષય.)

આ સૂત્રથી એ ઉત્તર આપ્યો કે આ પ્રમા આગમ અને અનુમાન પ્રમાથી બિન્ન વિષયવાળી છે કેમકે એનો વિષય વિશેષ છે. આગમ તથા અનુમાનપ્રમા સામાન્યવિષયક છે એટલે ભતિ માત્રનું જ્ઞાન આપનાર છે, કેમ તત્ તત્ વ્યક્તિગત વિશેષને બામમાન કરતી નથી. અને આ પ્રમાથી તો વ્યક્તિગત સખસ વિશેષોનું જ્ઞાનમકલત્ જ્ઞાન થાય છે. આં આગમપ્રમા અથવા શબ્દપ્રમાણ સામાન્યને જ બામમાન કરે છે કેમકે આગમપ્રમા શબ્દથી ઉપમ થાય છે તેથી શબ્દ ને અર્થમાં સદ્વિનિયમો હોય તે જ અર્થને એ વિધાય કરે. શબ્દનો મકેત એ વ્યક્તિમાં હોય તો તો એ શબ્દથી થતી આગમપ્રમા વ્યક્તિરૂપ વિશેષ અર્થને વિધાય કરે. પણ તેમ તો નથી. શબ્દનો સદ્વિનિયમો માનવો થતો નથી, કારણ કે તેમ કદવાથી આત્મિક અને અભિમાર એ હોયો આપે છે. એ તો ૧૫૪ છે

કે જે અર્થમાં શબ્દ સંકેતિત થયો હોય તે જ અર્થનું તે શબ્દથી જ્ઞાન થાય. તેથી જો શબ્દનો ગાયરૂપ કોઈ અમુક વ્યક્તિપર સંકેત લઈએ તો એ શબ્દથી તે જ ગાયનું જ્ઞાન થાય. તેથી સમગ્ર ગાયોનું જ્ઞાન થવા પ્રત્યેક ગાયપર સંકેત કરવો જોઈએ પણ તેમ થાય એમ નથી. કેમકે અતીત, અનાગત તથા વર્તમાન ગાયો અનંત છે. જૂત ગાયો તથા ભવિષ્યત ગાયો અપ્રત્યક્ષ હોવાથી તે સર્વમાં તથા, વર્તમાન ગાયોમાંથી જે અપ્રત્યક્ષ હોય તે સર્વમાં સંકેત કરી શકાય એમ નથી. એટલે વ્યક્તિના આનંત્યને લીધે સર્વપર સંકેત થઈ શકે જ નહિ. તેથી આનંતરૂપ હોયને લીધે વ્યક્તિરૂપ વિશેષ અર્થપર શબ્દસંકેત માનવી અનુચિત છે. જો એ હોયતો પરિહાર કરવા એમ લઈએ કે જેટલી ગાયો પ્રસન્ન હોય તેટલીપર સંકેત કરવો પણ એ પણ યોગ્ય નથી, કેમકે એમ સેવામાં વ્યભિચાર હોય આવે છે. જ્યારે અમુક સંખ્ય ગાયપર સંકેત કર્યો, ત્યારે તે સંકેતિત વ્યક્તિથી અન્ય વ્યક્તિને ગાય નહિ કહેવાય અને ગાય અનંત હોવામાં સર્વ સંકેતિત કરાયેલી નથી તેમાં એમ કરવાથી જે વસ્તુતઃ ગાય છે તેને અગાય કહેવાનો ભ્રમંગ આવે એટલે જ્યાં ગોત્વરૂપ કારણ છે ત્યાં એ જગા ગાય એ બીજાકારરૂપ કાર્યનો અભાવ થાય અર્થાત્ વ્યભિચાર પ્રાપ્ત થાય. એ અટકાવવાને જો એમ લઈએ કે તે સંકેત નહિ કરાયેલી ગાયોને પણ ગાયો કહેવી તો તેમ પણ વ્યભિચાર આવેલે કેમકે સંકેતરૂપ કારણ નહિ જગા ગાય એ વ્યવહારરૂપ કાર્ય થવાનું. તેમ જ જ્યારે સંકેતવિના જૂત, ભાવિ ગોત્વરાગી વ્યક્તિઓને ગાય કહીએ તો તે જ પ્રમાણે અશ્વત્થ, મહિષત્વરાગી વ્યક્તિઓને પણ ગાય કહેવી પ્રાપ્ત થાય. તેથી સર્વથા આનંસ અને વ્યભિચાર એ હોયથી આ મત દૂષિત છે. તેથી શબ્દનો સંકેત જાતિમાત્ર પર અથવા જાતિ, યુજ, ક્રિયા અને સંજ્ઞાપર ચઢવું કરવો કલ્પિત છે, વ્યક્તિપર નહિ લોકોમાં પણ જાતિ વગેરેપર જ સંકેતનું ચઢવું થાય છે કેમકે જો વ્યક્તિપર થતું હોય તો એ શબ્દનું મગ્ધાથી વિશેષનું જ્ઞાન પણ થઈ જાય તેથી પછી વિશેષપ્રેતિ સંશયાર્થ ન થવા જોઈએ. પણ તેમ થાય છે દૃષ્ટાન્તરૂપે નદીતીરે પાંચ ફલ છે એ વાક્યમાંના ફલ શબ્દથી ફલસામાન્યનું જ્ઞાન માત્ર થાયલે પણ તે સેના ફલ છે, ફેટલાં મોટાં છે, કેવાં રૂપવાળાં છે વગેરે વિશેષનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી શબ્દનો સંકેત સામાન્યમાત્રપર છે એ સિદ્ધ થાયલે, અને તેથી એ શબ્દ-

ચી યતી આગમપ્રજ્ઞા-પણુ સામાન્યમાત્રને બોધન- કરેછે, એ પણ સિદ્ધ થાય છે.

અનુમાનપ્રજ્ઞા પણ સામાન્યમાત્રને વિષય કરેછે, કેમકે ધૂમ-દર્શનથી નદિત્વસામાન્યવાળા પદાર્થમાત્રનું જ્ઞાન થાયછે, પણ ત-નસ્ય નદિત્વ્યંકિતત્વં નથી થતું એ તો પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી મવા ઢીએ. તેથી આગમ અને અનુમાનપ્રજ્ઞા સામાન્યમાત્રને વિષ-ય કરનાર છે એ સિદ્ધ થાયછે. અને ઉક્ત યોગજન્યપ્રજ્ઞાઓ પ્રત્યક્ષ-પ હોવાથી અશેષ વિશેષને બાસમાન કરેછે તેથી એ પ્રજ્ઞાઓનો વિશેષરૂપ પદાર્થ વિષય હોવાથી એ પ્રજ્ઞા અત્યંતમાનપ્રજ્ઞાથી વિ-લક્ષણુ છે. અને વિષરૂપ, અતીત અનાગતને પણ વિષય કરેછે, તેથી લૌકિક પ્રત્યક્ષથી પણ વિલક્ષણુ છે. તેથી એ પ્રજ્ઞા સમય લૌકિક પ્રજ્ઞાથી વિ-લક્ષણુ છે એ સિદ્ધ થાયછે.

આ પ્રજ્ઞામાં એ શંકા થાયછે કે જે અતીત પદાર્થ છે તે નાશ પામી ગયો છે, જે અનાગત છે તે વિચમાન નથી, તેમ જ જે વિષરૂપાદિ છે તે ઇન્દ્રિયસાધે સંનિરૂપ નથી તો એ સર્વતુ પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઈ શકે? એનો ઉત્તર એ કે આ સાક્ષમાં સતકાર્યવાદ માન્યો છે તેથી જે પદાર્થ અતીત છે તે પણ વસ્તુરૂપે તો વિદ્યમા-ન જ છે, તેમ જ જે અનાગત છે તે પણ વસ્તુરૂપે વિદ્યમાન છે. તેથી તે પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ યવામાં કશે દોષ નથી. તેમ જ બાહ્યું જે કણુ કે ઇન્દ્રિયસાધે વિષરૂપ પદાર્થ સંનિરૂપ નદિ હોવાથી પ્રત્યક્ષના વિષય યવા ઘટતા નથી એ પણ અયોગ્ય છે કેમકે પ્રત્ય-ક્ષ યવામાં ઇન્દ્રિયની સર્વ સ્થળે આવશ્યકતા નથી. બુદ્ધિસત્ત્વ જાતે સંપૂર્ણ પદાર્થનું ગ્રહણ કરવા સમર્થ છે, તોપણ અભ્યાસદશામાં ર-જસ્ તમસરૂપ મગ્નથી યસ્ત મયેક્ષુ હોવાથી તેમ કરી યક્ષુ નથી. પણ ઇન્દ્રિયસાદિલની અપેક્ષા રાખી કેટલાક વિષયનો જ માત્ર સા-ક્ષાત્કાર કરાવેછે. જ્યારે સમાધિથી રમેશ્ચ. તથા નમોગ્યરૂપ મળ દૂર થાયછે ત્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ પોતાના શુદ્ધ પ્રકાશસ્વરૂપે પ્રકાશીછે અને યુગપત્ ધ્યેયગત અશેષ વિશેષનો સાક્ષાત્કાર કરાવેછે. તેથી સમા-ધિપ્રજ્ઞા વિષરૂપાદિ વિશેષને પણ બાસમાન કરેછે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રજ્ઞાથી ચિત્તમાં સંસ્કાર, પડેછે. એ સંસ્કારથી પુનઃ પ્રજ્ઞા, તેથી પુનઃ સંસ્કાર એમ સંપ્રજાતપ્રજ્ઞાત્મક ચાલેછે. એ પ્ર-જ્ઞાત્મકથી શું રૂપ થાયછે તે પ્રતિપાદન કરવા કહેછે કે—

તજ્જઃ સંસ્કારોઽન્યસંસ્કારપ્રતિબન્ધો ॥ ૫૦ ॥

સૂત્રાર્થઃ—અપ્રજ્ઞાત પ્રજ્ઞાથી થયેલો મંત્રકાર વ્યુત્થાનના મંત્ર સંસ્કારોનો પ્રતિબંધ કરે છે.

તજ્જઃ મસ્કારઃ—તેનાથી થયેલો મંત્રકાર. તન્ શબ્દથી ૪૮ આ સૂત્રમાં કહેલી ઝગભરા પ્રજ્ઞાનો પરામર્શ કરાય છે, અને તેમાં પશુ મુખ્ય ઝગભરાનો, કેમકે જાણુર્થમાં જે ઝગભરા પ્રજ્ઞા છે તેનાથી પડેલો સંસ્કાર વ્યુત્થાન દ્વારા અવિદ્યાદિ સંસ્કારોનો પ્રતિબંધ કરનાર નથી. તેથી તજ્જઃ એટલે ઝગભરાથી પડેલો સંસ્કાર.

અન્યમસ્કારઃ—અન્ય મંત્રકારનો પ્રતિબંધ કરનાર છે અને એ પદથી વ્યુત્થાનનું અદબુ થાય છે સમાધિપ્રારબ્ધ પણ સમાધિની આપેલાથી વ્યુત્થાન જ હોવાથી વ્યુત્થાનમાં આવી નથી.

મસ્કાર એટલે અનુદબુત દ્વારા રહેલી શક્તિઓ જે મંત્રકારો ઉદ્ભૂત થઈ ગયા છે તેનો તે પ્રતિબંધ થતો જ નથી કેમકે પ્રતિબંધ કરેલો એટલે ઉદ્ભૂત થવાનું સામર્થ્ય લઈ લેવું તે. તેથી અન્યમસ્કાર એટલે સમાધિપ્રારબ્ધવિત વ્યુત્થાન દ્વારા અવિદ્યાદિ મંત્રકારોનો પ્રતિબંધ કરનાર છે એટલે તેમનું ઉદ્ભૂત થવાનું સામર્થ્ય લઈ લે છે.

આ સૂત્રથી એ કત્તુ કે ઝગભરાપ્રજ્ઞાની ૫૨ પરાથી પડેલા મંત્રકારો વ્યુત્થાનમંત્રકારોનો પ્રતિબંધ કરે છે એટલે વ્યુત્થાન સંસ્કારોનો બાધ થવાથી વ્યુત્થાનના પ્રત્યેક યત્ના નથી વ્યુત્થાનના પ્રત્યેકોનો અભાવ થવાથી વ્યુત્થાનનો અભાવ થાય છે વ્યુત્થાનનો અભાવ થવાથી સમાધિ ના નિરોધ જન્મે રહે છે. તેથી સમાધિપ્રજ્ઞા થાય છે, સમાધિપ્રજ્ઞાથી પ્રજ્ઞાસંસ્કાર પડે છે. તે સંસ્કારથી પૂર્વ પૂર્વ પ્રજ્ઞાથી પડેલો મંત્રકાર દૃઢ થાય છે. દૃઢ થયેલા તે મંત્રકારથી વ્યુત્થાનમંત્રકારોનો બાધ થાય છે તેથી પુનઃ પરિણામે સમાધિપ્રજ્ઞા બની રહે છે. એમ કેટલોક કાળ થયા કરે છે અર્થ એ થકા થાય છે કે વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો સમાધિપ્રજ્ઞાના ઉદયથી બાધ થઈ શકે એમ છે તે પછી એ પ્રજ્ઞાપરંપરાની ગું આવશ્યકતા છે એનો હિતર એ કે જે અવિદ્યા છે તે આ પ્રજ્ઞાની સાક્ષાત્ વિરોધી હોવાથી તેનો નો આ પ્રજ્ઞાના ઉદયમંત્રથી બાધ થાય છે. પણ તેટલામાત્રથી વ્યુત્થાનસંસ્કારમાત્રનો બાધ થતો નથી. એ એક વખત એ પ્રજ્ઞાના મંત્રકારથી સમગ્ર વ્યુત્થાનસંસ્કારોનો બાધ થતો હોય તો શક્તિ-

મા પુન પુન વ્યુત્થાનનું જે વર્ણન કર્યું છે તે અમગન કરે તે થી લોહસ્થિતિ બેતા એ પ્રજાના ઉદય માત્રથી અમય વ્યુત્થાનમ સ્કારોનો બાધ થતો નથી પણ માત્ર અનિધાનો બાવ થાય છે ત આ અન્ય મંત્રકારોની તનુતા થાય છે જેમ જેમ એ પ્રજાના મસ્કારો દૃઢ થતા જાય છે તેમ તેમ વ્યુત્થાનમ મ્મરો અધિક અધિક તનુ થતા જાય છે. તેથી પ્રજાપર પગથી જેમ જેમ પ્રજાન નકારો દૃઢ થાય છે તેમ તેમ વ્યુત્થાનમ સ્કારોનો બાધ કરી રહે છે, એ સિદ્ધ થાય છે.

આદિ બીજે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે બધાં સંવ્રજાતયોગથી થયેલી પ્રજાની પંપરાથી ચિત્તમા સંસ્કારો પડ્યા કરે છે સારે ચિત્ત દેવ ને નહિ પામવાનું, કેમકે સસ્કારવાળું હોવાથી આધનાર છે અર્થાત્ આ અપ્રજાતયોગ પશુ ચિત્તની આધિકારતાને પમાડનાર છે એ નો ઉત્તર એ કે સમાધિપ્રજાનો મંત્રકાર પ્રજાપંપરાથી પોને દૃઢ અન્ય મંત્રકારમાનો દાઢ કરે છે તથા પોને પાશુ પંડેનામને ચિત્તમા ઉત્પન્ન કરી જમે છે નેથી એ પ્રજાન નકારની પરપરા ચિત્ત ને આધિકાર કરનાર નથી પણ ચિત્તની આધિકારતાની નિરોધી છે

આ પ્રમાણે આ મૂત્રોથી અપ્રજાત યોગનું રૂપ પ્રતિપાદન કર્યું હવે અમ પ્રજાત યોગનું રૂપ પ્રતિપાદન કરવું અવશિષ્ટ છે તે હવના તથા ઉક્ત પ્રજામંત્રકાર પોતાની દૃઢ મિદ્ધિ થવાથી પંડેરાગ્યદાગ શમી જાય છે નેથી ચિત્તની આધિકારતા રદતી નથી એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે—

તસ્યાગ્નિ નિગોત્રે સર્વનિરોધાન્ નિર્વીજઃ સમાપ્તિઃ ॥૫૧॥

સૂત્રાર્થ —તેનો પખ નિરોધ થવાથી સર્વનો નિરોધ થયે નેથી નિર્વીજ સમાપ્તિ થાય છે

તસ્યાગ્નિ એટલે પ્રજાથી પડેલા મંત્રકારને પણ અગ્નિ શબ્દ થી પ્રજાનો અમુચ્ચય થાય છે તેથી તસ્યાગ્નિ એટલે સપ્રજાતયોગ તથા તેનો મસ્કાર એ જ નેના

નિગોત્ર=નિરોધ થવાથી

મર્વનિરોધાન્=મુચ્ચાન પ્રત્યય, વ્યુત્થાન મસ્કાર, સમાપ્તિવાર અપ્રત્ય નેના સંસ્કાર, સંવ્રજાતપ્રજા તથા નેનો સસ્કારને મર્તો નિરોધ થઈ ગયેનો દોવાથી

નિર્વીજ સમાપ્તિ નિર્વીજ સમાપ્તિ થાય છે બીજા એટલે અવિદ્યામસ્કાર તથા રૂપસસ્કાર એ જ નેનો દાઢ જેમા છે ને

નિર્જાન મર્મીકનો આ સ્થાને નિરોધ એ અર્થ છે

આ સત્યથી એ કષ્ટ કે અપ્રજ્ઞાતપ્રજ્ઞા તમા તેનો સંસ્કાર જે કેવોક કામમુખી મતાનરૂપે પ્રવર્તતા હતા તેનો પણ જ્યારે પર વેરાઅનુસાર નિરોધ થાય છે ત્યારે વૃત્તિમાનનો નિરોધ થયેલો હોવા થી જ્ઞાન, જ્ઞાન અને નેપથી શૂન એવો અમ પ્રજ્ઞાતયોગ જેને અન્ય જાત્રોમા નિર્વિકલ્પક અમાધિ પણ મળી છે તે થાય છે નિર્વિકલ્પક અમાધિનું પણ અન્ય જાત્રોમા જે વિનાગે રંગુન કરતુ જે લેવાથી જે અનુભવ-ધ્યાનરૂપ નિર્વિકલ્પક સમાધિ કહ્યા છે તેને જ આ સ્થાને અમ પ્રજ્ઞાતયોગ મુખ્યત્વે કરી કહ્યા છે જે અદ્વૈતમા દનારૂપ નિર્વિકલ્પક અમાધિ છે તેમા દૃષ્ટિનો સ્પર્શ હોય છે અ તે આ અમ પ્રજ્ઞાતમા વિવેકવ્યાપ્તિરૂપ પ્રત્યક્ષે પણ અન મુક્તિ રૂપ પદ્મરાગ થયેલો હોવાથી તે પણ ગમી મોની હોય છે અર્થાત્ અર્થ વૃત્તિનો નિરોધ હોય છે અમ પ્રજ્ઞાત યોગ અરિયા તથા અમમ દુષ્કર્મના અમાર નાર તારાથી નિર્મલ છે

અદિ પણ એ યા શબ્દને જેડો ૧ ૨ ૩ ૪ અમ પ્રજ્ઞાતને રિરે સ પ્રજ્ઞાતમા માત્રનો નિરોધ થાય છે પણ પ્રત્યક્ષ પડેના મન્મથ તે માન તનુ થતા જાય છે અને ક્રમે રી મ પ ન નુન તે પામેના એ પણ પાંચામે ૮૦૨ થઈ જાય છે તેથી બીજનો અથ અરિયા જડો ત્યારે પ્રાથમિક અસ પ્રજ્ઞાતથી તે અમ અન પ્રજ્ઞાતપર્યન્ત સત નિર્જાન છે પણ બીજનો અર્થ સન્કાર લગ્ન એ ત્યારે ૧ ૨ ૩ ૪ અમ પ્રજ્ઞાતમા ગામ નિર્જાન છે અને ચરમ અમ પ્રજ્ઞાત કે જેનાથી પછી અત વા પરત હિતાન થતું જ નથી તેમ મન્મથમાત્રનો દાદ થયેલો હોવાથી તે મુખ્ય નિર્જાન છે

વાદિ એ કષ્ટ કે અમ પ્રજ્ઞાતપરપરાથી દૃઢ થયેલો નિરોધ સન્કાર નકાબરા પ્રજ્ઞાત મસ્કારનો પણ દાદ કરે છે તેમા જે શા થાય છે પ્રથમ તો અસ પ્રજ્ઞાત પાંચ પગની રી આરસ્યના છે અર્થાત્ એકા અનુષ્ટિત અમ પ્રજ્ઞાતથી સન્કાર માનનો દાદ થતો નથી એમા શુ પ્રમાણ છે ? અને બીજી તો એ કે અસ પ્રજ્ઞાતપર પરાથી પડેના નિરોધમન્મથથી અથ મન્મથનો ખાસ થાય તો પણ ચિત્ત અને નિરોધસન્કારસંદિગ રહેતુ હોવાથી ચરમ અસ પ્રજ્ઞાતનિને પણ સન્કારરૂપ બીજના અથમા નિર્જાન અનસ્થાવા

જી' નહિ કહેવાય. એ બંનેના ઉત્તર આ પ્રમાણે:—

અસંપ્રગાતની પરપરા અવસ્થા માનવી જોઇએ, કેમકે જો એ-
કદા થયેલા અસંપ્રગાત સમાધિથી પ્રગાઠૃતસંસ્કારસહિત સકલ સં-
સ્કારોનો દાહ થતો હોય તો એ સમાધિથી પુનઃ વ્યુત્પાન થવું ન
જોઇએ, કેમકે વ્યુત્પાનસંસ્કાર માત્રનો દાહ થયેલો છે. પણ તેમ
નો છે નહિ. શાસ્ત્રમાંથી અનેક દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે કે જેમાં
અસંપ્રગાતથી પુનઃ વ્યુત્પાન થયેલું કહેલું છે. ત્રીયોગવાસિષ્ઠમાંના
કથાવૃત્તાન્તમાં કથા નિરોધસમાધિથી વ્યુત્થિત, યર્થ એકાન્તમાં રિં કરે-
મિ ક્વ ગચ્છામિ કિં સુક્ષ્મામિ સ્વજામિ કિમ્ । આત્મના પૂરિતે વિષ્મં મ-
હાકલાત્મના યથા । મારે શું કરવું, ક્યાં જવું, શું લેવું, શું
ત્યજવું—કંઈ જ નહિ. નરણુ કે જેમ પ્રવચનમયે આ સંપૂર્ણ વિષય
પ્રત્યેષાધિથી જાણ ન ; દેખાય છે તેમ આ સંપૂર્ણ વિષય મા-
રા સ્વરૂપથી બરેલું છે—ઇત્યાદિ વિચારોને કરતા હવા એ
પ્રમાણે કાલું છે તેમ જ શિખિન્દ્રજ અને ચૂડાસાના વૃત્તાન્તમાં શિ-
ખિન્દ્રજ ત્રણ વર્ષપર્યન્ત નિરોધસમાધિમાં રહ્યા પછી વ્યુ-
ત્થિત થતા હવા. શ્રી પ્રહ્લાદ પાંચ દાનર વર્ષપર્યન્ત નિરોધસ-
માધિમાં સ્થિત થયા હતા વગેરે પ્રતિષાદન પણ જોવામાં
આવે છે, તેવા એ સિદ્ધ થાય છે કે એકદા થયેલા અ-
સંપ્રગાત યોગથી પ્રગાઠૃતસંસ્કારસહિત સકલ વ્યુત્પાનસંસ્કારોનો આધ
થતો નથી. તેથી તેનો નિઃશય બાધ કરવા પરવેશગમનું તીવ્રતમ અ-
નુષ્ઠાન તથા અસંપ્રગાતની પરપરા જરૂરનાં છે. જો એ યોગી મ-
હાત્મા એમ નથી કરતા તો શરીર તથા અંગકરણના નિર્માદક સંસ્કારો
નો આધ નહિ થયેલો હોવાથી તે દેહના અંતમુખી તેમને જગનમાં
રહેલું પડે છે. અને શરીર છુટ્ટે કેવલ પદને પામી સ્વરૂપમાં મમે છે.

બીજું જે મધુ કે પ્રગાઠૃતસંસ્કારસહિત અશય વ્યુત્પાનસંસ્કારોનો
આધ થાય તોપણ ચિત્તમાં નિરોધસંસ્કાર હોવાથી ચિત્તની સાચિ-
કારતા જેમની તેમ રહેવાની. પણ એમ નથી. એ નિરોધસંસ્કારો
ચિત્તની માધિકારતાને ઉપજવનાર નથી પણ એના વિરોધી છે. તે-
થી ત્યાંથી એ નિરોધસંસ્કારોના વિગત વિગત છે ત્યાંથી જ
એ રહે છે, તેનો અભાવ થવાથી પોતે પણ સમી જાય છે જેમ કા-
ળને બાળવાને મહત્ત થયેલો વદ્ધિ ને કાળને બાળવા પછી વિવચિ-
નાનો થવાથી પોતે ઉપશમ દશને પામે છે તથા જેમ સુષર્મનો
મગ કાદવાને નાંખે તે સીતક મુરવેના મગને બાળે રહે છે કે તરવ

પોતે પણ દમ્બ યદ્ જન્ય છે તેમ પ્રગાસરંકારસહિત અસેષ બુદ્ધિ
નસંસ્કારોનો આ નિરોધમંસ્કાર દાહ કરી રહે છે કે તરત પોતે
પણ સમી જન્ય છે. એટલે પ્રગાસરંકારસહિત સમય બુદ્ધિધાનમંસ્કાર
દમ્બ યદ્ ગમા એટલે ચિત્તની સ્થિતિમાં હેતુરૂપ ભોગ તથા વિવેક-
ખ્યાતિના સંસ્કારોનો અભાવ થયો તેથી ચિત્તની ચિત્તરૂપે સ્થિતિ થ-
વામાં કોઈ પણ કારણ નહિ રહેવાથી ચિત્ત પોતાના કારણમાં આત્મ-
તિક લયને પામી જન્ય છે. એથી ચરમ અમં પ્રગાતથી બુદ્ધિધાન ન-
હિ થતું હોવાથી એ સર્વથા નિર્બાળ અવસ્થા છે.

આ પ્રમાણે ચરમ અસં પ્રગાતથી રક્ષા થયેલા ચિત્તનો સ્વકારણ-
માં આત્મલિક લય થાય છે તેથી બુદ્ધિસત્ત્વ (ચિત્ત) ના અભાવે
તેમાં ચિત્તનું (પુરુષનું) પ્રતિબિંબ પડતું નથી તેથી ચિનિશકિત
ચુરૂપ સ્વરૂપપ્રતિબાને પામ્યો, તથા વસ્તુતઃ પ્રતિબિંબથી થયેલા
અભિમાનીમાં રહેલા પણ અવિદ્યાથી પોતામાં આરોપાના દુ ખમાં
નથી રહિત થયો એમ શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે. આ ત્રિવિધ દુ ખના
આત્મલિક લયરૂપ મોક્ષ વસ્તુચિત્તિ જોવા તો ચિત્તનો જ છે, ક્રિદ-
સ્ય પુરુષનો નથી સાખ્ય મુત્રમાં પણ ચાત્માત્ર નતુ તત્ત્વ ચિત્તસ્ય
તે પુરુષમાં બધ કહેવામાત્ર છે, વાસ્તવિક નથી કેમકે વસ્તુતઃ
તો એ ચિત્તમાં રહ્યો છે ઇત્યાદિ મુત્રથી બધ ચિત્તનાર્થ જ કહ્યો છે.
તથાપિ અવિદ્યાથી જડાત્ પુરુષમાં એ બધનો આરોપ કરવામાં આ-
ને છે તેથી ચિત્તરૂપ ઉપાનિ નિવૃત્ત થયે પુરુષમાથી બધ નિવૃત્ત થ-
યો એમ શાસ્ત્રમાં કહેવાય છે.

આ બે મુત્રથી શ્રી પતંજલિ બચવાને આ પ્રમાણે બંને પ્રકારના
યોગનું અસાધારણ ફલ એ કલ્પે કે કેવલ તત્ત્વજ્ઞાનથી અમાધ્ય ક્વરૂપ
જે આશુ રિદેહકૈવલ્યની પ્રાપ્તિ તે આ બંને પ્રકારના યોગથી થાય
છે તત્ત્વજ્ઞાનથી સંચિત કર્મોનો નાશ તથા કિયમાણ કર્મોનો અપસેષ
થાય છે પણ શરીર તથા અત કરણની નિયતિમાં હેતુરૂપ પ્રારબ્ધ
અવશેષ રહે છે. જ્ઞાનરિવચક શ્રુતિ સ્પષ્ટ કહે છે કે તત્ત્વ તાવદન ચિર યા-
મન્ન નિમોલ્લેષ્ય મમત્ત્વે એ તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને દેહવત્તાત થાય
ત્વાંસુધી રિદેહકૈવલ્યમાં નિવળ છે; એ થયાથી પોતે રિ-
દેહકૈવલ્યને પામે છે. આ બંને પ્રકારના યોગની સિદ્ધિથી મા-
રન્ત્વ કર્મોનો પણ નાશ કરી શકાય છે અને તેથી ઇચ્છાના આ-
વે તે હજી રિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. અર્ધિ પ્રારબ્ધ કર્મ અર્ધ-
શુદ્ધ થયાં તેથી તેનો નાશ નહિ થાય એ કહેતું યોગ્ય નથી. કેમકે
જે અર્ધશુદ્ધ કર્મોનો નાશ કરનાર ઉપાય નથી તેનો જ માત્ર નાશ

નહિ ચાય પણ કાળે કરી બોગથી હાથ કરવો પડે છે. જે અર્ધબુદ્ધ કર્મોનો શાસ્ત્રમાં ઉપાય 'હો' છે તે સર્વ કર્મોનો તે ઉપાયના અનુષ્ઠાનથી નાશ થવો જ જોઈએ. જો સર્વ અર્ધબુદ્ધ કર્મોનો બોગમાનથી જ નાશ થતો હોય તો 'શૃદ્ધસાન્તિ વગેરે પ્રાપ્તિ કર્મનું' બોધન કરનાર શાસ્ત્ર અસંગત હરે. શાસ્ત્ર કહે છે કે, જે માણસને અમુક અમુક રોગ થયો હોય તો તે પૂર્વે કરાયેલા અમુક ગતના કર્મનું ફલ છે એમ જાણવું તથા તેનો હાથ કરવો, અમુક પ્રાપ્તિ કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. અર્ધિ' ત્યાંથી રોગ થયો ત્યાંથી તે રોગફલક કર્મ અર્ધબુદ્ધ થવું. છતાં તેનો નાશ સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્ર કહે છે તે જ પ્રમાણે શરીર તથા ચિત્તની રિચિતિમાં હેતુરૂપ જે પ્રારબ્ધરૂપ અર્ધબુદ્ધ કર્મો તેનો પણ શાસ્ત્રવિહિન આ બે પ્રકારના યોગરૂપ ઉપાયના પૂર્ણ અનુષ્ઠાનથી તત્કાળ નાશ કરી શકાય એ યુક્તિમુક્ત જ છે. શ્રીવિષ્ણુપુરાણમાં યોગામિદગ્ધકર્મનયોઽચિત્તત્ત્વાદિ વચનથી સર્વ કર્મોનો તત્કાળ દાદ કરનાર દ્વિવિધ યોગરૂપ અમિ છે એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે, તેથી આ બે યોગનું આશુ વિરહકંપ્ય એ અસાધારણ ફલ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે આ પાદમાં આરબ કરાગેલા યોગશાસ્ત્રના વિષયરૂપ યોગનું લક્ષ્ય કહ્યું; ચિત્ત, શક્તિ અને નિરોધ એ પદોનું આખ્યાન કહ્યું તથા અભ્યાસ અને યોગવર્ણ્ય યોગના બે ઉપાયોનાં સ્વરૂપ તથા બેદનું પ્રતિપાદન કહ્યું. ત્યાર પછી સંપ્રગાત અને અસંપ્રગાત એવા યોગના બે વિભાગ પાડ્યા, એ બંનેના ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કહ્યું તથા પછી એના સુગમ ઉપાયરૂપે ઈશ્વરપ્રભુચાનુ, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, પ્રમાણ, પ્રમાણ તથા વાચક શબ્દના પ્રતિપાદનપૂર્વક કથન કહ્યું. ત્યાર પછી ચિત્તના વિશેષક, તેના સદગુણ પદ્યો તથા તેને દૂર કરવાના ઉપાયો કહ્યા. આ ચર્મ સ્વયં પછી અને દ્વિવિધ યોગનાં રહ્યોનું પ્રતિપાદન કહ્યું વગેરે કૃતમનિકારીઓ જે જે આશ્ચર્યક હતું એ સર્વે કરી બતાવ્યું.

યોગસ્યાર્થદાનેર્દેભી સદયે જ્ઞાનજ્ઞાનમ્ ।

યોગોપાયોઃ પ્રમેદાચ પારેઽર્થિગ્નજ્ઞાનકર્મણઃ ૧૪

॥ ॐ ॥

॥ श्री ॥

॥ द्वितीयપાદઃ ॥

પ્રથમ પાદમાં યોગનું ત્વચ્ચ, તેના ઉપાગ, તેનું ફલ તથા અનાન્તર વિભાગનું વર્ણન કર્યું. તોપણ એ પાદમાં જે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે ઉપાયોનું પ્રતિપાદન કર્યું તે ઉપાયો યોગારૂઢ નિવારણના સ્વરૂપના હોય છે એ સિદ્ધિ કરનાર છે કેમકે એ તેથી એને ક્રિયાયોગવગેરે થો

મુત્તમર પછી તૃતીયપાદમાં ત્રયમત્તરૂપ પૂર્વેષ્ય એ મુત્તમી અંયમ વિનાના અન્ય યોગાગને ના દિગ્ગંજ ન કહે છે શ્રીગચ્છપુરાણુદિ પદ્ય જ્ઞાત્રાસ્વાનવિધયો ન ચૈગસ્વ પ્રગ્રાધકા—આસન તથા સ્થાનવગેરેના નિમ્ને યોગના મા પ્રાત્ સાધક નથી—ઇલાદિ વાચ્યથી સમાહિત ચિત્તવાણાને અંયમ વિના અન્ય યોગાગની અપેક્ષા નથી એમ ન કહેકે તેથી અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય એ બે માનથી સમાહિત ચિત્તવાણાને યોગની નિદ્ધિ થાયછે, તોપણ જે બુદ્ધિચિત્ત ચિત્તવાણા છે તે સોઢાને એ બે ઉપાયો માત્રથી આથી થકે એમ નથી કારણ કે તે સોઢાને મુત્તમ શુદ્ધિના અન્ય ઉપાયો વધારામાં જોઈએ છે તેનું પ્રતિપાદન કરવા તથા પ્રમંગલશાત્ર અન્ય પદ્ય કહેવા આ અન્વયક માનપાદ ના મના તૃતીય પાદનો મધ્યકાર આરંભ કરે છે આ પ્રમાણે અધિ કરીએથી માવતનો બેદ થાય છે એ રાત્ર અન્ય ગાત્રામાં પદ્ય પ્રમિદ છે ગાત્રમાં કર્યું છે કે—આહરણામુનેયાગ ચમકારણમુચન । જાગાન્દ્રિય તત્ત્વેન જામ કારણમુચન । યોગારૂઢ નદિ થયેવાને માત્ર અશુદ્ધિ હાય કરનાર નિવારણેર આપનારૂપ છે અને યોગારૂઢ પતિને યોગની નિદ્ધિમાં જમ એ ન કારણ

આ પ્રમાણે હાવાથી બુદ્ધિચિત્ત ચિત્તવાણા, યોગને ઇચ્છનાર થેલાને આટલે ક્રિયાયોગનું પ્રતિપાદન અશક્ય કરે છે—

તપઃસમાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ ॥ ૧ ॥

મુત્તાર્થ—તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇન્દ્રિય-પ્રજિધાન એ ત્રણ યોગને મિદ્ધ કરાવનાર ક્રિયા હાવાથી ક્રિયાયોગ છે

પોતાના અધિકારમથાણેના જપથી આરંભ કરી અતિથપને ધ્યાન-જપ કરવા સામર્થ્ય મેળવવું તથા તેનો નિરંતર અભ્યાસ કરવો એ જ કર્તવ્ય છે.

એ જપ તેના અંગજૂત મંત્રનો અર્થ સમજીને કરવો વધારે સારો છે. કેમકે તેમ કરવાથી શબ્દરૂપિ ઉચ્ચારણમાં અને લક્ષણરૂપિ મંત્રાર્થમાં રોકાયછે. તેથી પરસ્પરની ઉપકારક થઈ અન્ય રૂપિઓને સ્ફુરવા દેતી નથી અર્થાત્ ધ્યાન જપની તિદ્ધિ વહેલી થાયછે. શ્રીહંદોગોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે કે ચરેવ વિચિત્રા કરોતિ તદેવ વીર્યવતરં. મક્ષતિઃ । જે મંત્રનો અર્થ જાણીને જપ કરાયછે તે જ જપ અધિક બળવાન થાયછે. તેથી સાધકે અર્થજ્ઞાનપૂર્વક મંત્રજપ વિધિપ્રમાણે કરવો. એ જપ યોગનો હેતુ છે; કારણ કે જામે હરી ધ્યાન જપ થાયક એટલે ચિત્તની એકાગ્રતા વધતી યોગ આવેછે. શ્રીમગવદ્ગીતામાં પણ ચક્ષુઃ કલ્પાન્તોઽસ્મિ એ વચનથી એ જ કહ્યું છે કે, સંપૂર્ણે ક્રિયામાં એજ જે યત્નરૂપ ક્રિયાઓ તે અર્થમાં પાણુ જપરૂપ યત્ન મારે સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ સર્વેથી અધિક છે. તેથી જપ એ ક્રિયા પણ યોગનો હેતુ છે તથા સર્વથી ઉત્તમ હેતુ છે એ શિદ્ધ થાયછે. મોક્ષસાધનનું મનન પણ એક પ્રકારે જપરૂપજ છે તેથી એને મારે પૃથક્ નિયમનની આરત્વકતા નહીં. એ એને સ્વાધ્યાય કહેછે.

ત્રીજી ક્રિયા તે ઈશ્વરપ્રબિધાન છે. દેહરસાગિવાન એટલે કર્મ-સંન્યાસ તથા હસ-સંન્યાસ. સર્વ કર્મોને પરમયુગ પરમાત્માવિરેશમર્પણ કરવાં તે કર્મસંન્યાસ છે અને હસની ઇચ્છા રાખ્યા વિના નિષ્કામ-પણે ધર્મ સમજીને (કર્તવ્ય સમજીને) અથવા ઈશ્વરમોત્સર્ગ કર્મો કરવાં તે હસસંન્યાસ છે. આ બંને પ્રકારનું ઈશ્વરમર્પણ અવસ્થા કર્તવ્ય છે. ત્યાં કર્મસંન્યાસ અવસ્થા કર્તવ્ય છે. એ વિશે શ્રીમગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—યદ્યોતિ યદગ્રમિ યદ્ગુહોતિ યદાગ્રમિ યતઃ । યદગ્રમિ યદગ્રમિ યદગ્રમિ યદગ્રમિ યદગ્રમિ । જે જ્ઞાં કરે, જે આપ, જે દોષ, જે દાન કરે, જે તપ કરે વગેરે જે જે કરે તે સર્વ દે કૃતિના પુત્ર । તું મને અર્પણ કરે કર્મોઃ કર્મોઃ અર્પણ કરવાં એટલે ‘જામીને વા આજબુવાં જે જે દુઃકરંજુ’ તે મન જે અંતર્યામિ બ્રહ્મવત્ । આપની પ્રેરણાથી તથા મનથી જ કરંજુ— એ પ્રકારનું વિનય કરી કર્મ કરવાં તે એ વિનયનો વિશેષ પ્રકાર ચોક્કસપણે આ બ્રહ્મને કર્મો યો કે—

મન્નગા દાયતે દેય મન્નગે મપ્રદાયતે ।

મન્નૈવ દાયતે ચેતિ મન્નાર્પગમિદ વરમ્ ॥

નાહ કતાં સર્વમેતદ્ મન્નૈવ કુરુને તપા ।

૧૮૮ મન્નાર્પણ પ્રાંક્તમૃષિભિસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥

ન્યારે દાનરૂપ ક્રિયા કરવામાં આવે ત્યારે એ દાન જલ્દ જ આપેછે, જમને જ આપેછે તથા જલ્દ પોતે જ અપાય છે; અર્થાત્ સર્વ જલ્દરૂપ જ છે તેથી હું કાંઈ કરતો નથી પણ જમ જ મરું કરેછે— એ પ્રકારનું ચિન્તન તે શ્રેષ્ઠ જ્ઞાપરણ છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે હું એ ક્રિયાનો કર્તા નથી પણ ઈશ્વર જ કર્તા છે, એ પ્રકારે સાધકે ચિન્તન કરવું તે કર્મસંન્યાસ છે.

૨૫મંન્યામં અવસ્ય કર્તવ્ય છે તેમાટે શ્રીમદ્ગદ્ગીતામા કર્મણ્યેનાધિશ્વરસ્તે મા કહેવું કર્તાવન । મા કર્મજલદેનુમૂર્તી સૈ સર્ગોઽસ્તુ કર્મણિ ॥ ઇત્યાદિ વચનથી કહ્યું છે કે કર્મથી અસંગ રહેવામાટે કર્મનું નિષ્કામપણે અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક છે

આ બંને પ્રકારનો સંન્યાસ વા ઈશ્વરાર્પણ તે ઈશ્વરપ્રણિધાન છે.

આ સુત્રમા આ ત્રણ ક્રિયાને યોગના હેતુરૂપ હોવાથી કર્મ-યોગ વા ક્રિયાયોગ કહ્યો છે અગર જો યમનિયમાદિમા આ ત્રણની સાથે અન્ય ક્રિયાઓ પણ કરી છે તથા તે મરું યોગના સાધનરૂપ છે નોપણ આ ત્રણે આ ત્રણને પૃથક્ પાડી ક્રિયાયોગ કહ્યો છે તેના એ કારણ છે (૧) આ પાદના આ સુત્રોનો જે મ ૧૫મ નાથક અધિકારી છે તેને માટે અન્ય ક્રિયાઓની ખાસ અગત્ય નથી અને (૨) અન્ય યમનિયમાદિની અપેક્ષા રાખ્યાવિના માત્ર આ ત્રણનું જ તીવ્રતાથી અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે તો તેથી પણ યોગની સિદ્ધિ થાય છે અને એ ત્રણસિવાય અન્ય યમનિયમાદિ ક્રિયાના અનુષ્ઠાનથી તેમ થતું નથી. તેથી મરું અદોષ છે

આ પ્રમાણે આ મુત્રથી ક્રિયાયોગનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ ક્રિયાઓ યોગની સિદ્ધિ કેવી રીતે કરાવે છે એ પ્રતિપાદન કરવું જરૂરનું છે. કારણ કે, એ ક્રિયાઓ જો યોગની સિદ્ધિમાં હેતુરૂપ નહિ હોય તો એને ક્રિયાયોગ નહિ કહેવાય. તેથી હવે એ પ્રતિપાદન કરે છે

સમાધિમાવનાર્યઃ ક્લેશતનૂકરણાર્યશ્ચ ॥ ૨ ॥

મૂળાર્ય — એ ક્રિયાયોગ એકામતાની સિદ્ધિ કરવામાટે તથા વક્ષ્યમાણ લક્ષણવાળા ક્લેશોને શિથિલ કરવામાટે છે.

સમાધિ૦ — એકામતાની ઉત્પત્તિ કરવામાટે

ક્લેશતનૂ૦ — આગળ કહેનામા આવતા ક્લેશોને શિથિલ કરવામાટે

આ મૂળથી એ કલ્પ કે એ ક્રિયાઓથી (૧) એકામતાની સિદ્ધિ થાય છે અને (૨) અવિદ્યાદિ ક્લેશો શિથિલ થાય છે એટલે શુષ્કઠન્ધનરત્ન થઈ જાય છે ત્યાં તપથી ઇન્દ્રિયો કુર્ચ્ચન થાય છે તેથી સ્વસ્વવિષયપ્રતિ બળવાન વેગથી દોડતી અટકે છે અને તેથી ચિત્તની વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરતી નથી તેમ જ તપથી સત્ત્વશુદ્ધિ થાય છે તથા પાપરૂપ વાસનાનો ક્ષય થાય છે અને છુલ્લિસત્ત્વ શુદ્ધ થવાથી ધ્યેય વિષયમા એકામ થાય છે તથા તદ્ગતાગૈર વિશેષને બાસમાન કરવા અમર્થ થાય છે આ રીતે તપ સમાધિસિદ્ધિમા કારણરૂપ છે

સ્વાધ્યાયરૂપ જપથી ઇશ્વરનો અનુમલ થાય છે તેથી પૂર્વે કે લાગ્રમાણે આશુ સમાધિસિદ્ધિ થાય છે તેમ જ સ્વાધ્યાયની ચાર ભૂમિકાતુ ગયા સૂત્રમા વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેમા મનોમય જ પધારણારૂપ છે અને ધ્યાનજપ ધ્યાનરૂપ છે ધ્યાનના પરિપાકથી સમાધિ થાય છે એ તો સ્પષ્ટ છે કેમકે ધ્યાનની પરિપાકઅવસ્થા એ જ સમાધિ છે આ પ્રમાણે સ્વાધ્યાયથી બે રીતે આશુ સમાધિસિદ્ધિ થાય છે

ઇશ્વરપ્રણિધાનથી ઇશ્વરનો અનુમલ થાય છે તેમ જ કર્મ નિષ્ક્રમપણે કરાતા હોવાથી તેમા નિષ્કલ થવાય છે ત્યારે પણ ચિત્ત વ્યગ્રતાને પામતુ નથી તથા દુઝોત્પત્તિદ્વારા ચિત્તપ્રસાદમા હાનિ થતી નથી તેથી આ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી ચિત્તપ્રસાદ બન્યો રહી પરિણામે સમાધિની સિદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તેમ જ ઇશ્વરાર્પણનો અવ્યાય થવાથી પ્રતિક્રિયાએ અસ્પૃહા બની રહેવાથી વૈરાગ્યની સિદ્ધિ થાય છે અને તેથી પણ પરિણામે સમાધિ સિદ્ધ થાય છે વળી એ ઇશ્વરાર્પણરૂપ સમપણુ વા આત્મનિવેદન બક્તિ સિદ્ધ થવાથી એના રૂપરૂપ પ્રેમનક્ષણુ બક્તિ પણુ યોગ વખતમા આનિ નોવને પામે છે તેથી ઇશ્વરતત્ત્વમા વૃત્તિ એકામ થાય છે આ વ એરે અનેક રીતે ઇશ્વરાર્પણુ સમાધિને ઉપજાવનાર છે થીમબી

નામા કચ્છુ છે કે-ચે તુ સર્વાણિ કર્મણિ માગ સન્યમ્ય મપરા । અ
નન્યેનેવ યોગમ મા ધ્યાયન્ત ઉપાગમે । તપામહ સનુદ્ધતા ષ્ટાંગુતારના-
ગરાત્ । ભવામિ ન ચિરાગર્વ મન્વામેગેતત્ત્વેનતામ્ ॥ જે યોગી મરે ૮
મેને મારા વિરે અર્પણ કડી અન-વબાવે મારી દયાનરૂપ ઉપાસના
કરે છે તેવા મારામા જાણિતને અર્પણ કડી ગ્રેનાર પુરુષોનો હુ
અશ્વ કાગમા આ દુષ્કર સંસારસાગરમાં ઉદ્ધાર કરું

આથી એ સિદ્ધ થયુ કે આ ત્રણે ક્રિયાઓનુ એ દીર્ઘગામી
નૈ-નપેનડે તથા આ-રમ્ભિત મેવન કરવામા આવેતે તો એથી
નનાગિનિદિ થાયછે મમચિની સિદ્ધિ થવાની સમાધિરતા અને
મમાધિરતાની નિદિથી અન રતાત યોગ ક્રમે ડી થાયછે તેથી
આ ત્રણે ક્રિયાઓ અમ રતાતરોગનો મં-રતાતયોગ વા સમાધ
દાગ તેનુ છે તેથી યથાર્થગીને ક્રિયાયોગ છે

બીજુ આ સૂત્રમા એ કચ્છુ કે આ ત્રણ ક્રિયાથી અવિચાનિ
કરેતો તનુતાને પામેતે એ પશુ ઉપર પ્રમાણે જ સમર્થન કરી
ગકાયછે આ વિનાયોગમાં કરેગ તનુતાને પામેતે તેથી તથા પ્રધા
નપણે ધ્યાન જરાથી જન્મને પામેતી સમાધિતારા થતી સમાધિ
પ્રજ્ઞા, પડી એ મેજોનો દાહ કરેતે અર્થાત્ જેમ બીજનો દાહ
થવાથી તે પુન ઉગતુ નથી તેમ એ હથ થયેના કરેગો મન્કારા
નિ કિરન કરવા અસમથ ધારતે જ્વામુવી કરેગો તનુતાને પા
મ્યા નથી ત્યામુધી બનવાનુ વિગેરીથી અસ્ત થયેતી હોવાથી વિવે
કખ્યાતિ જ્ઞાને પામતી નથી તેમાં વિવેકખ્યાતિના ઉપમાટે કરે
શને શુદ્ધ કરી નાખવા આવશ્યક કે તેમ થવાથી જ વિવેકખ્યાતિ
નો જન્મ થઇ અને અસંપ્રજાતરોગ ધારતે તેમાં આ ક્રિયાયોગ
નેશતનુ-સ્વરૂપે ૧ દ્વંદ્વગ પશુ અમ પ્રજાતના હેતુરૂપ છે

આ રીતે આ સૂત્રથી ક્રિયાયોગને એ મગા આપનાના કામ્યનુ
પ્રતિપાદન કરવાના પ્રમ થથી એ ક્રિયાયોગથી થતા ફોનુ પ્રતિપાદન
કચ્છુ તેમા નેશતનુ-સ્વરૂપ એક દ્રવ્ય કચ્છુ પણ કરેશનુ સ્વરૂપ સૂત્રમારે
સમગતેનુ નદિ દોડાયા એ નેશ ક્યા છે એ જિજ્ઞાસા થાય છે
ને રાં કરવા કરેનો મગા તથા ક્યા ક્યા છે તથા એ ત્યેકતુ
સ્વરૂપ શુ છે વગેરે સૂત્રકાં દવે બતાવે છે —

અવિદ્યાઽસ્મિતારાગદ્વેષાભિનિવેશા ષ્વન્ન ક્લેશા ॥૩૧॥

મૂનાર્થઃ—અવિદ્યા, અગ્નિતા, રાગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ એ
પાંચ ક્લેશ છે.

આ સૂત્રમાં પંચ-પાંચ-પદ્ધતી ક્લેશો કટલા છે, એ પ્રશ્નનો તથા અવિદ્યા-અવિદ્યાદિ-પદ્ધતી ક્લેશો કલા કલા છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે. એ પાંચનાં સ્વરૂપ સૂત્રકર જ ઉત્તર સૂત્રોથી પ્રતિપાદન કરેછે. તેથી આ સ્થળે માત્ર ક્લેશોનું, સામાન્ય સ્વરૂપ જ વિચારવાનું છે. સાં એ સ્વરૂપ વાં લક્ષણ સંસારહેતુવિપર્યયભૂત-સંસારના હેતુરૂપ વિપર્યય-છે. આ લક્ષણમાં સંસારહેતુત્વં સતિ—સંસારના હેતુરૂપ એ વિશેષણ બુકવાથી શુક્તિમાં રજતશુદ્ધિવગેરે વિપર્યયપરતી અવિવ્યાપ્તિ દૂર થાય છે. જો જે વિપર્યય હોય તે ક્લેશ એમ માત્ર કહેવામાં આવે તો શુક્તિમાં રજતશુદ્ધિવગેરે વિપર્યય ક્લેશરૂપ હરે. પણ તેમ તો છે નહિ. કારણ કે એનો ક્લેશમાં અંગભાવ કરવાથી તથા સૂત્રોક્ત પાંચ ક્લેશોમાં એનો સમાવેશ નથી થતો તેથી એ છૂટ્ટો ક્લેશ ગણવો પડે. જેથી સૂત્રોક્ત ક્લેશોનું પંચત્વ અસંગત હરે. તેથી એ અવિવ્યાપ્તિ દૂર કરવા 'સંસારના હેતુરૂપ' એ વિશેષણ જરૂરનું છે. આ લક્ષણ અસભવ હોવાનાં પણ નથી કેમકે અવિદ્યા સંસારના હેતુરૂપ જે વિપર્યય તેરૂપ જ છે; તેમ જ અવિવ્યાપ્તિ હોવાનાં પણ નથી કારણ કે રાગ, દ્વેષવગેરે ચાર ક્લેશો અવિદ્યાનાં કારણરૂપ હોવાથી વિપર્યયભૂત છે, અર્થાત્ વિપર્યયરૂપ જ છે. તેથી ક્લેશોનું એ લક્ષણ અધિન છે એ સિદ્ધ થાયછે.

અર્થ એ પ્રશ્ન થાયછે કે આ તો ક્લેશનું શાસ્ત્રીય લક્ષણ છે. પણ ક્લેશ શબ્દનો અર્થ તો દુઃખ છે. એ અર્થનો આ ક્લેશોમાં અનુગમ નહિ હોય તો એને ક્લેશસંગ કહી રીતે અપાય ? એનો ઉત્તર એ કે જગતમાં જો જો દુઃખ છે તે સંવતું મળે આ પાંચ ક્લેશ જ છે તેથી એને ક્લેશસંગ આપવી અગોચ્ય નથી. સાં યોગશાસ્ત્રસંમત પ્રક્રિયા આ છે—પુરુષને અર્થ પ્રકૃતિ અર્થાત્ મત્તાદિ ત્રણ ગુણો પરિણામને પામે છે અને જે પુરુષો દૈવ્યને પામે છે તે પુરુષોને કાષ્ઠ પણ બોગ વા અપવર્ગરૂપ પુરુષાર્થ નહિ રહેતો હોવાથી તે પુરુષપ્રતિ પ્રકૃતિ નહિ થાયછે. તેથી એ અવિદ્યાદિ ચિત્તના પર્ષો વિચિત્ર છે સાંસુધી જ તે ચિત્તપર રચાનિતવયાગ પુરુષને મારે પ્રકૃતિ પરિણામ પામવાની. એ અવિદ્યાદિ, સત્ત્વાદિ ગુણોના સ્વકાર્યને આરંભ કરવાના આમર્યને જલવાન કરે છે ને તદ્દ્વારા ગુણોની વિપ્રભતાપ અવસ્થા કરેછે. અને પ્રકૃતિમાં ક્ષેપ કળી વિપ્રભતાને પમાડવા પછી મદત્ત વગેરેરૂપ કાર્યકારણ પ્રવાદને પ્રવ-

તાવ એ અને પશિયામે એ મરૂ કવેશો પરસ્પરની સહાયતાએ રીને મહાપર કુલત અભિમાન સ્પુરણી જ્ઞાનિવગેરે વિપાત્રે ભોગ વાવેટે એ વિપાત્ર વિવેકીને મદદ દુ ખડપ છે એ આગળ કહેવાશે તેથી આ રીને મ દુષ્ટ દ મરૂપ મેશના મૂળરૂપ દોષાથી (નિમિત્તરૂપ દોષાથી) એ પાચને ક્ષેત્રસંગા આપી છે

આ પ્રમાણે આ પાચ ક્ષેત્ર દોષાથી એવું દાન પ્રત્યેક પુરુષે અતિપ્રયત્ને કરવું એ આ પાચને ક્ષેત્રસંગા આપવાનો ફનિતા થયું છે આ સર્વ ક્ષેત્રોનો વિવેકજ્ઞાતિરૂપ જ્ઞાનથી નાશ થાયછ તથા એના મસ્કાનો દાહ થાયછે અસ રજાત યોગથી એના આ શ્રવણ ચિત્તનો નાશ થનાથી એ સમજારો પણ નાશ થાયછે તથા જ્ઞાનથી અજ્ઞાનનો જ આધાર નાશ પડે તેથી એ રવનુ જ્ઞાનના સ્વત્વ ઉપપન્ન થવા એ મવ અવિદ્યામુનક દોષા 'મેધ'એ કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન એ મિથ્યાજ્ઞાનનું આદાત્ત વિગેષી છે એ વનુ નથી—એ મતિપાત્ર આ મુતકાર કહ્યું છે—

અવિદ્યાશ્વપ્રમુલતેષા પ્રમુલ્લતનુચિચિહ્નોદારાણામ્ ॥૪॥

સૂત્રાર્થ—પ્રમુલિ તનુતા વિચિત્રતા ગત ઉતરતા એ ચારે અવધારાણા અસ્થિતા વગેરે ચાર ક્રિયાની પ્રમુલમિ અ વિદ્યા છે

આ મુત્રનો અર્થ આ રમાજે છે—અવિદ્યા પ્રમુલ્લતનુચિ ચિહ્નનાશના ઉત્તરણ કારણ .

શ્વાવધા—એવું મામાન્ય લક્ષણુ દુર પ્રતિષ્ઠાત કડી ગયા ડીએ તથા વિશેષ લક્ષણુ કુલ મુરૂથી મરૂ છે તેથી આ સ્વ એ વિગતારની જરૂર નથી

પ્રમુલ્લતનુ—એવું પ્રમુલિ તનુતા વિચિત્રતા તથા ઉતરતા વળા મેલો આ ચારેમાથી મમે તે અવધારા દોષ ત્યારે પણ તેમનો સ નાશ હોયછે અને તેથી તેમનો નાશ કરવા રજાત આ વચ્ચે જે પ્રતિષ્ઠાત કરે તથા અસ્થિ આ ચાર અવધારા દોષા ક્રિયાની જ પ્રસવમુલિ છે અથવા દુષ્ટ લીજનારા નામની પાચમી અવધારાણા ક્રિયાની નથી એ નિષ્પાદન કરવા સુરમરે આ ૫ મુત્ર છે

ઉત્તરેવાન્—એટલે અસ્થિતા વગેરે ચામી, કારણ એટલે અમમુલિ વા પ્રસવમુલિ

આ મૂત્રથી એ કલ્પુ કે કનેશોની (૧) દગ્ધબીજબાવા (૨) પ્રસુપ્તિ, (૩) તતુતા (૪) વિચિત્રતા અને (૫) ઉદારતા એ પાંચ અવસ્થાઓ છે એ પાંચ અવસ્થામાંથી ઉતર ચાર અવસ્થાનાના કનેશોનુ જન્મસ્થાન અવિદ્યા જ છે ત્યા—

દગ્ધબીજબાવા—અવસ્થા એટલે જેમાં કનેશોનુ સ્વસ્થ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનુ સામર્થ્ય દગ્ધ થઇ ગયુ છે તે ૪૧ની કનેશોની અવસ્થા

પ્રસુપ્તિ—એટલે ચિત્તાનિષે શક્તિરૂપે અધાતુ મુક્તમરૂપે રહેલા કનેશોનુ સ્વમર્થને ઉત્પન્ન કરવાનુ સામર્થ્ય અથવા તો પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યના મલ્બાદરાજા કનેશોની ચિત્તમાં મુક્તમરૂપે સ્થિતિ જેમ દધિ જસરે જરમાં સુક્તમરૂપે અથવા અનાગતા વસ્થામાં રહેડે સારે તેની સ્વમર્થને ઉત્પન્ન રવા શક્તિ હોયડે ખરી તથાપિ જ્યાસુધી યોગ્ય અભિવ્યજ્ઞ મળતો નથી ત્યાસુધી સ્વકાર્યને ઉત્પન્ન કરતુ નથી તેમ બાનકમાં સ્ત્રીવિદ્યા રાગાદિ કનેશો રહેના છે તથા સ્વકાર્યને કરવા સામર્થ્યવાળા પણ છે તથાપિ તે કાર્યને અભિ વજ્ઞના અભારને લીધે પ્રકટાપી શકતા નથી તેથી એ રાગાદિ પ્રસુપ્ત છે અથવા તો કમજબ દેવેમાં ક્રોધવગેરે વેરા નહવા હેયછે તોપણ તે તે દેવલોકમાં જે કમને અનુમાર તેમનુ જયુ થયુ છે તે મનાનારિધ વિાચની ઇચ્છા તેમના ચિત્તમાં પ્રકટાપી તે તે પ્રધાયની અનાયામે પ્રપ્તિ કરાવેડે તેથી તેમની ઇચ્છાનો વિધાત થતો નથી અને ઇચ્છાના વિધાતરૂપ અભિ વજ્ઞના અભાવે તે જન્મમાં તેમના ચિત્તમાં શક્તિરૂપે રહેલો તથા સ્વકાર્યને પ્રકટાવવા સમર્થ ક્રોધરૂપ કનેશ પોતાની અભિવ્યજ્ઞ કરી શકતો નથી તેથી એ પ્રસુપ્ત છે ૨૧ પ્રસુપ્તિ લગ્ધબીજબાવાથી જૂદી કે કારણ કે દગ્ધબીજબાવા અવસ્થામાં રિવેશ્યાકાતકારરૂપ તો નથી એ કનેશોનો નાગ થાયડે તથા એ કનેશોના સમ્પ્રગેનો દાહ થાયછે નેથી એ કનેશોની સ્વસ્થરૂપે અભિવ્યજ્ઞિત કરવાની શક્તિ નાશ પામે છે અને તેથી કનેશોની અભિવ્યજ્ઞ સ્વસ્થનાર રિવરનો સનિર્ધ થા છે ત્યારે પણ એ કનેશોની અભિવ્યજ્ઞિતગની નથી અને પ્રસુપ્તિ અવસ્થાવાળા કનેશો તો સ્વસ્થગની અભિવ્યજ્ઞિત કરવાના સામર્થ્યના છે તેથી યોગ્ય અભિવ્યજ્ઞ મળવાથી સ્વસ્થ પાવને અધાતુ પોતાની અભિવ્યજ્ઞિતને ઉત્પન્ન કરેડે આ રીતે પ્રસુપ્તિના નક્ષત્રમાં સ્વકાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળા દોષને એ

નિરોપણ દ્વંધનીજભાવાની વ્યાવૃત્તિ કરવા મુક્યુ છે.

આ રથજે એ શંકા થાય છે કે જીવન્મુક્તમા કોશનો અત્યંત સમુદ્ધેદ થયેનો હોય છે તેથી એ જીવન્મુક્તના ચિત્તમા કોશો અનાગતાગ્રામ્યામા છે જ નહિ તેથી ઉક્ત નિરોપણની જરૂર નથી પણ એ યોગ્ય નથી કેમકે જેમ અગ્નિની દાહશક્તિ જ્યાપર્યંત અગ્નિનો સદ્ભાવ હોય છે ત્યા પર્યંત રહેછે અર્થાત્ એ શક્તિ યાવત્તદ્વ્યભાવિની છે અને અગ્નિનો સ્વકારણમા આત્મતિક લય થયે સર્વથા વિવર્ધિત ગયછે, તેમ કોશોદાહિતા સરકાર પણ ચિત્તના સદ્ભાવપર્યંત રહેછે જ્યારે અસંપ્રગાત યોગથી અથવા ભોગથી અવશિષ્ટ પ્રારબ્ધનો નાશ થાય છે ત્યારે ચિત્તનો અધિકાર સમાપ્ત થવાથી તે સ્વકારણમા આત્મતિક નાશને પામે છે અને આશ્રયના નાશ થવાથી ત્યારે જ અવિદ્યાદિ કોશોનો અલત સમુદ્ધેદ થાયછે તેથી જીવન્મુક્તમા કોશોની સદ્મથ્યે સ્થિતિ છે એ સિદ્ધ છે પણ તે કોશોની સ્વકાર્ય કરવાની શક્તિ દ્વંધ થઈ ગઈ છે તેથી જેમ શોકના ખીજ ઉગતા નથી તેમ એ કોશોના દ્વંધ થએના સરકારનો પ્રસાદ થતો નથી અને તેથી કરીને જ શાસ્ત્રમા જીવન્મુક્તને ચરમદેહ કહાડે ધીજાન્યગ્ન્યુપદગ્ધાનિ ન રોહન્તિ યથા પુન । જ્ઞાનદર્શસ્તથાક્રે દીર્ઘાત્મા સપચતે પુન । અગ્નિથી જેનું સ્વકાર્યને કરવાનું સામર્થ્ય દ્વંધ થયુંછે તેવા ખીજ પુન ઉગતા નથી તેમ વિવેકસાક્ષાત્કાર રૂપ જ્ઞાનાગ્નિથી જે કોશોના સરકાર દ્વંધ થયાછે તેનાથી પુન દેહની પ્રાપ્તિ થતી નથી—એ સ્મૃતિ જ્ઞાનીના ચરમદેહધિરે પ્રમાણરૂપ છે. આરીતે જીવન્મુક્તિને ચરમદેહ હોવાથી એ કોશોની પ્રસવભૂમિ અરિધા નથી એ પણ સિદ્ધ થાયછે. કેમકે જે એ કોશોની અરિધા પ્રસવભૂમિ હોય તો પુન દેહની ઉત્પત્તિ થવાની તેથી ચરમદેહત્વ નહિ આવે તેથી કોશોની એ દ્વંધનીજભાવા અવસ્થાથી આ અવસ્થાઓની વ્યાવૃત્તિ કરવી આવશ્યક છે તથા પ્રસુપ્તિની વ્યાવૃત્તિ “સ્વકાર્યને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળા હોઈને” એ નિરોપણથી થાયછે એ સિદ્ધ છે.

તત્તુલા—એટલે કોશના પ્રતિપક્ષના અનુષ્ઠાનથી કોશોનું વિવેકપ્ર્યાપ્તિનો બાધ કરવા અસમર્થ થવું તે ત્યા શ્રુતિઆદિના શ્રવણાદિથી થતું જે પરોક્ષ જ્ઞાન તે અવિદ્યારૂં પ્રતિપક્ષ છે, કુલ્લિ પુરુષનું બેદજ્ઞાન અગ્નિમાનુ, મરં પદાર્થધિરે દ્રષ્ટા થઈ રહેવું એ સંગદ્વેષનું તથા મરણ સ્વાભાવિક છે, સંપૂર્ણ જગત્ કાળથી અસ્ત

જ છે તથા મરણને લક્ષીને જ પ્રવર્તે છે, વગેરે વિચારો શરીર સુખનુ માધન છે એ બુદ્ધિનું તથા અગ્નિનિવેશનુ પ્રતિપક્ષ છે, અથવા તો પ્રથમ સૂત્રમા કહેવો ત્રિયાયોગ એ મર્વનો પ્રતિપક્ષ છે એ પ્રતિપક્ષોના અનુદાનથી બાવહારિક પુરુષમા કરેગો જે દૃઢ હોય છે તે વર્તમાન યોગીમા અદૃઢ થાય છે એ અદૃઢતા વાનિયિનતા જ તે આ રથજે તનુતા છે

વિનિષ્ઠાન્તા એટલે વિરથના અત્યંત મેવનથી અથવા તો કરેશોમાના કોષથી અભવર પામનાથી કરેશો જે કિચિત્ કાળ અનાભન્યાક્ર થાય છે પણ જે કરેશો એ પ્રતિજ્ઞક જનાથી પુન તે જ રૂપે (એટલે તનુતા નહિ પામીને તેટલી જ દૃઢતાથી) આ વિર્યાવને પામે છે તે કરેશો વિનિષ્ઠાન્ત કહેવાય છે અને એવી અવસ્થા તે વિનિષ્ઠાન્તના છે ત્યાં વિરથના સેવનથી કરેશની કિચિત્કાળ અપ્રતીતિ થાય છે તથા તે અપકાળ વાતીત થવાથી પુન તેજના જ બળથી અમિત્યક્ત થાય છે એ પ્રતિજ્ઞ છે એ કરેશથી અભિભવ પામવાથી અન્ય કરેશની કિચિત્કાળ ક્રમ પ્રતીતિ થતી નથી જેમકે જ્યારે રાગદ્વિગ્નો આરિર્માત્ર થાય છે ત્યારે ક્રોધનો નથી ક્રમકે બને રિશધી છે તેથી એ વખતે ક્રોધ સિદ્ધિતિઅવસ્થામા હોય છે ક્રોધ નથી એમ તો કહેવાય એમ નથી જ કેમકે નહિ હોય તો પછી એનો કદાપિ આવિર્ભાવ થાતો નહિ પણ તેમ નો નથી તેમ જ એક વિષય પર રાગ હોય છે તે જ વખતે અન્ય વિષય પર રાગ નથી હોતો, ત્યારે પણ રાગ નથી એમ નહિ કહેવાય, પણ તે વિનિષ્ઠિતિઅવસ્થામા છે

વિનિષ્ઠિતિ અવસ્થામા રહેના કરેશો તે પ્રતિજ્ઞકનો અનાવ થવાથી તેજરૂપે આરિર્માત્ર પામે છે અને તનુત્વવાળા કરેશો માધનુ અનુદાન જે કારે નથી થતુ તે કારે પણ અવિર્યાવ પામે તો તેમા બહુ સદાકારીની અપેક્ષા જોઈએ જોરે, એટલુ જ નહિ પણ આરિર્માત્ર પામે છે ત્યારે પણ અદૃઢવેગથી આરિભાવ પામે છે, એ વિનિષ્ઠાન્તના અને તનુતાનો એ છે વિનિષ્ઠાન્તના અને પ્રતિજ્ઞાનેમા એ જોડ છે કે એકમા વિષય અન્ય કરેશથી એ રૂપ પ્રતિજ્ઞક અનભિભવ અને અન્ય

ધેક્કાગપર્યન્ત રહેતી અનર્ભાઅકિત. આ ત્રણે અવસ્થામાં કવેગેા વર્ત-
માન નથી પણ બરિષ્વદ્ વૃત્તિ છે. એ ત્રણથી બિન્ન જોમા કવેગેાની
વૃત્તિ વર્તમાન છે તે ઉદ્ધરતા છે

હદારતા—એટલે સ્વચ્છ વિષયમાં કંચેશોનું સ્વાભાવિકી જુલિ પામીને રહેવું તે; એટલે પોતપોતાના વિષયના ધ્યાનથી અભિન્ય-
જ્ઞ થયેલા કંચેશો હ્રદાર કહેવાય છે ઉપર નિશ્ચિતતાના ઉદાહ-
રણમાં ન્યારે ક્રોધ રાગથી અભિનય પામે છે ત્યારે રાગ હ્રદાર છે અને
ક્રોધ નિશ્ચિત છે તેમ જ અન્ય દૃષ્ટાન્તમાં જે વ્યક્તિ પર રાગ
જનમે પામેશે છે તે રાગ હ્રદાર છે તથા અન્ય પ્રતિને નિશ્ચિત છે.

આ ચાર અવસ્થાવાળા મર્વ ક્યેશેા જીવ-મુક્તશિવાય મર્વ ચિત્તામાં હોયછે. અહિ એ સક્ષમા રાખવું યોગ્ય છે કે પ્રમુખિત-ગેરે ચાર ક્યેશેાની અવસ્થા કહીછે તેમા એવેા કાઈ નિયમ નથી કે જે ક્યેશ એક અવસ્થામા હોય છે તે અન્ય અવસ્થામા નથી આવી શકેના, પણ એથી તો ઉપટો નિયમ છે કે જે ક્યેશ પ્રમુ-ખિતગેરે અવસ્થામાં હોય છે તે જ ઉદાર થાય છે તેથી આ ચાર એક ક્યેશેાના નથી પણ ક્યેશેાની અવસ્થાના છે જીવ-મુક્ત પુનઃ પર્માં આ ચારે અવસ્થાવાળા ક્યેશેોનો નાશ થયેશેા હોય છે. અન્ય પુરશેામાં એ મર્વનો મદ્ભાવ હોય છે એ જીવ-મુક્તથી છતર પુરશેાના આ પ્રકારની ચાર અવસ્થાવાળા અન્નિતાવગેરે ચારે ક્યે-શેાની પ્રસવભૂમિ અવિદ્યા છે કેમકે વિપરીત જ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા હોય છે ત્યારે જ એ ક્યેશેોનો મદ્ભાવ થાય છે અને અવિદ્યાના અભાવે એનો અભાવ થાય છે યથેષિ રાગાદિ જ્ઞાનરૂપ નહિ હોવા થી વિપરીતજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યારૂપ નથી જતા અવિદ્યાના અભાવે એ-મનો અભાવ થાય છે એ કહેવું અયોગ્ય નથી કેમકે રાગાદિ પણ અવિદ્યાથી કેવલ બિન્ન નથી. અવિદ્યાનો અનુગમ વા અન્વય એ આગેમાં થાયછે, અર્થાત્ જ્યારે જ્યારે રાગાદિ હોયછે ત્યારે ત્યારે અવિદ્યા હોયછે એટલું જ નહિ પણ અવિદ્યાથી નિરપેક્ષ રાગાદિનું સ્વરૂપ જ નથી રાગાદિ કેવલ મિત્યાજ્ઞાનરૂપ નથી પણ તત્-મૂલક છે તેથી, તથા અવિદ્યાના અન્વયવાળા છે તેથી, જેમ સુરજીમાં ને-જમ પગમાળના બાદુલથી પાર્થિવત્વ છતાં એ તૈજમ દ્રવ્ય ત્યા-યમા ગણાય છે તેજ પ્રમાણે રાગાદિ ક્યેશેામાં પણ અવિદ્યા અન્વિ-ત થયેથી છે તથા પ્રધાન છે તેથી એ પણ અવિદ્યારૂપ જ છે. આ મર્વ કારણુને લીધે જ સુતકારે અવિદ્યાને રાગાદિ ક્યેશેાનું સહકારિ-

નિમિત્ત કત્યું નથી પણ પ્રસવબૂમિ વા જન્મસ્થાન કત્યું છે. આમ હોવાથી એ સર્વેનો જન્મ તથા સ્થિતિ અવિદ્યાના સદ્ભાવપર્યન્ત છે તથા અવિદ્યાના અભાવે એમનો અભાવ છે, એ સદ્જન દેખાય છે.

અ.પ્રમાણે સર્વ કલેશોનું જ્ઞાનનાસ્વત્વ ઉપપાદન કરવા આ મુત્તથી સર્વ કલેશોનું મૂલ અવિદ્યા છે. (જે મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે.) એ પ્રતિપાદન કર્યું. અને તેથી એ તત્ત્વરૂપ મુત્તવ્યું કે આધિકારીએ આ કલેશોની આત્મ-તિક્તિ નિવૃત્તિમાટે વિવેકબ્યાપ્તિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નવાન થવું. હવે એ કલેશો નેતું હાન કરવું સર્વને ઇષ્ટ છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવું જરૂરનું છે, કારણ કે સ્વરૂપ જાણ્યાવિના કોનું હાન કરવાનું છે એ સમજાતું નથી. તેથી સ્વરૂપ ઉત્તર પાંચ મુત્તોથી એ કલેશોનાં સ્વરૂપ બતાવે છે. સાં ઉદ્દેશકમાનુસાર પ્રથમ અવિદ્યાનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

અનિત્યાશુચિદુઃસ્થાનાત્મસુ નિત્યશુચિસુખાત્મ-

ધ્યાતિરધિધા ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ—અનિત્ય, અશુચિ, દુઃખરૂપ તથા અનાત્મ પદાર્થો-વિષે અનુક્રમે થતી નિત્યબુદ્ધિ, શુચિબુદ્ધિ, સુખબુદ્ધિ તથા આત્મબુદ્ધિ—એ ચાર પ્રકારની મિથ્યાબુદ્ધિ (મિથ્યાજ્ઞાન) તે અવિદ્યા છે.

નિત્યા—એટલે નિત્યબુદ્ધિ, શુચિબુદ્ધિ, વગેરે. ક્ષ્યાતિ એટલે કથન વા બુદ્ધિ.

આ સૂત્રથી (૧) અનિત્યવિષે નિત્યબુદ્ધિ (૨) અશુચિવિષે શુચિબુદ્ધિ, (૩) દુઃખરૂપ પદાર્થોવિષે સુખરૂપતાબુદ્ધિ અને (૪) અનાત્મ પદાર્થોવિષે આત્મબુદ્ધિ, એ પ્રકારની અવિદ્યા કહી, અર્થાત્ જીવન્મુક્તથી ઇતર પુરુષોમા ચાર પ્રકારની સંસારના હેતુભૂત મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા હોય છે એ કત્યું સા અનિત્યવિષે નિત્યબુદ્ધિ થતી એ પ્રથમ પ્રકારની અવિદ્યા છે. અનિત્ય એટલે ત્રણ કાળમાં જે સ્વસ્વરૂપે ગરેતું નથી તે, અર્થાત્ કાર્ય. શાસ્ત્રમાં પણ વર્તમાન-માવવર્તિયોગિત્વમ્-કાળમાં રહેલા પોતાના અભાવનો મનિયોગી જે થાય તે અનિત્ય, એ લક્ષણથી એ જ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એથી ઉત્તરું અર્થાત્ જે ત્રણ કાળે સ્વસ્વરૂપે વિદ્યમાન રહે છે તે નિત્ય છે તેથી કાર્યરૂપ પદાર્થોને અનિત્ય જાણવા એ સમ્યક્ જ્ઞાન છે, ૫૫,

નિત્ય જાણવા એ મિથ્યાજ્ઞાન છે અને તેથી અવિદ્યારૂપ છે આ પ્રકારની અવિદ્યા લોકસિદ્ધ છે આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલાક લોકો પૃથ્વી, ચંદ્ર, તારાઓ જે પદાર્થોને નિત્ય માનીને તેના રૂપની પ્રાપ્તિમાટે તેની ઉપાસના કરે છે અન્ય સ્વર્ગને નિત્ય માનીને તેની પ્રાપ્તિમાટે સોમયાન વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે, અન્ય અસંખ્ય લોકો ભોગોને નિત્ય માની સદા તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયોને કરે છે, આ સર્વ લોકો અવિદ્યામસ્ત છે. કેમકે પૃથ્વી, ચંદ્ર, તારા, સ્વર્ગ, શરીર, ભોગોવગેરે મર્ત પદાર્થો રિખક્ત હોવાથી કાર્યરૂપ છે, અને કાર્યરૂપ હોવાથી અનિત્ય છે. એ અનિત્ય પદાર્થોવિષે તેમને જે નિત્ય બુદ્ધિ યાપે છે તે આ પ્રથમ પ્રકારની અવિદ્યા છે

બીજા પ્રકારની અવિદ્યા તે અશુચિ પદાર્થમાં શુચિબુદ્ધિ છે, જેમકે કાયા વિષે થતી શુચિબુદ્ધિ કાયા એ અશુચિ પદાર્થ છે એ વાત શાસ્ત્રકારોએ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરી છે ત્યાં કહ્યું છે કે દયાનાદ્વીજાદુષ્ટમ્ભાશિ દ્યન્દામેષતદર્શિ । જાયમાધેયશૌચત્વાત્ પવિત્રતા શુભાન્વિ વિદુઃ ॥ કાયા મૂળાદિ કુત્સિત પદાર્થોથી ભરેલા માનના ગર્ભરૂપ સ્થાનમાંથી યાપે છે તેથી સ્થાને કરી, એનું બીજા શુભ શૌણ્ણિતરૂપ જુગુપ્સિત પદાર્થો છે તેથી બીજો કરી, એને ટકાવનાર માતાએ ખાધેલા અન્નાદિ પદાર્થોના રસરંગેરે છે તેથી ઉપદ્રવે કરી, એના નવ દારથી તથા રામરૂપમાંથી દુર્ગધવાદુ દ્વરણ ની-કળે છે તેથી નિસ્પંદથી તથા મૃત્યુથી એ અશુચિ છે જે મૃત્યુથી કાયા અશુચિ નહિ થતી હોત તો ચમને આડકો? જે શાસ્ત્ર માં મનાનતુ વિધાન કર્યું છે, તે નહિ હોત તેમ જ મૃત્યુથી કાયા કવચ ગધાર્ધ હોઈ છે તેથી પણ મૃત્યુથી એ અશુચિ યાપે છે એટલું જ નહિ પણ જનમૃતિકા વગેરેથી તથા તૈયાદિના અજનમથી કાયાની નિરન્તર શુદ્ધિ કરતી પડે છે, તેથી પણ એ અશુચિ છે આ પ્રમાણે કાયા અનેક પ્રકાર અશુચિ છે, છતાં તેને નિષે પણ ભોગોને શુચિબુદ્ધિ યાપ છે, જે કાયાવિષે શુચિબુદ્ધિ નહિ થતી હોત તો સ્ત્રીકાયાનું આયિંગનવગેરે પ્રીતિથી કરવા દલાવિ રાત્રિ યાગ ન હોઈ રજુ ને તો છે નહિ એ અવિદ્યાના કષ્ટાન માર્ગમુખ્ય માર્ગક કવિઓએ કુત્સિત સ્ત્રીકાયાવિષે 'એ ચંદ્રલેખા જેવી છે' એ ॥ અત્યંત ચંદ્રકિરણથી ધકાયેલા છે, સહ્યાએ સમય શુદ્ધ પદાર્થોનું એક મધને પ્રવેશન કરાવવા આ સ્ત્રીશરીરને ધકાવે છે' મૃત્યાદિ પ્રકારે જે લખે છે તે નહિ જાણત. તેથી કાયા વિષે શુચિબુદ્ધિ યાપ છે એ

સિદ્ધ છે એ શુચિશુદ્ધિ મિથ્યાગ્નિપ્રકાર હોવાથી આ બીજા પ્રકારની અવિધા છે.

આ બીજા પ્રકારની અવિધામાં અપુણ્યવિશે થતી પુણ્યશુદ્ધિ જોમકે માનમદાણુ, પશુપક્ષિવગેરે વિવિધ નિરપરાધી પ્રાણીઓને માં રવારૂ હિંસા, પરસ્પર યોગવગેરેમાં થતી પુણ્યશુદ્ધિ વા ધર્મશુદ્ધિ અનર્થવિશે પુરુષાર્થશુદ્ધિ જોમકે અર્જન, રક્ષણાદિ અસંખ્ય દુ અવાળા ધનાદિપદાર્થવિશે થતી પુરુષાર્થશુદ્ધિ, એ વગેરે સંસારના હેતુ જૂન મિથ્યાગ્નિપ્રકાર અવિધાનું મંદાણુ થાય છે. જોમકે શુચિ શબ્દ યોગોન્મુદ સાધનનો તથા અશુચિ શબ્દ યોગોન્મુદસાધનનો ક પદાર્થ છે.

ત્રીજા પ્રકારની અવિધા તે દુ અપૂર્ણ પદાર્થોવિશે થતી સુખશુદ્ધિ છે ત્યાં કોઈપણ જીવની કેવળ દુ અવિશે સુખશુદ્ધિ થતી નથી, તેથી દુ અનો અર્થ દુ અમાધન તથા દુ અખતુલ પદાર્થો તેવો યોગ્ય છે તેથી એ દુ અસાધનવિશે થતી સુખશુદ્ધિ, એટલે એ નાધનો દુ અની નિષ્કારણ તાર્કિક સુખતા સાધન છે એવું મિથ્યાગ્નિ થતું થતું ને, તથા દુ અપ્રચુરમાં થતી સુખમયુક્તશુદ્ધિ તે આ ત્રીજા પ્રકારની અવિધા છે ત્યાં આગળ જોવામાં આવશે તેમ આ આખો સંસાર દુ અનું જ સાધન છે, તેને મોક્ષના સાધનરૂપ વા સુખતા માધનરૂપ જાણવો, એ દુ અસાધનવિશે થતી સુખશુદ્ધિનું ઉદ્દેશ્ય છે. આ વાર્તાસંગ્રહોરે પદાર્થો જે દુ અપ્રચુર છે તેને વિશે થતી સુખમયુક્તશુદ્ધિ તે દુ અપ્રચુરવિશે સુખમયુક્તશુદ્ધિનું ઉદ્દેશ્ય છે. દુ અપ્રચુર પદાર્થને દુ અપ્રચુર જો માણસ જાણે છે તે તેની તે કાર્યમાં શુદ્ધિપૂર્વકે પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેથી વાર્તાસંગ્રહોરે પદાર્થોમાં અપારથી મિદાન માણસની પ્રવૃત્તિ થાય છે ત્યારથી જ એ મિદા છે કે એ રૂપને એમાં સુખમયુક્તશુદ્ધિ મેરી જે જોએ આ જાને પ્રકારના મિથ્યાગ્નિ તે ત્રીજા પ્રકારની અવિધા છે.

ચતુર્થ પ્રકારની અવિધા તે અનિર્ણયવિશે થતી આશુદ્ધિ છે. સ્વપ્ન દેહના ઉપકારરૂપ પ્રનાદિ પદાર્થોને જાણી અનિર્ણય, અનિર્ણયના સુખાદિ જોવાના માધનરૂપ સ્વપ્ન દેહના થતી અનિર્ણય, તથા સાક્ષાત્ જોવારૂપ અનિર્ણયવિશે થતી અનિર્ણયવિશે આ અવિધાના ઉદ્દેશ્ય છે. જોમકે પુત્ર, સ્વપ્ન દેહવિશે પદાર્થો જો છે એટલે જે જાણે રાજપર રાજપરિ વિદ્યાનું છે જાણ એવિશે અનિર્ણય ઉપકારરૂપ માધનરૂપ

ની બુદ્ધિ થાય છે. એ નિઃસ્વાગાન હોવાથી તથા સંસારના હેતુરૂપ હોવાથી અવિદ્યા છે. આ પ્રકારની અવિદ્યા જીવ-મુક્તશિરાય અન્યમાં સિદ્ધ છે તથા એ સંસારના હેતુરૂપ પણ છે. વોકો બુદ્ધિમન્તને પોતાના આત્મારૂપ મણીનેની સંપત્તિથી એકથે સત્યમંકરણાદિ શુભરામતાવગેરેથી આનંદ પામે છે અને બુદ્ધિમન્તના પરિણામરૂપ ઇચ્છાના વિધાનવગેરે વિપત્તિથી પોતાને દુઃખી માને છે. સરીરમાં બ્યાવિવગેરેનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી પોતાને બ્યાધિરાગો તથા દુઃખી માને છે. તેમ જ પુત્રપુત્રીનાં સુખદુઃખાગેરેથી પોતાને દુઃખી દુઃખી સમજે છે. તેથી અવિદ્યા લોકસિદ્ધ છે એ વિઃસંદેહ છે. અવિદ્યારૂપ નિઃસ્વાગાન જ પુનઃજને સંસારની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. કેમકે એ અધ્યાસથી હું કર્તા છું એવું નિઃસ્વાઅભિમાન રચુરે છે તેથી કર્મજનન થમ કર્માધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેનું દુઃખ ભોગવવા નાનારિષ્ જન્મ ધારણ કરવા પ્રેરે છે આ રીતે ચોક્કસિદ્ધ, સંસારના હેતુભૂત, અનાત્મવદ્યર્થનિયે થતી આત્મખ્યાનિરૂપ અવિદ્યા આધ્યા પ્રકારની છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી અતસ્મિન્નતદ્બુદ્ધિઃ-જે પદાર્થ જેવો નથી તેમાં તેની બુદ્ધિરૂપ અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે, એ પ્રતિપાદન કર્યું. ત્યાં એ સકા થાય છે કે આ નિઃસ્વાગાનને અવિદ્યા કહેવું ઉચિત નથી. કેમકે અવિદ્યા પદનો વિગ્રહ કરતાં ત્રણ અર્થ નીકળે છે, (૧) વિદ્યાથી ભિન્ન તે અવિદ્યા. (અવદ્યથી આ પ્રમાણે મિત્રનારૂપ અર્થ પ્રતિપાદન કરી સકાય છે જેમકે અમરિક કહેવાથી મરિકા નહિ તે અર્થાત્ મરિકાથી ભિન્ન એવો અર્થ નીકળે છે) (૨) વિદ્યાનો અભાવ તે અવિદ્યા અને (૩) અવિદ્યાને બહુવ્રત્તિસમાસ લઘ્વે તો અનુત્તમ વિદ્યા. આ પ્રમાણે ત્રણ અર્થ અવિદ્યાના થાય છે. પણ તેમાં નિઃસ્વાગાનરૂપ અર્થ થતો નથી; તેથી નિઃસ્વાગાનને અવિદ્યા કેવી રીતે કહેવાય ? એનો ઉત્તર એ કે, આ શબ્દ યોગ-જ અર્થમાં વપરાયો નથી. એ શબ્દ રૂઢ છે. જેમ અનિવ્રનો મિત્રથી ભિન્ન, મિત્રનો અભાવ કે ઉત્તમ મિત્ર એ ત્રણમાંથી કોઈ પણ અર્થે નથી પણ મિત્રનો વિરોધી અર્થોત્ત રાત્રુ એ અર્થ છે તેમ અવિદ્યાનો પણ-નવ્રનો 'વિરોધી' અર્થ હોવાથી-વિદ્યા જેની વિરોધી છે—તત્ત્વાગાન જેનું નાશ કરનાર છે—એ અર્થે અથવા તત્ત્વાગાનરૂપ વિદ્યાથી વિરોધી એ અર્થ થાય છે. આમ એ રૂઢ શબ્દ હોવાથી નિઃસ્વાગાનને અવિદ્યાસંજ્ઞા આપવી અદ્વિત છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી સર્વ ક્ષેત્રોના મૂળરૂપ હોવાથી અ-
વિધાનું પ્રથમ સ્વરૂપ બતાવ્યું. દ્વે એ અનિવાર્ય સાક્ષાત્ કાર્વરૂપ
અસ્મિતા ક્ષેત્રનું (ઉદ્દેગકમથી પ્રાપ્ત થવાથી) પ્રતિપાદન કરે છે.

દૃગ્દર્શનશક્તયોરેકાત્મતેવાડસિતા ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ:—પુરુષ તથા બુદ્ધિસત્ત્વની સ્વરૂપતા: તથા ધર્મતા
એકરૂપતાપતિ અર્થાત્ એકતાબિમાન તે અસ્મિતા છે.

દૃગ્દર્શનશક્તયો—દૃશ્યક્રિયા તથા દર્શન શક્તિની દૃશ્યક્રિયા એટલે
પુરુષ અને દર્શનશક્તિ એટલે દ્રવ્યતે અને-એનાથી દર્શન થાય છે તે
અર્થાત્ બુદ્ધિસત્ત્વ વા અતઃકરણ. પુરુષ અને બુદ્ધિસત્ત્વ એ બંનેનો
બોક્કાબોક્કા બંધનિદ્ધ કરવા સૂત્રકારે 'શક્તિ' એ પદ મુક્યું છે સર્ગ-
કાળવિષે તો બુદ્ધિ સ્વસ્વરૂપે હોય છે તેથી બોક્કારૂપ છે, પણ પ્રલય
કાળવિષે એ બુદ્ધિ પ્રકૃતિવિષે લીન થઈ બંધ છે તેથી એ સમયે સ્ફુટ
બોક્કાતા એનામા નથી, તથાપિ એ સમયે પણ એ બુદ્ધિસત્ત્વ પોતા-
ની વામનાને પ્રકૃતિમા મુકા પોને પ્રકૃતિરૂપ થાય છે તેથી તે સમયે
પણ એનામા બોક્કાતાની શક્તિ હોય છે અર્થાત્ બોક્કાત્વ શક્તિરૂપે (અ-
નાગતાવસ્થારૂપે) હોય છે આ પ્રમાણે બુદ્ધિસત્ત્વમા બોક્કાશક્તિ સદા
હોય છે અને બુદ્ધિસત્ત્વની અપેક્ષાથી પુરુષ બોક્કા છે, તેથી પ્રલયકાળમાં
બોક્કાના અભાવે સ્ફુટ બોક્કાત્વ પુરુષમા નથી તોપણ તેની શક્તિ
છે આપ્રમાણે બુદ્ધિનો આત્મનિક લય થાય ત્યાંથી તેની બુદ્ધિમત્ત્વ અ-
ને પુરુષનો બોક્કાબોક્કાત્મ બંધ નિદ્ધ કરવા સૂત્રકારે શક્તિ પદ મુ-
ક્યું છે, તેથી આ પદને અર્થ એ થયો કે 'બુદ્ધિસત્ત્વરૂપ બોક્કા તથા
પુરુષરૂપ બોક્કાની'

एकात्मता इव—એકતાપતિરૂપ વિષયં, એકાત્મા એટલે એકરૂપ
તેથી એકાત્મતા એટલે એકરૂપ થઈ રહેવું તે ત્યાં પુરુષ અને બુદ્ધિ એ
બંને અલગ વિવિકત છે, કેમકે બંનેમા વિવિધશ્ચ ધર્મો છે પુરુષ
અપરિણામી છે, ઉદાસીન છે તથા નિષ્ક્રિય છે તથા બુદ્ધિ પરિ-
ણામી છે, ક્રિયાવાળી છે, પ્રવૃત્તિવાળી છે વગેરે. તેથી બંનેનું વા-
સ્તવ એકપ તો સંભવનું જ નથી તેથી સૂત્રમા 'ઇવ પદનું' ઉચ્ચા-
રણ કર્યું છે. એ પદના પ્રયોગથી એ અર્થ થયો કે બંનેનું વાસ્તવ
એકપ અમભવ છે તેથી જાણે જાને એકરૂપ હોય તે પ્રમાણેનો પર-
સ્પરાધામ થયો એ જ બંનેની એકાત્મતા છે આ પ્રમાણે 'ઇવ
સંબંધનો પ્રયોગ અન્ય રથને કરાયેલો પણ જોવામા આવે છે અનિમા

જ કંચુ ડે કે અવ્યતીવ પૃથિવી—પૃથિવી જાણે * જ્ઞાન કરેડે પૃથિવી
જડ હોવાથી એનામા વાસ્તવ ધ્યાનકર્તૃત્વ સંભવત નથી તેવી રીતે
૬ એ વાક્યમા સુક્યુ છે. *

આ સૂત્રથી એ કંચુ કે બુદ્ધિમત્ત તથા પુરુષ જે વાસ્તવિક
રીતે અત્યંત ભિન્ન છે તેની સ્વરૂપ તથા ધર્મતા. એકતા જેવું
યદ્ય જડુ તે અસ્મિતા છે, એટલે મુદ્ધિસત્ત તથા પુરુષના
૨૧.૫ તથા ધર્મોનો પરસ્પરમા અપાસ થતા ને અસ્મિતા છે
કે જોડાઈ હુ અશ્વર્યસો છુ. ચાડહ મુક્તા મોડહ તરુભાગેના જે હુ
જાળી છુ તે જ હુ તેનો અનુભવ કરનાર છુ એવે પ્રકારે એ બંનેની
એકતાનુ મિથ્યા અભિમાન જોવાને થાયડે આમા પ્રથમ જ્ઞાન
મા-હુ અશ્વર્યસો છુ એ જ્ઞાનમા-હુ પદ્યી ઉપસ્થિત પુરુષ
છે એ પુરુષ અશ્વર્યસો છે એ પ્રકારતુ જ્ઞાન અદિ છે તેમા
અશ્વર્ય એ બુદ્ધિનો ધર્મ છે તેથી એ જ્ઞાનમા મુદ્ધિના ધર્મોનો પુ
રુષમા અપાસ વા આરોપ છે આ જ પ્રમાણે બીજા જ્ઞાનમા સુ
ખાદિ ધર્મોનાળી બુદ્ધિના સ્વરૂપની તેના અનુભવ કરનાર૩૫ સાક્ષી
એતનના ૨૧૩૫સાથે એકતાનુ અભિમાન કરચુ છે આ પ્રમાણે
ધર્મતા તથા સ્વરૂપતા મુદ્ધિ અને પુરુષ જે મને વિ રૂકત તરવો
જે તેમને એક જાણવા એ વિપરીતનુ નમ અસ્મિતા કરેગ છે એ
અસ્મિતાકર્તૃત્વથી જ જાને ભોગ થાયડે અર્થાત ભોગમાત્ર વ
જુગ હુ ખડપ હોવાથી હુ ખ થાયડે કેમકે સખદુ ખાદિ મુદ્ધિ
ની દત્તિઓ હોવાની મુદ્ધિના ધર્મ છે તેનો આરોપ જ્યારે પુરુ
ષમા થાયડે ત્યારે જ હુ સુખી, હુ દુઃખી ઇત્યાદિ પ્રકારનો ભોગ
થાયડે જ્યારે એ એકાત્મતાબધ જનો રહેડે ત્યારે એ ભોગ થનો
નથી અને તેથી જન-શુદ્ધ પુરુષોને માત્ર સુખાદિના આનાસનો
વ્યુત્થાનસ્થામા માહાત્મ્ય પ્રસન્ને થાયડે પણ તેથી હુ સુખી, હુ
હુ ઇત્યાદિ પ્રકારનુ જ્ઞાન નહિ થયેથી તેમને શાસ્ત્રમા ગૌણ ભોગ
કરો ૩ * આથી અન્યવ્યતિરેકથી એ જ સિદ્ધ થાયડે કે આ અસ્મિ
તા મ પૂર્ણ ભોગનુ કરચુ છે

* આ વિવચના સંબધમા જુઓ શ્રીભાગિનીશ્રૂત્યુ દ્વિતી
યાપંકાર પૃષ્ઠ ૧૯૦.

આ અસ્મિતા બુદ્ધિ તથા પુરુષની એકતાના અભિમાનરૂપ છે અને ચતુર્થ પ્રકારની અવિદ્યા પણ બુદ્ધિરૂપ અનાત્મ પદાર્થવિશે અ-
દ બુદ્ધિરૂપ છે, તોપણ બંને એકરૂપ નથી તેથી અસ્મિતાનો મૂ-
લકારે છુટો નિર્દેશ કર્યો છે. ચતુર્થ બંને વિષયવશરૂપ છે તથાપિ
અવિદ્યા કારણરૂપ છે અને અસ્મિતા એનું કાર્ય છે. લોકમાં આપ-
ણે જોઈએ છીએ કે પ્રથમ તેઓ કલ્પ જાત્યવગેરે ઉપર આત્મ-
ત્વરૂપ અભિમાન બાંધે છે અને એ બાંધ્યાથી તેઓ કલ્પરાશિનાં
સુખદુઃખનો પોતામાં આરોપ કરે છે. તેમ જ જગતમાં જે ચંદ્રનું
પ્રતિબિંબ પડે છે તે પ્રતિબિંબવશાત્ જગદાદિરૂપ ઉપાધિને વિશે અ-
દત્વનો આરોપ પ્રથમ થાય છે અને એ થયાથી અનન્તર જગતના
કંપ, માલિન્યવગેરે ધર્મોનો ચંદ્રમાં આરોપ ગાય છે. તેમ પ્રથમ
તો બુદ્ધિરૂપ અનાત્મ પદાર્થવિશે સામાન્યરૂપે અદ્ બુદ્ધિ થાય છે તે
અવિદ્યા છે. એ અવિદ્યામાં બુદ્ધિ તથા પુરુષનાં અત્યંત ભેદનું
જ્ઞાન હોવું નથી. ત્યાર પછી બુદ્ધિ તથા પુરુષ એ બંનેનું ભેદજ્ઞા-
ન નહિ રહેવાથી જેમ દૂરથી જોનારને એ વનરૂપિ એક હોય
એમ ભાસે છે, તેમ બુદ્ધિ અને પુરુષ એ એક જ તત્ત્વ છે,
એમ ભાસે છે તે અસ્મિતા છે. અવિદ્યામાં સામાન્યરૂપે અદ્ બુદ્ધિ
થયેલી હોવાથી બુદ્ધિધર્મનો પુરુષમાં તથા પુરુષધર્મનો બુદ્ધિમાં
આરોપ થયેલો હોતો નથી. એ આરોપ એકાગ્રમરૂપ અસ્મિતા-
માં જ થાય છે. તેથી વિષયવશરૂપે એક જનાં કાર્યકારણરૂપ અપા-
ન્તર વિરોધથી અસ્મિતા અને અવિદ્યા એ બિન્ન કંઈનેા છે. આ
અસ્મિતાનું વર્ણન શ્રીસાંખ્યકારિકામાં પણ એ જ કર્યું છે કે—

તત્માણયોગદર્શન ચેતનાદિવ લિન્ગમ ।

ગુણકર્તૃત્વે ચ તથા કર્તૃવ માન્યુદાત્તિનઃ ॥

બુદ્ધિપુરુષના સંયોગથી અચેતન બુદ્ધિ ચેતનવત્ થાય છે
તંબા ખરું કર્તૃત્વ બુદ્ધિનું છે તોપણ અકર્તૃ પુરુષ કર્તાત્ત્વ ધરા-
વે. આ કહેવાને જ શ્રુતિસ્મૃતિવગેરેમાં પ્રસન્ને સ્વરૂપેની કી
વર્ણ્યો છે.

આ પ્રમાણે આ મૂલ્યો અસ્મિતાનાં સ્વરૂપ જનાં બુદ્ધિ નરે
અસ્મિતાના કારણે તામનું સ્વરૂપ કમળામ હોવાથી અગાધ છે.

સુગાનુદાયી રાગઃ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ:—સુખના સાક્ષાત્કારથી તથાસુખની સ્મૃતિથી યતો, સુખ તથા તેનાં સાધનમાત્રને વિષય કરનારો તૃષ્ણારૂપ ક્યેશ તે રાગ છે.

ગુણાનુગ્રહો-ગુણમનુષ્યને જ્ઞાનેન્સુખને વિષય કરનાર. આ રથને સુખપદથી સુખ તથા તેના સાધનમાત્રનું મહત્ત્વ થાયછે, કેમકે રાગ ખંનેમાં થાયછે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે સુખ તથા તેનાં સાધનોવિષે જે તૃષ્ણા થાય છે તે તૃષ્ણારૂપ ક્યેશનું નામ રાગ છે. હાં સુખવિષે જે રાગ થાય છે તે બે રીતે થાયછે; (૧) સુખસાક્ષાત્કારથી તથા (૨) સુખસ્મૃતિથી. સુખનો જે મમયે અનુભવ થાયછે તે જ મમયે સુખ સર્વને પ્રિય હોવાથી તેના વિષે રાગ થાયછે. એ રાગનું કારણ સુખ-સાક્ષાત્કાર છે. એ સુખ વ્યતીત યદ્ર મયા પછી એ સુખની સ્મૃતિદ્વારા પણ રાગ થાયજે એ રાગનું કારણ સુખાનુભવમાં મયેલી સ્મૃતિ છે. સુખમાધનવિષે 'જે રાગ થાયછે તેનું' કારણ સ્મૃતિ છે કારણ કે જ્યારે સુખનું કારણ પ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે પણ તે માધન ક્યાં તો પૂર્વ સુખને ઉત્પન્ન કરનાર થયું હતું. એ સ્મૃતિથી, અથવા એ માધનતા સમ્પત્તીય પદાર્થ સુખના હેતુરૂપ છે તેથી આ સાધન પણ તત્કાલતરીપ હોવાથી સુખનો હેતુ છે એ પ્રકારે સુખસ્મૃતિથી એ માધનની સુખહેતુના અનુમાન કરી તેવિષે પ્રીતિરૂપ ઇચ્છા થાયછે એ ઇચ્છા તે રાગ છે એ રાગરૂપ ક્યેશને જ લોકો તૃષ્ણા, લાલસામાત્રગેરે સમ્બંધી ઓળખાવેછે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી રાગનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ રાગ ના પ્રતિપાતથી ઉત્પન્ન થનાર દ્વેષનું લક્ષણ કહેછે

દુઃસ્થાનુગ્રહી દ્વેષ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ:—દુઃખાનુભવથી તથા દુઃખસ્મૃતિથી યતો, દુઃખ તથા તેના સાધનમાત્રને વિષય કરનારો જે કોષ્ટરૂપ ક્યેશ તે દ્વેષ છે.

આ સૂત્રનું વ્યાખ્યન પૂર્વ મૂલવત્ જ છે એ ક્યેશ, દુઃખ તથા તેનાં સાધનો દૂર થાઓ એ પ્રકારની ઇચ્છારૂપ છે, અને રાગ, સુખ તથા તેનાં સાધનો મળો એ પ્રકારની ઇચ્છારૂપ છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી દ્વેષનું પ્રતિપાદન કરી દ્વેષમૂલક ભવવિશેષરૂપ અભિનિવેશનું હવે પ્રતિપાદન કરેછે.

સ્વરસવાહી વિદુષોઽપિ તેથાસ્તદોઽભિનિવેશઃ* ૥૧૧

સૂત્રાર્થઃ—પૂર્વજન્મની પોતાની વાસનાથી વહન થનાર, અ-
વિદ્યાવાદી માણસ વિદ્યાવાદમાં પણ તેની જ રીતે પ્રસિદ્ધ છે શરીરના-
નુબંધ ક્ષેત્રે તે અભિનિવેશ છે.

સ્વરસવાહી-સ્વરસેન સ્વભાવેન સંસ્કારમાત્રેણ, વહનીને-પોતાના
સંસ્કારમાત્રથી વહન થનાર.

વિદુષોઽપિ તથાસ્તદઃ—એટલે જેમ અતિઅલ્પજ્ઞાનવાળો દોષવાળી
અવિદ્યાનું ગણાવા કૃમિવગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ અલ્પવિદ્યાનું અલ્પ
મનન કરનાર વિદ્યાવાદમાં પણ તે જ પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે. વિદ્યાનું પદ-
થી સમસાતપાન શાનીનું અલ્પ કરવું ઉચિત નથી; કેમકે જે
ક્ષેત્ર અવિદ્યામૂલક છે, તેથી જ્ઞાનાગ્નિથી અવિદ્યાનો નાશ થવાથી
તમૂલક એ ક્ષેત્રનો પણ નાશ થાય છે. આ પદોથી એ બતાવ્યું
કે એ ક્ષેત્ર જ્ઞાતમાત્ર કૃમિથી તે સમસાત યોગને પ્રાપ્ત થયેલા યો-
ગીથી નિરૂદ્ધ સર્વ પ્રાણીમાં એક સરખી રીતે રહેલો છે.

આ મુલથી પ્રથમ તો એ કહ્યું કે અભિનિવેશ નામનો જોગ
જ્ઞાનમાત્ર કૃમિવગેરેથી માંડી તત્ત્વજ્ઞાનરંગિન સર્વ પ્રાણીઓમાં એક
સરખી રીતે રહેલો છે ત્યાં એ ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ બાહ્યઉપરથી તથા
તથાસ્તદઃ પદને રથાને કેટલીક આદૃતિમાં તત્ત્વનુચંચઃ ૫૬ છે તે
ઉપરથી એવું કહે છે કે શરીરના ત્રિગોમરૂપ મરણનો પ્રાસ વા બળ
તે અભિનિવેશ છે, જે અભિનિવેશથી સામાન્યરીતે દુઃખ તથા દુઃ-
ખના સાધનથી થતો બધા સમયે તો તે ઉચિત નથી કેમકે તેવો
બધા સમયે હોતો નથી, તેથી વિદુષોઽપિ એ ૫૬ વિરૂદ્ધ કહે છે.
તેથી અગર જે ઉપરનાં સૂત્રોમાં સામાન્યરીતે રાગ તથા દેવનું પ્ર-
તિપાદન કર્યું છે તથાપિ આ મુલથી બધાસામાન્યનું પ્રતિપાદન ન

* રાગેન્દ્રગાથ મિત્રની આદૃતિમાં તથાસ્તદઃ ને બાધે તત્ત્વ-
જ્ઞાનઃ ૫૬ છે, તેથી બેગદૃતિમાં કારણકર્તા વિદુષોઽર્થજ્ઞાનવચ્ચોઽ-
ભિનિવેશઃ—એ સ્વરૂપીનું છે. આમ મુલ સંવાળી અભિનિવેશનું
સ્વરૂપ મરણનો પ્રાસ છે, એ અપદ્ધ રીતે મુલથી બોધન કરાય છે.
તથાસ્તદઃ ૫૬ તેથી અભિનિવેશનું સ્વરૂપ શું છે તે મુલથી
મુખજલ્પ એમ તથાપિ બાહ્યવગેરેમાં તથાસ્તદઃ ૫૬ માન્ય રા-
ગેનું દોષથી અર્થ તે જ રાખ્યું છે.

સેતાં મરણના ત્રાસ વા બલનું જ પ્રતિપાદન લેવું ઉચિત છે. એ મરણનો ત્રાસ તે અભિનિવેશ છે. એ ત્રાસ જાતમાત્ર દૃગ્ધિથી તે તત્ત્વમાનરહિત સર્વ પ્રાણીઓમાં એક્સરખી રીતે પ્રસિદ્ધ હોય છે. 'હું' સન રહું, મારો આ શરીરથી વિયોગ નહિ, યાઓ' એ પ્રકારની ઇચ્છા સર્વમાં જોવામાં આવે છે. અને શરીર, ઇન્દ્રિયવગેરેનો સંયોગ એ જન્મ છે તથા તેમનો વિયોગ, એ મૃત્યુ છે, તેથી "મારું મૃત્યુ નહિ યાઓ" એ ઇચ્છા સર્વમાં જોવામાં આવે છે. તેથી મરણનો ત્રાસ સર્વને છે, એ સદૃશ વિચારથી મમજનય છે અગર જો રાગદ્વેષરૂપ ક્લેશો પણ સર્વમાં હોય છે તથાપિ આ ક્લેશ અતિબલવાનપણે સર્વમાં રહેશે છે. શ્રવણ, મનનરૂપ પરોક્ષ વિદ્યાવાળા વિદ્વાનમાં રાગાદિ ક્લેશો અદૃઢ થઈ ગયેલા હોય છે, તોપણ તેવાને પણ શરીરે મટાવ્યાપિ ચત્રાથી મરણનો સંભવ લાગે છે ભારે, અથવા તો કોઈ સામેા માણસ તરવારવગેરે લઈ મારી નાખવા આવે છે ભારે, તેમનું અંતઃકરણ પણ કૃમિવગેરે તથા અન્ય અવિદ્વાનની માફક જ કંપી ઉઠે છે. એથી ઉપરું જ્યારે જીવવગેરે વિષયો વિદ્વાનની પામે આવે છે ભારે તેણું વિચારવાળું અંતઃકરણ અતિવેગ કરી તેતરફ ધાવન કરતું નથી તેથી આ મરણના ત્રાસરૂપ અભિનિવેશ રાગાદિની માફક સર્વમાં છે, છતાં અતિબલવાનપણે રહેશે છે. સૂત્રકારે પણ આ જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા વિદુષોર્ગવિતવાલ્લભઃ એ પદો આ સૂત્રમાં શુક્યા છે.

આ સૂત્રમાં બીજું એ કથું કે એ ક્લેશ પોતાના સંસ્કારથી નિરંતર વહન થનાર છે, અર્થાત્ અસંખ્ય વાર અનુભવેલાં મરણનાં દુઃખથી એ દુઃખપ્રતિજીવને દ્રેષ થાય છે. એ દ્રેષ સંસ્કારરૂપે ચિત્તમાં રહે છે તથા પછી એ સંસ્કારથી મરણનો ત્રાસ થાય છે. આથી મરણના ત્રાસરૂપ અભિનિવેશનો હેતુ મરણનાં દુઃખના અનુભવથી પડેલા સંસ્કાર છે, એ કથું. ત્યાં એ સંસ્કાર પૂર્વ જન્મનો જ હોવો જોઈએ. કેમકે અનુભવવિના સંસ્કાર જ ધાતો નથી, એ સર્વમાન્ય નિયમ છે. એ નિયમાનુસાર એ સંસ્કાર જ ધાવામાટે મરણનાં દુઃખનો અનુભવ અવશ્ય હોવો જોઈએ. મરણદુઃખનો અનુભવ પૂર્વ જન્મમાં જ સંભવે કેમકે આ જન્મમાં જો થતો હોય તો ને કાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વા આગમપ્રમાણથી થાય. લાં આ શરીર વિષમાન છે તેથી આ જન્મમાં કોઈપણ પ્રાણીએ પોને મરણદુઃખનો અનુભવ કયો છે, એ અસંભવ છે જો અન્ય પ્રાણીમાં મરણદુઃખ જોવાથી એ સંસ્કાર જ ધાય છે એમ લઈએ તો

તે પણ અયોગ્ય છે કેમકે જાતમાત્ર બાનક, કૃમિ રંગેરે સર્વમા એ કરેશ સરળી રીતે જોડામા આવે છે અને જાતમાત્ર બાવકને અન્યતુ મરણ પ્રલક્ષ કરવાનો અવકાશ જ નથી તેથી હમયથા વર્તમાન જન્મમા પ્રલક્ષ પ્રમાણથી થયેના અનુભવથી એ સરકાર બધાય છે, એ માનવુ અનુચિત છે, તથા એ જ કારણથી ન ત્યક્તમૂલક અનુમાન તથા આગમનો પણ સબલ નથી કેમકે તરતના જન્મેલા બાનકને અનુમાનનો તો અવકાશ જ નથી, તેમ જ શસ્ત્રમાન નદિ હોવાથી આગમનો પણ અવકાશ નથી આ રીતે ત્રણે પ્રમાણથી આ જન્મમા એ અનુભવ થાય છે તથા તેથી અભિનિવેશરૂપ ત્રામને ઉત્પન્ન કરનાર સરકાર પડે છે, એ યોગ્ય કરતુ નથી તેથી એ મરકાર પૂર્વજન્મમા અનુભવાયેલા મરણદુષ્ઠિ પડેલો લવા યોગ્ય છે

આ ગ્રંથો એ શમ થાય છે કે રહિ આ જન્મમા થનો મરણનો અનુભવ એ મરકારમતિ કારણ લક્ષ શમય એમ નથી, તો પણ જેમ માતાપિતાના કેટલાક રોગો તથા ગુણો પુત્રપુત્રીમા આવે છે તેમ આ મરણનો માત્ર પણ માતાપિતામા રહેલો તરત જન્મેના હોશાવગેરેમા અનુરતે છે તેથી પૂર્વ જન્મમા થરેલો મરણનો અનુભવ એનું કારણ છે, એ માનવુ આવશ્યક નથી આ કહેવું પણ વિશેષ વિચારી અયોગ્ય જ કરે છે કેમકે જેમ રોગોની માતાપિતામા ઉપપત્તિ થઈ શકે છે તેમ જો કાંઈ પણ રીતે આ મરણના ત્રામની માતાપિતામા ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોય તો તેની પુત્રપુત્રી રંગેરેમા અનુરતિ થાય છે એ પણ મનાય પણ માતાપિતા પશુ તેમના જન્મમા એટલે પુત્રપુત્રી રંગેરેની ઉપપત્તિ પૂર્વે મરણદુષ્ઠિનો અનુભવ કરી શકતા નથી કે જેથી તેમનામા એ ત્રાસનું અસ્તિત્વ ઉપપત્તિ પામે જો માતાપિતામા એની ઉપપત્તિમારે પૂર્વ જન્મનો અનુભવ હો તો પુત્રપુત્રીએ શું અપરાધ કર્યો કે એ તોડમા પૂર્વ જન્મનો અનુભવ નદિ લેતા માતાપિતામા "રહેવાની અનુરતિ રીતમાય ? આ દોષ દૂર કરવા જો એમ કહે કે માતાપિતામા પણ એ ત્રામની તેમના નાનાપિતામાથી અનુરતિ થઈ છે તો પુન એ જ દોષ એટલે માતાપિતામા આવી પ્રાપ્ત થવાનો એટલું જ નદિ પણ એથી અનુભવ આપવા ની ડગ એ દોષ દૂર નદિ થવાનો કેમકે કોઈ પણ કાળે એ ત્રાસની ઉપપત્તિ તો થવાની જ નદિ વગા સમાર પરિણામી દાવાથી ના થવાનું છે તેથી આરે પૃથિવીમાત્રનો પોતાના મરણમા તમ મ

વાનો ત્યારે પૃથિવીના વિકારરૂપ મનુષ્યશરીર કોઈ પણ નિવંધમાન નહિ રહેવાનું; અને એ પ્રલયપછી જ્યારે પુનઃ સર્ગ થવાનો ત્યારે આ-ધ મનુષ્યમાં એ ત્રાસ નહિ જ આવવાનો. કારણ કે, તેનાં માતા-પિતા કોઈ નથી. અને તેથી કમે કરી ઉત્તરોત્તર પ્રજામાં પણ એ-ની અનુવૃત્તિ થવા વાસે નહિ આવવાનો. જોયું પ્રલયપછી જે સર્ગ થાય તેમાં એ ત્રાસનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય જ હોવાનો. તો જેમ ઉત્તર સર્ગમાં એ ત્રાસનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ મસાર અનાદિ હો-વાથી વર્તમાન સર્ગે પણ તેની પૂર્વમાયી સર્ગની અપેક્ષાથી ઉત્તર સર્ગ હોવાથી એમાં પણ એ ત્રાસનો અભાવ જ હોવો ઘટે છે. પ-ણ તેમ તો છે નહિ. તેથી સર્વથા આ અનુવૃત્તિનો મત વિચાર-વાનને દાસ્યજનક છે. તેથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે તે જીવને પૂર્વ-જન્મ હોવો જોઈએ. તથા એ પૂર્વજન્મમાં અનુભવાયેલા મરણનાં દુઃખોથી પડેલા મંરકારથી જ આ જન્મમાં મરણનો ત્રાસ અર્થાત્ અભિનિવેશ થાય છે. તેથી એ કમેશને સંસ્કારથી વહન થનાર કલો છે તે સર્વોશે ચોખ્ખ જ છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રોથી પામે ક્યેશના સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યાં ત્યાં જે ઉત્તમાધિકારી છે તેમાં તો એ ક્યેશો તનુતાને પા-મેલા હોય છે તેથી એનો નાશ કરવા સપ્તમાત્રની જરૂર છે તેનું પ્ર-તિપાદન પ્રથમ પાદમાં કર્યું છે જે મધ્યમાધિકારી છે તેમાં એ ક્યેશો તનુ હોતા નથી, તેને તનુ કરવામાને ક્રિયાયોગગપ ઉપાય પ્રથમ સૂત્રથી કલો હવે એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે મધ્યમાધિકારીમાં એ ક્યેશો ક્રિયાયોગથી તનુતાને પામે છે પણ તેટલામાત્રથી તેમ-નો દાહ તો નાશ થતો નથી. તેથી તે કરવા શું ઉપાય છે ? એ જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત કરવા ઉત્તરમે મૂલો રચે છે તાત્પર્ય કે એના ના-શના ઉપાયનું પ્રથમા પાદમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે, છતાં તેને મધ્ય-માધિકારીમાં સ્ફુટ કરવા અન્યરીતે પ્રતિપાદન કરે છે ત્યાં જે ક્યે-શોનો નાશ કરવાનો છે તે બે પ્રકારના છે, (૧) સ્થૂલ અને (૨) સૂક્ષ્મ. તેમાંથી સૂક્ષ્મનો નાશ કેવી રીતે થાય છે એ પ્રથમ પ્રતિ-પાદન કરે છે—

તે પ્રતિપ્રસવહેયાઃ સૂક્ષ્માઃ ॥૨૦॥

સૂત્રાર્થઃ—એમાં જે સૂક્ષ્મ કલેશો છે તે ચિત્તાના પ્રલયથી ના-શ પામે છે.

તે મુજબ — ને કરેશોનો કાર્ય ત નાશ થશે છે, અવાન જેમનું
રસવકાષને ઉપાન કરવાનું સામર્થ્ય દબાય છે અને તેથી જ
દબાવી જતાવાસ્તવામાં ચિત્તમાં રહેવા છે તે

પ્રતિપ્રવચન — પ્રમથ એટલે ઉપત્તિ તેનો વિરોધી તે પ્રતિપક્ષ
વ અર્થાત્ નાશ પ્રતિપ્રવચન હેવા પ્રતિપ્રવચન — ચિત્તના પ્રતિપક્ષ
સુચથી અર્થાત્ નાશથી નાશ પામનાર

આ સુત્રથી એ કહ્યું કે તત્ત્વજ્ઞાન યથાથી કરેશોના કાર્યોનો નાશ થાય છે
તથા એકોના એ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય દબાય છે આ પ્રમાણે
દબાય થશે એકો ચિત્તમાં પડી રહે છે એ કરેશો સૂક્ષ્મ કહેવાય
છે એ કરેશોનો અર્થ ત નાશ ચિત્તરૂપ એના આશ્રયનો નાશ થવા
થી થાય છે આથી એ સૂચવ્યું કે ચિત્તનો નાશ કરવો એ જ એ કરે
શોને નાશ કરાવે છે ઉપાય છે ચિત્તનો નાશ આથી ચિત્તનો અ
ધિકાર મમાપ્ત થાય છે ત્યારે અર્થાત્ ચિત્ત અસ્તિત્વ ધાય છે ત્યા
જે થાય છે જના સુધી ચિત્તમાં પ્રારબ્ધસંખ્યો રહેવા હોય છે ત્યા
સુધી ચિત્ત સાધિકાર છે તેથી તત્ત્વજ્ઞાન થયા પછી એ પ્રારબ્ધ
સંકારોનો નાશ થાય છે ત્યારે ચિત્ત અસ્તિત્વ ધર્મ સુદ છે પ્રારબ્ધસંકારો
રોનો નાશ જે રીતે થાય છે (૧) ભોગે કરી અને (૨) અ
સપ્રજ્ઞા યોગના દૃઢ અનુબ્રાવથી તેથી એ થયું કે તત્ત્વજ્ઞાન યથા
પછી ચિત્તનો નાશ થ તે પ્રારબ્ધસંખ્યો રહેવા ભોગથી અથવા તે અ
સપ્રજ્ઞા યોગના દૃઢ અનુબ્રાવથી થાય છે તેથી એ સૂક્ષ્મ પ્રેક્ષ્યો
નાશ કરવા એ ઉપાય થયા (૧) અમ પ્રજ્ઞાત યોગ અને (૨) તત્ત્વ
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી પ્રારબ્ધ સંકારોનો ભોગ અર્થાત્ પ્રવલનો
અભાવ આથી એ થયું કે જો તો તત્ત્વજ્ઞાનની મહાત્માએ એ સૂક્ષ્મ
ના નાશમાં ધૃષ્ટિ પશુ મળત કરવો જરૂર નથી અને એ વિદેહકે
વન્ય તાકાળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો તેમણે અમ પ્રજ્ઞાત યોગ
ના દૃઢ અનુબ્રાવ કરવું

આ રીતે આ સૂત્રથી એ પ્રતિપાદન કર્યું કે વિદેહકેવ થ
ની વલકાળ પ્રાપ્તિ કરવી હોય તો ચિત્તનો નાશ કરવો આવશ્યક
છે કેમકે ચિત્તનો નાશ થવાથી જ એ સૂક્ષ્મ કહેશોનો નાશ થાય છે અ
ને તેને માટે અમ પ્રજ્ઞાત યોગનું દૃઢ અનુબ્રાવ કરવું એ જ ઉપાય છે

અહિ સુત્રકથના સંખ્યામાં એ જ મ થાય છે કે સાધનના
અનુબ્રાવથી ત્રયમ કહેશોની વાનગી થાય છે પછી દબાવી જતાવા
અવસ્થા થાય છે અને અ તે નાશ થાય છે આથી સૂત્રકારે પ્રજ્ઞા

તનુતાનો ઉપાય કહ્યા તે તો યોગ્ય છે પણ ત્યાર પછી જે નાશનો ઉપાય કહ્યો તે નહિ કહેતા દગ્ધમીજભાવાઅવસ્થાનો ઉપાય કહેવો ઉચિત હતો પણ મુતકારે તેમ નહિ કરતા પ્રથમ નાશનો ઉપાય આ સૂત્રથી જાતાવ્યો અને દગ્ધમીજભાવા અવસ્થાનો ઉપાય ઉત્તર સૂત્રથી જાતાવ્યો છે તે અયોગ્ય છે એનું સમાધાન એ કે, અસપ્રગાત યોગનું અમાધારણુ કૃપ ચિત્તનો નાશ છે તેથી સૂત્રકારે એનું પ્રતિપાદન પ્રથમ કચ્છું છે અને એ કૃપમા દ્વારની આ કાક્ષા થમાથી દગ્ધમીજભાવાના ઉપાયનું પ્રતિપાદન કચ્છું છે, તેથી અયોગ્ય નથી

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી સૂક્ષ્મનો નાશ કેવી રીતે થાય છે, એ પ્રતિપાદન કચ્છું હવે તનુતાવાળા એ કનેશોનો નાશ જ્યાં દાગ્ધ થાય છે, તે પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ સ્થૂન કનેશોનો નાશ કેવી રીતે થાય છે તે (એટલે કનેશોનો દાહ કેવી રીતે થાય છે તે) પ્રતિપાદન કરે છે

ધ્યાનદેયાસ્તદ્વૃત્તયઃ ॥ ૧૧ ॥

મૂત્રાર્થઃ—અદગ્ધમીજભાવા અવસ્થામાં રહેલા અર્થાત્ તનુતાને પામેલા એ કનેશોની વૃત્તિઓ સમાધિપ્રગાથી નાશ પામે છે

તદ્વૃત્તય = તેણે વૃત્તય અભિવ્યક્તાવસ્થા — એ કનેશોની જે અભિવ્યક્તાત્મક અવસ્થા તે તત્ પછી પૂર્વ સૂત્રમાં કેના મૂક્ષમનો પરિભર્ષ કરવો યોગ્ય નથી કેમકે એ દગ્ધમીજભાવા રૂપાંગની કદાપિ અભિવ્યક્તિ થતી નથી તેથી તત્ પછી મૂક્ષનશિરાયના અર્થાત્ જે અદગ્ધમીજભાવ છે તેનો જ પરિભર્ષ કરવા ઉચિત છે એ કનેશની વૃત્તિ એટલે સ્થૂનતા, અર્થાત્ સ્થૂન કરેગો

ધ્યાનદેયા = ધ્યાનેન દેયા = ધનવરે નાશ પામનાર છે આ સ્થળે 'ધ્યાનસન્દેહી ધ્યાનના કાર્યરૂપ મમાદિપ્રગા જેવી આગસ્યક છે કેમકે અરિયા મિત્યાગ્રાનરૂપ હોવાથી એનો નાશ એના વિરોધી તત્ત્વગ્રાનથી જ થઈ શકે છે તત્ત્વગ્રાન, વિરોધન વિ તથા સમાધિપ્રગા, આ સ્થળે પર્યાયરૂપ છે, એ તત્ત્વગ્રાનરૂપ મમાદિપ્રગા મા દ્વાત્ અરિયાની તથા અરિયામૂલક મર્ત્ત કનેશો હોવાથી પરંપરામાં અન્ય કનેશોની વિરોધી હોવાથી એ મર્ત્તને નાશ કરવા મ મર્ત્ત છે ધ્યાન અરિયાકર એગ્રાગ્રાતરૂપ હોવાથી કનેશોનું સાક્ષાત્ વિરોધી નથી

આ મૂત્રથી એ સૂચ્યું કે સ્થૂન કનેશોનો સમાધિપ્રગારૂપ

તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ થાયછે, એટલે ક્લેશોની ને સ્થૂલ અવસ્થા તેને તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ થાયછે. સમાધિપ્રણાલી એ ક્લેશોની અભિવ્યક્તિ નષ્ટ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પુનઃ અભિવ્યક્ત થવાની યોગ્યતા ને એ ક્લેશોનાં હોયછે તેને; પણ નાશ થાયછે. આમ થવાથી એ ક્લેશોનો કાર્યતઃ નાશ થયો એટલે એ ક્લેશો દગ્ધશ્રીજન્માવા અવસ્થાને પામ્યા. પણ એથી એમ સમજવાનું નથી કે એ ક્લેશોનો સર્વથા-સ્વરૂપતઃ પણ નાશ થાયછે. કાર્યતઃ નષ્ટ થયેલા એ ક્લેશો દગ્ધ થયેલાં શ્રીજની માફક ચિત્તમાં પડી રહે છે એ કાર્યતઃ નષ્ટ થયેલા તથા સ્વરૂપતઃ રહેલા ક્લેશોનો નાશ પૂર્વસન્નમાં કલાપ્રમાણે પ્રતિપ્રસવથી થાય છે.

આ રીતે આ સૂત્રોથી ક્લેશોની ત્રણ અવસ્થા સૂચવી (૧) નનુતા (૨) દગ્ધશ્રીજન્માવા અને (૩) નાશ. તેમાં તનુતાનો ઉપાય ક્રિયાયોગ કલ્પો, દગ્ધશ્રીજન્માવાની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સમાધિપ્રેણ કલ્પી અને નાશનો ઉપાય પ્રતિપ્રસવ કલ્પો. આ પ્રમાણે ક્લેશના હાનના ઉપાયો કયા. ત્યાં એ શંકા થાયછે કે આમાં અતિપ્રયત્ને કરાતા ક્લેશોના હાનથી શું ફલ છે? કેમકે એ ક્લેશોની હાનિ થઈ નો. પણ પુરુષને અનેક જન્મદ્વારા નાનાવિધ દુઃખને આપનાર કર્માશય વિદ્યમાન હોવાથી પુરુષને તે તે દુઃખો તથા જન્મમરણ આગ્યા કરવાતા. એટલું જ નહિ પણ ખર્ષે જોતાં ભો એ કર્માશય વિદ્યમાન રહેવાથી ચિત્ત સાધિકાર જ રહેવાનું તેથી નાશને જ નહિ પામવાનું અને તેથી સૂક્ષ્મ ક્લેશોનું હાન સંભવવાનું જ નહિ. એને ઉત્તર એ કે વિપાક તથા કર્માશય અને ક્લેશમૂલક જ છે, તેથી ક્લેશનો કાલ વા નાશ થવાથી કર્માશય તથા વિપાકવગેરે સર્વનો નાશ થાય છે; અને તેથી ક્લેશ નષ્ટ થવાથી ચિત્ત ચરિતાર્થ થઈ નષ્ટ થાય છે તથા પુરુષ કેવલ્યને પામે છે. આ અર્થ પ્રતિગદન કરતા તથા અરિયાદિ સર્વ દુઃખરૂપ ક્લેશનાં મૂળ હોવાથી પર્યાર્થરીતે ક્લેશ સંજ્ઞાને પામ્યા છે એ પ્રતિપાદન કરવા અંગવાન સૂત્રકાર ઉત્તર ચાર સૂત્રો રચેછે. તેમાં પ્રથમ તો કર્માશય ક્લેશમૂલક છે એ પ્રતિપાદન કરેછે.

ક્લેશમૂલઃ કર્માશયો દષ્ટાદષ્ટજન્મવેદનીયઃ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થઃ—વર્તમાન જન્મમાં ફલ આપનાર તથા ભવિષ્યત જન્મમાં ફલ આપનાર, એ જને પ્રકરનો કર્માશય અથવા

પડે છે તે કર્માણ્ય છે

જેનામૂલ — એ કર્માણ્યનું મૂલ્ય કંતેશ છે, એટલે અવિરોધિ કંતેશો હોય છે ત્યારે એ કર્માણ્ય મુધાયકે તથા એનો અભાવ થાયકે ત્યારે કર્માણ્યનો પણ અભાવ થાયકે

આ મુતમા મેં માત્ર કહી (૧) કર્માણ્ય દુષ્ટજન્મવેદનીય તથા અદુષ્ટજન્મવેદનીય એમ મેં પ્રકારનો છે તથા (૨) એ બંને પ્રમાણે કર્માણ્ય કંતેશમૂલક જ છે સા અતિનીત્ર મત્ર, તપ, મમાધિ વગેરેથી મુધાયેનો, અથવા તો ઈશ્વર દેવતા, મહાત્મા વગેરેના આરાધનથી બુધાયેનો, તથા વર્તમાન જન્મમા જ વિધાકને પામનાર જે ધર્મ છે તે દુષ્ટજન્મવેદનીય ધર્મશ્રી કર્માણ્ય છે જે મટે સિત્તંદીશ્વર ત્રીન મવેગે કરીને કરેના મન, તપ, મમાધિ તથા ઈશ્વરાધનથી મનુષ્યાદીરને લગ્નને વર્તમાન જન્મમા જ દેવશરીરને તથાદી મેં મુકે તથા નિવ બોગને પામના તેમજ વિધામિત્ર તત્તિ તથા આયુરૂપ એ વિધાકને પામ્યા શ્રીનદીશ્વર તથા વિશ્વામિત્રનો આ જે મૈશ્ય હોનો તે વર્તમાન જન્મમા જ કરાવેના કર્માથી બુધાયે હોનો તથા એનું દુન વર્તમાન જન્મમા જ મરણ હોતું તેથી એ કર્માણ્ય દુષ્ટજન્મવેદનીય છે, તથા એ કર્માણ્ય પુણ્યરૂપ હોનો તેથી એ ધર્મરૂપ દુષ્ટજન્મવેદનીય કર્માણ્ય છે આ જ પ્રમાણે મયબામેનાને, બનાવિથી પીડિતને, અત્યંત મરીનને તે તોને વિશ્વાસે મટેનાને અથવા તો મહા ઈશ્વરરાણા તપસ્વીઓને જે અપકાર પુન પુન અતિનીત્રતાથી કરવામા આવે છે તે અપકારરૂપ કર્મ પણ તત્કાળ અર્થાત્ વર્તમાન જન્મમા જ પકડ થનાર કર્માણ્યને રહે છે એ પાપ હોવાથી એ અધર્મરૂપ દુષ્ટજન્મવેદનીય કર્માણ્ય છે જેમકે દેવતાઓના સમરૂપ ઇન્દ્રત્વને મમેના નકુર મદર્શિના અપરાધથી પાતાનો પરિણામ લગ્નને સર્વરૂપ તિર્વેશ પરિણામને તે જ જન્મમા પામશે હોનો એ વર્તમાન જન્મમા જ નીચ પરિણામને પમાડનાર અધર્મરૂપ કર્માણ્ય તેણે વર્તમાન જન્મમા જ રચ્યો હોનો તેથી એ દુષ્ટજન્મવેદનીય છે આ દુષ્ટ જન્મવેદનીય કર્માણ્ય કબીસકરગેરે નરકમા રહેનાર દુષ્ટજીવોનો ચનો નથી કેમકે એ જીવો તે નીચ યોનિમા ધર્મોગ્નિને કલ્પત્ર કરનાર કર્મો કરવા અસમર્થ છે, કે જે એ નીચ યોનિમા જન્માદિ ફવને બેભાનપનાર કર્માણ્યરૂપ તેમના પ્રારબ્ધનો અનિમિત્ત પરી અન જન્મને પ્રાપ્ત કરે

ગોનિરાણી હોયકે તેઓને સિત્તમાનુર વિમલ ધાણ કરી આ

મનુષ્ય યોગમાં આની અન્ય ડેમોનુ અનુકૂળ કરી ગમરા સામયે
હોય છે તેથી, તથા સ્વર્ગાદિ લોકોની અર્થાત્મ ઉત્તર નન થવાથી તે
તે શરીરનો અન્ય શરીરમાં પરિણમ થઈ જાય છે તેથી સ્વર્ગાદિ
લોકમાં દૃષ્ટાન્તભવેદનીય કર્માશય હોય છે

સ્વર્ગ, નરકાગેરેને ઉત્તર જન્મે આપનાર અદૃષ્ટાન્તભવેદનીય
કર્માગય તો મરેજ પ્રસિદ્ધ છે કેમકે જે કર્મો હીણ થયા નથી તે
સર્વ ઉત્તર જન્મે ફરી આપનાના એ સિદ્ધ નિયમ છે એ કર્મો જે
અપૂર્વને ઉત્તરને કરે છે તે અપૂર્વેષ કર્માશય અદૃષ્ટાન્તભવેદનીય
છે એ અદૃષ્ટાન્તભવેદનીય કર્માગય હીણકરેલપુરોષાને અર્થાત્મ
શુદ્ધિમુખને તથા વિદેહમુખને હોતો નવા વિદેહમુખને તો સમય
અપૂર્વેષ કર્માશય જે ચિત્તમાં આચિત્ત છે તે ચિત્તનો પણ નારા
થયો હોવાથી મોટું કર્માગય છે જ નહિ અને શુદ્ધિમુખ પુરુ
ષો પણ અગ્રભવેદવાળો છે તેથી તથા કર્માશયમાં જોશનૂનક છે
તેથી કરેલ દર અશય કર્માગય પણ દર થાય છે તેથી એમને
ઉત્તર જન્મ નથી, તેથી અમને પણ અદૃષ્ટાન્તભવેદનીય કર્માગય
ન જ હોવો જોઈએ એ શનારના અન્ય સંપુરણને આ અદૃષ્ટાન્ત
ભવેદનીય આશય હોય છે

આ નન પ્રકારનો કર્માશય અનિવારિત્વેશમુદ્ધ છે એટલે
મેશનુ અતિવિદેહ તો જ થાય છે અને મેશના અભાવે થયો
નથી અર્થાત્મ મેશના કાર્યરૂપ છે કેમકે જે જે કર્મા અભિમાન
પણ કરતાં । અરુ તે જ અપૂર્વને ઉત્તરને કરે છે જે કર્મો નિ
નિમાનપણ નાથક તે અપૂર્વને ઉત્તરને કરતા નથી મીનગરુગી
તામાં સ્વ નાદરૂપ માલો બુદ્ધિસ્વ ન સ્વિચ્છ । દ્વિચ્છિ મ હમાન
જાગ્ય ન હાતિ ન નિચ્છવે । જે પુરુષનું અનિમાન મનિત થયું છે
અને જેની બુદ્ધિ નિર્વેશ થઈ છે તેને ધર્મના રક્ષણના આશયનો
પ્રમગ આપે તોપણ તે તત્ત્વદ્રશ્ય પુરોષાને તે કર્મ બાધ કરવું
નથી એ મેશના અનિવારિત્વેશના અભાવે કર્માશયનો અભાવ
હોય છે શ્રીકૃમંપુરાણમાં પણ રાગદ્વંદ્વ દોષા સર્વે પ્રાન્તિનિચ્છના ।
કાર્ગો હસ્ય મંદરણ પુણ્યાપુણ્યમિતિ છતિ ।—ગમેદ્રપાદિ સર્વ કરેશો
નિધ્યાસાનરૂપ અનિધ્યાયા થયેલા છે તથા એ કરેશોનું કાર્ય પુણ્યા
પુણ્યરૂપ કર્માશય છે, એમ છતિ કરે છે—દૃષ્ટાદિ વચનોથી મેશ
ના કાર્યરૂપ જ કર્માશય કહેવા છે તેથી કરેશમૂલક કર્માશય છે એ
અનેક પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. આપણે પણ જોઈએ છીએ કે જે

હોમને સ્વર્ગાદિવિશે રાગ દોષ છે તે લોકો જ જ્યોતિષોમાત્રિ કામર કન્નિયે કામનાથી મટત થાયછે તથા તેથી એ કાન્તી પ્રાપ્તિ કરવા નાજ આપીને બાધે છે તેમ જ લેખ હોયછે ત્યારે જ પારકુ ૩૧ મ્મયછે તથા તેથી અધર્મરૂપ કર્માશય બંધાયછે મોદથી જ અધર્મરોધ ધર્મગુદ્ધિ થઈ તે અધર્મનુ અનુષ્ઠાન કરાયછે તથા તેદ્વારા અધર્મરૂપ કર્માશય થાયછે આ રીતે અપદ કેખાળ છે કે રામાદિ કરો મનક જ મંત્ર મકારનો કર્માશય છે

આ સર્વથી એ મિદ યતુ કે સર્વ કાંત્ય મ્દેશમુલક હો નાથી જ્ઞાનાગ્નિથી મ્દેશોનો મહ થાયછે તેથી કર્માગય નવો થતો નથી, અને કર્માશયના અભાવે દુ અકર વિપાકનો અભાવ થાયછે અત્રિ એ નકા થાયછે કે, ચત્પિ જ્ઞાનાગ્નિથી વેદ કર થાય ત્યાં પછી નવા કર્માગય નહિ થાય અને તેથી નવો વિપાક નહિ મળે તથા પિ પુનર્જન્મના એને તેથી થતા દ મોનો અભાવ નહિ થાય મક તત્તજ્ઞાનરૂપ વિધાના ઉત્પન્ન રવાયેનો કર્માગય પણ અનત ૭ તેથી તે તો અવશ્ય દન આપવાનો અન તેના દન ભોગના અન્ય જન્મમળ્ય થયા કરવાના અર્પેત્ મ્દેશમુલક કર્માશય હો રાધાકિં ધમાળા કર્મોનો જાતીને બાધ નહિ થતો પણ મચિત કર્માના બન આ તને જન્મો થતાના આ મ્દેનુ રા મ નકા કેમકે કર્માશય બધાતમા જેમ રાગારિ નસો કારણ ૭ તેમ જે ન ચત કર્માશય છે તે, નસો સ બાધ હોય તો જ વિપાકનો આરબ કરેનર થાયછે આ પ્રતિપાદન કરેના તથા કોના મમમ દુ અનુ મળ છે એ અપદ કરેના ઉત્તર તથા કુત્રો છે તેમા પ્રથમ તો સુખર બ જેના રૂપ છે એવા કર્માશયના ફલરૂપ વિપાકનેશમુલક છે આ પ્રતિપાદન કરેછે

સતિ મૂલે તદ્વિપાકો જાન્યાયુર્મોગા ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ — અવિધાદિ મ્દેશરૂપ મુલ દોષછે ત્યારે જ પોતાના વિપાકરૂપ જાતિ, આયુષ્ અને બોગને કર્માશય ઉત્પન્ન કરેછે, એટલે મ્દેશરૂપ મુલનો અભાવ દોષછે ત્યારે કર્માશય વિપાકનો આરબ કરી શકેછે

સતિ મૂલે-કર્માશયના મુલરૂપ અવિધાદિ મ્દેશો હોયછે ત્યારે જ તદ્વિપાક=કર્માશયનો વિપાક એટલે ફળ

જાત્યાયુર્મોગા—જાતિ, આયુષ્ અને બોગ આ પદ મુકનાથી જાતિ, આયુષ્ અને બોગ એ ત્રણ કર્માશયના ફલ છે તથા એ ત્રણની

વિપાકમ જા કે, એ પ્રતિપાદન કરવું જાતિ એટલે દેશત્વ, મનુષ્યત્વ વગેરે, અથવા તો પૂર્વ શરીરના ત્યાગપૂર્વક નવીન શરીરના પ્રદક્ષ કરવારૂપ જન્મ આપ્યું એટલે જનનકાળ એટલે એક શરીરમા અભિ માનીની ઐશિનિ ગ્રહેવાનો કાળ મોગ શબ્દના દીકાકારોએ અનેક અર્થ લીધા છે તેનોય પ્રમાણ —

(૧) વર્ણિકકાર જોન જન્મથી સુખદુઃખવગેરે મુદ્ધિની દત્તિ જોનું, અને ૧૪ મૂલમા જે દ્વાદ તથા પચિત્તાષ્ટપ વિપાકમ કૃપ કથા છે તે પદોથી એ દૃષ્ટિના માત્રાત્વકાન્તુ પ્રદક્ષ કરેછે.

(૨) વાયરપતિમિત્ર જોગ શબ્દથી જ સુખદુઃખાદિ આશ્ના ત્વારંતુ પ્રદક્ષ કરેછે, તથા જેમ ગમનક્રિયાનું ક્રમ આમ તેના કૃપાંય તે વાય છે તેમ સુખદુઃખ વિશ્વાસાત્વકાન્તુ કર્મરૂપ દોવાથી અર્થાત્ જો ગ્યરૂપ હોવાથી દ્વાદ અને પચિત્તાષ, અર્થાત્ સુખ અને દુઃખ, આ જોગના કૃપરૂપ છે એમ કહે છે

(૩) મધિપ્રભાકાર જોમનજથી હન્દિગોથી થતા નિરપાનુમન નુ પ્રદક્ષ કરેછે

(૪) જોગદ્વિમા જોગશબ્દની કમલ્યુ રાતિ જગ્યન્ય પતિ તથા જાનબ્યુત્પતિ લગ્ન એ જન્મથા નિરો હન્દિગો તથા સુખદુઃખનો સાક્ષાત્કાર એ ત્રણેનુ પ્રદક્ષ કરેનું છે

પર જોના કર્માશયથા શરીર હન્દિ વગેરેમા પૂજા, અંગે મના, આધિવગેરે થાયકે યિનથા નિમિત્તવિના પ્રગમે સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાન. થા પ્રમળતા થાયકે શુનારાજ કર્મના મત્ત જાવનાર દૃષ્ટિઓનો ઉદય થાયકે તથા અનાયામે નિરિયોની પ્રાપ્તિવગેરે પણ થાય છે, તથા એ સર્વથી પરિજ્ઞામે સુખદુઃખ થયકે આ સાનુ જોગ શા દર્શી પ્રદક્ષ કરવું ઉચિત છે કેમકે દેશત્વનિરૂપ અથવા જન્મરૂપ આ સર્વ નથી, તેમ જ આયુષ્યરૂપ પણ આ નથી, તેરી વ્યતિરૂપ તથા આયુષ્યરૂપ, આ સર્વ નથી હતા કર્માશયના કૃપરૂપ છે તેથી એ સર્વનો જોગમા જ અતર્ક્ય જરો ઉચત છે નહિ નો કર્માશયના કૃપના પ્રતિપાદનમા ન્યૂનતા આવેકે આથી એ ચયુ કે કર્માશયના કૃપરૂપ હોમને જાતિ તથા આયુષ્યથી જે મિત્ત છે તે જોગ છે ધનસંપુષ્ટ, આદસુખમ વગેરે અવસ્થાઓ પણ જોગમા જ જોકમા લેવાય છે તથાપિ એ અર્થ અધિકવ્યાપક છે આ સ્થળે જોગમા એ અવસ્થા લેરી જરૂરની નથી કારણકે જેમ પ્રકૃતિનય પુરુષોની તથા વિદેહની તે તે ઉપાસ્થમા થતી લયાસ્થાનો જાતિમા મંચદ

યા! છે તે જ પ્રમાણે ધનસુકુમવોરે અવસ્થાનો પણ આ સ્થાને
નતિમા જ મગ્ન થાય છે

આ સૂત્રથી એ શબ્દ કે ભાતિયોરે વિષાક દોશનો મનાય
 હોય નો મારાવ ઉત્પત્ત કરી જાડે કમકે વિષાક તથા પ્રમરનો
 કથાડે (૧) જન્મ (૨) આયુષ અને (૩) લોચ ત્યાં જ્યાં જ
 ન્મ થાય ત્યારે આયુષ અથવા જન્મ નથી થઈ શકે અને ત્યાં
 જન્મનો નાશ થાય ત્યારે તેને આયુષનો અભાવ થાય એ તો સ્પષ્ટ છે
 તેથી જો કોશિનિના જ મરણ વિષાકને પ્રાપ્ત થાય તો શકે
 એ મપ્રમાણ છે તો આયુષરૂપ વિષાક પણ ન જ આપી શકે
 એ અથાત્ પ્રાપ્ત થાય છે તથા એ જ નિમિત્તથી લોચ પણ જન્મ
 થયા પછી જ થઈ શકે તેથી લોચ પણ ન જ આપી શકે
 એ પણ અથાત્ પ્રાપ્ત થાય છે હવે મળ્યું થયાપછી વિવિધ યોગિને
 પમડના ગુણાગુણ મળે હોય તો અત્યંત ૭ યોગિનિને ગમ્યા
 મળે ૭ ભૂત રહના હોય છે તે યોગિને તે જ પામે છે એવો નિ
 થમ છે, અથાત્ માન્યથી જ જન્મની પ્રાર્થિ થવાની હોય તે
 યોગિનિના રાગની અનિ યજ્ઞિ થાય છે તથા તે થયાની જ તે
 યોગિની રામિ થાય છે આ અથમા તદ્વ સક્ત નહ કમગૌતિ નિ
 મના ચત્ર નિષ્કમલ્ય જે રેનિવો એ જન્મ મત અતમમમે આ
 મત ધોરુ હોય છે તે યોગિને એ જ યોગના પામે છે
 અથા કામયમાના યાદનામા નિષ્કામા ન તદ્વ પ્રાપ્ત રજામા હૈવ
 ગમવર્ત્ત્યત્ત જે પુરુષના ગામિ કોચો કીલ્લ થયાથી જે ૧ મકપ
 કામના નિષ્કત થઈ મત છે અને તેથી જે અમમ છે તે પુરુષના
 પ્રાપ્ત મુપસમરે ઉત્પાન્તિને પામના નથી પણ નિષ્કમલ્યમા રીત
 થઈ જાય છે કામત્ત ચ રામયત્ત મયમાન મજ્જમિષાયત્ત તદ્વ તદ્વ
 વયાત્તરામમ્ય કુન્નમમમત્ત રૂઢવ મર્ગે વિલ્લયાત્ત કામા ॥ જેનું અ
 નિમન ગામિત્ત મતુ નથી તથા જે ૧ મમના નિષ્કત થઈ નથી
 તે મમત્ત રજા તે ને જન્મને મપ્રમાણે પામે છે તથા જેના મ
 મના નિષ્કત થઈ ગઈ છે તથા તે ૧ જે જન્મ થયો છે તેના રાગ
 અદિ જ ૧ ન થઈ જાય છે ત્યાં જ શ્રુતિઓ, યોગગજમારણ
 નાદ જે પુરુષના રાગદિ કીલ્લ થયા છે તેમનો જન્મ થયો નથી
 એ અપ્રમાણ તદ્વમાત્ત મજ્જામાત્ત રજાત્ત જન્મ નથી થઈ
 ૧૫ તોયે પદ્મિનિ રોડરૂપ જીજ્ઞાસુ જ અવે જન્મ પામે છે, એ

શ્રીમદ્દાભારતમાના મોક્ષધર્મનુ વચન પ્રમાણરૂપ છે આથી એ સ્પષ્ટ રીતે અન્યથાવિરોધથી સિદ્ધ થાય છે કે રાજાદિના સંભાર હોય તો જ જન્મ થઈ શકે છે અને જન્મ થાય તો જ આયુષ્ય તથા ભોગ સંભવે છે તેમ એ ત્રણે વિપાક કોશમૂલક છે એ મદજ્ઞ મિદ્ધ થાય છે તેમા પણ ભોગ તો કોશ હોય તો જ યથાર્થ રીતે થઈ શકે છે કેમકે યથાર્થ ભોગ તો ને જ ગણ્યા છે કે જે પોતાના ક્ષયરૂપ ફૂદ અને પરિભ્રમણે ઉત્પન્ન કરે છે ત્યાં જે પુરુષના રાગાદિ કોશ ક્ષીણ નથી થયા તે જ પુરુષને હર્ષશોક સંભવે છે, કેમકે અન્યથાવિરોધથી સુખદુઃખનું કારણ નિયમપ્રતિતી છટસાધનતામુદ્ધિથી થતો રાગદ્વેષાદિ કોશ જ સિદ્ધ થાય છે જે પુરુષ અક્રામ છે, જેને શરીરાદિવિશે અનિત્યતાદિમુદ્ધિ મિદ્ધ થઈ છે તથા જેણે પોતાનું બુદ્ધિથી પૃથક્કત્વ હસ્તામનકનદ્ય અનુભવ્યુ છે તે પુરુષ સર્વેન સુખભાગવાળો હોવાથી નિયમથી થતા સુખ દુઃખથી રહિત જ છે આ કારણથી પણ ભોગરૂપ વિપાક કોશ હોય તો જ યથાર્થ રીતે થાય છે તેથી મને વિપાકનો કોશમદ્દાભાર હોય તો જ કર્મોશય આરંભ કરી શકે એ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે કોશમૂલક વિપાકનો આરંભ મિદ્ધ થવાથી અનન્ય કામના સંવિત થયેલા કર્મોશય પણ કોશનો અભાવ થવાથી હર્ષ મર્દ સ્વાકુરને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અને તેથી તત્ત્વજ્ઞાન થવાપછી છત્તરજન્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તો અસપ્તમાત યોગ જેમણે સિદ્ધ કર્યો છે તેમને માટે તો શું જ કહેવું ?

આ મૂલમા કોશ હોય તો જ વિપાકનો આરંભ થાય છે એનું જ કહ્યું છે પણ તેથી કરીને જે વિપાકનો આરંભ થઈ ગયો છે તે વિપાકનો કોશનો દાહ થવાથી નાશ થાય છે એમ મિદ્ધ થતું નથી, અર્થાત્ જીવન્મુક્ત પુરુષ થાય એટલે તેમનો દેહ છુટતો જ જોઈએ એમ નથી કેમકે એ જન્મરૂપ વિપાક તથા એ શરીરની ગ્ચિતિરૂપ આયુષ્યનો આરંભ થઈ ગયો છે તેથી કોશનો નાશ થવાથી તેનો નાશ થતો નથી એટલું જ માત્ર થાય છે કે જે જે કર્મોશય સંચિતરૂપે રહેલા છે તે નવા વિપાકને આરંભ કરવા અસમર્થ થાય છે તેથી જીવન્મુક્તને અન્ય જન્માદિ ચુર્ણ નથી જીવન્મુક્ત પુરુષોનો જે પ્રારંભ ભોગ હોય છે તે યજ્ઞ કોશનો નાશ થવાથી એ જ નિયમથી નાશ પામતો નથી સ્વયં પૂર્વે કલ્યાણપ્રમાણે તથા દવડે ૬ પ્રકર ફક્તી ગણ તે પ્રમાણે એ જિગ્મ મેણું છે, અર્થાત્ એ પુરુષ

યાપ છે તે જ પ્રમાણે 'ધનસુપુત્રવગેરે અવસ્થાનો પછી આ સ્થાને જાતિમાં જ સંગ્રહ થાય છે.

[illegible]

ભોગ તથા દીર્ઘાયુષ્યનેની પ્રાપ્તિ થઈ છે; તેમ જ વાલ્મીકિને ઋષિશરીરમાં ભોગ તથા આયુષ્ય એ બંનેની પ્રાપ્તિ 'રામ' મંત્રના ત્રીજા જપરૂપ કર્મથી બંધાયેલા દૃષ્ટાન્ત્ર-મત્તેદનીય કર્માશયથી થઈ છે. તેમ જ શ્રીમદ્દનાંદિકેશ્વરપુરાણમાં કલ્પારમાં નદીરૂરને આઠ વર્ષનું આયુષ્ય અદૃષ્ટાન્ત્ર-મત્તેદનીય કર્માશયથી (અર્થાત્ પારબ્રહ્મથી) નિર્માણ કરાયેલું હતું, અને ત્રીજા મંત્રેમ તથા અધિમાત્ર હપાગેથી કરાયેલા દેવતાના આરાધનરૂપ કર્મથી બંધાયેલા દૃષ્ટાન્ત્ર-મત્તેદનીય કર્માશયથી દેવમંત્રથી ભોગ તથા દીર્ઘાયુષ્ય એ દ્વંત્રની પ્રાપ્તિ થઈ છે. આ સર્વ દૃષ્ટાન્ત્રોમાં જેમ યુગવચ્ચાચાતું શરીર જ્ઞાત-ચાવાળા શરીરરૂપે પરિણામ પામે છે તેમ પૂર્વનું મનુષ્ય શરીર જ દેવ, સર્પ, સ્તનાયુગેરે શરીરરૂપે પરિણામ પામ્યું છે, અપૂર્વ દેહની ઉત્પત્તિ નથી, તેથી એ કોષમાં જન્મરૂપ વિપાક નથી.

જે અદૃષ્ટાન્ત્ર-મત્તેદનીય કર્માશય હોય છે તે ઉત્તર જન્મમાં જ ક્ષય આપનાર છે તેથી વિવિધાક હોમ શકે છે દૃષ્ટાન્ત્રરૂપે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યાગ કરનાર મનુષ્યશરીરનો પરિભ્રમ કરી એ કર્માશયનશાત્ દેવ સ્વભાવી અપૂર્વ દેહને ધારણ કરે છે એ કર્માશયના પ્રમાણમાં એ દિવ્યદેહમાં કેટલોક કાળ મિથિતિને પામે છે અર્થાત્ આયુરૂપ વિપાકને પામે છે તથા એ જ કર્માશયનશાત્ એ નિષ્પાદના નાના દિવ્ય ભોગોને ભોગો છે, તેથી જ્યોતિષ્ટોમાયાગ વગેરે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપ ત્રણે વિપાકને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી વિવિધાક છે. ત્યાં પૂર્વે કલ્પાપ્રમાણે કર્મો અસંખ્ય થયેલા હોવાથી કર્માશય પણ અનંત બધાયા હોય છે, તો એ કનાસરમાંથી જે અદૃષ્ટાન્ત્ર-મત્તેદનીય કર્માશય (કર્મસંસ્કારો) છે તેમાંથી પ્રત્યેક કર્માગય વિવિધાક છે કે કેમ એ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જે કર્માગય જન્મને આપનાર હોય તે આયુષ્ય તથા ભોગને આપનાર હોય છે એ તો સ્પષ્ટ છે, તેથી પ્રત્યેક કર્માશય જન્મને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે કે કેમ એ વિચાર જ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં ચાર કોટિ થાય છે (૧) પ્રત્યેક કર્માગય એકેક જન્મનું કારણ હોય, (૨) પ્રત્યેક કર્માશય અતેક જન્મનું કારણ હોય. (૩) અનેક કર્માશય અતેક જન્મનું કારણ થાય તથા (૪) અનેક કર્મ વા કર્માશય મળીને એક જન્મનું કારણ થાય. આ ચારમાં પ્રથમ કોટિ અસુકૃત છે. કેમકે જે પ્રત્યેક કર્મ વા કર્માશય એકેક જન્મનું કારણ થાય તો પ્રથમ તો એ કર્મ વા કર્માશય કાં તો પુણ્યરૂપ કે અપુણ્યરૂપ હોય તેથી ત્યાં તો

તે તે ભોગના દ્રવ્ય આવ યાય છે આથી કરીને જીવ-મુક્ત પુરુષ
ના શરીરમાં વ્યાધિની પ્રતીતિ યાય પણ તેમને દુ ખાદિનો ભોગ
ન યાય એ સ્પષ્ટ છે તેમ જ એ જ નિયમથી સ્ત્રીપુત્રાદિ વિષયો
પણ જીવ-મુક્ત પુરુષને પ્રાપ્ત થાય તથાપિ તેમને સુખદુ ખાદિનો
ભોગ ન યાય, જ્ઞાનના મુદુરણરૂપ ભોગને એક ભાગ જે પૂર્વે કહ્યા
છે તે પણ જીવ-મુક્ત પુરુષને યાય તથાપિ તેનાથી તેણે પણ વિ-
જનતા ન થાય એ વગેરે સિદ્ધ થાય છે એ તો સિદ્ધ છે કે જીવ-
મુક્ત થવામાં જ પાપમ-પરમાત્માનો હાલ કરાયો છે તેથી, તથા
અનામતા અતિ બનવતી થયેલી છે તેથી જીવ-મુક્ત પુરુષથી
એક પણ નિષિદ્ધાચરણ થતું નથી

આપ્રમાણે નજી પ્રકારના વિપાકને કારણે હોય ત્યાંથી જ
કર્માશય ઉત્પન્ન કરી શકે છે ત્યાં કર્માશય એટલે કર્મના સંગ્રહ
અર્થાત્ કર્મની જ કોઈ પ્રકારની મુક્તિમાત્રમાં છે તેથી અમ-ખ્ય
કર્મા એક જ-મમા કરનારા હોવાથી અમ-ખ્ય કર્માશય બંધાય છે
ના પછી બનાદિ કાગના કર્માશય અનતરોપ એવા તો શું કહેઈ શકીએ
એ સર્વ કર્મો આ ત્રણે પ્રકારના વિપાકને ઉત્પન્ન કરનાર નથી
પણ મન એકને, તો કોઈ બેને, અને કોઈ ત્રણને જ પન્ન કરે છે
તમા કર્માશય દ્વિ સૂત્રમાં તે સ્કારના કથા છે (૧) દુષ્ટજન્મને
દનીય તથા (૨) અ-જન્મ-મુદેહનીય એવાથી જે પ્રથમ કર્માગ્ર
કે તે તત્તિનો આવે તે સિ નજીને તો વિવિધ (૩) વિવિધ
ને આગર) થઈ શકે છે પણ જ-મરૂપ અર્થ બન્યો તો ત્યાંથી
વિવિધ કોનો નથી કારણ કે એ કર્મશય અ-જન્મ-મુદેહનીયથી
અપારેમાં જન્મમાં જ સર્વિત્ત છે આથી તેથી એનો જન્મરૂપિ
રાત નથી એ કર્માગ્રમાંથી કોઈ એક વિવિધ (એકજ રૂપને આ
પન્ન) છે જેમકે શ્રીમદ્ધામાત્મા આવેના આખ્યાનપ્રમાણે નર
પને દ-પદની પ્રતિ કમ કરનાર અ-જન્મ-મુદેહનીય કર્માગ્રમાં આ
શુદ્ધ નિયમિત થયેલું દ્રવ્ય અને અમ-ખ્ય જાતિને પંદરહાર કરી રૂપ
કર્મથી અપારેમાં દ-જન્મ-મુદેહનીય કર્માગ્રમાં નરો ભોગમાં પ્ર
પ્ર થયો છે તે જ પ્રમાણે જન્મને દ-જન્મ-મુદેહનીય કર્માગ્રમાં
ભોગમાત્રની મર્યાદા છે અ-જન્મ-મુદેહનીય વિવિધ દેવ કે એ
કે આપણ તથા ભોગ બનેને આપનાર છે જેમકે શ્રીમદ્ધામાત્મા જે
વિષયિત જે પ્રથમ સ્વરૂપના તેમજ ગુણરૂપ (યો અ-જન્મ-મુદેહનીય)

ભોગ તથા દીર્ઘાયુષ્યનેની પ્રાપ્તિ થઈ છે; તેમ જ વાહ્યીકિને ઋષિશરીરમાં ભોગ તથા આયુષ્ય એ બંનેની પ્રાપ્તિ 'રામ' મંત્રના તીવ્રજ્વરરૂપ કર્મથી બધાએના દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશયથી થઈ છે તેમ જ શ્રીગુરુદેવદિકેશ્વરપુણ્યમાં કલ્યાણમાંએ નવીનરૂપે આકર્ષ્યવર્તુ આયુષ્ય અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશયથી (અર્થાત્ પારબંધથી) નિર્માણ કરાયેલું હતું, અને તીવ્ર સંયોગ તથા અધિમાન ઉપાયોથી કળાયેના દેવતાના આરાધનરૂપ કર્મથી બધાએના દૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશયથી દેવસંબંધી ભોગ તથા દીર્ઘાયુરૂપ મે દેવની પ્રાપ્તિ થઈ છે આ સર્વ દૃષ્ટાન્તોમાં જેમ મુલાવચ્છાયાનું શરીર વૃદ્ધાવસ્થાનાળા શરીરરૂપે પરિણામ પામે છે તેમ પૂર્વેનું મનુષ્ય શરીર જ રૂપ, સંપં, બનાવગેરે શરીરરૂપે પરિણામ પામ્યું છે, અપૂર્વ દેહની ઉત્પત્તિ નથી, તેથી એ કોઈમાં જન્મરૂપ વિપાક નથી.

જે અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશય હોય છે તે ઉત્તર જન્મમાં જ દેવ આપનાર છે તેથી વિરિપાક હોઈ શકે છે દક્ષિણરૂપે જ્યોતિષ્ટોમાનિયાગ કરનાર મનુષ્યશરીરનો પરિણામ કરી એ કર્મશયનશાત્ દેવ મળ્યાથી અપૂર્વ દેહને પારણ કરે છે એ કર્મશયના પ્રમાણમાં એ વિચલેહમાં કેટલોક કામ ચિત્તિને પામે છે અર્થાત્ આયુરૂપ વિપાકને પામે છે તથા એ જ કર્મશયનશાત્ એ નવનમાં નાના દિવસ ભોગોને ભોગવે છે, તેથી જ્યોતિષ્ટોમયાગ વગેરે જન્મ, આયુષ્ય અને ભોગરૂપ નજે વિપાકો ઉત્પન્ન કરનાર હોવાની વિરિપાક છે ત્યાં પૂર્વ કલ્યાણમાંએ કર્મો અસંખ્ય થોના દોષની કર્મશય પણ અનંત બધાયા હોય છે, તો એ કર્મશયમાંથી જે અદૃષ્ટજન્મવેદનીય કર્મશય (કર્મસંગ્રહારો) છે તેમાંથી પ્રત્યેક કર્મશય વિવિધરૂપ છે કે કેમ એ વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ જે કર્મશય જન્મને આપનાર હોય તે આયુષ્ય તથા ભોગને આપનાર હોય છે એ તો સ્પષ્ટ છે, તેથી પ્રત્યેક કર્મશય જન્મને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે કે કેમ એ વિચાર જ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં ચાગ કોટિ થાય છે (૧) પ્રત્યેક કર્મશય એકેક જન્મનું કારણ હોય, (૨) પ્રત્યેક કર્મશય અનેક જન્મનું કારણ હોય (૩) અનેક કર્મશય અનેક જન્મનું કારણ થાય તથા (૪) અનેક કર્મ વા કર્મશય મળીને એક જન્મનું કારણ થાય આ ચારમાં પ્રથમ કોટિ અચુક છે કેમકે જે પ્રત્યેક કર્મ વા કર્મશય એકેક જન્મનું કારણ થાય તો પ્રથમ તો એ કર્મ વા કર્મશય કા તો પુનરૂપ કે અપુનરૂપ હોય તેથી ત્યાં નો

કેવળ સુખ વા કેવળ દુઃખને ઉત્પન્ન કરે પણ દ્વાય જેમ એક જન્મમા વિચિત્ર સુખદુઃખમિશ્રિત યોગદેખાયછે તેમ કરે શકે ન નહિ. તેમ જ જ્યારે એક જન્મમા છત્ર અસખ્ય કર્મો કરેછે અને તેમાથી પ્રત્યેક કર્મ એકેક જન્મને ઉત્પન્ન કરે તો અવશિષ્ટ કર્મોને ફલ આપવાનો કાળ જ નહિ રહે તેથી લોકોને ફલ ક્યારે મળશે એ અનિશ્ચિત હોવાથી એમની કર્મ કડવા પ્રગટિ થાય નહિ આ જ કારણથી દ્વિતીય વિકલ્પ પણ અયુક્ત છે આ રીતે દ્વિતીય વિકલ્પ અયુક્ત હરવાથી એવું મમજવાનું નથી કે કોઇ પણ કર્મ એવું નથી કે જે અનેક જન્મનું કારણ થઇ શકે. કેમકે શાસ્ત્રમ. ૨૫૮ કહ્યું છે કે બ્રહ્મવત્તા કન્નાર ગાણમ ચાન, સુકર, ખર, ઉપ્પૂ વગેરે માત્ર જન્મને એ કર્મના ફલરૂપે પામેછે એથી તો માત્ર એ જ નિશ્ચય થાયછે કે પ્રત્યેક કર્મ એ પ્રમાણે વિપાકને ઉત્પન્ન કરે એ વાત અયુક્ત છે તૃતીય વિકલ્પમા જે અનેક જન્મનું કારણ અતેક કર્મો કલ્યા, સા પણ એક જન્મ અન્યતો વિરોધી હોવાથી એ અનેક જન્મોનો યુગપત્ત મુદ્બાવ થાયએમ નથી તેથી ક્રમિક અનેક જન્મો સેવા જોઇએ, તો એથી પણ ઉપર કહેનો દોષ જ પ્રાપ્ત થાયછે. તેથી જન્મ તથા મૃત્યુના મધ્યના કાળમાં કરેલાં નાના પુણ્ય,પાપ તથા નિશ્ચરપ કર્મો, પોતાના બનપ્રમાણે યુગપ્રધાનમાત્રને પામે છેતથા પોતાનું ફલ આપવા-વર્તમાન શરીરનો શરીરીમાયેનો મયોગ નિભાવનાર જનમાન પ્રારબ્ધરૂપ વિરોધીનો ક્ષય થવાથી એ બેના નિયોગરૂપ મૃત્યુ થયેથી એ-શરીરીને પોતાનું ફલ આપી શકે એમ એક અપૂર્વ દેહસાથે સંયોજ્યારૂપ એક જન્મને પમાડેછે એ અતુર્ય વિકલ્પ જ પરિણાત્ત યોગ્ય હોયછે ત્યાં એ અદ્વૈતજન્મવેદનીય કર્મોગય એ પ્રકારનો છે (૧) નિયતવિપાક અને (૨) અનિયતવિપાક જે કર્મોગય જનવાન વિરોધીરૂપ વિમ્બથી રુદ્ધિત છે અર્થાત્ર જેનો વિરોધીના અનુષ્ઠાનથી નાશ થયો નથી, જેનો અન્ય કર્મોગયથી અજિનય થયો નથી, જે જતો પ્રધાન છે અથવા તો આ વિશેષજ્ઞેવાળા માર્ગ કર્મોગયના મેગમૂત છે તથા જે ઉત્તર જન્મે જીવને પોતાનું ફલ આપનાર છે તે કર્મોગય નિયતવિપાક છે નિયતવિપાકનો અર્થ તો એટલો જ કે જે પોતાના વિપાકરૂપ ફલને ઉત્પન્ન કરવાનો છે તે ત્યાં જે કોઈ કર્મોગયનો વિરોધી કર્મના અનુષ્ઠાનથી દાદ યગો મેલ છે (જેમ કોઈ દુરિતનો પ્રાયશ્ચિત્તના અનુષ્ઠાનથી) તો તે પોતાનું ફલ આપી શકે એમ ન

થી; તેમ જ જે કર્માગચથી અધિક બલવાન કર્માગચ જામત થયો હોય છે તે કર્માગચ પણ પોતાનું કૃત આપી શકે એમ નથી, તેમ જ જે કર્માગચ કોઈના અંગરૂપ થઈ ગયેલો હોય છે તેનું પણ અંગરૂપ કૃત આપવાનું સામર્થ્ય નથી તેથી તે તો પોતાના અંગીની વાટ નેઈ ખેડી રહે છે. આમ હોવાથી નિયતવિપાક થવા માટે અત્ર આપેલા મર્ત વિગેરજોની જરૂર રહે છે. એનાથી બિન્ન એવા જે અદૃશ્યજન્મવેનીય કર્માગચ હોય તે અનિયતવિપાક છે. આ એમાંથી જે નિયતવિપાક કર્માગચ છે તે જ અનિગાનીને જન્માદિ ફલ આપે છે, એટલે કે જન્મ તથા મૃત્યુના મધ્ય કાળમાં અસંખ્ય કર્મો કરવામાં આવે છે તે ગિતાન મંચિત । રહે છે જ્યારે પ્રાણીનો હવે થવાથી મૃત્યુ થાય છે ત્યારે મૃત્યુરૂપ અભિવ્યજ્જક મગવાથી પૂર્વના તથા આ જન્મમાં કરેલા જે અસંખ્ય સચિત કર્મો રહ્યા હોય છે તેમાંથી જે પરિપૂર્ણ થઈ બલવાન થવાના હોય છે તેમનો ફલ તા અભિવ્યક્તિ થાય છે તથા તે બધા મળીને નેઃ સરીરનાથે પોતાના અભિમાનીનો મયોન કરાવે તથા અનાદિ કાળથી ન થાયેલી વાનતામાંથી તે તે જન્મને પોતા વામનાને ઉદ્દમન કરે છે આ પ્રમાણે આ નિયતવિપાક કર્માગચ (અનેક મળીને) એક જન્મ ને એક છે તથા તે શરીરની મિથિના કાળરૂપ આયુષને નિયમિત કરે છે તથા પોતે જે કૃત ભોગવવા એ શરીરને રચુ છે તે કૃત પણ એ જન્મમાં અભિમાનીને ભોગવાવે છે. આ પ્રમાણે જન્મ, આયુષ તથા ભોગરૂપ વિપાકને ઉપજ કરી એ નિયતવિપાક કર્માગચ નજર થાય છે આ નિયતવિપાક કર્માગચને જ શાસ્ત્રમાં એકમ

+ આ પ્રમાણે પ્રાણીથી આયુષ નિયમિત થાય તો પગી કિષ્કાન્દ્ય કરેથી તેના વચરત થાય છે કે નહિ. — એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જ પાતા વ્યાખ્યાનમાં બતાવેલા નિયમેના ચેત્સવે દિશરતી મદગ મળે છે. નિયતવિપાક કર્માગચ અનિયત થતું હોવાથી પોતાનું કૃત પ્રતિબંધના અગામે નિર્વિઘ્નરૂપે આપ્યા રહે છે પણ તે કિષ્કાન્દ્ય કરે નીતમ જેવ તથા અરિમજ કષ્ટોરથી કરજમર આવે છે તો તે દૃશ્યજન્મવેનીય કર્માગચ જામી આ નિયતવિપાક પ્રારંભનો અનિબરહી તે જ જન્મમાં પોતાનું કૃત તરત આપે છે તેથી પ્રાણીમાં કે જા એનો ન જ મોજ ઉત્પન્ન થવાનું અનુષ્ઠાનથી થઈ શકે છે એ નિદ છે.

વિક કર્મોદય કહી વણ્યો છે કેમકે એ કર્મોદયથી એક બવ વા જન્મ થાયછે. જે બીજો અનિયતવિપાક કર્મોદય રહ્યો તે પણ અનેક મળી એક જન્મને ઉત્પન્ન કરી શકેછે. તથાપિ એનો વિપાક પકવ નહિ થયેલો હોવાથી તરત તો . એ નિયતવિપાક કર્મોદયથી અભિભવ પામી ચિત્તમાં પડી રહેછે. એની ત્રણ ગતિ થાયછે: (૧) નાશ, (૨) પ્રધાન કર્મમાં આવાપગમન અને (૩) નિયતવિપાક પ્રધાન કર્મથી અભિભવ થઈ ચિરકાલપર્યંત સંચિતરૂપે પડી રહેવું તે. (૧) નાશ એટલે તપ, જપ, ધારણા વગેરેના નિષ્કામ અનુષ્ઠાનથી, શ્રીસદ્ગુરુ, મહાત્મા વગેરેના આશીર્વાદ, શાપ વગેરેથી સંચિતકર્મોની દ્વલ આપવાની શક્તિનો દાદ થવો તે. એ અર્થ શ્રુતિમાં પણ દ્વે દ્વે હ હૈ કર્મણી વેદિતજ્ઞે પાપકર્મ્વૈકો રાશિઃ પુણ્યકૃનોઽપહન્તિ । કર્મો પે પ્રકારના હોય છે; (૧) પુણ્ય અને (૨) પાપ. તેમાં પુણ્ય કર્મનો સમૂહ પાપ કર્મના સમૂહને નાશ કરનાર છે ઇત્યાદિથી કલ્યાણે.

(૨) પ્રધાન કર્મમાં આવાપગમન એટલે પ્રધાન કર્મના દ્વલની સાથે જ જે તેના અંગજૂત કર્મના દ્વલની પ્રાપ્તિ થવી તે. જેમકે જ્યોતિષ્ટોમ યાગ એ એક પ્રધાન કર્મ છે, અને એનું દ્વલ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ છે. એ યાગના અંગરૂપે પશુહિ સાવગેરે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં આવેછે. એ પશુહિંસા યાગોંગરૂપે વિહિત હોવાથી યામનો ઉપકાર કરેછે અને ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ-કોષ્ઠપશુ પ્રાણીની હિંસા ન કરવી અર્થાત્ કરવામાં આવે તો અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ થાયછે-એ શ્રુતિથી નિર્ધિક્ષ કરાયેલું એ કર્મ હોવાથી અનિષ્ટની ઉત્પત્તિ પણ કરેછે. આ પશુહિંસા યાગના અંગરૂપે વિધાન કરાયેલી છે તેથી યાગ એ પ્રધાનકર્મ છે અને પશુહિંસા એ અંગજૂત વા ગૌણ કર્મછે. એ પશુહિંસાશ્પ ગૌણ કર્મ જ્યારે પ્રધાનકર્મશ્પ યાગ દ્વલ આપે ત્યારે જ પોતાનું દ્વલ આપી શકેછે, અને તેથી ત્યાસુધી એમ ને એમ પડી રહેછે. એ કર્મને અભિવ્યક્ત કરનાર મૃત્યુરૂપ કારણ નથી પણ સાક્ષાત્કારણ યાગશ્પ પ્રધાન કર્મ છે. તેથી એ કર્મ પ્રધાનકર્મમાં આવાપને પામ્યું કહેવાય છે.

(૩) નિયતવિપાક પ્રધાન કર્મથી અભિભવ થવો એટલે મૃત્યુ-સમયે રહેલાં સંપૂર્ણ કર્મોમાંથી જે અતિગતંવાન હોયછે તે જ એ મૃત્યુરૂપ અભિવ્યન્જકથી અર્થાત્ પ્રારબ્ધશ્પ પ્રતિગંધર્મ. નિશ્ચિત થવાથી એકતોત્રીમાવને પામેછે અને તેણે આપેછે, તેથી અન્ય જે કર્મો અવગિત રહેતાં હોય, તે ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિ-

નો પ્રતિબંધ થાય છે. આ જ એ કર્મોનો અભિજન કહેવાય છે. એ અભિજૂત થયેલાં કર્મો જ્યાંસુધી કોઇ અવિરુદ્ધ અતિમલવાનું કર્મ અભિવ્યંજક મળે ત્યાંસુધી, અથવા તો પોતાથી અથવા પોતાના અંગીભૂત પ્રધાન કર્મથી બહવાનું કર્મોનો અભાવ થાય ત્યાંસુધી ચિત્તમાં આની આ જ અવસ્થામાં પડી રહે છે. એ કર્મો ક્યારે પોતાનું ફલ આપમેં એ પ્રશ્નનો 'જ્યારે પોતે નિયતવિપાક થાય ત્યારે,' એ શિવાય અન્ય ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી. કેમકે જ્યારે એ કર્મોનો અભિજન કરનાર નિયતવિપાક કર્માશય પોતાનું ફલ આપવા પ્રવૃત્ત થયો તે સમયે કદાચ કોઇ કારણથી એમ નિર્ણય કરી શકીએ કે આમાંથી અમુક અમુક કર્મો બાકીનાં કર્મો કરતા અતિ બહવાનું છે અને તેથી પ્રથમ ફલ આપવાને યોગ્ય છે, તથાપિ એટલાથી નિશ્ચય થતો નથી તેમ જ એ અનુમાન આપું પડતું નથી. કારણ કે એ કર્મોનો અભિજન કરનાર નિયતવિપાક કર્મોનમે જે જન્મ આપ્યો છે તે જન્મમાં અભિજાતી કયા કયા કર્મો રચ્યે એ તથા એમાંથી કયાં કેટલા વેગરાજા એ જન્મની અને સંચિતકર્મે રહેશે એ નિર્ણય નથી અને તેથી પ્રથમે એવું પણ થવાનું કે એ જન્મમાં કરાયેલા કર્મોથી આ અભિજૂત થયેલામાંથી જે અતિમલવાનું હોય તે પણ આ નવા કર્મોથી બનવાનું નહિ હોય તો પુનઃ અભિજૂત થઈને જ રહેવાનું. આ અદ્વૈતજન્મવેદનીય અનિયતવિપાક કર્માશયની મતિ સાક્ષ્યમાં પણ અતિમલન કહીને વર્ણવે છે.

આથી એ થયું કે અદ્વૈતજન્મવેદનીય કર્માશયમાં પ્રત્યેક કર્મ નિયતવિપાક નથી, પણ કોઇ નિયતવિપાક હોય છે તો કોઇ દ્વિવિપાક, અને કોઇ એકવિપાક હોય છે તેમ જ એ કર્માશયમાં જે નિયતવિપાક હોય છે તે ચિત્તમાં રહેલી વાસનાને ઉદ્ભૂત કરી પોતાનું ફલ આપે છે, તથા જે અનિયતવિપાક હોય છે તેનો કાં તો નાશ થાય છે, કાં તો તે પોતાના અંગીભૂત કર્મની સાથે નિયતવિપાક થાય છે અને કાં તો ગિરકાલપર્યન્ત સંચિતરૂપે પડી રહે છે.

આ અને મહત્ત્વ કર્માશય (એટલે કે જન્મવેદનીય અને અદ્વૈતજન્મવેદનીય) વાસનાને ઉદ્ભૂત કરે છે ત્યારે જ પોતાનું ફલ આપી શકે છે અને તેથી જે ચિત્તમાં કોઈકનો અમાય હોય છે તે ચિત્તમાં વાસનાનો પણ અભાવ જ થયેલો હોવાથી એ કર્માશય કયા ફલને પણ આરબવા અશક્ય છે. આમ હોવાથી સંચિતકર્મો-

નો વિવેકપ્રાપ્તિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનથી દાદ થાય છે એ સુક્ત કહે છે, અને ક્રિયમાણનો અર્થે નો પૂર્વે પ્રતિપાત્ન પ્રીતિ થયા છીએ તે થી એ તત્ત્વજ્ઞાની મહાત્માને ઉત્તર જન્મનો સંચા અભાવ જ હોય છે એ દૃઢ રીતે સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી કર્મશયની વિષામ અરિબનાની શક્તિ કોશસદ્ભાવ પર્વત જ છે એ તથા નિપાકનું સ્વરૂપવગેરે કથુ દહે એ નિપાકના દૃનતા કથનકાર કોશ જ સમય દુ ખનું કારણુ દોવાથી અન્યથા મહાનાશ છે અર્થાત્ અત્યંત હેય છે એ પ્રતિપાત્ન કરવા તથા વિષામ પશુદુ ખમાતનું માક્ષાત્ મગ્ધુ હોના થી હેન છે એ પ્રતિપાત્ન પ્રેના એ નિપાકનું કલ સૂત્રમરકહે છે

તે હાદપરિતાપફલા પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્ ૧૪ ।

સૂત્રાર્થ — પુણ્યરૂપ હેતુથી તથા અપુણ્ય એટલે પાપરૂપ હેતુથી થયેલા એ નિપાક અનુક્રમે સુખ તથા દુ ખરૂપ દૃનને ઉપજાવે છે તે-જાતિ આશુ ૧ અને ભોગ

હાદ-—હાદ એટલે નિયમસુખ અને પરિતાપ એટલે દુ ખ એ બે દૃન છે જેના આ પદથી એ કલ્પ ક એ નિપાક સુખ તથા દુ ખ એ બે ફલને ઉપજાવ કરનાર છે ભોગરૂપ વિષામના શુદ્ધા શુદ્ધ । અર્થમા એ કવી રીતે સુખદુ ખને ઉપજાવ કરનાર છે તેનું વ્યાખ્યાન પૂન સૂત્રની વ્યાખ્યામા પ્રેનુ દોવાથી અત્ર પુ । પ્રેનુ નરૂનું નથી

પુણ્યાપુણ્યહેતુત્વાત્—પુણ્ય તથા અપુણ્ય અર્થાત્ પાપ એ બે પ્રકારના કર્મશય હોય છે એ બે પ્રકારના કર્મશયથી જાતિ વગેરે નિપાક થાય છે તેમા જેટલા અશમા એ વિપાક પુણ્યરૂપ કર્મશયના દૃનરૂપ છે તેટલા અશમા એ વિપાક ક્ષીણને ઉપજાવે છે અને જેટલા અશમા એ વિપાક પાપરૂપ કર્મશયના દૃનરૂપ હોય છે તેટલા અશમા એ પરિતાપરૂપ દુ ખનો દેવ છે

આ સૂત્રથી એ કલ્પ કે આ ત્રિવિધ વિષામના મે દૃન હોય છે, (૧) નિયમસુખ અને (૨) દુ ખ ત્યા એ દૃન આ વિપાક અનિયમિતપણે ઉપજાવતા નથી પણ જે નિપામનો હેતુ પુણ્ય છે તે વિપાક સુખને ઉપજાવે છે અને જેનો હેતુ પાપ દોષક તે દુ ખને ઉપજાવે છે એ દૃન પણ કર્મશય પ્રેશ હોય તા જ આગી શકે તેથી આ ત્રિવિધ વિપાક તથા એના મૂલ્ય અનિવારિ

કરેલા દેવ છે (સજ્જવા યોગ્ય છે)

અર્થ એ સહા યાગ છે કે જે વિષાક દુઃખરૂપ ફલને આપનાર હોય તે તો દુઃખ સર્વને પ્રતિકૂલ હોવાથી હેય છે એ વીક જે પણ જે વિષાક પુણ્યદેવ હોવાથી બ્રહ્મલોકગેરેવિષે સુખરૂપ ફલને આપનાર છે તે, સુખ સર્વનો અનુકૂલ પદાર્થ હોવાથી કેરી રીતે તે પ કરેવાય * એનો ઉત્તર આપના થીપતજ્વલિ બગવાન આ સ રૂપ જગત્ કરાય કુ મરૂપ જ વિવેકીની દૃષ્ટિથી છે એ પ્રતિપાદન હવે કરે છે.

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च

सर्वमेवदुःखं विवेकिन ॥૧૫॥

મૂળાર્થ — પરિણામદુઃખતાપદુઃખતા તથા મસ્કારદુઃખતાએ કરીને એટલે એ નિરિચ દુઃખને ઉત્તર કરનાર હોવાથી, તથા મજ્જાનિગુણોની સુખ, દુઃખ અને મોહાત્મક તત્ત્વો (અ)વિરોધ હોવાથી સુખદુઃખમોહાત્મક સમય જગત વિવેકીની દૃષ્ટિથી પ્રતિકૂલ હોવાથી દુઃખરૂપ જ છે

પરિણામ=એટલે પરિણામદુઃખ, તાપદુઃખ અને મસ્કારદુઃખ એ પદો એ રીતે વિચાર કરાય છે (૧) પરિણામશ્વ તાપશ્વ મસ્કારશ્વ પરિણામતાપમસ્કારા । મજ્જાનિ વૃત્તાનિ તૈ - પરિણામ, તાપ અને મસ્કાર એ ત્રયની મર્યાદા કુ મે કરીને એટલે એ ત્રણની શતા દુઃખને ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી (૨) પરિણામતાપમસ્કારા જ્વ દુઃખાનિ તૈ પરિણામ, તાપ અને મસ્કાર એ ત્રણ પ્રકારના દુઃખ કરીને

ગુણવૃત્તિવિરોધાચ્ચ-સર્વ આદૃતિમા આ જ પાદ બનેવામા આવે કે વાર્તિકકારે અર્થમત્રાત્ ગુણવૃત્તિવિરોધાત્ એ પાદની કલ્પના કરી છે મુજ એટલે બુદ્ધિરૂપે પરિણામ પામેલા સંત, રજસ અને તમસ એ ત્રણ દ્રવ્યો વૃત્તિ એટલે આ ત્રણ દ્રવ્યરૂપ બુદ્ધિના પરિણામો એટલે શાન્તા, ધૈર અને મૂઢ એ મંદાવાળો સુખ, દુઃખ અને મોહ એ ત્રણ મર્યાદા આશ્રયરૂપ બુદ્ધિતત્ત્વો વિરોધ એટલે મદાવસ્થાનનો અમબા એટલે માથે હોવાનો અમંબાવ, અને અવિરોધ એટલે મદાવસ્થાનના અમંબાવનો અમાવ અર્થાત્ સદાવસ્થાન, સાચે હોય તે. તેથી ગુણવૃત્તિવિરોધાત્ એટલે બુદ્ધિની

ત્રિવિધ વૃત્તિનુ માયે હોવુ તે અર્થાત મહાસ્થાન થવુ તે આ જ અર્થ મુજવૃત્તિવિચોધાત્ એ પાડેનો છે એ અર્થે વૃત્તિનો અર્થ વૃત્તિનો અનિશય અથવા વૃત્તિનુ પ્રાધાન્ય છે તેથી ગુણર્જતાવસ્થાનુ એટલે બુદ્ધિની વૃત્તિના પ્રાધાન્યનો જ માત્ર વિરોધ છે તેથી અ ધાત્ ને સમયે સુખધર્મનાળી વૃત્તિ પ્રધાન હોય તે સમયે દુ ખ ધર્મનાળી તથા મોહધર્મનાળી વૃત્તિનુ પ્રાધાન્ય હોવુ અસંભવ કે, મારણ કે એ વૃત્તિનુ અઠ સમયે પ્રાધાન્ય હોઈ શકે નહિ એ ત્રણે વૃત્તિઓ સાથે હોઈ શકે છે એટલે પ્રત્યેક વૃત્તિમા આ ત્રિવિધ ધર્મો હોય છે પણ પ્રાધાન્ય માત્ર એમનુ જ હોય છે આ રીતે બને પાડેથી એક જ અર્થ રહિણામે નિરૂપે

સવમ્—એટલે દુ ખરૂપ તેમ જ સુખરૂપ

ત્રવચિન—વિવેકીને નિચારનાને આ પદ્યથી એ મૂલ્ય વ્યુ ક નગરનિચારે જગતમા સુખ અને દુ ખ બને હોય એમ જાણે છે પણ યથાર્થ વિચારથી તો એ બને—સર્વ—દુ ખરૂપ જ નેરે છે

આ સુતમા શ્રીપતંજલિ જગતને સ પૂર્વે અગચ્છ જગત ને અનિવેચ્યી પ્રસંગે સુખ અને પ્રસંગે દુ ખનુ જ્ઞાન કરાવે છે તે સન વિવેકથી દુ ખરૂપ જ દરે છે એ પ્રતિપાદન કર્યુ છે ત્યા ગવ પચ્ચશ કુ સ્ત સવમામવશ મુચ્ચમ્ । જ્ઞતરિવાગમાગન સ્થગગુચ્ચુ સપા । ને ને પાતાથી અન્યને અધીન છે તે સન દુ ખ છે આ ને પાતાને જ અધીન કે તે સન સુખ છે એ સુખદુ ખના તમજ છે એ શ્રીગાનુભગવાનના સમક્ષપ્રમાણ તો નિયમસુખ વિવિધાદિને અધીન હોવાથી અર્થાત્ ભોક્તાથી અન્ય ને ભોગ્ય તો અધીન હોવાથી પરાધીન છે તેથી દુ ખના લક્ષણનાનુ હોવાથી દુ ખરૂપ જ છે અને દુ ખ તો અપદ્ રીતે દુ ખરૂપ જ છે તેથી સ હુ જગત કેન દુ ખરૂપ જ છે એ સદ્-વિચારથી સ્પષ્ટ થાય કે આમ જ તોપણ સુખદુ ખના એ લક્ષણો ન લેતા ને અનુકૂલવેદ નીય હોય તે સુખ અને ને પ્રતિકૂલવેદનીય હોય તે દુ ખ એ લક્ષણો નહીં સારે પણ જમત દુ ખરૂપ જ અસ્થાયીને દે છે સુખનુ ના લક્ષણુ તથા સારે જ તમા સુખમાત્રનો અમ વ હ એમ તો છે જ નહિ તોપણ જેમ સુખમા તૈસ્મ અત અધિક દોષથી સુખનું તૈસ્મ પતાય મનાય છે તથા પચીકૃત પ મજૂનોના સર્વ કાષોમા પાગે મૂતો છે તથાપિ પાર્થિવઅપ્તમરેના

આવિષ્યથી અમુક પાર્થિવ પત્તર્થ છે, અમુ આધ્ય છે, અમુક
 તંત્રમ કે વગેરે મંત્રારે કહેવાય છે તેમ જગતમા દુષ્કાંડાદિ હોવા
 થી જગત્ દુષ્કાર જ કહે છે તેમ જ જે જીવને સુખના સાધ
 નો પ અસખ્ય વિષયો પ્રાપ્ત હોય છે તેને પણ તમારે દુષ્કાંડ આ
 વવાથી એ સર્વ વિષયો સુખ આપી શકે નાથી તેથી અગત સુખ
 ની અનિવાર્ય રતા દુષ્કાંડાદિનો દેવ જગતમા જગતના દોષ
 થી તથા દુષ્કાંડાદિ અસખ્ય હોવાથી કોઈ કોઈ પણ સત્
 કર્મો પ્રાપ્ત હોય છે તેથી પણ જગત્ દુષ્કાર જ છે થી સાખ્ય
 સુખમા પણ ચર્ચા દુષ્કાર દેવ પુરુષસ્વ ન તથા મુક્તાદામત્ય । એ
 સુખથી એ જ કહે છે કે પુરુષને દુષ્કાર નો નેટનો દેવ છે તેથી
 સુખપ્રતિ અભિનાનાથી આમ દોષથી અગતિમા રવ પ દુષ્કાર છે
 તા એ દુષ્કાર જગતના દેવનો વિષય કોણથી પ્રાપ્તિ પણ દુષ્કાર જ છે
 આ મારણથી પણ જગત્ દુષ્કાર જ છે તેમ જ ઉપર કલ્પ પ્રમાણે
 જગતમા દુષ્કાર ૧ દોષથી પણ જગત્ દુષ્કાર જ કહે છે
 થી વિષયકુરાણમા કલ્પનિતનુગ્રાહ્યદુષ્કારનાદિકે । કલ્પન ન તથા
 માર મુક્ત વૃમાયમા મુક્ત્ય । સ્ત્રી પુત્ર નિત્ય મુક્ત સુખવગેરે પ ।
 થોથી પુરુષને નેટનુ દુષ્કાર થાય છે તેટલ મુખ્ય થતુ નથી વત્યા
 દિ રચનોથી જગતમા દુષ્કાર જ છે એ જ અનિવાર્ય મુક્ત
 છે અને એ તો જગતમા રહેનાર વિવક્તામ પુરુષો માતાના અનુ
 ભવથી મદજે જણાઈ શકે છે તેથી એ માત્ર નો અનુભવથી પણ નિ
 શ્ચ થાય છે આ જગતની દુષ્કારમાત્રે મુક્તકારે મે નેટના સિદ્ધ ક
 મ છે તેમા પ્રથમ હેતુ એ કલ્પ છે કે સમય સમાર પરિણામદુ
 ખતાપદુ ખ અને મુક્તકારે દુષ્કાર એ નિનિષ્કાર થયા મરે છે તેથી દુષ્કાર
 રૂપ છે ત્યા પરિણામ દુષ્કાર એટલે (૧) પરિણામે થતા દુષ્કારો (૨)
 પરિણામ એટલે અન્યથાના નેધો થતા દુષ્કારો આ પ્રકારની પરિણા
 મદુ ખતા વિષયસુખથી થાય છે કારણ કે પ્રાચર સત્વ વગેરે
 જે જે વિષયસુખનો અનુભવ થાય છે તે તે સુખના અનુભવકારે
 તે તે સુખમા સત્વ હવેના થાય છે અને એ રાગથી આ સુખ સદા
 ચિત્તર રહ્યા પરમેશ્વર એવો નાશ નહિ રહે વત્યાદિ પ્રકારના મ
 મુક્તારૂપ માત્રમ કર્માચર્ય મધ્યમ છે તેમ જ એ સુખાનુભવથી દુષ્કાર
 તથા મોહથી થતો કુમારણ પણ જગત્ છે કેમકે જેમ એ સુખાનુ
 ભવમગે એ સુખમા રક્ષાનપણે ગત થાય છે તેમ તે જ સમયે જે
 સુખનો નાશ કરનાર જે વિષયો હોય તેની ઉપર દુષ્કાર પણ

ગાણપતે ચાયછે. એ દ્વેષથી પણ આ સુખનો પ્રાપ્ત નહિ થાયો, એ સુખના વિધાતાક નાશ પામે' ઇત્યાદિ મહત્ત્વોદ્ધારા માનસ કર્મશય બધાય છે તેમ જ જો એ સુખના વિધાતાનો પરિહાર કરતા હું અસમર્થ હોયછે તો તે જીવમા એ અશક્તિથી મોહ થાય છે તેથી પણ માનસ કર્મશય બધાય છે આપમાટે, વિવિધમુખ મમયે રાગ, દ્વેષ, તથા મોહ એ ત્રણથી થતો માનસ કર્મશય બધાય છે તથા એ કર્મશયથી જન્મમરણચક્રેરે અનેક દુખો એ જાતે સહન કરવા પડેછે જેમ આ પ્રકારનો વિવિધસુખભોગથી માનસ કર્મશય બધાય છે તેમ ગમાદિથી તે જીવની તે તે સુખને સ્થિત રાખવ. તથા તેના વિરોધીનો પરિહાર કરવા પ્રવૃત્તિ થાય છે એ પ્રવૃત્તિથી પરોપજાર હિંસાચેરે વિવિધ કર્મો કરાયછે તેથી શારીર કર્મશય બધાય છે આ જીને સુખમાધનઉપર આશીર્વાદ અને તેના વિરોધીઉપર શાપ આવાચેરે વાણીની પ્રવૃત્તિ પણ વિવિધસુખના ભોગથી થાયછે જેથી વાણીસબધી કર્મશય પણ બધાય છે એ શારીર તથા નાદમય કર્મશય પણ પરિણામે જન્મમરણચક્રેરે અનેક દુખોને અવશ્ય આપેછે આ સર્વ દુખો વિવિધસુખના ભોગથી જ થાય છે તેથી વિવિધસુખભોગ સુખકંતા અતિમુશ્કેલ દુખને પરિણામે આપનાર હોવાથી દુખબલુ જ ગણવાયોગ્ય છે

મીઠી રીતે જોઇએ તો જેમ વ્યભિચાર, મામબલ્લભ, હિંસા, ચેરે કર્મો તેમા પ્રવૃત્તિ કરનારને આરબમા સુખતુ બાળ કરાવેછે (ક્રમ કે કાંઈ પણ પ્રેક્ષાના જીવની દુખમા દુખમુદિથી પ્રવૃત્તિ થતી જ નથી તેથી એ મર્ત્યના ભોગ લેવામા થતી પ્રવૃત્તિનું પણ સુખ મુદ્ધિ જ કારણ હોતું રહે છે) તથા વિવિધ સુખના વિરોધી હોવાથી એ મર્ત્ય દુખરૂપ જ મનાયા છે અને તેથી રિવેકી પુરુષોની સુખે-છાનામા નિરિક્ત કરાયા છે, અથવા તે જ જેમ વિવિધ-ચિત્ત રવાદુ અન્ન આરનાકન કરનારને આરબમા સુખજનક ભામે છે તથા વિવિધ જીવસુખરૂપ અનિમનના સુખનું વિરોધી હોવાથી દુખરૂપ જ છે, તેમ વિવિધમય પદ્ય પાઠમાર્થક સુખનું વિધાતાક હોવાથી દુખરૂપ જ મણવ પડેછે કામનાની અથવા વૃદ્ધાની નિવૃત્તિથી જે સુખ ચાયછે તે પારમાર્થિક સુખ છે એ સુખ અપાર છે, કેમકે એ પ્રમાણે એ સુખને પામેલા પુરુષોનું વચન છે શ્રી બૃહદારણ્યકોપનિષદમા આનંદમીમામામા સ પ્વર્ગો વ્રજ્ય આનંદ । એનિયસ્ય નાકમહત્ત્વય—આ ॥ એક સો આનંદ મળીને એક પ્ર-

હ્યોનો આનંદ થાયછે તથા તેવો આનંદ અક્રમપુર્યોનો છે છતાંદિ શ્રુતિથી કામનાની નિવૃત્તિથી જ્ઞાનાનંદમય સુખની પ્રાપ્તિ હકી છે. કામનાની નિવૃત્તિથી થતા આ અપાર સુખરૂપ પારમાર્થિક સુખનો વિરોધી વિષયસુખભોગ છે. કેમકે વિષયસુખના અનુભવથી તે જ કાલે સુજ્ઞાનગર્વી રાગઃ એ સૂત્રમાં કલ્પાગ્રમાણે એ સુખમાં રાગ થાય છે અર્થાત્ એ સુખની કામનાવિશેષ વૃદ્ધિને પામેછે.

અર્થઃ એ શંકા થાય છે કે ઇચ્છાના વિષયની પ્રાપ્તિથી તે વિષયની ઇચ્છારૂપ કામના વધવી ન જોઇએ પણ શાન્ત થતી જોઇએ, તો પછી વિષયસુખના ભોગથી કામના વધેછે એમ કેમ કહેવાય ? આ શંકા વિશેષ ચોગ્ય નથી. કેમકે વિષયની કામનાથી વિષયની પ્રાપ્તિપર્યન્ત જે ચિત્તની અસાન્તિથી વિકલ્પતા થાય છે તે જ માત્ર વિષયપ્રાપ્તિશબ્દે મટેછે તથા ચિત્તની તે શબ્દે સ્થિરતા થઈ સુખનું જ્ઞાન થાય છે. પણ તે વિષયની કામના તો તે વિષયનું પુનઃ પુનઃ મનન ધ્યાથી બલવાન જ થતી જાય છે વિષયપ્રાપ્તિશબ્દે એ કામના શાન્ત થયેલી પ્રતીત થાયછે તથાપિ નિવૃત્ત થતી નથી, પણ બલવાન થઈ મરકારરૂપે રહેછે કેમકે એમ નહિ દેાય તો એ વિષયની પ્રાપ્તિ થવા પુનઃ ઇચ્છા નહિ થતી જોઇએ. તેથી જેમ મનુષ્યનું લોહી જ્યાંસુધી વારે આપ્તું નથી હોતું ત્યાંસુધી વાધને તેની ઇચ્છા થતી નથી તેમ જ્યાંસુધી વિષયભોગ નથી ક્યો ત્યાંસુધી જ કામના ઉદ્ભૂત થતી નથી. પણ જ્યાંથી વિષયશેવન કરવામાં આવેછે ત્યાંથી તે કામના ઉદ્ભૂત થઈ વધવા માટે છે, એ મર્વના અનુભવથી બિદ્ધ છે. શ્રીકપિલભગવાને પણ ન મોગાદ્રાગદ્વાન્તિર્મુનિવત્ વિષયભોગથી જો મ રાજારિ મુનિને કામનાની નિવૃત્તિ થઈ નહિ તેમ કામના શાન્ત થતી નથી, અર્થાત્ નિવૃત્ત થતી નથી, એ માખ્યસૂત્રથી એ જ અર્થ હશે છે. શ્રીમનુરમૃતિમાં પણ ન જાતુકામ કામનામુવભોગેત નામ્વતિ। દ્વિપા કૃણ્ણકર્મેવ મુય એવાઽનિવદ્ધંતે એવંગેરે વ્યતોધી એ જ કહ્યું છે કે વિષયના ભોગથી કામનાની નિવૃત્તિ થતી નથી પણ જેમ અગ્નિમાં ધૂતવજેરેનો દોષ કરવાથી અગ્નિ પરીપ્ત થાયછે તેમ વિષયભોગથી પણ કામનાની વૃદ્ધિ જ થાયછે.* તેથી મર્વ રીતે એ જ સિદ્ધ થાયછે કે વિષયભોગથી કામના વધેછે. કામનાની વૃદ્ધિ

* આ વિષયના વિસ્તારથી અ યુક્તમ પ્રતિષાદનમાટે જુઓ શ્રીમદ્વાકાળ (આત્મિક)માં 'સન્નિવૃત્ત' મિત્રપતિનું પત્ર' વગેરે.

પારમાર્થિક સુખનો નાશ કરનાર છે તેથી વિવિધગુણરૂપ ઘણુંક સુદ
 નુષ્ઠ અપાર સુખનું વિરોધી હોવાથી પણ પરિણામદુષ્પ્રતાપા નિ
 શ્ચિત જ છે આમ હોવાથી જ શ્રીમદગ્નીતામા વિવેચનિયતવોગદ્
 ચત્તદ્વેષપ્રતોષમય પરિણામે વિસર્ગે તત્તુલ રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિવિધ ત
 થા ઇન્દ્રિયના સંયોગથી જે આરંભમા દ્વિદરૂપ લાગતું હોવાથી
 અમુકગુણ દેખાય છે તથા જે પરિણામે અમન્ય દુ મોને કલ્પન
 કરનાર હોવાથી વિવેચનું છે તે સુખ સમસ્ત છે ઇત્યાદિ વચનોથી
 સમમ વિવિધસુખ પરિણામે અપાર દુખને આપનાર છે એ જ પ્ર
 તિપાદન કર્યું છે

આ રીતે વિવિધસુખ દુખરૂપ જ છે એટલું જ નહિ પણ
 વિવિધસુખના ભોગથી કામનાની મદિ યાવતે તેથી તે તે કામનાના
 વિવિધની અપ્રાપ્તિ થવાથી દુખ થાય છે તે તે વિવિધની પ્રાપ્તિ ક
 નવામાટે અનેક સાધનો યોગ્ય પડે છે અને તેથી અગણિત કષ્ટો
 થાય છે, એ મર્મ બરાબરમમ પુરુષોને અનુભવસિદ્ધ છે કદાચ એ
 ઉપાયોથી તે તે વિવિધનો પ્રાપ્તિ થાય છે તોપણ તેનો ફલતત્ત્વ ભો
 ગ તેનામા બ્યાધિનગેરે કાષ્ઠ વિમ આવી પડે છે તો તેથી પણ દુ
 ખ થાય છે તથા એ ભોગના સંક્રાંતકલ્પર દ્વેષ થાય છે એ પ્રમાણે
 વિવિધસુખથી કામ અને દ્વેષ બે થયા એટલે જીવની પાપ કર્મ કરના
 પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી પણ પરિણામે દુખ જ છે એ ભોગનો મ
 ક્રાંતક કાષ્ઠ પ્રાપ્ત નથી થતો અને તેથી અમરોદ ભોગ થાય છે તો
 તેથી બ્યાધિનગેરે થાય છે અને તેથી પ્રુન દુખ થાય છે આ પ્રમાણે
 તથા એ વગેરે અન્ય અસંખ્ય રીતે વિવિધમય પરિણામે દુખ
 જ છે તેથી વિવિધસુખની પરિણામદુષ્પ્રતાપ છે

અન્ય રીતે જોઈએ તો સંપૂર્ણ વિવિધ પરિણામને પામનાર છે તેથી
 કેમ પણ વિવિધ સંકલ્પ એકરૂપમા રહેતો નથી તેમ જ વિ
 ય અને ભોગનાનો મળાય પણ સર્વદા અનિલ હોવાથી સદાકાલ
 રહેતો નથી તેથી વિવિધોના પરિણામથી પણ અમન્ય દુ મો થા
 ય છે સ્વપુત્રના વિરોગથી, મત્સ્યથી, શરીરની વિરમતાથી, ધન,
 ક્ષેત્રગેરે નાજ પામવાથી સંલેપમા મમત્વના પદ્યોના વિકારમા
 થી થતા દુ મો આ પ્રકારની પરિણામદુષ્પ્રતાપના ઉદાહરણો છે તેથી
 આ અર્થમા પણ સસાર પરિણામદુષ્પ્રતાપી બરેનો છે

તાપ્તદુખ એટલે તાપથી થતા દુખો અથવા તાપરૂપ દુખો

આ પ્રકારના દુ બોથી પણ મસર બરેયોતે પુરુષોને જે લૌકિક દુઃખોનો અનુભવ થાય છે તેથી એ દુ ખો તથા એના માન એ બંને પર પ્રધાનપણે દ્રેષ થાય છે તેમ જ એ સમયે એ દુ ખના વિ રાધી સુખ તથા તેના માધનોપતિ ગણ્યપણે રાગ થાય છે, તથા જે એ દુ ખ તથા એના માધનોનો પરિહાર કરવા એ જીવ અમમથ થાય છે તો તેથી મોહ થાય છે, જે મયકા હોય છે તો એ પરિહાર કરવા એની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા નાનાવિધ સકલ્પો, વાચનિક કર્મો તથા શરીરસબંધી કર્મો રચાય છે એ સર્વથી તથા દ્રેષ, રાગ અને મોહથી ઉપર કલ્યાણમાલો જન્મમરણાદિ અસખ્ય દુ ખોને લોગનનાર કર્મશય બધાય છે તેથી લૌકિકદુ ખનો અનુભવ પણ અન્ય અપાર દુ ખોનો હેતુ થાય છે

બીજી ગતે જ્ઞેષ્ઠએ તો દુ ખરૂપ યોગાન્તરાયની પ્રાપ્તિ થઈ એમને આગ્રહથી યોગમા પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને તેથી મોક્ષરૂપ દૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી તેથી દુ ખ અનુભવ મોક્ષસુખરૂપ પારમાર્થિક સુખનો વિરોધી છે તેમ જ લૌકિક દુ ખ અને પણ દુ ખરૂપ જ છે તેથી સર્વ રીતે તાપદુ ખમાં સસાર બરેયો છે એ સહજ વિચારથી મિદ્ધ થાય છે

આ તાપદુ ખ અરે પરિણામદુ ખ એ બેમા બેઠ આ પ્રમાણે છે કે પરિણામદુ ખને ઉત્પન્ન કરનાર ભેગ આરબમા સુખરૂપે (અનુકૂળરૂપે) દેખાય છે અને પરિણામે અપાર દુ ખના હેતુરૂપ થાય છે અને આ તાપદુ ખનો અનુભવ નો આદિ નામે અને અંતે કોમ નામે કામે દુ ખરૂપ જ (પ્રતિકૂળ જ) દેખાય છે તેથી બને તિ છે એ સ્પષ્ટ છે

મર રદુ ખ એટલે સંસ્કારથી પરિણામે થતા દુ ખો અથવા જન્મમરણાદિ દુ ખોના હેતુરૂપ હોનાથી સંસ્કારરૂપ દુ ખો આ પ્રકારની દુ ખના પણ સંસ્કારમા વ્યાપ્ત થયેલી હોય છે તથા સુખદુ ખનો અનુભવ થરાથી સુખદુ ખનો મસ્કાગ ચિત્તમા પડે છે એ સંસ્કારને વાસના પણ કહે છે એ સંસ્કાર ચિત્તમા અનુદ્ભૂત આમા પડી રહે છે તથા કાનાદિ અભિવ્યજ્ઞ મળનાથી ઉન્નૂત થાય છે તેથી અનિ થાય છે એ સુખદુ ખની રમૃતિથી રાગરૂપ થાય છે તેથી પ્રવૃત્તિ થાય છે, પુન દુ ખ થાય છે, તથા એ દુ ખથી પુન સંસ્કારરમૃતિવગેરે થયા કરે છે આ પ્રમાણે સુખદુ ખના અનુભવાનમસ્કારથી એની પરપરા ચાનવાથી જન્મમરણાદિ અ-

સંખ્ય દુ ખો થયા કરેછે એ જ પ્રમાણે કર્મસંકારથી પણ દુ ખો થાયછે કર્મ કરવાથી સંસ્કાર પડેછે એ સંસ્કારરૂપ કર્મશયથી જ્ઞાતિ, આયુષ્ અને ભોગરૂપ વિષાક થાયછે અને તેથી જન્મમરણરૂપ અસંખ્ય દુ ખો થાય છે તેથી બને રીતે મસ્કારદુ ખોથી સસાર બરેતો છે એ મિદ્ધ થાયછે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી પ્રથમ હેતુથી સમારની ઔપચિક દુ ખરૂપતા પ્રતિપાદન થી એ હેતુના સૂત્રના ત્રણ વિભાગ કરવા છે ખરૂં જોતા તો તાપદુ ખતા અને સસારદુ ખતા એ બનેતો પશ્ચિમદુ ખતામા અતબાર કરી શકાય છે તથાતિ એમા સદજ મદજ ભેદ દોરાથી ગોળનિરૂદ્ધિવાયે કરીને આ સૂત્રમા એતો ૫ થક નિર્દેશ મર્યો છે તે અયોગ્ય નથી

બીજો હેતુ સૂત્રકારે એ આપ્યો છે કે સસાર સ્વાભાવિકરી તે જ દુ મરૂપ છે, એટલે મસારમા સુખમાત્ર સ્વભાવથી દુ ખ મિશ્રિત જ હોયછે તેનું મારણ એ કે બુદ્ધિની વૃત્તિનો વિરોધ ન થી પણ માત્ર એ વૃત્તિના અતિશયનો જ વિરોધ છે વિશેર રૂપ દ કરી કહીએ તો આ પ્રમાણે બુદ્ધિ એ મત્ત્વ રજસૂ અને તમસ એ ત્રણ દ્રવ્યોનું મયં છે તેથી જ્યારે બુદ્ધિનો પરિણામ થતા નો ત્યારે આ ત્રણ દ્રવ્યનો પરિણામ થવાનો ત્રીમાખ્યગાત્રમા તથા આ શાસ્ત્રમા એ એમ સિદ્ધાન્ત જ છે કે જલ જગુણરૂપ સત્વાદિ શુભોનું જતા એટલે ક્રિયા થયત છે અર્થાત્ સત્વાદિ તરો દ્ર વો પ્રતિશક્તિ પરિણામ પામ્યા જ કરેછે આ મિદ્ધાન્તાનુમાર જ્યારે બુદ્ધિના એક અવયવરૂપ સત્ત્વદ્ર વ પરિણામ પામવાનું એ દેને પોતાના મયરૂપ સુખપ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરવાનું ત્યારે બુદ્ધિના બીજા મે અવયવરૂપ રજસૂ અને તમસૂ પણ પશ્ચિમ પામવાના અથાત્ પોતાના મયરૂપ દુ ખ તથા મોદ એ બનેને ઉત્પન્ન મેવાના તેથી જ્યારે જ્યારે બુદ્ધિનો પરિણામ થતો ત્યારે એ નિશ્ચાત્મક શુદ્ધિ દર્શના કાર્યરૂપ પ્રત્યેક વૃત્તિમા મત્ત્વ રજસૂ અને તમસૂ એ રજોના કાર્ય દોરાના અર્થાત્ પ્રત્યેક વૃત્તિમા સુખ, દુ ખ અને મોદ એ ત્રો રાગપે દોરાના

અદ્ધિ એ પ્રશ્ન થાય છે જ્યારે બુદ્ધિ ની મત્ત્વ વૃત્તિઓ સુખ દુ ખ ત્રી મોદવાળી રૂપ છે ત્યારે પત્રી અમુક સુખરૂપિ છે, અમુક દુ ખરૂપિ છે તથા અમુક મોદરૂપિ છે એ પ્રકારનો બંધાર

અરોગ્ય હોયો જોઈએ એનો ઉત્તર એ કે એ અરોગ્ય નથી કે
મરે અગર જે સુખદુઃખાદિ વૃત્તિઓનો વિરોધ નથી એટલે એકે
ક્ષણે વૃત્તિ ત્રિવિધ ધર્મશાળી હોઈ શકે છે તથાપિ બુદ્ધિના રૂપાંતર
ય તથા દૃશ્યનિમિત્તનો વિરોધ છે, એટલે એકે ક્ષણે બે રૂપોનું તથા
બે વૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોતું નથી આદિ ધર્મ, જ્ઞાન વેરાગ્ય, આશ્રમ
અપર્મ, અગ્નિ, અરોગ્ય અને અનર્થ્ય એ આત્મે બુદ્ધિના રૂપ
હોય છે એ રૂપસરં બુદ્ધિમા એક વખતે સ્વરૂપત્વ હોય છે ખરું
તોપણ પ્રાધાન્ય તો એનું જ હોયકે બેનું એમ વખતે પ્રાધાન્ય
હોતું નથી એટલે જ્યારે ધમનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે અનર્થનું પ્રા
ધાન્ય હોતું નથી તેમ જ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે અજ્ઞાનનું હો
તું નથી તથા આ જ પ્રમાણે મે વૃત્તિના અવિરોધ એમ વખતે હો
તા નથી અર્થાત્ જ્યારે સુખ દુઃખ અને મોહવાદ વૃત્તિમાંથી એ
નું પ્રાધાન્ય હોય ત્યારે ધનર મેનું પ્રાધાન્ય જ્ઞાન છ આમ હોવા
થી જ્યારે સુખવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યારે આ વૃત્તિમાં દુઃખ
અને મોહ એ બે ગેરના હોયકે અચાત્ મે મે વૃત્તિએ મિશ્રિત
હોય છે તથાપિ એ વૃત્તિઓનું પ્રાધાન્ય હોતું નથી તથા જો વચન
ને નુકસાન થયે વા સુખવૃત્તિ મે પ્રમાણે હોય નથી આથીએ ધમ કે
પરોધ વૃત્તિ દુઃખ અને મોહ મા મિશ્રિત તો હોય જ કે તથાપિ વ
તિદ્વયે એ બે વૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોતું નથી પણ એના લક્ષ્યથી
પ્રત્યેક વૃત્તિ દુઃખ અને મોહવાળી છે એ સિદ્ધાન્ત અતઃ નથી
તો અચાત્ પ્રત્યેક વૃત્તિમાં સુખ અને મોહ એ રૂપો નથી
પે હોયકે તથા એ મિશ્રિત થાયકે કે જેને સાદા દુઃખવૃત્તિ કે
તે તો વૃત્તિના હોવાથી તથા દુઃખનું પ્રાધાન્ય હોવાથી વખતે
જ કે પણ જેને સુખવૃત્તિ અવિરોધી સમજે કે તે પણ દુઃખમિશ્રિ
ત હોવાથી વિરોધની દૃષ્ટિથી દુઃખરૂપ જ ગણવાની થયે કે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી આ જગત્ વિવર્તને ન અપ છે +

+ આ રૂઝગતી દુઃખરૂપતા સમગ્ર આરોગ્ય જ મા પ્રાધાન્ય છે
એમ નથી પણ પ્રાધાન્ય દેશના વિજ્ઞાનો પણ વિચારે ના એ જ
નગરપર આવ્યા છે જેમકે હાર્ટમાન (Hartmann) મને છે કે
'If we had not our pleasures and pains the latter
the only excited the former આપણા સુખદુઃખમા નૂનાવિ
મ તપાસી જોઈએ તો સુખના દુઃખ / ગણવાનો વગેરે એમ

તે પ્રતિપાત્ન કચ્છુ ત્યા વિવેચીને દુ ખરૂં છે એ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે અવિવેચીને સુખરૂપ છે પણ માત્ર એ જ છે કે જેમ મદ માણસને સ્થિતિશિલ્પ અન્ન, જેમ ચંદ્રવા માટે છે ત્યારે જ દુ ખરૂં અર્થ છે. હેય જાણાય છે તેમ અવિવેચીને આ સંસાર દુ ખ ભોગમય છે જ દુ ખરૂં જાણાય છે તે દુ ખભોગ જતો રહે છે એટલે પુનઃ એ મદ વિચારાગમી સુખસુદિધિ લપટાય છે અને તેથી પુનઃ અપાર દુ ખને અનુભવે છે એથી હતાક જે વિવેચી હોય છે તે તો વિચારુષ્ણના ભોગસમરે પણ આ સર્વ રસ્તુત દુ ખરૂં છે એમ વિચારદિધિ જાણે છે જે વિવેચી છે તે અશ્વિપાતના સમાન છે એટલે જેમ આત્મસુક્ષ્મ જતુ આખમા પડવાથી એ અવધારને જાણાય છે અને ગાન્ય અન્યવેદને એ જતુ અપર્શ થયા છતાં જાણાતુ નથી તેમ વિવેચીને જગત્મા ગદે દુ અ પ—સુક્ષ્મ દુ ખ પણ સમજાય છે તે પછી આ તો અપાર દુ ખનો ભરેલો સંસાર છે એ કેમ નહિ સમજાય ? એ તો વસ્તુ જ સમજવાતું આમ દોષથી વિવેચી દુ ખને જાણીને એ સંસારથી વિરક્ત થાય છે અને જે અવિવેચી હોય છે તે તો એ સર્વ દુ ખોને ભોગવે છે એ વિષયને છોડે છે તથા પુનઃ પરવશ થયેલો એ એ જ વિચારને પ્રહણ કરે છે અને પુનઃ અપાર દુ ખને પામે છે આ રીતે અવિવેચી મોખા તે દુ ખો મા જ ભ્રમ્યા કરે છે અને વિવેચી વિરક્ત થઈ સુખાનુભવની યોગ્યતા સંપાદન કરી આ તે કેવળ પામે છે આ જ અર્થ વિવેચીને જગત્ દુ ખરૂં છે એ કહેવાથી નિવક્ષિત છે.

આ રીતે હતાક અને પરિણામ જે ત્રિવિધ વિષામના ફોલો છે, ત્રિવિધ વિષામ મોક્ષાગમી બધાય છે તેથી જે મોક્ષાગમી ફોલો છે અને કમાણ્ય કોશમૂલ્ય હોનાથી જે અવિવાદિ કોશોના ફોલો છે તે બને—દુ ખરૂં જ વાગ્યના વિચારથી સિદ્ધ થાય છે તેથી અરિધાદિ કનન દુ ખના જ હેતુરૂપ હોવાથી ચચાર્ય રીતે કોશમ જાણેલા મ્યા છે અને એ અત્યંત લજ્જા પેળી છે (હરેક કરવા યોગ્ય છે)

વિદ્વાન લેખક નોંધે છે કે Pessimism is the goal of modern thought—જગત્ દુ ખરૂં છે એ હાનના યુરોપીય વિચારનું લક્ષ્ય છે તેથી આ દેશના તથા અન્ય દેશના અવિચારી પુરુષોને એશઆરામ મળ્યા કરે ત્યાં સુધી જતેજગત્ સુખરૂપ લાગે તથા વિચારથી જગત્ ત્રણે કાળમા દુ ખથી મહિન જ છે એ સપ્ત જાણાય છે

એ પણ પ્રતિપાદન થાય છે. આ પાંચે ક્યેશોર્માં પણ અવિદ્યા જ ઉત્તર ચારની પ્રસવજ્મિ હોવાથી અવિદ્યા જ સર્વ દુઃખનું મૂલ છે તેથી અત્યંત હેય છે ન્યાયમુત્તોમાં પણ દુઃસજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિત્યા-જ્ઞાનાગામુત્તરોત્તરાપાયે તદનન્તરાપાયાદપર્વગ. દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિત્યાતાનરૂપ અવિદ્યા એમાં ઉત્તરોત્તરનો નાશ થવાથી પૂર્વ પૂર્વનો નાશ થાય છે જેથી કેવલ મળે છે, એટલે અવિદ્યાથી દોષ, દોષથી પ્રવૃત્તિ, પ્રવૃત્તિથી જન્મ અને જન્મથી દુઃખ થાય છે તેથી અવિદ્યારૂપ મૂલ કારણનો નાશ થવાથી દોષનો નાશ થાય છે, દોષના નાશથી પ્રવૃત્તિનો, તેથી જન્મનો અને તેથી દુઃખનો નાશ થાય છે, જેથી કેવલ્યરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે—આ સુત્રથી મિત્યાતાનરૂપ અવિદ્યાને જ સર્વ દુઃખના મૂલરૂપ કહી એ અત્યંત હોય છે એ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ પ્રમાણે આ પદના સૂત્રોથી પ્રથમ વ્યુત્પત્તિ ચિત્તવાળા મન્યમાધિકારીમાટે ક્રિયાયોગરૂપ યોગનું સાધન કયું એ ત્રિપાયોગ-રૂપ પ્રતિપાદન કરવાના પ્રસંગમાં ક્યેશનું સ્વરૂપ તથા એ ક્યેશ જ દુઃખનું નિવારણ છે તેથી હેય છે, એ પ્રતિપાદન કર્યું આ સામાન્ય રીતે કહેવા અર્થને મંદ અધિકારીમાટે નિસ્તારથી કહેવો જરૂરનો છે તે કહેવા ઉત્તરસૂત્રો નૂતનરૂપે રચ્યા છે ત્યાં આ યોગ-શાસ્ત્ર અમ્બગ્ દર્શન દોવાથી ચિકિત્સાશાસ્ત્રની માફક અતુલ્ય છે, એટલે કે જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં રોગ, રોગનું કારણ, ઔષધ અને આરોગ્ય એ ચારનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તેમ આ શાસ્ત્રમાં પણ હેય, અને હેયનું કારણ—જે હેય હેતુ કહેવાય છે તે, હેયનું દાન કરવાના અર્થાત્ મોક્ષના ઉપાયો અને મોક્ષરૂપ દૈવ્ય (હેય-નું દાન) એ યોગનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે જેમ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર-માં પ્રથમ રોગનું, પછી તે રોગ જેથી થાય છે તે રોગકેતુનું, પછી એ રોગનો ઉચ્છેદ થવાથી થતા આરોગ્યનું અને અને એ રોગનો ઉચ્છેદ કરવાના એટલે આરોગ્ય મેળવવાના ઉપાયોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે તેમ આ શાસ્ત્રમાં પણ જેનો ઉચ્છેદ કરવાનો છે તે હેયનું, એ પદાર્થ જેથી થાય છે તે હેયકેતુનું, એ હેયના ઉચ્છેદરૂપ દાનથા ગતા દૈવ્યનું અને અને એ દૈવ્યની પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું અનુક્રમે પ્રતિપાદન કરવાનું છે. તેમાં પ્રથમ રોગનું હેય શું છે તે પ્રતિ-પાદન કરે છે.

હેય દુઃખમનાગતમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ — અનાગત અવસ્થાવાળુ દુઃખ હેય છે

હેયમ — રોગના જેવુ ત્યજના યોગ્ય — દૂર કરના યોગ્ય

અનાગતમ્ — એટલે ભવિષ્યત્ આ પદથી ભૂત અને વર્તમાન ની વ્યાવૃત્તિ કરી છે

આ સૂત્રમા સૂત્રકારે આ પ્રમાણે કહ્યું કે જે પ્રતિદૂય પદાર્થ હોય તે હેય છે એવું એટલે જેનો ઉચ્છેદ કરના યોગ્ય છે તે, અર્થાત્ રોગવત જે પ્રતિકૂળ દેખાય છે તે ત્યાં રોગવત પ્રતિકૂળ દેખાતો પા. થીં તો સર્વને દુઃખ જ છે તેથી દુઃખ એ હેય છે તેમા પણ દુઃખ તથા અવસ્થાવાળુ હોય છે (૧) ભૂત (૨) વર્તમાન અને (૩) ભવિષ્યત, એટલે- અતીત, વર્તમાન અને અનાગત આ ત્રણ અવસ્થાનાળા દુઃખમાથી જે દુઃખ અતીત છે તે તો ભોગના ગયું છે તેથી તેનો નાશ તો થઈ જ ગયો છે, તેથી તે દૂર કરવા યોગ્ય એટલે હેય નથી તેમ જ જે દુઃખ વર્તમાન છે તે દુઃખ પણ ભોગનાય છે અર્થાત તેનો ભોગ થઈ ઠાય થતો જાય છે તેથી તે પણ હેય નથી, કારણ કે તે મિદ્ધ થયેતુ હોનાથી તે લાગે દૂર થાય એમ નથી તેથી માન જે અનાગતાવસ્થાનાળુ દુઃખ છે, જે હજી આવ્યું ન થી પણ જે ઉત્તરમજે આવનાર છે તે માધ્ય દ્વારાથી હેય છે એ દુઃખનું હાન પણ વસ્તુના પુરુષાર્થ નથી કેનકે દુઃખમા તો એ દુઃખનો અલ્પભાગ છે જા મુદ્ધિપુરુષના સમોગથી જે સ યોગી થયો છે જેને એ રહ્યો યોગમા ભાગે છે તથા પ્રતિકૂળ લાગે તે સમોગીને વાસ્તે એ પુરુષાર્થરૂપ છે

અર્થાત્ એ શકા થાય છે કે પૂર્વમૂલો અને આ મૂલનો ગો સખધ છે કે કંઈ જ નહિ અને જ્યારે એમ જ હોય ત્યારે એ મૂલો એક પાત્રમા હોવા કેવી રીતે ગોઠવ મળાય ? એનો ઉત્તર એ કે પૂર્વમૂલથી આ મૂલ અમમદ નથી પૂર્વમૂલમા આખા મમા રને દુઃખરૂપ કહો છે તેથી આખો સમાર ન્યા જ એ પ્રાપ્ત થાય છે એ હેય જેતુ આમાન્ય રીતે એ મૂલથી જ્ઞાન થાય છે તેને જ આ મૂલ રિમેરૂપે પ્રતિપાન કરનાર છે તેથી અમમદ નથી

આ મૂલથી સૂત્રકારે દુઃખની આત્મનિર્ણી નિર્ણય કરવી એ સૂચ્યુ અર્થાત્ એ મોક્ષ છે એ સૂચ્યુ છે એ અર્થ થી સામ્યસામ્યગેરે રચ્યો પણ પ્રતિપાદન કન્યા છે શ્રીનામ્બદ્રમા

ત્રિવિમ્બુ ગાયન્તનિવૃત્તિરચ-પુષ્પાર્થ - આ વિનિમ્બ, આ સ્થિતિક અને આ વિનિમ્બિક એ ત્રણ પ્રકારના અનાગતાચ્ચાયા દુ ખની આત્મતિકા નિવૃત્તિ (હાન) એ જ પરમ પ્રગ્ધાર્ય છે-એ સૂત્રથી તથા શ્રીના યમુતમા દુ સાયન્તનિમોર-ગાય - ખની આત્મતિકા નિવૃત્તિ એ મોક્ષ છે-એ સૂત્રથી આજ અર્થ જ્ઞાત

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી જાનવન હયનુ પ્રતિપાન ન્હુ એ હેનુ કાર્ય વ્યવહારિતા જેનો આત્મન છે એ કરી સમય એમ નથા તેના સત એ હયન સુ શુ છે તે પ્રતિપાન કરે છે

દ્રષ્ટુદરમયોઃ જ્યોગો દેયદંતુ ॥ ૧૭ ॥

મૂત્રાર્થ - દ્રષ્ટાપુરુષ તથા દમ્યનો કાષ્ઠાગ્નિરત મ રધ અથવા ન્યયાગ્નિરત સ રધ તે બનાવન દુ ખ પાડેયનુ રસ છે દ્રષ્ટુદરમયો મેને શુ વિનિવૃત્તિરચપુરુષ / અનિવૃત્તિ મુદ્ધિ મા પળી પોતાની યથાકર્મજ્ઞાનશક્તિ ગાસાં દ્રષ્ટા દેયદંતુ તે દ્રષ્ટા નુ વિશેષ સ્વરૂપ મૂત્રાર્થ જ કુલ મૂત્રમા પ્રતિપાન કરે છે દ્રષ્ટુ મેને મુદ્ધિમય તથા મુદ્ધિમયમા અ / માર મમન ધર્મો એ ને વિશેષ દમ્યનુ સ્વરૂપ / મૂત્રાર કુલમૂત્રથી મેને જ પ્ર તિપાન કરે છે એ દ્રષ્ટા તથા દમ્યન એ મમન પડનો અર્થ છે

મયાર્થ - આ ક્રોધ અથ દામન મે મેને કરે છે સાર્વજનિક જો પર્થા ન્યાયમતમા કરના સારા વિશેષ મધ્યા વગરે ને ૨૪ ગુરો કે તેમનો ન રેગના રધ આ પ સેવ છે એને કે જેને કાષ્ઠ અતે અગ્નિનો મન્ય જ્ઞાન છે તેવા જ દ્રષ્ટા અતે દમ્યનો સળધ તે મયોગ રાચરતિનિયમ મેરે અન્ય નીજાકારો સયોગનો અર્થ રસરામિમારમખા કરે છે

આ સૂત્રમા મયાગના મે અર્થ લેવાયેના હોવાથી મેના મે વ્યાખ્યાન મળ રહે છે ત્યા પ્રથમ વ્યાખ્યાન વાતિકકારમાલો આ છે (૧) દ્રષ્ટાપુરુષ અને દરન મુદ્ધિમય તથા તેના ધર્મરૂપ મકન વિષયોનો ને કાષ્ઠાગ્નિરત મયોગ તે જ હેતુરૂપ દુ ખનુ કારણ છે આ વિષયમા મુદ્ધિ તો પુરુષના સામાન્ય દમ્યરૂપ છે એરૂપ છે અને તેથી મુદ્ધિનો તથા પુરુષનો સયોગ થઈ શકે પણ વિશેષ ને પુરુષના દમ્ય નથી તેનો પ્રગ્ધાર્યે ક્રી રીતે મયોગ થઈ શકે એ, જાણ્યરૂપે મુદ્ધિમય તથા પુરુષ બને વિષુ હોવાથી એ બેનો સયોગ દેવી રીતે થઈ શકે એ, તથા એ મયોગ દેવી રીતે દુ ખનો

હેતુ છે એ વિચારવાનું છે ત્યાં એ સૂયોગ સાક્ષાત્ તો બુદ્ધિસત્ત્વ અને દ્રશ્યો નહીં છે પણ અન્ય દૃશ્યગોષ્ઠિમાં આવતા વિષયો જ્યાં રે બુદ્ધિમત્ત્વમાં આરંભ થાય છે ત્યારે એ વિષયો બુદ્ધિમત્ત્વના ધર્મ રૂપ હોવાથી, જેમ બુદ્ધિસત્ત્વના સુખાદિ ધર્મો દૃશ્ય થાય છે તેમ, દૃશ્ય થવાના અર્થાત્ બુદ્ધિમત્ત્વ પુરુષમાંયે મંયુક્ત હોવાથી એ વિષયનો દ્રષ્ટાપુરુષસાથે પરપરાથી સંયોગ થવાનો આમ હોવાથી 'આ' એ રૂપે જણાતા સત્ત્વ વિષયોનો તથા દ્રષ્ટાપુરુષનો સંયોગમ બધા અયોગ્ય નથી, એ મહત્ત્વ નિદ્ધ થાય છે.

ખીજી જો કશું કે બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષ, બંને વિષુદ્ધિ હોવાથી એ બેનો મંયોગ કેવી રીતે થયે, એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે— બુદ્ધિમત્ત્વ કારણરૂપે (મંયુક્તિરૂપે) વિષુદ્ધિ સંધાપિ કાર્યરૂપે તેમ નથી કાર્યરૂપે તો એ પરિચિન્ન છે આમ હોવાથી બુદ્ધિસત્ત્વ તથા પુરુષનો સંયોગમ બધા વચ્ચે આપણે જોઈએ છીએ કે કાલ તથા અગ્નિ બંને પોતાના મૂળકારણ પ્રધાનરૂપે તો વિષુદ્ધિ છે છતાં એ બેનો સંયોગ થાય છે તેથી બુદ્ધિસત્ત્વનો પુરુષમાંયે મંયોગ થવા યોગ્ય નહીં છે વિશેષ સ્પષ્ટ કરી જીએ તો આ પ્રમાણે પુરુષ તો હૃદય નિત્ય સિદ્ધ દ્રવ્ય છે એમ્મે એ તો મહા સર્વ છે એકરૂપે જ વિદ્યમાન હોય છે પણ બુદ્ધિસત્ત્વ એવું દ્રવ્ય નથી બુદ્ધિસત્ત્વ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ છે, પરિચિન્ન છે ક્રિયાશીલ છે, તથા મહા સર્વના એકરૂપે રહેનાર નથી આ બુદ્ધિમત્ત્વસાથે પુરુષનો મંયોગ પ્રકારનો સંયોગ છે (૧) સામાન્યરૂપે તથા (૨) વિશેષરૂપે ત્યાં સામાન્યસંયોગ એટલે બુદ્ધિસત્ત્વને દ્રવ્યરૂપ લક્ષણે જે નંયોગ થાય છે તે સામાન્યરૂપે થયેનો મંયોગ છે, અને બુદ્ધિસત્ત્વ વરૂપે જે બુદ્ધિસત્ત્વસાથેનો સંયોગ તે વિશેષ સ્વરૂપે થયેનો મંયોગ છે આ બેમાં જે સામાન્યરૂપે મંયોગ છે તે તો સદા પુરુષ અને બુદ્ધિમત્ત્વનો હોય છે કેમકે બુદ્ધિસત્ત્વ જ્યારે પ્રધાનમાં હોય ત્યારે ત્યારે પણ દ્રવ્યરૂપે—સામાન્યરૂપે તો છે જ પણ એ મંયોગે બુદ્ધિસત્ત્વની પ્રધાનરૂપે સ્થિતિ છે, કદા બુદ્ધિસત્ત્વરૂપે સ્થિતિ નથી તેથી એ સમયે પુરુષનો બુદ્ધિસત્ત્વસ્વરૂપે બુદ્ધિમત્ત્વમાંયે મંયોગ નથી અર્થાત્ વિશેષરૂપે સંયોગ નથી જ્યારે પ્રત્યેક પગી સંગ્રહાગ આવે છે ત્યારે પ્રધાનમાંથી પુનઃ બુદ્ધિસત્ત્વ બિન્ન થાય છે અને એ બિન્ન થવા કે તે દાસ જે પુરુષ જે સ્વમ્બરૂપે મહા વિદ્યમાન હોય છે તેની માથે બુદ્ધિસત્ત્વરૂપે જ સંયુક્ત થાય છે. આ સંયોગ એ બુદ્ધિમત્ત્વનો મં

ધાનમાં લય થતાસુધી રહેતે એ વિશેષરૂપે થતો મયોગ જ અત્ર મયોગલક્ષ્યથી આ વ્યાખ્યાનમાં લીધોતે તેથી પુરુષ અને બુદ્ધિનો સયોગ થઇ ગયેલે તથા એ મત સર્વદા હોતો નથી એ મિદ્ધ થઇ શકે છે

આ બુદ્ધિમત્ત પ્રત્યક્ષમયોગધાનમાં લીધેલા યાત્રાતેથી પ્રત્યક્ષમયોગ એનો તથા પુરુષનો વિશેષરૂપે સયોગ હોતો નથી તથાપિ સર્વસમયે એ બુદ્ધિમત્ત તથા પુરુષલક્ષ્યે જે સ્વસ્થાભિભાવ સંબધ હોય છે તે સ્વસ્થાભિભાવનો મન્દારસંવિત જ એ બુદ્ધિસરત પ્રલયસમયે પ્રધાનમાં લીધેલા યાત્રાતે તેથી પુનઃ મર્ગકાન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ બુદ્ધિમત્ત પૂર્વ સર્ગમાં જે પુરુષસાથે સંબધ હતું તે જ પુરુષસાથે એ સ્વસ્થાભિભાવશાત્ પુનઃ સંયુક્ત થાય છે તેથી પ્રત્યક્ષમયોગ એ મયોગનો નિરોધાસમાત્ર થાય છે પણ ઉચ્ચે થતે ન નથી એ ઉચ્ચે તો જ્યારે બુદ્ધિમત્તનો આત્મિક લય થાય છે ત્યારે જ, અર્થાત્ જ્યારે એના સન્નિવૃત્તિનો ૧૫ થાય છે અને તેથી એના પુરુષની સાથેના સ્વસ્થાભિભાવ મંડોનો નાશ થાય છે ત્યારે જ થાય છે

આ પ્રકારનો સયોગ કુખનો હેતુ છે કેમકે એ સંયોગ થવાનું નિમિત્ત પુરુષાર્થ છે એમકે જે બુદ્ધિસરતનો અવિનિવૃત્તિ મપાત્ત થયો નથી તે તે બુદ્ધિમત્ત પુરુષના ભોગાવરતે પુરુષાર્થમાં પ્રધાનમાં લીધેલા પ્રત્યક્ષમયોગ પછી પણ પુનઃ મર્ગમયે સ્વસ્થરૂપ વિકારને પામે છે અર્થાત્ પુરુષસાથે મંયુક્ત થાય છે તથા જ્યાંપર્યંત પુરુષાર્થની મિદ્ધિ કમનવાતો એનામાં મન્દાર રહેતે ત્યાં હંમેશાં એ પુરુષ સાથે સંયુક્ત જ રહેતે જ્યારે તત્તત્કાલ ના અસપ્રસાદ યોગથી એ બુદ્ધિમત્ત અવિનિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે પછી એ પુરુષસાથે મંયુક્ત થતું નથી તેથી આ સંયોગથી જ પુરુષો યોગ મને છે અને એ બે ગતી મપત્તિ કરતામાં એ મયોગ જીત, ઇન્દ્રિયરંગેરેભાવેના સંયોગરૂપ અનેક જન્માં પુરુષના કરાવે છે આમ થવાથી એ સયોગ જ પુરુષને સમારની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને સમાર એ જ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે કુખ ૭ તેથી એ સંયોગ સમય કુખનું વારણ છે એ મિદ્ધ થાય છે

(૨) આ પ્રમાણે વાર્ણિકકારના મતપ્રમાણે વ્યાખ્યાન કર્યું હવે સંયોગનો અર્થ સ્વસ્થાભિભાવ સંબધ લખ્યો ત્યારે આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન છે આ અર્થ લેવાથી આ સૂત્રથી એ પ્રતિપાદન

અને જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન વા અમ પ્રજ્ઞાન યોગથી અવિદ્યાનો નાશ થાય છે ત્યારે પુરુષનું દ્રષ્ટૃત્વ જનું રહેવાથી પુરુષ સ્વરૂપે ત્રિધા થયેલો મનાય છે

આ સંયોગ જ સમય દુ અનુ કારણ છે કેમકે એ મ-યોગની સ્થિતિ હોયકે ત્યારે જ પુરુષને વિષયો દરેક થાય છે અર્થાત્ મંમારૂપ દુ.ખનો ભોગ થાય છે તેમ જ વાર્તિકકારની વ્યાખ્યાપ્રમાણે પણ એ સંયોગ જ સંસારને બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષનો કાષ્ટાભિનત્ત્વ સંયોગ ફેલાવનાર છે તેથી જન્મમર-ણાદિદ્વારા સમારતામના દુ અર્થ પદાર્થને પમાડનાર છે

એ સ્વસ્વાનિમાનસંજ ધ જ્ઞાસુ રી બુદ્ધિમત્ત્વનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાંથી રહેકે બુદ્ધિસત્ત્વનો જ્ઞાસુ રી અધિકાર મમાન થયો નથી ત્યાંસુધી બુદ્ધિસત્ત્વ અસ્તિત્વ રહેતથા જ્યારે એ ચરિતાર્થ થાય છે ત્યારે પત્રી એની સ્થિતિમા મલ હોતુ નહિ રહેયો હોવાથી એ સ્વમાત્મમા લોન થઈ જતી છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે બુદ્ધિસત્ત્વના અસ્તિત્વમા પુરુષાચની અનમાતિ નિમિત્ત હોવાથી જ્યાંસુધી પુરુષાચની અનમાતિ હોતી છે ત્યાંસુધી આ મયોગ રહેકે તેથી એ સંયોગ રનાબાધિત નથી પણ નિમિત્તવનાત્વ બનેલો હોવાથી નિમિત્ત છે તેમા પણ જ્ઞાસુ રી ક્રેશ માર્ત્તનું બુદ્ધિમત્ત્વમા અસ્તિત્વ હોયકે સ્થાપયન્ત જ બુદ્ધિમત્ત્વમા એ માપવનું રૂપ પુરુષાર્થ નેહુ હોવાથી એ અનિવાર્ય થતુ નથી તેથી આ સંયોગનું નિમિત્ત પણ ક્રેશમાત્તનું અસ્તિત્વ જ છે તમા પણ અવિદ્યા હોયકે જ્યારે જ ક્રેશમાત્તનું અસ્તિત્વ થતી છે તેથી અવિદ્યા જ આ મયોગનું ચરમ નિમિત્ત છે એ અવિદ્યા અનાદિ હોવાથી આ મયોગ પણ અનાદિ છે આ રીતે એનું અનાદિત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી જ્યેષ્ઠકર્માદિ જે બુદ્ધિમા રમરૂપ છે તે બુદ્ધિસત્ત્વનું અસ્તિત્વ હોય સાર જ હોતી ગઈ અને એ ક્રેશમાત્તનું અસ્તિત્વ હોય ત્યારે જ બુદ્ધિમત્ત્વની સ્થિતિ, પુરુષાચની અનમાતિ તમા આ સંયોગનું હોતુ થઈ ગઈ એ પ્રકારનો અન્યોન્યાશ્રયેક પણ દર ચારકે એ સંયોગ અનાદિ છે તથાપિ પ્રસાદકે અનાદિ છે તેથી નિરોધમા તથા આદિર્નાશને પામી રહેકે જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ સ્વરૂપે ત્રિધા થયેલું હોયકે જ્યારે એ મયોગ જગત્ક હોયકે, નહિ જ્યારે બુદ્ધિમત્ત્વ મનયસમયે લીન થાયકે ત્યારે એ સંયોગ પણ લપ અવસ્થાને પામેકે એ બુદ્ધિમત્ત્વ મનયસમયે એ મયોગના

સંસ્કારસંહત જ પ્રધાનમાં લીધી. ચાપછે તેથી પુનઃ સર્ગકાળ પ્રાપ્ત થાયછે ત્યારે, જેમ વર્ષાઋતુ વ્યતીત થવાથી દેહકાના શરીરના અણુઓ સંસ્કારસંહિત જ વિખરાઈ જાયછે તથા પુનઃ વર્ષાનો આરંભ થાયછે ત્યારે એ અણુઓ સંસ્કારસંહિત-લીન થયેલા હોવાથી દેહકાના શરીરરૂપે જ પરિણામ પામેછે તેમ, એ સંયોગપ્રદિત જ પ્રધાનમાંથી નીકળેછે. આમ હોવાથી એ સંયોગ પ્રસાદરૂપે અનુદિ છે, સંપૂર્ણ દુઃખનું કારણ છે, તથા નિમિત્તિક હોવાથી નિમિત્તના નાશથી નાશ પામનાર છે. એ સર્વ સિદ્ધ થાય છે. શ્રીપદ્યશિખાચાર્યે તત્સંયોગહેતુવિવર્જનાત્ સ્વાદ્યમાત્વાન્વિકો દુઃખપ્રતીકારઃ—બુદ્ધિ તથા દ્રષ્ટા-પુરુષના સંયોગના પરિહારથી પુનઃઉદ્ભવસંહિત આસંતિઃ દુઃખપ્રતિહાર થાયછે અર્થાત્ એ સંયોગ જ્યંતુથી વિકસી ઝૂચો નથી ત્યાંસુધી દુઃખ થાયછે—ઇત્યાદિ વચનથી આ જ અર્થને દૃઢ કર્યોછે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો સંયોગ હેતુનું કારણ છે (હંયહેતુ છે) એ પ્રતિપાદન કર્યું. પણ એમાં દ્રષ્ટા તે શું? દૃશ્ય તે શું, તથા એ સંયોગ તે શું એનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી. તેથી તે કરવા સૂત્રકાર ઉત્તરસૂત્રો રચે છે. તેમાં દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનું સ્વરૂપ સમજાય તો પછી જ એ બેના સંયોગનું સ્વરૂપ સમજાય એમ છે તેથી પ્રથમ દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનું સ્વરૂપ સૂત્રકાર સમજાવેછે. દ્રષ્ટા અને દૃશ્યમાં પણ દૃશ્યની વ્યાપ્તિ કરીને જ દ્રષ્ટાનું સ્વરૂપ સમજાવી શકાય એમ છે તેથી—અગર એ પ્રધાન હોવાથી પ્રજ્ઞાદૃશ્યોઃ એ ૬૬ સમાસમાં દ્રષ્ટાનો પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો છે તથાપિ—દૃશ્યનું સ્વરૂપ પ્રથમ સૂત્રકારે સમજાવેછે. એટલે દૃશ્યનાં સ્વરૂપ, કાર્ય અને પ્રયોજન એ ત્રણેના પ્રતિપાદનદ્વારા એનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરેછે.

પ્રકાશક્રિયાસ્થિતિશીલં ભૂતેન્દ્રિયાત્મકં મોગાપયર્ગાર્થં

હૃદયમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ—પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગમાટે ભૂત અને ઇન્દ્રિયરૂપે પરિણામ પામતા, પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિરૂપ સ્વભાવવાળા સત્, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ શુદ્ધરૂપ પ્રકૃતિ દૃશ્ય છે.

પ્રકાશ—પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ એ ત્રણ સ્વભાવવાળા. પ્રકાશ એટલે બુદ્ધિવર્ગેમાં રહેલો તથા બૌદ્ધિક આલોક; ક્રિયા એટલે યત્ન અથવા ચલન; સ્થિતિ એટલે યથોક્ત પ્રકાશ તથા ક્રિયાથી મુત્યપણું અથવા પ્રકાશ અને ક્રિયાનો પ્રતિનિધિ; શીત એ-

કયે સ્વભાવ તેથી આ અમસ્ત પદનો એ અર્થ થયો કે આયોક,
ચયન તથા એ બેનો પ્રતિનિધ એ ત્રણ સ્વભાવ છે જેના એવુ
અર્થાત્ પ્રકાશસ્વભાવવાળું, ક્રિયાસ્વભાવવાળું તથા સ્થિતિસ્વભાવ-
વાળું જે દ્રવ્ય તે ત્યાં પ્રકાશસ્વભાવવાળું મત્વ છે, ક્રિયાસ્વભાવવાળુ રજ્જુ
છે અને સ્થિતિસ્વભાવવાળું તમસ્ છે, પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ એ
આનુક્રમે સત્વ રજ્જુ અને તમસ્ના ધર્મો છે, એ પૂર્વે પ્રતિપાદન
કર્યું છે તેથી આ સમસ્ત પદનો એ અર્થ થયો કે સત્વ, રજ્જુ
તથા તમસ્ ૩૫ આ દ્રવ્યોના પ્રકાશાદિ ગુણો ગર્ભમયે ઉદ્ભૂ-
તરૂપે હોય છે, પણ પ્રવચનમયે એ રૂપે રહેતા નથી તેથી જે
પ્રકાશરૂપકાર્યવાળું, ક્રિયારૂપકાર્યવાળું તથા સ્થિતિરૂપકાર્યવાળું એમ
માત્ર કહ્યું હોત અર્થાત્ ક્ષીલ્મ્ પદ ન મુક્યુ હોત તેા પ્રવચનમય-
ના, પ્રકાશાદિ કાર્યોના કારણરૂપ એ ત્રણ દ્રવ્યોના સત્વાદિ બ્યવહાર
ર નહિ થત એ સિદ્ધ કરના ઘોઠર પદનુ ચદણ કરવું છે પ્રવ-
ચનમયે યદપિ પ્રકાશાદિકાર્યોનો અભાવ થાય છે તથાપિ રતનાન-
નો નાશ થતો નથી તેથી એ સમયે પણ પ્રકાશસ્વભાવવાળા પણ્ય
વગેરે સત્વાદિમા હોનાથી સત્વાદિ-બ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે તેથી આ
અમસ્ત પદનો એ ઝુટ અર્થ થયો કે ‘પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ
એ ત્રણે કાર્યોને અનુક્રમે પ્રકટાવવાની યોગ્યતાવાળા સત્વાદિ ત્રણ
દ્રવ્યો’ આ સૂત્રમા આ પદ વિશેષરૂપ નથી પણ વિશેષરૂપ છે
તેથી આ પદનો ૪ મુખ્ય અન્ય દ્વયમ્ એ પદ સાથે છે અન્ય
પદો આ પદના વિશેષરૂપ છે આ પદથી દ્વયમ્ રૂપ સ-
ત્ત્વકારે પ્રતિપાદન કર્યું છે.

મૂતેન્દ્રિયાત્મકમ્—મૂત એટલે સૂચ્યમુક્ષમરૂપે રહેતા પૃથિવ્યાન્નિ
દ્રવ્યો ત્યા પૃથ્વી, અપ્, વાયુ અને આકાશ એ પાચ સ્થવબૂત ૩
અને ગંધતન્માત્રા રમતન્માત્રા વગેરે પાચ તન્માત્રા સૂક્ષ્મબૂત છે. દ્વિન્દ્રિય
એટલે સૂચ્યમુક્ષમરૂપે રહેતા શ્રોત્રવગેરે દ્રવ્યો ત્યા સૂચ્યમન્દ્રિયમા પાચ
જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાચ ક્રિયેન્દ્રિય તથા મન એ એકાંશનુ અહણ્ય થાય
છે અને સૂક્ષ્મમન્દ્રિયમા મહત્ત્વ ત્વ તથા અલંકારનું શ્રદ્ધા થાય છે
તેથી મૂતેન્દ્રિયાત્મકમ્ એટલે આ પ્રકારના બૂતકન્દ્રિય છે સ્વરૂપ ને અને
તું એના આ પદ મયમ પદનુ વિશેષરૂપ છે. તેથી એનો અર્થ એ
થયો કે બૂત અને ઇન્દ્રિય જેનું સ્વરૂપ છે એવા સત્વાદિ દ્રવ્યો.
ખરૂ જેતા આ બૂત અને ઇન્દ્રિય અત્વાદિ દ્રવ્યના કાર્યરૂપ છે ત-
થાપિ આ શાસ્ત્રમા સત્કાર્પવાદનો સિદ્ધાન્ત છે તેથી કાર્યનો કાર-

અર્થી રમ્ભુગ અગ્રેદ જ મા-ચોછે આ નિયમથી ભૂત અને ઇન્દ્રિયરૂપ પરિણામો (કાર્ત્ત) પોતાના પરિણામીરૂપ (કારણરૂપ) ગુણુત્તમથી અતિગ્રિહન નથી પણ તે રૂપ જ છે એ ચેતન કરના આ સ્થાન ભૂત અને ઇન્દ્રિયને એ ગુણુત્તમ રૂપ જ કહ્યું છે આ પાંચી દૃશ્યરૂપ સત્તાદિ ગુણુત્તમના ગોત્રુ પ્રતિપાદન કર્યું છે એ પ્રતિપાદન કરવાનું મુખ્ય કારણ તે સત્તાદિરૂપ પ્રકૃતિના મૂળના નમા અનુમાન બતાવવાનું છે તે અનુમાન આ પ્રમાણે છે — એ ક એવો (નયમ છે કે જે ગુણો કાર્યમા દોષ તે તેના ઉપાધાન કારણમા અન્ય દોષા જોઈએ એવે જે ગુણુત્તમ કાર્ય દોષ તે ગુણુત્તમ તેનું કારણ હોવું જોઈએ ભૂત અને ઇન્દ્રિયમા રૂપ રીતે પ્રકારા ક્રિયા અન સ્થિતિ એ રૂપ ગુણો કેળાય છે તેથી આ નિમમરમાળે આ ગુણોનામા જન અને ઇન્દ્રિયરૂપ જડમર્મોતો મૂળા વ ક્યારે તેમ રાત્રે કે જ્યારે એના કારણમા એ ગુણુ દોષ ત્યારે તેથી નિર્ભરિ અનમાનથી પ્રમાણિ ધર્મનામા મ જાતી અધન મત્તાનિ નિગુણામા રૂપિની ગિદિ થા છે આ રીતે માનુમાન બતાવના તથા અધનો કારણથી અગ્રેદ છે એ ચેતન કરના પ્રકારે મુદ્દેશન રૂપ એ પાંચનામા છે એના તાત્પર્યમા આ પ્રમાણે થશે કે ૧) અનુદેશન ભૂત તથા અનુદેશન ઇન્દ્રિયના કારણરૂપ અનુદેશ આ ભૂત તથા ઇન્દ્રિયને પરિણામ પામનાર

માગવર્ગોચમ્-એટલે જોગ અને અપરર્મો અર્થે (દિગ્માગ પામના)

માગ — ૧) આમાન્ય અર્થ તે રૂપાદુ બાલિને આમાનુમા છે પણ સખદુ બાલિ કુલિસત્ત્વા પરિણામરૂપ છે તેથી એ મામાનુમા રૂપિનિર્મા થશે અન તેથી મુખ્ય જોડરૂપ નથી તેથી જોગને વધાર અર્થ તે આ જ છે કે જ્યારે કુલિસત્ત્વો પુરસ્કારે નિર્ભર અધના મ માય છે ત્યારે એ ગુણુ બાલિ ગિજો પુરસ્કારે નિર્ભર પ્રમાણે જે મામાનુમાર થાય છે અગ્ર-અગ્રાદના ગો ૫ નિર્ભર અધના એટલે જોગપુરુષને જે ઉપાધિ નિર્ભર અધના રૂપ તેનું અધરૂપ અધાત રિતેષ્ણાનિ આ ને જના અર્થ એટલે પ્રોત્ત છે એનું સત્તાનિર્મા ને મત્તાનુમા આ પદમા એ સત્તાદિ દૃશ્યનુ પ્રમાણન ધનિત્ત્વન રૂપ છે

આ મૂલથી એ કહ્યું કે અનુદેશથી મારી રૂપિ નિર્ભર અધના અર્થ મામાનુમા ને પરિણામ પામે છે તથા એના એ પરિણામ

દ્રશ્યના બોગ અને અપર્વગૃહ્ય પ્રયોજનને લાધને થાય છે તે સર્વ, રસ અને તમસ એ ત્રણ દ્રવ્ય ને દસ્ય છે.

અર્થિ એ શક્ત થાય છે કે આ બોગ અને અપર્વગૃહ્ય તો બુદ્ધિની વૃત્તિરૂપ છે તેથી બુદ્ધિમાં રહેલા છે તો પછી પુરુષનાં એ બે પ્રયોજન કેવી રીતે કહેવાય અને બીજુ તો એ કે જે સર્વાદિ દ્રવ્યો આ પ્રયોજનમાટે મદત્ત વિગેરે રૂપે પરિણામ પામતાં હોય તો પછી એ દ્રવ્યને સ્વતંત્ર આ શાસ્ત્રમાં માન્યાં છે તે અગોચ્ય દરજે આનાં ઉત્તર નીચે પ્રમાણે - ખરું જોતાં તો આ બોગ અને અપર્વગૃહ્યબુદ્ધિથી જ કન્યેષાં છે, વાસ્તવ નથી તથાપિ ઉપચારથી પુરુષનિષ્ઠ છે એમ કહેવાય છે. જેમ લસકરથી કન્યેષા જય પગજય ખરું જોતાં લસકરમાં જ રહેવા છે તથાપિ લસકરના ગ્રામીને લસકરસાથે અભેદરૂપે અધ્યગત કરી લોકો એ જય પગજયનો ગળમાં ઉપચાર કરે છે તે જ પ્રમાણે આ બોગાપર્વગૃહ્ય પ્રયોજનો ખરું જોતા બુદ્ધિના જ છે તથાપિ પુરુષ બુદ્ધિ માથે અભેદરૂપે અધ્યગત થાય છે તેથી પુરુષનાં ઉપચારથી કહેવાય છે એ અનેકવાર પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ આ જ પ્રમાણે બધ અને મોક્ષ અભિમાનીરૂપ બુદ્ધિમત્વના જ છે છતાં પુરુષમાં જોનો ઉપચાર માત્ર છે બુદ્ધિની પુરુષાર્થની અસમાપ્તિ એ બધ પુરુષાર્થની અમાપ્તિ એ મોક્ષ છે આ જ પ્રમાણે અર્થના જ્ઞાનરૂપ મદત્ત, તેની સ્મૃતિરૂપ ધ્યાન, તદ્ગત વિગેરેના તકેરૂપ જોઈ, અપોદ, તત્ત્વજ્ઞાન વિગેરે સર્વ બુદ્ધિમાં જ રહેવા છે છતાં ઉપચારથી પુરુષનિષ્ઠ કહેવાય છે. તેથી પુરુષના બોગ અને અપર્વગૃહ્ય માટે સર્વાદિ દ્રવ્યો મદત્તરૂપે પરિણામ પામે છે એ કહેવું અનુચિત નથી. બીજી જે શક્ત કરી હતી કે પ્રયોજનને લાધને જે સર્વાદિ પરિણામ પામતાં હોય તો સ્વતંત્ર ન કહેવાય તેનો ઉત્તર આગળ સૂત્રકર્તા જ આપશે તેથી આ સૂત્રમાં કહેલું છે તે યોગ્ય જ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે બોગ તથા અપર્વગૃહ્ય માટે મદત્તને પામેલા તથા તે જ માટે મદત્તરૂપે પરિણામ પામતા ગુણુત્તર દસ્ય છે. એ ગુણુત્તર જ પ્રકૃતિ તથા પ્રધાન કહેવાય છે. એ ગુણોને પ્રકૃતિ સમ આપવી યોગ્ય છે. કેમકે એ ગુણો નિત્ય છે તથા સંપૂર્ણ જગત્તન. કારણુત્તર છે. કેમકે એ ત્રણ પ્રકારનાં દ્રવ્યોના ન્યૂનાધિક્કમાગથી, ગુણુપ્રધાનભાવથી, તથા પરસ્પર સંયોગવિભાગથી સમય ત્રિગુણાત્મક જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ જ સર્ગકર્તા એ ત્રણે ગુણો તથા

૬૦૧। યોગના કાર્યમાં અનુગત થયેના વિદ્યમાન છે તથા પ્રલયમળે એ સામ્યાસ્થાને પામે છે તેથી જને કળે અર્થાત્ સદ્યમર્થઃ એ શુભોત્તે મન્નાર છે, આ એ કારણથી અનુક્રમે એ દ્રવ્યોત્તુ કારણત્વ તથા નિવ્યત્તુ ગિદ્ધ થાય છે આ તેથી એ દ્ર યો જ પ્રકૃતિ કહેવાય તે યોગ છે એ ત્રિવિધ ગુણથી અતિરિપ્ત કોઈ પ્રકૃતિ નથી તે મ જ એ ગુણે પ્રકૃતિના ધર્મરૂપ નથી પણ રૂપરૂપ છે શ્રીસામ્યસૂત્રમાં પણ મત્તવાદિતાનાદર્શન તદૂપવાત્—સત્, રજ્જ્મ અને તમસુ એ પ્રકૃતિતુ રૂપ છે આ તે ધર્મ પ્રકૃતિના ધર્મરૂપ નથી—એ સૂત્રથી એ જ અર્થ કહેવા છે આ પ્રકૃતિરૂપ ત્રિવિધ શુભોત્તે આવસ્થાવિશેષને પણ પ્રમજે નાસ્ત્રમા પ્રધાન ના પ્રકૃતિ ની છે સામ્યમુન્યા કહ્યું છે કે મત્તવદસ્તમસા સામ્યાવસ્થાપ્રકૃતિ—અતઃ રજ્જ્મ અને તમસુની ને સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ વા પ્રધાન છે આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં પ્રમજે એ શુભોત્તે ત્રિવિધે આવસ્થાથી વ્યાજ્ઞ કરના એ શુભોત્તે સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ ના પ્રધાન સગા આપી છે તથાપિ પ્રકૃતિ વા પ્રધાનને શાસ્ત્રમાં નિવ્ય કહી છે અને બે સામ્યાવસ્થાને જ પ્રકૃતિ કહીએ તો મગમજે સત્ત્વાદિ દ્રવ્ય ધી સામ્યાવસ્થાને બગ થઈ નિવ્ય માનસમાં થાય છે તેથી તેની પ્રકૃતિ ગનિય ને તેથી પ્રકૃતિ કહેવાનું કારણ એ છે કે ગતિગમને પણ સમગ્ર પ્રકૃતિદ્રવ્ય નિમાનમાં ને પામનું નથી પણ માત્ર જોગ એક દેસ જ રિક્ત થાય છે તેથી જ અમરે એક પ્રદેશમાં ગુણેની વિમાનસ્થા લેવા છે તે જ સમયે અર્થાત્ સર્ગમજે અન્ય પ્રદેશમાં શુભોત્તે સામ્યાવસ્થા પણ લેવા છે આમ હોવાથી જ એ સર્વ પ્રકૃતિ અનિવ્ય કરતી નથી પણ માન એજો એક અથ જ અનિવ્ય કરે છે એ પણ અનિવ્ય છે તેથી એ અટકાવના સત્તાવિની સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ ન લેતા એ શુભોત્તે જ પ્રકૃતિ કહેવી યોગ ધારી છે આમ છે છતાં શાસ્ત્રમાં સામ્યાવસ્થાને પ્રકૃતિ કહી પ્રમજે વર્ણી છે તે વ્યયે અ નથી કેમકે સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિના વિરોધરૂપ નહિ પણ જ્ઞાતશ્ચરૂપ તથા વિશિષ્ટ છે

* વિશેષણ તથા ઉપનદાણુ એ બંને ધર્મના નામ છે તેમાં જો ધર્મ વિરોધ્યમાં અનુગત થાય છે અર્થાત્ વિરોધ્ય ના સત્વાર પર્વના તેમાં રહે છે તે વિશેષણ છે જેમકે જનન શરીર વ્યાં સુધી હોય છે ત્યાં સુધી તેમાં પ્રાણાદિમત્ત હોય છે તેથી એ જનન શરીરનું વિશેષણ છે ઉપનદાણુ એ એવા ધર્મ છે કે વ્યારે જતો રહે કે ત્યારે પામુ વિરોધ્યના તે નામથી વ્યાપાર કરાય છે, જેમકે માધ

તેથી આ ત્રણ દ્રવ્યો જ પ્રકૃતિ વા પ્રધાન સંસારવાળાં છે. એ ત્રણથી અતિરિક્ત કોઈ પ્રકૃતિ વા પ્રધાન નથી.

અહિં એ સસ થાય છે કે જ્યારે આ ત્રણ ગુણોને પ્રકૃતિ કહીએ તો પ્રકૃતિ ત્રણ થઈ. તો પછી અજામેકા સંહિતશુદ્ધરૂપાગ લેવાયિત, શુદ્ધ અને કુપ્લ એ ત્રણ ધર્મવાળાં એક નિત્યપ્રકૃતિને—એ અનન્યપ્રતિભાં પ્રકૃતિને એક કેમ કહી છે? તેમ જ તથા સત્ત્વ રજસ્તમ હૈતિ ગુણા પ્રવૃત્તિસમવાઃ—સત્ત્વ રજસ્સ અને તમસ્સ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એ શ્રીભગ્નીતાના વાચ્યમાં આ ત્રિવિધ દ્રવ્યને પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ કેમ કહ્યું છે? તેમ જ પ્રકૃતિ ત્રણ લેવાથી આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ ૨૬ તરવો નહિ થતાં ૨૮ થવાના તો પછી આ શાસ્ત્રમાં ૨૬ તરવો ક્યાં છે તેનું શુ ૨ આ શાસ્ત્રોનું સમાધાન એ કે આ સર્વ સ્થળે સત્ત્વાદિ ત્રણ દ્રવ્યની સામ્યાવસ્થાને અથવા તો માત્રાવસ્થાવાળા આ ત્રિવિધ દ્રવ્યને પ્રકૃતિરૂપે લીધા છે આમ હોવાથી ગુણોની સામ્યાવસ્થા એક હોવાથી અનન્યપ્રતિભા પ્રકૃતિને એક કહી છે, તેમ જ એ સામ્યાવસ્થાવાળાં સત્ત્વાદિવાથી ઉદ્ભૂતઅન્યભારાળા સત્ત્વાદિ થાય છે તેથી શ્રીભગ્નીતાના વાક્યમાં સત્ત્વાદિને પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ ક્યાં છે, તેમજ એ સામ્યાવસ્થા એક હોવાથી પ્રકૃતિને એક તરત સર્વ ૨૬ તરવોનો આ શાસ્ત્રમાં અભ્યુપગમ કર્યો છે આ પ્રમાણે આ ૨ ગેરે સર્વ સ્થળે સમજી લેવું તેથી એ જ મિદાન્ત થાય છે કે આ સત્ત્વાદિ ત્રણ દ્રવ્યો જ પ્રકૃતિ છે અને એ સત્ત્વાદિની માત્રાવસ્થા પ્રકૃતિની સ્વાભાવિક અવસ્થા હોવાથી શાસ્ત્રમાં પ્રમત્તે એ સામ્યાવસ્થાવાળા આ ત્રણ દ્રવ્યોને પ્રકૃતિરૂપે કહી વર્ણવ્યાં છે આ પ્રકૃતિદ્રવ્ય બેનો

ગામતુ નામ ત્યાં આવેલી નદી ઉપરથી પડ્યું હોય તો એ નદી કોઈ કાળે એ ગામ આગળથી જતી રહે છે ત્યારે એ ગામ તે જ નામથી ઓળખાય છે. અહિં એ નામ ઉપવક્ષણરૂપ ધર્મ છે. કોઈ પિતાએ પુત્રના મારા ગુણુ જોઈને તેને સત્યવાનુ વિગેરે કોઈ સારૂ નામ આપ્યું હોય તો એ નામ ઉપવક્ષણરૂપ છે કેમકે કાળે કદી જો એ પુત્ર ફરુંણી થાય તો પણ તેનું એ નામ રહે છે. શાસ્ત્રમાં બહુધા આ સ્વરૂપે આપ્યાં દેખાય છે. જે ધર્મવિશેષ્યમાં અન્યથા પામે છે, વર્તમાન હોય છે તથા વ્યાવર્તક હોય છે તે વિશેષણ છે, જે અન્યથા પામતો નથી પણ વર્તમાન હોય છે તથા વ્યાવર્તક હોય છે તે ઉપાધિ છે અને જે માત્ર વ્યાવર્તકજ હોય છે તે ઉપવક્ષણ છે.

નમાન પ્રકાશ, ક્રિયા અને સ્થિતિ છે તથા જે દશાના યોગ અને અપ
યોગને મદદદાદિ જૂત અને મન્દિર્યરૂપે પચિશ્વમ પાને છે તે જ દૃશ્ય છે

આદિ એ સમ પ્રાપ્ત થાય છે કે આ મુનમા માત્ર મુખાવયને જ દ
શ્ય કથા પશુ એના કાર્યરૂપ મદત, અભકર, બુદ્ધિ ગેરેને દૃશ્ય
દશા નથી તેથી મુનમા ન્યૂનતાદોષ છે એનો ઉત્તર એ કે શાસ્ત્રમા
સત્કાર્યવાદનો સિદ્ધાન્ત દોષથી કાર્યમાન કાન્યુની અવગ્યાવિશે છે
તેથી દ્રવ્યરૂપે તો કાન્યુમાત્ર જ છે આમ દોષથી મદદદાદિ મન આ
મુનિના કાર્યરૂપ છે તેથી એની અવસ્થાવિશેષ છે અને તેથી પ્રકૃતિ
ને દૃશ્ય દેહેનાથી એ સર્વ દૃશ્યમા વેચના છે એ તો અર્થાત્ આવી
જાય છે આ ઉત્તર આપણા અર્થાત્ મદદદાદિ સમય પદાર્થો આ પ્ર
કૃતિની અવગ્યાવિશેષ છે એ પ્રતિપાદન કરના મુનમા દેહે કે કે -

વિશેષાવિશેષલિઙ્ગમાત્રાલિઙ્ગાનિ શુણપર્વાણિ ॥ ૧૯ ॥

સુતાર્થ — વિશેષ, અવિશેષ, વિમમાન અને અવિગ એ ચાર આ સ
ત્રાદિ શુણપરૂપ પ્રકૃતિની અવસ્થાવિશેષ છે

વિગેષા — વિગેષ, અવિગેષ, વિમમાન અને અવિગ

શુણપર્વાણિ — એટલે મરન, અન્યુ અને તમમ એ ત્રણ દ્રવ્યોની

અવગ્યાઓ

આ મુનમા એ કન્યુ કે સર્વ ગ્લસુ આ તમમ એ ત્રણ દ્રવ્યો
જે મુનપ્રકૃતિ છે તેની વિશેષ, અવિગેષ, વિમમાન અને અવિગ એ ચાર અ
વસ્થાઓમાન છે, અર્થાત્ એ પ્રકૃતિથી બિન દ્રવ્ય નથી પણ એ ચાર
પણ અમુક અમુક અવસ્થાવાળું પ્રતિદ્રવ્ય જ છે તથા વિગેષ એટલે કે ત્રણ
વિમગ્નપ પદાર્થો એવા પદાર્થો ૧૬ છે પૂરેલી, અપ તેજ, વાયુ અને
અમશ એ પાંચ મદાબૂત, પાંચ ગોત્રિય પાંચ કાન્દિય, અને જ
નેન્દ્રિય તથા નેન્દ્રિય એ કાપકપ મન થા બુદ્ધિ — એ ૧૧ ગોત્રિયો
દોષથી વિગેષ છે પૂરેલી ગયેનન્યત્રાત્ર અવિગેષો, અપ મન
ત્રારૂપ અવિગેષો તેજ રૂપનન્યત્રાત્ર અવિગેષો, વાયુ રૂપનન્યત્રાત્ર
ત્રારૂપ અવિગેષો તથા આમગ રૂપનન્યત્રાત્ર અવિગેષો તો વિગેષો
પાંચ નેન્દ્રિય પાંચ કાન્દિય તથા મન થા બુદ્ધિ કે એમાત્ર કાન્દિય
૧૬ ૧૫ ૧૬ વિગેષો ત્રિવિધ અવિગેષો ૧૫ ૧૬ ૧૬ અવગ્યાઓ
તે ૩૪ પ્રકારના અવગ્યાઓ ૧૬ ૧૬ ૧૬ વિગેષો ૧૫ ૧૬ ૧૬
અવગ્યા ૬ વિગેષો ૧૬ ૧૬ ૧૬ અવગ્યા ૧૬ ૧૬ ૧૬

બુદ્ધિ છે. તેથી આ ૧૬ તત્ત્વો વિકારરૂપ છે એ સિદ્ધ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ એ ૧૬ તત્ત્વોમાંથી કોઈ પણ, અન્ય તત્ત્વનું ઉપાદાન કારણ નથી તેથી એ ૧૬ તત્ત્વો કેવલવિકારરૂપ છે. અમર જે પૃથિવ્યાદિ પચમૂલ જગતના રચૂલપદાર્થોના ઉપાદાન કારણરૂપ છે એ વાત માન્ય છે તમાપિ એ પૃથિવ્યાદિ આણુકરણાં જગતના રચૂલપદાર્થો અધિક રચૂલ નથી ગણાતા અને તેથી એ મદ્યરૂપ બિન્નતત્ત્વરૂપ નથી તેથી એ પૃથિવ્યાદિના આણુઓ બિન્નતત્ત્વના ઉપાદાન કારણરૂપ નથી એ કહેવું યોગ્ય જ છે. આ રીતે આ ૧૬ તત્ત્વો મોટે વિકારરૂપ છે તથા અન્ય તત્ત્વનાં ઉપાદાન કારણ નથી તેથી કેવલ વિકારરૂપ છે અને તેથી એ જ તત્ત્વો વિશેષ છે. વિશેષનો અર્થ એ જ છે કે શાન્ત, ધોર અને મૂઢ એ વિશેષોત્તરના કેવલ વિકારરૂપ પદાર્થો આમ હોવાથી પાંચ તત્ત્વાત્મા જે શબ્દરૂપમાંથી વિશેષવાળી છે તથા તામસ અદ્વૈતાના વિકારરૂપ છે છતાં પૃથિવ્યાદિ પચમૂલરૂપ બિન્નતત્ત્વના ઉપાદાન કારણરૂપ છે તેથી કેવલ વિકારરૂપ નથી અને તેથી એને વિશેષમા મમાવેશ મનો નથી. તેથી ઉપર કહેલા ૧૬ તત્ત્વો જ કેવલ વિકારરૂપ હોવાથી વિશેષ છે સામ્યકરિત્રમા પણ પોંચકાળનું વિકારઃ—કેવલ વિકારરૂપ પદાર્થ ૧૬ છે—એ વચનથી આ ૧૬ તત્ત્વોને જ કેવલ વિકારરૂપ કહ્યા છે. શ્રી ગર્ભોપનિષદમા પણ અષ્ટૈ પ્રકૃતયઃ. પોંચકા વિકારાઃ—આઠ પ્રકૃતિઓ છે અને ૧૬ વિકાર છે એ વાચ્યથી આ ૧૬ ને જ વિકાર કહ્યાં છે તેથી આ ૧૬ તત્ત્વોને જ વિશેષમા મમાવેશ થાય છે.

અવિશેષ એટલે શાન્ત, ધોર અને મૂઢરૂપ વિશેષથી રહિત, વિગમાય અને અસિ મથી બિન્ન સત્ત્વાદિનાં કાર્યરૂપ પદાર્થો આ પદાર્થો છે. પાંચ તત્ત્વાત્મા તથા અદ્વૈતા અદ્વૈતરૂપ અવણુ, દર્શનાદિથી રહિત અભિમાનમાત્રધર્મવાળા માત્રિવક્ત્રસત્ત્વ અને તામસ આણુઓનું મંદણુ થાય છે. એ આણુઓ માનેન્દ્રિય, કર્મેન્દ્રિય, મન વાચુદ્ધિ તથા પાંચ તત્ત્વાત્માના ઉપાદાન કારણરૂપ છે તથા જગતે ક્રિયમાય પર્યંના વિકારરૂપ છે. આમ હોવાથી એ આણુઓ શાન્ત, ધોર અને મૂઢરૂપ વિશેષો જે કેવલ વિકારરૂપ જ હોવાથી એવેના દેહ છે તેવાથી સંદેહ છે, વિગમાય તથા અવિગમી વધારે મૂલ્ય હોવાથી બિન્નતત્ત્વરૂપ છે. તથા મત્ત્વાદિનાં કાર્ય છે તેથી સત્ત્વાદિમૂલપ્રકૃતિના અવિશેષ પર્યંમાં આવે છે. પાંચ તત્ત્વાત્મામાં શબ્દતત્ત્વાત્મા, રસતત્ત્વાત્મા, રૂપતત્ત્વાત્મા, રસતત્ત્વાત્મા તથા ગંધતત્ત્વાત્મા એ પાંચનું મંદણુ થાય છે. શબ્દતત્ત્વાત્મા એટલે શાન્તાદિવિશેષથી રહિત, શબ્દમાત્રધર્મવાળું આકાશના આણુના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય.

સ્પર્શતન્માત્રા એટલે શાન્તાદિવિશેષથી સંહત, શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ધર્મવાળું, વાયુના અણુના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય. રૂપતન્માત્રા એટલે શાન્તાદિ વિશેષથી સંહત, શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ધર્મવાળું, તૈન્મસ આણુના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય. રમતન્માત્રા એટલે શાન્તાદિ-વિશેષથી સંહત, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ધર્મવાળું, જડના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય. અને ગમતન્માત્રા એટલે શાન્તાદિ વિશેષથી સંહત શબ્દ, દિ પાંચ ધર્મવાળું, પૃથ્વીની આણુના ઉપાદાન કારણરૂપ દ્રવ્ય. આ પાંચ તન્માત્રા કહેવાય છે પણ તેમાં માત્ર પદ્ધતી શાન્તાદિવિશેષની જ બ્યા-વૃત્તિ બોધન કરાય છે. કંઈ ધર્મમાત્રની બ્યાવૃત્તિ બોધન કરતી નથી એ વિષયપુરુષમાં તન્માત્રાવ્યાવિશેષાણિ અવિશેષાસ્તંતં દિ ને । ન જાનતા તાદ્રશિ ધોરણને ન મુદાધ્યાયિણેષિઃ ॥ તન્માત્રામાં જ્ઞાન્તા, ધોર અને મુદરૂપ વિશેષો નહિ હોવાથી એ અવિશેષ છે-એ વિગેરે શ્લોકોથી એ તન્માત્રા જ્ઞાન્તાદિ વિશેષોથી સંહત છે તેથી અવિશેષ છે એ પ્રતિ-પાદન કર્યું છે. અર્થાત્ માત્રપદથી ધર્મમાત્રની બ્યાવૃત્તિ બતાવી નથી પણ શાન્તાદિવિશેષની જ બ્યાવૃત્તિ બતાવી છે. તેથી માત્રપદથી વિશેષોની જ બ્યાવૃત્તિ થાય છે. તેમ જ શબ્દાદિ તન્માત્રા કહેવાય છે તેથી તન્માત્રાપદમં, સ્પર્શમાત્રપદમં એ વિગેરે અર્થ બેસતો નથી. એટ-લે એ શબ્દોથી શબ્દાદિ શુભોનું મદદગુ કરવાનું નથી. કેમકે દ્રવ્યવિન નૃનૃની મિથિ થતી જ નથી તેમ જ શુષ્ક કદાપિ કોઈ દ્રવ્યનું નિ-પ્તિ કર । મોતો નથી. તેથી આ તન્માત્રાને ગુપ્ત બધાએ તો ૫૧ એ-વા આધારગુપ્ત કોઈ દ્રવ્યની કલ્પના અવસ્થ કરતી વનદાએ એટલે જ નહિ પણ એ તન્માત્રા આકાશાદિ પદ્યજૂતનું ઉપાદાન કારણ ન થઈ શકે તેથી એ તન્માત્રાથી તે તે ધર્મવાળું, આકાશાદિના ઉપાદાન કારણરૂપ નૃદશ દ્રવ્યનું જ મદદગુ થાય છે એ પાંચ દ્રવ્યરૂપ તન્માત્રા એ ગર્વ એકમરૂપી રીતે તામસ આનંદકારના કારણ છે, તથા તેમાં પણ મયતન્માત્રા રમતન્માત્રાનું, રસતન્માત્રા રૂપતન્માત્રાનું, સ્પર્શતન્માત્રા સ્પર્શતન્માત્રાનું અને અર્થતન્માત્રા શબ્દતન્માત્રાનું કારણ છે, તેમ જ રૂપ તન્માત્રા આકાશાદિ પદ્યજૂતરૂપ બિન્ન તન્માત્રાનાં ઉપાદાન કારણરૂપ છે તેથી આ તન્માત્રા કેવળ નિહારરૂપ નથી અને તેથી શાન્તાદિવિશેષોથી સંહત છે તન્માત્રાવિશેષ અને અધિગમ્યો મિત્ર છે, તેથી ગતિગેય છે. આ પ્રમાણે ૨૧૬૨૨ તથા આ પાંચ તન્માત્રાએ જ તન્માત્રાવિશેષોને નિહાર ૧ એટલે બ્યવૃત્તિ મત્ત, અર્થાત્ જ મદદગુ જાતને અભિ મત્ત થશે । રેખાએ છે તથા જેનમાં અન્ય કંઈ જણાવે નથી

એવું કોઈક શુભોનું કાર્ય. એ કાર્ય તે મદતતત્ત્વ છે. સર્જના આરં-
ભે પ્રકૃતિનો ક્ષોભ થવાથી જે આદ્ય નિકાર સત્તાને પામે છે તે, કાર્ય
અજ્ઞાની ઉપાધિરૂપ તત્ત્વ, અરિગેય તથા વિગેય એ સર્વ પશ્ચિમોનું
આધારભૂત હોવાથી મદત્ કહેવાય છે. બ્યારે પ્રવચ થાય છે ત્યારે જ-
ગતની સર્વ વસ્તુઓ સસ્કારગદિત પ્રધાનમાં લીન થાય છે. મર્ગકાળ
પ્રાપ્ત થવાથી પ્રકૃતિ જે પ્રવચ સમયે સામ્યાવસ્થામાં હોય છે તે ટોળ
પામે છે. એ ક્ષોભ પામવાથી જે પ્રથમ નિકાર અગ્નિત્વમાં આવે છે
અર્થાત્ એ ક્ષોભ પામેલી પ્રકૃતિ જ મદત્ છે એ મદત્-
તત્ત્વ વિગમાય છે કેમકે એ પ્રકૃતિની દેશબ પામેલી અવસ્થા-
રૂપ હોવાથી આખા જગતને પોતાના અભિવ્યક્ત કરે છે તથા
એનામાં ખીજે કશો વ્યાપાર દોનો નથી. બ્યારે એ મદત્તત્ત્વમાંથી
અડંબનદિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ અભિવ્યક્તિથી અનિગિત વ્યા-
પાર થાય છે તેથી મદત્તત્ત્વની ઉત્પત્તિ મનરે અભિવ્યક્તિથી અ-
ન્ય કશો વ્યાપાર દોનો નથી તેથી એ યોગ્યગીને વિગમાય કહેવા-
ય છે પ્રકૃતિમાં પણ સત્ત્વરમગ્નમનસ્વમન્નકાસલચોદિતાનુ । મર્ગકાળ
પ્રાપ્ત થવાથી અર્ગમયે પ્રાપ્ત થયેલા વેગથી અવ્યક્તરૂપ પ્રધાનનો મ-
દત્ત નામનો પ્રથમ નિકાર આપિયાં । પામે છે—ઈત્યાદિ વચનથી મદત્તને
અવ્યક્તનું પ્રથમકાર્ય કહ્યું છે એ મદત્તતત્ત્વ, અરિગેયનું પણ કહેણું છે
અર્થાત્ એ જ તત્ત્વ પ્રથમગાને પામતા હ અરિગેય પે પશ્ચિમ પામે
છે તેમાં એટલો વિગેય છે કે અદકાર આ મદત્તતત્ત્વનો માહાત્ પરિ-
ણામ છે અને તન્માત્રારૂપ અરિગેય એ અદકારાન્ધ્રન થતા પરિણામે
છે. તેથી આ તત્ત્વ હ અનિરોધની આક્રમક પ્રકૃતિરિકૃતિ તત્ત્વ છે

અવિગ એટલે કામનું વ્યજન કરનાર નદિ તે, અર્થાત્ મન્યા-
દિ શુભોની મામ્યાવસ્થા આ મામ્યાવસ્થાને મળે પ્રસંગે શાસ્ત્રમાં
પ્રકૃતિ પણ કહી છે તેમ જ અવ્યક્ત અવ્યાકૃત વિગેય પણ એનાં
જ નામો છે, કેમકે એ મામ્યાવસ્થા પોને દેખાય એમ નથી એટલે
એ અવસ્થામાં કશાની અભિવ્યક્તિ નથી તેમ જ નામ અને રૂપ એ બ-
ન્ને અસ્પૃશ છે. આ અવિગ તા પ્રકૃતિ મહાકાળ એક સરખી રીતે
રહેતી નથી પણ મર્ગકાળ પ્રાપ્ત થવાથી એ અન્યરૂપે પશ્ચિમ પા-
મે છે. તેથી પૂર્વ ધર્મને તાકે છે તથા અન્ય ધર્મનું મદાણુ કરે છે.
આમ હોવાથી એ પ્રકૃતિ સત્ કહેવાની નથી કેમકે જે વસ્તુ ત્રણે કાળે

એક મરણી રીતે વિચિત્રાન રહે તે જ સત્ છે. તેમ જ આ પ્રકૃતિ શશ્વત્વ મના જેવી અમત્ પાત્ર નથી તેથી અસત્ કહેવાય એમ પણ નથી. આમ હોવાથી આ પ્રકૃતિ (તથા એના કાર્યરૂપ સંપૂર્ણ જનન) સત્ અસત્થી અનિર્વચનીય કહેવાય છે. શ્રી આદિત્યપુરાણમાં કહે છે કે નામરૂપાન મદ્રૂપા માયા નૈવોભયાત્મિકા । શદસદ્વ્યામાનિર્વાચ્યા, એ માયા વા પ્રકૃતિ કેવલ અમત્ નથી કેવલ સત્ નથી તેમ જ સત્ અને અસત્નો પરસ્પર વિરોધ હોવાથી બંને રૂપ પણ નથી પણ મત્ અને અસત્ એ શબ્દોથી નિર્વચન ન કરી શકાય એવી અનિર્વચનીય છે. આ પ્રકૃતિ જ મર્મનું મૂલ કારણ છે. તથાપિ એ પણ ગુણોની આધ્યાત્મિકારૂપ હોવાથી ગુણોથી અતિરિક્તરૂપે તો ગુણના ધર્મરૂપ છે તેથી એને ગુણનાં પર્યરૂપ કહેવામાં હોય નથી.

આ મુત્તથી આ મારેને ગુણનાં પર્ય કહ્યાં. ત્યાં અનરૂપે એ શરૂ એક મરણી રીતે અનરૂપ ગુણનાં પર્યરૂપ છે તથાપિ અસિદ્ધ પરં તથા હનત્ર વળ પર્યમા એક મોટો બેદ એ છે કે અસિદ્ધ પર્ય નિત્ય છે અને અન્ય પણ પર્ય અનિત્ય છે. અસિદ્ધ પર્ય નિત્ય મોત્સવનું કારણ એ છે કે એ પર્યમાં કાંઈ નિમિત્ત નથી અર્થાત્ મરણાદિ ગુણોની એ સ્વભાવનિરૂપ અવરણ છે આને મદત્ વિશેષે પરં નિમિત્તમાત્ર થાય છે. એ નિમિત્ત તે પુરુષાર્થની સિદ્ધિ છે. મુખ્યત્વે આ બાવ અંગે વિરોધાસાનિ એ પુરુષાર્થ છે. એ પુરુષાર્થ મદત્વિરોધેન નિમિત્ત છે એ મોત્સવનું પ્રયત્ન નિષ્ણાન કરી ગયા હોય. પણ એ નિમિત્ત આ અસિદ્ધિનાં મોત્સવ નથી કેમકે અનિમિત્ત એ અનરૂપ ગુણોની આધ્યાત્મિકારૂપ છે. અર્થાત્ સંપૂર્ણ જનનની પ્રવણતાની અવરણ એ પરં જ બોમ અને અવરણરૂપ પ્રયત્નરૂપની નિરૂપ મર્યાદા જ જ થાય છે આને પ્રવણરૂપે થતી નથી કેમકે પ્રવણરૂપે તે, જનનનું જે કાળ અર્થે જુદા તથા કદિમો તે આ પ્રકૃતિમાં સમય છે એટલું જ નહિ પણ જે અનિમિત્તનું અનુ તે પણ એ મર્યાદા નથી તેથી પ્રવણરૂપે જુદા તથા વિરોધાસાનિરૂપ પુરુષાર્થની નિરૂપ ત્યાં એ મોત્સવ છે તેમ જ પ્રવણરૂપે જે દુઃખાનુભવ મોત્સવ છે તે તે. કનનનરૂપ તથા અનિમિત્તનીરૂપે કનનરૂપ રૂપ મર્યાદા મર્યાદા છે તેમાં એ પણ આ મર્યાદા સ્થાનાં નિમિત્તરૂપ નથી આપણે ૧૦ પદ પુરુષાર્થની નિરૂપ આ અવરણમાં પડતી નથી તેથી આ અવરણનું પુરુષાર્થ નિમિત્ત નથી અને અન્ય ૧૦ નિમિત્તરૂપે ૨૦ મિ જ અવરણી નહીં તેથી આ અવરણમાં ૩૦ નિમિત્ત નહીં ૨

વાચી આ અવસ્થા નિત્ય અને અન્ય ત્રણ પર અનિત્ય જી.

અર્થ એ પણ થાય છે કે યદ્યપિ આ અવિગ્નપ્રાપ્તિમાં કાદ નિ-
મિત નથી એ વાત માયી તથાપિ મર્ગજન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ
અવસ્થા મટી મદત વિગેરે પરિણામો થાય છે અર્થાત્ મર્ગમયે આ
અવસ્થાનુ નામ પણ નથી એવું તો પછી નિત્ય કેમ કહેવાય ? એ
નો કુતર આ પ્રમાણે—અ્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે ત્યારે તે તે જાગના
(મુદ્ધિના) અત્યાગયવીથી મદતવૃંધીનાં મર્ચ તત્ત્વો ગોતપોતાના
વિગેષોને છોડી દે છે એટલે મંપૂર્ણ દ્રવ્ય આભ્યાવસ્થાને પામે છે.
અર્થાત્ અવિગ્ન રૂપ થઈ રહે છે. પુનઃ અ્યારે સર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે
ત્યારે એ આભ્યાવસ્થાવાળા દ્રવ્યમાં ક્ષોભ થાય છે. એ ક્ષોભ એ દ્રવ્ય-
માત્રમાં ધનો નથી પણ માત્ર એક દેશમાં જ થાય છે એટલે જેમ
મર્ચ કુધનું દાંધ થાય છે તેમ અવિગ્નો કુચ્છેદ થઈ જગદાકાર પરિણા-
મ ધનો નથી પણ જેમ સમુદ્રનો એક દેશ જ ધીણ, બુદ્ધ્યુદ્ધિગેરે
પરિણુમને પામે છે અને અન્ય દેશ અવિગ્ન અવસ્થામાં તે જ સ-
મયે રહે છે તે પ્રમાણે આ અવિગ્ન એક દેશમાં જ વિહાર ત્પન્ન
થાય છે. અને અન્ય દેશ નો આભ્યાવસ્થાએ જેમનો તેમ ધિયત થાય
છે. આ અવશિષ્ટ રહેલુ આભ્યાવસ્થાવાળુ દ્રવ્ય પાંચકદ્રવ્યરૂપે એ વિ-
હારની સર્વત. રહે છે અને તેથી એ આવરણ પણ કહેવાય હં આ
જ પ્રમાણે મદતતત્ત્વ પણ મંપૂર્ણ અરો અદકારરૂપ પરિણુમને પા-
મતુ નથી પણ એનો એક દેશમાત્ર એરૂપે પરિણુમ પામે છે અને
બાકી રહેલો પ્રદેશ મદતતત્ત્વરૂપે જ રહે છે જે અદકારના પાંચક દ્ર-
વ્યરૂપે—આવબુદ્ધ થાય છે. આ જ પ્રમાણે અદકાર તથા તન્માત્રા
તથા પાંચભૂત એ સર્વમાટે પણ સમજવુ આ રીતે ગોતકદ્રવ્યરૂપે
રહેલાં આવરણો બધું મળીને આક છે. (૧) અવિગ્ન (૨) મદત
(૩) અદકાર અને (૪—૮) પાંચ તન્માત્રા (એ આક આવરણો-
માં જે તન્માત્રાનુ આવરણ છે તેમાં જ પાંચ સૂતોના આવરણોનો
મમાવેશ કર્યો છે) આથી એસિદ્ધ થયું કે સર્ગકાલે પણ આવરણરૂપે અ-
વિગ્નની રિયતિ હોય જ છે નેથી સર્ગકાલે એ અવિગ્નો કેવળ અભ્યા-
થાય છે એ અમત્ય છે, અર્થાત્ એ અવિગ્ન સત્વાદિની રવભાવસિદ્ધ અ-
વસ્થા હોવાથી તથા સર્ગકાલે પણ અસ્તિત્વમાં હોવાથી નિત્ય છે એ તો
માયુ'કે એ અવિગ્ન પણ મુજોની માફક તથા પુનઃની માફક નિત્ય
ગણવી ઘટતી નથી એણે તો પ્રવચનમયે તથા સર્ગમયે અ-
ર્થાત્ સનમર્ચા સંપૂર્ણ અને વિરમાન હોય છે અને આ અવિગ્ન

એક અશાળા મર્મનમયે વિગમાન ગેતી નથી તેમ જ પુરતો સ-
દસર્વદા એક કપે રહેલો હોય છે, તેથી પુરુષના જેવું નિત્યત્વ તો આ
નણુ ગુણ વા અવિગ એ બેનાથી પ્રાપ્ત થાય નથી તથાપિ આ અ-
નિગપર્વ પશુ મન મતાત્તુ દોષથી નિત્ય કહેવું અયોગ્ય નથી આ-
રીતે આ પર્વ નિત્ય છે તેથી, તથા અરસદિ શુભોના આભારિક અસ્થા-
ર્ય છે તેથી એને જ નાસ્તમા પ્રકૃતિ કહી વર્ણન કરામા આવે છે

આ મૂળથી અરસદિ શુભોના ચાર પર્વ કલા તથા એથી મુ-
દિકમ એ મતાનો કે શુભેની આભ્યાસચાક્ર અનિગમા શક્તિરૂપે
લય પામેલુ—અરિભક્ત ચક્ર મયેલુ—નિગમાન (મદનુત્તત્વ) સર્ગકાન
પ્રાપ્ત થનાથી પ્રથમ અનિગથી રિભક્ત થાય છે એ નિગમાનમા અ-
નિગમ્ત થોના અરિશેષે પત્રી વિનમ્ત થાય છે અને એ અવિગે
પ્રમાથી એમા નક્તિરૂપે રૂપે વિગેષે તત્તતર વિનમ્ત થાય છે વિ-
શેષ સ્પષ્ટ કરી કહીએ તા આ પ્રમાણે—અરસદિ શુભો પ્રાપ્ત થનાસમયે
પેતાની અભારમિક આભ્યાસચાના દોષ છે અર્થાત્ અવિગપર્વમા
દોષ છ મર્મ ન પ્રાપ્ત થનાથી અ અનિગપ્ત પ્રતિમાથી મદનુત્તર, તેમા
થી નિવિધ અપ્ત નેમાથી એમદગ કન્ડિયો તથા પાત્ત તન્માનાઓ અ-
ને તન્માનામાથી આમસાદિ પાત્ત બુતો અનુક્રમે થાય છે આ પ્રગ-
મમા મે દોર આપાત્ત બામે છે (૧) આ સ્ત્રામા રિમોપર્વન્ત
પર્વની ગણના કરી છે તેથી પૃથિવ્યાદિ પગબુતના કાયરૂપ સ્થાપના
સ્થૂન પદમા અરસાદિના મયમા ન આરસથી એમા ન્યૂનતા આવે છે
અને (૨) આ મયે બતાવેલ મુદિકમ શુભિરૂપિ અનુસાર નથી કે
મુદેથી તંત્રિરીપનિગમા તસ્માદ્દા વતસ્માદામન આત્મક મુદ્દા
આત્મકાદ્દાદુ કત્તદિ અતિથી કૃત્તિકમમા પ્રથમ આમગ કૃતુ છે
અને અદિ તો મદનુત્તરની પ્રથમતા સ્ત્રી છે તેથી આ સ્થાનો કમ
અતિથી રિદ્ધ છે એ સ્પષ્ટ છે આ બને દેવોના પન્દિત આ પ્રમાણે
થાક રાકે છે —

આ સ્થાને પાત્ત મથી જે પન્દિત મુમત્તપ અસ્થાવિરોધન મદનુ કૃતુ
છે તે તત્તત્તર રૂપ પન્દિતુએ છે, તેથી મનુજિના પ્રાપ્ત માર પર્વ કલા
છે સ્થાપના પગીકૃત મૃત્યુ પર્વથી પૃથિવ્યદિમદામૃતના કાય રૂપ છે
તથાપિ એ મદનુત્તરથી બિજ તત્તરૂપ નથી અને તેથી મદનુત્તરથી
નિગપર્વ નિ મદનુત્તર, પાત્ત મર્મ પાત્ત અવેશી મદનુત્તર
છે અર્થાત્ મદનુત્તર પાત્ત મર્મ પાત્ત મદનુત્તર પાત્ત મર્મ પાત્ત મદનુત્તર

ન્યૂનતા નથી નિશેષરૂપ િકરો અવિશેષથી બિન તત્ત્વરૂપ દેવાથી
 બિનતત્ત્વરૂપે ગણાના થોડા છે જે વસ્તુના સગ્ગી રીતે હિન્દ્રિયમાલ
 તા સ્થૂનતાગેરે હોય છે તે બને બિન્ન તત્ત્વ ગણના નથી અને
 જેમા હિન્દ્રિયમાલના રોરે ધર્મો ભિન્ન દોષ છે તે બિન તત્ત્વો ગ
 હુન છે આ સાધા શુ નિરમથી અરિરોધી નિશેષ અધિક ગુણ
 દોષથી બિનતત્ત્વરૂપ છે અને અન્ય જ્ઞાત્વના સ્થૂન પદાર્થો રોરના
 તત્ત્વનાંતર પશિષુમ નથી પણ ધર્મ નક્ષણ અને આસ્થા પશિષુમો
 છે એ તૃતીય પાત્રમા વિષ્ણુગથી મેનારો આ વાત નો દરેક વિચારના
 નો મહત્ત્વ સમવત્ત્વ અમ છે લેખિ પ્રમાણથી જેમ કદાચ ના પ
 દાના જ જુન છે તેમ આ નિશેષો પણ જ ના છે અરિશેષ
 રોરે નૈમિક પ્રમાણથી પ્રયક્ષ થતા નથી એ પ્રાની રોધથી પણ
 સિદ્ધ થા છે સૂક્ષ્મત્વ થત રોરે સાધનોથી અરિશેષ જ્ઞાનગોચર
 થા નથી પણ માત્ર વિશેષ જ થયા છે તેથી બોલી હિન્દ્રિયમાલતામા
 એ છે આમ દોષથી જ શાસ્ત્રમરે નિશેષનુ રતિપ ન પ્રમા
 વિષ્ણુગ મેધ પણ સ્થને પ્રથા દેખાતો ની મર પ્રત લે પ્રમા
 હુરી નગી શમય એમ છે પણ ના અરિરોધી અ ની ઉપર
 તત્ત્વોને જ નિ તારી રતિપાત્ર પ્રત છે પ્રથાગત પ્રયત્નથી
 અતિરિત પ્રયત્નને વિનય થઈ શ એમ નથી આમ દોષની શુ
 દોના જે આર પર્વ પાત્રના હ ત થોડા છે તથ એના નિશેષપદમા
 પ્રજાત ના સમયે સ્થાનમાં આવી જત છે તમા ન્યનતા નથી

એ પ્રધાનમાથી નિગમાત્મક મહત્ત્વના થાય છે, એ મહત્ત્વમાથી અહ મર અને અહ મરમાથી ત-માત્રા થાય છે તથા પાત્ર ત માત્રામાથી પૃથિ યાદિ ભૂતચિત્રે થાય છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અહિ પ્રતિપાદન પ્રેરે કમ શ્રુતિઅનુસાર જ છે અને તેવી જમ થી છાદોચ્છેપનિરતમા તેજ, જન અને ચિત્તી એ ત્રણ ભૂતેનુ જ સૃષ્ટિપ્રક્રિયામા કચન છે હતા ઉપની તૈત્તિરીયશ્રુતિમાત્રે આ કાશ અને વાયુત્ત્વ એ ભૂતેનુ પૂરણ કરામા આને છે તે જ પ્રમાણે આ શ્રીગોપાનતાપનીયશ્રુતિ પ્રમાણે આ ૧૧ની પૂરે ત મા ત્રા અહ મરુદ્ધિગમાત્ર અને અનિગ એ ચારનુ મરુદ્ધિમા પૂરુ કે રનુ યોગ્ય છે આ રીતે શ્રુતિરિશેધરૂપ જ થીને દોઢ આપ્યો દોઢ તે પશુ અનુમત હરે છે તેથી આ મૂલમા કહેલુ મ્વન યોગ્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે

અ. પ્રમાણે આ બે સત્રોથી એ કથુ કે સમગ્ર પર્યાયા સ રનાદિ શુભો દસ્ય છે અર્થાત્ મમગ્ર જડપતર્થો દસ્ય છે એ શુભુત્ત્વ સર્વ જગત્ના મરગ્રુપ દોઢાથી નૃતિ મ્હેવાય છે સુખકુખ અને મો હ ધર્મદાયા દોઢાથી સુખકુખ અમોહાત્મક મ્હેવાય છે, નજના આમા ૧૧ી માક્ર પુરના સર્વ અર્થ આધનાર દોઢાથી પ્રધાન મ્હેવાય છે અપના સ રૂણ મર્મો એની અલગ ગે છે તેથી નધાન મ્હેવાય છે જગત્ ને મોહ કરનાર દોઢાથી માયા મ્હેવાય છે—ચિત્રે વિરિધ નમધી સાત્ત્વમા તથા રાક્રમા નસિદ્ધિને પામ્યા છે શ્રીસાસિદ્ધમા કથુ છે—

નામરૂપાવાનમુક્ત વસ્મિ સાતપ્ઠતે જગત્ ।

સમાહુ પ્રકૃત કાલમાયામક પરત્વશ્નુ ॥

નામ અને રૂપથી રહિત આત્માકૃતઅવસ્થાવાળા સત્ત્વાદિ ત્રણ શુભો જેની અહર મમગ્ર જગત્ કથુ છે તેને પ્રમતિ મ્હે કે પ્રનામ મા યા મ્હે છે તથા પ્રનામ પગમાલુ મ્હે છે ચિત્રે આ વિરિધ નામે વાળુ સવ પરિચિત પ્રકૃતિવ્ય દસ્ય છે

આ રીતે દસનુ રાક્રુપ કહી કલં દસ્યની વ્યાહતિથી મોધન કાનુ દસનુ રાક્રુપ પ્રતિપાદન પ્રે છે

દ્રષ્ટા દક્ષિમાત્ર શુદ્ધોઽપિ પ્રત્યયાનુપદ્ય ॥૨૦॥

સુનાર્થ—દક્ષ કેરના જ્ઞાનમ્વરૂપ છે વાસ્તવે જન પશ્ચિમા મિત્ર વિરે શુદ્ધિના ધમત્ત્વ અશુદ્ધિથી રહિત છે અર્થાત્ શુદ્ધ છે હતા અરિરેશી શુદ્ધિરૂપિના મમાન આમગરગો થરેસે બામે હ

દ્રષ્ટા-એટલે અર્થાત્તર શ્રુતિરૂપિનો પ્રતિબિંબદ્વારા જોનાર મ-
માતો પુરુષ. આ સૂત્રમાં આ પદ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કરનાર છે.

દર્શિમાત્રઃ—દર્શિ એટલે જ્ઞાન. માત્ર એટલે પૂર્વસૂત્રમાં કહેલા
દર્શયના પ્રકાશાદિ ગુણોથી વ્યાપ્ત અર્થાત્ સંહિત તેથી દર્શિમાત્રઃ
એટલે પ્રાકૃત (પ્રકૃતિના) પ્રકાશ, ક્રિયા તથા સ્થિતિ એ વગેરે ગુ-
ણોથી ગ્હિત, કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ. જ્ઞાન વા દર્શિ ગુણરૂપ નથી પણ
એ દ્રવ્યનુ નામ છે તેથી પુરુષ જ્ઞાનવાળો નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે,
એ આ પદથી પ્રતિપાદન કરાય છે. ત્યાં પુરુષને જ્ઞાનરૂપ ન જ્ઞાનવો
ગોચર છે કેમકે જ્ઞાનનો આશય માનીએ તો અનેક દોષ આવે છે
શ્રુતિ કહે છે કે સાત જ્ઞાનમનન્તા મલ્લ, શાત્ત્વ્ય સ્થાવરજીવોતિ આત્મા
સ્ત્ય છે, જ્ઞાનરૂપ છે તથા અનન્ત છે, આત્મા ન્યેતિરૂપ વા જ્ઞાન-
રૂપ છે વગેરે. જો આત્મા વા દર્શિ પુરુષ જ્ઞાનનો અશ્રય દોષ તો
શ્રુતિમાં જે જ્ઞાન અને પ્રજ્ઞાનો એકવચનિત્વી નિર્દેશ કર્યો છે તે
અયોગ્ય દરે. તેમ ન સ્મૃતિવચન પણ કહે છે કે જ્ઞાન નિવારણો ધ-
ર્મો ન ગુણો વા કથચન । જ્ઞાનસ્વરૂપ અષ્ટાત્મા નિગ્ધ સર્વમત શિવ ॥
જ્ઞાન આત્માનો ધર્મ નથી તેમ ક્રોધ પણ રીને ગુણ પણ નથી, પણ
સર્વ સ્થિતિ રહેલો આત્મા પોને જ્ઞાનસ્વરૂપ ન છે આ વગેરે સ્મૃતિ-
વચન પણ જ્ઞાનને ગુણરૂપ લેવાથી અયોગ્ય દરે છે આ વગેરે દાર્શન-
થીજ આત્માને જ્ઞાનનો અશ્રય માનના ઉચિત નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂ-
પ ન જ્ઞાનનો ઉચિત છે

અહિ એ મક્ક થાય છે કે જ્યારે આત્મા જ્ઞાનરૂપ ન છે ત્યા-
રે જ્ઞાનાર્થે હું જાણું છું—જ્ઞાનસાગ્રાહ્ય એવી પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય,
તેમ ન આત્માને દર્શિ કેમ કહેવાય ? એનો ઉત્તર એ કે આત્મા ખ-
ર જોતાં જ્ઞાનરૂપ ન છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિવગેરે બલવાન પ્રમાણોથી
મિદ્ધ થાય છે તેથી જેમ હું જોઈ છું, હું મનુષ્ય છું વગેરે પ્રતીતિ બા-
ધિત કરે છે, તે ન પ્રમાણે હું જાણું છું એ પ્રતીતિ પણ વસ્તુચિન્તા-
રૂપી પ્રમરૂપ ન કરે છે તેથી એ પ્રમરૂપ પ્રતીતિથી આત્માનુ જ્ઞા-
નરૂપત્વ ખડિત થતુ નથી. એ જમ કેવી રીતે થાય છે તથા જ્ઞાન-
રૂપ આત્મા દર્શિ કેવી રીતે બને છે એનું પ્રતિપાદન સૂત્રકારજી આ
સૂત્રના પ્રત્યયાનુપસ્યપદથી કરે છે. તેથી અહિં વિસ્તારની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે આ પદથી આત્માનુ સ્વરૂપ કહ્યું. હવે એ આ-

* નિરોધ માટે જુઓ ત્રીવેદાન્તસૂત્ર કોડલણ્ય ૨ । ૩ । ૧૮ ॥
હત્યાદિ, તથા ચિત્તુષ્પીનો મધ્યમ પરિ-છેદ.

ત્યા દૃશ્યથી ભિન્ન છે અર્થાત્ દૃશ્યની અશુદ્ધિથી સ્પર્ધિત છે, એ ત્યાં દૃશ્યસાથે કેવી રીતે અભિન્નરૂપે અધ્યસ્ત થાય છે એ પ્રતિપાદન કરતા શુદ્ધોડયિ પ્રત્યયાનુસર્યઃ એ પદો છે. ત્યા પ્રથમનાં એ પદોથી (શુદ્ધોડયિ) આત્મા દૃશ્યથી ભિન્ન છે એ પ્રતિપાદન થાય છે.

શુદ્ધોડયિ એટલે શુદ્ધ છે છતાં, અર્થાત્ ચોગ્નવે તો અશુદ્ધિથી સ્પર્ધિત છે તેપણુ. ત્યાં અશુદ્ધિ એટલે બુદ્ધિમાં રહેલા શુભો નેવા કે પરિણામિત્ય વગેરે. એ શુભો આત્માના નથી તેથી આત્મા શુદ્ધ છે આમ કોવાથી આત્મા બુદ્ધિસત્ત્વથી વસ્તુતઃ ભિન્ન છે સ્ફુટ કરી કહીએ તો આત્મા બુદ્ધિથી ભિન્ન છે એ નીચે પ્રમાણેનાં શરણોથી સિદ્ધ થાય છે —

(૧) બુદ્ધિ પરિણામ પામનાર છે કેમકે એના વિષયો સદા-જ્ઞાત હોતા નથી પણ કોઇ વખતે જ્ઞાત થાય છે અને કોઇ વખતે અજ્ઞાત રહે છે ત્યાં બુદ્ધિ જે વિષયાકરપરિણામને પામે છે તે વિ-ષય જ્ઞાત થાય છે અને અન્ય વિષય અજ્ઞાત રહે છે તેથી બુદ્ધિ જ્ઞાનમયે પરિણામ પામે છે એ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ બુદ્ધિ પરિ-ણામી છે એથી ઉક્ત આત્મા પરિણામ પામતો નથી કેમકે એનો વિષય મદા જ્ઞાત જ હોય છે. આત્માના સાક્ષાત્ દૃશ્યરૂપ તો બુદ્ધિ-વૃત્તિ જ છે અને એ વૃત્તિ જ્યારે જ્યારે ઉદય થાય છે ત્યારે ત્યારે (નિયમે કરીને) જ્ઞાત થાય છે. જે વૃત્તિનું અજ્ઞાન સંભવનું હોય તો પછી અર્થ અમુક પદાર્થ નથી એમ નહિ કહેવાય, અર્થાત્ કોઈ પણ પદાર્થના અભાવનો નિશય નહિ થાય. અર્થ અમુક પદાર્થ નથી એમ જે અપણુ કહીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે તે પદાર્થ પ્રત્યક્ષ થવાને યોગ્ય છતાં આપણને તેનું જ્ઞાન થતું નથી. જો બુદ્ધિ-વૃત્તિ અજ્ઞાત રહેતી હોય તો એનું પણ જાણે કે પદાર્થ ત્યાં હોય, આપણી વૃત્તિ તદાકર પરિણામને પામેલી હોય છતાં તે વૃત્તિ અજ્ઞાત રહેવાથી તે પદાર્થનું જ્ઞાન આપણને થતું નહિ હોય. આમ થવાથી અનુપસન્ધિપ્રમાણુ વ્યર્થ લા અમંભવિન હરે અર્થાત્ અભાવનો નિ-શય કદાપિ થાય નહિ. પણ તેમ તો છે નહિ. તેથી બુદ્ધિવૃત્તિ મદા જ્ઞાત જ હોય છે એ જ્ઞાનનું ઉદ્ધિત છે. પ્રલયસમયે તથા અસમ-જ્ઞાતયોગમયે બુદ્ધિવૃત્તિ અજ્ઞાત રહે છે એમ કોઇ કહે તો તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે એ સમયે બુદ્ધિની વૃત્તિ જ હોતી નથી તો પછી અજ્ઞાત છે એ જ્ઞાનનું કેવળ બૃવબરેણુ જ કહેવાય. તેથી બુદ્ધિની અર્ધાકરને પામેલી વૃત્તિ તથા એજ પ્રમાણે સુખ, દુઃખ, દુઃખ, દુઃ-

પરપ મર્ચ કૃતિઓ જે પુરુષના સાક્ષાત દરમરપ છે તે સદા જ્ઞાત જ છે. એ કૃતિઓ સદા જ્ઞાત હોવાથી પુરુષ અપરિણામી છે. આ રીતે પ્રથમ એ સિદ્ધ થયું કે બુદ્ધિનો વિષય કોઈ વખત જ્ઞાત હોય છે અને કોઈ વખતે અજ્ઞાત હોય છે તેથી બુદ્ધિ પરિણામી છે તથા પુરુષનો વિષય સદાજ્ઞાત હોવાથી પુરુષ અપરિણામી છે.

(૨) બુદ્ધિ પરચ છે અને આત્મા સ્વાર્થ છે એટલે પગથે નથી. જે પદાર્થ અન્ય કોઈને અર્થે હોય તે પરચ છે કહેવાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે પદાર્થ પોતાનો વ્યાપાર કરવામાં અન્ય સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે તે સર્વ પરચ છે જેમકે શય્યા, આસન વગેરે પદાર્થો પોતાના રાખનાદિ કાર્યમાટે જુભિવગેરે સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે તથા પોતાથી અન્ય જે ભોક્તા તેને અર્થે છે અર્થાત્ પરચ છે આ નિયમપ્રમાણે વિષયના ગ્રહણરૂપ પોતાના વ્યાપારને માટે બુદ્ધિ હિન્દિયોગેરે સહકારીની અપેક્ષા રાખે છે તેથી પરચ હોવી ઘટે છે અર્થાત્ પોતાથી અન્ય જે ભોક્તા તેને અર્થે હોવી ઘટે છે, તેથી બુદ્ધિ પરચ છે એથી ઉપર પુરુષ કોઈને અર્થે નહિ હોવાથી પગથે નથી. શ્રીજૃદ્ધારણ્યકોપનિષદમાં પણ યાગવલ્ક્યે મૈત્રેયીપતિ એ જ કહ્યું છે ન જાડરે પત્યુ કામાય પતિ. પ્રિયો ભવતિ... ન જાડરે સર્વસ્ય કામાય સર્થ પ્રિય ભવતિ આત્મનરતુ કામાય સર્વ પ્રિય ભવતિ—હે મૈત્રેયિ ! પતિને માટે પતિ પ્રિય નથી પણ અન્યને (આત્માને) માટે જ પ્રિય લાગે છે, સર્વ દ્રવ્ય પોતાને અર્થે પ્રિય નથી પણ આત્માને અર્થે જ પ્રિય છે. તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે બુદ્ધિ પરચ છે અને આત્મા તેમ નથી.

(૩) સુખ, દુઃખ અને મોહ સ્વભાવવાળા સર્વ અર્થને તટાકાર પરિણામ પામી બુદ્ધિ ગ્રહણ કરે છે તેથી બુદ્ધિ ત્રિગુણાત્મક છે અને ત્રિગુણાત્મક હોવાથી જડ છે. એથી ઉપર પુરુષ તો માત્ર પોતાના પ્રતિનિબદ્ધાસ અર્થનો જાણનાર મનાય છે તેથી એ ત્રિગુણાત્મક નથી અને તેથી જડરૂપ નથી.

આ ત્રણ હેતુથી બુદ્ધિથી પુરુષ કેવલ વિનમીય છે એ સિદ્ધ થાય છે. એ ત્રણ (પરિણામિત્વ, પગથેત્વ અને જડત્વ) દર્શાવે અ-બુદ્ધિ જ છે અને પુરુષ એ અબુદ્ધિથી રહિત છે તેથી શુદ્ધ છે આ પ્રમાણે આ શુદ્ધોદય પદથી બુદ્ધિમત્ત તથા પુરુષનો વિવેક પ્રતિપાદન કર્યો છે. ત્યાં એ પ્રથમ થાય છે કે આ સ્થળે ગમાન્યરૂપે દરમર થી પુરુષનો વિવેક પ્રતિપાદન કર્યો ઘટે છે, તેને બાદે માત્ર બુદ્ધિ-

સત્યથી રિવેક કેમ પ્રતિપાદન થયો છે ? એનો ઉત્તર આ પ્રમાણે -
 દેહ તથા હિન્દ્રિયથી આત્મા જુદો છે એ વાતનું પ્રતિપાદન તો ન્યા
 યનગેરે શાસ્ત્રમાં પણ કર્યું છે ત્યાં કહ્યું છે કે દેહ એ આ મા વા
 ચિત્તન્ય નથી કેમકે જો દેહ એજ આત્મા હોય તો જ્યારે જ્યારે
 દેહની પ્રતીતિ થાય ત્યારે ત્યારે આત્માની અર્થાત્ ચિત્તન્યની પ્રતીતિ
 થવી જોઈએ પણ તેમ તો છે નહિ મરણમગરે તથા સુષુપ્તિમગે
 દેહની પ્રતીતિ સર્વેને થાય છે પણ આત્માની પ્રતીતિ તે સમયે થ
 ની નથી તેથી દેહ એ જ આત્મા નથી તેમ જ દેહ જો આત્મા
 હોય તો બાધ્યાનસ્થાને દેહ તે યુગાવગ્ચાનો દેહ નથી અર્થાત્ બને
 ભિન્ન ભિન્ન છે તેથી દેહાત્મકાદ્યા બાત્યાવગ્ચાનો આત્મા યુગાવગ્ચા
 ના આત્માથી ભિન્ન થાય અને એમ થાય ત્યારે એમ એક આત્મા
 ના કરેલા કર્મોનું અન્ય આત્માને સ્મરણ થતું નથી તેમ બાધ્યાન
 સ્થાના આત્માએ કરેલા કર્મોનું યુગાવગ્ચાના આત્માને સ્મરણ ન થતું
 જોઈએ પણ તેમ તો છે નહિ આ કામ્યુથી પણ દેહ એ જ આ
 ત્મા ધરતો નથી તેમ જ જો રાગેન્દ્રિય આત્મા લઈએ તો એ પા
 ચ હોવાથી પાચ આત્મા થયા તેથી એકી વખતે પાચ પદાર્થનું શા
 ન થતું જોઈએ પણ તેમ થતું નથી તેમ જ ચૌદ ઘટમદ્રાક્ષ સો
 ડહ ત દ્રુશામિ-જે આત્માએ ધર જોયો તેજ આત્મા હાલ તેને
 સ્પર્શ કરે છે એ પ્રમાણે જે અભાષિત જ્ઞાન થાય છે તે નહિ થાય
 કેમકે જોનાર આત્મા સ્પર્શુરૂપ છે અને સ્પર્શસ્પર્શનાર અન્ય હિન્દ્રિયરૂપ
 છે અર્થાત્ બને ભિન્ન છે આ રીતે પ્રત્યેક હિન્દ્રિયને આત્મા લેવાય
 એમ નથી તેમ જ એ પાચમાથી માર્ગ એમને પણ આત્મા લેવાય
 એમ નથી કેમકે તેમ લેવાથી શમ્બદિ પાચ ત્રિયમાથી ચાનું જ્ઞાન
 થતું અસંભવિત થવાનું એટલું જ નહિ પણ ઉપર મેલું અભાષિત
 જ્ઞાન પણ અસંગત દરવાનું આ રીતે સુક્ષિતએથી આત્મા દેહ તથા
 હિન્દ્રિયથી પૃથક્ છે એ વાતનું ન્યાય તથા વૈજ્ઞેયિક દર્શનોમાં પ્રતિ
 પાત્ન કર્યું છે તેથી સાખ્ય અને યોગશાસ્ત્રમાં માત્ર બુદ્ધિસત્ત્વથી
 આત્માનો બેદ (જે લાં નથી બતાવે તે) પ્રતિપાદન કર્યો આ
 વચ્ચે છે આમ હોવાથી આ સ્થળે સામાન્ય રીતે દશ્યથી રિવેક
 ન નિર્ણય કરવા માન બુદ્ધિસત્ત્વથી કયો છે તે યોગ્યજ છે એટ
 લું જ નહિ પણ આત્માનો પ્રખ્ય અધ્યાસ બુદ્ધિમાથી જ થાય છે
 આ એ અધ્યાસદ્વારા જ અન્ય અનાત્મ પદાર્થો સાથે અધ્યાસ થાય
 છે તેથી સુદ્ધિથી આત્માનો બેદ પ્રતિપાદન થયા એટલે એની મેં

જ અન્ય વિષયોથી એ બેદનું પ્રતિપાદન થઈ જાય છે. આ વગેરે કારણોથી આદિ બુદ્ધિ તથા આત્માના બેદનું જ સાક્ષાત્ પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ બેદગ્નનાથી દૃશ્યમાત્રથી આત્માનો બેદ નિશ્ચય થાય છે કેમકે દૃશ્યમાત્ર ત્રિગુણ પરિણામી, પરાર્થ તથા વડલો.

આ પ્રમાણે કુદ્ધોડપિ પદથી સૂત્રકારે બુદ્ધિસત્ત્વ અને આત્માનો બેદ પ્રતિપાદન કર્યો. ત્યાં એ પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે આ પ્રમાણે આત્મા એટલે પુરુષ અને બુદ્ધિસત્ત્વ એ અત્યંત ભિન્ન છે તો પછી બંનેનો અભેદબ્રમ કેવી રીતે થાય છે. તથા પુરુષ કેવલ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં દૃષ્ટા કેમ કહેવાય છે. ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવા સૂત્રકાર કહે છે કે—

પ્રચયાનુવદ્યઃ—અમર જે આત્મા આદિ કશું તે પ્રમાણે જ છે પણ એ આત્મા પ્રચયાનુવદ્ય છે પ્રચય એટલે અર્થાકાર પામેલી બુદ્ધિ અને અનુવદ્ય એટલે સાક્ષાત્ દૃષ્ટા નાહ પણ પ્રતિબિંબકાર બુદ્ધિનો દૃષ્ટા. આ પદથી એ કહ્યું કે પુરુષ શુદ્ધ છતાં બુદ્ધિનો દૃષ્ટા છે, એટલે બુદ્ધિ અર્થાકાર પરિણામને પામેછે, તથા તેમાં પડેલા પ્રતિબિંબથી ચેતનગુણ પણ ચેતનવત્ થયેલી હોય છે. આમ થવાથી એ પ્રતિબિંબકાર ચેતનતાને પામેલી હોય એવી થયેલી બુદ્ધિ એ અર્થાકાર પરિણામનું જ્ઞાન કરેછે. તેથી પુરુષ ખરેખરે તેમાં દૃષ્ટા નથી કેમકે શુદ્ધ દુઃખ વિગેરે વૃત્તિઓને પ્રકાશ કરવી એ પુરુષનો વ્યાપાર જ નથી. આમ હોવાથી પુરુષ તો માત્ર ઉપદૃષ્ટા રહી શકાય એમ છે.

આ પદથી ઉપરના એ પ્રશ્નોનો આ પ્રમાણે સૂત્રકારે ઉત્તર આપ્યો કે પુરુષ જેમ બુદ્ધિથી વિશ્લેષણ છે તેમ કાર્ધ ક્રોધ અશ્રમાં સમાન-જેવો પણ છે. કેમકે નિર્મલ પદાર્થની પ્રતિબિંબને મહત્ત્વ કરવાની સ્વભાવશક્તિવશાત્ જ્યારેબુદ્ધિસત્ત્વ પુરુષપ્રતિબિંબવાળું થવાથી ચેતનવત્ થાયછે ત્યારે પુરુષ અને એ બુદ્ધિસત્ત્વ સમાનજેવાં જ દેખાય છે. આમ હોવાથી અભેદ બ્રમ થાયછે એટલું જ નહિ પણ એ અભેદબ્રમ થવાથી પ્રતિબિંબસાક્ષિત બુદ્ધિમાં સંદેહાદૃશ્ય ધર્મનો પુરુષમાં મિથ્યા આરોપ પણ થાયછે.

આ સૂત્રની સૂત્રકારે એ કહ્યું કે લોકોમાં અવિવેકથી જે દૃષ્ટા મનાય છે તે કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવ છે, છતાં પ્રતિબિંબકાર બુદ્ધિવૃત્તિનો ઉપદૃષ્ટા છે આજ અર્થ થી પરાધિકારી થઈને પણ સર્વવ્યાપી ત્રિભુવનકાંચરિ નિગ્રહાત્

દૃશ્યમિત વસ્તુત પશ્ચિમ પામતી નથી પણ અપશ્ચિમી છે તથા જેમ ચંદ્રનું જનમા પ્રતિબિંબ પડવાથી ચંદ્ર જનમા જનો નથી તેમ એ દૃશ્યકિત પુરુષ પણ શુદ્ધિમા આનૈ નથી, હતાં જેમ ચંદ્રના પ્રતિબિંબનાં જન ચંદ્રનાં હોય એમ જાણે છે તથા જનના લયન ચનનથી ચંદ્ર તે તે આમગ્વાણે થયેલો હોય એમ મિથ્યા બામે છે, તેમ શુદ્ધિશક્તિમા પુરુષ ગયેયો હોય તેમ તથા તે ॥ સમા ન આમગ્વાણે થઈ કેવો હોય તેમ મિથ્યા બામે છે, ઇત્યાદિ વચનોથી એ જ અર્થ મ્લો છે

આ પ્રમાણે આ મુજોથી દૃશ્ય અને દૃશ્યના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન થયું હશે એ બેના સંયોગનું પ્રતિપાદન કરવું બાકી છે પણ એ પ્રતિપાદન યથાર્થ થવામાટે એ ॥ અગબૂત દૃશ્ય આ દૃશ્યના શુભપ્રધાનતા વનુ (શોભેપિભાવનુ) પ્રતિપાદન અવશ્ય થવું જોઈએ છે તેવી સૂત્રમાર તે પ્રથમ કરે છે

તદર્થ યસ્ય હૃદયસ્યાત્મા ॥ ૨૧ ॥

સુનાર્થ—દૃશ્યમા જ દૃશ્યનું સ્વરૂપ છે અથવા દૃશ્ય ॥ ભોગ અને અપવર્ગરૂપ બે અર્થ એજ જોના અર્થ છે એવું દૃશ્યનું સ્વરૂપ છે તદર્થ—એટલે તેનો અર્થ અર્થાત્ દૃશ્યનો અર્થ અથવા તે આ સમામને જાકુમીદિ લઈ આ અર્થ પણ આવડે ૩ તત્ત્વ અથવા અથ અથ અથ અથ—દૃશ્યના ભોગ આ અપવર્ગરૂપ પ્રયોજન તે જોના પ્રયોજન છે એવું

હૃદયસ્યાત્મા દૃશ્યનું સ્વરૂપ એટલે અર્થમત્ત્વ મક સસારગપે દશન આ મુજોથી એ વ્યુ ૩ પ્રકૃતિરૂપ પણ દે જો પુરુષના જે ભોગ અને અપવર્ગરૂપ બે અર્થ છે તેને માટે પશ્ચિમ પમે છે તથા સ્થિતિ પમે છે એ જો આગળ અનુદેશ થયું છે ૩ નાસ્તવિત્ રીતે ભોગ આ અપવર્ગ એ બનેઆથી કાંઈ પણ અર્થ પુરુષનો નથી ત આપિ વ્યવહારમા શુદ્ધિસાધેના અભેદબ્રમથી એ બને પુરુષના અર્થ નનાય છે તેથી એ જે પુરુષાર્થની નિષ્પત્તિમાટે દૃશ્યનું સ્વરૂપ છે તથા ૭ જે પદ્યથા પોતાના વ્યાપારમાટે અન્ય સદ્બ્રહ્મીની આદેશ ૨ જે છે તે સર્વ સમ્યા આસન વિજેરે માધક પરાર્થ છે એ મયા સૂત્રની વ્યાખ્યામા પ્રિતારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે તેથી એ જે અર્થમાટે દૃશ્યનું દર્શન છે તે સિદ્ધ થાય છે જ્યારે એ જે પ્રયોજનની સિદ્ધિ થઈ ગયું છે ત્યારે દૃશ્યના સ્વરૂપની સ્થિતિમા કાંઈ હેતુ નાંદિ રહે નથી એ દૃશ્ય અદૃશ્ય થઈ જાય છે અથવા સસારમાર પરિણામને

પ્રકૃતિ પામતી નથી, કેમકે જે વસ્તુની જે પ્રયોજનને ખાટે રિયતિ થઇ હોય તે પ્રયોજનની મિદિ થઈ રહેવાથી તેની રિયતિમાં અન્ય કાંઈ દેતુ એનો નથી એટલે તે પોતાના સ્વરૂપથી ભટ્ટ થાય છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ધર્માધર્મની વાસનાવાશું ચિત્ત જ્યાં સુધી ચરિતાર્થ થયું નથી ત્યાંસુધી જ રહે છે અને તેમ થવાથી એની રિયતિમાં કાંઈ દેતુ રહેનો નથી એટલે એ સ્વકારણમાં લીન થઈ જાય છે. આજ પ્રમાણે મમમ દસ્યખાટે છે. દસ્ય-ત્ત પુરુષને દર્શન કરાવતું અર્થાત્ પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ મિદ્ધ કરી આપવા એ જ માત્ર પ્રયોજન છે, એ તો સર્વસમત છે તેથી એ પ્રયોજનની મિદિ થઈ એટલે એ સ્વરૂપથી રહિત થાય એ સ્વાભાવિક છે.

અર્થ એ આશ્લેષ થાય છે કે જે આ પ્રમાણે હોય તો પછી એક પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ મિદ્ધ થયા એટલે પછી મ-સ્વદિ ત્ત્વ ગુણરૂપ પ્રકૃતિની રિયતિમાં ખાટ હેતુ એનાનો નહિ તેથી એનો ઉચ્છેદ થવાનો તેમ જ એનો મદ્યદિ સમારકપે પરિણામ થવામાં પણ કંઈ દેતુ નહિ એવાથી એ પણ નહિ થવાનો આમ હોય તો આને મમાન્ની જે પ્રતીતિ થાય છે તે નહિ થવી જોઈએ કેમકે આ લગુપૂર્વે અનેક પુરુષો મુક્ત થઈ ગયા છે એ આપણે જાણીએ છીએ આ આશ્લેષનો પાંદિત કરવા સમકાર કહે છે કે

કૃતાર્થ પ્રતિ-જાદમશ્ચનદં તદન્યગાધારણવાન્ ॥૨૨॥

અર્થ—જેના ભોગ અને અપવર્ગરૂપ અર્થ મમાત્ર થયા છે તેના પુરુષપ્રતિ દસ્ય નહિ થઈ જાય છે તમાપિ એ દસ્ય એ મુક્ત-પુરુષો તથા તેનાથી અન્ય જે બદ્ધપુરુષો છે અર્થાત્ જેના મોક્ષ અને ભોગરૂપ અર્થ મિદ્ધ નથી થયા એવા પુરુષો છે તે બનેખાટે મમાત્ર હોવાથી ઉચ્છેદનો પામતું નથી.

કૃતાર્થ પ્રતિ=ભોગ અને અપવર્ગ અર્થ જેના સમાત્ર થયા છે એના પુરુષ પ્રતિ—એના પુરુષની અપેક્ષાથી. આ મુક્ત થયેલા પુરુષો કૃતાર્થ કહેવાય છે તેમ જ કુગત પણ કહેવાય છે અને અન્ય અકુગત કહેવાય છે.

તદન્ય-તસ્મિન્ જાન્યપુરુષે ચ સાધારણતાત—એ કુસપુરુષ તથા અન્ય અકુગત પુરુષ એ સર્વને માટે આ દસ્ય આધારણ છે તેથી આ સૂત્રથી એ કથુ કે પ્રકૃતિ એ એક પદાર્થ છે અને દશ અનેક છે અર્થાત્ મર્વ દશ વસ્તુ આ દસ્યપદાર્થ એક જ છે. એ

દશ્યપદાર્થ એ અનેક પુરુષભાષી પ્રત્યેકને અર્થે છે. તેથી યદ્યપિ ને પુરુષ કુશન થાય છે તેના દર્શનના વિષયરૂપ એ દશ્ય નહિ થાય તથાપિ એનાથી અન્ય જીવન ને અગ્રંથ્ય અકુશલ પુરુષો છે તે સંનના બોગાપર્વમાટે એ દશ્યરૂપે રહેવાનું, અર્થાત્ મંસાગરપે પશ્ચિમ પામનું નેથી એનો નાશ થઈ જાય એમ નથી એક મોહક સ્ત્રી હોય તે પેરબનાળા મહાત્માની અપેક્ષાથી મોહકરૂપે નટ થઈ ગઈ છે તથાપિ અન્ય આગમત જીવોની દૃષ્ટિથી મોહકરૂપે રહેલી છે નેથી એક પ્રતિ નટ થાય તથા અન્યપ્રતિ તે પદાર્થ અનટ રહે એવું થાય છે આજ પ્રમાણે એક પ્રકૃતિ એક કૃતાર્થ પુરુષપ્રાત અદશ્ય થઈ જાય તથા અન્ય પુરુષોની અપેક્ષાથી એ દશ્યરૂપે રહે અર્થાત્ પશ્ચિમ પામે એ યોગ્ય છે શ્રુતિ જગામેજા લોહિતશુદ્ધિદ્વંષા વહ્ની પ્રજા મજમાનામરૂપા । ખજો હોજો જુવમ જોડનુસેતે જહાલ્યેના મુક્કમોગમજોડન્ય ॥ દશ્યાદિથી એ જ કહે છે કે સત્ય રત્ન અને તમસ એ ૧૫ દશ્ય રૂપ અનાદિ પ્રજ્ઞાદ્રવ્ય મહાદ્વિગેરે અનેક નિર્દેશને અજો છે એ એક જ છે તેથી એક અનાદિ પુરુષ એને મેવનો રહે છે અને બીજાને અનાદિ પુરુષ જોજો એ પ્રકૃતિ દ્રવ્યને સપૂર્ણ આજે બોગવી લીધું છે એટલે જેને એ નૃતિ દ્રવ્યથી મધાતા એના બોગ અને અપર્વ ૪૫ અર્થે મિદ કની વીના છે તે એને ત્યજ દે છે

આ પ્રમાણે દશ્યદશારિયક મુનોથી મચકારે મમત તત્ત્વોત્તરણેપથી પ્રતિપાન કર્યું એ તત્ત્વોનો વિજ્ઞાન તત્ત્વોનો વિચાર જેમા પ્રધાન છે એના આખ્ય શાસ્ત્રમા કયો છે, તેથી વિજ્ઞાનુએ ત્યાં નેવે આ શાસ્ત્રમા પ્રધાનપણે યોગનું પ્રતિપાદન કરવાનું દોરાથી એ તત્ત્વોનો વિજ્ઞાન ચક્ષેપથી જ કયો હિન દેશથી તેમ જ કયો છે આ પ્રમાણે આ મુનોથી દ્રશ્ય અને દશ્યના સ્વરૂપોનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે કમપ્રાપ્ત હાથથી દેશરૂપ ને અનાગત દુખ છે તેના કાળજી બૂત મયો નું પ્રતિપાદન કરે છે

સ્વસ્વામિદાતયોઃ સ્વરૂપોપલબ્ધિહેતુઃ સયોગઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ — સ્વસ્વામિ ને દશ્ય અને અધિશક્તિ ને પુરુષ એ બેના વચ્ચેનો દશ્યના સ્વરૂપને અને દ્રશ્યના સ્વરૂપને જણાવનાર પદોને અર્થે બનેલા ને મનસ્વિ તે સયોગ છે

સ્વસ્વામિ — સ્વામિ એટલે દશ્ય કમતે તદ્દર્થ દશ્યસ્વામા ને મનથી એ મિદ મયુ કે કે સપૂર્ણ દશ્ય પુરુષાર્થ છે તેથી મન પૂર્ણ દશ્ય ને સ્વામિ એને પુરુષ કમકે આ સપૂર્ણ દશ્ય

પુરુષને જ અર્થ છે. ખરૂં જોતાં પુરુષ વસ્તુતઃ સ્વામી નથી પણ પુરુષ દૃશ્યશક્તિ (ચૈતન્યરૂપ) હોવાથી એ સ્વામી થવાયોગ્ય છે અને દૃશ્ય જડ હોવાથી સ્વ થવાયોગ્ય છે. એ સ્વયોગ્યતા અને સ્વામિયોગ્યતા તે જ અનુક્રમે સ્વશક્તિ તથા સ્વામિશક્તિ છે. તેથી સ્વસ્વામિ=એ એ શક્તિનો.

સ્વરૂપોઃ—એટલે સ્વરૂપનું જ્ઞાન વા દર્શન છે હેતુ જેનો એટલે દૃશ્યના સ્વરૂપનું જ્ઞાન (શબ્દાદિના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ) તથા દેહના સ્વરૂપનું જ્ઞાન (વિવેકશ્યાતિરૂપ અપવર્ગ) એ જેની સ્થિતિમાં હેતુ છે એવો, અર્થાત્ શબ્દાદિના સાક્ષાત્કારરૂપ ભોગ અને વિવેકના સાક્ષાત્કારરૂપ અપવર્ગની સિદ્ધિવાન્તે જે બની રહેવો છે તે સંબંધ તે સયોગ આ સૂત્રમાં આ પદ્યથી સયોગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા એ સયોગનું રૂક્ષ બતાવ્યું છે.

આ સૂત્રથી એ કશું કે દૃશ્ય તથા દૃશ્યનો સયોગમાત્ર હેતુ કરણ નથી. કેમકે એતો કહી ગયા છીએ કે સંપૂર્ણ દૃશ્ય કદાં પુરુષ સાથે સ્વતાઃ સંયુક્ત નથી પણ માત્ર બુદ્ધિસત્ત્વદ્વારા જ સંયુક્ત છે તેથી સયોગનો અર્થ સયોગરૂપ સામાન્ય ગુણ લાઇએ ત્યારે એ બુદ્ધિસત્ત્વ કારણરૂપે (પ્રકૃતિરૂપે) નિત્ય છે તેથી મોક્ષ અવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન તો હોય જ છે. એ સમયે એ રૂક્ષ થઇ ગયેલું હોય છે એ જૂદી વાત છે તથાપિ છે એ નિસશય છે તેથી એ દશામાં પણ વિષ્ણુ પુરુષનો સયોગ હોય છે. પણ એ સયોગ કદાં અનાગત દુઃખરૂપ હેતુ કરણ નથી જે સયોગથી દહાને ભોગ તથા અપવર્ગરૂપ દર્શન થાય છે તે સયોગ અનાગત દુઃખનું કારણ હોવાથી હેતુ છે તેથી બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષનો સયોગમાત્ર હેતુ હેતુ નથી પણ જે સયોગ ભોગ તથા અપવર્ગને આપનાર છે અર્થાત્ જેનું રૂક્ષ દૃશ્યના સ્વરૂપની તથા દેહના સ્વરૂપની ઉપવચ્ચિ છે તે જ માત્ર હેતુ હેતુ છે. સયોગનો અર્થ બોક્ષનુભોગ્યયોગ્યતા લાઇએ તો ત્યાંપણ એ સયોગમાત્ર હેતુ હેતુ નથી. કેમકે યદ્યપિ એક પુરુષ સુક્ત થયો તોપણ તે ચૈતન્યરૂપ હોવાથી તેની બોક્ષનુભોગ્યતા તો છે જ અને જે પ્રથમનું બુદ્ધિસત્ત્વ હતું તે યદ્યપિ રૂક્ષ થઈ ગયેલું છે તથાપિ અન્ય અસામાન્ય બુદ્ધિસત્ત્વો સસારમાં છે તેથી સર્વ જડ હોવાથી તથા રૂક્ષ નહિ થયેલાં હોવાથી ભોગ્યતાની યોગ્યતાવાળાં છે, તેથી એ યોગ્યતારૂપ સયોગ તો મોક્ષવચ્ચે પણ હોય છે પણ એ કદાં ઉત્તર કાળે દુઃખ આપનાર નથી અર્થાત્ હેતુ હેતુ નથી. પણ જે એક બુદ્ધિસત્ત્વ જે

નિર્ણય પ્રમાણની ભોગ્યભોગ્યતાની એ મુદ્દાનું જ એક ધર્મ છે, અર્થાત્ એક પુરુષ તથા એક સુદ્ધિમાત્મની વચ્ચે જેવી જે ભોગ્ય ભોગ્યભોગ્યતા છે એકદમ દલીલે ભોગ અને અપરાધ રૂપ દશ્યતા તથા દલીલા અપરુ દશ્યતા યાવ છે તે ભોગ્યભોગ્યભોગ્યભોગ્યતા રૂપ સંયોગ દુ મો પદક હોવાથી દેવડેનું છે આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા દોના થી મિદ્ધ થાય છે કે દલાદશ્યનનેનો સંયોગ (અને અર્થમા) ભોગ અને અપરાધ રૂપ રૂપી અર્થે જ છે ત્યાં એવો એક નિયમ છે કે જે પદ્ધતિ જેને અર્થે ધિધનિ પામેનો છે તે પદ્ધતિ તે અર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે એટલે તમા સ્થિતિથી બાદ વાવ છે કેમકે ત્યાર પછી તેની સ્થિતિમા હા દેનું નથી એ નિયમાનુસાર દલા અને દશ્યવ એનો મયોગ ભોગઅપરાધને અધન બનેનો હોવાથી એ બને પુરુ પાર્થની મિદ્ધિ થવાથી તમાન નિદ્રિત થવાનો અને એ નિદ્રિત થવાથી એ જેના મરણરૂપ છ એવા અનાત દુ ખનો પુનરુદ્ધાર રિત અ ત્વતાશાય થવાનો અર્થાત્ મોક્ષ થવાનો

આથી એ મિદ્ધ થયું કે ત્યાં રિવેશ્વ્યાતિરૂપ દર્શનનિત થાય ત્યારેજ એ મયોની નિર્મિતિ થાય છે અર્થાત્ રિવેશ્વ્યાતિરૂપ તત્ત્વના । એ સંયોગની નિર્મિતિનું મગ્ન છે ત્યાં તત્ત્વના । અધનાદશ્યન અદશ્યનનું રિગેધી છે તેથી તત્ત્વનાથી તે માત્ર અ રાનની નિર્મિતિ થઈ થો વ્ય છે, મયોગની નિર્મિતિ થઈ મોગ્ય નથી તેથી એ મયોગનું શરૂ થાય અ રાન દેવું એકએ એ આ સત્ત્વથી ન મુત્તમરે દોનન કદમુ છે તેથી રિકિા આ પ્રમાણે થઈ કે રિવેશ્વ્યાતિરૂપ દશ્યનથી મયેમન મગ્નરૂપ અર્થનની (અર્થાત્) નિર્મિતિ થાય છે અ રાનની નિર્મિતિ થી સંયોગની નિર્મિતિ આ મયોગની નિર્મિતિથી અનાગત દુ ખની આપતિની નિર્મિતિ અધન મોગ થાય છે આથી એ નિદ્રિ થયું કે ત ત્વદાન મોગનું આપત્ત મગ્ન નથી પણ અર્થનરિગેધી નિર્મિતિ દા ત મગ્નરૂપ ન ત્યાં તત્ત્વના । થવા પછી મોગ આ મગ્ન અમ પ્રપત્તની આરમ્ભન નથી તેથી આગના એરેમોગનું મગ્ન મગ્ન હતું છે તે મોગ છે

આ પ્રમાણે આ રીતે ન હાવ અર્થન છે જે આ રૂપથી નીકળે છે એ અ રાન ની મુ ગે પ્રાપ્ત થઈ રૂપ અર્થ મ છે કેમકે નાનની એક નિર્મિતિ થાય નરિ ત્યાંની નિર્મિતિ

• આ રૂપની અમ અમરન અર્થનો નાના અર્થના મ

હેતુનો નિર્ણય થવાનો નહિ એ પ્રતિષ્ઠાન કરતા ઉત્તર સૂત્રનો આ-
રંભ છે. ત્યાં (૧) દર્શનનો અભાવ, (૨) દર્શન-જેનો નાશ ક-
રનાર છે તે તથા (૩) દર્શનથી અન્ય-આ ત્રણ અર્થ અદર્શનના
નિકળે છે. આ ત્રણ અર્થ હાતે અદર્શન શબ્દના મુખ્યાર્થમાં તથા અ-
દર્શન બંધનનો હેતુ છે—સંયોગનો હેતુ છે તેથી ‘બંધનનો હેતુ’ એ-
લક્ષ્યાર્થમાં આઠ વિકલ્પનું અલ્પ સાચ છે. તે આ પ્રમાણે—

(૧) ચિત્ત જે દૃશ્યરૂપ સ્વભીનું એ કહેવાય છે તથા જે
પોતામાં આરૂઢ થતા નિર્ગોણુ દૃશ્યને દર્શન કરાવે છે તેમાં ભોગ અ-
ને અપવર્ગની સ્થિતિ હતાં જે સ્થિતિનો અભાવ થવા તે અદર્શન
અદર્શનનો અર્થ દર્શનનો અભાવ લેવાથી આ વિકલ્પ આવે છે. આ પ્ર-
કારનું અદર્શન બંધનનો હેતુ છે કેમકે જ્યાંસુધી પુરુષાર્થની અસમા-
પ્તિ છે ત્યાંસુધી ચિત્ત સાધકાર રહેલું હોવાથી સંયોગને પામે છે.

(૨) આ પ્રકારની અવિદ્યા જે ચેતાના આશ્રયરૂપ ચિત્તસ-
ન્નિત પ્રલપ્તકાળે પ્રકૃતિમાં લીન થાય છે અને સર્ગકાળે સ્વચામના હાગ
ચિત્તને પુનઃ ઉત્પન્ન કરી તે તે પુનઃઆયે વિગતરૂપે સંયુત કરે છે
તે અદર્શન છે. દર્શનથી નાશ પામનાર એ અર્થ અદર્શનનો લેવાથી આ
કોટિ આવે છે. આ પ્રકારનું અદર્શન સંયોગનો હેતુ છે એ પૂર્વે પ્ર-
તિષ્ઠાન કરી ગયા છીએ.

હવે પછીના ૬ વિકલ્પો વા કોટિ ‘તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દર્શનથી ભિન્ન
હેતુને સંયોગના હેતુજાત જે પદાર્થ તે અદર્શન’ એ અર્થ લેવાથી સાચ છે.

(૩) મત્ત્વદિ ગુણોનું પોતપોતાનાં કાર્યોને પ્રકટાવવાનું સા-
મર્થ્ય તે અદર્શન જ્યાં સુધી એ સામર્થ્ય હોય ત્યાંસુધી જ સર્વા-
દિ ગુણો પરિણામ પ્રાપ્તિ શકે અને ત્યારે જ ગુણિપુરુષનો સંયોગ થ-
ઈ શકે. તેથી આ સામર્થ્ય તત્ત્વજ્ઞાનથી ભિન્ન પદાર્થ છે તથા બંધ-
નના હેતુરૂપ છે અને તેથી અદર્શન કહેવાય.

(૪) ભોગાપવર્ગરૂપ પુરુષાર્થની ચિત્તમાં સ્થિતિ હોય તે.

પ્રથમ કોટિ વા વિકલ્પમાં એ ભાગ છે—(૧) ચિત્તમાં ભો-
ગ અને અપવર્ગની મત્ત્વરૂપે સ્થિતિ હોય તે તથા (૨) ચિત્ત-
વસ્તિનું અદર્શન થવું તે. આ એ અશમાંનો બીજો અંશ બંધનના
હેતુરૂપે વ્યર્થ છે. હતાં અદર્શનનો ‘દર્શનનો અભાવ’ એ અર્થ લેના-
આટલે વધારેનો છે, અલ્પ ચતુર્થ કોટિમાં એ અશ છેડી દીધો છે એ-
જ આ કોટિનો પ્રથમની કોટિથી ભેદ છે.

(૫) પ્રધાનમાં જે પ્રકારના સંસ્કારો હોય (૧) સ્થિતિ-

ના હેતુરૂપ અને (૨) ગતિના હેતુરૂપ. ક્રિયાતિના હેતુરૂપ સંસ્કારો-
ધી પ્રધાનની ક્રિયાતિ ચાલતે અર્થાત્ સત્ત્વાદિ ગુણોની સામ્યાવસ્થા
ધાવતે અને ગતિના હેતુરૂપ મરકાગેથી પ્રધાન ચિકારને પામેછે અર્થા-
ત્ મદત્તત્ત્વચિકારે કાર્યરૂપે પરિણામ પામેછે. આ બે પ્રકારના સં-
સ્કારો પ્રધાનમાં જ છે એમ નથી પણ અંત્યા વધતી ગિચાવનાં મર્વ દ્રવ્યો-
માં હોયછે, જેમકે મૃત્તિકામાં. મૃત્તિકામાં નિયતમંકારો હોય છે, તેથી
મૃત્તિકાની મૃત્તિકારૂપે ક્રિયાતિ ચાલતે અને ગતિ મંકારો હોયછે તેથી
પટ્ટાદિઆકારરૂપે પરિણામ ચાલતે, પટ્ટ અંત્યાવધતી છે તેથી એમાં મા-
ત્ર ક્રિયાતિ મંકારો જ હોયછે. જે ઘટથી પણ કાષ્ઠ અન્ય પરિણા-
મરૂપ કાર્ય થતું હોય તો એનામાં પણ ગતિમંકાર ગત્યાય પણ ત્યારે
એ અંત્યાવધતી નહિ કહેવાય. કેમકે અંત્યાવધતી એટલે જેમો કાષ્ઠ
અન્યરૂપે પરિણામ થતો નથી એવું રિકારરૂપ દ્રવ્ય. આ રીતના બે
પ્રકારના મંકારો પ્રધાનમાં પણ છે કેમકે જે માત્ર ક્રિયાતિસરકારો
નું જ તો જેમ પટ્ટાદિની પટ્ટાદિરૂપે જ ક્રિયાતિ ધાવતે અને અન્યકારરૂપે
પરિણામ થતો નથી તેમ પ્રધાનમાં પણ મદદદર્શિમે રૂપે પરિણામ
ધાવ નહિ, અર્થાત્ મમં હવેપિ ધાવ નહિ. તેમ જ જે માત્ર ક્રિયા
મરકાગ હોય તો પ્રધાન મદદ ગતિચાલતી મથાની, જેથી જેમ પ્રધાન
ની અવધનરૂપ ક્રિયાતિ હ તેમ મદદદર્શિ પામ્યેની પણ મર્વ ક્રિયાતિ

સ્ફુટ સર્ગ :|| પુરુષના દર્શનાર્થે તથા પ્રધાનના કૈવલ્યાર્થે, જેમ પાગ જાને તથા આધિજાને પરસ્પરના ઉપકાર્ય હોવાથી સબંધ થાય છે, અર્થાત્ એ મંબધથી વ્યવહાર થાય છે, તેમ પ્રકૃતિપુરુષનો સયોગ થાય છે તથા એ મયોગથી સંસાર બને છે. તેથી પ્રકૃતિનિઃ દર્શન શક્તિ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દર્શનથી ભિન્ન છે તથા સયોગનો હેતુ છે

(૭) ચત્રપિ દૃષ્ટા સર્વ અર્થને જાણના સમર્થ છે તથાપિ પ્રધાનની પ્રવૃત્તિપૂર્વે તે જાણનો નર્થી તેથી દ્રશ્યનિષ્ઠ અર્થાત્ પુરુષનિષ્ઠ સોકમા મનાતું અદર્શન, તેમ જ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિપૂર્વે આ દૃશ્ય દર્શન થતું નથી તેથી દર્શનિષ્ઠ અદર્શન એ આ સ્થળે અદર્શનનો અર્થ છે આ બંને પ્રકારનું અર્શન તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ દર્શનથી ભિન્ન છે તેમ જ મયોગનો હેતુ છે કેમકે એ અદર્શનને લીધે નિવેકખ્યાનિ થતી નથી અને તેથી મયોગ દૂર થતો નથી

(૮) વામનારૂપ જ્ઞાન આ જ્ઞાન તત્ત્વજ્ઞાનથી ભિન્ન છે તેમ જ મયોગનો હેતુ છે એ તો સ્પષ્ટ છે

આ પ્રમાણે આ અદર્શન જે સયોગનો હેતુ છે તેના સબંધમા આદ્ય કોટિઓ ગાત્રમા દેખાય છે એ આડે નિકષેપો કોષ કોષ પ્રકારે તો સયોગના હેતુ છે જ તથાપિ દ્વિતીય નિકષેપશિવાયના અત્યંત સાત નિકષેપો તો દૃશ્ય અને દૃશ્યના સયોગમાત્રના હેતુ છે પણ જે અમુક બુદ્ધિમત્ત્વ અમુક દૃષ્ટાસ્થે મનુકત થાય છે અર્થાત્ જે અમુક બુદ્ધિગતનો અમુક પુરુષસ્થાથે સબંધ થાય છે તે સયોગના હેતુરૂપ નથી એ તો પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ કે બુદ્ધિસ્ત્વનો સયોગમાત્ર અનગત કુબલુ કારણુ નથી અર્થાત્ દેવનો હેતુ નથી, પણ અમન પ્રકારનો સયોગ જ દેવહેતુ છે, અને એ સયોગના કાવ્યરૂપ જે અદર્શન હોય તેનું જ અદર્શન સમ્બધી મહણુ કરવું યોગ્ય છે આ હેતુથી તથા ઉપરના કારણથી તેમ જ અદર્શન શબ્દમા જે મઙ્ગ પદ છે તેના સર્વ અર્થોમા તદ્વચિતંખિત્ત્વમ્ તેનું વિરોધિપણુ એ અર્થ જ મુખ્ય છે અને અન્ય અર્થ લક્ષ્યાર્થ છે જ્યાં મુખ્યાર્થ યોગ્ય હોય ત્યાં લક્ષ્યાર્થ લેવાતો નથી તેથી આ રીતે પણ કિમ્ છે શ્રીદિ ભક્ષ્યાર્થમૂલક દેવજ્ઞાથો આત્મજ્ઞાથો આત્મ શ્રીદિઓ અર્થ જ હરેછે અને જ્ઞાન દ્વિતીય કોટિ જ યોગ્ય હરેછે આ રીતે એ સયોગના હેતુરૂપે બીજી શ્રીદિ યોગ્ય હરેછે તેથી, એ સયોગનો સમ જ નાશ કરતા એનું કારણુ જાણતું અસરયક્ છે તેથી દને એ સયોગના કારણરૂપ અવિદ્યા છે એ શ્રીસૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

તસ્ય હેતુરવિદ્યા ॥૨૪॥

મુશ્કાલ — એ સયોગનું કારણ (પૂર્વે પ્રતિપાદન કરેલી) અવિદ્યા છે. યદપિ અવિદ્યાના સ્વરૂપમા આર પ્રકારની અવિદ્યા રહી છે તથાપિ આ સ્થલે તો માત્ર અનાત્મમા આત્મશુદ્ધિરૂપ આવધાનનું જ અદ્યક્ષ કરવું યોગ્ય છે કેમકે જ્ઞાન એ અવિદ્યા જ બુદ્ધિમત્ત્વ તથા મુરુષ્ય બિન્ન બિન્ન છે એ પ્રકારનું દૂઢ અપરેક્ષા તત્ત્વજ્ઞાન જે વિવેક-પ્રધાતિ કહેવાય છે તેનાથી સાક્ષાત્ રીતે નાશ પામનાર છે, એટલું જ નહિ પણ એ અવિદ્યા યજ્ઞથી જ અન્ય ત્રણ પ્રકારની અવિદ્યા ઉદ્ભવને પામી શકે છે તેથી અદિ અવિદ્યામા અનાત્મવસ્તુત્રિયે થતી આત્મશુદ્ધિનું અદ્યક્ષ થાય છે એ અવિદ્યા બુદ્ધિપ્રગ્વના મયોગનું કારણ છે એ તો પૂર્વે પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ. યદપિ એ અવિદ્યા બુદ્ધિમત્ત્વમા જ રહે છે તેથી સર્ગક્રમે બુદ્ધિસર પ્રધાનભાવી આવિર્ભાવો પામે છે અર્થાત્ બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પ્રગ્વનો મયોગ થાય છે ત્યાર પછી જ ઉદ્ભવને પામે છે અને તેથી એ સયોગપૂર્વે ઉદ્ભવ ન હોતી નથી તથાપિ સર્ગપૂર્વે એ અવિદ્યા વાસનારૂપે રહેલી હોય છે. ત્યારે પ્રત્યક્ષ સમયે બુદ્ધિસર પ્રધાનમા લયભાવને પામે છે ત્યારે આ અવિદ્યાની વાસનાસાદત જ લયલા ને પામે છે તેથી ત્યારે મર્ગનો નમય આવે છે ત્યારે એ અવિદ્યાની વાસના જન્મ પ્રતિભાથી ચિત્તને ઉદ્ભવ પમાડે છે અને ત્યાર પછી જ એ ચિત્ત પ્રગ્વમાયે મયુક્ત થાય છે તેથી પૂર્વકરૂપની વા મર્ગની અવિદ્યાવાસના ઉત્તમમર્ગના થતા મયોગના હેતુરૂપ છે એ સ્પષ્ટ છે એ અવિદ્યા પ્રકૃતિ જ સર્ગની માફક અનદિ દોષથી પ્રત્યેક સર્ગમયે પૂર્વસર્ગની વાસનાદ્વારા સયોગનો હેતુ થઈ શકે છે તેથી યદ્યપિ મુશ્કાલ એ થયો કે હેતુના કારણરૂપ મયોગનો હેતુ અવિદ્યાવાસના છે એટલે જ નાત્મમા આત્મપ્રાણિરૂપ વિપરીત જ્ઞાનની વાસના છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી હેતુ જે અનાગત દુષ્ઠ તેનું, તથા તેનું નિવાન (મુક્તિ કારણ) જે અવિદ્યાવાસના છે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું એટલે હેતુ તથા હેતુરૂપ એ બન્નેનું પ્રતિપાદન થઈ ગયું. હવે રાત તથા દાનોપાચરૂપ એ બન્નેનું પ્રતિપાદન બાકી છે તેમાથી ક્રમશઃ દોષથી હેતુના નાશથી થતા દાનનું અર્થાત્ આરોગ્યરૂપ ફેવલાનું હવે મક્ષેપન પ્રતિપાદન કરે છે.

તદમાવાતસયોગમાવો જ્ઞાન તદ્દ દ્વિત્વે કેવલ્યમ્ ॥૨૫॥

મુશ્કાલ — એ અવિદ્યાનો અનાદ (નશ) થાયથી બુદ્ધિપ્રગ્વના

સયોગની નિરૂત્તિદ્વારા દ્રશ્ય તથા મમત્વ દૃશ્યના સયોગની જે નિરૂત્તિ થાય છે તે જ હું ખનું હાન (આત્મતિક નાશ) છે અને એ જ દૃશ્યગતિ પુરુષનું કૈવલ્ય કહેવાય છે.

તદભાવાન્ = પૂર્વસૂત્રમાં જોલી અવિદ્યાના અભાવથી

સયોગમાય - બુદ્ધિપુરુષનો અને તેહાન મમત્વ દૃશ્ય તથા દ્રશ્યનો જે મયોગ તેનો નાશ થાય છે.

દાનમ્ = દેશરૂપ હું ખનો પુનરુત્પન્નરૂપિત નાશ.

દશો = દૃશ્યગતિ પુરુષનું.

કૈવલ્યમ્ = કેવલીભાવ વા મોક્ષ

આ મૂત્રથી એ કહ્યું કે અવિદ્યાની નિરૂત્તિ થવાથી બુદ્ધિ અને સયોગની આત્મતિક નિરૂત્તિ થાય છે. કેમકે કારણને નાશ થવાથી કાર્યનો નાશ થાય છે એ આપણે જોઈએ છીએ.

આ રીતે બુદ્ધિ અને પુરુષના સયોગની આત્મતિક નિરૂત્તિ થઈ એટલે દૃશ્ય અને દ્રશ્યના સયોગની આત્મતિક નિરૂત્તિ થાય છે એનું નામ જ હું ખનું હાન છે વા હું ખનો આત્મતિક ઉપરામ છે કેમકે એ સયોગનો અભાવ થવાથી દૃશ્ય જે કેવલ હું ખરૂં છે તેનું દર્શન કંઈપિ થવાનું નહિ અર્થાત્ હું ખની પ્રતીતિનો આત્મતાભાવ થવાનો આ પ્રકારે સયોગનું હાન થયું એટલે બુદ્ધિમાં પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડવાથી પુરુષ જે વાસ્તવે તો કેવલ હતો છતાં બુદ્ધિમિશ્રિત ભામતો હતો તે મળી જઈ તથા દ્રષ્ટુ. સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ ૧૧૬૧ એ મૂત્રમાં કહ્યામંત્રાણે પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપે જ અર્થાત્ કેવલરૂપે જ સ્થિત થવાનો, એતિથિતિ જ શાસ્ત્રમાં પુરુષનું કૈવલ્ય કહેવાય છે આ કૈવલ્યનો ચતુર્થ પાદમાં વિસ્તાર કરવાનો છે તેથી આદ્ય સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કર્યું છે તે યોગ્ય છે.

આપ્રમાણે આ ચતુર્થાદ શાસ્ત્રના પ્રથમ ત્રણ વ્યૂત્ક કલા હવે એ કૈવલ્યના ઉપાચરૂપ ચતુર્થ વ્યૂત્કનું પ્રતિપાદન કરવાનું બાકી છે તે કરવા ઉત્તરમથનો આરભ છે એ પ્રતિપાદન આવતા મૂત્રથી માંડીને ચતુર્થ પાદના કેટલાક સૂત્રોમુખી ચાલે છે ત્યાં કૈવલ્ય એ સયોગના હાનથી થાય છે તથા મયોગનું હાન અવિદ્યાનો અભાવ થવાથી થાય છે એકલું નો આ મૂત્રમાં જ પ્રતિપાદન થયું છે હવે એ અવિદ્યાનો નાશ કેવી રીતે થાય તે ઉપાલ્પ બતાવવાનો છે તેમાં પાંચ અરિનાનું જે વિરોધી રોય તેનાથી જ એનો નાશ થવો ધો છે અને મિધ્યાગ્નનનું વિરોધી તત્ત્વગ્ન છે એ આપણે અનુભવથી જાણીએ.

છીએ તેથી સૂત્રકાર એ અભિધાના નાશના ઉપાયરૂપે પ્રથમ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ વિવેકખ્યાતિનું પ્રતિપાદન કરે છે

વિવેકવ્યાપ્તિરવિપ્લવા હાનોપાયઃ ॥૨૬॥

સૂત્રાર્થ—મિથ્યાજ્ઞાનથી મહત્ત્વ જે વિવેકખ્યાતિ અર્થાત્ બુદ્ધિ તથા પુરુષ બિન્ન બિન્ન છે એ સાક્ષાત્કાર તે હાનનો ઉપાય છે. વિવેકવ્યાપ્તિ બુદ્ધિ તથા પુરુષ એ બંને સિદ્ધ છે એ જ્ઞાન અવિપ્લવા—વિપ્લવ—એટલે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ અવિધા એનાથી મહિત તે અવિપ્લવ શ્રુતિ તથા અનુમાનથી બુદ્ધિપુરુષ બંને જૂદાં છે એ જ્ઞાન થાય છે તથાપિ એ જ્ઞાન પરોક્ષ દોષથી અપરોક્ષ આનિતની નિવૃત્તિ કરી શકતું નથી હાલ અસંખ્ય લોકો શ્રુતિ અને અનુમાનથી બુદ્ધિપુરુષના ભેદને જાણે છે તથાપિ એ સર્વમાં અવિધા દૃઢ મૂળ ધાલીને એટલી છે અર્થાત્ વેશ પણ એ જ્ઞાનથી ખસેલી દેખાતી નથી. તેથી એ પ્રકારનું ભેદજ્ઞાન કુખહાન (એટલે કુખનો આત્મતિક ઉપગમ) કરવા સમર્થ નથી એ જ્ઞાનને વ્યાજ્ઞ કરવા સૂત્રકારે વિવેકજ્ઞાનનું આ વિશેષણ મુક્યું છે. એ વિશેષણનો ફલિતાર્થ એ છે કે એ વિવેકજ્ઞાન પરોક્ષ નહિ જોઈએ પણ સાક્ષાત્કારરૂપ દૃઢ અપરોક્ષ જોઈએ.

હાનોપાય—એટલે કુખનો આત્મતિક ઉપગમ કરવાનો ઉપાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે પુરુષ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે મિથ્યા જ્ઞાનરૂપ અવિધા જે અનાગતાવયવામાં ચિત્તમાં વિદ્યમાન હોય છે તે દબ્બળીજવાવને પામી જાય છે અને ત્યારે સંપૂર્ણ ક્યેશરૂપ ધૂગ જાતી રહેવાથી અતિ નિર્મળ થયેલા—અર્થાત્ પ્રથમ પાદમાં કહેલા પરવર્ગીકારને પામેલા—બુદ્ધિસત્ત્વમાં જે વિવેકખ્યાતિનો પ્રવાહ આવે છે તે જ વિવેકખ્યાતિ અવિપ્લવા કહેવાય છે અને તે જ અપરોક્ષ આનિતરૂપ અવિધાની વિરોધી દોષથી અવિધાના નાશદાર હાનનો ઉપાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી હાનના ઉપાયનું પ્રતિપાદન થયું. ત્યારે એ વિવેકખ્યાતિ ક્યારે સિદ્ધ થઈ સમજાવી એ કહેવું જરૂરનું છે કેમકે કાર્ય વપરથી જ કરાવેલા દૃઢ નિશ્ચય થાય છે. આ રીતે પ્રાપ્ત થવાથી સૂત્રકાર એ વિવેકખ્યાતિની નિષ્પત્તિ સમજાવનાર એના કાર્યનું પ્રતિપાદન કરે છે.

તસ્ય સત્ત્વા પ્રાન્તમૂમિ ¹ પ્રજ્ઞા ॥ ૨૭ ॥

¹ કોઈક આદ્યતિમા પ્રાન્તમૂમી એ પાઠ છે તથાપિ બહુ સંભવ પાઠ સૂત્રમાનોજ છે.

સૂત્રાર્થ — એ વિવેકખ્યાતિરૂપ હાનોપાયની અથવા એ વિવેક
ખ્યાતિનાના યોગીની પ્રાન્તભૂમિરૂપ પ્રજા સાત પ્રકારની થાય છે
તત્સ્ય તેની આદિ તત્ત્વ પદ્ધતી દીક્ષકારે એ પદ્યર્થનો પગમર્શ કરે
છે તે આ રીતેઃ (૧) વાયવ્યપતિમિશ્ર ને પુરુષને એ વિવેકખ્યાતિ-
રૂપ હાનોપાય સિદ્ધ થયો છે તે પુરુષનો પગમર્શ કરે છે અને (૨)
વાર્તિકકાર પૂરં સ્વભાવ પુરુષ પ્રકૃત નથી પણ હાનોપાય પ્રકૃત છે તે
થી હાનોપાયનો પગમર્શ કરે છે.

પ્રાન્તભૂમિ — એટલે પ્રવૃત્ત અન્ત અવસાન વાસા તા પ્રાન્તા થ
રમા ઇતિ ચાવન્, પ્રાન્તા ભૂમય ચસ્યા તા પ્રાન્તભૂમિ ॥ જેનો અ
ર્થ પ્રકૃત છે તે પ્રાન્ત છે અર્થાત્ ચરમ છે આથી નિરતિશય ઉત્કર્ષ-
વાળી અથવા નેથી કશું આગમ નથી એવી અવસ્થા તે પ્રાન્ત છે
એવી પ્રાન્ત અસ્થા જેની છે તે પ્રજા પ્રાન્તભૂમિ કહેવાય છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે મિથ્યાચારનરૂપ અરિયા તથા તેના
કાર્યરૂપ પાપાદિ મન એ સર્વે જેના ચિત્તમાથી જતા રજા છે, જેન
ચિત્તમા વિવેકસાક્ષાત્કારનો ઉદય થયો છે તથા જેના ચિત્તમા વિવે
કખ્યાતિથી અન્ય દુનિઓ શાન્ત થઈ ગઈ છે તે પુરુષની જગ્યાએ
વ્યુત્થાનક્રમ થાય છે ત્યારે તે જન્મમુક્ત થાની પુરુષને આ સાત પ્રકારની
નિરતિશય શ્રેષ્ઠતાનાથી મજા ટોચ છે અર્થાત્ એ પ્રજા તે થાનીવુ
લિંગ વા ચિદ્ગ થાય છે એ પ્રજા તો એક જ ટોચ છે હતા તેના
પ્રકાર સાત છે તે આ પ્રમાણે —

(૧) પ્રધાન પર્વન્તના સારાં પગથોં ને દુષ્કર હોવાથી વિ-
વેકાને હેય છે તે સર્વના પથાર્થે રચપને મે રૂડે પ્રકારે જાણ્યું
છે, હવે મારે કશું જાણ્યું નેવું નથી અર્થાત્ કશું જોય બાકી
રહ્યું નથી

આ પ્રથમ પ્રકારમા હેયકાળિમા જાણ્યા વિનાવું કશું અસિદ્ધ
રહેવું નહિ હોવાથી એ પ્રજા હેયવિષયક જ્ઞાનનો પરમોત્કર્ષ છે અને
તેથી પ્રાન્ત છે આજ પ્રજાને નીચેના છ પ્રકારમા સંગ્રહ લેવું

(૨) હાનરૂપ ને કેવલ્ય તેના ઉપાયરૂપ વિવેકખ્યાતિ મે રૂડે
પ્રકારે સિદ્ધ કરી છે, હવે મારે સિદ્ધ કરવા યોગ્ય કશું રહ્યું નથી

(૩) અરિયા, મમ, કર્મ વિગેરે ને હેયના દેવબૂત છે
તે સર્વનો મે વિવેકસાક્ષાત્કારથી ક્ષય કર્યો છે, હવે મારે ક્ષય કરવા
યોગ્ય કશું અસિદ્ધ નથી.

છે. તેમાં સૂત્રકરે યોગાંગ શબ્દ વાપર્યો છે. તેથી એ સૂચ્યું કે જે યોગનાં સાધનો છે તેજ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પણ સાધનો છે (એ સાધનો અસપ્રમાતયોગનાં બહિરંગ સાધનો છે એ વિગેરે વિશેષતા આગળ તૃતીય પાદમાં કહેવાશે. હાલતો માત્ર આ પદથી એ જ સૂચ્યું છે કે એ તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધનો છે એટલે જનેમાટે સાધન એક છે).

અશુદ્ધિસયે-અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી. અશુદ્ધિ એટલે અવિદ્યા તથા પાપ, કેમકે એ બંનેનો ક્ષય થાય છે ત્યારે જ તત્ત્વજ્ઞાન થાયછે. યોગચારિત્રમાં આપેલા જ્ઞાનમુપચયે શુભઃ ક્ષયાપાપસ્ય કર્મણઃ । યથાકર્શણે પ્રણયે પરચન્ત્યાત્માનમાત્મનિ ॥ એ રમ્ભતિ વચનથી પણ એ જ અર્થ કહ્યો છે કે પાપ કર્મના અર્થાત્ નિર્ગિદ્ધચરણથી બંધાયેલા પાપરૂપ અપૂર્યેના ક્ષયથી જ માણસને તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે. જેમ અવિદ્યા જ્ઞાનની પ્રતિબધક છે તેમ પાપ પણ છે. તેથી અશુદ્ધિથી એ બંનેનું મદબુ કરવું થોડું છે. 'એ મકારની અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી' એ અશુદ્ધિસયે એ પદનો અર્થ છે. ત્યાં ક્ષયનો અર્થ નાશ નથી પણ તનુતા છે. કેમકે યોગાંગના અનુજાનથી ક્લેશનો ઉચ્છેદ થતો નથી. ક્લેશનો દબાવીજીભાવરૂપ નાશ વિવેકખ્યાતિના ઉદયથી થાય છે અને મ પૂર્ણ આદો ઉચ્છેદનો ચિત્તરૂપ આશ્રયના નાશથી જ થાયછે. શ્રીપતન્જલિ ભગવાને પણ આ પાદના આરંભમાં જ ક્લેશતનુકરણાર્થેષ એ પદથી ક્લેશની તનુતામાત્ર યોગાંગથી થાય છે એ જ કહ્યું છે. તેથી અશુદ્ધિસયે નો એ અર્થ થયો કે પચ્ચપર્યા અવિદ્યા તથા તેના કાર્યરૂપ પાપની તનુતા થયે.

જ્ઞાનદૃષ્ટિરાવિવિવેકખ્યાતિપૂર્વંત જ્ઞાનદીપ્તિ થાય છે. જે સામાન્ય જ્ઞાન અનજનનથી થાય છે, ને જ્ઞાનની વ્યાપ્તિ કરતા દીપ્તિ પદ છે જ્ઞાનદીપ્તિ એટલે સદૃશ વસ્તુના અદૃશ અને અશ્રુત વિશેષોનું પણ મદબુ થવું તે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે યોગાંગના અનુજાનથી અવિદ્યા અને પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે અને તે ક્ષય થવાથી વિવેકખ્યાતિ પ્રવૃન્ત મનને ઉદય થાય છે. જેમ જેમ યોગાંગનું અનુજાન કરવામાં આવે છે તેમતેમ અશુદ્ધિની તનુતા થતી જાય છે અને જેમ જેમ તનુતા થતી જાય છે તેમ તેમ અતઃકમ્બુનું સદૃશ પદાર્થના અરોપ વિશેષને મદબુ કરવાનું મામર્યે અભિવ્યક્ત થતું જાય છે. તેથી યોગાંગનું અનુજાન એ અશુદ્ધિના કાચેશનિ તથા વિવેકખ્યાતિ પૂર્વંતતા જ્ઞાનપ્રતિ કારણ છે. એ જનિયનિ કેવ પ્રકાશનું મરબુ યો-

ગાંગતું અનુદાન છે એ વિચારવાનું છે. ત્યાં કારણ નવ પ્રકારનાં છે. એ પ્રકારે પાતાંજલ બાબમાં આ પ્રમાણે શ્લોકથી કહ્યાં છે કે ઉત્પત્તિસ્થિત્યાભિવ્યક્તિવિવારપ્રત્યયામ્નયઃ । વિયોગાન્વત્વધૃતયઃ કારણં નવધા સ્મૃતમ્ । કારણ નવ પ્રકારનું છેઃ (૧) ઉત્પત્તિકારણ, (૨) સ્થિતિકારણ, (૩) અભિવ્યક્તિકારણ, (૪) વિકારકારણ, (૫) પ્રત્યયકારણ, (૬) પ્રાપ્તિ અથવા પ્રાપ્તિકારણ, (૭) વિયોગકારણ, (૮) અન્યત્વકારણ અને (૯) ધૃતિ અથવા ધારણ કારણ. એનું સહિત્ર પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઉત્પત્તિકારણ એટલે ઉપાદાનકારણ. જેમ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાતિનું મન ઉત્પત્તિકારણ છે. આ કારણ અને પ્રાપ્તિકારણમાં એ ભેદ છે કે પ્રાપ્તિકારણ ઉત્પત્તિનો સાક્ષાત્ હેતુ નથી પણ માત્ર પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ દ્વારા હેતુ છે.

(૨) સ્થિતિકારણ એટલે સ્થિતિમા ને હેતુ હોય તે જેમ બુદ્ધિસત્ત્વની સ્થિતિમાં ભોગ અને અપવર્ગરૂપ પુરપાંચની આસન્ના અર્થાત્ અવિન્યદ્ અવસ્થા એ હેતુ છે, તેથી એ બુદ્ધિપ્રતિ સ્થિતિકારણ છે.

(૩) અભિવ્યક્તિનો હેતુ તે અભિવ્યક્તિકારણ છે જેમ પ્રકાશથી રૂપની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેથી એ પ્રકાશ રૂપની અભિવ્યક્તિનો હેતુ હોવાથી અભિવ્યક્તિકારણ છે.

(૪) વિકારકારણ એટલે વિકારનું કારણ જેમ કટકરૂપે સ્થિત થયેલા સુવર્ણને એ રૂપનો ત્યાગ કરવાથી અન્યરૂપે વિકૃત કરનાર ને સુવર્ણકાર, તે સુવર્ણનું વિકારકારણ છે. તેમજ એકાગ્ર થયેલા મનને વિષયાકારરૂપે વિકાર પમાડનાર ને સીઆદિ વિષયો ને મનનાં વિકારકારણ છે.

(૫) પ્રત્યયકારણ એટલે જ્ઞાનનું કારણ અર્થાત્ શાપકહેતુ. જેમ પર્વતમાં રહેલા ધૂમનું દર્શન એ ત્યાં રહેલા અગ્નિના જ્ઞાનનું કારણ છે તેથી ધૂમરાન એ અગ્નિપ્રતિ પ્રત્યયકારણ છે.

(૬) પ્રાપ્તિકારણ એટલે પ્રાપ્તિનું કારણ. પ્રાપ્તિ એટલે ઉત્પત્તિમાં આવતા પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ. એ નિવૃત્તિદ્વારા ઉત્પત્તિ કરનાર ને કારણ તે પ્રાપ્તિકારણ છે. જેમકે ધર્મ એ સુખની પ્રાપ્તિનું કારણ છે.

(૭) વિયોગકારણ એટલે વિયોગનો હેતુ. જેમ પરશુથી વૃક્ષનું છેદન કરાય છે ત્યારે તે વૃક્ષ મૂળથી છુટ પડે છે-વિયુક્ત થાય છે-તેથી પરશુ એ છેદ વસ્તુનું વિયોગકારણ છે.

(૪) નિરોધસમાધયી સાધ્ય યનાર જે મોક્ષ તેતુ સ્વરૂપ મે હઠતામયકરત્વ અપરોક્ષ રીતે જાણ્યું છે એથી પણ હવે મારે કંચુ જાણવા યોગ્ય નથી. (આથી એ અર્થ થયો કે દલદરૂપ હાન નો મે સાક્ષાત્કાર કર્યો છે)

(૫) મારી ઉપે પ્રતીત થતી શુદ્ધિના જોગ અને અપવર્ગ સમાપ્ત થયા છે, અર્થાત્ શુદ્ધિ કૃતાર્થ થઈ છે

સસ્કાર, સુખ, દુઃખ અને મોહમિત્તેરે શુદ્ધિસત્ત્વના યુગ્મો, પંચતપગ્મી પૂઠા પડેલા તથા તેથી નિવધાર થાયથી સ્થિતિ પામવા અસમર્થ થયેના પથરાની માફક, પોતાના કારણરૂપ મરનાદિ દ્રવ્યાત્મક જે પ્રકૃતિ તેમા લય પામતા શુદ્ધિમત્ત્વમાયે અત્યંત લયને પામે છે સંજ્ઞામદિના પુરુષાર્થ સમાપ્ત થયો છે તેથી એના પુનરુદ્ભવમા કોઈ પ્રયોજન ન હોવાથી એનો પાછો ઉદ્ભવ થાય એમ નથી

(૭) નિરોધસમાધિ માત્ર વધુ યઈ છે તેથી હવે હુ યોગ્યરૂપે સ્થિત હુ આ સાત પ્રકારની પ્રજ્ઞા વિવેકપ્રકાશાત્મકાગ્રા હયન્મુક્ત મહાત્માને ઉદય થાયકે એ માત્ર પ્રકારની પ્રજ્ઞાના રૂપે આ પ્રમાણે છે પથન પ્રજ્ઞાથી નિગ્રહાત્માને અન્ત થાય છે કેમકે એ પ્રજ્ઞા વિવેકપ્રકાશાત્મક પછી જ થાય છે અર્થાત્ આત્મતત્ત્વજ્ઞાનીતેજ થાય છે તેથી તેને આત્મજ્ઞાનની પણ જિગ્રાસા હોતી નથી ત્થીજથી ચિકીત્સાનો (એટલે કે વાતી ઇચ્છાનો) અન્ત થાય છે ત્રીજીથી વિદ્યાસાનો (દાન કરાવની ઇચ્છાનો) અને ચોથીથી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાનો (પ્રેમ્પ્રાપ્તિનો) અન્ત થાય છે પાચમી, છઠ્ઠી અને સાતમીથી અનુક્રમે શૌક, બલ અને વિકરપનો નાશ થાય છે આથી એ મિત્ર થયું કે હયન્મુક્ત વિવેકપ્રકાશાત્મકાગ્રા પુરુષની આ સાત ઇચ્છાનો અન્ત આવેદો દોષ છે તથા તેમને રક્તવ મોક બલ તથા વિકરપ હોવા નથી

આ માત્ર પંચામાથી પ્રથમ ચાર હયન્મુક્તિની પ્રજ્ઞા છે એ ચાર પ્રજ્ઞાને કાર્યવિમુક્તિ (એટલે કર્મજન્યમમાપ્તિ) તથા એ આત્મની મિત્રિ પ્રપને કરીને થાય છે તેથી કાર્ય વિમુક્તિ પણ કહે છે તેથી ત્રણ પ્રજ્ઞા વિવેકમુક્તિની છે એ ત્રણ પ્રજ્ઞાનો આશાત્મક નો હયન્મુક્તિ દશાગ્રા જ થાય છે હતા એનો વિદ્યા નિવરત્તર થવા રોગમુક્તિ છે તેથી એ પ્રજ્ઞા વિવેકમુક્તિની કહેવા છે એ ત્રણને વિવેકમુક્તિ પણ કહે છે આ ત્રણમા જે પ્રથમ છે અર્થાત્ જે પાચમી પ્રજ્ઞા છે તે વિવેકમુક્તિની પંચેકાગ્રા અથવા બુદ્ધિ છે છઠ્ઠી વિવેકની વિવેકમુક્તિ અથવા રૂપ, વિવેકમુક્તિની વિવેક બુદ્ધિ છે અને મુક્તિ

વિદેહમુક્તિની ચરમ અવસ્થા છે. એ ચરમ અવસ્થા સિદ્ધ થવાથી બુદ્ધિવિગેરેના સબધથી રહિત ચયેલો પુરુષ નિર્લિપ્યક ચિન્માત્ર જ્યોતિરૂપ, બુદ્ધિવિગેરે ઉપાધિના મલ દૂર થવાથી અમલ, નિત્યમુક્તરૂપે પ્રકાશ થતો. મિદ્ધ હોય છે.

આ માત્ર પ્રકારની પ્રગ્નાનો જોને અનુભવ થાય તે પુરુષે વિવેકખ્યાતિ મિદ્ધ થઈ છે એમ જાણવું. એ પ્રગ્નાનો અનુભવ કરનાર પુરુષ કુશલ કહેવાય છે. તેમ જ જ્યારે પ્રતિપ્રસવથી ચિત્તનો નાશ થાય છે ત્યારે પણ પુરુષ કુશલ કહેવાય છે. ત્યાં શ્રવ-મુક્તદશામાં અર્ધાત્ આ સમધા પ્રગ્નાનો અનુભવ થાય છે તે દશામાં પુરુષ બુદ્ધિ-વૃત્તિનો સાક્ષીમાત્ર થઈ રહે છે પણ તેને વિગે અભિમાનથી નહિત હોય છે તેથી કુશલ કહેવાય છે અને વિદેહકૈવલ્યમાં તે બુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી વૃત્તિનો જ અભાવ હોય છે તેથી પુરુષ કુશલ કહેવાય છે.

આ પ્રગ્નાજો આ એ સૂત્રોથી વિવેકખ્યાતિ દાનનો પાય છે એ તથા એ વિવેકખ્યાતિની નિહિતુ વશાય એ જોનું પ્રતિપાદન કર્યું પણ એ વિવેકખ્યાતિ કયા માધનથી થાય છે એ પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે કેમકે અરિષ્ઠસા વિવેકખ્યાતિનો ઇચ્છામાત્રથી ઉદય થતો નથી પણ યોગ્ય માધનથી જ થાય છે ત્યાં મધપિ આ પાદના આગમના ક્રિયાયોગ ઉપાયરૂપે કલ્પો છે તથાપિ એ મધ્યમાધિકારીભાટે જ બસ છે, મહાધિકારીભાટે નથી તેવી જોમ હેતુ સમનાયત્વ એ આદિ સૂત્રોથી પૂર્વે મધ્યમાધિકારીભાટે પ્રતિપાદન કરેલી વાતને જ મહાધિકારીભાટે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરી છે તે જ પ્રમાણે વિવેકખ્યાતિના સાધનોનું પણ મહાધિકારીભાટે વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે તે કળા બાકીનું આ આખું પાદ, તૃતીય પાદ તથા ચતુર્થ પાદનો કેટલાક ભાગ છે, અર્થાત્ ચતુર્થ પાદના કેટલાક સૂત્રોમુધી એ સાધનોનો જ વિસ્તાર કર્યો છે. તેમાં પ્રથમ તો એ વિવેકખ્યાતિના સાધનો આઠ યોગાંગ છે એ સામાન્યરૂપે પ્રતિપાદન કરેલો

યોગાંગાનુષ્ઠાનાદશુદ્ધિસ્યે જ્ઞાનદીપ્તિરાધિતેઽકરયાત્. ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ — યોગના અંગોનું અનુસંધાનથી અવિદ્યા, રાપરિગેરે અશુદ્ધિરૂપ કવેશો ઝિગિવ થવાથી વિવેકખ્યાતિપયેન્ત જ્ઞાનદીપ્તિ થાય છે

યોગાંગાનુ—આગળ કહેવામાં આવશે તે આઠ યોગાંગનું અનુષ્ઠાન કરવાથી યોગ શબ્દે કરીને મુખ્ય અમ પ્રગ્નાત યે જનું ગ્રહણ થાય છે એ યોગના અગરૂપ આગળ કહેવામાં આવતાં આઠ માધનો છે. આ સૂત્રથી વિવેકખ્યાતિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનોનું પ્રતિપાદન કરવાનું

છે તેમા સૂત્રમંત્રે યાગાગ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી એ સૂત્રવ્યુ કે જે યોગના સાધનો છે તેજ તત્ત્વગાનના પણ સાધનો છે (એ સાધનો અમ પ્રજાનયોગના બદિરગ સાધનો છે એ વિગેરે વિરોપતા આગળ તૃતીય પાદમા મ્હેનાશે દાલનો માત્ર આ પદ્ધતી એ જ સૂત્ર યુ છે કે એ તત્ત્વગાનના સાધનો છે એટલે બનેમાટે સાધન એક છે)

અશુદ્ધિશયે-અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી અશુદ્ધિ એટલે અરિષ્ટ તથા પાપ કેમકે એ બનેનો ક્ષય થાય છે ત્યારે જ તત્ત્વગાન થાય છે યોગસર્વિંશ્મા આપેના જ્ઞાનમુખ્યત્વે પુણ્ય ક્ષયાપાપસ્ય કર્મગ । યથાકલ્પ સલ પ્રદયે પરિવર્ત્યામાનમામનિ ॥ એ સ્મૃતિ ન્યયની પણ એ જ અર્થ કહેવા છે કે પાપ કર્મના અર્થાત્ નિવિદ્યાઅશુદ્ધિ બધાએના પાપરૂપ અપૂરના ક્ષયથી જ માણુમને તત્ત્વગાન થાય છે જેમ અરિષ્ટા ગાનની પ્રતિપદક છે તેમ પાપ પણ છે તેવી અશુદ્ધિથી એ બનેનું મહત્ત્વ મરુતુ થાય છે એ પ્રમત્તની અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી એ અશુદ્ધિશય એ પદનો અર્થ છે ત્યા ક્ષયનો અર્થ નાશ નથી પણ તત્ત્વતા છે કેમકે યોગાગના અનુજ્ઞાનથી કલેશનો ઉચ્છેદ થતો નથી કલેશનો દગ્ધમીજભાવકપ નાગ વિવેકખ્યાતિના ઉદયથી થાય છે અને સપૂણ અશે ઉચ્છેદતો ચિત્તરૂપ આગ્રયના નાશથી જ થાય છે તીપ તજલિ ભગવાને પણ આ પાદના આરભમાં જ જ્ઞેશતનુકરણાર્થ એ પદથી કલેશની તનુતામાત્ર યોગાગથી થાય છે એ જ કહ્યું છે તેથી અશુદ્ધિશય નો જે અર્થ થયો કે પગપર્વા અરિષ્ટ તથા તેના મર્ચક પ પાપની તનુતા થયે

જ્ઞાનદોષસરાનિ-વિવેકખ્યાતિપર્યન્ત જ્ઞાનદોષિ થાય છે જે સામાય જ્ઞાન અનગમનાથી થાય છે તે જ્ઞાનની વ્યવહાર કરવા દોષિ પદ છે જ્ઞાનદોષિ એટલે સદમ વસ્તુના અદૃઢ અને અશુભ વિશે માત્ર પશુ મહત્ત્વ થતુ તે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે યોગાગના અનુજ્ઞાનથી અરિષ્ટા અને પાપરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે અને તે ક્ષય થવાથી વિવેકખ્યાતિ પર્યન્ત જ્ઞાનો ઉદય થાય છે જેમ જેમ યોગાગનું અનુજ્ઞાન મરવા મા આવે છે તેમતેમ અશુદ્ધિની તનુતા થતી જાય છે અને જેમ જેમ તનુતા થતી જાય છે તેમ તેમ અત કરણનું સદમ પદાર્થના અગ્રેય વિશેષને મહત્ત્વ કરવાનું સામર્થ્ય અભિયક્ત થતું જાય છે તેથી યોગાગનું અનુજ્ઞાન એ અશુદ્ધિના ક્ષયપ્રતિ તથા વિવેકખ્યાતિ પર્યન્તના જ્ઞાનપ્રતિ કારણ છે એ બનેપ્રતિ કેવા પ્રકારનું કારણ થો

ગાંગુ' અનુક્રાન છે એ વિચારવાનું છે. ત્યાં કારણ નવ પ્રકારનાં છે. એ પ્રકારો પાતંજલ ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે શ્લોકથી કથાં છે કે સ્વપ્તિસ્થિત્યાભિવ્યક્તિવિવાદપ્રત્યયામયઃ । વિયોગાન્વલ્લપ્તયઃ કારણ નવધા સ્મૃતમ્ । કારણ નવ પ્રકારનું છેઃ (૧) ઉત્પત્તિકારણ, (૨) સ્થિતિકારણ, (૩) અભિવ્યક્તિકારણ, (૪) વિકારકારણ, (૫) પ્રત્યયકારણ, (૬) આસિ અથવા પ્રાપ્તિકારણ, (૭) વિયોગકારણ, (૮) અન્યત્વકારણ અને (૯) ધૃતિ અથવા ધારણ કારણ. એનું સદિશ પ્રતિપાદન આ પ્રમાણે છે.

(૧) ઉત્પત્તિકારણ એટલે ઉપાદાનકારણ. જેમ જ્ઞાનરૂપ જ્ઞાતિનું મન ઉત્પત્તિકારણ છે. આ કારણ અને પ્રાપ્તિકારણમાં એ ભેદ છે કે પ્રાપ્તિકારણ ઉત્પત્તિનો સાક્ષાત્ હેતુ નથી પણ માત્ર પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ દ્વારા હેતુ છે.

(૨) સ્થિતિકારણ એટલે સ્થિતિમાં જે હેતુ હોય તે જેમ 'બુદ્ધિસત્ત્વની સ્થિતિમાં ભોગ અને અપવર્ગરૂપ પુરપાઈની અસમાધિ અર્થાત્ ભવિષ્યદ્ અવસ્થા એ હેતુ છે, તેથી એ બુદ્ધિપ્રતિ સ્થિતિકારણ છે.

(૩) અભિવ્યક્તિનો હેતુ તે અભિવ્યક્તિકારણ છે જેમ પ્રકાશથી રૂપની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેથી એ પ્રકાશ રૂપની અભિવ્યક્તિનો હેતુ હોવાથી અભિવ્યક્તિકારણ છે.

(૪) વિકારકારણ એટલે વિકારનું કારણ જેમ કટકરૂપે સ્થિત થયેલા સુવર્ણને એ રૂપનો ત્યાગ કરવાથી અન્યરૂપે વિકૃત કરનાર જે સુવર્ણકાર, તે સુવર્ણનું વિકારકારણ છે. તેમજ એકાગ્ર થયેલા મનને વિવિધાકારરૂપે વિકાર પમાડનાર જે શીઆદિ વિષયો તે મનનાં વિકારકારણ છે.

(૫) પ્રત્યયકારણ એટલે જ્ઞાનનું કારણ અર્થાત્ શાપકહેતુ. જેમ પર્વતમાં રહેલા ધૂમનું દર્શન એ ત્યાં રહેલા અગ્નિના જ્ઞાનનું કારણ છે તેથી ધૂમજ્ઞાન એ અગ્નિપ્રતિ પ્રત્યયકારણ છે.

(૬) પ્રાપ્તિકારણ એટલે પ્રાપ્તિનું કારણ. પ્રાપ્તિ એટલે ઉત્પત્તિમાં આવડા પ્રતિબંધકની નિવૃત્તિ. એ નિવૃત્તિદ્વારા ઉત્પત્તિ કરનાર જે કારણ તે પ્રાપ્તિકારણ છે. જેમકે ધર્મ એ સુખની પ્રાપ્તિનું કારણ છે.

(૭) વિયોગકારણ એટલે વિયોગનો હેતુ. જેમ પરશુથી વૃક્ષનું છેદન કરાય છે ત્યારે તે વૃક્ષ મૂળથી છુટુ પડે છે-વિયુગન થાય છે-તેથી પરશુ એ છેા વસ્તુનું વિયોગકારણ છે.

(૮) અન્યતઃકારણ્ય એટલે એકરૂપતાના પદાર્થને તે કપને ત્યાગ કરવી અન્યરૂપને પ્રમાણના કારણ જેમ સુરસુંમર કટકતુ કુડા કરે છે ત્યારે કટકાકૃતિનો સુરસુંને ત્યાગ કરવી કુડાકૃતિનું અદ્યક્ષ કરી છે, તેથી સુરસુંમર એ કટકરૂપિ અન્યતઃકારણ્ય છે એ જ સુરસું ૧૨ સુરસુંપ્રતિ વિમરનરણ્ય છે કેમકે બ્યારે કટકતુ કુડા થાય છે ત્યારે સુરસું તો બનેમા એકસરખી રીતે રહેતુ હોય છે, સુરસું ૧૩ અન્યતઃકારણ્ય પામતુ નથી, પણ માત્ર વિકારને પમે છે

(૧૧) ધૃતિકારણ્ય એટલે આધારસ્થિતિ જેમ હૃદયોપ્રતિ શરીર ધૃતિકારણ્ય છે કેમકે હૃદયો શરીરને આધારે રહે છે તેમ જ એ હૃદયો શરીરના યોગક્ષેમની મિદ્ધ કરી આપના હોવાથી શરીર પ્રતિ ધૃતિ કારણ્ય છે એ જ પ્રમાણે આકાશનુ આધારકારણ્ય વાયુ છે, વાયુનુ આધાર કારણ્ય અથવા ધૃતિકારણ્ય તેજ છે, તેજનુ જલ અને જલનુ પૃથ્વી છે આકાશનુ ઉપત્તિકારણ્ય સમ્પત્તિભાવા છે, વાયુનુ અપેક્ષત-ભાવા છે રિગેરે પૂરે કહ્યું છે આ ધૃતિકારણ્ય અને રિથિતિ કારણ્યમા આ પ્રમાણે ભેદ છે કે જે રિથિતિકારણ્ય છે તેનો અર્થમા પ્રવેશ હોય છે અને જે ધૃતિકારણ્ય છે તેનો અર્થમા પ્રવેશ હોતો નથી પુરુષાર્થ અને આધાર શરીરના રિથિતિકારણ્ય છે કેમકે એ શરીરસાથે અવિભક્ત થઇને શરીરની રિથિતિ કરે છે અને હૃદયપ્રતિ શરીર ધૃતિકારણ્ય છે કેમકે હૃદયમા પ્રવેશ્યા વિના જ શરીર હૃદયનુ કારણ્ય કરે છે.

આ પ્રમાણે નવ જ્ઞાતના કારણો છે આ નવ કારણને જ પરસ્પરમા અતર્ક્યાવ કની અન્ય રથગે આગ પ્રકાશના કારણો વર્ણ્યા છે (જેમ વેદાન્તશાસ્ત્રમા ઉપત્તિકારણ્ય, વિકારકારણ્ય પ્રાપ્તિકારણ્ય, અને સસંગકારણ્ય એમ આગ બેદથી કારણોનુ વર્ણન કર્યું છે)

આ નવ પ્રમાણના કારણો કલા તેમા યોગાગનું અનુદાન એ અશુદ્ધિનુ રિયોગકારણ્ય છે અને રિવેકષ્યાતનુ આપ્તિકારણ્ય એ પ્રાપ્તિકારણ્ય છે યોગાગનુ અનુદાન દરમથી અન્ન કરણમા નેલી અશુદ્ધિ અતીતારથાને પામી બાધ છે અર્થાત્ એ અનુદાન શુદ્ધિમત્તને વર્તમાનારથાપુત્ર અશુદ્ધિથી વિપુત્ર કહે છે તેથી ઉપપ્રતિ પરશ્વની આરક રિયોગમા છે અને રિવેકષ્યાનિપ્રતિ પ્રાપ્તિકારણ્ય છે, માકે શુદ્ધિમત્ત જાને પુરુષપર્વન્તના સર્વ પદાર્થનુ કારણ્ય કરવા ગમ્ય છે, હતા અર્થર્થ અને તમસુરિગે પ્રતિષ્ઠાને વીવ તમ કરી થમ્તુ નથી એ નિનિમધકને યોગાગનુ અનુદાન કુ કહે છે તેથી પુરિગત

અભાવમિદ્ધ સામર્થ્ય અભિવ્યક્ત થાય છે તેથી વિવેકખ્યાતિની ઉત્પત્તિમા આવેલા પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ કરનાર યોગાગતુ અનુદાન દેવાથી વિવેકખ્યાતિપ્રતિ પ્રાપ્તિશક્ય છે

આ પ્રમાણે બે પ્રકારની દર્શણતાવાળુ યોગાગતુ અનુદાન છે. તેથી હવે એ અનુદાનના વિષયબૃત યોગાગતુ પ્રતિપાદન કરવું આવશ્યક છે તે કરવા કહે છે કે—

યમનિયમાસનપ્રાણાયામમત્યાહારધારણા—

ધ્યાનસમાધયોઽષ્ટાવક્કાનિ ॥ ૨૯ ॥

સૂત્રાર્થ —યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ આઠ યોગના અંગ છે

આ સૂત્રથી શાંતના સાધનરૂપ યોગાગ કયા કયા છે તે કથન કર્યું છે આ આઠમા જ મર્મનો અતર્ભાવ થાય છે ત્યાં વિત્તમાધિકારી માટે અભ્યાસ, વૈનઞ્ય, શક્તિ, પ્રાણાયામાદિ જે- ઉપાયો કહ્યા છે તેમાંથી અભ્યાસનો પારગુધ્યાનાદિમા અનર્ભાવ થાય છે વૈનઞ્યનો સતોપમા રિગેરે મધ્યમાધિકારીમાટે જે તપ, ગ્રાધ્યાય અને મન્ત્રરુદ્ધિધાન એ ત્રણ વિશેષમા કહ્યા હતા તેને નિયમમા અન્તર્ભાવ કર્યો છે તેથી આ અઠધા વિત્તગુ સંસ્થા યોગ્ય છે

એ આગતુ અનુદાન અનુક્રમે જ કરવું તેઈએ એવો નિયમ નથી આ વાત એ આઠના પથાર્ય ૨૫૩૫ મગજપાથી એની મેળે જ સ્પષ્ટ થશે આમતે હતાઆસનરૂપ અંગતુ પ્રાણાયામ અને ધારણાદિની પૂર્વ અનુદાન આશ્ચર્યક છે નત્યેક સાધકે કેવે પ્રકારે પ્રવૃત્ત થવું એ બીગદ્ગુરુ-દાર જ જણાય એમ છે, તેથી તેનું પ્રતિપાદન અશક્ય છે

આ પ્રમાણે આ આઠ યોગાગતો નિર્દેશ કરી હવે અનુક્રમે મર્મના ૨૫૩૫ પ્રતિપાદન કહે છે તેમા પ્રથમ અંગ યમ છે તેથી તેનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કહે છે

તત્રાહિંસાસત્યારતેયબ્રહ્મચર્યાપરિગ્રહા યમાઃ । ૩૦ ।

સૂત્રાર્થ —ત્યા અહિંસા, સત્ય, અગ્નેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ યમ કહેવાય છે

પૂર્વે સૂત્રમા યોગના આઠ અંગ કહ્યાં તેમાંથી પ્રથમ અંગ જે યમ છે તે શાન્દે કરીને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચનું ગ્રહણ ગાય છે, જે વાત આ સૂત્રથી કહી છે. એ પાંચેમા અહિંસા મુખ્ય છે, કેમકે અહિંસાના અરિગ્રાધથી જ અન્ય ચારનું અનુર્ભાવ કરીશું છે અર્થાત્ અહિંસાની મિદ્ધિ ગાટે

જ અન્ય ચારતુ પ્રતિપાદન છે અહિંસાનુ પાલન કર્યાવિના અર્થાત અહિંસાથી વિરોધી રીતે, અન્ય ચારતુ અનુદાન કરવામાં આવે તો તે નિષ્ફલ છે આમ છે છતાં ઉત્તર ચાર ગમ વ્યર્થ નથી. કેમકે ઉત્તર ચારતુ અનુદાન કર્યાવિના ચથાર્થ અહિંસાની મિદ્ધિ થતી નથી. વૈદિક્ષોકો કહે છે કે સ સલુ અય વ્રાઘ્નણો યથા યથા વ્રતાનિ વહૂનિ સ-માદિત્સતિ તથા તથા પ્રમાદદૃતેભ્યો હિંસાનિદાનેભ્યો નિવર્તમાનસ્તામેવાવદાત-રુપામહિસા કરોતિ જેમ જેમ આ આહાણુ માણુસ નાનારિધિ પ્રતોતુ યદહણુ કરે છે તેમ તેમ હિંમાનાં કારણોથી નિરૂપ્ત થતો અહિંસાને નિર્ભય કરે છે. તેમ જ શ્રીમહાભારતમા મોક્ષપરંવિષે પણ કહ્યું છે કે—

યથા નૌત્પદેડન્યાનિ પદાનિ પદગામિના

સર્વાણ્યેવાડવિધાયન્તે પદજાતાનિ કૌઞજરે ।

एव सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धियते ॥

જેમ હાથીના પગસામા સર્વ પાદથી ચાલનાર પ્રાણીના પગપા અતર્ભાવને પામે છે તે જ પ્રમાણે મત્ત, અમ્ભેય, દાન, યજ્ઞાદિ મર્વ પણ અહિંસામા જ અતર્ભાવને પામે છે આથી એ સિદ્ધ થય છે કે અહિંસા મુખ્ય છે અને અન્ય ચાર અંગો એ શુદ્ધિ માટે આવશ્યક છે નેથી સાધક માટે પામે અંગો અવશ્યના છે આ પ્રમાણે અહિંસાને નિર્ભય કરનાર અન્ય ચાર મંવાથી ચથાર્થ અહિંસા ઉત્તર ચારતુ મુખ્ય છે તેથી અહિંસાનુ પ્રથમ યદહણુ કયું છે ત્યાં યોગનાં અગમ્ય અ-દિમાનુ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે કે આશ્રમચિદ્ધિત નિત્યકર્મના અવિ-રોધે કરીને મર્વ કાલે સર્વ અવસ્થામાં તથા સર્વ દેશમાં મર્વ પ્રાણીને મન, વાણી અને કાયાએ કરીને દુઃખની ઉત્પત્તિ ન કરવી તે. યોગના સાધકે પણ નિત્યકર્મ અવશ્ય કર-વાના છે અને ક્રિયામાનથી ક્ષુદ્ર જગુનો નાશ થાય છે અથવા તેમને પીડા થાય છે તેથી એ પ્રકારની હિંસા તો અનિષ્ઠા છતાં પણ થ-વાની જ, તો પણ એ નિરપામે થતી હિંસા હોવાથી એને અટકા-વવા તે તે ક્રિયા ન કરવી એમ નહિ, કેમકે તે ક્રિયાઓ નિત્યકર્મ-રૂપ હોવાથી અવશ્ય કર્તવ્ય છે, પણ તે હિંસાની નિરૂપ્તિ અર્થે પ્રારબ્ધિત કરુ એ વિશેષ અર્થેનુ પ્રતિપાદન કરવા ઉપર “આગમચિ-દિત નિત્યકર્મના અવિરોધે કરીને” એ વિશેષણ મુક્યું છે. શ્રીવાગવત્કથ અહિંસામા પણ અહિંસાનુ સ્વરૂપ એજ પ્રતિપાદન કયું છે કે—

कर्मण मनसा वाचा सर्वमनेषु गर्वित ।

अष्टैतज्जनन मोक्षमहिंसापेन योभिर्न ॥

શરીરથી થતા કર્મે કરીને, મનરૂડે તથા વાણીરૂડે સર્વ પ્રાણીઓને નનમરૂં કરેલની ઉત્પત્તિ ન કરવી તેનેજ યોગિજો । અહિં સા ક્ષી વાણે

યમનું ખીન્દુ અગ સત્ય છે તેનું અરૂપ અમત્યથી નિવૃત્તિ । ખવી એ છે પોતાના જ્ઞાનની સામાને અજ્ઞાન રૂપો દોષ ત્યારે જે પ્રમરૂં પોને જે વસ્તુને જોઈ દોષ અનુમાન કરી દોષ અથવા માબળી દોષ તે / પ્રાણે તે રસ્તુને મરૂં એ સત્ય છે તેમા પણ પોતે તે વસ્તુ જોઈને અનુમાન કરીને અથવા નાનગાને યથાર્થ રીતે જાણી છે એ નશ્રન પૂર્ણ રિયાથી કહેવો જોઈએ મરૂં વસ્તુત જે વાત પોની દોષ તથાપિ વગા તેને માગી માનતો દોષ અને તેને માચારૂં અન્યને પ્રતિપાન મરૂં તો તેમા પોતાના અજ્ઞાનનિમિત્ત પણ લાગે છે તેવી એ વાણી યથાર્થ રીતે અગત્યની નિવૃત્તિ રૂપ નથી તેમજ પોને એક વાત એમ રૂપે મનમા જાડુનો દોષ તથાપિ સામાને તેની વિપરીત અથનો બોધ રૂપ વાગે જે વાણીનો પ્રયોગ મરૂં મા આવે તે વાણી યથાપિ સજ્જત અસત્ય ન દોષ તથાપિ સત્યરૂપ નથી મરૂં દુષ્ટ્યથમા । શમ્દો યથાપિ સત્યાવના બોધ છે તથાપિ મત્યથી વિપરીત અથ બેધન મરૂં તેનો પ્રયોગ વસ્તુએ મરૂં છે જેમક ત્યારે દ્રોણાચાર્ય પોતાના પુત્રના મરૂં જુનિરૂં મુનિરૂં પૂજ્યુ ત્યારે તમરૂં ઉત્તર આપ્યો કે અશ્વત્થામા મ જુને વશ વર્તે છે એ વચી યથાપિ સજ્જત રાગી છે મરૂં અશ્વત્થામા નામનો હાથી મરેલો હતો તથાપિ દ્રોણાચાર્યનો મશ પોતાના પુત્રનિરૂં હતો તેથી એ શ્રીના ઉત્તરમા પ્રયોગ મરૂં વચન દ્રોણાચાર્ય પોતાના પ્રતના વિરુદ્ધના સબધમા લેમે એ જાણ્યા છતા અશ્વત્થામા મરૂં વશ વર્તે છે એ વાચનો યદિહિરે પ્રયોગ કર્યો હતો તેથી એ વાચ પોતાના યથાઅજ્ઞાનથી વિપરીત અથના જ્ઞાનને સામાના અત મરૂંમા ઉપન કચ્ચ પ્રયોજાયેનુ દોષથી અમત્યની નિવૃત્તિરૂપ સત્ય નથી તેમ જ સામે માલમ જે શમ્દો મમજ ન શમ્દે એના શમ્દો જાણીએકો વાપરી તો પોતાના જ્ઞાનને સદશ જ્ઞાન ઉપન મરૂં પ્રયો । કે યેલુ વાચ્ય નિષ્કળ દોષથી અસત્યની નિવૃત્તિ રૂપ મત્ય નથી તેમ જ જે વાચથી સામાનના નુ અથવા લેખનુ વા સ્તવ હિત થતું ન દોષ તે વાચનો પ્રયોગ પણ સત્યરૂપ નથી તેમ જ એ સર્વ વિરૂદ્ધયગી વચી દોષ તથાપિ આમાને દુષ્ટની ઉત્પત્તિ દા । બોધ કરે એવી રીતે પ્રયોજાયેવી દોષ તો તે વાણી મત્યાનાસ

છે પણ સત્યરૂપ નથી, કેમકે અદિસાથી વિરોધી છે અર્થાત્ અસત્યની નિરૂત્તિરૂપ સત્યત્વ એ સ્વરૂપ થયું કે (૧) ને વસ્તુને ને રૂપે જોયેલી હોય, અનુમાન કરેલી હોય, અથવા સાબજેથી હોય તેના તે જ પ્રકારે સામાને બોધ કરનાર, (૨) જેનો વિષય ભાગિત વા અજ્ઞાનમિશ્રિત નથી પણ વસ્તુતઃ ખરો છે એવી, (૩) દૃષ્ટિવિગેરે વસ્તુનો વિપરીત બોધ કરનારી ઇચ્છાથી ને પ્રયુક્ત ઘર્ષ નથી એવી, (૪) ને અપ્રસિદ્ધ શબ્દોથી મિશ્રિત નથી, (૫) ને સાબજ નારત્વ અથવા યોગ્ય વાસ્તવ હિત કરનારી છે, અને (૬) ને માત્ર જાનારને દુખની ઉત્પત્તિ ન કરે એવી રીતે પ્રયોગ કનયેલી છે તે વાણી સાચ છે યોગના સાધકે તથા જ્ઞાનતા સાધકે ત્યારે જ્યારે સામાને પોતાનું જ્ઞાન આપના બોધતું હોય ત્યારે ત્યારે આ છ વિગે-પણવાળી વાણીનો જ પ્રયોગ કરવો અને નહિ તો જ્ઞાન ધાત્ર્યુ કે રત્ન પણ કદાપિ અમન્ય બોધતું નહીં જ્ઞાન ધાત્ર્યુ કરતું એ પણ અસત્યની નિરૂત્તિરૂપ જ છે તેથી એ પણ સત્યમા જ ગણવાયે.ગ્ય છે *

અમન્ય એટલે સ્નેયનો અભાવ વા નિરૂત્તિ અન્યના મમત્યની મર્યાદામાં રહેના પદાર્થનું બવાત્મકથી અથવા છુપી રીતે અર્થાત્ તે માનિકની ઇચ્છા વા આશાના ને હચ્છુ કરી લેતું તે સ્નેય છે તેનથી રહિત અમૃદરૂપ રહેતું તે અસ્તેય છે યાગ્યમદિત્તમા પણ અસ્તેયનું સ્વરૂપ એ જ કહ્યું છે કે કર્મણ મનતા યાવા પરદ્રવ્યેષુ નિરુદ્ધા । અસ્તેયાગ્નિ સમ્રોષાશ્રુતિમિસ્તત્ત્વદર્શિમિ ॥ કર્મ, મન તથા વાણીરૂટે અન્યના દ્રવ્યમા અમૃદ યદ્ય રહેતું તે જ તત્ત્વર્થી સ્વયંએસ્વે શસ્તેય ગમ્ય છે

અહાત્યર્થ એટલે શાસ્ત્રમા કહેના આર અગમ્યતા નૈયુનના ત્યાગરૂપ ઉપર્યેન્દ્રિયનો સમય પ્રીતક્ષમહિત્તમા આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે અગ્રવર્ચ સદા રસેદટપાગ્નિયણ પુમ્હ । સ્મરણ વાત્તન વૈતિ પ્રેશન ગુણમા, યમ । શક્ત્યોડ્ધવમાયત્વ નિયોગોદ્ધિતિરેવ ચ । યાન્મૈયુનમટાગ પ્રવદન્તિ મર્મવિજ્ઞ ॥ અહ અગમ્યતા અહાત્યર્થનું સદા આમદથી પાતન કરતું સ્ત્રીવિધાયનું અથવા તત્ત્વજનથી વતોનું સ્વભૂ કથન, રદ્ધ્યવાનો, રાગપૂર્વક અવગોચન, રદ્ધ્યમાત્રણ ચક્રરૂપ, અપ્યવમાય અને મનો-

* યદપિ ઉપગતા છ વિશેષણ સગી વાળી એવાવી અન્યતઃ જ્ઞાન છે, અને જ્ઞાન શુદ્ધી અવધાર અવાનો પણ અન્યતઃ દર્શન છે તથાપિ યોગના માધકનો આશય યોગમિદ્ધિ છે, કદા અપદ્યગ નિભાવેલો એ નથી તેથી તે માધકે તો ઉપરૂપમજોનો જ મનો સેવો આરમ્ભ છે

ગતી નિષ્પત્તિ એ આઠ અંગવાળુ મૈથુન વર્ણાય છે. એ આઠ અંગોથી રૂઢિત યતુ તે અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે.†

અપરિશ્ક—વિષયોનાં અર્જન, રક્ષણ, ક્ષયાદિથી થતા દોષોના નિવારણી થતા, જે દેહયાત્રાના નિર્ગોદથી અતિરિક્ત ભોગસાધનનો શાસ્ત્રવિધિપ્રમાણે પણ અનગીકાર તે અપરિશ્ક છે. અથવા ભોગસાધનમાત્રનો મમત્વબુદ્ધિથી સ્વીકાર ન કરવો તે અપરિશ્ક છે.

આ અર્થિમા, સત્ય વિગેરે પાચને આ શાસ્ત્રમાં ગમસંજ્ઞા આપી છે. એ પાંચને યમ કહેવાના કારણુમાટે જીવન્મુક્તિવિવેકમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે દિંષાદિબ્યો નિષિદ્ધર્મમ્યો યોગિન યમયન્તીતિ યમા.† દિંસાવિગેરે નિષિદ્ધ આચરણોથી યોગીને અટકાવનાર-નિયમન કરનાર દેવાથી એ પાંચ યમ છે.

આ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના યમનુ આ સૂત્રથી પ્રતિપાદન કર્યુ અન્ય પ્રજ્ઞે મધ્યે યમનુ દશ બેદથી પ્રતિપાદન બેવામાં આવે છે. જેમકે યાગ્યરક્ષસદિતામાં ધૃતિ, ક્ષમા, દયા, આર્જવ, મિતાકાર અને શૌચ તથા આ સૂત્રમાં કહેલા પ્રથમ ચર એમ દશ બેદથી યમનુ વર્ણન છે. તથાપિ આ સૂત્રમાં ન્યૂનતા નથી કેમકે શૌચ તો અદિ નિયમમાં ગણ્યુ છે અને બાકીના ધૃતિ આદિ જે પાંચ તેના આ સૂત્રમાં કહેલા પાચમા જ અતર્ભવ યમ શરૂ છે, એ વાત એ દશે પ્રકારના યમના સ્વરૂપ શ્રીસિદ્ધાન્તાસિન્ધુ વિગેરે ત્રયોમાથી જાણવાથી સ્પષ્ટ થશે તેથી અત્ર અધિઃ વિસ્તાની આવશ્યકતા નથી.

આ પ્રમાણે યમના બેદનુ વર્ણન કર્યુ. હવે યોગના સાધકે એ નુ કેવે પ્રકારે અનુષ્ઠાન કર્યુ એ બતાવવા એ યમ મહામત કેમ કહેવાય તે કહે છે.

જાતિદેશકાલસમયાગવચ્છિન્નાઃ સાર્થમૌમા મહાઘતમ્‍૩૧‡

સૂત્રાર્થ—જાતિ, દેશ, કાળ અને સમયથી પરિચ્છેદને ન પામતા એવ, સર્વ અવસ્થામાં કાર્ત્ત્વ્યરૂપે નિશ્ચિત થયેલા આ યમ મહામત કહેવાય છે.

જાતિ—જાતિ, દેશ, કાલ અને સમય એ ચારથી અનવચ્છિન્ન. જાતિ એટલે વર્ણ, અથવા તો વસ્તુને સજીવ સંપન્નાર તેમા સ-

† આ નિપ્પના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણુમાટે જુઓ શ્રીસિદ્ધાન્તાસિન્ધુ પૃષ્ઠ ૨૫૦. આ વિષયમાં આ સામ્રત ઝલ જોતાં અધિક વિસ્તારની જરૂર છે તથાપિ આ સ્થાન તેને માટે ઉચિત નથી. .

હેલા ગુણો, જેમકે બ્રાહ્મણ્ય અથવા ગોત્ર દેશ અને કાળ તો પ્રસિદ્ધ જ છે સમય એટલે અસર અન્યસ્થિતિ એટલે નિયમિત નહિ થાય તે જેની (જાતિ રિગેરથી) મર્યાદા ન થાય તે

સાર્વભૌમ—સર્વ જૂનિ વા અવસ્થા વિશે નિશ્ચિત થયેલા અર્થાત્ સર્વ અસ્થામા જેનું અનુદાન કરવાનું છે એના

આ સૂત્રથી એ કંઈ કે આ પાત્ર પ્રકારના યમ મહાનત કહેવાય છે તેનું વારણ એ કે એનું સર્વ અસ્થામા અનુદાન કરવાનું છે અર્થાત્ એ સાર્વભૌમ છે એ સાર્વભૌમ છે કેમકે એ જાતિ, દેશ, કાળ તથા સમયથી મર્યાદાને પામતા નથી— (સંકુચિત થતા નથી) અર્થાત્ અસ્થિત નથી એ ચાર પ્રકારના અવસ્થાના સ્વરૂપ આપનાર છે—સર્વ યમમા અહિમા સુખ્ય છે તેથી અહિસાને દૃષ્ટાન્તરૂપે લઈએ તો જોતજાતિવાળા પદાર્થને અર્થાત્ ગાયને અથવા અન્ય બ્રાહ્મણ્યજાતિના પદાર્થને અર્થાત્ બ્રાહ્મણ્યને ન મારવો એ પ્રકારે જે હોય તો એ અહિમા જાતિથી અસ્થિત થઈ કહેવાય, તીર્થો ન મારવો એ પ્રકારે હોય તો એ અહિમા દેશથી અસ્થિત થઈ કહેવાય અનુદર્શીને દિવસે ન મારવો એમ હોય તો એ અહિસા કાળથી અસ્થિત થઈ કહેવાય, તથા દેવ, બ્રાહ્મણ્યરિગેરના જોત ન મિનાવના અન્ય અર્થમાટે—અન્ય અસર ન મારવો એમ હોય તો એ અહિસા સમયસ્થિતિ થઈ કહેવાય આજ પ્રકારે સત્ય, વ્રજેરે અન્ય ચાર યમો માટેના અવસ્થા મમત્ત લેવા અહિસાવિગેરે યમ આ સર્વ પ્રકારના અવસ્થા વા નિરમથી સ્થિત છે કેમકે એ ગાના સાધકે આમાથી કોઈ પણ અવસ્થામિતિ અહિમાદિનું અનુદાન કરવાનું નથી, પણ કોઈ પણ પ્રાણીને, મર્ધ પણ દેગમા, કોઈ પણ કાગે તથા કોઈ પણ અવમરે ન મારવો એ પ્રકારે અર્થાત્ સર્વ પ્રાણીને, સર્વ દેવમા, સર્વ કાગે તથા મર્ધ અવમરે શરીરદિથી દુખની ઉત્પત્તિ કરાથી સ્થિત રહેતું એ પ્રકારે અનસ્થિતિરૂપે અનુદાન કરવાનું છે એ પ્રકારે અનુદાન એનું થાય 'ત્યારે જ એ યમ સાર્વભૌમ થયા કહેવાય છે તથા ત્યારે જ એ મહાનત ગણાય છે તેથી યોગના આધારે આ યમ મહાનત થાય એ પ્રકારે એનું પાન કરવું

આ પ્રસંગમા જે શુદ્ધ થાય છે, તે એકે (૧) શોભાદિપ નિરમનું અનુદાન કરવામાં દિસા અસ્થિ થવાની, તેથી જે મર્યાદા અહિમાનું અનુદાન કરવાનું હોય તો શોભાદિનો પદ્ધતિય કમો જેને દેએ, અને (૨) કુશ, અગ્નિ રિગેરે લાગણમાં તથા બ્રાહ્મણ્યનિ-

પનાં નિત્યકર્મનું અનુષ્ઠાન અને વૈદિક કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં હિ-
સા અવશ્ય થવાની, તેથી તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. અને તેમ
કરવાથી પ્રત્યવાય થાય છે એવું શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તેથી એ પરિત્યા-
ગ કરવો ઉચિત નથી. એ બેનું મગાધાન આ પ્રમાણે પ્રથમ જે ક-
હ્યું કે શ્રાવ્યાદિનો પરિત્યાગ કરવો પડે પણ એ સમ્ર યોગ્ય નથી કે-
મકે ૩૦ મા મૂત્રની વ્યાખ્યામાં જ કહ્યું છે કે એ અદિમાશ્રાદિનું
આશ્રમનિહિત નિત્યકર્મના અવિરોધે અનુષ્ઠાન કરવાનું છે તેથી શ્રાવ્યા-
દિનો ત્યાગ આવશ્યક નથી પણ શ્રાવ્યાદિનું અનુષ્ઠાન, તથા તેમાં નિ-
રુપાયે થતી હિઆમાટે પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન એમ એ કરવાના છે.
ખીજ સકા જે કરી તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે શ્રીમદ્દામારતના મો-
ક્ષપર્વવિશે કહ્યું છે કે—

સર્વાણિ મૂતાનિ ગુપ્તે રમન્તે રાત્રાંશિ બુ સ્વેદુ તયૌદ્વિજન્તિ ।

તેવા મયોરપાદનજાતએવં કુચાંત કર્માણિ હિ જાતાવેદ ॥

સર્વ પ્રાણીને સુખ પ્રિય છે, ગ્રેધને દુઃખ પ્રિય નથી તેથી સ-
ર્વ પ્રાણીને બચતી ઉત્પત્તિ કરવી જોઈએક છે એ બાબતી યોગીએ બા-
લા કર્મ ન કરવાં એ વાક્યથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે બાલ-
કર્મના ત્યાગથી જે શાસ્ત્રના પ્રત્યવાય જલ્લો છે તે અયોગિને માટે જ
છે, યોગિને માટે નથી એજ કારણથી નીમતુ બમરાન પણ વૃતાતેને
મહાયજ્ઞાન્ સમગ્રાદિવિદો જનાઃ । અનાદિમાના સતતમિન્દ્રિયેન્દ્રેય સુહૃતિ ॥
અન્ય મહાદિને મધ્યાર્ધ રીતે બાલુનાર પુરુષો આ મહાયજ્ઞની કચ્છા
ન રાખીને નિરતર હિન્દિયોમા હોમ કરે છે છત્યાદિ વચનોથી યોગરૂ-
પ નિત્યકર્મનું જ યોગિપુરુષમાટે નિધાન કરે છે. આજ કારણથી શ્રી
વસિષ્ઠે વાચમામ્યન્તર ચોત દિવિષ વર્મે વૈદિક્મ્ । તયોરન્યતરમ્ કુ-
ર્વામિત્ય વર્મે યથાવિધિ ॥ વૈદિક કર્મોનું બાલ અને આબ્યતર એમ
એ રીતે અનુષ્ઠાન થાય છે, તેમાથી ગમે તે રીતે નિત્ય કર્મ મથારિ-
ધિ કરવું—હત્યાદિ વચનોથી એ બે પ્રકારનો નિકટપ કરવો છે તેમાં
પણ બાલ કર્મ હિઆદિથી યરત છે અને આબ્યન્તર કર્મ તેથી ગ-
હિત છે, તેમ જ બાવનાની સ્થિત્વા કચ્છાર છે તેથી યોગીમાટે નિ-
ગયત યોગ્ય છે એજ કારણથી શ્રીકૃષ્ણભગવાને સર્વ મત્રમા વત્પયજ્ઞને
જ શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. તેથી યોગી યોગ સાધવામાટે બાલ કર્મનો ત્યાગ કરે
તો તેમાં તેને પ્રત્યવાય નથી એ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સમ્રથી યમતુ દેરી રીતે અનુષ્ઠાન કરવું એ
પ્રતિપાદન કર્યું. આ મૂત્રમાં યમમાટે જે કહ્યું છે તેથી યમની નિ-

યમ કરતાં વિશેષતા સિદ્ધ થાય છે. નિયમના કરતાં પણ યમ વધારે અવશ્યના છે એ વાત જીવ-મુક્તિવિવેકમાં વિચારણ્યસ્વામીએ પણ ચમાન્ સંવેત સતતં ન નિત્યં નિયમાન્સુવઃ । ચમાન્પતત્યકુર્વાણો નિયમાન્નિવેલાન્મજગ્ ॥ વિચારવાને યમનું નિરતર સેવન કરવું, નિયમનું તેમ ન થાય તો ગિંતા નથી કેમકે કેવળ નિયમને એવન કરનાર જો યમનું અનુક્રમ કરે તો નથી તો તે અધોગતિને પામે છે, હત્યાદિ વચનોથી પ્રતિપાદન કરી છે. તેથી એ દિવે વિસ્તારની જરૂર નથી.

હવે યોગનું દ્વિતીય અંગ જે નિયમ તેનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે.

શૌચસંતોષતપઃસ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ નિયમાઃ ॥૩૨॥

સૂત્રાર્ધઃ—શૌચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને ઇશ્વરપ્રણિધાન એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે.

આ મૂળથી શૌચાદિ પાંચ નિયમ કહેવાય છે એ વાતનું પ્રતિપાદન કર્યુ છે. એ પાંચ નિયમ કહેવાય છે કેમકે જન્મદેહોઃ કામ્ય-ચર્માદિવર્ત્ય લોકદેહોઃ નિષ્કામધર્મે નિયમવર્તિત પ્રત્યક્ષિતઃ એ પાંચ જન્મના દેહુભૂત કામ્યકર્મથી નિવૃત્તિ પમાડી મોક્ષના હેતુરૂપ નિષ્કામ કર્મવિશે પ્રેરે છે. એ પાંચનાં ૨૩૫ આ પ્રમાણે છે. શૌચ એટલે શુદ્ધિ. એ જે પ્રકારની છે (૧) સ્થૂન શરીરની અને (૨) મનની. ત્યાં શરીરની શુદ્ધિ પણ બાહ્ય અને આંતર એ બેદથી જે પ્રકારની છે. જગ મૃત્તિકા ગોમય વિગેરેથી શરીરને સ્વચ્છ કરવું એ શરીરનું બાહ્ય શૌચ છે. અને પવિત્ર પદાર્થના બહુણથી શરીરના ઘટક રસરધિરઆદિ સમ ધાતુઓને શુદ્ધ કરવા એ શરીરનું આંતર શૌચ છે. મન અથવા અત્મકરમના મદ, માન, આસક્તિ, મગ, દ્વેષવિગેરે દોષોને યેત્રી, કંઠજા-આદિના અનુક્રમથી ઘોષ નાંખી મનને શુદ્ધ કરવું એ મનનું શૌચ છે.

સતોષ—અતિ આવશ્યક એક જે પ્રાણીપાત્રના નિભાવનાર પદાર્થો તે સિવાય અન્ય પદાર્થોને ભોગવવાની અસ્તૃષ્ટા એ મતોય છે.

તપ-શુધ્ધ અને પિપાસા, શીત અને ઉષ્ણ, હત્યાદિ દુઃકોને સહન કરીને અજાસઃ ઉર્વ સ્થિત થવું કાષ્ઠ્યેન એટલે કેઈ ચિન્ત્રરૂપે પણ પોતાના અભિપ્રાયને નહિ બતાવવા તે, અને આહારમાન એટલે બોલવું નહિ તે કૃત્ઞ, આંદાજી. સાંપનઅદિ મનો એ સર્વ

તપ કહેનાય છે.

સ્વાધ્યાય એટલે વેદાધ્યયન તથા ઇષ્ટ મંત્રનો જાપ, અને હ્રિમ્ પ્રવૃત્તિ એટલે સર્વ કર્મોનું પરમ શુદ્ધ હિમ્ પ્રવૃત્તિ રૂપે પ્રકારે અર્પણ કરવું તે. એ બંનેની વિશેષ વ્યાખ્યા આ પાદના પ્રથમ શ્લોકમાં કરી છે તેથી અત્ર વિસ્તારની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે આ સતોથી યમ અને નિયમનું પ્રતિપાદન કર્યું. એ સર્વ શ્રીવિષ્ણુપુત્રાણુમાં પણ દ્વિપર્યગદિમાં ચ સત્યાસ્ત્યાપરિમદાન્ ઉવેત યોગી નિષ્કામો યોગ્યતા મનસો નચન્ ॥ સ્વાધ્યાયશૌચસતોષતપાતિ નિયતાત્મનાન્ । પુર્ણાત દમ્ભાનિ ચંચ પરિમન્ પ્રવર્ણ મન ॥ મનને યોગ્યતાને પ્રમાણતાં યોગીએ બ્રહ્મચર્યાદિ પાત્ર યમોને અવશ્ય સેવવા તથા ઇન્દ્રિય ને મનને નિયમમાં રાખી શૌચાદિ પાત્ર નિયમનું અનુદાન કરવું—ઇત્યાદિ વચનોથી પ્રતિપાદન કર્યું છે અન્ય શાસ્ત્રકારોએ જેમ યમનું દશ બેદથી વર્ણન કર્યું છે તેમ નિયમનું પણ તપ, સત્યા, આરિત્ય, દાન, હિમ્સ્વચન, સિદ્ધાન્તશાસ્ત્ર, તપશ્ચ, મન, જપ અને મત એ દશબેદથી વર્ણન કર્યું છે તથાપિ આ ગ્રંથમાં ન્યૂનતા નથી કેમકે અત્ર બેદ પાડી ન કરેલા એવા તથા અન્ય બેદમાં ન આવે એવા મર્યદો તપમાં સમાવેશ થાય છે

આ દશમધ્યે જે હિમ્સ્વચરિયાન અને સ્વાધ્યાય છે તે મુખ્યતા યોગનાં અંગરૂપ છે, કેમકે હિમ્સ્વચરિયાન કરનાર સાધક નિરત કર્તારૂપે હિમ્સ્વચરિયાન અનુમધાન કરે છે તથા પોતે કર્તૃત્વથી નિર્લિપ્ત છે એવી ભાવના કરે છે તેમજ આધ્યાયને સાધનાર સાધક તે વખતે વાણીને તથા મનને નિયમિતરૂપે રથાપે છે તથા મતના અધિકારી દેવરૂપ હિમ્સ્વચરિયાન અનુસધાન કરે છે અર્થાત્ એ સાધકને હિમ્સ્વચરિયા અનુસધકારા સહજતા તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે અર્થાત્ યોગ શુદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે યમનિયમનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે એના અનુદાનમાં જ્યારે નિતરે જાય કરે ત્યારે એ ઉપાય કરે એ બતાવવું જરૂર છે. કારણ કે એ ઉપાયનું જ્ઞાન ન હોય તો અદિસાદિના નિતરેથી બાધ થાય ત્યારે એનું ચાર્ચ અનુદાન થાય નહિ તેથી એ ઉપાયનું હવે સતદાર પ્રતિપાદન કરે છે.

† તપનો વિશેષ વિસ્તાર આ પાદના પ્રથમ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં કર્યો છે તથા તેથી પણ અધિક સ્પષ્ટીકરણ શ્રીસિદ્ધાન્તમિન્દુ વિગેરેમાં છે તેથી તે ત્યાં જોવું.

* એ દશેનાં સ્વરૂપમાં જુઓ શ્રીસિદ્ધાન્તસિન્ધુ પ્રથમ સ્કન્ધ ૨૫૧ થી.

વિતર્કસાધને પ્રતિપક્ષભાવનમ્ ॥ ૩૩ ॥

સૂત્રાર્થ—આ યમનિયમોનો વિતર્કથી બાધ થાય ત્યારે એ વિતર્ક ॥ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી

વિતર્ક—વિતર્કથી બાધ થાય ત્યારે વિતર્કવ્યતિ હોને રિતર્ક અથવા વિપરીતાસ્તર્ક વિચારા ચેષુ—એ વ્યુત્પત્તિથી દિમા વિગેરે જે, આદિસાધિગેરેના વિરોધી છે તેનું વિતર્ક શબ્દથી અદલ ધાય છે એ દિમાદિરૂપ વિતર્કથી જ્યારે બાધ થાય ત્યારે, એટલે એ હલગાદિરૂપ વિતર્ક યોગીના ચિત્તને પોતાના અભિમુખ કરે ત્યારે—

પ્રતિપક્ષ—વિતર્કો નાવ કરનાર જે જ્ઞાન તેના વિરુદ્ધ જે પ્રતિપક્ષ—જેમકે એ વિતર્ક હુ ખરૂંપ કરને આપનાર છે અર્થાત્ એ રિતર્કનું હુ ખરૂંપ કરને આપનાર પણ વિગેરે—તેની ભાવના કરવી

આ સૂત્રથી એ કંઈ કે જ્યારે યોગીના ચિત્તવિરોધે હુ અપમાન કરનારની દિસા કંઈ હુ અમત્ય બોલું અન્યનું દ્રવ્ય હાલુ કરીએ જેરે રિતર્ક થાય ત્યારે બેર મસારૂંપ અગિયારી મજાનવાથી તેની નિરૂપિતવાસ્તે મે આદિમાવિગેરે યોગધર્મો રવીમ કરો છે તથા દિમાદિને છોડી દીધા છે આ પાળે જે હુ એ ત્યાગ કરેતા દિમાદિનો સ્વીકાર કરે તો એક વખત વખત જેનાનું પાછું મદલું કરનાર કુતગથા ને આમા મો ફેર-પદ્ધત નહિ' કત્યાદિ ભાવના કરવી

અગર જે આ સૂત્ર તથા ઉત્તર સૂત્ર યમનિયમના નિયમાન કથા છે તથાપિ મુકિતબ્ધત ટોવાથી તથા અમર્તાવિ સુષ્માતરેત્વવિ વો વ્યર્થ—આ પ્રમાણે તથા ઉત્તર સૂત્રમાં મહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે અન્ય યોગાગતો વિરોધી વિતર્કોમાટે પણ સમજી લેવું—એવું બાધ મા મળું છે તેથી આ જે સૂત્રોનો અતિદેશ કરે યોગાગવિરોધ થાય છે તેથી આસનાદિ અંગે માટે પણ જ્યારે એમ થાય કે 'હુ આમનતો ત્યાગ કરે પ્રાણાયામનો ત્યાગ કરે' વિગેરે તે વખતે પણ જે રિતર્કો હુ ખાદિ કરને આપનાર છે એ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી—એ પણ આથી જ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવાનું નિધાન મળે પણ એ રિતર્ક કરના તથા પ્રતિપક્ષ કથા એ કહેવું અનશિષ્ટ છે એ પ્રતિપાદન કરવા મહે છે કે—

વિતર્કો હિંસાદય. દત્તકારિતાપ્રમોદિતા લોભાનોમ્ભગો હપૂર્વકા મૃદુમધ્યાધિમાનાદુ સાધ્વાનાનન્તફલાદિ પ્રતિપક્ષ ભાવનમ્ ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રાર્થ:—કરેલા, કરાવેલા, અનુમોદન કરેલા, લોભ, ક્રોધ, તથા મોહરૂપ કારણુવાળા, મૃદુ, મધ્ય તથા આધિમાત્ર જે દિંસાવિગેરે વિતરે છે તે સર્વ દુઃખ અને અગ્નિરૂપ અનંત ક્ષત્રને આપનાર છે એ પ્રતિપક્ષની બાવના કરવી.

આ સૂત્રમાં દિસાદયઃ પદ્ધતી વિતરેતું સ્વરૂપ કહ્યું છે. કૃત્તં વિગેરે ત્રણ વિશેષભૂતી એ વિતરેતું સર્વ પ્રકારે હેયત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથા દુ.લ્લભ એ પદ્ધતી પ્રતિપક્ષતું કથન કર્યું છે અને શોષ પદોથી પૂર્વ સૂત્રમાં વિધાન કરેલી પ્રતિપક્ષભાવનાનો અનુવાદ કર્યો છે.

દિસાદયઃ—એટલે દિંસા, અસત્ય વિગેરે મનનિયમાદિથી વિરદ પદાર્થો. કૃત્તં—એટલે કૃત, કારિત અને અનુમોદિત. કૃત એટલે પોતે જાને કરેલું. જેમ કાંઈને પોતે દુઃખની ઉત્પત્તિ કરવી એ કૃતદિમા છે કારિત એટલે કાંઈ કાંઈ કરાવેલું. જેમ કાંઈ છતર મનુષ્યદ્વારા અન્ય માણસની દિંસા કરાવવી એ કારિતદિસા છે અનુમોદિત એટલે પોતે કરાવેલું નહિ પણ બીજા કાંઈએ પોતાની મેળે કરેલું હોય તેને “હીક કર્યું” એ પ્રકારે કહી ટેકા આપેલો. જેમ કાંઈએ પોતાની મેળે દિંસા કરી હોય તેને ‘એ કામ હીક કર્યું’ એમ કહી ઉલ્લેખન આપ્યું હોય તો એ અનુમોદિતદિસા છે. આ પ્રમાણે આ વિશેષભૂતી દિસાદિ-વિતરેના ત્રણ બેદ કલા.

લોભનોષઃ—એટલે લોભ, ક્રોધ અને મોહ એ હેતુ છે જેના એવા. ત્યાં માંસ અથવા ચર્મને માટે પરુવિગેરેની દિસા કરવી તે લોભહેતુક અર્થાત્ લોભપૂર્વક દિસા છે. ‘એલે માગે અપગ્રાધ કર્યો’ એ પ્રકારે કોઈને લીધે મરત ચપેલી દિંસા તે ક્રોધપૂર્વક દિસા છે, અને અમુક દિસાથી ધર્મ થાય છે એ પ્રકારે વિપરીતજ્ઞાનરૂપ મોહને લીધે પ્રવૃત્ત ચપેલી દિસા મોહપૂર્વક દિંસા છે. લોભ એટલે તુ-જ્ઞા, ક્રોધ એટલે કૃત્ય અને અકૃત્યના વિવેકને ઉન્મૂલન કરનાર. ચિ-ત્તનો પ્રત્યુપનરૂપ ધર્મ, તથા મોહ એટલે વિપરીતજ્ઞાન- આ ત્રણ કારણથી દિંસાદિ વિતરે જે કૃત, કારિત અને અનુમોદિત એ ત્રણ બેદવાળા છે તેના પ્રત્યેકના ત્રણ બેદ થવા એટલે બધું મળી નવ બેદ થવા.

મૃદુ—એટલે મૃદુ, મધ્ય અને આધિમાત્ર અથવા તીવ્ર. ય-ધપિ આ મૃદુત્વવિગેરે વિશેષભૂતી દિંસાદિવિતરેનાં છે તથાપિ એ વિ-તરેમાં એ વિશેષભૂત અધિક યોગ્ય નહિ જણાવાથી એ વિશેષભૂત એ વિતરેનાં કારણરૂપ લોભાદિનાં દીકાકાએ લીધાં છે, તેથી આ પદ્ધતી

શુદ્ધલોભથી પ્રવૃત્ત થતા મધ્ય લોભથી પ્રવૃત્ત થતા અને તીવ્ર લોભથી પ્રવૃત્ત થતા એ પ્રકારે દિસાદિ વિવક્ષા જે નવ બેદવાળા થયા હતા તેમાં પ્રત્યેકના ત્રણ બેદ થયા એટલે બધું મળી ૨૭ બેદ થયા.

દુઃખાન—એટલે દુઃખ, અગ્નિ વિગેરે અનંત અનિષ્ટ ફક્તે આપનાર છે. આ પદથી પ્રતિપક્ષનું પ્રતિષાદન કર્યું છે.

આ સૂત્રથી એ કશું કે દિસાદિ વિવક્ષા છે, તથા એ ઉપર બતાવ્યા તે પ્રમાણે ૨૭ બેદવાળા છે. એ સર્વ દુઃખ તથા અગ્નિ-વિગેરે અનંત ફક્તે આપનાર છે એ એનો પ્રતિપક્ષ છે. તેથી અ-દિસાદિનો જ્યારે વિવક્ષાથી બાધ થાય ત્યારે આ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવી. આર્હં યદ્યપિ ૨૭ બેદ એ વિવક્ષાના કહયા છે તથાપિ એથી અધિક પણ પડી શકેછે જેમ પ્રથમ પાદમાં કલા પ્રમણે શુદ્ધ, મ-ધ્ય અને અધિમાત્ર એ પ્રત્યેક પણ શુદ્ધ, મધ્ય અને અધિમાત્ર હોય છે તેથી એ ૨૭ પ્રકારના વિવક્ષામાંથી પ્રત્યેક પુનઃ ત્રણ પ્રકારનો થ-વાથી ૮૧ બેદ થયા. તેમજ નિયમ, સમુચ્ચય અને વિકલ્પે કરી એ પ્રત્યેકના પુનઃ ત્રણ ત્રણ બેદ થવાથી ૨૪૩ બેદ થયા. આર્હં મત્સ્ય વગેરેનીજ દિસા કરવી એ પ્રકારની મર્યાદા બાંધવી તે નિયમ છે, રોજ સ્થાવર અને જંગમ એ બે પ્રકારના શરીરોની દિસા કરવી એ પ્રકાર તે સમુચ્ચય છે અને અમુક ગેમાંથી ગમે તે એકની દિસા કરવી એ પ્રકાર તે વિકલ્પ છે. આ વિગેરે અસંખ્ય બેદ એ વિવ-ક્ષાના પડેછે. એ સર્વ બેદવાળા વિવક્ષા દુઃખ, અગ્નિવિગેરે અનંત અનિષ્ટ ફક્તે આપનાર છે. ત્યાં દૃષ્ટાન્તરૂપે દિસાદિપ વિવક્ષા લાગ્યે તે હંતાપુરુષ સામાનાં બહુવિગેરેને નાશ કરેછે તેથી તેનાં પોતાનાં અધનવિગેરે જે ભોગસાધનો હોય છે તે સર્વ હવળીય થાય છે, તેમ જ હતાપુરુષ શસ્ત્રાદિથી જેમ અન્યને દુઃખાતી ઉત્પત્તિ કરે છે તેમ નરકાદિયો પોતે પણ યમનાં શસ્ત્રાદિથી થતાં દુઃખનો ભોગ થાય છે તથા એ માણુસ અન્વના પ્રાણનું ટરણુ કરેછે તેથી પાતે પણ રોગા-દિથી મરણુનુકુલ વેદના આપનાર મોહમયી અવસ્થામાં સીદાયા ન્કરે છે. આજ પ્રમાણે અમત્યવિગેરેમાટે પણ સમજી લેવું. તેથી શિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ બેદવાળા સર્વ વિવક્ષા દુઃખ તથા અગ્નિવિગેરે અનંત ફક્તે આપનાર છે. એ દુઃખ અને અગ્નિવિગેરે અનંતફક્ષ એ વિવક્ષાનું વિરોધી દેનારી પ્રતિપક્ષ છે કેમકે દુઃખ તથા દુઃખસાધન કામની ઇચ્છાને વિશ્ય નથી. તેથી એ વિવક્ષાથી બાધ થાય ત્યારે આ પ્ર-તિપક્ષની ભાવના કરવાથી એ બાધ ટળી જાય છે તેથી પુનઃ અદિ-સાદિ ધર્મોનુ યથાર્થ અનુક્રાન થાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી વિતર્કનું બેદર્શિત્વ પ્રતિપાદન કર્યું, તથા એના પ્રતિપક્ષનું તથા વિતર્કથી થતા બાધની નિવૃત્તિવાસ્તો એ પ્રતિપક્ષની બાવના કરી એ વાતનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું. એ બાવનાના અભ્યાસથી વિતર્કની નિવૃત્તિ થાય છે અને તેથી યમનિયમનાં દિતુ યથાર્થ અનુજ્ઞાન થાય છે. ત્યારે અભ્યાસથી વિતર્કથી બાધ ન થઈ શકે એવી રીતે અર્થાત્ વિતર્કનું સ્તુત્યું પણ ન થાય એવી રીતે યમનિયમની મિદ્ધિ થાય ત્યારે એ બે અંગોનું અનુજ્ઞાન કરાવે. આશ્વ સાધકે ડોડી દેવો, ક્રમકે પછી તો એ યમનિયમનું જોતી મેળે જ પ્રમગ આખે પાવન થયા કરે છે એ યમનિયમની સિદ્ધિ થયાપછી સાધકે તૃતીય અગરપ આસનમાટે પ્રયામ કરવો. ત્યાં એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે એ યમનિયમની યથાર્થ મિદ્ધિ થઈ ક્યારે જાણી એ જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત કરામાટે યમનિયમની સિદ્ધિથી જે સિદ્ધિઓરૂપ ક્યો થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકાર આ પાદના ૪૫ માં સુત્રપર્વન્તના સૂત્રો રચે છે સાધકને જ્યારે એ સિદ્ધિઓરૂપ પ્રયોગે આવિર્ભાવ થાય ત્યારે એ યમનિયમની મિદ્ધિ થયેલી તેને જાણી આ સાક્ષમા જ્યાં જ્યાં સિદ્ધિનું વર્ણન કરામા આવ્યું છે ત્યાં સર્વે પ્રયોગે જેના પ્રકારે તે મિદ્ધિ છે તે યોગીની યથાર્થ સિદ્ધિ તે નિબૂતિરૂપ મિદ્ધિના આ-નિર્જ્વારથી થઈ છે એમ જાણવું, એ પ્રતિપાદન કરામાટે જ છે ત્યાં યમના પ્રથમ બેદરૂપ અદિમાથી થતા હરૂપ સિદ્ધિનું સૂત્રકાર ક્રમ-ક્રમ જો પ્રથમ પ્રતિપાદન કરે છે.

આદિસાપ્રતિષ્ઠાયાં તત્ત્વનિર્ઘૌ ચૈસ્ત્યાગઃ ॥ ૩૫ ॥

સુતાર્થ—આદિમાની યોગીમા સ્થિરતા થવાથી તેની પાસે દિ-સ્વસ્થભાવના પ્રાણીઓ પણ પોતાનાં વેગને ત્યાગ કરે છે

અર્થિત્ત—એટલે આદિસાનું સ્થૈર્ય થવાથી, આદિસાની યથાર્થ સિદ્ધિ થવાથી

તત્ત્વનિર્ઘૌ=તે યોગીની મનિધમા

ચૈસ્ત્યાગ=ચૈર એટલે જાતિચૈર એટલે પોતપોતાનો દિસ્વસ્થભાવ, તેનો ત્યાગ

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે યોગીમા જ્યારે આદિસારૂપ યોગધર્મ દિસારૂપ તેના વિતર્કથી વેશ પણ સપૃષ્ઠ થવા વિનાનો થાય છે અર્થાત્ મિદ્ધિ થાયછે, ત્યારે તે મદ્ધાત્મા યોગીની પામે આવનાર મા-ર્ગર અને ઉદર, મર્ષ અને નોળીયો, મનિધ અને અધ, વિગેરે વિ-રૂપી સ્વસ્થભાવના પ્રાણીઓ પણ પોતાના દિસ્વસ્થભાવથી રહિત થાય

છે, તેજ પ્રમાણે વાત, વરવિગેરે પ્રાણીઓ પણ પોતાનો દિ અમ્ભમાન તે સમયે છોડે છે. અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે જ્યાંસુધી દિ-સારૂપ કર્મને ઉત્પન્ન કરનાર ક્રોધ અને મોહરૂપ કાગ્લો વિનશ્ચાન હોયછે ત્યાંસુધી દિમાંસારૂપ વિતર્ક બાધ કરનારો, અર્થાત્ અતઃકરણમાં જ્યાંસુધી લોભાદિને ઉત્પન્ન કરનાર રાજસ તામસ દ્રવ્ય વિનશ્ચાન હોયછે ત્યાંસુધી દિસાધી બાધ થતો, તેથી જે યોગિને એ રિતર્કથી બાધ થવાનું નાનો આદિમા ધર્મ મિદ્ધ થાય છે તે યોગીના અતઃકરણમાં આદિ-સારૂપ ધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર અતિસંક્ર ધર્મચાળુ દ્રવ્ય અતિત બળ-વાનરૂપે હોયું જોઈએ. અને દિસાને પ્રગટાવનાર દ્રવ્ય જે અત્યંત નદ્ર ન થયું હોય તોપણ દબ્બથીજ પશુને પામેલું તો અવશ્ય હોયું જો-ઈએ. આવા યોગિની સમીપ જ્યારે પ્રાણીઓ આવે છે તે સમયે તે સર્વના અતઃકરણ તે યોગિના દૃઢ હ્રદયબળશાળ તથા આદિસંક્ર સ્વભાવના અતઃકરણના પ્રધાનમતાની ખર્ચાદામાં આનંદે એ અતઃકરણો તે યોગિના અપાર બળશાળા અતઃકરણના આદિસંક્ર સત્ત્વથી દબાઈ જાયછે તેથી પો-તામાં ગેરુદિ દિસંક્રધર્મશાળુ દ્રવ્ય તેમનામાં તે સમયે સુપ્રસવત્ થઈ જાયછે તેથી એ દ્રવ્યથી જ ઉત્પન્ન થતી દિસાને તે સમયે કરવા અ-સમર્થ થઈ જાય છે અર્થાત્ વૈરત્યાગપૂર્વક ત્યાં વસી શકે છે.

આ પ્રમાણે આદિમાનુ ૪૧ હોવાથી એ સ્પષ્ટ રીતે યોગના અગમ્ય છે આદિસાની સ્થિરતા થવાથી અતઃકરણના રાજસ અને તમસરૂપ દ્રવ્યો નિર્મલ થઈ જાય છે, તથા મત્તવદ્રવ્ય પ્રધાનતાને પામે છે તેથી, આદિગા મિદ્ધ થવાથી તે યોગી જગત્ત્રયવિગેરે સ્થળે કે જગા વાધ, વરવિગેરે દિસા પ્રાણીઓનો ભય છત્તગે રહે છે ત્યાં નિર્ભયપણે વસી એકાન્તમેવન કરી યોગની મિદ્ધિમાટે ઇતિ અગેનુ રહે પ્રકારે અનુકાન કરના સમર્થ થાય છે, તેથી તથા એવા અન્ય કાગ્લોને લીધે આદિસા યોગાગ છે

હવે કમપ્રાપ્ત સત્ત્વનુ ૬૫ કહે છે.

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં ક્રિયાફલાઅચત્ત્વમ્ ॥૩૬॥

સુનાવં —સત્ત્વની સ્થિરતા થવાથી એ યોગિના વચનથી સર્વ પ્રાણીઓ કિંમમાંના ધર્મના અને તેના કૃપરૂપ સર્ગાદિના આગ્રય (ભોગવનાર) થાય છે

સત્યપ્રતિષ્ઠાયાન્ —એટલે પૂર્વસંવત્ સત્ત્વની વધાર્થ સ્થિર-તા થવાથી

ક્રિયાફલાઅચત્ત્વમ્—ક્રિયા રુબ્દે કરીને ક્રિયાના કાર્યરૂપ ધર્મનુ પ્રકલ્પ થાય છે કલ્પ સંબંધે કરીને એ ધર્મથી થતું જે ૬૫ તેનું પ્રકલ્પ

ચાયછે આશ્રયત્વમ્=એટલે આશ્રયપાત્ર એ આશ્રયપત્ર ૩૭૫ ધર્મ યોગિના નથી પણ તે યોગિના વચન જના પ્રતિ લેય છે ને પ્રાણિનિ હ છે તેથી સુત્રાં એવો નથી કે મત્યન્તિગતી યોગી પ્રાં અને સ્વમને પામે છે પણ એવો છે કે સત્યની ચિન્તનારાગા મોગિના વચનથી અથવા પ્રાણિને અગાદિ દ્વેષપાત્ર ધમ તથા અગાદિ ચાય છે

આ સુત્રથી એ કહ્યું કે મત્યન્તિગતી યોગીની વાળી અમોહ ચાય છે તે યોગી માટે કહે કે 'તું માર્મિક થયે' તો એ વચનથી તે માલમ માર્મિક માર છે, માટે કહે 'તું અર્ચને પામ' તો એ વચનમાનથી તે માલસ અર્ચને પામે છે તાત્પર્ય એ કે એ યોગિની વાળી સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ એ યોગી મિત્રમ રૂપતા થાય છે મત્ય નો અભ્યાસ કરનારી તેના અત્તરુમા એક પ્રમ ન મામથ્ય વર્ધ છે કે જે મામથ્યથી પોતાના સકાપરો ગાલ પગમાલ્યાં રતુ એપર તે હપ પાડી અથા મર્મક થાય છે, જેથી તે યોગી અ સુખ યાગો' એવો મહત્ત્વ કહે છે તે સમરે તેના અત્તરુમા અભિ ત થોલું મામથ્ય એ અત્તરુમા ગાલ રતુમા પોતામદશ દા હાપ પાડે છે, અથવા તો અર્ચના હતા મિત્રિવ રતિ ૧ વધી અત્તરુમા અથ અકિત રાશુ થઈ ગયું હાય છે તેમથી મહત્ત્વાનુમા ગાતમરુમા અર્ચના શક્તિનો નિવક તે અસત્યનો અભ્યાસ છે એ પ્રતિગધની નિમિત્ત થાય છે એ આમથ્ય આસિમારો પામે છે જેથી સંપત્તી ત નુમાર અભ્યાસવચ્ચા થાય છે અથવા તો જેમ નો નિ મોમય ગરી અમની પ્રમિરુપ ફન થાય છે અથાત્ જનાનિષ્ટામ્યા ગ કરનાનો તેના અ નુપતી અવદાર નિમાવનારી આદિ શક્તિનો ત યાગના ફનપ અર્ચનાને પમાડે છે તે જ પ્રમાણે મત્યની મિદ્ધિવા જા યોગીના મહત્ત્વને જાડી એ જ અવદાર નિમાર પારી સકિતઓ સત્ય ના ફનપ વાળીની અમોહતાને મિદ્ધ કરે છે તેથી આકન સરથા યોગ્ય છે

આ રીતે મત્યનું ફલ કદી દરે કમપ્રાપ્ત અસ્તેયનુ ફન કહે છે

અસ્તેયમોત્તેજાયા સર્વેરત્નાવરુપા ઇમ્ ૩૭૭

મૂનાય —અસ્તેયની પ્રતિષ્ઠા થાયથી મર્મ વિરાગા ગેહુ રત્નાદિ દ્રવ્ય તે મોગિની સત્તાનીએ આવે છે

અસ્તેય ની પ્રતિષ્ઠા થાયથી તે યોગિને કોઈ દ્વંધસર જ્યારે કઈ પણ દ્રવ્ય તેમજ એ સારે તત્ત્વમા તે દ્રવ્ય તેની પામે આવે છે અતિ પણ મુક્તિ પૂર્વક સમજી લઈ આપમે અવદારમા પણ તેમજ છીએ કે જે વસ્તુની આપણને કિંમત મનાય થાય છે તે વસ્તુની પ્રા મિ માયિતજ થાય છે અને જે રત્નની ઉકડ ઈ ન આપે તેની

તથી તે વસ્તુ મદજ પ્રાપ્ત થાય છે જનસામા પણુ એવી ચાલે
 કે “ જે ગામે તે આરે, આરે જે સામે તે આમે ” તેથી એ નિ,
 નપ્રમાણે જે યોગિના આત કરાગુમા અત્નેયની સિદ્ધિ થાય છે તે યો
 ગિને તે મર્મ પદ્યો અન્તગાસ મળે એ સ્વાભાવિક છે

હવે ક્રમપ્રાપ્ત યત્નચર્યનું ફલ કહે છે

શ્રાક્ષચર્યશતિન્દાયાં વીર્યલાભઃ ॥૩૮॥

સુતાર્થ — શ્રાક્ષચર્યની પ્રતિતા થયથી તે યોગિનુ, પ્રતિધાનગરિ
 ત મુનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિરૂપ વીર્ય શક્તિને પામે છે.

વાચ્યતા — વીર્યનો બાલ વા માસિ રીર્યનો સામાન્ય અર્થ એમ
 અથવા બન છે તેનુ જ સ્પષ્ટાર્થ અન યાનશક્તિ અંે ક્રિયાશક્તિ
 એ બ્યાખ્યાન કર્યું છે

શ્રાક્ષચર્યથી તે યોગી પુરુષના વીર્યની રક્ષા થાય છે અને
 માત્રકે યોગયુક્તિપૂર્વક શ્રાક્ષચર્યને સિદ્ધ કર્યું હોય છે તેથી એ જી
 પામતુ વીર્ય વિમરી થતું નથી હાલ પણ મદમતિ પોને વીર્ય
 અનુચિત ક્ષમથી રોગમસ્ત થઇ અસકત થયા હાલ છે તેથી પેતા
 ઉપની એનુ અનુમાન કરે છે કે જોમ વીર્યની શક્તિ નેમ મારૂ પ
 લુ તે મે અ નથી વીર્યની અમર્યાદ શક્તિ થયથી હલકુ મન વિમરી
 તથા અન્યથ દાય છે એના અતેક દાન્ટો જગતમા મળે છે નો
 વારંની શક્તિ સઘર્ષરૂપ મારી જ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમ કેળા રોકને
 બહુ જન કે રાથી સાઅમાં તેનુ ગિજન કરન નહિ તેમન માગી
 ન આે અર્ચચીન મારીગાસ્ત્રો જાયન રિગેરે બેઠા પણ એમ
 જ હલકે કે રીરંની અમર્યાદ શક્તિ રીરંને કામે કરી વિમરી કરી તે
 દાન આત કચ્છને પણ વિમરી કરી અનેક દાનિના હંતુરૂપ થઇ પ
 કનારી તીરડે છે તેથી વીસદ્યુગના આબયસાગે યોગસાધક યોગયુક્તિ
 પૂર્વક જ શ્રાક્ષચર્યો મિદ્ધ કરે છે જેરી વીરંની શક્તિ અરાથી તે વી
 વિમરી થતુ નથી એ અનિપરી વીરંમાથી જે ઓગસૂ નીકળે છે
 પણ અનિપરી જ હોય છે એ ઓગસૂ મનને નિસ્તર પોને છે તે
 થી શ્રાક્ષચર્યની મિદ્ધિનામા સાધકનુ મન નિસ્તર અનિપરી દવ્યવ
 પોપાયાથી આધક બળયુક્ત થાય છે અર્થેત્ જાનશક્તિ અને ક્રિયા
 શક્તિરૂપ બન તેનું અતિમાન નરે છે એ મોગ્ય જ છે

હવે ક્રમપ્રાપ્ત અપરિચદના ફલને કહે છે

રાપરિગ્રહસ્થેયે જન્યકથતાસયોઘ ॥૩૯॥

સુતાર્થ — અપરિમદની સ્થિરતા થવાથી જન્મના પ્રકાનો સાક્ષાત્કાર
 થાય છે

જન્મકલ્પનાયોગઃ—જન્મના પ્રકારનો સંબોધ અપૂર્વ દેહ ઉન્નિ-
યાદિના સંધાનમાયે જ્ઞાનેતુક સંબધ તે જન્મ છે. તેની કથંતા એ-
ટલે કિંપ્રકારના અર્થાત્ તેના પ્રકાર. તે પ્રકારનો મંબોધ-સમ્યક્ બોધ
વા જ્ઞાન એટલે માક્ષાતુકાર તે જન્મકલ્પનાયોગ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જુત, વર્તમાન અને ભવિષ્યત્ જેને
યોગ સામ્રાજ્ય પુરમે અનુક્રમે શાન્ત, ઉદિત અને અવ્યપદેરય કહે છે
તે ત્રણે કાર્ણાવિષ્ઠત જન્મોનાં સ્વરૂપનો તથા પ્રકારનો માક્ષાતુકાર
અપરિમદની સ્થિરતાવાળા સાધકને જિજ્ઞાસામાયથી થાય છે. હું કો-
ણ હતો, કેવા પ્રકારનો હતો એ જોતની જગ્યાના થયથી પૂર્વ જન્-
મનો હસ્તામલકવન બોધ એ યોગિને થાય છે તેમજ હું કોણ છું,
કેવા પ્રકારે થયો છું, હું હવે કોણ થવાનો છું તથા કેવે પ્રકારે થ-
વનો છું એ પ્રકારની જિજ્ઞાસાથી અનુક્રમે વર્તમાન અને ભવિષ્યત્
જન્મનો માક્ષાતુકાર થાય છે. એ યોગિને અપરિમદની સ્થિરતા થયા
પછી ઉક્ત પ્રકારનો માક્ષાતુકાર કરવા અન્ય કોઇ સાધનની અપેક્ષા
રહેતા નથી. આ સિદ્ધિની ઉપપત્તિ પણ પૂર્વજાત થઇ શકે છે તેવી
એ સિદ્ધિ કહ્યું કે જન્મારે યોગિને આ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તેણે
અપરિમદની સ્થિરતા થયેલી સમજવી તથા એને માટે પ્રયત્ન છો-
ડી દઇ ઉત્તરોત્તર-યોગ્ય ભગિદામાટે પ્રયત્ન આદરવા આરબવુ.

આ પ્રમાણે પાંચે વચથી થતી ત્રિદિઓનું પ્રતિપાદન કરી
હવે પાંચ નિમયથી થતી ત્રિદિઓનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમા પ્રથમ
નિયમ રોચ્ય છે તથા તેની સ્થિરતાથી થતી સિદ્ધિનું પ્રથમ પ્રતિપા-
દન કરે છે. તેમાં પણ રોચ્ય એ પ્રકારનું છે (૧) બાહ્ય અને (૨)
આંતર એ બેમાંથી પ્રથમ બાહ્ય શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠાથી થતી સિદ્ધિનું
પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે.

શાસ્ત્રાત્સ્નાહુલુપ્તસા પરેરસંસર્ગગાઢગા

સૂત્રાર્થ—શાસ્ત્રની સ્થિરતાથી પોતાના શરીરવિષે જુગુપ્સા (નિર-
કાર) તથા અન્યસાથે સંમર્મથી રહિતપણું થાય છે.

શાસ્ત્ર—એટલે શાસ્ત્રની સ્થિરતાથી.

સ્વજ્ઞાનગત્વા—પોતાના અંગવિષે જુગુપ્સા. જુગુપ્સા એટલે શ-
રીરના અશુભવિષ્ણુરૂપ દોષનો અગ્રેષ્ઠ સમ્પ્રતીકાર અર્થાત્ પ્રત્યક્ષવત્
સદૃઢ નિશ્ચય, તથા તેથી થતો શરીરપ્રતિનો તિબ્ધર.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે બાહ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસથી (૧) પોતાના
શરીરનો અશુભવિષ્ણુરૂપ દોષ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને (૨) અન્ય શરીર-
ગ્રામે એ યોગી સંમર્મથી રહિત રહે છે. અને એ યોગ્ય જગતે કેમકે ~ પુ.

અશુચિ હોય તે પદાર્થને જ શૌચની જરૂર છે તેથી શૌચનું અનુજ્ઞાન કરનાર યોગિને શરીરના અશુચિતરૂપ દોષનું જ્ઞાન આગમમાજ્ઞ હોય છે શૌચનું પુનઃ પુનઃ અનુજ્ઞાન કરતા જતા પણ જ્યારે તે યોગિને શરીર અશુચિ જ રહેતું જણાય છે ત્યારે એ સ્વભાવથીજ આત્મ ત અશુચિ છે એ દૃઢ નિશ્ચય થાય એ યોગી છે, અને તેથી યોગીના શરીર પર એ કે પ્રકારનો તિગ્મ-હિત્તવ થાય છે જ્યારે યોગીના શરીર પર તિગ્મ-રકાર થાય ત્યારે પોતાગમ્માન અન્ય શરીરો ઉપર વધારા નિમેષે કરીને જે સૌમ શૌચનું અનુજ્ઞાન કરતા નથી તે યોગીના શરીર પર તિરસ્કાર થઈ તે શરીરથી અગ્રસર્ગે તે યોગી એવું એ તે આત્મ ત રૂપ છે આ પ્રમાણે બાહ્યશૌચની સિદ્ધિ થઈ હવે આંતરશૌચથી થતી ચિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે

સત્ત્વશુદ્ધિસૌમનસ્યેકાદ્યેન્દ્રિયજયાત્મદર્શનયોગ્યત્વાનિ આયુષ્મા
સુતાર્થ—શૌચની ચિત્તરતાથી વળી સત્ત્વની શુદ્ધિ સૌમનસ્ય (પ્રમત્તતા), એકાગ્રતા, હિંચોનો જન્મ અને આત્મમાક્ષાત્મકની ચાન્ડતા આવે છે

સત્ત્વશુદ્ધિ—એટલે શુદ્ધિમા રહેવા મત્ત્વદ્યવની શુદ્ધિ એટલે રજસુ તમસુ અને પાપાદિ દોષોના નિવાનશુથી સત્ત્વની આધિકતા

સૌમનસ્ય—એટલે ચિત્તનો પ્રમાણ અથવા પ્રમત્તતા

આ સુતથી એ કહ્યું કે નૈની, કરુણાઆદિના પુનઃ પુનઃ અનુજ્ઞાનથી જ્યારે અત કરુણા સગદેવાદિ દોષો મોવાઈ જાય છે અર્થાત્ રજસુ તમસુની ન્યૂનતા થઈ જાય છે ત્યારે અત કરુણા રહેતું સત્ત્વ પ્રબળ થવાથી અભિજ્ઞાત થતું નથી એ અત્ત્વશુદ્ધિ છે એ સત્ત્વશુદ્ધિ થવાથી સત્ત્વના આધિક્યના કાર્યરૂપ રત્ન-જ્ઞાતા વા પ્રમત્તતા ચિત્તમા થાય છે, એજ સૌમનસ્ય છે અને પ્રથમ પાદમા કલાપ્રમાણે પ્રમત્તતા થવાથી ચિત્ત એકાગ્ર થઈ શકે છે, એટલે મનનો નિરોધ થઈ શકે છે, એજ એકાગ્ર છે મનને અધીન જ હિંદ્રિયો હોય છે તેથી મનનો નિરોધ જ જન્મ થવાથી હિંદ્રિયોનો પણ જન્મ થાય છે અને એ જન્મ થવાથી ચિત્ત સદૈમ જ્ઞાતને એકજ કળા સમર્થ થયે હું હોવાથી આત્મા વા પુરુષરૂપ અતિસદૈમ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે આ પ્રમાણે આ સર્વ ચિદ્ધિ મનના શૌચથી થાય છે એ રૂપ દેખાય છે

હવે નમપ્રાપ્ત સતોત્તમી પ્રતિજ્ઞાથી થતી ચિદ્ધિ કહે છે

સતોત્તમી પ્રતિજ્ઞા: સુખલાભ: ॥ ૪૨ ॥

સુતાર્થ—સતોત્તમી પ્રતિજ્ઞાથી અનુત્તમ સુખનો તાલ થાય છે

અનુત્તમ—એટલે જે મુખથી અન્ન દ્રાઈ ઉત્તમ મુખ નથી તે.
 આ મુખથી એ કહ્યું કે જે યોગિને સતોષનું સ્વર્ગ મિદ્ર થાય છે તેને તેના ક્ષત્રપે અનુત્તમ મુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, સતોષનો અર્થ તૃપ્તાનો ક્ષય છે. તૃપ્તિ એ રજોગુણ અને તમોગુણનું કાર્ય છે. જ્યારે રજોગુણ અને તમોગુણ અતિનિર્બળ થઈ જાય છે ત્યારે જ તે ચેતાના કાર્યને પ્રકટાવનાં અટકે છે. તેથી જે યોગીને તૃપ્તાનો ક્ષય સિદ્ધ થાય તે યોગીના અંતઃકરણમાં રજોગુણ અને તમોગુણ દબાવી જવાનું થયાં જોઈએ તેમ થવામાં મિતનો સ્વભાવસિદ્ધ સત્ત્વગુણ નિર્માધ આધિભારને ખમી રહે છે. તેથી શુદ્ધસત્ત્વના સ્વભાવસિદ્ધ કાર્યરૂપ નિર્વિવર મુખ તથા શાન્તિમુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજાદ્વારસ્વરૂપાદિ ઉપનિષદમાં પણ આનંદગીમાંસામાં કહ્યું છે કે જેને મત પ્રજાગર્ભેશ-નન્દાઃ સ एको प्रज्ञाग आनन्द. ध्रुवियस्य चाशमहत्स्य—એવા એક મો પ્રજાપતિના આનંદ તે જ્ઞાનો એક આનંદ છે અને તેટલા જ આનંદ ચાંચાનું અકામ પુરુષો છે. ત્રી પાતજલભાષ્યમાં પણ જ્ઞાનકામગુણ લોકે યથા દિશ્ય મદ્યત મુલમ્ । તૃણાલ્પગુમર્ત્યને માર્હત પોલ્ગાં જ્ઞાનમ્ ॥ લોકની અંદર જે વિપવમુખ છે તથા મિદ્રિઓરૂપ જે મોટું મુખ છે તે બંને પ્રકારના મુખ તૃપ્તાનો ક્ષયરૂપ નતોષથી થતા મુખનો મોળમો ભાગ પણ નથી એ સ્થિતિચામવી આ મુખ અનુત્તમ છે એ મિદ્ર મ્યું છે

હવે કામપ્રાપ્ત તૃતીય નિયમરૂપ તપસૂની સ્થિરતાથી થતી મિદ્રિ કહે છે.

કાયેન્દ્રિયનિહિરગુણ્ણિક્ષયાત્તપસઃ ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ—તપની પ્રતિભાએ કરીને અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી શરીર સંજ્ઞાથી મિદ્રિઓ તથા ઇન્દ્રિયમંજ્ઞાથી સિદ્ધિઓ થાય છે.

અશુદ્ધિ—અશુદ્ધિ એટલે રાજસતામસ ગુણરૂપ અધર્મ, તેનો ક્ષય થવાથી.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે તપનું પુન પુન અનુદાન કરવામાં આવેથી જ્યારે તપની સ્થિરતા સિદ્ધ થાય છે ત્યારે અંતઃકરણમાં રહેલા રાજસતામસ ગુણરૂપ અશુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે. એજ અશુદ્ધિ અલ્પિમા મહિમા વિગેરે તથા દુરથવશુ દુરદર્શનઆદિ સિદ્ધિઓનો પ્રતિબંધ કરનાર છે. તેથી એ અશુદ્ધિનો ક્ષય થવાથી શરીરસંજ્ઞાથી સિદ્ધિ જેમકે અલ્પિમા—(શરીરને સૂક્ષ્મ આલુજેવડું કરી નાંખવાનું સૂક્ષ્મર્થ), મહિમા—(શરીરને મહાન પદાર્થરૂપે કરી નાંખવાનું સામર્થ્ય) વિગેરે તથા ઇન્દ્રિયોની સિદ્ધિ જેમકે દુરથવશુ, દુરદર્શિ વિગેરે એ બંને પ્ર-

દારની મિદિઓ આપનાને પામે છે

તે કમપ્રાપ્ત સ્વાધ્યાયથી થતી મિદિનું પ્રતિષ્ઠાન કરે છે

સ્વાધ્યાયાદિદેવતાસપ્રયોગઃ ॥ ૬૩૫ ॥

સૂત્રાય — સ્વાધ્યાયની પ્રતિષ્ઠાથી ઈષ્ટન દેવતાનો આક્ષાત્મક થાય છે

દ્રષ્ટ—દ્રષ્ટ એટલે દર્શિત સંપ્રષેગ એટલે દર્શનવાગ્માત્રકા આ મૂલથી એ મુદ્દા નિધિન વેદાધ્યયન અથવા દ્રષ્ટવનો જ્ઞાન માર્ગ યોગિને જ્ઞાને પુન પુન અનુજાનથી વેદાધ્યાયન અ ને જ્ઞાન મિલ્લ થાય છે ત્યારે તે યોગિને જે મમો જે દેવતાના દશ ની ઈષ્ટ થાય તે દેવતા આવી તે દર્શન દે છે એટલું જ ન હિ પગ સર્વ દેવ દરિઓવથા સિદ્ધા એ યોગિને અધીન થઈ રહે છે

આ સિદ્ધિની ખાતરી બરો રર ૧૧ રાનુબરની જ થાય એ મ દે તેમ જ એની ઉપર તિમટે અધિષ્ઠિત તર અહ શે એ છે તથાપિ આ રથને એ નિદિમા એતા આક્ષેપનો પરિત મ્મના મક્ષિત પ્રતિષ્ઠા ન આ પ્રમાણે કરીને દીએ ૧૦ નિદિતા રિતનના એની શક્તિ થાય છે કે એ મન તથા વે પશુ બંધનીના વૃત્તિ ન છે ૦૧૧ એ મનેથી કમનકામુ સામ ૧ મળે આે અન્ય વૃત્તિ ન મળે એ મ્હેડુ યોગ નથી મળે તો બીધી મળતુ જોઈએ આે ન મળે તો કોઈથી પશુ ન મળતુ જોઈએ ત્યા અન્ય વૃત્તિ એ આમધ્ય નવી મળતુ એ તો સ્વમમત છે તેથી મનારી પશુ ન જ મળતુ નેઈએ તેના ઉત્તર આ નમાએ —

(૧) આ લાખા મરે બંધાર સંપ્રતથી થતા જોનામા આવે છે જે શમ્ભુ જે આત્મ મકેતિત થયો તેમ છે તે શમ્ભુ તેજ આ થા મોધન દરી તોજ નનકાળી સિદ્ધિ કરે છે તેથી આમુ નહો નો મમુલ જે બંધારને મિલ્લ મરી નામે છે તે જ બંધારને અન્ય વ દે તો મમુલ મિલ્લ મરી શકેનો નથી અર્થાત્ કોઈમા પશુ વૃત્તિને નિરાકમ જોવામા આવે છે એ જ પ્રમાણે અમુક રાજે ના સમુદ્ધ ૨૫ મત્ર જ ઈશ્વરેચ્છા ૧ મજ્જાનુમાર મદ્ધિદિને આરે આે અ ન્ય વૃત્તિને સમુદ્ધ જે તે બંધારમાટે મકેતિત નથી તેમજની સિ દ્ધિ ન મરી મદ્ધ એ યોગ્ય જ છે

(૨) નત્રમાટે એવો નિયમ છે કે તેનુ યોગીશ્વર શીમદ્યુર પ્રાે જ કદલુ કરુ જોઈએ અર્થાત્ એમ થાય છે ત્યારે જ તે દેન આરે જે તેની યોગીશ્વર શીમદ્યુર જે વજ્જાના મમુલ ૩૫ મન રિો મેકે મદ્ધ્ય મર છે કે આ મત્ર અમુક અધિષ્ઠિતું થા

કરો' તે જ મન તે યોગીશ્વરના મિદ્ધ મહત્વાનુસાર તે આધમરીનું
દેવ કરે છે અન્ય વર્ણોનો મમૂદ લેખિ સંતતી સમાન અર્થને
જ યોધન કરનાર હોય તથાપિ આધમરીને સિદ્ધિ આપનાર નથી કે-
મકે એ યોગીશ્વરના મિદ્ધમહત્વના જલથી સ્પર્શિત છે

આ એ નિયમો જોતા જોએ પોતાની શુદ્ધિથી મિત્રમ-
લમાં રહાઈ મને પમાર થાત તે મન લઈ જાય કે ના મેલી જાય
છે તે કેવળ મદધી છે એ સમજાય છે અને એમજો તીર્થો મ
ત જાનખડીના નર્મરૂપમમૂદના જોડુજ દાય કરી શકે છે અર્થાત્ નિ-
જ્જનનતજ છે

૩ દરેક મનમાં અધિરાવા દેવતા હોય છે તેથી એ મનનું
પુન પુન અનુદાન થવાથી તે દેવતા પોતે સ્થાવર નિયમાનુસાર પ્ર-
મન થાત ત્યારે મિદ્ધિએ જાગે એ યોગ જ છે

આ રીતે ત્રિયાગના સ્થાવ્યાશી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી યોગ્ય છે જે
મદન જલાય છે તેથી આ સુત્રમાં રચાયાથી છાંસિત દેવો મ
ક્ષાત્રમગ આચાર દુષ્ટ થતા ન તે દેવો સાક્ષાત્માર થાય છે એમ
જે કથુ છે તે મર્મને યોગ છે

આપ્રમાણે આ મિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી હવ ક્રમપ્રાપ્ત ઇશ્વર પ્ર-
તિપાદનની પ્રતિપાદી થવી મિદ્ધિ કહે છે

સર્વાસ્તિદિસીશ્વરમણિધાનાત્ ॥ ૮૫ ॥

મૂર્ત્ત — ઇશ્વરપ્રતિપાદનની પ્રતિપાદી મનનાત આન આરામજા-
ત મમધિની મિદ્ધિ થાય છે

આ સૂત્રથી કલ્પુ કે જે યોગીના સર્વ ચાપાત ઇશ્વર પ્રતિ અર્પણ
થાય મારેના અર્થ રહેડે તે યોગીને ઇશ્વરના અનુનદદા મમાધિની નિ સિ-
છે, જેમ તે યોગી અજ્ઞાનનમને મર્મ દ્યેય પદ્યથને ઇશ્વરનુમદ
થી મથાર્થ રીતે જ જનજે છે અને તેથી પછી જ્યારે ઇશ્વરનુમદથી
તે તે રતુ ॥ આત્માત્માર થાય છે ત્યારે પણ તે મથાય ગવરે જ
ત વસ્તુને વિનય કરે છે તેથી ઇશ્વરપ્રતિપાદન ઇશ્વરનુમદ તથા નૈરાગ્ય
ક્રમ સપજાનગમાધિની મિદ્ધિને હેતુ છે અને એ સમાધિની મિદ્ધિ
થવાથી ગમ પ્રજાતની સિદ્ધિ પ રેખા ॥ થાય છે એ પરવરાગ્ય
પગુ ઇશ્વરનુમદથી જ થાય છે તેથી ઇશ્વરપ્રતિપાદનથી ઉભય સમા-
ધિની મિદ્ધિ થાય છે એથી એમ સમજવાનું નથી કે ઇશ્વરપ્રતિપા-
નથી ગમાધિની સિદ્ધિ થાય છે તેથી અન્ય યોગમગ નિર્મલ છે કેમકે અ
જોગી રૂડે પ્રકારે-નિર્મલ સિદ્ધિ ઇશ્વરપ્રતિપાદનથી જ થાય છે, અર્થા-
ત્ ઇશ્વરપ્રતિપાદ ॥ અથ જાગે ની સિદ્ધિ ॥ જ પશ્ચિમી દેવને ઉ

તપન જે છે તેથી અન્ન અગો નિર્થક નથી તથાપિ આ અગ
અન્યથી ઉત્તમ છે, કેમકે અન્ન અગો ઇશ્વરપ્રતિધાનથી સ્થિત હોય-
કે તે મમાધિની મિદ્ધિ કરી આપતા નથી એ વાત યોગશતના
આપ્તનોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે અરુ જોતા તો આ મપુર્યુ યમ નિ-
યમન યથાર્થરૂપે અનુદાન સયમરૂપ અગોની મહત્વાનામિના ઘટુ જ
નથી નેથી એ અગો પરસ્પર ક્રિપમન્દ છે તથા એ મર્વની યથાર્થ
રૂપે મિદ્ધિ તો ધણે અણે સાથે જ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રોથી પાત્ર યમ, પાત્ર નિયમ તથા તેથી
થની મિદ્ધિઓનું નિરૂપણ કર્યું ત્યાં પૂરું કરી ગયા છીએ તે પ્રમા-
ણે મિદ્ધિઓ તે તે અગની યથાર્થ મિદ્ધિને સૂચવનાર છે તેથી મિદ્ધિ
ના યમનથી સાધકે એ અગોની યથાર્થ મિદ્ધિ દ્વારે યદ્ય માનવી
તે સ્પષ્ટ મગજનય છે તેમ જ એ સિદ્ધિઓના વણુ થી એ અગો કે
વી રીતે યોગાગ છે તેનું પણ પ્રતિપાદન થાય છે કેમકે યોગના આ
ધમ્માગે પ્રારસ એકાન્તરામ આરસક છે એ એકાન્તરામમા દિશ
પ્રશ્નિઓના નિરૂપણ બધે મહેલો માધકને ઘટે છે એ બધથી બીધે
લી સાધકની જ્ઞાતિઓ સંયમમા પ્રવેશતી નથી એ બધની નિરૂત્તિ
કરનાર તથા જેની મદાયનાથી યોગની મિદ્ધિ થનાર છે એનું જ મ
ગીર તની દિશક પ્રાપ્તિઓથી જ્ઞા કરનાર અદિગ છે તેથી જે સ્પષ્ટ રીતે
યોગના છે મલ અતે અતેયથી માધકને વિગત થશે મળવે છે
સદાચરથી અત મરગનું મયમ કરાનું માધકે રૂ છે આપમિદધી
પણુ નિરૂપ થાય છે ગાલ અને આનર સામથી અનુક્રમે રૂામ
અને અરુ મામની યોગના થાય છે આન પ્રમાણે અન્યમાટે નમતુ
સેનુ તેથી યમ અગે નિરૂપ એ બને યોગના અગ છે એ આનથી
પણુ મિદ્ધિ યદ્ય રૂ છે આન પ્રમાણે અન્ય યોગાગ માટે પણ મિદ્ધિ
યદ્ય રૂ છે

આ રીતે પ્રથમના બે યોગાગનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે હમ પ્રા
મ તૃતીા અગરૂપ આમનનું પ્રતિપાદન કરેછે

રિચરસુમ્માસનમ્ ॥૪૬॥

સૂતાર્ય — નિજય અને સુખક જે આમન હોય તે મે મના
અગરૂપ આમન છે

રિચર — એટલે રિચર અર્થે રૂાયને મપાદન કરનાર અને

૧ આદિમા રિચર યમનિરૂપે અન્ય યજ્ઞાં કા હોતી યોગના
તથા જ્ઞાનના અનુરૂપ છે તથાપિ અદિ મિદ્ધિઓ દ્વારે યોગાગના
પ્રતિપાદન કરનાર યોગથી અન્ય કારણોનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી

મુખ એટલે નુષકર અથવા અવયવોને વ્યથા ન કરનાર.

આમનમ્—આસ્યતેડત્ર અથવા અનેન પ્રકારેણ એ એ બ્યુત્પતિથી આસન એટલે એમવાનું મૃગયર્મદિ આસન તથા એસવાનો પ્રકાર

આ મુતથી યોગના અગરૂપ આસનનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે. હાં જોટલા જોટલા પદાર્થોઉપર બેસી શકાય છે તે સૂર્ય આમન છે. એ સનં યોગના અનુકૂલ નથી. માન એમાંનાં કેટલાંક જ અનુકૂલ છે. એ અનુકૂલ આમનોનું મામાન્ય લક્ષણુ આ સુત્રથી કહ્યું છે તે એ કે જે જે આમનો દેહની સ્થિરતા એટલે અચચનપણુ સંપાદન કરનાર છે તથા જે શરીરના અવયવોને વ્યથા કરનાર નથી તે સૂર્ય યોગના અંગૂત આમનો છે. જે આમનોથી શરીર આચસવાળું રહેછે તે આમન યોગમાં સદાય કરનાર નથી, પણ પ્રતિદૂષ છે. કેમકે શરીરના આંચબધી પ્રાણાયામની સિદ્ધિ થતી નથી, તેમ જ અંત કાળની જ્ઞાતિ તે વખતે સગીરમાં લાગેલી ગેવાથી બેધનુ અવયવન કરતી નથી અર્થાત્ શરીરનું આચલ મનમનું પાણુ વિ- શેધીતે. એ જ કાળથી અવયવોને વ્યથા કરનાર આમનો યોગના વિશેધી છે. આમ હોવાથી સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જે આમન જે સાધકને રથેઈ અને મુખ સંપાદન કરી આપનાર હોય તે આમન તે સાધકને માટે મુખ્ય છે એ યોગ્ય છે.

અર્થ એ પ્રશ્ન થાય છે કે કોઈ સાધકને શયનરૂપ સ્થિતિ રથેઈ તથા મુખ આપનાર લાગે તો તે તેનું મુખ્ય આસન કહેવાય કે નાહ ? એનો ઉત્તર એટલે તે નહિ કહેવાય કેમકે એ પ્રકારનું આમન યોગને અનુકૂલ નથી જ્યાં સુરે છે ત્યારે વધપિ તેને ચિત્તતા તથા મુખની મપતિ થાય એ મંભવે છે તથાપિ એ ચિત્તિમાં તે માધક અપકાળમાં નિદ્રાથી અનિદ્રા પામે છે તેથી યોગનો વિધાનક જે લય કે તેને ઉપજન- નારી આ ચિત્તિ હોવાથી યોગના અગમૂત આમનમાં એનું મહત્ત્વ થ- તું નથી. નીજાસ્યવણુ ભગવાને પણ બાબદમીમામાન. આસનઃ સમવાનુ—એકીને મનમ કરેડે કેમકે અન્ય ચિત્તિમાં સંભવતો નથી— એ મુતથી શયનરૂપ ચિત્તિનું નિનકરણુકર્યું છે તેથી શયનરૂપ સ્થિતિ આમનમાં જ આવતી નથી તો યોગાગરૂપ આમનમાં આવે એ અ- તંત અમભરિત છે. આ સૂત્રમાં પણ સૂત્રકારે આચન સ્થાન વાપરી એજ અર્થ મુચવ્યો છે.

એ આમન એ પ્રકારનાં છે (૧) જાણ અને (૨) શરીર. જા- લ આમનમાં સુતરથ આસન સ્થાન આસ્યતેડત્ર એ બ્યુત્પતિથી ઉપર દલા પ્રમાણે લાગે છે. એ આનમાં મૃગયર્મ વિગેરેનું મદલ્લ થાય

છે કેમકે યુગચર્યે શ્રીગ્ની ચિરતા તથા ગુણ જો બંનેને કુળાગ્રે
શ્રીમદ્ બાળ ગીતામાં કહ્યું છે કે શુનો દેશ પ્રાપ્તિય સ્થિરતાત્તન
માત્રમન । નાત્યહિત માડસિનીચ ચૈસામિનક્ષાત્તમ્—શુચિ પદેશમાં
બહુ નીચુ નહિ તેમજ બહુ બિચુ નહિ એવું જો રજા હોય ત્યા
તના ઉપર જૈન, અજિન તથા કુચ પાપરી પોતાનું સ્થિર આસન
વ્યવસ્થા ઉપરથી કે જુ યુગનું ચર્મ યોગાગ આમનરૂપ છે જો તી
કરો છે તેમજ આગસિદ્ધિ મૂળવર્મણિ—મૂળચર્મના આમનથી યોગની મિ
ત્રિય થાય છે ઇત્યાદિ સમ્યે સાધારણ રીતે અર્ચન જે તે રી મૂળ
ચર્મચરિત્રે પદાર્થો જ આ પ્રમરના આસનમાટે યોગ્ય છે

શાગ્ર આમનમાં જોડની જોડની ખેસવાની સ્થિતિ છે તે સ
માધી જે સાધને જે સ્થૈર્ય અને સુખની મપતિ કરી
પાપનાર હોય તે સર્વે નેને આદ્ય છે તથાપિ જો ખે મિત્રે
કુની મિદ્ધિ રૂડે રકારે મનાર તથા યોગને મિત્રેત અનુકૂળ થ
પડે જોની કુનાર સ્થિતિઓને અનુભવી મદ્મામાઓ
ની પાડી ર્થુન કરી જે ગોરક્ષનાથ નામના યોગીએ જો આમનો
રામી લક્ષ ગણી કાઢ્યા છે જો સર્વ આમનોના પ્રાર્થના આદિ શુર
ના છે જો બધામાંથી પણ મિત્રે ઉપયોગી એવા ચોતમી આમ
ની રીતસિદ્ધિ, યાત્રા અર્ચિત્રે સા આઓને તની કયા છે જો જો
માથી પણ દશ મિત્રે ઉપયોગી ગણવા છે^૧ જો દશમાંથી પણ
નાત્ય અનુકૂળ એવા ચાર છે (૧) સિદ્ધાસન (અથવા શુભાગન અ
થવા વજ્રામન અથવા સુખામન) (૨) પદાસન (૩) સ્થિતિમન^૨
ને (૪) બનામન જો આદના સ્વરૂપ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે —

સિદ્ધાસનનું સ્વરૂપ ત્રીલકોગપદીધિમયા
મૈંદાહુપારિ વિન્યસ્ય સવ્ય શુલ્ક તથોપરિ ।
શુલ્કાન્તરં ચ નિશ્ચિપ્ય સિદ્ધાલનમિદ મહેન્ ॥
આ શ્લોકથી જો પ્રમાણે સ્વરૂપ છે કે ઉપચયની ઉપર કે જો શુલ્ક
મુકવો અને તેની ઉપર જમગો ચુલ્ક મુકવો—જે પ્રમાણે કરીને સ્થિર રે
દ શખી તેમજ જો મિત્રામન કહેવાય છે તેજ અથવા જો આમનોના અ
ન પ્રમર પણ આપીએ,^૩ તથાપિ તે આધ્ય મદ્દિન જે તેથી તમા આ આમ
નામાંથી પણ શ્રી સ્વશુરની આચારુમાં જ આમનોનું ચલણ કરવું હો

૧ જો દશના સ્વરૂપ મિત્રે ત્રીલકોગપદીધિમયા આપ્યા
છે તે ત્યા લેવા
૨ સ્થિતિમનો બધે માર્ધ માર્ધ અથવા મિત્રામન પણ લીધું છે
૩ જુગે મીડ દી અ અમપદેશ નેક અ

બમમ થાય છે, તેથી અત્ર એનું નિષ્કર્ષન થયું નથી પદાનનમા
 ટ ગીરિશિષ્ટ કંથુ છે કે અગ્રણી યન્નિર્ધારિયાદુ હજાગ્યા વ્યુદ્ધવળત ।
 દ્વૈવૈવપરિ વિદેશ કૃત્યા પદતલ સમ પચાસન મવત્તર સવરમવ પૂ
 ગિત્ત્વ ॥ બને ઉર ॥ ઉપર બે પાસ્તરો સ્થાપના તથા પગના અ
 મુકાને બે હાથથી પીઠ પાછાથી પકડવા એકે જમણા પગના અડ
 દાને જમણા હાથથી અને ડાબા પગના અડદાને ડાબા હાથથી દૃઢ
 મેને પગ ૧૦ ગિયર દેહથી બેમતુ એ પદાનન છે આ પદાનનમાં આ
 ને પદાનન કહે છે માથા પુ ને આ પદાનન તા બેને પદતા
 ના આગળ નીચસન થયું છે તે આગળ નીચે અનુક્રમ પદ
 છે તેનું અવ્યવસ્થિતિ એ પ્રમાણે થયું છે કે અવ્યવસ્થિતિન વિ
 વ્યવસ્થારો ન સામ્યત । અવ્યવસ્થિતિ પાદ ચીરાતનનદાહતમ । એ પગને
 એટલે જમણા પગને એ માથાપગ એટલે ડાબા માથાના મુગ
 અગળ ૬ ૧૧ મેને મુકમે તથા તે જ પ્રમાણે ૧૧ પાને જમણા
 સાથના મુગનાગળ દૃઢ રીતે સ્થાપમે આ ૧૧નો અવ્યવસ્થિતિ
 કરી બે પાના મુક ૧૧ અગળ તે વ્યવસ્થા મા સ્થાપન એ પ્રમાણે
 મેને અગળ ૧૧ થઈ પેસુ એ વીસન છે સ્થિતિ ૧૧
 મા ૧૧ સિધે થયું છે ૧ વાનૌરનર મમ્યદુ હજા પાદતલ
 સમ । જમણા અવ્યવસ્થિતિ સ્થાપન ૧૧ અગળ ૧૧ ૧૧
 વચ્ચેના ને ૧૧ મા બે ૧૧ ૧૧ તા ૧૧ ૧૧ સ્થાપન ૧૧ શરી ૧૧ મિધુ
 ખી મુગ ૧૧ બેમતુ એ સ્થિતિ મન ૬ બાસન ૧૧ ૧૧, ૧
 કંથુ છે કે ગાંધી ન રૂપસ્થાપ રાત્રિયા પદાનન પાદપાન
 ન પાગના દૃઢ વચ્ચા મુનિશ્ચલ । મદ્રાપા મદદતલ સવચાનાદવાપદમ
 વૃપગુની નીચે સીવની નામ પાગમા વામ પગની એડી । આપની
 તથા સીવનીના દીણ બાગમા દીણ પગની ગેડી ૧૧ સ્થાપની તથા
 પાદવની મમીપ આ નેના પગે ૧૧ બાથન ૧૧ રીતે બાધી નમ નિ
 સન થઈ બેમતુ એ મન વ્યાવિ નામ મના બાસન છે ૧

આ પ્રમાણે આ ચાર મુખ્ય આમોળા સરૂપ છે એ આ
 સતો મેનપર મેસી ૧૧ ગાગા ગે હન ૧૧ પ્રતિપદન થયું કે ૧૧
 એ આમન ૧૧ પ્રમાણે જગોએ વાગા ૧૧ બે ને ૧૧ છે એડી ૧૧
 મેતાવતરજીતિ કહે છે ૧ સમ શુચી વાપરવાદિવાત્રાવિરાજત શબ્દ
 વલાગ્યાદમે । મનાનુલ ન શુ ન વાગા મુહાનિવાતાધવન પ્રવાપ
 થત ॥ ઉચુ તથા નીચુ નીલ એમય મુનિમત્તિથી શુદ્ધ કહેનુ મમગ

૧ આ આમનોનુ વળુન રીહતમદિપિમ ॥ પશુ મ્લાક ૧૪ થી
 મુ છે તે ત્યા જવુ

ચિત્તિ રેલી, કલદાસિ પ્શન અને જાણયથી સ્થિત થયેલુ મનને
નિષ્કામે એવુ તથા નેરને પીડનન કરનાર એવ, એમન્ત, બદ
પરિચિન્ન જે રચન હોય ત્તા એમી યોગીએ યોગનો અન્બ પ્રસા
એજ અર્થનું વિશેષ સ્પન્નગ્રહુ દર્શી સીદાપદી પદમખા મુ છે
કે જ્યાં જ્યાં મદ્યુજી હોય, જે દેશ પામિત્ત હોય ઉપ રથી સિત હોય,
જ્યાં બિયા મગરી કદિન ન હોય આમનના રચયથી ચાગ દાય જેટલી
જગામા પચર, વર્ત્તિ તથા જવાબદારી નાદિ હેય જે એમન્ત હાય
એમજ યોગન કરનારિથી સ્થિત હાય તત્ર મને યોગીએ મિત્તિ ॥
ધર્મી ને મિત્તિના દાર પછા ન હોય ત્વ એ, જારી કરેખા મગ
જાણિના દરે સિતકન ન હોય ત્વેષએ તથા પૃથ્વી સમન્દેશ હો
'તિ તે' જે યોગયાદિથી કડે રહારે સપન યી શુદ્ધ કરેતી હારી જે
મને નિગન હારી ત્વેષએ, તે જતો ૧૭૧૬ સર્વગતુથી મહત્ત હો
વી ત્વેષએ, એ મળી રહાર મડપચાગા, વેદી એક દુરે જનાશય
ધો પુ મેરિગરે રા પી ને મહ અખીય ૧૭૧૯ તથા ત્યા યોગાભ્યામી
ગે મનો નિસર્વપ યી યોગીએ આગમ મને

ગાવા રચના ઉપર કહેના આમીમાથી પોતાને યોગ્ય હોય
વી જે રીડરકપદિત્ત હોય તે આસો મેલી યોગીએ આરબ કરો
એ આગન યોગનુ તુનીય અગ છે આમનની આસ્પમતા મજામા
અનુનરથી રપ્પટ સમભય એમ છે તેથી એના પ્રતિષ્ઠાનના વિશેષ
જરૂર નથી

આ પ્રમાણે આમનનુ રકપ મ્દો રવે એ આસનની મિત્તિ
અપ મગમા મ્દે પ્રમરે યાપ છે તે પ્રતિષ્ઠાન કરવુ આવશ્યક છે
કમ્પ ઉસરનિના એની નિદ્ધિ અપમગમા થતી નથી તેથી તે ઉપા
ય મ્દે છે

પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તસ્તમાપસિમ્યામ્ ॥ ૪૭ ॥

સૂત્રાર્થ — પ્રયત્નને શિથિન ય સથી તથા ચિત્ત અનતામર થવાથી
આમનના નિદ્ધિ ક્ષી યાય છે

પ્રયત્નશૈથિલ્યાનન્તસ્તમાપસિમ્યામ્ — આમનની મિત્તિનુ કચાથી

પ્રયત્ન જેટલે શરીર વારણ મનાર સ્વાભાવિક રચન અથવા
નો અમન શુદ્ધાર્થ તીથયાગા રનાન યાગ હેમરિગરે ક્રિયાઓરપ
વસાયે તથા એ ક્રિયામા થતો માનસ ઉસાર

અનન્તસઃ — જેટલે અનતાતા રપ થઈ રહેનુ તે અનન્ત એટ

૧ શુભો રી દહમગીપમ પ્રથમોપદેશ મુરાર્થે જામકે દેરો છુ
મિશ્ર તત્ત્વરવ ધર્માદિ (શ્લોક ૧૨-૧૩ અને ૧૪)

તે આકાશ અથવા તો પૃથ્વીને ધારણ કરનાર ગેપનાગ એના નિતનથી ધ્યાતા ધ્યેયરૂપ થાય છે એ નિષ્કાનુભૂતિ મિત્તર અનતરૂપને પામવું તે અનન્તસમાપ્તિ છે.

આ સુત્રથી સિદ્ધ આગમનિદિના એ ઉપાયો કહ્યા તેમાં પ્રથમ ઉપાય એ કહ્યો કે પ્રવર્તની ગિયિયતા દેહ ધાણુ કરનાર ને રવભાવ-સિદ્ધ પ્રવર્ત છે તે દેહને અનુક નિયમિત નિયતિમા ધાણુ કરવાના હેતુ નથી પણ નાના સ્થિતિમા ધારણુ કરવાના હેતુ છે તેથી યોગને અનુકુલ નિશ્ચય કરેલા આસનની મિદ્ધિમા એ વિરોધી છે. એ પ્રવર્તનો શિથિલ કરી નાખવું જેથી એરૂપ એક નિરોધીનો અભાવ થાય.

અરુ જોનાં તો પ્રવર્તનો ને દ્વિતીય અર્થ કહ્યો છે તેજ નિ શેષ યોગ્ય છે જ્યારે જાદુ વ્યાપાર કરનામા આવે છે ત્યારે દેહ ભ મિત થાય છે તેમજ દેહમા અંગમેલ્ય વિરેરે હોય છે તેથી બહુ વ્યાપારગ્રાહી આમન કરી ગેસનાર સાધકની આસનપદ્ધતિમાં કાળ સ્થિતિ નથી, એટલું નહિ પણ દેહ કપવથી આગમન સ્થિત થતું નથી તેમા ક્રમ વ્યાપારોને સિધિ કરના યોગ્ય છે તેમ જ બહુ વ્યાપારમા થતા માનમગ્ધાહરૂપ પ્રવર્તનું પણ કૌશિક્ય અવસ્થા કર્તવ્ય છે, તેમજ એ કિસાદ શરીરને એક સ્થિતિમા યોગના દેનો ન થી પણ તાકાળ દેહનું હટાવ કરી તેને અન્ય વ્યાપારમા યોગ છે તેથી એ પ્રકારના પ્રવર્તનો પણ સિધિ કરવું યોગ્ય છે.

બીજો ઉપાય એ કહ્યો કે ચિત્તને અનતરૂપ કરી મરુડ, એ કહે અનન્તરૂપ ધ્યાન કરવું જેથી અભ્યાસે કરીને ધ્યાતા ધ્યેયરૂપ થાય છે એ નિષ્કાનુભૂતિ મિત્તર અનન્તરૂપને પામે છે. ત્યાં અનન્તરૂપને અર્થ આકાશ લઈએ ત્યારે આકાશરૂપ ચિત્ત થાયથી ધ્વનિ શુન્યવત્ થઈ ગયું છે જેથી એ આસનોથી આગભમા થતી અવસ્થાની વ્યથાનું અમાન થઈ જઈ આમનની મયાર્થ મિદ્ધિ થાય છે તેમ જ ગેપનાગ રૂપ અનતરૂપ અર્થ લઈએ ત્યારે ગેપનાગના ધ્યાનથી ચિત્ત તદ્દરૂપતાને પામે છે ગેપનાગ પૃથ્વીને ધારણુ કરનાર હોવાથી અત્યંત અચળ છે તેથી તદ્દરૂપતાને પામેલું ચિત્ત પણ અચળવત્તાને પામે અને તદ્દકાળ શરીર પણ અચળ થઈ ગયું છે એ યોગ્ય છે. આમ હોવાથી જ યોગીએકા યોગારબે ગેપનાગને આમનની મિદ્ધિઅર્થે નમઃકાર કરે છે શ્રીહરપદીપિકામા કહે છે કે જમન પ્રણમદ્ દેવ નાગેશ વીટ-સિદ્ધયે—અનુભવ સ્વિય મહિએથી ગોબતા, ચોતાની સદસ્વદેણુપર સમય પૃથ્વીમંડળને ધારણુ કરનાર નાગયોકના શત્તરૂપ આપ અન-

તો હું નમસ્કાર કરું, એ મનથી આસનની મિદિઆર્થે શેષભાગ વાનને સાધકે આગળના નમસ્કાર કરે.

આ બંને ઉપાદેશ દરમિયાન આમન દરેજના શ્રીગુરુપદિદ મને એક એક પ્રકાર વાળી રહે તો તે આમનની મિદિ તથા મા સમા થાય છે એવો સાધારણ નિયમ છે આસનની સિદ્ધિ વાળ્ય થનાથી તે સાધક પ્રાણાયામાદિ ઉત્તરોત્તર બૃમિમ્મા પ્રવેશ કરવા યોગ્ય થાય છે આસનની મિદિનું સામાય લક્ષણ એ છે કે ત્યારે આસન કેવળ અચળ તથા અનુલેખક થાય ત્યારે તે સિદ્ધ થયેલું જણાયું તથાપિ જે નિશ્ચિતિ આસનમાં થાય છે અર્થાત્ જે સિદ્ધિ આમનરૂપ યોગાગના પ્રત્યક્ષ ચિન્હરૂપ છે તે સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે પૂર્વેનત્ જરૂર છે તેથી સૂત્રમર હવે તે કરે છે

તત્તો હૃદ્ધાનામિયાત. ॥૪૮॥

સુત્રાર્થ — આમનની સિદ્ધિ થવાથી તે સાધક સીતોષ્ણાદિ હૃદયી અનિબળો પામશે નથી

હૃદ્ધા — એટલે હૃદયી અનિબળ ન થવો તે હૃદયી કરીને શીત અને ઉષ્ણ ક્રિયા અને પિપાસા એનિગેરે જોડાણ મદ્ય થાય છે આ સૂત્રમાં એ શ્યુ કે આમનનો જ્ય થવાથી તે માધ્યમે જુ તપિપાસાનિગેરે હૃદ્ધા બાધ કરી શકતા નથી આ હૃદયી અનિબળ અન્યો ઉલ્લેક્ષ છે તેથી આમનના જ્યથી યોગના પ્રતિબંધરૂપ આનંદ્યતા નાશ થાય છે નાડીના દળાણથી ઉપરથના બલો જાન થાય છે રક્તાનનાક જનર રીતે આવે છે, વાયુની ગતિ સિદ્ધિ થાય છે તમાને દ્વારા મનનું સ્થાય પણ વધે છે નિગેરે ફોણું થયે પણ આ સૂત્રથી જ જાણા આવેલું મળે છે

આ પ્રમાણે તૃતીય અંગનું સ્વરૂપ, ઉપાય તથા ફલે કરીને આરો પ્રતિપાદન કર્યું હવે ક્રમપ્રાપ્ત ચતુર્થ અંગનું પ્રતિપાદન કરે છે

તસ્મિન્ સત્તિ શ્વાસપ્રશ્વાસયોગતિવિચ્છેદઃ પ્રણાયામ ॥૪૯॥

સુત્રાર્થ — આસનની મિદિ થવાથી શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની ગતિ શેષની તે પ્રાણાયામ છે

તસ્મિન્ સત્તિ — એટલે આસનની સિદ્ધિ થવા પછી આ પદ્યથી એ મોધન કર્યું કે આસનની ચતુર્થ સિદ્ધિ થવા પછી જ પ્રાણાયામનો આરંભ કરો આ પની અનુગતિ અભધિસૂત્રપર્યંત છે તેથી પ્રાણાયામથી માડી સમાધિપર્યંતના સર્વ માધ્યમોમાં 'આમનની મિદિ પછી' એ અમ્મ સમગ્ર લેવો આથી પ્રાણાયામથી માડી સર્વ માધ્યમોનું આસનસિદ્ધિ સમગ્ર લેવો આથી પ્રાણાયામથી માડી સર્વ માધ્યમોનું આસનસિદ્ધિ

પછી જ, અનુષ્ઠાન કરવાનું છે એ અર્થ નીકળે છે. આ મુત્રમાં જ તસ્મિન્ યતિ કલ્પું છે અને આસનના મુત્રમાં એમ કલ્પું નથી તેનું કારણ એ છે કે મમ અને નિવમની પૂર્વજન્મમાં સિદ્ધિ થઇ હોય તો તે આસે છે પણ આસનની સિદ્ધિ પૂર્વ જન્મમાં કરી હોય છતાં પણ આ જન્મમાં પુનઃ કરવી જરૂરની છે. આમ હોવાથી, આસનનું અન્ય પાંચ અંગોની સાથે જ અનુષ્ઠાન કરવાનું છે. તેથી દેહલીક સ્મૃતિઓમાં યોગને અષ્ટાંગ નીલ કહેતાં પદ્ય કહેા છે કેમકે યમ તથા નિવમ એ બેને પૂર્વ જન્મમાં અનુષ્ઠાન કર્યું હોય છે તોપણ આસે છે અને તેથી એ બે અંગો આમનની અગેશ્વાથી વધારે દૂરનાં છે તેથી બહિરંગ છે.

શ્વાસપ્રશ્વાસયોઃ.—શ્વાસ અને પ્રશ્વાસની. ત્યાં બાહ્ય વાયુનો પોતાની મેળે જ અંતરૂપવેશ તે શ્વાસ છે અને તેવી જ રીતે અદરના વાયુનું જે બહાર જવું તે પ્રશ્વાસ છે. એ બનેલી.

મતિવિચ્છેદઃ.—ગતિનો વિચ્છેદ અર્થાત્ રોધ, અર્થાત્ અત પ્રવેશ કરનાર શ્વાસ અને બહાર જનાર પ્રશ્વાસ એ બનેલી ગતિનો રોધ.

પ્રાણાયામઃ.—પ્રાણ અર્થાત્ વાયુનો આયામ એટલે રોધ.

આસનથી એ કલ્પું કે શ્વામ અને પ્રશ્વામનો રોધ વા અમા વાતે જ પ્રાણાયામ છે. તેથી પ્રાણાયામનું લક્ષણ શ્વાસ અને પ્રશ્વાસનો રોધ એ થયું. એ લક્ષણ પ્રાણાયામમાનનું છે તેથી રેચક, પૂરક અને કુબક એ ત્રણેમાં અનુગત થયેલું હોય તેમ છે. પછી તેમ જ, કેમકે અદરના વાયુને બહાર કાઢી ત્યાં રોધવો એ રેચક છે, બહારના વાયુને નાસિદા વા મુખ દ્વારા અંત પ્રવેશ કરાવી રોધવો તે પૂરક છે અને વાયુને બંધાવી ત્યાં રોધવો એ કુબક છે. શ્રીઆમૃત-મિંદુકપિનિપદમાં જે ત્રણેનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે જ કહ્યાં છે. ત્યાં કલ્પું છે કે—

લક્ષિણ્ય વાયુમાકાશ ગન્ય કૃત્વા નિરાત્મવમ્ ।

શૂન્યમાત્રિન યુર્જીયાદેવસ્ત્યેતિ લક્ષણમ્ ॥

નકુન્નેણોપસન્નલેન લેચનાકર્પયેત્તરઃ ।

૧. એ વાયુર્જીયાદેવસ્ત્યેતિ લક્ષણમ્ ॥

૨. નેચ્છેત્તરઃ લેચ નિઃશ્વેતેત્રેવ માત્રાણિ ચાલયેત્ ॥

૩. એવં તાવન્નિયુર્જીત કુમકસ્યેતિ લક્ષણમ્ ॥

ઉદરમાં રહેતા વાયુને નાસિદાદ્વારા બહાર કાઢી બહિરાકાશમાં શ્વાસી. દેવો એ રેચકનું લક્ષણ છે, જેમ કમલના નાળવડે, માણસ માણીનું આકર્ષણ કરે છે, તે જ, પ્રમાણે નાસિદા વા મુખદ્વારા વાયુ-

ને આકર્ષણ કરીને આભ્યન્તર દેશમાં સ્થાપી દેવો એ પૂરકનું લક્ષ-
ણ છે. ઉચ્ચાસ તથા નિશ્ચામચિન્ત તથા શરીરના અવયવોને ચલા-
યમાન કર્યાં વિના જે વાયુનો રોધ કરવો તે કુંભક છે. આ ત્રણે
પ્રાણાયામમાં શ્વાસપ્રશ્વામનો રોધ છે અને તેથી જ એ પ્રાણનો આ-
યામ વા રોધ દોષથી પ્રાણાયામ કહેવાય છે. રેચકમાં શરીરથી બ-
હારનાં પ્રદેશમાં રોધ થાય છે, પૂરકમાં અંદરના પ્રદેશમાં અને કુંભ-
કમાં બંને પ્રદેશમાં રોધ થાય છે. તેથી આ લક્ષણ સર્વોચ્ચે ચોખ્ખું છે.
ખરે જોતાં મુખ્ય પ્રાણ તથા આ શ્વાસ પ્રશ્વાસ ભિન્ન ભિન્ન છે તે-
થી મુખ્ય પ્રાણનો રોધ તેજ પ્રાણાયામ છે, છતાં એ રોધ આ શ્વા-
સ પ્રશ્વાસના રોધથી થાય છે તેથી આ સાધનરૂપ હોવાથી પ્રાણાયા-
મ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી પ્રાણુત્થામનું લક્ષણ કહ્યું. હવે એ પ્રા-
ણાયામના અભ્યન્તર ભેદ અવશ્ય જાણવાજેવા હોવાથી તેનું સૂત્રકર
પ્રતિપાદન કરે છે.

વાહ્યાભ્યન્તરસ્તમ્મધુત્તિર્દેશકાલસંચલ્યામિઃ પરિહરો
ર્વાયસશ્મઃ ॥ ૫૦ ॥

મુદ્ધાર્થી—એ પ્રાણુત્થામ જાણવૃત્તિ, આભ્યન્તરવૃત્તિ અને સ્ત-
ભવૃત્તિ એમ ત્રણ પ્રકારનો છે. એ ત્રણે પ્રકારના પ્રાણુત્થામની જનિ-
તાના દેશ, કાલ અને સંખ્યાએ કરીને નિર્ણય કરાય છે તથા ૫૦થી
અભ્યાસ કરીને એ દીર્ઘ અને મુદ્ધમ થાય છે.

વાહ્યાઃ—આ સમાસના અત્તમનો વૃત્તિશબ્દ પ્રત્યેકપદસાથે
મંબધવાળો છે તેથી એ પદનો અર્થ જાણવૃત્તિ, આભ્યન્તરવૃત્તિ અને સ્ત-
ભવૃત્તિ એ થાય છે. ત્યાં જે પ્રાણુત્થામમાં પ્રશ્વાસ કરીને અર્ધાંત રે-
ચતક્રિયાથી શ્વાસપ્રશ્વામનો રોધ કરવામાં આવે છે તે જાણવાના પ્રાણુ-
યામ છે. આ પ્રાણુત્થામને જ રેચકમંત્રા અપાય છે જ્યાં શ્વાસ કરીને શ્વાસ-
પ્રશ્વામનો રોધ કરવામાં આવે છે તે આભ્યન્તરવૃત્તિ પ્રાણુત્થામ છે.
આને જ પૂરકમંત્રા અપાય છે. મધુત્ત પ્રવલ્લથી એટલે બહુ અભ્યાસ
સવિના જ શ્વાસપ્રશ્વામનો જનિતા ત્યાં રોધ કરવામાં આવે છે તે
સ્તભવૃત્તિ પ્રાણુત્થામ છે. આ પ્રાણુત્થામને જ સ્તભવૃત્તિ કુંભક કહેવામાં
આવે છે. જે કુંભક, રેચકપૂરક સદિત કાળમાં આવે છે તે સાદત-
કુંભક છે. જે પ્રાણુત્થામમાં રેચકપૂરક વિના જ અધિક અભ્યાસ-
ના બળથી કુંભક કરવામાં આવે છે તે દેવતકુંભક કહેવાય છે.
જે દેવતકુંભક અત્રના સ્તભવૃત્તિ પ્રાણુત્થામનો અર્થ નથી કેમકે એ
પ્રાણુત્થામ તો સ્વાકારે ચોધો લીધો છે અને એનું પ્રતિપાદન ઉત્તર

સૂત્રથી હું છે. તેથી અત્રંગી સ્તબ્ધરૂપિ પ્રાણાયામથી અદિતકુંભક
૮૮ સેવો યોગર છે એ અદિતકુંભક કર્તવ્યમાં આધિક અભ્યાસની ૮૯-
૩૨ નથી અને કેવલકુંભક તો અભ્યાસવિના થતો ૮૯ નથી એ પ્ર-
તિપાદન કરવામાટે આ વ્યાખ્યામાં “ મદ્યુત્ર મયન્તમી ” એ પદો મુ-
ખનાં છે. આ પદથી સૂત્રકારે એ કંથુ કે પ્રાણાયામત્રણ પ્રકારના છે—
રેચક, પૂરક અને કુંભક; રેચક બાહ્યરૂપિ છે, પૂરક આભ્યન્તરરૂપિ
છે અને કુંભક સ્તબ્ધરૂપિ છે એ વગ ગયા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પ્ર-
સંગ પરત્વે પ્રતિપાદન કરી છે તેથી અત્ર પાત્રી કરેલા આશય-
હતા નથી.

દેશકાલઃ—એટલે દેશ, કાળ તથા અભ્યાસે કરીને નિયમિત
થાય છે આ પદથી એ કંથુ કે એ ત્રણે પ્રકારના પ્રાણાયામની ઉ-
પર ઉપર ભૂમિકાનો નિર્ભુય દેશાન્ધી થાય છે ત્યાં દેશ એ પ્રકા-
નો છે (૧) બાહ્ય અને (૨) આભ્યન્તર બાહ્ય દેશનું પરિમા-
ણ નામિકાના અવધી ગણનામાં આવે છે જેમ નામિકાના અવધી
બાહ્ય આંગળ નોટકો, પ્રાપ્ત રેચક કરે છે, પ્રાપ્ત એક દસત નોટકો, પ્ર-
ાપ્ત પ્રાદેશ નોટકો રિગેરે. તેથી એક કંતી વખતે ૩ રિગેરે પ્રાપ્ત
ત્યન્ત દસમે પદાર્થ નામિકાથી બાહ્ય આંગળને અનુરૂપ મેળો મેળ
અને તે રેચકમયે રેચન દનના વાયુના બળથી ને ઉડે તે તે રે-
ચક પ્રાણાયામનું પરિમાણ બાહ્ય દેશમાં બાર આંગળ સુધીનું ગણાય
છે તેમ જ એક હાથને છેડે મૂંડુ ૩ ઉડે અને તેથી આંગળનું ન-
દિ ઉડે તે તે રેચક પ્રાણાયામનું પરિમાણ એક દસતનોટકુ ગણાય
છે, રિગેરે. આપ્રમાણે બાહ્ય દેશથી રેચક પ્રાણાયામ ૧૧ ભૂમિકાનો
નિર્ભુય કમય છે પૂરકનું પરિમાણ આભ્યન્તર દેશથી નિશ્ચય કમય
છે. વાયુને પૂરકમાં આવે છે ત્યારે શરીરના કંદ, ઉદરિગેરે જે બા-
ગમુધી વાયુ પૂરકમાં આવ્યો હોય છે તે બાગમાં પિપ્પીલિકાના ર-
શ જેવું બાન થાય છે તેથી બ્યારે પૂરકમયે પૂરક દાન વાયુના
સ્પર્શથી કંદદેશમાં જ પિપ્પીલિકાના સ્પર્શનેવુ લાગે ત્યારે તે પૂરક
કંદદેશસુધીનો ગણાય છે આપ્રમાણે મત્તકથી તે પગના તર્જયાનુધી-
ના સર્વ આભ્યન્તર દેશથી પૂરકના પરિમાણનો નિર્ભુય થાય છે. કું-
ભકનો બાહ્ય અને આભ્યન્તર એ બંને દેશથી નિર્ભુય થાય છે,
કેમકે કુંભકમાં જેમ વાયુનો બદલાથી અભાવ થાય છે તેમ જ અ-
દરથી પણ થાય છે અર્થાત્ એમાં અંતરુ બહિર બંને સ્થળના વા-
યુનો સ્પર્શ હોય છે. ત્યાં બાહ્ય દેશથી નિર્ભુય તુલાદિ પદાર્થની અતિ-
ના અભાવથી અને આભ્યન્તર નિર્ભુય સ્પર્શની અનુપવર્તિથી થા-

ય છે આ મને પ્રકાશનો નિર્ણય દેશે કરીને યામ છે તેથી એ પ્રાણુ યામ દેશથી પરિદૃષ્ટ ગણાય છે

કાથી થતો નિર્ણય સ્પષ્ટ છે, જેમ આટલા ક્ષણ રેચક થયો, આટલા ક્ષણ પૂરક થયો અને આટલા ક્ષણસુધી કુલક થયો, વિગેરે સખ્યાનિર્ણય અનેક રીતે શાન છે જેમ કે માનની સખ્યા થી, મન બીજાના બપની સખ્યાથી વિગેરે શ્રીમાર્કણ્ડેયપુરાણુમા કહ્યું છે કે નિમેષાન્મયણે માતા તારો રુધ્ધસર તથા । પ્રાણાયામસ્ય સદ્ધર્મા ધ્વંસ્વતો દ્વાદશમાત્રિક ॥ નિમેષ અને ઉન્મેષ, માત્રા તાલ નાનો અલર એ બધા પ્રાણુયામની સખ્યામાટે છે, એટલે પ્રાણુયામનો જે સખ્યાથી નિર્ણય કરાય છે તે નિમેષની સખ્યા ઉન્મેષની સખ્યા, માનની સખ્યા એમ ત્રિવિધ રીતે કાય છે તેમા જ્યારે પ્રાણુયામનો, સખ્યાથી નિર્ણય આવે હોય છે ત્યારે માત્રાની સખ્યાથી તથા મત્ર બીજાની આગતિની સખ્યાથી નિર્ણય કરવાનો સાધારણ પ્રચાર છે માત્રામાટે શ્રીમદ્ધનુગણુમા—

જાનુ પ્રદક્ષિણીકુવાત કુત્ત ન વિલમ્બિનમ્ ।

પ્રદ્યાચ્છાદિકા યાવન્નાયમનતિ ગચતે ॥

હત્યાદિ ચમનથી એવું કહ્યું છે કે ત્વમથી પણ નહિ તેમ અમ તથી મેથી પણ નહિ પણ આધ્યાત્મ રેમથી ધુટણની આસપાસ લાધને પ્રદક્ષિણા કરાવીને એ અપની વગાડીએ એટલામા જોડનો મન થાય તેટલો મન એક માત્રાનો છે આની માનની સખ્યાથી પ્રાણુયામનો સખ્યાથી નિર્ણય થાય છે જ્યારે એક માત્રાથી પૂરક ચાર માત્રાથી કુલક તથા બે માત્રાથી રેચક કનામા આવે ત્યારે તે એકમાત્રિક પ્રણાય મ કહેવાય છે એ જ પ્રમાણે એ માત્રાથી પૂરક, ચાર માત્રાથી કુલક અને ચાર માત્રાથી રેચક પ્રણાય આવે છે ત્યારે બેમાત્રિક પ્રણાય કહેવાય છે એ જ પ્રમાણે આગળ સમજાવું જે મત્ર ત્રીસદ્વચ્છેદક દિગ્દેશ્ય તેમાના આરભતા વર્ણની બાથવાથી સમગ્રની ૨ । જાનુમા ૩ બાજ્ય વર્ણની અથવા અન્ય બીજેની આગતિ કરી નાણુયામ ૪ રવો તે મનબીજની આગતિની સખ્યાથી નિર્ણયિત થતો પ્રણુયામ છે આ બંને પ્રકારે નિર્ણયિત થતો પ્રાગર્થમ સખ્યાપરિદૃષ્ટ કહેવાય છે ખરૂં જોતા સખ્યાપરિદૃષ્ટ પણ ક્ષત્રપરિદૃષ્ટ જ છે તથાપિ પ્રકાશ એટલી એ બોલી છુટી ગયુના પ્રસમા આને છે તે અગોચર નથી આનમાણે આ પદથી ત્રણ રીતે પ્રાણુયામનો નિર્ણય થાય છે એ ત્રણ મહી રાષ્ટ્રગુણથ—એલે દીર્ઘ અને સુક્ષ્મ ત્યા ઘડો કાન સુધી જે પ્રાણુયામ આવે તે દીર્ઘ કહેવાય છે અને જેમા વાયુનો સમાર આતિ

સૂક્ષ્મ હોય તે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે પ્રાણાયામ ત્રણ પ્રકારનો છે. રેચક, પૂરક અને કુબક. એ ત્રણે પ્રકારના પ્રાણાયામનો નિયમ દેશ, કાલ અને સંખ્યાથી કરાય છે તથા એ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરનાર સાધક જેમ જેમ ઉત્તરોત્તર ભૂમિકામાં જાય છે તેમ તેમ તેનો પ્રાણાયામ ઘણા કાળ સુધી રહે છે; અર્થાત્ દીર્ઘ થાય છે અને વાસુનો સાર્યાર ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મ થતો જવાથી સૂક્ષ્મ થાય છે.

પ્રાણાયામનો નિયમવિધિમાં અહિં દેશ, કાલ અને સંખ્યા એ ત્રણ કંઠાં છે, પણ કેટલે સ્થળે એથી બિન પ્રકારે પણ કહેલા જે વામાં આવે છે જેમ કે ત્રીવસિક્ષસાહિતામાં કહ્યું છે કે પ્રવેશ જગથે ઘણુ પ્રાણાયમો હિ સોડધમ. મધ્યમઃ કમ્પનાપ્રોક્ત ઉત્પાનં ચાત્તમે મ વેન્ ॥ જે પ્રાણાયામથી પ્રવેદ થાય છે તે અધમ છે, જેથી કપ થાય છે તે મધ્યમ છે અને જેથી આમનનું ઉત્પાન થાય છે તે ઉત્તમ છે. તેમ જ કેટલેક સ્થળે પ્રાણાયામના મહુ, મધ્યમ અને તીવ્ર એ ત્રણ ત્રણ વિભાગ પાડેલા છે. નીકૂર્મ પુસંભેમાં કહ્યું છે કે માત્રા દ્વાદશકો મન્દધ્વજુર્વિશતિમાત્રકઃ । મધ્યમ પ્રાણમરોધ પદ્મપ્રિશ્મમાત્ર-કોડન્તિમ. ॥ દ્વાદશમાત્રાવાળો પ્રાણાયામ મદ છે, ચોવીસ માત્રા-વાળો મધ્યમ છે અને છત્તીસ માત્રાવાળો ઉત્તમ છે આ વિગેરે વિ-વિધ બેદો જોવામાં આવે છે તથા પિ એ સર્વમાં સન્ન હોવાથી, અધારણ રીતે પ્રચલિત હોવાથી, તથા આ પ્રાણાયામની સનું ભૂમિકામાં સાધકને અનુકાન કરવામાં વિશેષ ઉપયોગી હોવાથી આ સૂત્રમાં દેશ, કાલ અને સંખ્યા એ ત્રણ પ્રકારે જ પ્રાણાયામના નિયમવિધિમાં કહ્યા છે. એ નિયમપ્રમાણે ત્રીમહુરની આગાનુગતર યોગના માધકે પ્રાણાયામનો નિરંતર અભ્યાસ કરના ઘટે છે ત્યાં યદ્યપિ આ સૂત્રમાં પ્રથમ રેચક, પછી પૂરક અને કુબક કહેા છે તથાપિ પ્રાણાયામનું અનુકાન કરવામાં એ ક્રમ સાધારણ રીતે પ્રચલિત નથી તેથી વિચલિત નથી. સાધકણ નિયમ તો પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ પૂરક, મધ્યે કુબક અને અંતે રેચક એ પ્રમાણે કરવાનો છે. એ પૂરકાદિનો સાધારણ કાળ ૧: ૪: ૨ ના પ્રમાણમાં હોય છે. આરંભકસાધકમાટે પ્રાણાયામ કરવાનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—પ્રથમ તેણે ઇંડા (ગળી ના-સિકા) દ્વાજ વાસુને બહાર કાઢી નાખતો પછી પિંગલાના (જમણી ના-સિકાના) હિંદને જમણા હાથના અંગુઠપડે દબાવી જમણી ઇંડા નાડીથી પૂરક કરવો. પૂરક કરી રતા પછી ઇંડાને કનિકિકા અને અનામિકા વડે દબાવી બધ કરી યથાસક્તિ નિયમાનુસાર કુબક કરવો પછી જમણા

દાથના અગુત્રને પિંગળાઆગમથી ઉપાડી લઇ શને શને નિષ્ક્રિય કાળમાં રેચન કરી રેચક કુન્દો પાંચી પિંગળા નાડીથી પૂરક કુન્દો તથા એ દ્વારને અગુત્રવડે બંધ કરી પૂર્વવત્ર કુબક કરવો તેપાંચી કે નિષ્ક્રિય અને અનામિકાને ઇશ્વરઆગમથી ઉપાડી લઇ હજીથી રેચક કરવો. આપ્રમાણે જેટલા પ્રાણાયામ કર્યા હોય તેટલા કરવા એમાં નિયમ એટલો રાખવો જોઈએ છે કે જે નાડીથી પૂરક કુન્દો હોય તે નાડીએ તે વખતે રેચન કરવો નહિ અને જે નાડીથી રેચન કર્યો હોય તે જ નાડીથી પૂરક કુન્દો અગ્રયામ થવાથી દાથના અગુત્ર રિગેરેથી ત્યાગવાની જરૂર પડેલી નથી. એની મેળે પણ થાય છે. આ પ્રકારનો પ્રાણાયામ આગરનું પ્રાણાયામ છે તથા એને મગધોધક વા લેખવિશેષ પ્રાણાયામ પણ કહે છે એની મિદિ પાંચી અધિકાર માત્ર થવાથી અન્ય વિરિધ પ્રકારે પ્રાણાયામો થી સદશુરુની અંતરસાર કરવામાં આવે છે તેમાં મુખ્ય આદ પ્રકાર છે. એ આદ્યમાટે શ્રીકૃષ્ણોગ પ્રતીપિકામાં કહ્યું છે કે રૂપમેવનમુગ્ધાયા યાગસરી ધીતરતં તથા । મસ્તિકા ધામરી મુચ્છા પ્રાવર્તન્યથ કુમ્ભયા ॥ ચુર્ણમેદન, અન્નની સીકરી, ચાતથી ભરિંકા, કામળી, મૂર્છા અને પ્યારની એ આદ્ય જેથી કુબક આદ્ય પ્રકારના છે એ આદેના અર્થ એ જ મગધા^૧ આપ્યા છે તે ત્યાં જોઈ અગ્રયા તો ત્રીસિકાન્તસિન્ધુ પ્રથમ સ્તનમાં^૨ જોવાં, અત્ર વિસ્તારની જરૂર નથી

આ પ્રમાણેના નિયિધ પ્રાણાયામો કર્યારે રાત્રમાં કલાપ્રમાણે આમનયોગ પાળવો જરૂરનો છે અને તે જ પ્રમાણે અમનયોગ વિગે કે પણ અરથ પાળના જોઈએ છે તાદ્યશ્રુતિવિરોધમાં કહ્યું છે કે પ્રાણાયામદહાભ્યાસિયંત્યાજ ગુરુદત્તયા । કામવાશનયોગેન પ્રાણસ્પન્દો નિ-રુચ્યતે ॥ ત્રી મહાગુરુવી પ્રમથ શ્રુતિપડે અશનયોગના પાલનપૂર્વક કરવા પ્રાણાયામના દહ અગ્રયાસથી પ્રાણના ચાંચલનો નિરોધ થાય છે અશનયોગ એટલે આદ્યર યોગીના આદ્યરમાટે શ્રીકૃષ્ણપ્રતીપિકામાં^૩ કહ્યું છે કે નિજકોવિરે અલત કદુ પદાર્થો, આમની વિગેરે અલન્ત ખાટાપદાર્થ, મગધારિગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થ, અતિ ઉષ્ણ પદાર્થો, લાણ, લીંડુ સાક, કાઠિ, તેવ, તેન, મર્ચ, મલ, માત્સ્ય, બકરી વિગેરેનું માંસ, દધિ, દાસ, લસુન, તિમ, ગાજર, અડની દાગ^૪ વિગેરે

૧ દિનીયોપદેશ શ્લોક ૪૮ થી ૨ પૃષ્ઠ ૨૬૪ થી

૩ મગધોપદેશ શ્લોક ૫૯ અને ૬૦.

૪ આવી એ અપદ થાય છે કે જે ગુરુ શક્યો દિંદુ, પાંચી, મુસલમાન વિગેરે સર્વને યોગનો એક જ ક્રમ આપે છે તેઓ યોગશા-

જે જે પદાર્થો શરીરો । અવયવોને ક્રિયા કરનાર હોય તથા જે જે પદાર્થો રાજસી અને તામસી સ્વેષ ને સર્વ યોગીમાટે કુપથ્ય છે. ઘડ, સાલિના ચોખા, યવ, સાકીના ચોખા (જે આઠ દિવસમાં તૈયાર થઈ જાય છે), મામો, નીચાર, દુધ, ધી, ચેકેન્ડ, માખણ, મિચી, સુક, પરચા, પનસ, સુરણ, સ્તાણવિગેરે પદાર્થો જે દેહના પોષક હોય, જે મધુર હોય, સ્નિગ્ધ હોય, માનના વિગ્રહેષ ધીદુધથી મિશ્રિત હોય તથા જે મનને આરચિ ન ક્રિયા કરે એવા હોય તે સર્વ પદાર્થો યોગીમાટે પથ્ય છે. ૧. તેમાં પણ પ્રાણાયામના આરબક સાધકને માટે અધ્યાસકાલ પ્રથમે શસ્ત્ર ક્ષેરાજ્યમોજનમ્ । તતોઽધ્યાસે દર્દામૃતે ન તાદૃક નિયમઃ ॥ પ્રથમના અધ્યાસકાળે દુધ અને ધીવાળા પદાર્થોનો આધાર વિશેષ યોગ્ય છે. ત્યાર પછી અભ્યાસની દૃઢતા થયે એ નિયમનું આશ્રયથી પાલન કરવું જરૂર નથી—એ શ્રીકૃષ્ણભગવદ્ગીતાનાં વચનાનુસાર પ્રથમ દુધ ધીવાળા પદાર્થો વધારે અનુકૂલ પડે છે એ આધાર કયા પ્રમાણમાં લેવો તેમાટે સામ્યતા મિત્રાદાર કરવાનું કહ્યું છે. કિન્તુ આર બાગ કરી તેમાંથી એ બાગ અલગ પડે પૂરતો, એક બાગ જલદી પૂરતો અને એક બાગ વાયુના મુખમધ્યમાટે ખાલી રાખવો—એ મિત્રાદાર છે. આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનારથી પણ યોગ અને વિગેયતા પ્રાણાયામ સિદ્ધ કરી શકાતો નથી. ત્રીજામનિદુ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અત્યાહારમનાદાર નિત્ય યોગી વિવર્જયેત્—યોગીએ અતિઆદાર તથા ઉપવ્રગનો ત્યાગ કરવો તેમ જ ત્રીમદ્ બંગીતામાં પણ નાત્યશતસ્તુ યોગોઽસ્તિ ન ચૈવાન્તમનશ્ચ ઇત્યાદિ વચનોથી એ જ કહ્યું છે કે અતિઆદાર કરનારને, નિગમે કરી ઉપવાસ કરનારને, અતિઉપવાસને તથા જાગ્રણ કરનારને યોગ સિદ્ધ થતો નથી તેથી પ્રાણાયામના સાધકે આ મિત્રાદારનો નિયમ આરંભ પાળવો જોઈએ છે.

આ રીતે પ્રાણાયામના સાધકે આકાશ, સ્થાન (મહિમાના વસ્તુનામાં પ્રતિપાત્ર કરેલું) તથા સંગતિ (આવશ્યક એકાન્તવાસ) એ ત્રણને સેવ્યાં. એના વિહારમાં મુખ્યતઃ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ તથા એને અનુકૂલ અથવા અંતિમ રત્નને અનુકૂલ ઉપાયોનું અનુશન એ જ છે.

સ્વના નિયમથી અજ્ઞાન છે તેથી શરૂપદને કેવલ નાલાયક છે

૧. અર્થ એ- કહેવું જરૂર છે કે આ અસનયોગમાં કહેવા કુપથ્ય તથા પથ્યમાંથી પણ કયા કયા વખતે છોડવા તથા કયા કયા વખતે લેવા એ શ્રીમદ્ગુરુદ્વાર જાણી નિશ્ચય કરવો તથા પછી જ એમાં પણ પ્રવેશ થવું

આરીને આધાર નિહાર, સ્થાન અને સંગતિનું પ્રાણાયામના સાધકે પાલન કરવું પ્રાણાયામ કરવામાં સાધકના શરીરક્રિય પર પણ ધણું ખરો આધાર રાખવામાં આવે છે જે સાધકના શરીરમાં કફ, પિત્ત અને વાત એ ત્રણે દોષો સમઘન્યસ્થામાં ટોચ છે તેને તો શ્રીસદ્ગુરુથી ઉપદેશ થયેલા માર્ગે પ્રાણાયામ કરવા સંદેહ પડે છે પણ જે સાધકોમાં એ દોષો પ્રિયમાન્યમાં હોય છે તે સાધકને શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર પ્રસંગે પદ્ધતિમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે ધૌતિ, બરિત, નેતિ ત્રાટક, નૌરિ અને કપાનબતિ એ છને પદ્ધતિ સંગ્રહ અપાય છે એ પદ્ધતિમાંથી જે કર્તવ્ય હશે તે સદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તેમજે બતાવેલા માગ્યથી તથા પ્રમાણથી સાધકે કરવા કેમકે એમ કરાથી જ લાભ થાય છે અને જે ગત કોઈનું મહાત્મ્ય કરવામાં આવે છે તો તે ધણું પ્રમોદામ્ભ નર્થન હેતુકે જ થાય છે તેથી પ્રાણાયામના સાધકે આહારાદિસાથે પ્રસંગે આનું પણ અનુગમન કર્તવ્ય હરેથી કરવું

આ પ્રમાણે પ્રાણાયામ કરવામાં જે અમશ્વિત નિયમો છે તેમાં ના મુખ્ય મુખ્ય કેટલાક કલા તથાપિ સૌથી નિધાન નિનમ એ કિયામાં એ જ જાળવવાનો છે કે એ કિયામાં પ્રદીપણ સુખેન્દ્રાવાન મા માણસે મોગીશ્વર શ્રીમદ્ગુરુવિના કદાપિ પ્રેશ કરવો નહિ આ નિયમ જ જાળવાથી આ પ અર્થ નિયમો પોતાની મેળે જ જાળવાય છે અને જે આ નિયમથી શુદ્ધ છે તે સર્વ નિયમથી બ્રહ્મ થાય છે અને જિજ્ઞાસામ્ભવ વિગેરે જોટલા જોટલા રોગો કહેવાય છે તે સર્વે તથા મૃત્યુ પણ સહે છે આજ કાલથી ઉપર ઉદાહરણ જોવા શીશુવ મુક્તિ વિવરમાના વાચ્યમાં યુક્ત્યા વ ગુરુદત્તયા એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે જે જે યોગના પ્રયોગ અનુભવી પુરો હાથી ગના છે તે સર્વમાં શ્રીમદ્ગુરુની સહાયવિના મદ્યએ એ કિયામાં મહા ભારત અનર્થનો ભય રાખી પ્રવેશ ન જ કરવો એમ એમથી અધિક વાગ કહ્યું છે શ્રીદત્તોગ પ્રદીપિમાં કહ્યું છે કે યથા સિદ્ધો રાજો બ્યામો મયેન્દ્રસ્ય સર્વે સર્વે । સર્વે સેવિતો વાયુરન્યયા હન્તિ સાધકમ્ — એમ સિદ્ધ, હાથી વા વાવ ધીમે ધીમે સુસ્તિપડે વશ કરાય છે અને તેમ નથી કચ્ચમાં આવતું તો વશ કરવા જન્યાર માણસના પ્રાણ લેછે તે જ ગુરુ વડે પણ ત્રીગુરુથી પ્રાપ્ત મુક્તિપડે વશ કરાય છે અને નહિ તો તે સાધકને હણે છે શ્રીયોગશીખમાં શિવર્ત્ત પણ વચન છે કે મદગ્ગયો યસ્ય સિદ્ધસ્ત સેવત ગુરુ તદા । મહવરક પ્રસાદન કુવાત્રાજગ્ગવ સુવ ॥ જેને પ્રાણનો જપ સાધ્ય થયો હોય તેવા યોગી મહાત્માને ગુરુરૂપે આપી તેમની સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ કરી તેમના શ્રી-

સુખની આગ્રાનુસાર પ્રાણુવાગ કરવા વિચારવાને વિચારવો. તેથી શ્રીશુરવિના આ ક્રિયામાં કદી પણ પ્રવેશ ન જ કરવો એ સુદ્ધ નીતિ અવશ્ય પાલન કરવાયોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે શ્રીસદશુરના આશ્રય નીચે રહીને સાધકે વિવિધ પ્રાણુવામો અવશ્ય કરવા. પ્રાણુવામ૩૫ યોગાંગ તત્ત્વગાનનું સાધન હોવાથી અવશ્ય કર્તવ્ય છે એ વાત શ્રીશ્વેતાશ્વતરશ્રુતિ પણ પ્રાણનપ્રર્ણાદ્યેદ્ય સમુક્ત-ચેટઃ ક્ષણે પ્રાણે નાસિકગ્રોઃ ચસીત' ઇત્યાદિ વચનથી કહે છે.

આ રીતના મહુ પ્રાણુવામનો દૈન્ય અભ્યાસ થવાથી સાધકને ચતુર્થ પ્રાણુવામ૩૫ કેવલ કુંભક કરવાનું સામર્થ્ય આવે છે. શ્રીવશિષ્ઠ સંહિતામાં કહ્યું છે કે નિશ્વાસોદ્ધાસકૌ રેહે સ્વામાવિવગુણાવુર્ભા । તથા ડપિ નદ્યતસ્તેન પ્રાણયામોત્તમેન હિ । તયોર્નાંશે સમયઃ ગ્યાત્ વર્તુ કૈવલ કુમકમ્ । ઉદિત કેવલ ઘાડપિ કુમક નિત્યમભ્યરોત્ । યાવત્કેચલસિદ્ધિઃ સ્યાત્ તાવત્તાદિતમભ્યમેન્ ॥ પ્રમામ અને શ્વાસ એ શરીરની અંદર સ્વામાયિક શુભૃષ્ છે. તથાપિ આસનને ઉત્થાન કરનાર ને ઉત્તમ પ્રાણુવામ તેગડે એ બનેનો જવ કરી શકાય છે. એ બનેનો જવ થવાથી સાધક કેવલકુંભક કરવા સમર્થ થાય છે. સાધકે સંહિતકુંભક વા કેવલકુંભકનો નિત્ય અભ્યાસ કરવો તેમાં જ્યાં સુધી કેવલની સિદ્ધિ નહિ થાય ત્યાંજુધી જ સંહિતનો અભ્યાસ કરવો. આથી આ ત્રણની સિદ્ધિથી સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાણુવામ૩૫ કેવલકુંભક સદા થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. એ કેવલકુંભક ને આ ત્રણના ઉત્તરકાળે થનાર છે તેનું સૂત્રકાર આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી એ ત્રણનું પ્રતિપાદન કરી રહ્યો. ૫૩૧ હવે પ્રતિપાદન કરે છે.

ચાક્ષામ્યન્તરવિષયાક્ષેપી ચતુર્થઃ ॥ ૫૧ ॥

સત્યાર્થ—બાહ્યવિષય ને રચક અને આભ્યન્તરવિષય ને પૂરક તે બેના સાગપૂરક કરાવો ને કેવલકુંભક છે તે એમો પ્રાણુવામ છે.

માર્ગ—એટલે જેનો વિષય બાહ્ય છે તથા જેનો આભ્યન્તર છે તે બેના સાગ પૂરક. આક્ષેપ એટલે અતિક્રમણ વા સાગ બાહ્ય-નિર્ણય એટલે રચક કેમકે રચકનો નિર્ણય બાહ્ય હોય છે, અધ્યાત્મ રચક બાહ્ય હોયથી પરિચિત થાય છે, અને આભ્યન્તરવિષય એટલે પૂરક કેમકે પૂરક આભ્યન્તર હોયથી પરિચિત થાય છે.

આ સૂત્રથી એ -કહ્યું કે જે કુંભકે રચકપૂરકના ત્યાગપૂરક કરાય તે ચતુર્થ છે. ૫૨ સૂત્રમાં ને સંહિતકુંભક, કલો હવો તે વિષયે કરીને

૧ વિશેષમાટે જુઓ શ્રીશ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્ પૃષ્ઠ ૪૧, ૪૨, ૪૩, આનંદાશ્રમસંસ્કૃત મંથાવલિ.

રેવક અને પૂરકની મધ્યના કાગમાં થાય છે અને તેથી તે બાલવિ-
પય અને આબ્યન્તરવિવચથી - પરિચિત્ત છે. આ ચતુર્થ પ્રકારનો
પ્રાણાયામ જે દેવકકુંભક છે તેમાં રેવકપૂરકનું અતિક્રમણ થયેલું હો-
ય છે તેથી એ કુંભક બાલ વા આબ્યન્તર કોઈ વિવચથી પરિ-
ચિત્ત નથી.

આ સૂત્રનો નિર્ણયશબ્દ યદપિ દેશનાયક છે તથાપિ સંખ્યા
અને કાળ એ બંનેનો ઉપલક્ષક છે. બાલવિવચ રેવક આરંભમાં
સંખ્યા, દેશ તથા કાલથી પરિચિત્ત કરાય છે, તેમ જ આબ્યન્તર-
વિવચક પૂરક પણ એનાથા પરિચિત્ત કરાય છે. ત્યારપછી અભ્યા-
સના બક્ષી એ રેવકપૂરકનો, જે આશ્લેષ વા અતિક્રમણ થાય છે
તે પણ દેશ, કાલાદિથી જ કરાય છે. તેથી આ દેવકકુંભકમાં જેમ દેશનો
આશ્લેષ કરાય છે તેમકાળ અને સંખ્યાનો પણ આશ્લેષ કરાય છે તૃતીય પ્રાણા-
યામ જે સહિત કુંભક છે તેમાં આ દેશાદિથી પરિચિત્ત હોય છે તેમ જ એ
સહિત પ્રયાનથી કરાય છે અને આ ચતુર્થ પ્રાણાયામ અપરિચિત્ત હોય છે
તથા પણ અભ્યાસના બક્ષી જ કરાય છે એ બેમાં ભેદ છે. આમ
આ દેવક કુંભક અરિચિત્ત છે તથાપિ કાલમાટે એનું કહેવાય છે
કે ૧૦ દિવસનો દેવકકુંભક મળે બારે દે.

આ સૂત્રથી આ ચતુર્થ પ્રાણાયામ જે ફલદાયક છે તેનું પ્રતિપા-
દન કર્યું તથા તેથી એ સૂત્રનું કે ન્યાં સુધી અવ ફલનો આવી-
ભાવ ન થાય અર્થાત્ આ પ્રાણાયામ કરવાનું સામર્થ્ય ન આવે ત્યાં
સુધી પ્રથમના ત્રણનો અભ્યાસ સાધકે કરવે.

આ પ્રમાણે સૂત્રકારે પ્રાણાયામત્રય ચતુર્થ યોગાંગનાં સ્વરૂપ, બે
વિશેષેનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે એ અંગની સિદ્ધિથી જે ફલ થાય
છે (સિદ્ધિ થાય છે) તેનું પૂર્વજી પ્રતિપાદન કરે છે.

તતઃ ક્ષીયતે પ્રકાશાચરણમ્ ॥ ૫૨ ॥

મુજાર્થઃ—પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી વિવેકગાનને (અર્થાત્ તેના કારણ-
રૂપ શુદ્ધિમત્તને) આવરણ કરનાર પદપદ અશુદ્ધિનો દાવ થાય છે.

તતઃ એટલે પ્રાણાયામના અભ્યાસે કરીને જ્યારે એનિદ
થાય છે ત્યારે.

પ્રકાશઃ—એટલે પ્રકાશના આવરણને ત્યાં પ્રકાશ એટલે વિ-
વેકમાત્રાનાર અથવા નો પ્રકાશસ્વરૂપ શુદ્ધિમાત્ર જે સ્વભાવે કરીને
પ્રકાશ મુખત્યું છે હવાં સુમધ્યુર વિશેષે કરીને અવરણ-
ભાવનું થયું છે ને. એને આવરણ કરનાર—રાંધી દેવક—૫૫૧૫
અશુદ્ધિ ને આવરણ છે.

. આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પ્રાણાયામના અભ્યાસથી જ્ઞાનના અને યોગના પ્રતિબંધકરણ દ્વારા અને પ્રાપ્ત્યુપર, રાગો દ્વારા રાગ છે. શ્રીમનુષંગમજ્ઞને મુલે દક્ષિણે, પાશ્વમાનાના કાતુના દિ યદા મહાઃ । તથેન્દ્રિયાણાં દાયન્તે શ્વેતાઃ । પ્રાણસ્યન્દિયહૃતુઃ । નેમે, ધાતુના દેવો ધનવાથી દાય યાય છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણના નિમલથી એકાદકેન્દ્રિયના દેવોનો દાય યાય છે. પ્રાણ એ શરીરમાં રહેલો મુદ્રમ વાયુ છે. એ વાયુની સત્તાથી જ બહારનો વાયુ અંદર પ્રવેશે છે તથા અંદરનો વાયુ બહાર નીકળે છે તથાપિ એ અંદર પ્રવેશનો વાયુ તથા બહાર જતો વાયુ પ્રાણ નથી. પ્રાણનો એ બનેથી, અનિનુલુ સદમ વાયુ છે જે જ્ઞાન યત્તાપૂર્વે અભિમાનીમાયે વળગેલો હોય છે તથા જે મુદ્રાપિના શરીરને છોડેલો નથી. એ પ્રાણના તથા મન વા અતઃકરણનો ગર્ભ સંબંધ છે. એ પ્રાણનો નિગેધ ધર્મથી એક પ્રકારનો અતિ મુદ્રમ અભિ ઉપન યાય છે અને તેના પરિણામરૂપ જલ યાય છે એ અભિ તથા જલ પણ સદમજ્ઞાવામાં હોય છે. એ ત્રણેયે અતઃકરણનાં રૂપ તમસ્ પ્રાણ સંબંધ છે. તેથી પ્રાણાયામની સિદ્ધિ મક શસ્ત્રક્રમ સત્ત્વ જે આધારણ દ્વારા આટલ મયેહુ દાય છે ને, આ પ્રાણનો દાય ધર્મથી ચોતાના સ્વભાવસિદ્ધ અવરોધિત યા છે તેથી અને જ્ઞાનદામિ યાય છે. ૫૪૬૫ અશુદ્ધિનો દાય તપથી ૫૪૬૫ યાય છે તથાપિ તપ અને પ્રાણાયામ એ એ ઉપાયોમાં પ્રાણાયામ એક ઉપાય છે આમ હોવાથી જ પ્રથમ પાદમાં ઉત્તમધિમરીમાટે તપનુ વિધાન ન કરતા પ્રાણાયામનુ વિધાન સૂચકારે કર્યું છે.

આ પ્રમાણે પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી થતા પ્રથમ ફલનું પ્રતિપાદન કરી દ્વિતીય ફલનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ધારણાસુ ચ યોગ્યતા મનસ ॥ ૫૩ ॥

આથે—વળી વિરિધ ધારણાઓ કરતા અતઃકરણ મોઝયાય છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી અતઃકરણ વિરિધ ધારણા કરતા યોગ્ય યાય છે. ત્યા અતઃકરણ સમર્થ તો સદા જ છે તથાપિ રજસના પ્રભાવથી એક વિવિધપર આધિક્ષકા દકી રહેતું નથી. એ રજસનો દાય બમારે પ્રાણાયામથી યાય છે ત્યારે અતઃકરણ મુદ્રમ વિવિધમાં પણ રિચિતિને પામે છે. સદમ વિવિધમાં પણ યથાર્થ રિચિતિ પામતું એ જ અતઃકરણની ધારણાવિગે યોગ્યતા છે. અને તેથી પ્રથમ પાદમાં પ્રચ્છદનક્રિયાદ્વારા પ્રાણાય એ સૂત્રથી પ્રાણાયામને અતઃકરણની રિચિતિનો ઉપાય કહેલો છે. પ્રાણના નિરોધથી અતઃકરણની રિચરતા કેવી રીતે યાય એનો ઉત્તર એકે

અંતઃકરણ તથા પ્રાણ બંનેની ગતિ પરસ્પરના સહાય્યની. અપેક્ષા રાખે છે, તેથી એકના નિરોધથી બીજાનો નિરોધ થઈ જાય છે. શ્રીહરયોગ પ્રદીપિકામાં કહ્યું છે કે ચતો મરુત્ તત્ર મનઃપ્રવૃત્તિર્યતો મનસ્તત્ર મરુત્-વૃત્તિઃ-જ્યાં મનની ગતિ થાય છે ત્યાં પ્રાણની ગતિ થાય છે તથા જ્યાં પ્રાણની ગતિ થાય છે ત્યાં મનની ગતિ થાય છે. શ્રીમદેશ્વર ભગવાને પોતે પણ અમનસ્કપ્તમાં કહ્યું છે કે પ્રાણોચ્ચ વિલીયેત મનસ્તત્ર નિલીયેતો પ્રાણો જ્યાં વિશ્વ થાય છે ત્યાં મનનો પણ થાય છે. અને મનને જ્યાં થાય છે ત્યાં પ્રાણનો પણ થાય છે. આમ હોવાથી એકના નિરોધથી અન્યની સ્થિતિ થાય એ યોગ જ છે.

આ રીતે પ્રાણપામની થાય છે અને તેથી પ્રાણપામ યોગના અગમ્યૂત છે એ આ બે સૂત્રોનું તાત્પર્ય છે. આથી એમ ધારવાનું નથી કે પ્રાણપામનાં આ બે જ રીતો થાય છે. પણ એ બે રીતો અન્ય ૬ ઉપસક્ષક છે. પ્રાણનો નિરોધ થવાથી પ્રથમ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ મૂળમૂત અંતઃકરણનો દ્રવ જે વિવિધ નાડીઓમાં પ્રસરીને રહેલો છે તે દ્રવ પણ મૂળની શુદ્ધિ થવાથી શુદ્ધિને પામે છે. આ દ્રવની શુદ્ધિ એ જ નાડીની શુદ્ધિ કહેવાય છે. શ્રીમદ્વેદાનંદસહિતામાં કહ્યું છે કે માહીશુદ્ધિમવાન્નોતિ પૃથ્વ્યન્દોષસ્થિતિત્વ—ને યોગીને વિવિધ ચિન્હોથી જાણાતી નાડીની શુદ્ધિ થાય છે. તેમ જ પ્રાણનો જે અનાદત અકમા નિરોધ થાય છે તે એ સૂક્ષ્મ કળાને પામેલો પ્રાણ ઉપદ્રવ આગળ સ્થિત અભિમાનીને પોતાતરફ આકર્ષી સુષુમ્નાદ્વારા ક્ષતરંધ્રમાં લઈ જઈ કેશ સમાધિપુરવ કરે છે. તેમ જ અનાદત અકમાના પ્રાણના નિરોધથી એક જાતનો ધ્વનિ સંજાળાય છે જેને યોગીલોકો અનાદતધ્વનિ કહે છે. તે આ પ્રાણપામની સિદ્ધિથી જ્યારે થાય છે ત્યારે જ નાદગવૃણો લયઃ એ શ્રીચાતમારામ યોગીના વાક્યાનુસાર ને યોગીને તત્કાળ અંતઃકરણનો લય પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ જ પ્રાણના નિરોધથી સુષુમ્નાનું મુખ વેદન કરી સ્થિત થયેલી કુંડલિની શક્તિનું વ્યક્ત થાય છે. તથા 'સંપૂર્ણ સચિત' કર્મેના દોષ બળે છે. આ સર્વ રીતો પણ પ્રાણપામનાં જ છે. એશિવાય અન્ય સાધારણ રીતો પણ કેટલાંક થાય છે. જેમકે શ્રીધેના મંત્રોપનિર્દશમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્ફુત્યગારોચ્ચમલોલુપ્તસં વર્ણપ્રસાદં સ્વરંગગુણં ચામંચ શ્રીમંમુત્ર-પ્રીયમલ્લં રરીરમાં લાગુતા તથા આરોગ્ય, દન્ડિયોગિને નિયોગે પ્રાપ્ત કરવાની જે લોભુષતાતેને અભાવ. પ્રસન્ન વર્ણ, પ્રાસાદિકી વાણી, મનને પિય લાગેલો ગંધ, મૂત્ર અને પુરીયની આશ્પતા; એ રીતો

પ્રાણાયામના અભ્યાસથી થાય છે. એ સર્વે દેહોનાં સંયોજક બે ફક્ત ઉપલક્ષ્ય છે તેથી એ સર્વેનું સંયોજક દેહોથી મદલ્ય થાય છે.

આ પ્રમાણે દેહસંલિપ પ્રાણાયામનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે ક્રમ-પ્રાપ્ત પ્રત્યાહારનું પ્રતિપાદન કરે છે.

સ્વવિષયાસપ્રયોગે ચિત્તસ્ય સ્વરૂપાનુકાર દેવેન્દ્રિયાણાં
પ્રત્યાહારઃ ॥ ૫૭ ॥

સૂત્રાર્થ—ચેતાના વિષયના વિયોગકાલે પોતે જાણે ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે છે એ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોની જે સ્થિતિ તે પ્રત્યાહાર છે.

સ્વવિઃ—એટલે ચિત્તના વિષયરૂપ જે શબ્દાદિ પદ્યો તેનો જ્યારે વિયોગ હોય ત્યારે, અર્થાત્ ધ્યાનસમયે તથા નિરોધસમયે.

સ્વરૂપાઃ—જાણે ચિત્તના સ્વરૂપને અનુસરું તે, એટલે જે જે ચિત્તના આકાર થાય તે તે જાણે ઇન્દ્રિયોના આકાર થતા હોય એમ થયું તે. જેમ ચિત્તની વૃત્તિઓ થાય છે તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિઓ થતી નથી તેથી ધ્યેયપ્રતિ ચિત્તની વૃત્તિઓ જ્યારે રહુરે ત્યારે એ વૃત્તિને સમાનવૃત્તિ ઇન્દ્રિયોથી રહુરૂપ થતેમ નથી. તેમ જ એ ઇન્દ્રિયો ચિત્તની વૃત્તિરૂપે થઈ રહે એમ નથી. તેથી ચિત્તનો મથાર્થ અનુકાર તો ઇન્દ્રિયોથી થાય એ અસંભવ છે. પણ તેની જરૂર પણ નથી. માત્ર જ્યારે ધ્યેયપ્રતિ ચિત્તની વૃત્તિ રહુરે ત્યારે એ વૃત્તિના પ્રવાહમાં ખલેય પડોઆડી ઇન્દ્રિયો જે ચિત્તની શબ્દાદિ આકાર વૃત્તિ રહુરાવે છે તેમ ન કરે પણ જાણે ચિત્તને અધીન થઈ ગઈ હોય તેમ વર્તે એ જાણ અનુકારની જ જરૂર છે. એ જાણ અનુકારજ ઇન્દ્રિયોનો થાય છે, અને મુખ્ય અસંભવ છે એ પ્રતિપાદન કરતા સૂત્રકારે અહિં દર્શાવવાપર્યું છે.

પ્રત્યાહારઃ—એટલે દેવેન્દ્રિયાણિ પ્રાતિભામ્યેનાદિયન્તેડસ્મિન્—ઇન્દ્રિયો-ને પ્રતિભામ પરિણામ પમાડી ચિત્તસ્વરૂપને અનુસરનાર જેમાં કશય છે તે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ધ્યાનસમયે તથા નિરોધસમયે ઇન્દ્રિયો ચિત્તવૃત્તિને અનુસરે એવી જે ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ તે પ્રત્યાહાર છે. જ્યારે વૈરાગ્યના બલથી ચિત્ત-વિષયોવિને ધાવન ન કરે તથા ધ્યેયકાર પરિણામને પામવા જાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો પણ ચિત્તને અનુસરે, તથા નિરોધસમયે જ્યારે ચિત્ત નિરોધને અભિમુખ થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો તેને વિરોધી થઈ અન્ય વ્યાપારોમાં ન જોડતાં પોતે પણ નિરોધાભિ-મુખ થઈ રહે—એવો સિદ્ધ કરેવો ઇન્દ્રિયોનો નિર્મળ પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. અનિતોન્દ્રિય સર્વે પ્રયોગમાં ચિત્ત ઇન્દ્રિયોને અનુસરું દેખાય છે.

ઈન્દ્રિયો પોતાપોતાના વિષય, માટે; તત્કાળ, ચિત્તને. ક્ષોભ પમાડી, વૃત્તિ રુદુરાવે છે. તથા: પોતાના વિષયપ્રતિ, સુધારે; છે. શીઘ્ર, ભગવાને, પ-
 ણ્ય કહ્યું છે. કે: હન્દ્રિયાણિ પ્રમાણાનિ. દરન્તિ-પ્રસંગ-મનઃ—ઈન્દ્રિયો મ-
 નને બ્રહ્માત્મારે પેતાના વિષયપ્રતિ, દોરી, જાય, છે; અતિ, પ્રણ; કહે છે
 કે પરમવિષયોનિ વ્યવૃત્તસ્ત્વયં—ઈન્દ્રિયોને. રૂપરસગંધ-સ્પર્શ-સૂક્ષ્મ-પર-ક-
 ર્મી છે. એ ઈન્દ્રિયના ચાલુને. દૂર-કરી, એથી વિરોધી ચાલુની ઈ-
 ન્દ્રિયમાં સિદ્ધિ કરવી તે પ્રત્યાહાર છે. આત્માના તથા નિરોધના સમ-
 યે આંતઃકરણ્ય ધ્યેયાભિમુખ તથા નિરોધાભિમુખ થવા જાય છે, એ
 વખતે ઈન્દ્રિયો પોતાના રૂપમાત્રપ્રમાણે આંતઃકરણ્યને પોતાના: વિષયપ્ર-
 તિ લઈ વૃત્તિ: પ્રયત્ન- ન કરે, પણ આંતઃકરણ્ય ધ્યેયવસ્તુઆકાર પ-
 રિણામને પામે તો ઈન્દ્રિયો પણ તેજ વસ્તુરૂપ જાણે-અર્થ-રહેતી હો-
 ન એમ રહે તથા આંતઃકરણ્ય જ્યારે નિરોધાભિમુખ થાય ત્યારે ઈન્દ્રિ-
 યો પણ જાણે નિરોધાભિમુખ થઈ રહેતી હોય-એવી થાય. એ પ્રકાર
 રની જે ઈન્દ્રિયોની રિધિતિ થવી તે પ્રત્યાહાર છે. જે સુરપની ઈન્દ્રિય
 ચિત્તને અનુસરનાર થઈ હોય તે પુરુષનું ચિત્ત ધ્યેય-વા નિરોધના અ-
 ભિમુખ થાય ત્યારે તેની ઈન્દ્રિયોને તદ્રૂપ કરવા કંઈ પણ અત્ય પ્ર-
 યત્નની જરૂર રહેતી નથી. તેથી અત્ય રીતે કહીએ તો. જે પ્રયત્નથી
 ચિત્ત ધ્યેયાકાર થઈ રહે છે તેજ પ્રયત્નથી ઈન્દ્રિયો પણ તેને અનુ-
 સરનાર થઈ રહે એવી રિધિતિને, પ્રત્યાહાર કહે છે. જેમ એક-જગર
 એક વિષયકપર, પડે કે તરત બીજી મુખ્યલક્ષ્યમાંની, તદનુસાર મટ-
 તિ થાય છે તેમ ચિત્તને અનુકૂલ જે ઈન્દ્રિયોનું થઈ રહેવું તે પ્રત્યાહાર છે.

આ પ્રકારનું જ પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ અત્ય, રસને પણ કહ્યું છે.
 શીવિષ્ણુપુમ્શ્ચમાં કહ્યું છે કે: શબ્દારિષ્ણુરુદાનિ નિષ્ણાક્ષાણિ યોગવિતા
 કુર્વાંતિ જ્ઞાનકારીણિ પ્રત્યાહારપરાયણ: || શબ્દ-પરમવિશેરે વિષય પિમે
 રૂપમાવથી અનુરૂપ થયેલી. ઈન્દ્રિયોને. તે પ્રતિ જતી આટકારવાનિ ચિ-
 મના અનુરૂપ બન્ય સરખી કરી એ પ્રત્યાહાર કરનાર યોગીનું કર્તવ્ય છે.

આ પ્રમાણે આ ક્રમથી પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ બતાવ્યું. 'હવે
 પૂર્વવત્ એનું કલ્પ પ્રતિપાદને કરવા સૂત્રકાર કહે છે કે—

સત્ત્વ પરમવશ્યતોન્દ્રિયાણામ્ ||૫૫||

મૂળાર્થ:—પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી ઈન્દ્રિયોને પરમ, જુમ થાય છે.

આ મતથી એ કહ્યું કે પ્રત્યાહારની ન્યારે, ચાર્થ સિદ્ધિ થા-
 વ, છે ત્યારે ઈન્દ્રિયોની પરમપરમતા, અર્થાત્ જુમ થાય, છે. ત્યાં જુમ-

૧. એ કેવી રીતે રૂપ છે તે પ્રયોગ તથા એના સ્વરૂપનું
 વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ આસિદ્ધાન્તસિદ્ધ મથમરત્નમાં કયું છે તે લાંબેવું

માર પ્રકારના મનાયા છે. કેટલાક કહે છે કે સમગ્ર આંતરિક શબ્દાદિ-
વિષયના સાક્ષાત્કારરૂપ જે ન્યાયભોગ તે હિન્દિયોનો જ છે. અ-
ન્ય કહે છે કે હિન્દિય અને વિષયનો મંબદ થાય તે મમયે સ્વેચ્છા-
થી જે વિષયનો ભોગ (અર્થાત્ વિષયોની હિન્દિયો ઉપર સત્તા નાદિ
પણ હિન્દિયોનો સ્વેચ્છાથી ભોગ) તે હિન્દિયોનો જ છે અન્ય કહે છે
કે સાક્ષાત્કારિત વિષયોનો જે સ્વેચ્છાથી યતો રમદ્વેષવિના કરતો ભો-
ગ તે હિન્દિયોનો જ છે. આ ત્રણે હિન્દિયોના જ છે પણ તથા
એમાં ઉત્તરોત્તર જાય છે તથાપિ એ ત્રણેમાંથી કોઈ પણ પર-
મજ્ઞ નથી. ચિત્તની ચોક્કસતા યવામાનથી કોઈપણ અન્ય પ્રયત્ન-
વિના જે હિન્દિયોની નિષ્કલ યદ જવાની યોગ્યતા તે જ હિન્દિયોનો
પરમ જ છે. આ પરમ જ પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી થાય છે મ-
વિલુપનશ્રમાં પણ કહ્યું છે કે વશ્યતાં પશ્ચાત્તેન જાયતે નિઃશ્ચલતાના-
ર્થ । હિન્દિયાણામારદેશ્વર્તેન યોગો યોગસાધક ॥ પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી નિ-
શ્ચય થયેલી હિન્દિયોની પગમવશ્યતા થાય છે આ પ્રકારનો જ યો-
ગમાં આશ્રયક છે એ શ્રીભરિ મુનિરિએકેના હિતવાચી અપદ છે
મૌભરિ મુનિ આ પ્રકારના જયને નાદ પામેલા હોવાથી અને તેથી
પ્રત્યાહારની સિદ્ધિથી મદિત હોવાથી યોગથી જ રહે પામ્યા હતા

આપ્રમાણે જ્ઞાનનાં સાધનના પ્રમંગભા યોગના પાત્ર સાધનોનું
તેનાં કવચરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું. આ પાંચ સાધનો યોગના બહિરંગ
સાધન છે તથા બાહ્યના પ્રયત્ન આત્મંગ સાધન છે એ આત્મંગ સા-
ધન જેમ મહાધિકારીમાટે જરૂરના છે તેમ ઉત્તમાધિકારીમાટે તથા
મધ્યમાધિકારી માટે પણ છે તેમજ એ ત્રણની યતી સિદ્ધિઓ વિ-
વિધ પ્રકારની છે. આ બે દેનથી એ ત્રણનું પ્રતિપાદન આ પાદમા
નાદ કરતાં આ પાદ અદિતી સમાપ્ત કર્યું છે. અર્થાત્ એથી સ-
મકારે એ ક્ષયરૂપ છે કે આ પાદમાં કહેવાં પાત્ર સાધનોજ માત્ર મહા-
ધિકારી માટે વધાનના છે—બાહ્યનાં પ્રયત્ન સર્વમાટે એકસરખી રીતે
સમાપ્ત છે.

આ પ્રમાણે આ પાદમાં પ્રથમપાત્રમાં કહેલા યોગના અંગભૂત
તથા કયેસને તનું કરવાનું જેનું કવ છે એવા ક્રિયાયોગનું, અવિધારિ
કલેગોનાં ઉદ્દેશ, કાળ, સ્થાન, સમય તથા પ્રયત્ન, કર્મોના ભેદ, કાર-
ણ, સ્વરૂપ તથા કવનું તથા લિંગકર્મ સમય અને કરણનું પ્રતિપા-
દન કર્યું; ત્યાર પછી કલેગાર્થિ આત્મ લક્ષ્ય યોગ છે, એનો લા-
ગ તત્ત્વજ્ઞાનવિના કરી શકાય એમ નથી અને જ્ઞાન માર્ગને અધી-
ન છે અને સાક્ષમાં હેય, દેયકેતુ, ઉપાદેય અને ઉપાદેયકેતુ એ આ-

रेतु प्रतिपादन आवश्यक छे तेयी प्रथम हेतु, पछी हेतुहेतुतु व
या त्सार पछी होनतु स्वरूप प्रतिपादन करु. अथवा पछी होतो-
पापस्य आ पाप्य अदिरग साधनोनु प्रतिपादन करु.

क्रियायोग जगो केशान् विपाकान् कर्मणागिद ।

तद्व्यूहानत्र द्वितीये पादे योगस्य पञ्चम ॥

॥ ૐ શ્રી ॥

॥ તુર્તાવર્ષીદ્ અથવા વિમૂનિપાદ ॥

ઉપર દ્વિતીય પાંચમાં પાંચ યોગાંગનું વર્ણન કર્યું. એ પાંચ અંગો બહિરંગ છે તેથી મંદાધિકારીમાટે અવશ્ય અપેક્ષિત છે. ઉત્તર ત્રણ અંગો ને અંતરંગ છે તે સર્વ અધિકારીમાટે સાધારણ હોવાથી, તથા એ ત્રણના અનુશાનથી યોગમાં શ્રદ્ધાતિશય ઉત્પન્ન કરનાર સિદ્ધિશીર્ષ વિભૂતિઓ અનેક હોવાથી એ ત્રણનું પ્રતિપાદન કરવા નવા પાદનો સુખકાર આરંભ કરે છે એ ત્રણ અંગો ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ છે. એ ત્રણની વચ્ચે સર્વકરણુભાવસંગ્રહ હોવાથી ધારણા ને ઇતર બેની પૂર્વે અવશ્ય અપેક્ષિત છે તેનું સૌથી પ્રથમ પ્રતિપાદન કરે છે.

દેશવન્ધ્યશ્ચિત્તસ્ય ધારણા ॥ ૧ ॥

સૂત્રાર્થ:—જે દેશમાં ધ્યેયનું ચિત્તન કરવાનું છે તે ધ્યાનના આધારભૂત દેશરૂપ વિષયમાં ચિત્તને સ્થાપન કરવું—એકાગ્ર કરવું તે ધારણા છે.

વેશવન્ધ્ય:—એકમે ધ્યેયદેશવિશે ચિત્તનો વૃત્તિમાનથી બંધ કરવો તે, અર્થાત્ ચિત્તને ત્યાં એકાગ્ર કરી સ્થિત કરવું તે.

આ સૂત્રથી ધ્યેયદેશવિશે ચિત્તને આર્પણું તે ધારણા છે એમ કહ્યું. ત્યાં દેશ એ પ્રકારનો છે: (૧) બાહ્ય અને (૨) આંતર. બહિર પદ્યયોગિને તથા આંતર પદ્યયોગિને જે ચિત્તને સ્થિત કરી ધારણ કરવું તે ધારણા છે. ત્યાં બહિર પદ્યયોમા સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત, મણિ, શુક્રો તારો, શાસ્ત્રમાદિ દેવો, શાસ્ત્રનિબિન સગુણ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ, શ્રી સદ્ગુરુ વિગેરે હૃદય, એકગિરે અસખ્ય પદાર્થો મહાત્મ્ય કરવામાં આવે છે. તેમ આંતર પ્રદેશમાં પૃથ્વીઆદિ પાંચ તરવો, સસ્યક, હૃદય તથા શરીરનાં નાસિકા. નિબંધવિગેરે વિવિધ સ્થાનોનું મહત્ત્વ કરવામાં આવે છે. પૃથ્વી આદિ પાંચ તરવોની ધારણાનું સાધારણ સ્વરૂપ પ્રમગવશાત્ આગળ કહ્યું છે, તેમજ વિષયવતી પ્રવૃત્તિના પ્રતિપાદનમાં શરીરનાં વિવિધ સ્થાનોનું પણ પ્રસંગવશાત્ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પદ્યયોગની ધારણાનું વિશેષ સ્વરૂપ પ્રત્યેક સાધકે પોતાના યોગીશ્વર શ્રીમદ્ગુરુપાસેથી બાણી મેળું તથા તદનુમાર પ્રવૃત્ત થવું. સામાન્ય સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં આપ્રમાણે વર્ણન કરવામાં આવે છે:—નાભિથી નીચે તથા મેદુથી ઉપર કંઈ નામનું એક સ્થાન કહ્યું છે.

એ કદમથી સુપુન્નાનામની નાંડી નીકળી મેરુદંડમાં મળને કદેશ આગળ આવે છે. ત્યાંથી જો નાંડીનો ખેંસાળા માય છે—એક બહાર-ધમાં આવી જાય છે—તથા, બીજી, ત્રિકુટિસ્થાનમાં થઈ, બહાર-ધમાં જાય છે. એ સુપુન્નાનાડીમાં અનેક ચક્રો, હોય છે. તેમાંથી વિશેષ હલ આપનાર સાત ચક્રો મોક્ષતત્ત્વેતા પુરુષોએ નિર્ધાર કર્યા છે તે આ છે. શુદ્ધ અને સિંગના મધ્ય દેશમાં વં, ઝં, ઘં, અને સં એ ચાર વર્ણોથી અંકિત ચાર-દક્ષથી યુક્ત, અગ્નિ વર્ણનું, બગાડતિ, શ્રીમહાપતિ રૂપ દેવતાવાળું આધારચક્ર છે. લિંગમુલમાં વં, મં, રં, ઘં, રં, હં એ છ વર્ણોથી છ અંકિત દક્ષથી યુક્ત, સૂર્ય વર્ણનું, પ્રવાતાંકુરાકૃતિ, બહુ વિશિષ્ટતરવાધશતચક્ર છે. નાભિઆગળ જ થી કન્ધુધીના દશવર્ણોથી અંકિત દશ દક્ષથી યુક્ત રક્તવર્ણ, શ્રીનિશ્ચયથી અધિષ્ઠિત મણિપૂર ચક્ર છે એથી હૃદયેશઆગળ ક થી તે ઠ સુધીના ચાર વર્ણોથી અંકિત ચાર દક્ષથી યુક્ત, સ્વાર્ણવર્ણ, શ્રીસંકટપ્રિયિત અનાહનચક્ર છે. પાંચમું હૃદયેશ આગળ જ થી તે અંધુધીના મોઢેશ સ્વરથી અંકિત પોઠેશ દક્ષથી યુક્ત, ચંદ્રવર્ણ, શ્રીમદ્ભાગિણિત વિશુદ્ધ ચક્ર છે. હૃદયેશ ત્રિકુટિસ્થાનઆગળ હ અને ર્ષ એ બે વર્ણોથી અંકિત બે દક્ષથી યુક્ત, રક્તવર્ણ, શ્રીગુરુથી અધિષ્ઠિત આશાચક્ર છે. એની ઉપર બહાર-ધ આગળ સદ્બન્ધથી યુક્ત, શુદ્ધરુદિકેના વર્ણવાળું, શ્રીપરબ્રહ્મરૂપ દેવતાવાળું અજયમચક્ર છે. એ સર્વ ચક્રો સુપુન્નાનામમાં છે. અધિકાર પ્રાપ્ત થયાથી શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાથી એ ચક્રોની ઉપર પ્રમેણે ધારણ કરવામાં આવે છે.

આ સર્વ વિષયો શ્રીમહા પુરાણમાં પણ કલા છે. ત્યાં કહ્યું છે કે—

પ્રાણનામ્યાંહુચ્ચે વાડ્ય તુર્તાયે ચ તપોરસિ ।

કળે મુતે નાસિકામ નેત્રમ્મળ્યમુદ્દમ્ ॥

કિંચિત્તરમાત્પરોક્તિય ધારણા દર્શ પ્રેક્ષીતિતો ॥

નાભિ, હૃદય, ઉરસ, કણ્ઠ, જિહ્વા, નાસિકા, નેત્રમ્મળ્ય, મૂર્ધા અને મૂર્ધાની ઉપર ચાર આંગળના પ્રદેશોમાં કે જ્યાંમુખી પ્રાણ સહિત સિંગદંડીરની વૃત્તિ હોય છે ત્યાં—એમ આબ્યંતર-પ્રદેશોમાં દશ સ્થળે ધારણા કરવામાં આવે છે.

એ ધારણાના વિષયમાં સાધારણ નિયમ એ છે કે જ્યાં માથા-મિઠા ધાંતુજ રૂપના વિષયને લક્ષ્ય રાખે છે, પછી સંકલ્પને, તેમ ધારણાના સાધકે પણ પ્રથમ બાહ્ય વિષયો મેળો પછી ક્રમે ક્રમે કરી આબ્યંતર વિષયો લેવા. તેમાં બાહ્ય વિષયોમાં પણ પ્રથમ મૂર્ત; નિરવય-વ વિષયો જેવા કે ચંદ્ર, સૂર્ય, મણિવિગેરે લેવા યોગ્ય છે. પછી

સાચવા મુનંત્રિયો જેવા કે બ્રહ્મા, જ, વિષ્ણુ આદિ દેવોની સાચક-
સ્થિત મુક્તિઓ લેવી થોડા છે. એમ કહેવામાં છે તો તરત ચલતાં જતાં,
ધાગળના, પ્રયોગમાં આપવા, કેટલેક નિયમો પ્રમંજવશાત્ આગળ ક-
લા છે તેથી અત્ર આચરણક નથી. એક એવો નિયમ એ વિષયમાં
એવસન સક્ષમાં રૂપાયનો છે. એ એ ધારણાનો પ્રયોગ અને તો મેળ
એક જ વખતે આરબો તથા એક જ વખતે સમાપ્ત કરવો. એ
નિયમના પાળન પૂરેક નિરંતર આંક ધટિકા ધારણાનો પ્રયોગ કરના-
રને તે તે વિષયની ધારણા પ્રભુ મામમાં સિદ્ધ થાય છે એવો આધા-
ન્યુ નિયમ છે. પછી આધિકારિયને ન્યુનાધિક કાળ પશુ થાય છે.
અદિ એ આગળ દર્શવું અતિઅગત્યનું છે. એ ધારણાના પ્ર-
યોગથી થતી સિદ્ધિમાં સોમકને કામને સ્વપ્ન પ્રવેશ કરવો નહિ
પશુ શ્રીમદ્ગુરુપદિષ્ટ વિષયોમાં જ તે તે વિધિથી પ્રયોગ કરવો, ન-
હિ તો મદાદાનિતો સખવ છે.

આપ્રમાણે આ સૂચી સુચના પ્રથમ અગર ૫ ધાગળાનું
પ્રતિપાદન કયું. એ ૧૦ ૨૫૩૫ શ્રીધર્મ-ગીતામાં હતુજ્જરીક મામ્યા
મુનિપર્વતમસ્તકો. દલમાદિપર્વેષુ ધારણા ચિત્તવન્ધનમ હતપદ્ધ નાભિવિનેરે
પ્રદેશોમાં ચિત્તને બાધવું તે ધાગળા છે-પ્રત્યાદિ વચનોથી કહ્યું છે.

હવે ધાગળાની આધ્ય થતા યોમના મમમ અગર ૫ ધ્યાનનું
૨૫૩૫ પ્રતિપાદન કયું છે.

તદ્વ પ્રત્યયેયકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ ૨ ॥ —

સુત્રાર્થ — ધાગળાના દેશમાં ધ્યેયવિષયક પ્રત્યયની જે એકતાનતા
તે ધ્યાન છે.

તત્ર — ધાગળાના દેશમાં.

પ્રત્યય — એટલે ધ્યેય વસ્તુને આલમન કરનાર જે વૃત્તિ
તેની એકાકારતા.

આ સુત્રમાં ધ્યાનના સક્ષણમાં તત્ર એ પદ નિરક્ષિત નથી
તેથી ધ્યાનનું મર્શણ તો-પ્રત્યયેક એ જ છે તથાપિ પ્રાયગિક સ-
વ યોગિઓને એ પ્રત્યયેકતાનેના ધાગળાના દેશમાં જ થાય છે તેથી
આત્મગિક નિયમ એ હોવાથી તત્ર પદ મુક્યુ છે. આથી ધ્યાનનું
અગર ૫ એ સંયુક્ત મર્શણમાં જે અંતગતસહિત એકાકાર વૃત્તિ
નો પ્રાપ્ત થવો તે ધ્યાન છે. ધારણામાં વૃત્તિનું એક દેશમાં સ્થાપને
કરી ધ્યેય વસ્તુનું અર્થ સ્થાપના આવે છે અને એ સિદ્ધ થવાથી
તે વસ્તુમાં જે વૃત્તિનો એકાકાર પ્રવાહ આવે છે તે ધ્યાન છે. ધ્યા-
નમાં એ પ્રવાહ સતત ધારણા હોનો નથી પણ અધ્યે વિચેદવશી

હોય છે એજ રિત્તેદ દૂર થવાથી જ્યારે અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ મતલ રૂપે આત્મા દરે છે ત્યારે તે સમાધિ કહેવાય છે । એ આ ત્રણમા બેદ છે પ્રસંગસ્થાત્ એ બેદનું પૂરેનિરૂપણ કર્યું છે તેથી અત્ર રિત્તારની જરૂર નથી

ધ્યાનનું આતુ જ સ્વરૂપ શ્રીનિષ્કપ્તસુખમાઃ કર્યું છે ત્યાં કર્યું છે કે—

તદ્વપ્રત્યયેકાગ્રયતતિદ્યાન્યવિ સ્પૃહા ।

તદ્ધ્યાન પ્રપૈરૈર્મૈર્વદમિર્નિષ્ણવતે દદ્ય ॥

તે પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં એકાકારત્વપતે । પ્રસાદ તે ધ્યાન છે એ ધ્યાનની નિષ્પત્તિ પ્રથમ કહેલા છે યોગામયી થાય છે

એ ધ્યાન અનેક પ્રકારનું છે તથાપિ પરમાર્થવિષય સમુચ્ચ આ નિશ્ચય ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે શ્રીયારચક્રપમદિતામાઃ કર્યું છે કે—

અન્યાન્યપિ વહુન્વાહુપ્યાનાનિ મુનિપુહવાઃ । મુહુવાન્યતાનિ ચૈતન્યા જલ્પનાની તત્તાણ તુ—અરિરસેએ અન્ય અસખ્ય પ્રમગ્ના ધ્યાનો કલા છે તથાપિ આ સમુચ્ચ આ નિર્ણય ધ્યાન એ બે જ મુખ્ય છે †

આપ્રમાણે ધ્યાનનું પ્રતિષ્ઠાદન કરીને ધ્યાનની પરિમા અવસ્થાએ ધતા સયમતા તૃતીય અવસ્થા તથા યોગના ચરમ અગ- ૩ । સમાધિનું પ્રતિષ્ઠાદન કરવા બગવાન સૂત્રમર કહે છે કે

તદ્દેવાર્થમાત્રાનિર્ભાસ સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિઃ ॥

સૂત્રાથ—એ જ ધ્યાન જ્યારે ધ્યેયરૂપ અથવા આકારનો જ સાક્ષી નિર્ભાસ કરાવે છે, અને પેતાના સ્વરૂપથી જાલો શૂન્ય હોય એવું થાય છે ત્યારે સમાધિ કહેવાય છે

તદેવ—એટલે ધ્યાન જ

અર્થમાત્રાનિર્ભાસ અર્થ જ ધ્યેય તેનોજ મત્ત નિર્ભાસ કરાવનાર

માત્ર પદથી ધ્યાનનું જે પ્રત્યયાકારરૂપ સ્વરૂપ તેને બાહ્યત કરવામાં આવે છે

સ્વરૂપ આ પદથી ઉપરના માત્ર પદનું જ વિવરણ છે ધ્યાન એ એક નગરની વૃત્તિ વા પ્રસય છે તેથી સ્વરૂપ એટલે પેતાના પ્રયયરૂપ સ્વરૂપથી શૂન્યવત્ થયેલું ધ્યાન

આ ત્રણથી ધ્યાનના જ અતિશયને સમાધિ કહેા છે ધ્યાનની અદર હુ અમુક ધ્યેયતુ ચિત્તન કર્યું એ પ્રકારની એક વૃત્તિ હોય છે તેમજ અતરણ સહિત વૃત્તિનો પ્રવાહ ધ્યેયમતિ માલે છે પ્રથમ

† ધ્યાનના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણાર્થે જુઓ મી. સિદ્ધાન્ત સિન્ધુ મધ્યમ રત્ન ૪૪ રજકે

કહેથી વૃત્તિનિગેરેથી ધ્યેવાકાર વૃત્તિના પ્રવાહનો અતરંગ કંચ છે. જ્યારે અભ્યામે કરીને ધ્યેવાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ અખડિત થાય છે ત્યારે તેનેજ સમાધિ કહે છે. સૂત્રનાં પદોનું અર્થ જોજ તાત્પર્ય છે ધ્યાનમા ધ્યેયનું જ્ઞાન તેમ જ પ્રત્યયનું જ્ઞાન એ જ્ઞાન અભિમાનીને હોય છે જ્યારે અભ્યામે કરીને ધ્યેવાકારવૃત્તિનો પ્રવાહ અખડિત થાય છે ત્યારે વસ્તુતત્ત્વો ધ્યેયનો પ્રત્યય હોય છે તથાપિ એ એક અખડિત તૈન્મયતા ત્ આલ્મ કરીને હોવાથી અભિમાનીને તે ધ્યેયથી પૃથક્કરે જણાવેલા બંધ થાય છે, એટલે તે મમમે અભિમાનીને માત્ર ધ્યેયસ્વરૂપનો જ નિર્ભામ થાય છે, પણ તે ધ્યેયાકાર થયેથી વૃત્તિરૂપ પ્રત્યયનું પૃથક્ જ્ઞાન જતુ ગટે છે તેથી તે સ્વરૂપશબ્દ જાણે હોય એમ થાય છે એ પ્રકારે ધ્યેયમાનનો નિર્ભામ કરનાર પ્રત્યય વા વૃત્તિ તે સમધિ કે અન્ય શાસ્ત્રોમા પણ સમાવેનું આપા જ પ્રકારનું સ્વરૂપ કહ્યું કે શ્રીમદ્ગુણભા કહ્યું છે કે તિષ્ઠેશત્યતો વૃક્ષ સમાધિસોડમિધીયેત ॥ ધ્યાનના પ્રત્યયરૂપ સ્વરૂપના સ્વયં મુક્ત હોય તે સમાધિ કહેવાય છે એ જ અર્થે તત્ત્વજગત્કલ્પનાદીન સ્વરૂપ પ્રવળ હિ યત્ । મનમા વ્યાનનિવૃત્તિ સમાધિ સોડમિધીયેત ॥ ધ્યાનના અભ્યાસથી મનરૂડે સિદ્ધ થતુ ધ્યેયથી ધ્યાનના ભેદરૂપ કલ્પનાથી સ્થિત જે ધ્યેયસ્તુનું મહત્ત્વ ને સમાધિ કહેવાય છે—હત્યાદિ પુરાણ વચનોથી સ્પષ્ટ થયે છે ઉપનિષદોમ યદા તિષ્ઠન્તિ જ્ઞાનાતિ મનમા મહા શુદ્ધિશ્ચ ન વિવેચ્છેત તામાહુ પરમાં ગતિમ્ । સત્વાવરોધેષ્વાદૈર્વા વાતા તુષણવક્ર પ્રોક સમાધિજનન ન તુ મુષ્ણીમવસ્થિતિ ॥ હત્યાદિ વચનોથી એ જ કહ્યું છે કે જ્યારે હિન્દ્રિયો અને મન અને મમાનમતિક થાય છે અને જ્યારે શુદ્ધ ગતિરૂપ ચેતના સ્થિત થાય છે, જ્યારે ધ્યેય સ્વરૂપનો નિર્ભામ થાય છે અને વ્યમનાનો નાશ થાય છે, ત્યારે થયેથી અવસ્થા સમાધિજનને કથન કરવામા આવે છે

આ સમાધિમા ધ્યેયમાનનો નિર્ભામ થાય છે અટકે વૃત્તિ પોતાના સ્વરૂપથી સ્થિતરૂપ થાય છે. તેથી ધ્યાનમા અને આ સમાધિમા એ ભેદ છે કે જ્ઞાનમા ધ્યેયનું અને વૃત્તિનું પૃથક્ જ્ઞાન હોય છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો ધ્યાનમા ધ્યેયકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ વિનિયંત્ર હોય છે અને સમાધિમા અખડિત હોય છે એ સમન્વિરૂપ અગ અને સપ્રજાતયોગરૂપ અગિનો એ ભેદ છે કે આ સમાધિરૂપ અગમા ધ્યેયગત અસૌષ વિશેષનો આકાશકાર થનો નથી અને એ સમાધિના અભ્યાસથી જ્યારે એ સમાધિની સ્થિતતા થાય છે ત્યારે સમાધિના રિપયો નહિ એવા જે ધ્યેયગત સપૂણ વિશેષો

તેનો સાનાત્મક અભિમાનીને યાચ છે સમાધિ ધ્યાન ૩૫૦૮ હોયથી
એટલે એનો વિચાર છે તાવાથી એ એક પ્રકારના ચિત્તનરૂપ છે
તેથી એમા ચિત્તિત વિશેષોનું જ મર્યાદો અભિમાનીને જ્ઞાન થાય છે,
પણ અચિત્તિત ધ્યેયગતિએણું એમા જ્ઞાન થતું નથી કારણકે અ-
જ્ઞાસરૂઢ એ સમાધિ પાંચાક અવસ્થાને વામે છે ત્યારે એના વિચ-
ાર ધ્યેયગતિથી મળી એકમાત્રિમા આવે છે, એટલે એ સમાધિનો પ-
રિણાક થાય છે ત્યાર અર્થાત્ સમાધિ રિધસ્તાઈ પામે છે ત્યારે ધ્યેય
નો આકાત્મક થાય છે એ આકાત્મકરૂપો ધ્યેયમત સદૃશ વિશેષોનું
અભિમાનીને જ્ઞાન થાય છે એ આકાત્મકરૂપો ઉદય કાવનાર અવ-
સ્થા મપ્રજ્ઞાનરૂપ છે તેથી અગ અને અભિમા યત્કિ ચિત્ત એક હો
વાથી જો જન્મે અગાગિભાર સુખ છે

અરુમાએ મમાધિનું ૨૫૨૧ પ્રતિપાદન કર્યું એટલે યોગના
આગે અગોના ૨૫૩૫નું પ્રતિપાદન થઈ ગયું હવે ધારણા, ધ્યાન અ-
ને સમાધિ એ ત્રણ અગોથી ધર્મી શિષિનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે
તે પ્રતિપાદન આરંભક હોવાથી એ ૨૫૦ અગોના યોગશાસ્ત્રસમત
પારનારૂક સંગ્રહ કથન કૃપા મટે છે કે

ત્રયમેકત્ર સયમં ॥૫૥॥

સૂત્રાર્થ — એ ૦૮ વિવિધમા આ ત્રણ કરવામાં આવે છે ત્યારે
એ ત્રણે મળી સયમ કહેવાય છે

ત્રયમ આ ૫ મા મટેનાં ત્રણ એટલેધા આ ધ્યાનનો સમાધિ
એકત્ર ગોચર વિવિધમા

આ સૂત્રથી મટે કે ત્યારે એક ૦૮ ધ્યેયરૂપ વિવિધમા ધારણા
પ્રાપ્ત થી મમતિ એ ત્રણે આગે પ્રતિપાદન આવે છે ત્યારે એ ત્રણે
મળી સયમ કહેવાય છે એટલે એ ત્રણે એવાની સયમ એવી સ-
મ છે આ સૂત્ર સમાધિનાયક છે તેથી ત્યારે ત્યારે મયમશબ્દને
પ્રયોગ કૃપામા આવે ત્યારે જે પાંચરૂપે સયમ કહ્યા હોય તે
પાંચરૂપે ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ કરવાના છે એમ સમજી ૧૩
એ આ મૂલનો અર્થ છે

આ સૂત્રનો ઉપયોગ એ જ છે કે એ સૂત્રમા સમાધિના પદો
હોઈ તે અથગે સ્વયંધરણા ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણેનો પ્રયોગ કરવો
પડતો આ સમાધિ કહી દીધી એટલે હવે જ્ઞાન એ જન્મેને અગે
આ એક ૦૮ શબ્દો પ્રયોગ કરવે પડે તેથી સંક્ષેપ એ જ આ
સમાધિય સૂત્રનું શ્રુત છે

ધારણાવિધિ સયમ એ સમાધિય ગીતે લાગુ પડે છે કેમ

તે મયમે એટલે દત્તર સર્વ વિષય તરતથી જ્ઞાતિએને મેધથી તે જ્ઞેયાનિષ્ઠિત મને વિષયવર્તન જ્ઞાતિને જતી આંટકાયસી એ ધર્મ ધાગ્યા, દાન અને મયાધિ એ ત્રણેમાં વિવ્રમાન છે, તેથી એ સંગ્રા યથાપિ પાગિય પિદ છે તથાપિ યથાર્થ છે.

આપ્રમએ આ મુતથી મંજાનુ વિધન કચ્ચુ. હવે એ ત્રણે માંધનો યોગના અમરૂપ છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

તત્ત્વજ્યાત્પ્રજ્ઞાલોકઃ ॥૧૧॥

મુતાર્થે -- મયમની ણિચિત્તા ચવાથી પ્રજ્ઞાની દીપ્તિ થાય છે

તત્ત્વજગત્ -- એટલે મયમનો જલ ચવાથી અર્થાત્ અજ્ઞાપામે કરીને મયમની દૃઢતા થવાથી

પ્રજ્ઞાલોક -- પ્રજ્ઞાનો આગેક એટલે અમાધપ્રજ્ઞાની દીપ્તિ

આ મુતથી એ કહ્યુ કે મયમ ન્યારે દૃઢ રિચિત્તે પામે છે ત્યારે નમાધપ્રજ્ઞાની દીપ્તિ થાય છે, એટલે ધ્યેયસત્તુના તિરોસને જાન્યુવાનુ મામર્થ આને છે જેમ જેમ મયમ વિવેચ નિશેય રિચિત્તાને પામનો જલ છે તેમ તેમ નિપ્રકૃત્યવલ્લિનાઈધ્યેયગત વિદેશાન પ પ્રત્યક્ષતા વિરા કચ્ચાનુ અર્થાત્ તેનો આલોકકાર કરવાનુ ચિત્તામા મામર્થ્ય આને છે આવી એ નાનુ કે જ્યાં કમે જગીને આતિમુદ્ધમ વિષય જે પુરે નો પ્ર નિત ધ્યેયરૂપે જલ માઆવ તથા તેનો મયમની દૃઢ નિચિત્તા જાન છે ત્યારે નિરોક્ષયાતનો જલ થાય છે તેથી નાનુ રંગે એ મયમ યોગના તથા માનતા અંગરૂપ છે

આપ્રમાણ મયમના યોગાનતાનુ પ્રતિપાદન કરી હવે એ મયમ ના ને કેવા કમથી કરવા કે જેથી આ સુતના કહેલુ મયમનુ જન માંધક અનુનરે તે પ્રતિપાદન કરા કહે છે કે

તસ્યમૃતિદુ વિનિયોગઃ ॥ ૧૨ ॥

મુતાર્થે -- એ મયમનુ ભૂમિકાગવી નાધકે અનુદાન કનુ

મય -- પૂરેમુતોક્ત સવમનુ

મૃતિ -- પૂરેમુતોક્ત મયમિદના કમવી.

વિનિયોગ -- અનુદાન (કેવુ).

આ મુતથી એ કહ્યુ કે હવે કરેલા કવની ત્વતિયાએ ભૂમિકા કમપ્રમાણ આ મયમનુ માંધકે અનુદાન કરવુ. જેમ ધનુર્ધર પ્રથમ મયમ પદ્યાર્થને કલ સેછે પછી સુદ્યમને, પછી તેથી સુદ્યમને અને જેમ કરતા આવે કે નો જલ યથાર્થ મિદિને પામે છે, પણ જો આ મયમિદના પ્રથમથી સુદ્યમને લક્ષ્ય છે એ નો મયમને વેધવાનુ પણ મામર્થ ન હોવાથી મયમને જેથી શકનો નથી પણ માત્ર પાડે પડે છે,

તે જ પ્રમાણે યોગી પણ પ્રથમ પોતાના આત્મિકપ્રમાણે ગૃહને સ્થાપ્ય છે અને અન્યથા સંયમ મિદ્ધ થયાથી જ સૂક્ષ્મને લેઈ યોગ કરે છે તો જ ઉત્તરોત્તર સામર્થ્યની વૃદ્ધિ થવાથી પ્રકૃતિપુરુષપ અનીયસૂક્ષ્મ પદાર્થના સાક્ષાત્કારને અંતે પામે છે. નહિ તો જો આત્મિકવિના પ્રથમથી જ સૂક્ષ્મ પદાર્થને ધ્યેય લઈ તેમાં સયમ કરવા મથે છે તો તે સૂક્ષ્મ પદાર્થને તેની શક્તિ અવલબ્ધ જ કરતી નથી જેથી તે યોગી આગળ વધવાને બદલે ઉલટો ઠાળાક્ષેપ કરી પાછો પડે છે તેથી આ મયમનો પ્રયોગ માધકે ભૂમિકાક્રમથી કરવા. જ્યારે અધર ભૂમિનો જ્ય સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે યોગીએ ઉત્તમ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો તે ભૂમિકાનો જ્ય સાધ ત્યારે જ તેમાં ચલતી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો, અને નાથી ચન્ન ભૂમિકામાં તો અંતે જ મયમનો પ્રયોગ કરવો આમ થાય છે તો જ તે ઉચ્ચ સયમકવને પામે છે બીગરુપુરુષમા પણ કર્યું છે કે

સ્થિત્યર્થે ગમસ પૂર્વે સ્પૃહાલ્પ વિચિન્તયન્ ।

તત્ત્વ તત્ત્વસામૃત્ત ગૂરુમેડપિ સ્થિરતા મનેત ॥

અન કરણની સિદ્ધતાને અર્થે યોગીએ આત્મભાં અનુભવ કર્યું જ ચિન્તન કર્યું જ્યારે આભ્યાસે કરી એ અનુભવ ધ્યેયમાં અત્યંત જ અચળભારને પામે છે ત્યારે જ તે સૂક્ષ્મમાં સિદ્ધતાને પામવા યોગ્ય થાય છે ભૂમિકાનો આગલ ક્રમે ક્રમે કરવો

આ સૂત્રમાં જે ભૂમિકાક્રમ કહે છે તે અત્યંત સચોટ છે, એટલે આચાર્ય રીને ધણીને લાગે છે, તથાપિ જ્યાંમાટે એ નિયમ નથી જે જે ગિએ શ્રીગુરુશિષ્યની કૃપાથી અનુભવિકાનો જ્ય કંથા લેાય એટલે આગળથી જ જે યોગિને શ્રીગુરુશિષ્યના પ્રસાદથી સૂક્ષ્મ પદાર્થને ધ્યેય કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું હોય છે તે યોગિએ કંઈ પ્રથમ સૂચ્ય પદાર્થમાં સંયમ કરવાની જરૂર નથી, કરણ કે જે સયમનું સૂક્ષ્મ પદાર્થમાં સિદ્ધતા પામવાના આત્મિકરૂપ જે રહ્યું તે, તે યોગિને અનાયાસ મિદ્ધ જ છે તેથી તે યોગિએ તો સૂક્ષ્મથી જ આરંભ કરવો

અહિ એ પ્રશ્ન થાય છે કે અમુક સાધકનું કેટલું સામર્થ્ય છે એ તેને કેવી રીતે અમલાય કે જેથી તે તેનાથી ઉત્તમભૂમિકાનું ચલન કરી આગળ ચાલે ? એનો ઉત્તર એ કે જેમ પ્રાણુપ્રાણિ મોઝામનું અનુક્રમ શ્રીમદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર જ કરવામાં આવે તો તે જલનયકે નીવડે છે, તેમ આ સયમમાટે પણ છે તે સાધકને તો યથાર્થ રીતે પોતાની ભૂમિકા અમલાય એમ છે જ નહિ. પણ જે યોગી

તે શ્રીસદ્ગુરુને તેના અધિકારીનું સ્વપ્રમાણકવત્ત્વ બાન હોય છે. તેથી એ વિપત્તિમાં આપકે પોતે ચિન્તા કરવા જોવું નથી. કેમકે કથી જનિકાનો કયે સમયે આરંભ કરવો એ ગતિવત્ત્વ એ તેના યોગીશ્વર શ્રીસદ્ગુરુનું કારણ છે.

આ પ્રમાણે ૪ થા મુત્રથી-ધ્યાનભૂતિ ત્રણ અંગની મંચમ નંદા કરી, એ કથી રીતે યોનાંગ છે તેનું ૫ થા મુત્રથી પ્રદિપાદન થયું. એ દેવની પ્રાપ્તિ કેટલા કમથી સંયમ કરવાથી થાય છે એ આ મુત્રથી પ્રતિપાદન કર્યું. હવે આ ત્રણ મધ્યોતે પૂર્વ પાંચથી છુટા કરી નવા પાઠમાં સાધી વધુમાં જો એ ત્રણ સ્વરૂપો એકમરૂપી રીતે આવરણ છે કેમકે જ્ઞાનનાં અર્થાત્ત્વ મપ્રજ્ઞાતયોગના એ ત્રણ અંતરંગ માધન છે-એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

ત્રયમન્તરંગં પૂર્વમ્ ॥૭॥

મૂનાર્થ:-સંયમશબ્દવાચ્ય ધ્યાન, ધ્યાન અને નભાધિ એ ત્રણ યમાદિ પૂર્વનાં પાંચ અંગની અપેક્ષાથી મપ્રજ્ઞાતયોગના અતરંગ માધન છે.

ત્રયમ્-એટલે ધ્યાન, ધ્યાન અને નભાધિ.

અતરંગમ્-એટલે સમીપનું કારણ. જે પદાર્થનું જે સમીપનું કારણ હોય તે અતરંગ સાધન કહેવાય છે અને જે દૂરનું કારણ હોય તે બહિરંગ સાધન કહેવાય છે જેમ વેદાન્તમાં મનનનિદિષ્ટાસન જ્ઞાનના નિકટનાં સાધન હોવાથી અતરંગ સાધન કહેવાય છે અને એ એની અપેક્ષાથી અવશ્ય બહિરંગ છે. તેમ જ એ ત્રણે નિત્યનિત્યવિવેક અદિ ૧ અપેક્ષાથી નિકટનાં માધન હોવાથી અતરંગ છે અને એની અપેક્ષાથી નિત્યનિત્યવિવેકાદિ બહિરંગ છે. તેમ જ યજુષાગાદિની અપેક્ષાથી નિત્યનિત્યવિવેકઆદિ જ્ઞાનના અંતરંગ માધન છે અને યજુષાગાદિ બહિરંગ માધન છે. તેથી અતરંગ એટલે સાક્ષાત્સાધન અને બહિરંગ એટલે પરંપરામાધન

-પૂર્વમ્:-પૂર્વોક્ત ચમાદિ પાંચથી.

આ મુત્રમાં એ કહ્યું કે આ ત્રણને પૂર્વ પાંચથી છુટા પાડ્યાં છે તેનું કારણ એ કે એ ત્રણ યોગનાં સાક્ષાત્સાધન હોવાથી અતરંગ છે અર્થાત્ત્વ મરૂપાદે આવરણ છે, અને યમાદિ પાંચ બહિરંગ છે. ધ્યાનભૂતિ ત્રણ અતરંગ સાધન છે કેમકે ધ્યાનનાં અતિશય ધ્યાન છે, ધ્યાનનો અનિશ્ચય મમદિ છે અને સમાધિનો અતિશય મપ્રજ્ઞાતયોગ છે એ ત્રણેનો મપ્રજ્ઞાત માય એકજ વિષય છે તેથી એ

જીની શુદ્ધિ, મનની ગતિની રિચિનાવિગેરે કનનમાં હોવાથી યોગ
ના પ્રતિબધમનની નિરૂત્તિ કનનાગ છે અને કલિવધના નિરૂત્તિ
ના યોગના ઉપમન્ક છે પણ સાક્ષાત્ નથી, તેથી એ પાત્ર બહિરંગ
છે મંયમમાં ધ્યેયમનિ એકમત વૃત્તિને પ્રવાહ સ્વાગતો એ કરવાનું હોય
છે અને એથી જ આતે ધ્યેયમાં વૃત્તિને નિરોધ થઈ ધ્યેયમાં ત
દાર થાય છે તેથી સમમજાદવામ્ય ત્રણુ તો સપ્રજાતના સાક્ષાત્
વાકેરુ હાવાથી અતંગ છે જ્ઞાન સૂત્રમાં નિર્ધાર સમાધિના આ
ત્રણુ પણ બહિરંગ માધન હવા છે તેથી આ સૂત્રમાં સપ્રજાતયોગ-
માં જ આ નજીની અતંગતા છે એરપદ કેખાયછે આ પ્રમાણે વ્ય-
વસ્થા હોવાથી બહિરંગ સાધન અતંગ હતા જે આ વ્યવસ્થા છે
તેથી પ્રાણનામનિના કન્ય સાધકો અને પણ સમમિદિવિના તે
કનિ ન જ કાંઈ શ્રીગુરુસ્તાનિ આખ્યાનોમાં પણ જ્યાં ચિત્ત
નમનરમાંત સમમને યોગ્ય દગા પામેલું હોય છે ત્યાં જ મયમ્ની
જ મિદિતુ વપુન જોવામાં આને છે શ્રીગરંપાણ્યના પપુ યુ છે કે
આતનરધનનિષય ન યોગસ્ય પ્રગવરા ।

નિરુત્ત વનના મને વિસ્તરા પરમનિના ના

શિશુપાલ શિદ્ધમાણ રમરનાચાગૌરવાન ॥

આસનદિ યોગમાં સાક્ષાત્ સાધન નથી પણ જે ચિત્ત મયમ

યોગ્ય થયું છે તેને તો કેવલ નિયોગન નિયમ કરનાર છે આપ
તો નેહિએ છીએ કે રંગની મલનના સના ૩૫ ૨ નગમની
શિશુપાલ શિદ્ધિ પામે છે તેથી સુવમ્નના મો ખાની એકી
આવસ્થા છે, તથાપિ આદ્યજી મિતે તો રૂપ વ્યવસ્થિતો આ
અગાની રાગી આવસ્થા છે જે મલાત એને પૂવ પ્ર પુવા
સાત વા શ્રીગુરુમ્ની ના પ્રેમથી જન્મથી જ ચિત્ત સમને મેન
મયુ હોય છે તેના મો નિરુત્ત કુમેને જ પ્રાણમાર્ગ વિના ન લાગ
ને આમ હોવાથી જ નાનું નહીત આ મલુ છે ને ને ને
નુંન ! તુ તાન અતમ્નુમેદદ નિશ્વર છે મો ૧ પ્રમાણે મેમ
કીને આપ તેમ કનથી જ તુ મો ૧ ગ થઈ નેને અને જે
સિત્તને એમત કીને આપના નાગમાં મ અર્થ ન હોય તે ૩૦ થા
નયોગવડે તુ રને પ્રમ ને તુ અધ્યામોગ આધ્યાને ૧૫ તનદાવ
નમર્થ ન હોય તે ૬૫ પુનુમ્ની નુદમારિક કૃતેને કનપાંગો
થા તેથી મયમ મરથી મુખ્ય છે એ નિદ્ધ સાપ છે

આપ્રમાણે એ પ્રજ્ઞાતયોગનાં એ ત્રણ અંતરંગ સાધન છે એ કહી, એ ત્રણ અમપ્રજ્ઞાત યોગના અદ્વિતંગ સાધન છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

તદપિ ચહિરંગમ્ નિર્વાજસ્ય ॥ ૮ ॥

સત્રાર્થ — આ ત્રણ પણ અસપ્રજ્ઞાતયોગના બહિરંગ સાધન છે અમપ્રજ્ઞાતયોગની બિદ્ધિ કેવા ક્રમથી થાય છે એ પૂર્વ વિરતા-રથી પ્રતિપાદન કર્યું છે સંપ્રજ્ઞાતયોગથી વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થાય છે વિવેકખ્યાતિના અભ્યાસથી જ્ઞાન નિર્ભય થવાથી કાલે કર્શને પગ-વૈરાગ્યકાગ એ વૃત્તિ પણ રામે છે ત્યારે મર્ચ વૃત્તિનો નિર્મલ થવાથી નિર્મલસમાધિ વા અમપ્રજ્ઞાતયોગ થાય છે અમ હોવાથી અસપ્રજ્ઞાતયોગનું અક્ષાત્સાધન પર્વજન્ય છે અને સવમ તો નાત્ર સપ્રજ્ઞાતયોગને નિર્લ કન્નાડ હોવાથી તદ્વાત અસપ્રજ્ઞાતયોગનો હેતુ હોવાથી પરપનારી કાણુ છે, તેથી એ યોગનું બહિરંગ સાધન છે અન્ય પદાથી વિચારીને તો અસપ્રજ્ઞાતયોગમા મર વૃત્તિનો નિરોધ હાર છે અર્થાત્ વૃત્તિ વા વૃત્તિનું આભયન મેલ હોતુ નથી તેથી જે સાધન વૃત્તિમાત્રનો તિરંગ કરનાર દોષ તે જ એ યોગનું અતંગ સાધન થઈ શકે સંયમ તો ધ્યેયપ્રતિ વૃત્તિને લગાડનાર હોવાથી આભયન રહિતથી તથા ધ્યેયપ્રતિની વૃત્તિનો આદ્યથી સ્વીકાર કરનાર હોવાથી પ્રતિ માનનો તિરંગાર કાંડ નથી તેથી અમપ્રજ્ઞાતથી બિજ નિ પચાગો છે અર્થે ત બહિરંગ છે.

આપ્રમાણે આ મુત્રોથી જ્ઞાનના પિયના પ્રમગમ. યોગાગતુ વિન્તાથી પ્રતિપાદન કર્યું હરે અગબુત મમાધિ તથા અગિર જે યોગ તે બેનો બેદ કહવાનો છે કારણ કે સાધાનનું વિચારથી તો એ બેને મદદ દેખાય છે, તેથી એ બેનો બેદ કહેનામાટે એ અવસ્થા ના મદદા વિશેષોનું કથન કરતુ આસ્ત્યક છે ત્યા યોગસાધ્ય શાસ્ત્રો નો એ સિદ્ધાન્ત છે કે વિગુણાત્મક મર્ચ પદાર્થો પ્રતિક્ષણે પરિણમ પામે છે. ચલ ચ ગુણરૂપ એ ન્યય મર્ચત લાગે છે તેથી સમાધિ મમયે અને યોગમમયે એ બેને સમયે ચિત્તનો પશ્ચિમ થયા કરે છે પરિણામમા જે વિશેષ દોષ તે જ એ બેની વચ્ચેના બેદક છે તેથી તે વિશેષોનું પ્રતિપાદન કરવાથી અગ અને અગિના બેદનું પ્રતિપાદન થા શકે છે, તેથી પ્રથમ અગિર યોગસમયે ચિત્તને કેવે. પરિણામ થાય છે એ પ્રતિપાદન કરે છે

દ્યુત્યાનિરોધમસ્કાત્યોરમિનવપ્રાદુર્ભાવો

નિરોધક્ષણચિત્તાન્વયો નિરોધપારિણામઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ — આ મુત્રોથી જ્ઞાનના પિયના પ્રમગમ. યોગાગતુ વિન્તાથી પ્રતિપાદન કર્યું હરે અગબુત મમાધિ તથા અગિર જે યોગ તે બેનો બેદ કહવાનો છે કારણ કે સાધાનનું વિચારથી તો એ બેને મદદ દેખાય છે, તેથી એ બેનો બેદ કહેનામાટે એ અવસ્થા ના મદદા વિશેષોનું કથન કરતુ આસ્ત્યક છે ત્યા યોગસાધ્ય શાસ્ત્રો નો એ સિદ્ધાન્ત છે કે વિગુણાત્મક મર્ચ પદાર્થો પ્રતિક્ષણે પરિણમ પામે છે. ચલ ચ ગુણરૂપ એ ન્યય મર્ચત લાગે છે તેથી સમાધિ મમયે અને યોગમમયે એ બેને સમયે ચિત્તનો પશ્ચિમ થયા કરે છે પરિણામમા જે વિશેષ દોષ તે જ એ બેની વચ્ચેના બેદક છે તેથી તે વિશેષોનું પ્રતિપાદન કરવાથી અગ અને અગિના બેદનું પ્રતિપાદન થા શકે છે, તેથી પ્રથમ અગિર યોગસમયે ચિત્તને કેવે. પરિણામ થાય છે એ પ્રતિપાદન કરે છે

ગાવ અને પ્રાદુર્બાહ જ્યારે થાય છે ત્યારે નિરોધશક્તિ ઉભયમાથે ચિત્તનો જે અન્તઃ (ધર્મધર્મિકપથી મળ્યો) તે નિરોધપરિણામ છે.

વ્યુત્પાન—વ્યુત્પાન એટલે પ્રિય, મૂર અને વિદિપ્તરૂપ નામ બ્રહ્મિય યજ્ઞિ અમ પ્રજાતી અપેક્ષથી એકામબૂમિ પણ વ્યુત્પાન ન છે તથાપિ આ મુદ્ધા ઉભયમેળને આધાન નિરોધપરિણામ કહેવા છે તેથી નિયયોગમા આધાર્ય જે વ્યુત્પાન આવી તેનું ચરણ કંતુ નિ મેલ દર્શિત છે તેનું વ્યુત્પાન ક્ષિપ્તારી પણ બ્રહ્મિયો ન છે નિરોધ એટલે પ્રકૃષ્ઠ સરના પ્રાધાન્યથી જે પ્રતિભા જાગરાણી ચિત્તની આ વચ્ચે થાય છે તે એ જાનથી ઉત્પાન થયેલા સરનાર તે વ્યુત્પાન સ રાગ તથા નિરોધ મન્મથ છે.

અભિ—અભિભાવ એટલે દ્વામ અને પ્રાદુર્બાહ એટલે શક્તિ

નિરોધ—એટલે નિરોધશક્તિ ચિત્તનો જે મળ્યો તે

આ સૂત્રથી એ કથુ કે જેમ જેમ મોગનું અનુદાન કરવામા આ વે છે તેમ તેમ વ્યુત્પાન સરનાની ન્યૂનતા અથવા તો પોતના કા મને પ્રમાણના સામ્યનો અભાવ થતો જાય છે અને નિરોધ સ- મકરની અર્થ મળિ વા દરિ થતી જાય છે એ નિરોધશક્તિ ચિત્તરૂપ એક ધર્મનો મનેમાથે મ મળે હોય છે. વ્યુત્પાનમસ્કારરૂપ ધર્મનો અભિભાવ આ નિરોધમસ્કારની અનિર્વ્યત એ મને થતા ચિત્ત મા એક ન દર્શો વિચિત્ર થાય છે નિરોધશક્તિ ચિત્તને એ મને પ્રમાણથી જે મળ્યો તે નિરોધપરિણામ કહેવા છે નિરોધપરિ- ણામ એટલે નિરોધશક્તિ મનો પરિણામ, આ પરિણામ એટલે એકધર્મો દ્વારા આ બીજા ની શક્તિ ના એક ધર્મ ની અતીતાવચ્ચા અને અન્ય ની વર્તમા પ્રવચ્ચા આગ લેવાથી આ ચિત્તના અન્વરને વ્યાર્થગીને નિરોધપરિણામ કહેવા છે, કેમકે ચિત્તરૂપ ધર્મો સારથે તો સ્થિત છે તેથી એ મને પ્રમાણથી આ ના પામી શકે છે એ ચિત્તમા મોગ મ મથે વ્યુત્પાનસરનાની ન્યૂનતા થાય છે અને નિરોધમસ્કારની શક્તિ થાય છે અથવા વ્યુત્પાનમસ્કાર નિમ્ન થાય છે અને નિરોધમસ્કાર પ્રબળ થાય છે આ મે ધર્મના અમળૂન ચિત્ત છે ચિત્તનો જે અ- ને પ્રમાણથી જે મળ્યો તે નિરોધશક્તિ થતો પરિણામ હોવાથી નિ રોધપરિણામ છે.

વ્યુત્પાનમસ્કારો વ્યુત્પાનપ્રલપ્તથી પડેલા છે તથાપિ પ્રવચ્ચા નિરોધ થવાથી અમ્મરનો નિરોધ થતો નથી, કેમકે પ્રવચ્ચ મન્મથનું ઉપાન કારણ નથી માત્ર ઉપાદાન કારણ માટે ન એવો નિયમ છે કે જ્યારે ઉપાન મળ્યુંતે નાશ થાય છે ત્યારે તે ઉપાદાન કારણ જે

દેવેમા અન્ય પાત્રુ તેમ તે કાવેનો પદ્મ નિનધ મદ્ જાણ પ્રાપ્ત
મંદકારુ ઉપાગન કામ્પુ નર્મી તેથી પ્રત્યક્ષે નિરોધ થયા હતાં પણ
મંદકારુ નિરોધમાં અન્ય કામ્પુની અગેતા એકે દે આમ તેનાથી
વરપિ યોગમમયે યુત્થાનપ્રત્યે નિરૂદ્ધ થઈ ગયે ના તેમ જે તથાપિ
યુત્થાનમંદકારુ વિરમાન તેમ છે એ યુત્થાનમંદકારુ નિરોધ કર-
વા નિરોધમંદકારુની આવશ્યકતા છે નિરોધમંદકારુ યુત્થાનમંદકારુ વિરા-
ધી છે તેથી જેમ જેમ નિરોધમંદકારુની શક્તિ વધવાય જતી જાય છે
તેમ તેમ યુત્થાનમંદકારુની ન્યૂનતા અને નિર્મલતા થતી જાય છે આ પ્ર-
માણેના ધર્મેનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ આવવા એક ધર્મની અતી-
તાવચ્ચાદ્યે ધિયતિ અને ખીજની વલગના તથાથી ધિયતિ નિરોધ
સમયે ચિત્તરૂપ એક આલમ્બ્યા થાય છે, તેથી યોગમમયે ચિત્તેના નિ-
રોધપન્થિયમ થાય છે.

અર્થ એ સમ થાય છે કે મંદકારુનો તે જાને ન જાને
પ્રજાહાર ચિત્તમા મંદકારુ પાડી મટે, તેથી એ અસમ તે નિરોધ
મંદકારુ થાય છે પણ અમંદકારુમમયે નાહ પ્રજા નહિ તેનાથી નિ-
રોધ કરી રીતે પ્રાપ્તો મંદકારુ પાડી મટે, અથવા નિરોધથી સમ-
જ રહે છે એમા શુ પ્રમાણ છે એ સમ થાય છે એ સમ ફરક
દેશ તથા નિરોધપન્થિયમથી થતા રૂપ પ્રતિષ્ઠા કરના પ્રાપ્ત
કર છે કે—

તસ્ય પ્રજાન્તવાહિતા મમ્યાગત્ ॥ ૧૦ ॥

સૂત્રાથ—નિરોધના મંદકારુ ચિત્તની પ્રજાન્તવાહિતા થાય છે

તસ્ય—નિરોધપન્થિયમના ચિત્તના અપરા નિરોધના

પ્રજાન્તવાહિતા—પ્રજાન્તવાહિતા થતું વદન અથવા નિરોધનિરો-
ધનાથી થતું વદન

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે નિરોધથી મંદકારુ પડે છે એ અસમ
અગીકાર કરતું જોઈએ કેમકે જો એમ ન માનીએ તો નિરોધના
અભ્યાસની પદ્ધતિથી જે ચિત્તની નિશ્ચિન્નનિરોધધારા ચાલે છે તે ન
હિ આવી જોઈએ વ્યુત્થાનસંસ્કારોના આદે અભિભવ થાય છે ત્યા-
રે જ નિશ્ચિન્નનિરોધ થાય છે આપને જોઈએ હોય કે જેમ જે-
મ યોગનો વિશેષ વિશેષ અભ્યાસ થાય છે તેમ તેમ નિશ્ચિન્નધારા ચિ-
ત્તની ચાલે છે એ નિશ્ચિન્નધારાથી કાંઈ વ્યુત્થાનમંદકારુનો અભિભવ
થવાથી જ થાય છે તેથી વ્યુત્થાનમંદકારુનો અભિભવ કરનાર કાંઈ
વિરોધી સંસ્કારો હોવા જોઈએ એ વિરોધીસંસ્કારો તે નિરોધમ-

આ પરિણામ અને મહાવિષ્ણુભાગમાં તે સ્પષ્ટ રીતે બેદ કે-
ળાય છે. આ પરિણામમાં એક પ્રત્યક્ષ નિવૃત્ત અને તેના સમતી-
યનો કૃત્ય એ પ્રકારનો પ્રસાદ થાય છે. સમાધિપરિણામમાં નિવૃત્તિ-
તાનો નિવૃત્તિવાદ અને એકાદશીનો કૃત્ય એ પ્રકારે પ્રસાદ થાય છે.
તેમ જ નિગેવપરિણામમાં વ્યુત્થાનમચ્છરના પ્રસાદ અને નિવૃત્તિ-
મચ્છરની શક્તિઓ વિષયો સંબંધ હોય છે અને આમાં તે સમતી-
યપ્રત્યયોગ્ય સંબંધ હોય છે. આપ્રમણ્યે પ્રત્યેક અવસ્થાના
વિશેષો હોવાથી આ યોગ તથા તેના અંગવૃત્ત સમાધિ એક નથી.
પણ એ બેમાં (પરકિલિત પણ) બેદ, છે.

આપ્રમાણે આ પરિણામ સૂચાથી સમાધિનો અંગીયોગથી બે-
દ બતાવ્યો. હવે આ સમયથી જે જે મિદ્ધિ થાય છે તેનું વિગતાર-
થી પ્રતિપાદન કરવું રહ્યું છે, તે પ્રતિપાદન પરિણામત્રયસયમાઠ્ઠીતાના-
મતજ્ઞાનમ્ એ સૂચાથી શરૂ કરે છે. પણ તેમાં આવતા શબ્દો યથાર્થ
સમજાવવા જોઈએ. તે સૂચામાં પરિણામત્રય શબ્દ આવે છે. એ સમ-
જાય તે જ એ સૂચાકા અર્થ સમજાય એમ છે તેથી એ સૂચના અ-
ર્થના સ્પષ્ટીકરણવાને તથા સંપૂર્ણ વિશ્વ પરિણામથી હોવાથી આરથા
કરવાયોગ્ય નથી એ પ્રકારે વૈજગરૂપ પ્રાગગિહ રૂપના ઉદભવાન્તે આ
પરિણામના પ્રતિપાદનના પ્રસંગમાં એ પરિણામોનો જ અતિદેશ કર-
નાર સુવ શાપતંજલિ રહે છે.

एतेन भूतेन्द्रियेषु घर्म्मलक्षणायस्थापरिणामा व्याख्याता. ॥३३॥

સૂચાર્થ — આ પ્રતિપાદનથી પાંચ જૂન અને કંદિયો અર્થાત
પ્રોહર વિશ્વ-વિષેના ધર્મ-પરિણામ, શક્તિપરિણામ અને અવસ્થાપરિણા-
મનું વ્યાખ્યાન મહત્ત્વ હોય છે.

एतेन—આ પરિણામત્રયો.

भूतेन्द्रियेषु—પ્રત્યક્ષાદિ પાંચ જૂન તથા એકદશી કરણરૂપ કં-
દિયો વિષે અર્થાત જે જેના કેવળ વિશ્વરૂપ છે તે મર્વ વિષે. યદ્યપિ
આ અર્થમાં કંદિયા ત્રિવિધ પદ્ધતિએ કેવળ વિશ્વરૂપ જ નથી પણ
આટલું પ્રકૃતિઓના પણ છે તથા પિ પ્રમાણ, મહત્ત્વ, અદ્વિત્ય અને સ-
વરૂદિત્ય તત્ત્વ-વર્ણન આટલું પ્રકૃતિના આ ત્રણ પરિણામો થાય છે
એટલું જ નહિ પણ એમાં તત્ત્વ-વર્ણનપરિણામ રહ્યું થાય છે. અને જે
પ્રોહર વિશ્વરૂપ છે તેના તત્ત્વ-વર્ણન પરિણામ છે જ નહિ. પણ આના આ
ત્રિવિધ પરિણામો જ છે આપ્રમાણે આ પરિણામો જૂન અને કંદિ-
યના આમ પરિણામો દેવાથી, અમર અને પ્રધાનથી આગળી મર્વ
પરિણામ આ પરિણામો છે તથા પિ અદ્વિત્ય પ્રધાનરૂપો નિર્દેશ ન ક-

રતા માત્ર જૂત અને દન્દિયોનો જ નિર્દેશ કયો છે. તથાપિ એ પ-
નિષ્ક્રમો અથ પ્રકૃતિના નથી એમ કહેવામાં નાતપર્ય નથી. યોગશાસ્ત્ર-
સંમત તત્ત્વોમાંથી પુરુષમાત્ર અપરિણામી છે એ સિવાય બીજા સધ-
જા પદ્યો નિગંતર પરિણામ પામનાર છે તેમાં જે આદ્ય પ્રકૃતિઓ
છે તેના આ નિર્દિષ્ટ પરિણામો થાય છે તથાપિ તેનો ખાસ પરિણામ
તત્ત્વનંતર પરિણામ છે અને યોગસર્વાવધરના તો આ ત્રણ પ્રકારના જ
પરિણામ છે

ધર્મ—એટલે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને આગમ્યપરિ-
ણામ. આ ધર્મો સ્વરૂપે નિરૂપાન નહીં અને તેના એક ધર્મનું તિરોધા-
ન થાય તથા બીજા ધર્મનો આરંભ થાય તે ધર્મનો ધર્મપરિણામ
કહેવાય છે જેમ મૃત્તિકા-પ ધર્મના સ્થાનરૂ તો, તનુભાવ અને ગતરૂપ-
નો આરંભ થાય છે ત્યારે ધર્મરૂપે મૃત્તિકા નિરૂપાન નથી છે ત-
થા એ બંને ધર્મનાયે અભિપ્રાયો છે તેથી સ્થાનભાવ । તિરોધાન
પરંતુ જે ગતરૂપનો આરંભ થાય એ ધર્મનો ધર્મપરિણામ છે
જેમ ધર્મ સ્વરૂપે નિરૂપાન નહીંને અતીતાદિ અવસ્થાને પામે ત્યાં ધર્-
મનો લક્ષણપરિણામ કહેવાય છે જેમ કાનના દર્શનમાં સ્થાનરૂપનો
નિરોધાવ માત્ર થાય છે પણ તેજાથી એ ધર્મના નાશ થઈ જાય એ
એમ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી ગતરૂપનો આરંભ થાય અતીતા
વસ્થાને પામે છે તથા એ ધર્મ પોતે નિરૂપાન નહીં બને અવસ્થા
માં અનુગત થયેલા છે તેથી એ સ્થાને ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે તે
જ પ્રમાણે રક્તરૂપ જે પૂર્વે અનામતાવસ્થામાં હતો તે પછી તત્ત્વ-
નાવસ્થાને પામે છે તેથી એ પૂર્વ ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે એમ
જુમનું આ શાસ્ત્રનો પરિભાષિકલ્પ છે. એ શાસ્ત્રનો અર્થ અનામત,
વર્તમાન અને અતીત એ પ્રકારના કાલબેદ છે એ ત્રણ અવસ્થાને આ
શાસ્ત્રમાં પ્રથમે અધ્યયન કર્યું લગાડવામાં આવે છે ત્યાં અનામત
તાવસ્થાને પ્રથમ અર્થ, વર્તમાન અવસ્થાને બીજો અર્થ અને અ-
તીત તૃતીય અર્થ કહેવામાં આવે છે લક્ષણનો સાધારણ અર્થ નો
ચિન્હ થાય છે. પણ અતિ લક્ષણતિ કાર્યરૂપ ધર્મે આતર્યતિ એ બુદ્ધિ-
તિથી એનો અર્થ અતીતાદિકાલબેદ લેવાય છે વ્યારે એક લક્ષણ-
વર્તિત દ્રવ્ય હોયને એ અવસ્થાસાથે મગધરાણુ થાય છે ત્યારે તે
લક્ષણવર્તિત દ્રવ્ય તથા તેના અવ-કેદરૂપ લક્ષણનો અવસ્થાપરિણા-
મ કહેવાય છે જેમકે વર્તમાન અવસ્થાના ઘટમાં નર પાણુ, જુનાપ-
ણુ આદિ અવસ્થાનો બેદ થયે તે રૂપો તથા તેના વર્તમાનતાપર
અર્થો અવસ્થાપરિણામ છે.

આ પરિણામ અને સમાધિપરિણામમાં નો સ્પષ્ટ રીતે ભેદ, દેખાય છે. આ પરિણામમાં એક પ્રલયનો વિગત અને તેના સ્વભાવનો ઉદય એ પ્રકારનો પ્રવાહ ચાલે છે. સમાધિપરિણામમાં નિશ્ચિન્તાનો તિબેલાન અને એકાગ્રતાનો ઉદય એ પ્રકારે પ્રગટ ચાલે છે. તેમ જ નિગેધપરિણામમાં બુદ્ધિના સ્વરૂપના પ્રકાર અને નિગેધ-સંસ્કારની શુદ્ધિ સાથે ચિંતના સંબંધ હોય છે અને આમાં નો સ્વભાવ પ્રત્યયોગ સાથે સંબંધ હોય છે. આપણને પ્રત્યેક આવરધાના વિશેષો દેખાયા આ મોગદ્યન તેના અંગભૂત સમાધિ એક નથી, પણ એ એમાં (ચતુર્કિમિત્ર પણ) ભેદ, છે.

આપણે આ પરિણામ સૂત્રથી સમાધિનો અભિયોગથી ભેદ બતાવ્યો. હવે આ સંબંધથી જે જે સિદ્ધિ ચાલે છે તેનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવું રહ્યું છે, તે પ્રતિપાદન પરિણામગ્રંથસમાવર્તનોત્તમ-ગતજ્ઞાન એ સૂત્રથી સાર કરે છે. પણ તેમાં આવતા શબ્દો સ્વાર્થ સમજાવવા બેઠ્યાં. તે સૂત્રમાં પરિણામગ્રંથ શબ્દ આવે છે. એ શબ્દ જાણ તો જ એ સૂત્રોક્ત અર્થ સમજાય એમ છે તેથી એ સૂત્રના અર્થોના સ્પષ્ટીકરણમાં તથા સંપૂર્ણ વિશ્વ પરિણામી હોવાથી આશ્ચર્યકરોચ્ચ નથી એ પ્રકારે વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રિક કલ્પના ઉત્પત્તિ અને પરિણામના પ્રતિપાદનના પ્રસંગમાં એ પરિણામોનો જ અતિશય નાર સૂત્ર પ્રાપ્તજ્ઞાનિ રહે છે.

એતેન મૂલેન્દ્રિયેષુ ચર્મલક્ષણાવસ્થાપરિણામા વ્યાખ્યાતાઃ॥૧

સ્વાર્થ—આ પ્રતિપાદનથી પાંચ બૃત અને ઇન્દ્રિયો આ પોડશ વિદ્યાર્થોના પરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને આવરધામનુ વ્યાખ્યાન મળે જાય છે.

એતેન—આ પાંચ બૃત સૂત્રો.

મૂલેન્દ્રિયેષુ—પૃથિવ્યાદિ પાંચ બૃત તથા એકદશ કન્ધુન્દ્રિયો વિશે અર્થાત્ જે મોગ દેવના વિદ્યાર્થ છે તે સર્વ વિશે આ સૂત્રમાં ઉદ્દેશ્ય ત્રિવિધ પરિણામો દેવના વિદ્યાર્થના જ નહિ આપ્ત પ્રતિબોધના પણ છે તથાપિ પ્રધાન, મહત્, અદ્વૈતારબદ્ધિપાંચ તત્ત્વાત્મક આદિ પ્રતિબોધ આ ત્રણ પરિણામો એકત્રિત તરિકે પણ એથી તત્ત્વાન્તરપરિણામ પણ ચાલે છે. પોડશ વિદ્યાર્થ છે તેનો તત્ત્વાન્તર પરિણામ છે જ નહિ, પણ ત્રિવિધ પરિણામો જ છે. આપણને આ પરિણામો બતાવના આમ પરિણામો દેખાઈ, અગર જે પ્રધાનથી આ પદાર્થના આ પરિણામો છે તથાપિ અદિ પ્રધાનરહિતો વિ

રતાં માત્ર જૂત અને દન્તિયોનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. તથાપિ એ પ-
રિણામો અદ્ય પ્રકૃતિના નથી એમ કહેવામાં તાત્પર્ય નથી. યોગશાસ્ત્ર-
સંમત તત્ત્વોમાંથી પુરુષમાત્ર અપરિણામી છે. કેમિવાય જ્ઞાન સધ-
યા પદાર્થો નિરંતર પરિણામ પામનાર છે તેમાં જે આદ્ય પ્રકૃતિઓ
છે તેના આ નિર્વિધ પરિણામો થાય છે તથાપિ તેનો ખાસ પરિણામ
તત્ત્વાન્તર પરિણામ છે અને યોગશાસ્ત્રના તો આ ત્રણ પ્રકારના જ
પરિણામ છે.

ધર્મ—એટલે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવગ્યાપરિ-
ણામ. ત્યાં ધર્મી સ્વરૂપે વિદ્યમાન સંકુ અને તેના એક ધર્મનું વિરોધા-
ન થાય તથા બીજા ધર્મનો આર્વિભાવ થાય તે ધર્મનો ધર્મપરિણામ
કહેવાય છે. જેમ મૃત્તિકાદિ ધર્મના ક્યામરૂ નો તત્ત્વભાવ અને ઝલકપ-
નો આર્વિભાવ થાય છે સારં ધર્મરૂપે મૃત્તિકા વિદ્યમાન રહી છે ત-
થા એ બંને ધર્મસાથે સંબંધવાળી છે તેથી ક્યામરૂપે । વિરોધાન
પૂર્વક જે રક્તવર્ણનો આર્વિભાવ થયો એ ધર્મનો ધર્મપરિણામ છે
જ્યાં ધર્મ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહીને અતીતાદિક અવગ્યાને પામે ત્યાં ધ-
ર્મનો લક્ષણપરિણામ કહેવાય છે જેમ કાંચના દુધાન્તના ક્યામરૂપનો
વિરોધાવ માત્ર થાય છે પણ તેટલાથી એ ધર્મનો નાશ થઇ જાય છે
એમ નિશ્ચય નથી, તેથી રૂપાત્મક આર્વિભાવ સમયે અતીતા-
વગ્યાને પામ્યો છે તથા એ ધર્મ પોતે વિદ્યમાન રહી બંને અવગ્યા-
ના અનુગત થયેલો છે તેથી એ સ્થળે ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે તે
જ પ્રમાણે ઝલકરૂપે જે પૂર્વે અનામતાવસ્થામાં હતો તે પછી વર્તમા-
નાવગ્યાને પામ્યો છે તેથી એ પણ ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે લક્ષ-
ણગ્રંથ આ શાસ્ત્રનો પરિભાષિકગ્રંથ છે. એ શાસ્ત્રનો અર્થ આનામન,
વર્તમાન અને અતીત એ પ્રકારના કાવભેદ છે. એ ત્રણ અવગ્યાને આ
શાસ્ત્રમાં પ્રમેજે અવગ્યાન પણુ લક્ષણમાં આવે છે. ત્યાં અનામ-
તાવગ્યાને પ્રથમ અવગ્યા, વર્તમાન અવગ્યાને મીચ્છે અવગ્યા અને અ-
તીત તત્ત્વ અવગ્યા કહેવામાં આવે છે લક્ષણનો પ્રધાન્ય અર્થ નો
ચિન્હ થાય છે. પણ આદિ લક્ષણો કાર્યરૂપ ધર્મ સ્વાતંત્ર્યથી એ વ્યુપ-
ત્તિથી જેનો અર્થ અતીતાદિકાવભેદ લેવાય છે. બ્યારે એક લક્ષણ-
વિચિત્ર દ્રવ્ય હોઈને એ અવસ્થાસાથે મંગલસાધુ થાય છે ત્યારે તે
લક્ષણવિચિત્ર દ્રવ્ય તથા તેના અવસ્થાકરૂપ લક્ષણનો અવગ્યાપરિણા-
મ કહેવાય છે. જેમકે વર્તમાન અવગ્યા તથા અતીત અવગ્યા, જુનાપ-
ણુ આદિ અવગ્યાનો ભેદ થયો તે પછી તથા તેના વર્તમાનતાપ-
અવગ્યાનો અવગ્યાપરિણામ છે.

આ મુત્રથી એ કહ્યું કે પૃથ્વીનાં ચિત્તના પશ્ચિમ પ્રાંતનાર નૃ-
 ત્રથી પોત્તણ વિકારના આસ પશ્ચિમરૂપ ધર્માદિ ત્રણ પશ્ચિમ સર્વ
 પદાર્થના થાય છે એ વાતનું પ્રતિપાદન થયેલું જાણીયું. આદિ પૃથ્વી
 આ ત્રણ પશ્ચિમનું ચિત્ત વિષયમાં રૂપી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે
 તે જોવાનું છે. ત્યાં ૯ મા મુત્રથી જે ચિત્તનો પશ્ચિમ બતાવ્યો છે
 તે ધર્મપશ્ચિમ છે ચિત્ત એ ધર્મ છે અને જ્યુથાન અને નિરોધ એ
 જે ચિત્તના ધર્મ છે. એ મુત્રમાં યદપિ જુથાન સંસ્કાર અને ગિનિ-
 ધર્મનારના અનુક્રમે અભિભવ અને પ્રાદુર્ભાવ દર્શા છે તથાપિ એ-
 કલાકારથી જુથાન અને નિરોધ ૩૫ ધર્મના અભિભવ અને પ્રાદુર્ભા-
 વ પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી એ નિરોધપશ્ચિમમાં જુથાનરૂપ ચિત્ત-
 ના એક ધર્મનો નિરોધાવ અને નિરોધરૂપ અન્ય ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થા-
 મ છે તથા એ બંને ધર્મોમાં ચિત્તનો મંબધ પ્રાપ્ત છે, તેથી રૂપરૂ-
 પીને એ નિરોધપશ્ચિમ તે ચિત્તરૂપ ધર્મનો ધર્મપશ્ચિમ છે
 તેમ જ જે લક્ષણપશ્ચિમ છે તે નો ઉપર કથા પ્રમાણે રૂપરૂ-
 પીને એવા ધર્મનો અતીતાર અન્ય સાથે સંબધ થાય છે ત્યા-
 ને યદ્યપિ કહેવાય છે તેથી એ પશ્ચિમ પણ જુથાન અને નિ-
 રોધના અભિભવ અને પ્રાદુર્ભાવ કહેવાથી રૂપરૂ-પીને એ મુત્રમાં
 કહેલો છે નિરોધરૂપ ધર્મ ત્રણ અવસ્થા છે (૧) અનાગત, (૨)
 વતગત અને (૩) અતીત ત્યાં નિરોધરૂપ ધર્મ પેલાના પ્રદુર્ભાવના
 ને અનાગતાવસ્થાનો ત્યાં કર્તે વતગત વસ્થાને નિરોધવાને તા-
 થ છે અર્થાત્ પોતાના મનને અભિવ્યક્ત થાય છે. એ સમયે ચરણે
 રહેલા ધર્મનો એ અવસ્થામાં સંબધ થાય છે તેથી એ લક્ષણપશ્ચિમ-
 મ છે તેમ જ જુથાન જે ઉપર પ્રમાણે ત્રણ અવસ્થાથી ધર્મનો
 થ કે તે પણ નિરોધસમયે અભિભવનો પ્રાપ્ત જલુ દ્વારથી પેલાની
 વતગત અવસ્થાને છોડીને અતીતાવસ્થાને જાય છે. તેથી જુથા-
 નના અભિભવસમયે થતો પશ્ચિમ લક્ષણપશ્ચિમ છે આ
 પ્રમાણે આ મુત્રથી રૂપરૂ-પીને જે પદાર્થ પશ્ચિમનો બતાવે છે
 ૧૦ મા મુત્રથી અવસ્થાપશ્ચિમ કહે છે ત્યાં કહ્યું છે કે નિરોધમ-
 ંકારે જુથાન થાય છે અને જુથાનમંકારે દુર્બળ થાય છે ત્યાં
 પ્રથમ નિરોધના થાય છે. નિરોધમંકાર એ જુથાનમંકાર એ ધ-
 મ ૭, તથા જવત્ત અને દુર્બળતા એ જે અવસ્થાઓ છે. અર્થ
 નિરોધમંકાર વતગત-પ અવસ્થા રૂપીને જવત્તરૂપ અવસ્થામાં નિ-
 રોધ થાય છે તેથી અર્થ ઉપરની વ્યાખ્યાપ્રમાણે નિરોધરૂપ મંકાર-
 ના વતગતરૂપ લક્ષણનો અવસ્થાપશ્ચિમ છે. આદ્ય પ્રમાણે ૧૧

વિગેરે સૂત્રોમાં યોજના કરી લેવી. આ રીતે પૂર્વના પરિણામસૂત્રથી આ ત્રિવિધ પરિણામનું ચિત્તવિષયમાં પ્રતિપાદન કસ્યુ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

બીજું આ સૂત્રમાં એ કહ્યું છે કે આ ત્રિવિધ પરિણામો પ્રકૃતિસદ્ધિત સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થના થાય છે. ત્યાં પ્રથમ જૂત અને ઇન્દ્રિયો લઈએ. ત્યાં ગાય, ઘટાવિગેરે પદાર્થો બ્રહ્મતિક છે તથા પ્રધાનપદ્ધે પૃથિવીપરમાણુના જનેલા હોય છે, તેથી પાર્થિવ છે. એ પરમાણુઓ પરમાણુ અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે એક આકૃતિવાળા હોય છે તથા એક પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત હોય છે. જ્યારે એ પરમાણુઓ ગાય, ઘટાદિરૂપે થાય છે ત્યારે કાઈ જુદી જ આકૃતિગુણોવિગેરેવાળા પ્રતીત થાય છે. તેથી ગાય, ઘટાદિના ઉપાદાન કારણરૂપ પરમાણુઓનો ગાય, ઘટાદિ આકાર પરિણામ થયો એ ધર્મપરિણામ છે. કેમકે પરમાણુઓ તો તેના તે જ છે અર્થાત્ સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહ્યા છે, પણ પૂર્વના એક ધર્મ (આકૃતિ, વિગેરે) નો ત્યાગ કરી અન્ય ધર્મસાથે સંબંધ થયેલા હોય છે. તેથી પૂર્વે કલાપ્રમાણે ગાય, ઘટાદિ એ પરમાણુનો ધર્મપરિણામ છે. તેમ જ પૂર્વની આકૃતિ અને ગુણો જ્યારે પરમાણુની પરમાણુરૂપે સ્થિતિ હતી ત્યારે વર્તમાન અધ્વમાં હતાં અને તે હવે સ્વરૂપે વિદ્યમાન રહીને અતીત અધ્વસાથે સંબંધ થયાં છે તેથી એ ધર્મનો લક્ષણપરિણામ છે. તેમ જ ગાયઘટાદિ આકૃતિ વિગેરે ધર્મો જે પૂર્વે અનાગત અધ્વમાં હતાં તે હવે વર્તમાન અધ્વમાથે સંબંધવાળા થયેલા હોવાથી એ ધર્મોનો પણ લક્ષણપરિણામ થયો છે. તેમ જ ગાયઘટાદિ જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેમનામાં નાપણાકપ અવસ્થા હોય છે અને પછી-કદો કે દ્વિતીય ક્ષણથી જ-પૂર્વની અપેક્ષાથી પુરાણત્વ અવસ્થા આવે છે, તેથી ગાયઘટાદિ પદાર્થોનો તથા તેમના વર્તમાન અધ્વરૂપ લક્ષણનો એ અવસ્થાપરિણામ છે, તેમ જ ગાયવિગેરે પદાર્થોનો જે કામાર, બાહ્ય, વાર્ધક્ય-વિગેરે આસ્થામાથે સંબંધ ગાય છે, એ પણ અવસ્થાપરિણામ છે. આ જ પ્રમાણે ગીર્વાં જૂનોરિપે ઘટાવી લેવું. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે પાંચ જૂતમાં તો આ ત્રિવિધ પરિણામ થયા જ કરે છે. તે જ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોનું નીમદિ વિષયનું આવેશન તે ધર્મપરિણામ છે. એ ધર્મનો અતીતાદિ અધ્વમાથેનો ક્રમિક સંબંધ એ લક્ષણપરિણામ છે, અને એ જ્ઞાનનો સંકુટત્વ અસંકુટત્વ વિગેરે અવસ્થાસાથે સંબંધ થયો એ અવસ્થાપરિણામ છે. આપ્રમાણે આ ત્રિવિધ પરિણામો ઇન્દ્રિયવિષયે પણ પ્રતિશ્ચે થયા જ કરે છે. એ જ પ્રક્રિયા પ્રકૃતિપર્યવતના સર્વ પદાર્થોને લગે છે ત્યાં જૂતનું કારણ તન્માના છે તેથી પાંચ જૂતના અ-

છુઓ એ માત્ર તન્માત્રાની આકૃતિવિશેષ છે (ધર્મવિશેષ છે), તેથી એ પણ ધર્મપરિણામ છે એ તન્માના તથા હન્દ્રિયો અહકારના કાર્યરૂપ હોવાથી અહકારશબ્દનામ્ય દ્રવ્યની આકૃતિવિશેષ (ધર્મવિશેષ) છે તેથી એ પણ અહકારનો ધર્મપરિણામ છે એ જ માટે અહકાર મહત્ત્વ કાર્ય હોવાથી તથા મહત્ પ્રમાણનું કાર્ય હોવાથી અહકાર અને મહત્ પણ અનુક્રમે મહત્ અને પ્રકૃતિના ધર્મપરિણામ છે ધર્મપરિણામનું પ્રતિપાદન કરવાથી ઉપરની માફક લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાપરિણામનું પ્રતિપાદન સમજાઈ જાય છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રકૃતિથી માડી સર્વ પ્રાકૃત પદાર્થો ત્રિવિધ પરિણામોથી યુક્ત છે એ ત્રિવિધ પરિણામો નિરતર એ પદાર્થોના થયા જ કરે છે, કેમકે જલ જ ગુણવૃત્ત્ય એ વેન્શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે જેમ રાજાને અર્થે રાખવામા આવેલા ખરા ભૂત્યો પ્રતિ ક્ષણે રાજાને અર્થે વ્યાપારયુક્ત હોય છે તે જ પ્રમાણે પુરુષો અર્થે સ્થિતિ પામી રહેલા આ ભૂત્યરચાનીય સર્વ પદાર્થો પ્રતિક્ષણે પુરુષને અર્થે પરિણામ પામ્યા કરે એ યુક્ત જ છે તેથી સર્વ જગત્ પરિણામી હોવાથી આસ્થા રાખનારો નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે

મથપિ આ સૂત્રમા ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા એ ત્રણ બેદ પાડ્યા છે પરંતુ એ પારિભાષિક છે સાધારણ રીતે તો લક્ષણ અર્થે અવસ્થા એ બંને ધર્મમા જ આવી જાય છે તથાપિ ગોળવિવર્દન્યાયે કરીને અત્ર એ ત્રણેનો પૃથક્ નિર્દેશ કર્યો છે

અહિ પ્રથમ ધર્મપરિણામ એવા એનું સ્વરૂપ એ કહ્યું કે મ મરિપ પદાર્થ એક ધર્મનો ત્યાગ કરી અન્ય ધર્મનો સ્વીકાર કરે ત્યારે ધર્મનો ધર્મપરિણામ કહેવાય છે આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ પરિણામમા ધર્મ બંને વખતે સ્વરૂપે સ્થિત હોય છે જેમકે મટમાર સુરણું ન્યારે કેમુરામર પરિણામને પામે છે ત્યારે એ ધર્મપરિણામ થાય છે તથાપિ એમા ધર્મરૂપ સુરણું તો એમનું એક જ છે તે જ પ્રમાણે સર્વ ધર્મોમાટે સમજાતું અહિ એ સૂત્ર આવે છે કે આ પ્રમાણે બે ધર્મોની સ્વરૂપે સ્થિતિ ધર્મપરિણામમા હોય તો પછી ધર્મો કૂટરથ કરે અર્થાત્ નિત્ય સિદ્ધ થાય અને એમ દવાથી પ્રધાન જે એક જ મથાર્થ ધર્મો છે તે અછગત્ કૂટરથ કરે તેથી વેન્શાસ્ત્રના મિદાન્તને ખતેન આવે પણ એ યોગ્ય નથી કેમકે કૂટરથો અર્થ એવો નથી કે સ્વરૂપે સ્થિતિ જેની રહેતી હોય તે કૂટરથ પણ જે સ્વરૂપે મતા એકરૂપે રહે છે તે કૂટરથ કહેવાય છે આનું કૂટરથપણ માત્ર અપરિણામી પદાર્થમા જ હોઈ શકે, પરિણામી પદાર્થમા

હોવાનું નહિ. તેથી બદ્ધ વા પુરુષ ને અપરિણામી પદાર્થ છે તે જ માત્ર દૃઢસ્થ હોઈ શકે છે અને પ્રધાન એકરૂપમાં સદા સર્વસ્થળે વિદ્યમાન નહિ હોવાથી અર્થાત્ પરિણામી દોવાથી (એટલે એક સ્થળે પ્રધાનરૂપે, બીજે સ્થળે મહત્ત્વરૂપે, ત્રીજે સ્થળે અદકારરૂપે-વિગેરે વિવિધરૂપે રહેનાર દોવાથી) એ દૃઢસ્થ નથી, બાકી નિત્ય તો છે જ. શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રધાનને માટે સનાતની* વિદ્યોપલ્લુ જોવામાં આવે છે. તેથી જ દોષ આપ્યો હતો તે અસંગત છે, અર્થાત્ ધર્મપરિણામ ને રીતે આ સૂત્રમાં કહ્યો છે તે યોગ્ય જ છે.

તેવે લક્ષણપરિણામની પરીક્ષા કરીએ. લક્ષણપરિણામનું સ્વરૂપ એ કહ્યું છે કે ધર્મોના અનાગતઅવસ્થા છેડી વર્તમાનઅવસ્થામાંયે સંબંધ થવો તે તથા 'વર્તમાનઅવસ્થા છેડી અતીતાવસ્થામાંયે સંબંધ થવો તે લક્ષણપરિણામ છે. આ ક્યારે જને કે જ્યારે ધર્મોનું નિત્યત્વ દોષ ત્યારે. જો ધર્મમાત્ર પ્રાદુર્ભાવસમયે નવો જ અસ્તિત્વમાં આવતો હોય અને અપ્રતીતિ સમયે વિનાશને પામતો હોય તો પછી એ કાળમાંયે તે ધર્મનો સંબંધ થાય નહિ. તેથી લક્ષણપરિણામ માટે ધર્મનું નિત્યત્વ અવરૂપ માનવું જોઈએ, અર્થાત્ આ સૂત્રમાં લક્ષણપરિણામનો નિર્દેશ કરવાથી ધર્મોનું નિત્યત્વ સૂત્રકારે સિદ્ધાન્તિત કર્યું છે. અને તે પટે પશ્ય છે. ચિત્તવિષયમાં આપણે જોના અતુલ્ય થાય છે. ત્યજ જ્યારે એક સ્ત્રીપ્રતિ સમયુક્ત દોષ છે ત્યારે તેમાં વર્તમાન અધ્યમાં માત્ર એ શૂન છે તથાપિ એટલાથી એમ નથી કહેવાતું કે તે ચિત્ત અન્ય સ્ત્રીપ્રતિ વિરાત છે, અથવા તો ચિત્તમાં સગ વર્તમાનઅવસ્થામાં છે તેથી તેમાં ક્રોધ વા દ્વેષનો અભાવ છે. ગુણવૃત્તિવિરોધાદ્ એ સૂત્રપ્રતીક્ષની વ્યાખ્યામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે સગ, ક્રોધ વિગેરેનો વિરોધ નથી પણ માત્ર એની પ્રધાનતાનો જ વિરોધ છે. જ્યારે સગ પ્રધાન દોષ ત્યારે ક્રોધ વા દ્વેષ વા ઇતરપ્રતિનો સગ પ્રધાન ન હોઈ શકે. પણ એટલાથી સહાયસ્થાનમાં વિરોધ નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે પડી પછી તરત ક્રોધ થાય છે, વા દ્વેષ થાય છે વા ઇતરપ્રતિ સગ થાય છે. તેથી જ્યારે સગ વર્તમાનાવસ્થામાં દોષ છે ત્યારે જીવન અનાગત વા અતીતાવસ્થામાં દોષ છે એ સ્પષ્ટ છે. તેથી ધર્મનું નિત્યત્વ માનવું દૃઢાન્તરહિત વા અનુભવરહિત નથી, અર્થાત્ આ સૂત્રથી કહ્યું છે તે યોગ્ય છે. †

* જુઓ યોગચાર્તિક પૃષ્ઠ ૧૮૫.

† આથી એ એક મિહાન્ત નીકળે છે કે કારણ કાર્યકરતા અધિક ધર્મવાળું હોય છે અર્થાત્ વિશેષ જળવાનું હોય છે, અને

ત્રીને અવસ્થાપરિણામ છે એ અવસ્થાપરિણામમાં માત્ર અવસ્થાનો બેદ યથા કહે છે પણ ધર્મનો બેદ યથા નથી. જે ધર્મ બાહ્યઅવસ્થામાં હોય છે તે જ ક્રિયાઅવસ્થામાં અને તે જ દશાવસ્થામાં હોય છે આ અવસ્થાપરિણામનું દશાન્ત પૂરું આપી ગયા છીએ, તે વર્તમાનલક્ષણનું છે તથાપિ એ પરિણામ અતીત અને અનાગત એ બંને લક્ષણનો પણ સાચ છે એની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ વર્તમાન લક્ષણમાં જ સાચ છે તેથી વર્તમાન લક્ષણનું દશાન્ત આપ્યું છે એ અવસ્થાઓનો યથાપિ લક્ષણપરિણામ આ સૂત્રમાં આદ્યાત્ કલ્યા નથી તથાપિ આ સૂત્રની પ્રક્રિયાપ્રમાણે એ પણ યથા રહે છે તેથી આ સૂત્રથી ધર્મો, ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા એ ચારેતુ અવધાયવા તો—લક્ષણ અને અવસ્થાનો ધર્મમાં અતર્કીય કરીએ તો ધર્મ અને ધર્મનું નિચત્ર નિદાન્તિત સાચ છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી વિવિધ પરિણામનું પ્રતિપાદન કર્યું તથાપિ અર્થ જોતા આ ત્રણે પરિણામો વસ્તુતઃ જુદા નથી પણ એક જ પરિણામમાં આવી જાય છે ધર્મથી ધર્મો જુદો લઈએ તો ધર્મનો લક્ષણપરિણામ તથા લક્ષણનો અવસ્થાપરિણામ કહેવો યોગ્ય. પણ અર્થ જોતા તો ધર્મથી સ્વતંત્ર સત્તા ધર્મની છે જ નહિ તેથી આ ત્રણે પરિણામો ધર્મના જ ગણાય, અર્થાત્ એક જ પરિણામ થયે. ધર્મનો ધર્મ કરી પરિણામ (ધમ્મ ધૈર્યમ) તે ધર્મપરિણામ, લક્ષણ કરીને પરિણામ તે લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થાએ કરી પરિણામ તે અવસ્થાપરિણામ છે અહિં એ સઠા યાચે કે એ એ પરિણામ, અગવા એના નિમિત્તભેદથી ત્રણે બેદ પાડીએ તો ત્રણ પરિણામ ક્યારે યદે કે ધર્મો કોઈ વસ્તુ હોય ત્યારે પણ તે તો વિનાદમય છે, કારણ કે વેનસિક ખતપ્રમાણે ધર્મથી અતિશ્લિષ્ટ યદે ધર્મો છે જ નહિ, તેથી આ પ્રતિપાદન નિઃસંદેહ નથી એનો ઉત્તર આપવા અર્થાત્ આ બૈદ્ધમત ખરો નથી એ પ્રતિપાદન કરવા, તથા ધર્મની અવસ્થાદ્વારા વિવિધ પરિણામની ઉપપત્તિ કમ્વા સૂત્રકાર ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવનાર સૂત્ર હવે જોઈ

પ્રકૃતિ સંસ્કૃત્તા આધિક ધર્મશાસ્ત્રી છે તેથી પ્રકૃતિને જાણ કરનાર પ્રકૃત સર્વ ચક્રિતમાન યદે રહે છે

૧ આ ઉપરથી એવું નિર્ણય સાચ એમ નથી કે બૈદ્ધ ધર્મ આ યોગ સૂત્ર પૂર્વનો હતો કેમકે એ રીતે જોતા તો બૈદ્ધ મતમાં આ વિગરે સામ્યોપર આસ્યેપ દોવાથી આ સામ્ય બોધની પૂરું પામ્યું કરે જે બુદ્ધે જે પ્રક્રિયા બીધી છે તે કમ નીતિ લઈ નથી પણ

શાન્તોઽવિતાવ્યવદેદરખર્માનુવાતી ધર્મી ॥ ૬૯ ॥

સૂત્રાર્થ — અતીત, વર્તમાન અને અનાગત ધર્મોરૂપે વર્તમાનરૂપે અનુગત થયેલો પદાર્થ તે ધર્મ છે

શાન્તોઃ— શાન્ત એટલે અતીત, ઉદિત એટલે વર્તમાન અને અન્યપદેશ્ય એટલે અનાગત. એ ત્રણ અનુચ્ચાવાળા ધર્મ હોય છે, તે સર્વેની સાથે એકગરખીરીતે વર્તમાનરૂપે સંબંધ રખી રહેનાર જે પદાર્થ તે ધર્મ છે. યદ્યપિ આ ત્રયે શાન્ત-અતીત ને પ્રથમ નિર્દેશ છે, ઉદિતનો પછી છે અને અન્યપદેશ્યનો છેલ્લે છે તમાપિ પાઠકમ વિવક્ષિત નથી કારણ કે ધર્મની પ્રથમ અનાગતઅવસ્થા હોય છે, પછી વર્તમાનઅવસ્થા થાય છે અને છેલ્લી અતીતાવસ્થા થાય છે. અતીતાવસ્થા પછી વર્તમાન અવસ્થા થી નથી અનાગતઅવસ્થા ન્યાયના પ્રાગભાવને રચાતે છે અને અતીતાવસ્થા પૂરગતે રચાતે છે જે પદાર્થ એકવાર અતીતાવસ્થાને પામ્યો તે પુનઃ અનાગતઅવસ્થાને પામતો નથી એ આ સ્થિતિ એક નિયમ જેનામા આનં છે જે ઘટ ભાગી નાંખવાથી અતીતાવસ્થાને પામ્યો છે તે જો પુનઃ અનાગત વા વર્તમાનાવસ્થાને પામતો હોય તો આ પછુને જોડી પ્રલબ્ધિ થી જોડાયે કે આ ને, તે જ ઘટ છે પણ એવું થતું દેખાતું નથી. તેમ જ જે અતીતાની પુનઃ ઉત્પત્તિ થતી હોય તો શુક્ત પ્રશ્નો કે જેમના અનુક્રમ અતીતાવસ્થાને પામ્યા છે તેમની પછુ દર્શાવિત પુનઃ ઉત્પત્તિ થી માત્ર થાય. તેથી સૂત્રાક્રમ પાઠકમ વિવક્ષિત નથી.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ધર્મ ત્રણ અવસ્થામા હોય છે અનગત, વર્તમાન અને અતીત, અને ધર્મો સદા એક જ વર્તમાનઅવસ્થામા રહે છે તથા ધર્મની ત્રિવિધ અવસ્થામા ધર્મસાથે સંબંધ રહે છે. આ ધર્મ એટલે યોગ્યતાવિશિષ્ટ શક્તિ જેમ ખીન્દમા અકુરોત્પાદક જે શક્તિ છે તે ખીન્દનો ધર્મ છે, તેમ જ અગ્નિમા ગ્રહેલી દાહશક્તિ તે અગ્નિનો ધર્મ છે એ જ પ્રમાણે પ્રાયેક ધર્મોમા જે જે શક્તિઓ હોય છે તે સર્વ શક્તિઓ તેના ધર્મ છે ધર્મનું સાદુ લક્ષણ તો શક્તિ છે. તમાપિ ખીન્દને શેડી નાખવાથી એની અકુરોત્પાદક શક્તિ દબાય યદ્યપિ જાય છે, તમાપિ તેટલાથી ખીન્દમા અકુરોત્પાદક શક્તિનો વિરોગ છે એમ ન કહેવાય કારણ કે શક્તિ અને દ્રવ્યનો ભાવની પૂર્વે પણ હજારો વર્ષપર એ મત હતો, તેથી આ સૂત્રો છુદ્ધ પડી છે એમ આટલાથી સમજના એમ નથી. ક્રિતાગ માટે પ્રસ્તુત રત્ના જેવી.

કેટલાક અશ્વમા અભેદ હોવાથી જ્યાપવેન્ત શક્તિમાનની સ્થિતિ છે સામુદ્રી શક્તિની સ્થિતિ છે, અર્થાત્ શક્તિઓ માવતદ્રવ્યભાવિની છે. તેથી દુઘ્ધળીજમા પણ અતુરોત્પદક શક્તિ છે ખરી તથાપિ તે દુઘ્ધ થઇ ગઇ છે તેથી એ શક્તિનો પણ સમઠ કરવાને યોગ્યતાવિ-
શિષ્ટશક્તિ એવું ધર્મનું નિષ્કૃષ્ટ લક્ષણ અપાય છે યોગ્યતા એટલે અન-
રૂપયોગ્યતા દુઘ્ધળીજમા પણ એ ધીજ હોવાથી અતુરને ઉત્પન્ન કરવાની સ્વરૂપયોગ્યતા છે અર્થાત્ યોગ્યતાયુક્ત શક્તિ છે, તેથી એ દુઘ્ધશક્તિનો પણ ધર્મમા સમઠ થાય છે એ ધર્મો વા શક્તિઓ ત્રણ અવસ્થામાં રહેછે (૧) અતીત, (૨) વર્તમાન અને (૩) અનાગત અતીતાવસ્થાવાળા ધર્મને શાન્ત, વર્તમાનઅવસ્થાવાળાને ઉદિત, અને અનાગતાવસ્થાવાળાને અવ્યપદેશ્ય સમઠ અપાય છે ત્યાં જે શક્તિ વા ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરે તો અનુભવાય છે તે ધર્મ વર્તમાનાવસ્થા-
મા છે વા ઉદિત છે જે ધર્મ પોતાનો વ્યાપાર કરતો નથી પણ ધર્મ-
મામા અવિભક્તરૂપે સ્થિત થઇ ગયો છે અર્થાત્ ધર્મોરૂપ જ થઇ ગયો છે તે ધર્મ શાન્ત છે અથવા અતીતાવસ્થામા છે આ ધર્મમાં અને વર્તમાનાવસ્થામા ઉદિત ધર્મમાએ ફેર છે કે એકમા ધર્મ પોતા-
નો વ્યાપાર કરતો નથી અને ખીજમા કરે છે શાન્ત અને પ્રાગ-
જ્યાવસ્થાનીય અનાગતાવસ્થાની યુક્ત અવ્યપદેશ્ય ધર્મમા એ એક છે કે એક ધર્મમા ઉદિત થવાની યોગ્યતા નથી અને ખીજમા યો-
ગ્યતા છે, ઉદિત અને અવ્યપદેશ્યમા એ ભેદ છે કે ઉદિત ધર્મ પો-
તાનો વ્યાપાર કરે તો અનુભવાય છે અને અવ્યપદેશ્ય પોતાનો વ્યા-
પાર કરે તો નથી આ પ્રમાણે આ ધર્મોમા પરસ્પર ભેદ છે

આદિ એ શંકા થાય છે કે ન્યારે શાન્ત ધર્મ પુન વર્તમાન અવ-
સ્થામાં પ્રાપ્તો નથી ત્યારે તે ધર્મ ધર્મોમા વિચમાન હોય છે એમ કહેવામા
શુ પ્રમાણ છે? એનો ઉત્તર એ કે જેમ ધર્મોરૂપ દ્રવ્યનો નાશ થતો નથી
તેમ ધર્મનો પણ નાશ થતો નથી આ જગતમા કે રાજ નાશ અને અપૂ-
ર્વ ઉત્પત્તિ એ બે વસ્તુઓ છે જ નહિ જે શાન્ત ધર્મ નષ્ટ થઈ જતો
હોય તોપણી તેનું અસ્તિત્વ જ નહિ રહેતું જોઈએ અને ન્યારે અસ્તિત્વ
નહિ હોય ત્યારે તેનું જ્ઞાન થવું સંભવ નથી પણ તેમ તો છે જ નહિ
યોગજ પ્રત્યક્ષથી એ ધર્મોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે એ પ્રત્યક્ષજ્ઞાને દર્શિ
અને તે વસ્તુનો સનિકર્ષ હોવો જોઈએ એ સનિકર્ષે સંબંધ અને
સત્ત્વ પદાર્થરૂપે થતો દેખાય છે તો તેથી પણ એ શાન્ત ધર્મનું
સ્પષ્ટ અસ્તિત્વ હોતું જોઈએ અને એ નષ્ટ ન થતો જોઈએ એ સિદ્ધ
થાય છે

બીજી શંકા એ થાય છે કે અવ્યયપદેશ્ય ધર્મ કયા? એનો સા-
ધારણ ઉત્તર એ આપી શકાય છે કે જે ધર્મ વા શક્તિઓ ઉત્તરકાળે
પોતાનો વ્યાપાર કરનાર હોય છે તે. પણ એ યોગ્ય નથી કેમકે આ
શાંત્રમાં ઉત્તર કાળે પોતાનો વ્યાપાર ન કરનાર કેવળઅનાગતાવસ્થામાં
રહેલી વસ્તુનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી એનો એ જ ઉત્ત-
ર કે પ્રત્યેક પદાર્થ જે વર્તમાનમાં અસ્તિત્વમાં હોય છે તેમાં પ્રત્યેક
શક્તિ રહેલી છે; અર્થાત્ 'પ્રત્યેક વિદ્યમાન ધર્મમાં અનંત શક્તિઓ
' છે. ત્યાં પૃથ્વી અને જલ વગરે તે એના સાદા આણુઓમાં બહુ
' જ થોડી શક્તિઓ પ્રતીત થાય છે, અને રમાદિની પ્રતીતિ થતી
નથી, તથાપિ એ જ આણુઓ જ્યારે પરિણામને પામે છે અર્થાત્
આશ્રયસ્થાદિરૂપમાં વ્યવસ્થાપિત કરાય છે ત્યારે એ જ આણુઓમાં
રસ, રૂપાદિની પ્રતીતિ થાય છે. તેમ જ તુલુમાં એક પ્રકારના રૂપ
રસવગેરે હોય છે. પણ જ્યારે એ જ તુલુ ગાયત્રાદિ જંગમ પ્રાણિ-
ઓની સાથે આવી સંયોગીકરણને પામી આયુરુરૂપે વ્યવસ્થિત થાય
છે ત્યારે એ જ તુલુના આણુઓ દુધરૂપે પરિણામ પામી કાષ્ઠ વગેરે જ
પ્રકારના રમાદિની પ્રતીતિ કરાવે છે. તેમ જ ધાન્યાદિ પદાર્થો રુધિરાદિરૂપે
પરિણામ પામે છે ત્યારે પણ એજ જ થાય છે તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે
પ્રત્યેક વિદ્યમાન ધર્મમાં સર્વ પ્રકારની શક્તિઓ વા ધર્મ અનાગતઅ-
વસ્થામાં હોય છે તથાપિ એની પ્રતીતિગટે દેશ, કાળ, વ્યવસ્થાવિ-
ગેરેની જરૂર હોય છે. એ સદ્ધારિ કારણો બેમાં થાય છે કે તરત જ
તે તે શક્તિઓની અભિવ્યક્તિ થાય છે, જે એ શક્તિઓ પૂર્વે ન
હોય અને પછી તબીબ જ ઉત્પન્ન થતી હોય તો પછી દુધમાંથી જ
દહિ થાય અને મૃત્તિકામાંથી તે જ વ્યવસ્થાથી ન થાય એમાં કં-
ઈમ નિયામક નથી. તેથી એ શક્તિઓ પૂર્વઅવસ્થામાં હોવી જોઈએ
એ. જે અનાગતઅવસ્થામાં એ ધર્મો ન રહેલા હોય તોપછી અગત્ય-
અપિના જલ્દાગિની સમુદ્રનું સોપણ થવું, અહાના એક જ શરીરમાંથી
દેન, દાનન, નર, પશુ વિગેરે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાણિઓની તથા એ ગ-
ર્વથી વિવિધતા એવા પાપાણાદિની ઉત્પત્તિ વિગેરે કેવી રીતે સભવે ?
તેમ જ જે અનાગતાવસ્થામાં સર્વ શક્તિઓ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ન
રહેલી હોય તો પછી શ્રીકૃષ્ણના શરીરમાં અનુનને જીભાદિના બા-
વિમરણનું દર્શન કેવી રીતે થઈ શકે ? તેમ જ યોગીઓને બા-
વિનુ માન કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી સર્વ રીતે સિદ્ધ થાય
છે કે પ્રત્યેક વિદ્યમાન ધર્મમાં સર્વ જાતની શક્તિઓ વા ધર્મ અ-
નાગતઅવસ્થામાં હોય છે. આ રથને એ કહેવું જરૂર છે કે વિગા-

રની પરાક્રમથી પરિણામી ઉપાસનમાં જતી જે પ્રધાન આવેછે તે જ ખરું જોતાં ધર્મા છે. આપું જમત એ પ્રધાનના ધર્મરૂપ જ છે. ૧

અહિં એ શંકા થાય છે કે જ્યારે સર્વ વ્યક્તિમાં સર્વ શક્તિઓ હોય છે ત્યારે સર્વ દ્રવ્યમાં પણ આવશ્યક શક્તિ તથા દુઃખ ક્ષત્રજ કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, તેમ જ પુષ્પમાં પણ દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ અને પાપમાં પણ સુખ ક્ષત્રજ કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. અને એમ હોય તો પછી કાર્ય-કારણની બ્યવથા ગિલકુદ જ ન રહે. પણ એમ નથી. ઉપર એ જ માત્ર પ્રતિપાદન કયું છે કે પ્રત્યેક વિદ્યમાન વ્યક્તિમાં અનંત શક્તિ છે. સત્ત્વની જ્યાં જ્યાં સમા છે ત્યાં તે રજસુ અને તમમયો મિશ્રિત જ હોય છે; કેવલ સત્ત્વ, વા કેવલ રજસ વા કેવલ તમસુ વિદ્યમાન છે જ નહિ તેથી જે જે વિદ્યમાન વ્યક્તિ છે તે એ ત્રણથી મિશ્રિત જ છે. અને તેમ હોવાથી તે વ્યક્તિમાં કુળોત્પાદક વિગેરે શક્તિઓ હોય છે. તથાપિ જ્યારે સત્ત્વનું આધિક્ય થાય છે ત્યારે રજસુ તમસુની શક્તિઓ અગિજ્ય થઈ રહે છે. જ્યારે તત્ત્વગાન થાય છે ત્યારે એ બધી શક્તિઓ દુષ્પણીજ મધ્ય જાય છે જેથી હોય છે છતાં ચોતાનાં કાર્ય કરતા સમર્થ રહેતી નથી. જીવનું જે પુણ્ય અને પાપમાટે કયું તેનો જીતર એકે એકે વ્યક્તિ નથી, તેની ઉપરના નિયમમાં આવતા નથી જે વ્યક્તિ વા ધર્મા છે તે ચિત્તનું અણુ વા બોમ્બ પદાર્થનું આમ છે અને એ અણુમાં તો બધી શક્તિ છે જ. તથાપિ પુણ્યસંગ્રહાર વા પાપ સરક્રમરૂપ નિમિત્તથી અમુક વખતે એ અણુમાં દુઃખ વા સુખને ક્ષત્રજ કરવાનું સામર્થ્ય અગિજ્ય થયેલું રહે છે. ૧ તેથી કોઈ પણ ગીને કાર્ય કારણની વ્યવસ્થા મદતી નથી, અર્થાત્ ઉપરનો નિયમ અદ્વિત છે.

૧. ક્રોધ ક્રોધ એમ સમજે છે કે વસ્તુના અસ્તિત્વમનો તથા Conservation of Energy નો સિદ્ધાન્ત જાણ કાલ નરો જણાયો છે, પણ આ સુત્રોથી એ મન કોઈ અન્તિરૂપ છે એ સદા સમજાય છે. પૃથિવીપર જન્ય પ્રજાને જ્યારે એ સંગ્રહી વિચાર પણ આવતા જન્યમાં નથી ત્યારે બારેતરમાં આ સિદ્ધાન્ત સિખર-પર પડીએલો રૂપ પ્રતીત થાય છે.

૨ આ શંકાઓનું મમામાન સર્વ વિગેરે સંપ્તોની શક્તિ જનન પરત્વે દોષથી પણ થઈ શકે છે, છતાં તે કરતાં અધિક વિચાર જન્ય એમ છે તેમજ નિમિત્ત એ પૂરું જાણી મધ્ય છે તેથી જાણ એ જતા યું નથી.

આ પ્રમાણે આ ત્રણે પ્રકારના ધર્મોના પરસ્પર ભેદ છે. એ ત્રિવિધ ધર્મથી ધર્મોના ભેદ આ પ્રમાણે આ સ્વયં કહ્યો છે કે પ્રત્યેક ધર્મ ત્રણ અવસ્થાવાળો હોય છે અને ધર્મો સદા વર્તમાનરૂપે જ વિદ્યમાન હોય છે તેથી વર્તમાનપણું અને સદા અવર્તમાનપણું એ બેનો ભેદ છે.

આ સૂત્રમાં કહ્યું કે એક જ ધર્મોના નાના પરિણામ થાય છે એનું પ્રમાણ આપતું આવશ્યક છે. તે આપવા કહે છે કે

ક્રમાન્યત્વયં પરિણામાન્યત્વે હેતુઃ ૩૨૫ા

સૂત્રાર્થ—એક ધર્મોના નાના પરિણામલેવામાં ક્રમનો ભેદ એ હેતુ છે ક્રમાન્યત્વનું=પૂર્વાપર જે ક્રમ તેનો ભેદ.

પરિણામ=પરિણામનું નાનાત્વ લેવામાં.

હેતુ=સિદ્ધાંત, આપકહેતુ.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એક ધર્મોના બિન્ન બિન્ન પરિણામ લેવામાં ક્રમભેદ એ હારણ છે. સાં પ્રથમ ધર્મપરિણામ લાઇએ તો એમાં પ્રથમ મૃતિકા ચૂર્ણરૂપે રહેલી હોયછે; ત્યારપછી એ જ મૃતિકા પિણ્ડરૂપ થાયછે, ત્યારપછી એ જ મૃતિકા કપાલરૂપ થાયછે અને અતે ઘટરૂપ થાય છે. તો અહિં પ્રથમ ચૂર્ણમૃત, પછી પિણ્ડમૃત, પછી કપાલમૃત અને અતે ઘટમૃત એ ક્રમ (સીદ્ધાંત) હોય છે ત્યાં ચૂર્ણમૃત અને પિણ્ડમૃતનો જે ક્રમ તે જ ક્રમ ચૂર્ણમૃત અને કપાલમૃતનો નથી પણ જુદો છે. તેથી એ ક્રમભેદથી પિણ્ડ, કપાલ અને ઘટાદિ સર્વ મૃતિકાના બિન્ન બિન્ન પરિણામો છે; અર્થાત એની ઉત્પત્તિમાં જે ક્રમભેદ હોય છે તે ઉપરથી એ પરિણામોનો ભેદ સિદ્ધ થાયછે. તેમ જ એ સર્વ એક જ ધર્મોના પરિણામ છે એ પણ સિદ્ધ છે કેમકે એમ નીલે હોય તેપછી સર્વમાં મૃતરૂપ ધર્મોની જે ભેદાકાર પ્રતીતિ થાય છે તે ન થવી જોઇએ તેથી એ સર્વ એક જ ધર્મોના બિન્ન બિન્ન પરિણામો છે. તે જ પ્રમાણે લયમુખ્યે પણ ક્રમભેદ જ પરિણામભેદ સ્વયં છે. લયમાં ઉત્પત્તિથી ગિરુદ ક્રમ હોયછે; જેમકે કપાલમૃત, ચૂર્ણમૃત વિગેરે, એ જ પ્રમાણે સુવર્ણાદિ ધર્મોનાટે પણ હોયછે. તેથી ધર્મપરિણામમાં તો ક્રમભેદથી પરિણામ-ભેદ સિદ્ધ થાયછે. દવે લક્ષણપરિણામ લાઇએ. અહિં એક લક્ષણથી બીજા લક્ષણમાં જતું એ ક્રમ છે. એ પ્રકારનો ક્રમ અતીતવસ્તુનાં માર નથી કેમકે તે બીજા ક્રમ પણ લક્ષણમાં પ્રવેશતી નથી એ પૂરું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેથી અનામૃતઅપ્તનો ત્યાગ કરી વર્તમાનઅપ્તનો પ્રવેશવું એ એક ક્રમ છે, અને વર્તમાનઅપ્તનો ત્યાગ કરી અતીત-

અનંબમા પ્રવેશવું એ ધર્મને ક્રમ છે એ ક્રમબેદથી લક્ષણપરિણામનો બેદ ઉપર પ્રમાણે જ સિદ્ધ થાય છે તેમ જ નવપુરુષણતાદિ જે અવસ્થા-પરિણામ છે તે ક્રમ-લક્ષણ-બેદથી થાયડે જેમકે જે ઘટ આ ક્ષણે નવો હોય છે તે કાળે કરીને પુનઃ જાયેલા પ્રતીત થાય છે તથાપિ એ પુરુષણતા અકસ્માત ઘટમા આવી ગઈ નથી પણ પ્રતિક્ષણે એ પુરુષણતા થતી ચાલેલી હોય છે અને તે ચરમ ક્ષણે રદ્ટ થયેલી હોવાથી પ્રતીત થાય છે તેથી અહિં પણ ક્ષણનો ક્રમ પરિણામબેદને સિદ્ધ કરે છે. તેથી ત્રિવિધ પરિણામનો બેદ ક્રમબેદથી-જણાય છે એ સિદ્ધ થાય છે, અર્થાત એક જ ધર્મના નાના પરિણામ થયા કરે છે, તેથી એક જ પ્રધાન રૂપ મુખ્ય ધર્મના આ સપૂર્ણ જગત્સુ ત્રિવિધ પરિણામો છે એ ઉપપન્ન કરે છે.

આ પ્રમાણે આ મૂત્રાથી ત્રિવિધ પરિણામનું ઉદ્ભવ, જેના એ પરિણામો થાયડે તે ધર્મોનું સ્વરૂપ, અને એક જ ધર્મના પરિણામોના બેદનો હેતુ એ પ્રતિપાદન કર્યા હવે પૂર્વની પ્રક્રિયાપ્રમાણે અધમની મિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કરવાનું અગતિહ રહ્યું છે તે કરવું આવશ્યક છે પૂર્વે કલાપ્રમાણે એ મિદ્ધિઓ તે તે સવમની સિદ્ધિ સમયે છે તેથી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન બ્યર્થ નથી એ સમગ્ર સિદ્ધિઓમા મુમુક્ષુમાટે તો માત્ર સત્યપ્રકાશન્યતામા સંયમ કરવાથી જે સિદ્ધિ માય છે તે જ માલ્ય છે તથાપિ અન્ય અર્થની ઈચ્છા સમનારમાટે તથા યોગસાધકને શ્રદ્ધાવિગેરે ઉત્પન્ન કરવામા ઉપયોગી હોવાથી અન્ય, સિદ્ધિઓનું પણ પ્રતિપાદન કરવું જરૂર છે. એ સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન સૂત્રકારે અહિંથી તે પાદસમાસિપર્વત કર્યું છે ત્યાં જે સિદ્ધિના પ્રતિપાદનમાં આ પરિણામસૂત્રો રચવા પડ્યા હતા તે મિદ્ધિનું પ્રતિપાદન પ્રથમ કરે છે.

પરિણામત્રયસયમાદતીતાનામતજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂત્રાર્થ — પૂર્વોક્ત ત્રિવિધ પરિણામમા સમ્યક કરવાથી તે યોગીને અતીત અને અનગત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વે જે ત્રિવિધ પરિણામનું પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ તે ધર્મપરિણામ, લક્ષણપરિણામ અને અવસ્થા પરિણામ એ ત્રણે પરિણામમા સંયમ કરવાથી અતીત અને અનગત પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે ગમે તે મર્મ ધર્મોમા આ એ ધર્મોમા ધર્મપરિણામ છે, આ એનો લક્ષણપરિણામ છે, આ એનો અવસ્થા પરિણામ છે—એપ્રમાણે તે ધર્મોને અનુકૂળે સંયમ કરવાથી સવમની મિદ્ધિ જારે એ ત્રિવિધ પરિણામનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે યોગીને એ અનગત યોગથી પ્રાપ્ત કરવા માગ્યારે એ

ધ્યેયવિષયથી અન્ય ધર્મીના ધર્મદિપરિણામમા જે અતીત અને અનાગત પરિણામો છે તેનું પણ સકલપમાત્રથી જ્ઞાન થાય છે સયમનો અર્થ આ સર્વ વિભૂતિસૂત્રોમા સંયમથી થતો સાક્ષાત્કાર લેવાનો છે, કારણ કે સયમની સિદ્ધિ થવાથીજ વિભૂતિઓ મળે છે અને સયમની સિદ્ધિ થવાથી ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે સંયમનો અર્થ તો આગળ સૂત્રકાર જ કહી ગયા છે કે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ સયમ છે*

આ પ્રમાણે પ્રથમ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી હવે બીજી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરના સૂત્રકાર કહે છે કે—

શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાધ્યાસાત્સવસ્તરમ્પ્રિમાગસયમાત્ સર્વભૂતવૃત્તહાનમ્ ॥ ૧૭ ॥

સૂત્રાર્થ — ગાય ઇત્યાદિ શબ્દ, ગાય ઇત્યાદિ અર્થ અને ગાય ઇત્યાદિ જ્ઞાન એ ત્રણનો સકલરૂપઅધ્યાસથી ભેદ જામતો નથી, તથા પિ વસ્તુત એ નવો બિન બિન છે તેથી જોમના ભેદરિતે સયમ કરી સાક્ષાત્કાર કરવાથી સર્વ પ્રાણિઓના ચન્દોનું જ્ઞાન થાય છે (ચન્દના અર્થો સમન્વય છે)

શબ્દાર્થપ્રત્યયઃ—એટલે શબ્દ અર્થ અને પ્રત્યય એટલે જ્ઞાન

હતરેઃ—એ ત્રણનો અનકારમા પરસ્પરઅધ્યાસ થાય છે વ્યવહારમા ગાયશબ્દ વાચક છે, ગાયપદાર્થ વાચ્ય છે તથા ગાયમાત્ર અંત મશ્ચુની વૃત્તિ એ જ્ઞાન છે એ પ્રમાણે ભેદજ્ઞાન હોવું નથી પણ શબ્દના સકલને લીધે ગાયશબ્દ, ગાયઅર્થ અને ગાયરૂપજ્ઞાન એ ત્રણનો ભેદ જામતો નથી સંકર એટલે ભેદ જ્ઞાન ન થવું તે

* કેટલાક દીગકારો આદિ જોમ કહે છે કે જે ધર્મીમા સયમ કર્યો હોય તે જ ધર્મીના અતીતાનાગતપરિણામોનું સયમથી જ્ઞાન થાય છે આગે તેઓ સૂત્રની આમન્ય વાપણા ન લેવામા આવે હેતુ આગે છે કે જે નિયમમા સયમ કર્યો હોય તેનો સાક્ષાત્કાર થાય એ નિયમ છે વધારે એ નિયમ સાધારણ રીતે ખરો છે તથા પિ યોગજન્ય સામર્થ્યથી બીજા પદ્યોનું પણ સકલપમાત્રથી જ્ઞાન થાય છે જેમકે મૂર્ચમા સયમ કરવાથી બુદ્ધજ્ઞાન થાય છે ત્રિગેરે તેથી એ નિયમ સર્વ સ્થલે લાગુ પડાય એમ નથી છતાં આદિ સ્પષ્ટ રીતે શાસ્ત્રમા કહેકું ન હોવાથી એ નિયમ નુમાર અથ લેવામા ત્રિગેરે બાધ નથી તોપણ સકુચિત અર્થ લેવામા કંઈ સખલ કારણ દેખાતું નથી તથા બાહ્યમા પણ એ પરિણામોનું સર્વસાધારણ રીતે જ કથન જ્ઞેવામા આવે છે તેત્રિગેરે વિચારી આદિ સર્વસાધારણ અર્થ લીધો છે

તત્પ્રતિબંધ—એ ત્રણનો બેદ હોવાથી એ બેદમાં સંયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીના શબ્દોનું જ્ઞાન થાયછે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણનો વ્યવહારમાં પરસ્પરઅધ્યાસ થાયછે તથાપિ વારતાને તો એ ત્રણે ભિન્ન છે તેથી એ ત્રણના બેદમાં સંયમ કરવાથી બેદનો સાક્ષાત્કાર થયે સર્વ પ્રાણીના વાણી સમજાય છે. ત્યાં શબ્દ ત્રણ પ્રકારના છે (૧) વર્ણુત્તમક (૨) નાદાત્મક અને (૩) દ્યુત્યાત્મક. ત્યાં ક, ખ, ગ આદિ ને ઉરસુ, કપડ, સિર, શુદ્ધામૂલ, દત્ત, નારિકા, ઝોખ અને તાલુ એ આઠ રથાનોથી ઉચ્ચારાય છે તે વર્ણુત્તમક શબ્દ છે. એ શબ્દો તે તે રથાને ઉત્પન્ન થાય છે તથા એ વર્ણુ જતે કાંઈ અર્થના વાચક નથી. એ વર્ણુ અન્ય સંજ્ઞાતીય વર્ણુને ઉત્પન્ન કરી શ્રોતાના ઓઝસાથે સંબંધ થાય છે. શ્રોતા ને શબ્દો સંબંધે છે, તે એ શ્રુતિ વર્ણુ નથી પણ એ વર્ણુથી ઉત્પન્ન થયેલા જીવન મનનીય વર્ણુ છે. એ શ્રોતના વિષયરૂપે ક, ખ, ગ આદિ વર્ણુ તે નાદાત્મક શબ્દોછે. આ શબ્દો પણ વાચક નથી. એ શબ્દોને પણ વ્યવહારમાં વર્ણુસંજ્ઞા સાધારણુ રીતે અપાયછે. એ વર્ણુમાં હમેશાં આનુપૂર્વા હોય છે. એ પ્રત્યેક વર્ણુ પોતાનો સરકાર અંતઃકરણમાં પાડેછે. અંતઃકરણમાં પડેલા એ પ્રત્યેક વર્ણુના સરકારથી જતેસો વર્ણુક્રમથી દિત્ત ને શબ્દ તે દ્યુત્યાત્મક શબ્દછે એ શબ્દને રહેલ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે. તથા એ શબ્દ ન અર્થનો વાચકછે. એ ત્રિવિધ શબ્દો—(ક) વર્ણુત્તમક હોય કે આકાંક્ષા, મોગતા વિગેરેથી યુક્ત પરમમુદાત્મક વાક્યરૂપ હોય—) પરસ્પર ભિન્ન છે. કેમકે વર્ણુત્તમક શબ્દોનું કારણ વાગુચ્છિન્ય તથા આશ્રય ઉરસુઆદિરથાન છે, નાદાત્મક શબ્દોને આશ્રય શ્રોત છે અને રહેલાત્મક શબ્દોનો આશ્રય અંતઃકરણ છે. તેમ ન પ્રથમ એ પ્રકારના શબ્દો અમગુક્ત પ્રતીત થાય છે અને રહેલાત્મકમાં વર્ણુક્રમ વિચક્રમ હોતો નથી. આ પ્રમાણે એ ત્રિવિધ શબ્દો ભિન્ન ભિન્ન છે છતાં એ ત્રણેનો પણ વ્યવહારમાં બેદ જાણતો નથી. પ્રાણીમાં અમરુદિઆનુપૂર્વ સજ્ઞા શબ્દોને તત્ત્વત્પર્યવના વાચક રજા છે. તે ન પ્રમાણે એ ત્રિવિધ શબ્દો જ્ઞાન, ગુણ, ક્રિયા અને સંસ્કાર આર્ય સાથે મંડેલવસત્ત અનેક ઘર્ષ જાણે તથા એ શબ્દો અને અર્થ જતેસો જ્ઞાનમયે અનેક ઘર્ષજ્ઞાન છે એ વાત પ્રથમજાતમાં પ્રતિપાદન કરી ગયા છીએ. તથાપિ અર્થ જ્ઞાન એ ત્રણેનો બેદ છે, કેમકે શબ્દોનો ગુરુઅર્થ અર્થ, શ્રોત વા અંતઃકરણ આશ્રય છે તથા એમાં ત.ર.ન, મંદવઅર્થિ ધર્મ છે, અર્થમાં જ્ઞાન, સમુદરઅર્થિ પરમ છે,

જ્ઞાનમાં પ્રકાશત્વાદિ ધર્મ છે તથા એનો આશ્રય અંતઃકરણ છે તેથી એ ત્રણેનો ભેદ છે એ વાતનું પણ પ્રથમપાઠમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ ભેદમાં યોગી શ્રુતિ સ્થિર કરી ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણ અંગરૂપ સંયમ કરેછે તો એ સંયમથી જ્યારે સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે એમર દ્વે એ સંયમ મનુષ્યવિષયક શબ્દદ્વિના ભેદમાં કરેલો છે તોપણ અંતઃકરણમાં સ્વરૂપે મહેલા તથા યોગથી અભિન્યક્ત થયેલા અપાર સામર્થ્યને લીધે તે યોગીને સર્વ પ્રાણીની-કાક, બિંદાસ, સિંહ વ્યાઘ્રાદિની-પાણી પણ મ્પટ સમન્ય છે, કે આ પ્રાણી-એ અમુક પ્રકારની પાણીથી અમુક અર્જને બોધન કર્યોવિગેરે.

આપ્રમાણે આ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી દેવે તૃતીય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવા કહેછે કે—

સંસ્કારસ્વાક્ષાત્કરણાત્ પૂર્વજાતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૧૮ ॥

સૂત્રાર્થ—ચિત્તના સંસ્કારમાં સંયમ કરવાથી સાક્ષાત્કાર થયે પૂર્વ જન્માદિનું સંકલ્પમાત્રથી હસ્તામલકવત્ જ્ઞાન થાય છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ચિત્તના રહેલા સંસ્કારવિષે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સંયમ કરવામાં આવે તો સંયમની નિહિ થવાથી જ્યારે સંસ્કારનો સાક્ષાત્કાર થાયછે ત્યારે પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં સંસ્કાર એ પ્રકારના છે (૧) જ્ઞાનસંસ્કાર અને (૨) વાસનાદિરૂપ સંસ્કાર. અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલા તથા સ્મૃતિમાત્રને ઉત્પન્ન કરનાર સંસ્કારો જ્ઞાનસંસ્કાર છે, અને જન્માદિવિપાકને આપનાર વાસનાદિવાસના તથા ધર્માધર્મરૂપ સંસ્કાર વાસનાદિસંસ્કાર છે. એ સર્વ ચિત્તના ધર્મરૂપ છે અર્થાત્ ચિત્તમાં રહેછે એ સંસ્કારોનું અપરોક્ષ જ્ઞાન તો આધારણુ માણુગોને હોતું જ નથી પણ શ્રુતિ તથા અનુમાનથી એતું સામાન્ય જ્ઞાન થઈ શકે છે. એ સામાન્ય જ્ઞાનથી સંયમમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ થવાથી જ્યારે સંયમની સિદ્ધિ થઈ સંસ્કારોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે એ સંસ્કારના અશોષ વિશેષનું એટલું દેશ, કાલ, નિમિત્તવિગેરેનું (અર્થાત્ ભૂમિ, વર્ષ, માતૃપિતા વિગેરે સર્વેનું) અપરોક્ષજ્ઞાન તો યોગીને થાય છે. તેથી પોતે પૂર્વજન્મમાં કાણુ દનો વિગેરે જ્ઞાન હસ્તામલકવત્ થાય છે. આ વિષયમાં વામ્પમાં એક આમ્પ્માન એતું આમ્પું છે કે પૂર્વે કાંઈ જંગીપવ્ય નામના યોગીને સંસ્કારનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી દરા મહા-કલ્પસુખી પૂર્વજન્મપરપણું અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું છે. તથા પછી આખરે તેને પ્રકૃતિવશિત્વનિહિ પ્રાપ્ત થઈ અતે વિવેકમ્પ્રાપ્તિનો ઉદય થયો છે. એ સગમે આરદ્ય નામના યોગી જે સિંગમરીરમાત્રથી

વિદ્યાર ક્રમતા હતા તેમણે નિર્માણક્રમ પાલન કરીને એ જીવીપણ્યને પ્રશ્ન કર્યો કે તમે દશ મહાકલ્પસુધીની પશુ, પક્ષિ, નાદિની યોગીઓનો સાક્ષાત્કાર કરી તમા મૃતિવશિષ્ટાદિ મિદ્ધિ મેળવી શું લેશું? ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે દૈન્યની અપેક્ષાથી એ મરે દુઃખપાતુલ્ય ન છે. સર્વ જન્મોમા દુઃખપ્રસુરત્વશિલ્પ ખીનું કર્મ ન દેખતું નથી. યદ્યપિ પૃથ્વીવશિષ્ટાદિ મિદ્ધિની કામમિદ્ધિ થાય છે તેથી એક પ્રકારનું સંતોષસુખ એ છે તથાપિ એ નુષ્ઠ ગિતની રૂપિતિરૂપ હોવાથી ત્રિગુણાત્મક છે અને તેથી દુઃખથી નિવૃત્ત નથી તેથી દૈન્ય ન સુખરૂપ છે.

અ પ્રમાણે આ નીચ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી કહે ચોથી નિર્ણય પ્રતિપાદન કરે છે કે—

પ્રત્યક્ષસ્ય પરચિત્તાગમમ્ ॥ ૧૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—પ્રત્યક્ષમા અવગ કરતથી તેનો આક્ષાત્કાર થયે પાશ્વર્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે.

પ્રત્યક્ષસ્ય—એટલે ચિત્તની વૃત્તિનો એ ચિત્તવશ્તિ કાળી લેતી તેને તરે દીકાકાંઠે બે રીતે વ્યાખ્યા કરે છે પ્રતિક્ષકાંઠે પોતાની ચિત્તવશ્તિ લે ને અને અન્ય દીકાકાંઠે જાતની લે છે.

આ મુજબ એ અર્થ થયે કે અન્ય પુરુષની નિવૃત્તિ—તેનું સામાન્ય જ્ઞાન મુખના રૂગપિનેરૂપ-થી જાય છે તેનું મદબ્ધ કરી તે પછી સ્વયમ કરતથી એ વૃત્તિનું આશ્રયરૂપ ચિત્તનો આગામ્ય થાય છે જેથી એ ચિત્તમય સર્વ વિદ્યેશનું જ્ઞાન થાય છે તાર્કિકમરૂપમા-જે પોતાના ચિત્તની વૃત્તિપર અવગ કરતથી આગે આશ્રયાર્થિત કરી ચિત્તમદિત્ત જેનો આક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે તે પોતીમા એટલી મિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેને નાશમાત્રથી અન્યના ચિત્તનું પણ જ્ઞાન થાય છે.

અર્થ એ યાંકા થાય છે કે આગે પરચિત્તનું જ્ઞાન જાય છે ત્યારે તે યોગીને જેમ સરભનો આક્ષાત્કાર થયથી પૂરેલા જ્ઞાનનું જ્ઞાન થાય છે તેમ અર્થિત પણ પ ચિત્તનું અવગમનનું જ્ઞાન થાય છે તરે ૧ એનો ઉત્તર એ કે—

જ જ જાતરૂપ પરચિત્તરૂપમ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ પરિણતે મુજબ તેનું કે આગની વૃત્તિનું તેની જેમ રે મતલબ જેનું છે કે તાર્કિકમાં અને મનુષ્યમાના આ પ કરને ૨૦ મુ ૨૫ તાંબુ છે પણ જાતરૂપને તથા જાતરૂપનિમિષ તેમ જનું નાંતી, તેમ જ એ ૨૫ ૧૦ એ તે પણ જેમ જાતરૂપ તરે ૨૨ આ ૫ છે તેમ કે

એ પરચિતવિષયક યોગીનું જ્ઞાન આકલ્પનમદ્વિતનુ દોષ નહિ કેમકે પરચિતનું આકલ્પન યોગીના ચિત્તનો વિષય નથી. તત્પર્યે એ કે યોગીએ સમયમાં પારકા ચિત્તભાવને મુખચુગાદિ ચિદ્વૃત્તી વિષેય હતું છે પણ તેના આકલ્પનને વિષય ક્યો નથી. તેથી સમયની સિદ્ધિથી પરચિતભાવનું જ્ઞાન થાય છે.

કેવે પાંચમી મિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે.

કાયરૂપસંયમગાત્ તદ્વ્યાહ્વદાકિસ્તમ્મે ચક્ષુઃપ્રકાશાસંપ્રયો-
ગેડન્તર્દાનમ્પ્રોરંભા

સુત્રાર્થ:—પોતાના શરીરના રૂપમાં સાર્વજનિકરૂપરૂપ-સંયમ કરવાથી તે રૂપની જે બીજીથી મદ્વજુ થવાની શક્તિ તેનો પ્રતિબંધ થાય છે; તે થયે બીજાના આકુષ્માનનો વિષય તે થતું નથી એટલે તે યોગીને યથારચિ આંતરધાન મિદ્ધ થાય છે.

કાય૦—એટલે કાયા વા શરીરનું રૂપ-જે આકુષ્માનથી જ મદ્વજુ થઈ શકે છે તેમાં સંયમ કરવાથી.

તદુ૦—તત્ત્વપ્રાપ્તગજોઃ સ્તમ્ભે સ્થિતે-તે રૂપમાં રહેલી બીજાના આકુષ્માનના વિષય થવાને અનુકૂલ જે શક્તિ તેનો સ્તબ્ધ એટલે પ્રતિબંધ થયે.

જન૦—એટલે અમુકો પ્રકાર એટલે જ્ઞાન અર્થાત્ આકુષ્માનના, તેનો અમયોગ થયે અન્યથા અમુક અને રૂપમાં રહેલો સમ્યનો પ્રકાર જનો અમુકાથે સંયોગ થતાં અમુકી પ્રત્યક્ષ થાય છે તે મે-નો સંયોગ ન થવાથી અથવા અકુષ્માનો પ્રકાર એટલે કિરણ તે આકુષ્માકિરણમાયે તે રૂપનો સંયોગ ન થાયો.

આ સૂત્રમાં એ હતું કે પોતાના શરીરના રૂપમાં સંયમ કરવાથી તેનો સાર્વજનિકરૂપ થયે આંતરધાન મિદ્ધ થાય છે તેનું કાગ્નુ બતાવનાર ચક્ષુ પ્રકાશા૦ એ પદ છે. એ પદના ઉપર બતાવેલા ૧૬તીય અર્થપ્રમાણે આ અર્થ થાય છે. સાધારણ અવસ્થામાં એક માણસને બીજાનું શરીર જળાન છે તેનું કારણ એ કે તે બીજાના શરીર ઉપર મત્ત્વનો પ્રકાર છે જ્યારે એ રૂપવિષે સંયમ કરવામાં આવે છે ત્યારે એ રૂપનું મત્ત્વ અતરુ જેવાં આવે છે જેથી બહિર્ મત્ત્વ-પ્રકાર રહેતો નથી એટલે કાગ્નુ તે શરીર પ્રત્યક્ષ થતું નથી અર્થાત્ આંતરધાન મિદ્ધ થાય છે. આથી હસીને એમ નથી કે તે યોગીનું શરીર સદા અપ્રત્યક્ષ જ રહ્યું છે, પણ તે યોગીની ઇચ્છાનુસાર પ્રત્યક્ષ

સૂત્રપર આપ્ય પણ દેખાતું નથી તેથી અત્ર એને પૃથક સૂત્રતરીકે લીધું નથી.

અપ્રત્યક્ષ રહે છે મયમ છેક આશ્વત્થાર્પણ કરવાથી તે યોગીને અ-
ભ્યાસ દ્વંદ્વ થઈ જાય છે જેથી આરંભમાં ઇચ્છાની ઓછામતા કરવાને
જે પ્રયત્ન યોગીને કરવું પડે છે તે સયમની મિદ્ધિ ધ્યાપણી કરવું
પડતું નથી. પછી તો એની ઇચ્છા થાય કે મારે અતર્ધાન થવું છે કે
તરત ને મંદધમાનથી એનાથી રૂપપ્રતિ મયમ કરી રાખાય છે. અને
જેટલો વખત એ પ્રકારનો સંયમ તેમજ છે તેટલો વખત જ તે અ-
તર્ધાન રહે છે પુનઃ પોતાની ઇચ્છાથી જ્યારે મયમ મુકી દેડે ત્યારે
રૂપનું મત્ત્ય રૂપને પ્રાપ્ત થવાથી તે આશ્વત્થત્વકનો વિભવ થાય છે.

આ સૂત્રમાં જે નિદિ કહી છે તે બીજી એવી સિદ્ધિઓનું ઉ-
પવચન છે. એજ પ્રમાણે પોતાના શબ્દ, અર્થ, રચાદિમાં મંયમની
સિદ્ધિ થવાથી તે સંબંધાનો નવી વિગેરે, એટલે શબ્દનું અતર્ધાન-
વિગેરે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્વંદ્વે ઇદ્રી મિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે.

સોપકામં નિરુપકામં ચ કામં તત્સંયમાદ્વપરાંતમાનમ-
વિદેખ્યૌ ધ્યા ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ:—દ્વંદ્વ આપવાને તત્પર થયેલાં તથા દ્વંદ્વ અપવાને
નાર તત્પર થયેલાં એમાં, આપણે જાણીને કરનાર કામમાં સંયમ
મિદ્ધિ કરવાથી મરજી (આયુષ્યના અવમાન) નો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
એ જ્ઞાન અરિદે કરીને પણ થાય છે.

શોપકામ=એટલે ઉપકામ વા આરંભવાળું. અવમાન પૂર્વે જન્મ.

સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે અને અરિષ્ટઉપરથી જે મૃત્યુનું જ્ઞાન થાય છે તે કોઈ બિહિરૂપ નથી તથાપિ યોગના સાધકે પોતાનો મૃત્યુકાળ જાણેો હોય છે તો ઠીક પડે છે તેથી અરિષ્ટનું પ્રાસંગિક કથન છે.

આ મુત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વે કહેલા આયુષ્યરૂપ વિભાકને આપનાર કર્મો જે પ્રકારનાં હોય છે. કેટલાંક યોગ વખતમાં પોતાનું સમય ફક્ત આપી રહેનાર હોય છે (અને એ કર્મો પોતાનું ફક્ત આપી રહ્યા એટલે પછી આયુષ્યને નિભાવનાર કોઈ કર્મ ન રહેવાથી દેહ પણ તરત પડે છે) અર્થાત્ આયુષ્યના અવસાનરૂપ મરણને સમીપ આયુનાર છે, અને બીજાં કેટલાંક દીર્ઘમુખે પોતાના ફક્તરૂપ આયુષ્ય આપી રહેનાર છે, અર્થાત્ મરણને વિલંબે કરીને આયુનાર હોય છે. એ કર્મોમાં ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિરૂપ સયમ સિદ્ધ કરવાથી એ કર્મો કયે મુખે તથા કયે દેશે પોતાનું સંપૂર્ણ ફક્ત આપી રહેવાનાં છે એ સાક્ષાત્કાર થાય છે, અર્થાત્ તેથી મરણનો દેશ તથા કાળ તરત જણાય છે. ત્યાં સોપક્રમ કર્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી તત્કાળ મરણનું જ્ઞાન થાય છે અને નિરપક્રમ કર્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી વિલંબે થનાર મરણનું જ્ઞાન થાય છે.

આ મુત્રમાં બીજી એ કહ્યું કે એ મરણનું જ્ઞાન મૃત્યુના નિર્ણય કરાયેલાં ચિહ્નોઉપરથી પણ થઈ શકે છે. એ ચિહ્નો ત્રણ પ્રકારનાં છે: (૧) આધ્યાત્મિક, (૨) આધિદૈવિક અને (૩) આધિદૈવિક ત્યાં કહ્યુંપુટને જય સખવાથી શરીરની અંદર પ્રાણનો ધોય ન સંબળાવે એ આધ્યાત્મિક ચિહ્ન છે. તેમ જ એ વખતે બળતા વહ્નિ જેવો શબ્દ સંબળાવે એ પણ આધ્યાત્મિક અરિષ્ટ છે. યમ-હૃતનું દર્શન વિગેરે આધિદૈવિક અને અકસ્માત્ સ્વર્ગ વિગેરેનું દર્શન થવું એ આધિદૈવિક ચિહ્નો છે. એ ચિહ્નો ઉપરથી પણ મરણનું જ્ઞાન થાય છે +

આપ્રમાણે આ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી હવે સાતમી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરે છે કે

મૈત્ર્યાદિષુ ચલાતિ ૥૨૨૩

સુતાર્ય:—મૈત્રીવિગેરેમાં સંવમની સિદ્ધિ કરવાથી અવધ્ય બલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

+ એ ચિહ્નોનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન ગીર્વાસપ્ર, ખાઈ૯૩૯૫દિ મહા મુનિઓએ કરેલું છે, તેથી જોમને વિસ્તારની જિજ્ઞાસા હોય તેમણે ત્યાં જોવું. સૂતસહિતામાં પણ એ પ્રસંગ વિસ્તારથી અર્થ્યો છે.

મૈત્ર્યાદિષુ એટલે મૈત્રીવિગેરેમા પ્રથમપાદમા મૈત્રીની સાથ બીજા ત્રણ કલા છે કરુણા મુદિતા અને ઉપેક્ષા તેમા આદિ પદથી માન કરુણા અને મુદિતાનુ અદ્યક્ષ કરવાનુ છે, ઉપેક્ષાનુ નહિ મરણ કે પાપશીન પ્રાપ્તિઓને વિરે મૈત્ર્યાદિના અભાવરૂપ ઉપેક્ષા મૈત્ર્યાદિનતિયોગીથી અતિરિક્ત કોઈ વસ્તુ જ નથી, અથાત્ અભાવરૂપ હોવાથી એના સાક્ષાત્કરમાટે કોઈ પ્રમાણે સવમ વિહિત થતો નથી તેથી મૈત્ર્યાદિષુ એટલે મૈત્રી કરુણા અને મુદિતા એ ત્રણ વિષયોમા એ પદનો અન્વય સયમાત્ર પદ જે અધ્યાહાય છે તેની માથે કરવાનો છે તેથી

મૈત્ર્યાદિષુ—મૈત્રી કરુણા અને મુદિતા એ ત્રણવિષય સયમથી એટલે અમુક પાત્રોમા અમુક પ્રમાણની તથા અમુક સાધનવાળી હત્યાદિ રીતે મૈત્રીઆદિની ભાવના કરવાથી

ઘટાતિ—મૈત્રીમન, કરુણામન તથા મુદિતામલ એ ત્રિવિધ બલની પ્રાપ્તિ થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે મૈત્ર્યાદિપદક ભાવના કરી તેનો સાક્ષાત્કાર થયે મૈત્રીમનની પ્રાપ્તિ થાય છે એટલે તે યોગી સનને મિત્ર કરવા સમર્થ થાય છે એ જ પ્રમાણે કરુણા અને મુદિતામાટે પણ સમર્થ હેતુ એટલે કરુણામા સાક્ષાત્કરપર્યન્ત સયમની સિદ્ધિ કરવાથી કરુણામન તથા મુદિતામા સાક્ષાત્કાર પર્યન્ત સયમની સિદ્ધિ કરવાથી મુદિતામલ પ્રાપ્ત થાય છે

હવે આઠમી સિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન ૨૨ છે

ઘટેષુ હસ્તિયલાદીનિ ॥ ૨૨ ॥

સૂત્રાય —હસ્તિવિગેરેનો બલમા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી હરયાદિના બન નામ થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે હસ્તિના બનમા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી હસ્તિના બલની પ્રાપ્તિ થાય છે વાયુના બલમા સયમ કરવાથી વાયુનુ બન પ્રાપ્ત થાય છે વિગેરે

હવે નવમી સિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન ૨૩ છે

પ્રનૃત્યારોવન્યાસાત્સૂદમવ્યવહિતવિગ્રહણજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૩ ॥

સૂત્રાય—પ્રવૃત્તિના આલોકના ન્યાસથી સૂદમ વ્યવહિત અને વિમુક્ત વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે

પ્રવૃત્તિ—એટલે પ્રવૃત્તિના આલોકના ન્યાસથી પ્રગટ એટલે પ્રથમ પાદમા કહેલી જુદી અને પુરુષ એ બેમાંથી ૨૪ વિષયના સાક્ષાત્કરરૂપ જે જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિ તે (જોગવૃત્તિમા

પ્રવૃત્તિશાન્દ્યથી વિવિધવર્તી પ્રવૃત્તિનું પણ અહમ્મ કરે છે) એ જ્યોતિ-
ષ્મતીપ્રવૃત્તિમયે જે અત્ત્વપ્રકાશ દેખાય છે તે આયોક છે એ વિ-
સ્તૃત બુદ્ધિસત્ત્વના પ્રકાશને સૂક્ષ્માદિ પદાર્થમાં યોગી સંકલ્પમાત્રથી
મુકે છે ત્યારે.

સૂક્ષ્મ--સૂક્ષ્મ જેવા કે પરમાણુઓ, જ્વલિત એટલે વ્યવધાન-
વાળા પદાર્થો જેવા કે ભૂમિમા ગહેયો નિધિ વિગેરે, અને ત્રિપ્રકૃષ્ટ
એટલે દૂરગતિ પદાર્થો જેવા કે અન્ય જોલમાં રહેલાં રસાયનાદિ--એ
સર્વનું જ્ઞાન થાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિને મિદ્ધ કરનાર
યોગી એ પ્રવૃત્તિમયે અભિવ્યક્ત યથેક્ષા સત્ત્વપ્રકાશને જે જે સૂ-
ક્ષ્માદિ પદાર્થમાં સકલપમાત્રથી મુકે છે તે તે પદાર્થના આનંદબુદ્ધિને
બગ થવાથી તેમ બૌદ્ધિક આલોકથી સ્થૂપ પદાર્થના આનંદબુદ્ધિને
બગ થયે તેનું જ્ઞાન થાય છે તેમ તે યોગીને તે તે સૂક્ષ્માદિ પદ-
ાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ સિદ્ધિ જ્યોતિષ્મતી પ્રવૃત્તિની જ ગણ્યવી
ધરે છે.

હવે દશમી સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે
સુવનજ્ઞાનં સૂર્યે સંયમાત્ ॥ ૨૫ ॥
સૂત્રાર્થ --સૂર્યમાં સયમની સિદ્ધિ કરનાથી સર્વ જીવનનું જ્ઞાન
થાય છે.

સુવનજ્ઞાનમ્--એટલે અતુર્ક જીવનનું જ્ઞાન.
આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે સૂર્યમાં સયમની સિદ્ધિ કરવાથી સર્વ
જીવનોનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં પ્રાપ્ત આ સૂદૃઢતા તથા લોકમા વિભા-
ગ પાડવામાં આવ્યા છે એ તથા લોક તે જૂ. જીવરૂ અને સ્વરૂ છે.
ત્યાં જૂલોકમા અવીચિનામના નરકથી આરબી તે સુમેરુપૃથ્વીના
મહાકાલ, અબરીય, રૌરવ, મહારૌરવ, કાલસૂત્ર અને અંધતામિત્ર એ
નરકો, અર્થાત્ અવીચિસાથે સત્ત મહાનરકો તથા કુલીપાકાદિ
અનંત નરકો, તથા મહાતલાદિ સપ્ત પાતાલો તથા સપૂર્ણ પૃથ્વી
આવે છે જીવરૂ લોકમાં સુમેરુપૃથ્વી તે દ્રુવપર્વતનો તારલોક જે
દુલોક પણ કહેવાય છે તે આવેછે, અને સ્વરૂલોકમા મહેન્દ્રલોક જે
સ્વર્ગ કહેવાય છે તે, પ્રજાપતિલોક જે મહર્ વા મહાન પણ કહેવા-
ય છે તે, તથા જ્ઞાનલોક એ સર્વ આવે છે એ વિલોકામા અરૂ-
નેતા તો અનંત પ્રકારના શરીરીઓ હોયછે તથાપિ લોકસમહાર્ય
તેના યૌદ વિભાગ પાડી વર્ણન કરવામાં આવે છે. તે યૌદ લોકને
યૌદ જીવન પણ કહેછે. એ યૌદ લોક આ પ્રમાણે છે

બ્રહ્મ લોક	{	(૧) સત્યલોક	(૪) પ્રજાપતિ લોક વા મહર્
		(૨) તપલોક	(૫) મહેન્દ્ર લોક વા સ્વર્ગ
		(૩) જનલોક	(૬) તારલોક

(૭) બૂલોક. (તેમાં સત્ત પાતાલ નહિ, પણ અવીચિ આદિ નરક ખરાં.) (૮) પાતાલ (૯) તથાતલ (૧૦) વિતલ (૧૧) સુતલ (૧૨) અતલ (૧૩) રસાતલ અને (૧૪) મહાતલ.

આ ચતુર્દશ લોકને ચતુર્દશ ભુવન એવી સંજ્ઞા આપી છે. એ જોઈમાં સત્યલોક સૌથી ઉર્ધ્વ છે અને મહાતલ સૌથી અધસ્તાત છે. મહાતલથી રસાતલ ઉર્ધ્વ છે તેથી અતલ ઉર્ધ્વ છે એમ ક્રમે ક્રમે જતાં સત્યલોક સૌથી ઉર્ધ્વ છે. એ સર્વના બ., બુવર્ અને સ્વર્ એ ત્રણમાં વિભાગ પાડવામાં આયા છે. ત્યાં બૂલોકમાં જંજુદીપ, શાક-દીપ, કુશદીપ, કૌંચદીપ, શાલ્મલદીપ, ગોમેષદીપ અને પુષ્કર-દીપ એ નામના સપ્તદીપ છે. એ પ્રત્યેક દીપની આસપાસ તે તે દીપથી દ્વિગુણપરિમાણવાળો સમુદ્ર વેદન કરી રહેલો છે. એ દીપ મ-સ હોવાથી સમુદ્ર પણ સપ્ત થયા. એ સમુદ્રોમાં જલ અનુક્રમે લ-વણ, ક્ષત્રુસ, સુત, અર્ષિ, દધિ, મણ્ડ અને ક્ષીરસુદ્ય હોય છે, અને તે ઉપરથી એ સમુદ્રોને પણ લગણ સમુદ્રાદિસંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. એ સર્વતું પરિમાણ કદતાં વિસ્તાર પચાસત કોટિ યોજનનો થાય છે. એટલો બૂલોક વા બૂગલ કહેવાય છે. એ બૂલોકમાં દેવ, અસુર, ગં-ધર્વ, કિંનર, કિપુરુષ, યક્ષ, રાક્ષસ, બૂત, પ્રેત, પિશાચ, અપરમારક, આપ્સરસ, બ્રહ્મરાક્ષસ, કુભાવક, વિનાયક, મનુષ્યવિગેરે જાતિનાં પ્રાણીઓ રહે છે. એથી ઉર્ધ્વ બુવર્ લોક છે. એ બુવર્ લોકમાં અશ્વિ-ન્યાદિ ૨૭ નક્ષત્રો, ખીન્નાં નાનાં જ્યોતિષરૂપ તારાઓ તથા મહોવિ-ગેરે વસે છે. એથી ઉર્ધ્વમાં સ્વર્લોક છે. તેમાં મહેન્દ્ર લોક, મહર્-લોક, જનલોક, તપલોક, અને સત્યલોક છે. ત્યાં માહેન્દ્રલોકમાં ત્રિદશ, અન્નિષ્વાત, યામ્ય, તુપિત, અપરિનિર્મિત વશવર્તી, અને પરિનિર્મિત વશવર્તી એ ૭ પ્રકારના દિવ્યચરીરીઓ વસે છે. એ સર્વ સિદ્ધ સં-કલ્પના, કલ્પાયુષી, ઔપપાદિક (જાનાપિતાના સંયોગવિના તે લોકની નીતિઅનુસાર પરમાણુસંયોગથી અદૃષ્ટવશાત્ કૃત્ત્વ જ થતાં) દેહવાળા, ઉત્તમ અપસરસ્વ્યાદિ પરિવારવાળા તથા અણ્ણિમાદિ સિદ્ધિવાળા હો-ય છે. એથી ઉર્ધ્વ મહર્ લોક છે. એમાં કુમુદ, ઝલુ, પ્રતર્દન, અન્જના-મ અને પ્રીતતામ એ પાંચ પ્રકારના દેવમંત્ર હોય છે, જેઓ પાંચ મહાભૂતનો ઇચ્છાનુસાર પરિણામ કરવા સમર્થ હોય છે, અર્થાત્ જ-મણે પાંચ મહાભૂતનો જલ કરેલો હોય છે, (જાથી સંયમથી પાંચ-

જુતનો જન્મ કરનાર આ મહર્ લોકમાં જન્મણે તથા પછી ત્યાં અવ-
રોધ કંતવ્ય કરી બ્રહ્માની સાથે મહાપ્રલયસમયે મુક્ત થાય છે એ
સમજાવણે) ધ્યાનમાત્રથી તૃપ્ત તથા પુષ્ટ થનાર હોય છે (આથી એ
સૂચવાય છે કે જેમ પિતૃલોકની પ્રમત્રતામાટે પિપ્પલ વા હલક વિધિ-
પ્રમાણે અર્પણ કરવાના આવેછે તેમ જે માધકો ધ્યાનમાં તત્પર હો-
ય છે તેમના ઉપર આ મહર્ લોકવાસીનો અનુગ્રહ દોય છે) અ-
ને સદાચ કલ્પગુહીના આયુર્પ્રાણા હોય છે. એથી ઉર્ધ્વ જનલોક છે.
એ લોકમાં બ્રહ્મપુરોદિત, બ્રહ્મકાપિક, બ્રહ્મમહાકાપિક અને અમર એ
મુખ્ય ચાર જાતના દિવ્ય શરીરીઆ હોય છે. એ દેવોને પાંચભૂત
અને ઇન્દ્રિયો જાને વરા હોય છે અર્થાત્ એ જાનેનો ઇન્દ્રિયોના
પરિણામ કરવા એ સમર્થ હોય છે અને અનુક્રમે એ હજાર, ચાર હ-
જાર, આઠ હજાર અને એળા હજાર કલ્પગુહીના આયુર્પ્રાણા હોય
છે. એથી ઉર્ધ્વ તપલોકછે. એ લોકમાં આબાસ્વર, મહાબાસ્વર અને
સત્યબાસ્વર નામના ત્રણ પ્રકારના દેવો વસે છે. એમને બૂત, હન્દ્રિય
અને અહમ્મર એ ત્રણ વરા વર્તેછે, તેથી એ દેવો બૂત, હન્દ્રિય અને
અહમ્મરૂપ થિત એ સર્વને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ હોયછે. એ લોકો પૂર્વની
મારક દિગુણ દિગુણ અધિક આયુર્પ્રાણા હોય છે. એ લોકથી ઉ-
ર્ધ્વ સત્યલોક છે. એમાં અમ્યુત, શુદ્ધનિવાસ, સત્યાજ અને સંઘાસ-
દી એ મુખ્ય ચાર પ્રકારના દેવો વસે છે. એ સર્વે મહત્તને વરા વ-
તાવનાર હોય છે. તેમાં અમ્યુત મવિતકંથોજના, શુદ્ધનિવાસ સવિચ્છા
રયોગના, સત્યાજ આનન્દમાન યોગના, અને સંઘાસદી અસ્થિતામાત્ર
યોગના આનન્દને અનુભવનાર છે. અને એ સર્વે તે તે યોગથી તૃપ્ત
થનાર છે.

(આથી તત્ત્વોમાં સંવમને માધન્યર સાધકની દેહપાતાનતર
ક્યાં ક્યાં ગતિ થાય છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. જે વિદેહ, અને પ્રકૃતિ-
લય અને મુક્ત પુરુષો છે એમને માટે અહિ કોઈ લોક કહ્યો નથી
અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે મુક્ત પુરુષોનું તો સ્વરૂપે અવસ્થા-
ન થવાથી નેમની ગતિ અગતિ કંઈ છે જ નહિ, પ્રકૃતિલય પુરુષો
મામ્યાનસ્થાનાની પ્રકૃતિમાં લીન થયેલા હોવાથી ક્ષુબ્ધિત પ્રકૃતિ જેના
પરિણામોના આ મર્ લોકો છે તેની મર્યાદાથી બહાર છે અને નિ-
દેહ પુરુષો જોવાની ઇચ્છાથી અનેક લોકોમાં વિચરનાર હોયછે તથા
વાતવરણની સધિર્માના ધનપ્રદેશમાં સ્થાયિષણે રહેવાવાળા હોય
છે આમ હોવાથી એ ત્રણેમાંથી કોઈની લોક મળવનો નથી)

આપ્રમાણેનાં વે શુવનોતુ શાન સર્વમા સવમ કરાધી યામ

છે એ મંયમ તથા આ વિજૃંભિપાદ્યમા કહેના મરે સંયમો કેવે પ્ર
કારે કરના એ માન થાસદગુરુપામેથી જ જણાય એમ છે, તેથી
જિજ્ઞાસુએ યોગ્ય સદગુરુ પ્રાપ્ત કરી તેમની પાસેથી જાણી લેના,
અને કોઈ અથમાવી જાણવાની દુરશાને ત્યજવી

આપ્રમાણે આ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી અગીઆગી મિદ્ધિનું
પ્રતિપાદન કરના કહેછે કે

ચન્દ્રે તારાવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૬ ॥

સૂત્રાર્થ — ચન્દ્રમા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી સમમ તારાઓની
ચચનાનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે.

આ સૂત્રની મહિષિપ્રભાવ્યાપ્યામા એ રીમાકાગ એમ કહેછે કે સૂ
ર્યના તેજથી તારાઓનું અતિન્યુન તેજ હોવાથી સૂર્યના તેજથી
તાનઓ નિમ્નેજવત્ હોય તેમ અછ રહે છે તેથી સૂર્યમા સયમથી
તારાઓનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી એ જ્ઞાન થવામાટે ચન્દ્રમા સયમ
કરનાનું આ સૂત્રથી પ્રતિપાદન કર્યું છે

આપ્રમાણે ચન્દ્રમા-સયમની સિદ્ધિ કરવાથી તારાની રચનાનું
જ્ઞાન થયા પછી

ધ્રુવે તત્ત્વગતિજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

સૂત્રાર્થ — ધ્રુવમા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી તારાઓના ધરપ. પ
મે રૂપ ગતિનું જ્ઞાન થાય છે

અન્ય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરના કહેછે કે

નાભિચક્રે કાયવ્યૂહજ્ઞાનમ્ ॥ ૨૮ ॥

સૂત્રાર્થ — નાભિચક્રમા સયમની સિદ્ધિ થયેથી શરીરચચનાનું
જ્ઞાન થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે નાભિચક્રમા સાધકે સયમ કરે છે તો
એ સયમની સિદ્ધિ થયે તેને શરીરમા રહેના સંપૂર્ણ પદાર્થ જેવા કે
વાત, પિત્ત, ક્લેશ્મ રૂપ ન ચ દોષે તથા રસાદિ અન્નપાત્ર, સંપૂર્ણ ર
ક્ત સાદિની શિતાઓ તથા જ્ઞાનગુણિગેરેનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે પ્ર
ત્યેક શરીરમા અમોખ્ય ચક્રો હોય છે તેમા કટવાક સ્થૂળ અને કે
ટવાક સૂક્ષ્મ હોય કે રચૂન ચક્રોમાના ટવાક સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ પત્રમાં દા
લ પાણી જાણના ગયા છે અને જે સૂક્ષ્મ છે તે તો મયમથી જ કે
ડે પ્રકારે જાણના છે એ સૂક્ષ્મ ચક્રો પગ ઘમ્ના છે તથાપિ તેમાં
સખ્ત ચક્ર સયમથી વિશેષ અથની નિદ્ધિ કરનાગાહોત્રાથી મદાત્મા
પુત્રોએ મુખ્ય ગમ્ના છે જે ચક્રો નામ ભગેડે પૂરે પ્રતિપા ન
કરેલા છે, તેથી આ પુન કિતાની જરૂર નથી એ ચક્રોમા મ-

યમ ક્રમે પ્રગટે ક્રમે એ તો ગુરુમત્ત જ વાત છે તેથી તેણે અ
ત્ર કહેલું નિમ્નક છે એ ચક્રોમાથી શરીરમધ્યસ્થિ મામિદ્રેશ આગળ
એક મળિપુત્ર નામનું ચક્ર છે વીર્યમાથી પુદ્ગુદાદિ પશ્ચિમ યતા ગર્ભ
બધાતા આ ચક્ર પ્રથમ આરિઠાવને પામે છે કેમકે મર શરીરમા
હૃદયાગ્નિની પૂર્વે નાભિદ્રેશનું ત્યાનુ હોય છે એ પ્રદેશ કદલી-
મુની માદક પ્રથમ આનિનારો પામે છે અને ત્યાં પછી જ રિ
ગેશમા પશ્ચિમાગે પામતા ન્યાદિ પ્રદેશો આરિઠાવને પામે છે
તેથી નાભિચક્ર તથા કદ એ મરના મુલ પ હોયથી એમા કિત્ત
મર યતા મ હું પશ્ચિમાગેના સરસ્વર હોય છે, તેથી ન્યાગે મુલ
મધી એ ચક્રના અગ્રેષ્ઠ (ગેન) અગ્રેષ્ઠ જ્ઞાન માર છે ત્યારે એ
જેન નૂનમુલ છે એના શરીરના મમમ પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય એ
યોગ જ છે

અન્ય મિદિનુ પ્રતિપાદન કરા કહે છે કે

જ્ઞાનકૃત્વે શુદ્ધિપાસાનિકૃત્તિ ॥ ૨૯ ॥

સત્યાર્થ—કહકૃપમા સવમ ॥ મિદિ કરાથી બુખત મની નિ
હતિ થાય છે એટલે એ બને બાવ મતા નથી

આ સવમા એ કહ્યું કે કહકૃપમા સવમ કરાથી
તે મયમની સત્યાર્થ સિદ્ધિ થયે તે માધકને બુખ અને તર
સ બાધ કરતા નથી, એથી એમ નથી મમજનુ કે તે યોગીધો
ખરાતુ નથી, વા વત ને કિત્તુ તરી પળુ માત્ર એટલુ જ કે
જે માધાગનુ શરીરોમાથી અમ જલિના હવાતુ નથી તેમજ મુ
ધાતુમાથી મહુ ગોપાદ જાય છે શરીર મકિતલીન યત જાય છે તથા
એ બેથી વિન્નગતા અને દુખ થાય છે તેમ તે યોગીને થતુ નથી
માધાગમ શરીરોમા નિન્ન ન્યાપાન્યુમ્ત હોય છે તેની ત ભાગેનુ
સત્ત્ર વપન તરી માણુતાને પામે છે અને તેથી પુન ન્યાપાન્યુમ્ત ય-
વને જ્ઞેષ્ઠનુ સત્યાર્થ આજ્ઞા બાજ પદ્યનુ પ્રદેશ કરતુ આનંદમ
કે હોય છે મયમને પ્રદેશ યોગીને જે મયમસિસાય અન્ય બ્યાપા
ર મેનો નથી તેથી નેનું મત ક્ષીણ થતુ નથી, પણ જે દેવ છે
તેનુ સમમથી ક્ષણ થાય છે, એટલુ જ નહિ પણ જે શરીરમા વિ-
કારી હોય હોય છે તે શુદ્ધ થાય છે એ યોગીને શરીરપ્રકૃતિનું
મામત્ત મમમ મખના બાજ પદ્યનની વકર નહિ દેવ એ પ્રાભા
રિ છે બ્યાથી એ ચક્ર કે કહકૃપમા સવમની મિદિ થયે બુખત
મધી થતો શરીરમજથી તથા મનમજથી કલેશ તે યોગીને થતો
નથી ત્યે કહનુ રચાન તો સર્વને જાણીતું જ છે જિહ્વાના પ્રદેશ-

ની નીચે હંદનું સ્થાન છે. એ હૃદયતંતુની નીચેના પદેશમાં એક કૃષ્ણકાંડ છે, જ્યાં યજ્ઞને અદ્યનો વાયુ નામિકાદ્વારા તથા મુખદ્વાર બહિર્ ભવ્ય છે એ હિદને હંદુષ હૃદ્ય છે કેટલેક મધ્યે (જેવું કે યોગસાર્થિકમાં) એ હંદુષને જિહ્વાની નીચેના તંતુના મૂલથી આરંભીને ઉગ્રરૂપવંત કહેવામાં આવ્યો છે તથાપિ એ સંયમ ૪ બુ આ પાદના મર્મ સંયમની માફક શ્રીમદ્દગ્ગરુડાન ૯૮ હવાનો છે તેથી એ નયમ કન્યાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયે એવું યથાર્થ સ્થાન તથા સંયમનો દાગ, પ્રદાનિચેરેનુ જ્ઞાન સર્વ શ્રીમદ્દગ્ગરુડાન ૯૮ મર્મ અભવે છે તેથી એમિને આધક મર્યા નિરુપયેગી છે એ હંદુષ મા પ્રાણાદિ વાયુના મધર્મણુ યથાર્થી મુખ અને પિપામા થાય છે જ્યારે મયમ માનવ્યામી એ પ્રદેશમાં વાયુ અને જ્વલિ અગ્નિ ચિરક મર્યામાં આવે છે ત્યારે પ્રાણાદિના મધર્મણુપ દાન્યના અભાવે તેનાં કાર્યરૂપ કુધા અને પિપામા જભૂષ નદિ એ યોગ્ય છે

આન્ધ આપ્તમ્બિક મિહિનું પ્રતિપાદન કરતા હૃદ્ય છે કે

કર્મનાદયાં સૈર્યમ્ ॥૨૦॥

પ્રાતિભાદા સર્વમ્ ॥ ૩૨ ॥

અનર્થ—અથવા તો પ્રતિભાથી થતા જ્ઞાનથી પૂર્વોક્ત અતીત, અનાગતનું જ્ઞાનવિગેરે સર્વ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રાતિભાન્—એટલે પ્રતિભ જ્ઞાનથી. પ્રાતિભ એટલે પોતાની પ્રતિભાથી ઉત્પન્ન થયેલું. પ્રતિભા એ બુદ્ધિની શક્તિવિગેરે છે. જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ રજતમથી આબંધૂત હોય છે ત્યારે અતીત તથા અનાગત પદાર્થનું જ્ઞાન પ્રમંગપરત્વે તથા પરોક્ષ રીતે થાય છે. જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વમાં જ સંયમ કરવાથી બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે રજતમથી સત્ત્વનો અભિભવ હોતો નથી; તેથી અપ્રતિબદ્ધપણે પ્રકાશનું એ બુદ્ધિસત્ત્વ વૃત્તિ થતાં જ તે તે વિષયને જાણવાનું પોતાનું સ્વતઃસિદ્ધ સામર્થ્ય પાછું મેળવે છે. એ પ્રકારની બુદ્ધિસત્ત્વની જે શક્તિ (આ શક્તિ Inspiration ના સદૃશ છે) તે પ્રતિભા છે. એ પ્રતિભાથી જે વિનાશપરેજે થનું, અન્ય ક્ષેત્ર કરણની અપેક્ષા ન રાખતું તથા નિશ્ચયાત્મક અવિપરીત જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન પ્રાતિભા કહેવાય છે.

વા—આ પદથી પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેલા સયમોથી આનો વિકલ્પ કલો છે.

સર્વમ્—એટલે પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેલું સંપૂર્ણ જ્ઞાન.

આ સૂત્રથી એ કન્યું કે જ્યારે સાધક યોગી બુદ્ધિસત્ત્વપર અથવા આગળ કહેવામાં આવશે તેમ ક્ષણોના ક્રમવિગેરે વિષયોઉપર સંયમ કરી તેનો સાક્ષાત્કાર કરેછે ત્યારે તે યોગીને પ્રતિભાશક્તિ પ્રાપ્ત થાયછે, જે શક્તિના બળે પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેલા સયમવિના પણ તે તે સિદ્ધિના વિષયભૂત જ્ઞાનને તે યોગી વૃત્તિ થતાં જ પામે છે આ પ્રકારની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે કે પછી અદ્યક્ષાલમાં તે યોગીને વિવેકખ્યાતિનો હૃદય થાય છે. તેથી જેમ અરણોદય સૂર્યોદયનો સૂચક છે તેમ આ પ્રાતિભજ્ઞાન પણ વિવેકખ્યાતિના પૂર્વસિગરૂપ હોવાથી પોતાના ઉદયથી ઉત્તરદાહીન વિવેકખ્યાતિને સૂચવે છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી સંયમથી થતી દુર નિદિઓ કહી દેવે મુખ્ય સિદ્ધિરૂપ જે વિવેકખ્યાતિ તેનું પ્રતિપાદન અધકાર કરે છે. તે પ્રતિપાદન કરતાપૂર્વે વિવેકખ્યાતિના યોગેના સંયમના હેતુભૂત ચિત્તસન્નિવૃત્તિ પ્રથમ પ્રતિપાદન કરે છે.

હૃદયે ચિત્તસંચિત્ ॥ ૩૩ ॥

અનર્થ—હૃદયમાં સંયમની સિદ્ધિ કરવાથી ચિત્તનો સાક્ષા-

ચિત્તસાવિત્—ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર વા ચિત્તનું અપરોક્ષ જ્ઞાન

આ સૂત્રથી એ કશું કે હાત્પત્ર જે અધોમુખ સર્વ શરીરમાં રહેલું હોય છે તેનો વિગ્રમ કરી તેમાં સયમ કરતાં તે જેવું સ્થાન છે એવા ચિત્તનો વા બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આ બુદ્ધિસત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાયથી વિવેકખ્યાતિમાં—એટલે બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુનઃ એ બંને વિવક્ષણ પદાર્થો છે એ અપરોક્ષ રીતે જાણવામાં—અપેક્ષિત જે બુદ્ધિસત્ત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન તેને યોગી પામે છે, અર્થાત્ વિવેકખ્યાતિના એક અંશને પામે છે

આ પ્રમાણે ચિત્તસવિતરૂપ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરી હવે મુખ્ય મિદ્ધિરૂપ પુરુષજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

સત્યપુરુષયોરત્યન્તાસર્કોર્ણયોઃ પ્રત્યયાશ્ચિદ્દેષો ભોગઃ પ-
રાર્થાત્સ્વાર્થસંયમાત્પુરુષદ્વામમ્ ॥૩૪॥

સૂત્રાર્થ—બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ જે અત્યંત વિવક્ષણુ છે તેમ ના પ્રત્યયનો અગ્રેહ અર્થાત્ તેમનો અવેદશ્રમ એ ભોગ છે એ વાસ્તવે બુદ્ધિમાં રહેતો ભોગ પરાર્થ છે એટલે બોમ્તત્ત્વની યોગ્યતાના પુનપના અગમ્ય છે એથી વિવક્ષણુ બુદ્ધિમાં પશું પુરુષનું પ્રતિબિંબ છે તે જાણના અગમ્ય નથી એમાં સયમની મિદ્ધિ કરવાથી પુરુષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

તત્ત્વ—સત્ત્વ એટલે બુદ્ધિમત્ત્વ અગર જે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું કાર્ય બુદ્ધિ દોવાથી એ પણ ત્રિગુણાત્મક છે હતા એ પ્રધાનપણે મત્ત્વનું કાર્ય છે તેથી એને સત્ત્વસ્યા અપાય છે આ રથને બુદ્ધિ વા ચિત્તપદ ન મુકવા સત્ત્વપદ મુક્યું છે તે બંનેની અત્યંત વિવક્ષણુતા બતાવવામાટે છે સત્ત્વ એ અતિમન્દ, નિર્મેય, મૃદિકા જેવું દ્રવ્ય છે તથાપિ એ પણ જડ તથા ગુપ્તિસંક્રિતથી સ્પર્શિત છે, દૃશ્ય છે, પરાર્થ છે, પરિણામિત્વવિગ્ને જડના ધર્મવાળું છે ચિત્તિચક્રિત્વ-પં પુરુષ પણ અનિસ્વન્દ છે તથા ૨૫૧૩કાસ છે તેથી મત્ત્વ અને પુરુષનું કેટલેક અંશે સામ્ય છે તથા પરસ્પર અનિગ્રમત્ બાસવા યોગ્યતા છે તેમ જ બ્યારે વિવેકખ્યાતિરૂપે બુદ્ધિમત્ત્વ પરિણામને પામે છે ત્યારે તો એ પુરુષને ધણે અંશે સદસ યર્ધ મહે છે તથા પિ એ અવસ્થાવાળું બુદ્ધિમત્ત્વ પણ પરિણામિત્વાનિ ધર્મવાળું દોવાથી પુરુષથી વિવક્ષણુ હોય છે, તો માધ્યમ્યસ્થાના ગ્રેવા શરીરીનું બુદ્ધિમત્ત્વ જે સત્ત્વમયી અનિગ્રમ્ય હોતું નથી તે પુરુષથી અત્યંત વિતરળ હોય એમાં સુ કહેવું ૧ આ પ્રમાણે બુદ્ધિનું ધર્મથી અત્યંત

મનો એ અર્થ થયો કે 'બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષનો

અવસ્થા—અસપ્તીર્ણ એટલે બિન્ન, વિનક્ષણ જે બને (બુદ્ધિમત્ત્વ અને પુરુષ) અત્યંત વિનક્ષણ છે, (અત્યંત બિન્ન છે) તેમનો બુદ્ધિમત્ત્વ બોગ્ય છે, દસ્ય છે, પચ્છિમિ કે પગર્થ છે, જડ છે, વિગેરે ધર્મના છે, અને પુરુષ તો બોધનૃત્વની યોગ્યતાનો છે, દુઃસંકિત છે, અપચ્છિમિ, દુઃસ્થ નિત્ય છે, માત્રનો પણ અંગબૂત (ગે પશૂત) નથી તથા ચેતન્યસ્વભાવવાળો છે આશ્રમાને એ બને પદ્યો પરસ્પરથી અત્યંત વિનક્ષણ છે, તથાચિ પુરુષનુ પ્રતિબિંબ બુદ્ધિમત્ત્વ જે અતિસૂક્ષ્મ તથા પ્રધાનપક્ષે સત્ત્વનુ કાર્ય છે તેમા પડે છે તેથી અચેતન બુદ્ધિ પણ ચેતનવત્ થયેલી પ્રતીત થાય છે આમ યવાથી એ ચિત્તપ્રતિબિંબવાળું બુદ્ધિમત્ત્વ જ પુરુષ હોય એમ જામ થાય છે તેથી એ બુદ્ધિસત્ત્વની વૃત્તિરૂપ સુખ, દુઃખ અને મોહ જાણે પુરુષની જ વૃત્તિ હોય એમ બામે છે એ પ્રમાણે બાસવાથી બુદ્ધિસત્ત્વમા રહેતો જે ભોગ તેનો પુરુષમા આરોપ થાય છે એ આરોપ યવાથી દુઃ સુખી, દુઃખી, મૂઢ એવો અનુભવ થાય છે એ અનુભવનુ નામ જ ભોગ છે તેથી એ સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષનો અબેદજન એ જ ભોગ છે.

પ્રત્યયાવિશેષ —એ પદ્યો ઉપરનો અર્થ જ બોધન કર્યો છે પ્રત્યય એટલે વૃત્તિ અને અવિશેષ એટલે બેદ્યાનનો અભાવ તેથી પ્રત્યય એટલે બનેલી વૃત્તિનો અબેદજન આ પદનો અર્થ તથા વૃત્તિસામ્યમ્ પદો અર્થ એક જ છે એ મનુ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન પ્રથમપાદમા વૃત્તિસામ્યમિતરત્ત એ સૂત્રમા કરી ગયા છીએ તથા અત્ર વિસ્તાર જરૂરો નથી

વર્ણના —એ ભોગ પદાર્થ છે એને અન્યતા અગજૂત છે દુઃ સુખી, દુઃખી ઇલાદિ ભોગ પણ બુદ્ધિમત્ત્વની જ વૃત્તિ છે અને વૃત્તિ હોયથી બુદ્ધિસત્ત્વની માફક જડ, પરતત્ત તથા અગજૂત એ યોગ્ય છે તેથી જેમ બુદ્ધિમત્ત્વ દસ્ય હોવાથી તદર્થમત્ત દસ્યસ્યા ત્મા એ સૂત્રમા પ્રતિપાદન કર્યો પ્રમાણે પસર્થ છે તેમ દુઃ સુખી દુઃખી ઇલાદિ વૃત્તિરૂપ ભોગ પણ દસ્ય હોવાથી પસર્થ છે અચેતન બોધનૃત્વની યોગ્યતાના પુરુષના અગજૂત છે 'એ પસર્થ બોગથી, એ પ્રત્યયનો અર્થ છે

એ પસર્થનો અર્થ આ સૂત્રમા કોઈ પદ માથે નથી પણ વિશેષ એનુ પ અધ્યાદ્યર્થ કરી તેની માથે ક્યાનો છે તેથી વર્ણના નામ પસર્થ ભોગથી વિગેરેના એટલે તેથી બિન્ન વિનક્ષ

શુતાવાળું જે પૌરુષેષપ્રત્યયરૂપ પુરુષનું જુદિસત્ત્વમાં પડેલું પ્રતિબિંબ તે કોઈનું પણ અંગશૂત નહિ હોવાથી સ્વાર્થ છે.

સ્વાયંસંયમાત્—જે કોઈના શેષશૂત નથી તેમાં સંયમની સિદ્ધિ કરવાથી.

પુરુષ૦—પુરુષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે જુદિસત્ત્વ અને પુરુષ એ બંને વિ-
ક્ષણસ્વભાવવાળા હોવાથી અત્યંત બિન્ન છે છતાં બંનેના સંનિ-
ધાનથી પુરુષના પ્રતિબિંબદ્વારા જુદિપુરુષનો અભેદબ્રમ થાય છે. એ
અભેદબ્રમ થવાથી જુદિસત્ત્વની સાંત, ધોર અને મૂઠ વૃત્તિઓનો
પુરુષમાં આરોપ થાય છે. એનું નામ જ ભોગ છે. એ ભોગ દૃશ્ય,
જડવિગેરે ધર્મવાળા હોવાથી પુરુષથી તથા તેના પ્રતિબિંબથી (જે ચે-
તન્યસ્વભાવવાળું હોય છે તેનાથી) બિન્ન છે. એ ભોગથી એ પ્રતિ-
બિંબરૂપ પૌરુષેષપ્રત્યય બિન્ન છે એ વિવેકપૂર્વક એ એ. જુદિમાં
ગમેલી ચિત્તલાયામાં સંયમની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે તો તેથી પુરુ-
ષનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અર્થાત્ વિવેકબ્યાપ્તિનો ઉદય થાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી વિવેકબ્યાપ્તિરૂપ મહાસિદ્ધિનું, પ્રતિ-
પાદન કહ્યું. હવે એ સંયમથી થતી અર્વાતરસિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કર-
વા કહે છે કે

તતઃ પ્રાતિભાવણવેદનાદર્શાસ્વાદવાતાં જાયન્તે ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રાર્થઃ—એથી પ્રાતિભાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ અને
વાર્તાની સિદ્ધિ થાય છે.

તતઃ—એ પદનો અર્થ એ રીતે કરવામાં આવ્યો છે. વાર્તાક-
ાર તત્ત્વોનો અર્થ પુરુષશૂન્યથી એવો લે છે, અને બીજા દીક્ષકારો પૂ-
ર્વોક્ત સ્વાર્થસંયમથી એવો લે છે.

પ્રાતિભ૦—એટલે પ્રાતિભાવણ, વેદન, આદર્શ, આસ્વાદ
અને વાર્તા. પ્રાતિભાવણ એટલે પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે યોગદર્શન શુદ્ધધર્મવાળા
મનમાં બીજી સ્થાપના વિના જ થતું સર્વવિષયક મહાર્થ નિષ્કાત્મક જ્ઞાન.
આવણ એટલે દિવ્યશબ્દને મહત્વ કરનાર જ્ઞાન અથવા જ્ઞાનથી મ-
હત્વ થતા દિવ્યશબ્દનું જ્ઞાન. વેદના એટલે સ્પર્શેન્દ્રિયરૂપ ત્વગ્રથી મહ-
ત્વ થતા દિવ્યસ્પર્શનું જ્ઞાન અથવા વિગતેડનવા એ બ્યુત્પત્તિથી દિ-
વ્યસ્પર્શને મહત્વ કરનાર ત્વગ્ર તે જ પ્રમાણે આદર્શ એટલે દિવ્યરૂપને
જાણનાર ચક્ષુ, અથવા ચક્ષુથી થતું દિવ્યરૂપનું જ્ઞાન, આસ્વાદ એટલે
દિવ્યરસને જાણનાર રુચના અથવા રસનથી થતું દિવ્યરસનું જ્ઞાન,
અને વર્તને મપવિષયે એ બ્યુત્પત્તિથી વાર્તા એટલે દિવ્યમંથનું મહત્વ
કરનાર શ્રુ, અથવા શ્રાવણથી થતું દિવ્ય મંથન ન આ સર્વ જ્ઞ-

બદો (ધાવણ ઇત્યાદિ) શાસ્ત્રની પારિભાષિક સંગ્રા છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે પૂર્વોક્ત સયમથી પુરુષસાક્ષાત્કાર થયાથી તે યોગીને શુક્લધર્મની વૃદ્ધિ થવાથી તેનું મન અતીત, અનાગત, ચક્ષુષ, તથા બ્યવહિત સર્વ વિષયોને જાણી શકે છે. તથા તેની શ્રોત્ર, ત્વક્, ચક્ષુષ, સ્પર્શ અને ઘ્રાણરૂપ પાંચ યાતેન્દ્રિય અનુક્રમે દિવ્યશબ્દ, દિવ્યરસ, દિવ્યરૂપ, દિવ્યરસ અને દિવ્યગંધને જાણવા સમર્થ થાય છે, જેથી તે યોગીને એ પાંચ દિવ્યવિષયની ઉપવબ્ધિ થાય છે. અથવા તો આ સૂત્રનું એ તાત્પર્ય થયું કે જ્યારે યોગી પુરુષ સ્વાર્થસંયમમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે એ સયમની કટલીક અવસ્થાએ પહોંચ્યાપછી તથા પુરુષસાક્ષાત્કારરૂપ મહાસિદ્ધિને પામ્યાપૂર્વે તેને પ્રાતિભગ્ધાનવિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ અર્થ વિશેષ યોગ્ય છે. કારણ કે પ્રત્યેક સાધકને મહાસિદ્ધિ થતાપૂર્વે આ પ્રકારની માયાની વિભૂતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ વિભૂતિઓમાં પણ જ્યારે તેનું અતંકરણ અક્ષેપ રહે છે ત્યારે જ તેને મહાસિદ્ધિરૂપ વિવેકખ્યાતિ મળે છે. આજં કારણથી આ વિષયવિષયક સિદ્ધિઓને સમાધિનાં વિદ્યરૂપ સૂત્રકાર કહે છે. તેથી એ જ અર્થ સિદ્ધ થયો કે એ સર્વ સિદ્ધિનો અનુભવ સાધકને વિવેકખ્યાતિપૂર્વે થાય છે.

આપ્રમાણે થતી સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કરી હવે એ સિદ્ધિઓમાં ન લેખાવા કહે છે કે

તે સમાધાયુપસર્ગા ચ્યુતધાને સિદ્ધયઃ ॥૩૬॥

સૂત્રાર્થ — એ પ્રાતિભાદિ સપ્રગાતયોગના પ્રતિબંધક છે (અર્થાત

* વાર્તિકકાર એ સૂત્રમાં સમાધિનો અર્થ અસપ્રગાતસમાધિ લે છે અને એમ કહે છે કે એ સિદ્ધિઓ અસપ્રગાતનાં વિદ્યરૂપ કહી છે. તેથી સાધકે એ સિદ્ધિઓની ઉપેક્ષા કરી અસપ્રગાતમાટે પ્રયત્ન કરવો. પણ એ વિશેષ ઉચિત નથી દેખાતું કેમકે પ્રથમ પાદમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્યારે સાધકને ઐહિક અને આમુખિક સર્વ પદાર્થપર આરુઢ વૈરાગ્ય થાય છે ત્યારે જ તેને સપ્રગાતયોગની સિદ્ધિ થાય છે અને ત્યારપછી તો માત્ર વિવેકખ્યાતિપર જ વૈરાગ્ય અપેક્ષિત રહે છે જોને પર વૈરાગ્ય કહે છે. તેથી વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થયાપછી દિવ્યશબ્દાદિ વિષયપદ્ધતે યોગીની પ્રીતિ જ હોતી નથી કે તેને તેની ઉપેક્ષા કરવા ઉપદેશ આપવો ધટે. પણ એથી ઉલટું વિવેકખ્યાતિના ઉદયપૂર્વે જ એ ઉપેક્ષા સિદ્ધ હોવી જોઈએ કે નેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ પ્રાતિભાદિગિદિ સપ્રગાતના પ્રતિબંધક છે અને વિવેકખ્યાતિનો ઉદય થતાપૂર્વે એનો અનુભવ થાય છે.

યોગીએ ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે.), માત્ર વ્યુત્થાનદશામાં સિદ્ધિ વા વિભૂતિરૂપ છે.

આ સૂત્રમાં એ કલ્પ કે ઉપર કહેલી સિદ્ધિઓ પુરુષસાક્ષાત્કાર જેથી થનાર છે એવા સપ્રજ્ઞાતયોગનો પ્રતિગ્રાધક છે, કારણ કે જ્યાં સુધી મન વિષયથી અત્યંત વિરાગને પામ્યું નથી ત્યાંસુધી તે એકાગ્ર યમ પુરુષપ્રતિ સ્થિર થતું નથી, અને એ સિદ્ધિનો ઉપયોગ કરવા વિષયભોગદ્વારા અતઃકરણ વિર્વિજ્ઞ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ કંમે કરીને રજસુનો આનિર્ભાવ તથા પછીથી થતી વૃદ્ધિ થવાથી અતઃકરણમાં પ્રાપ્ત થયેલું હૃદયજ ક્ષીણ થઈ જાય છે, જેથી અતઃકરણની શુદ્ધસત્ત્વિક અવસ્થા પણ કંમે કંમે જતી રહે છે તથા સ્થિરતા જતી રહી અચક્ષતતાને ધ્યાન આપે છે, અને અતે તે સાધક યોગના પરિણામી ફક્તને અનુભવ્યાવિના મરણ પામી યોગબ્રહ્મ થાય છે. આમ હોવાથી આવી સિદ્ધિઓ જ્યારે સાધકને સમાધિમયે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એ સિદ્ધિઓમાં ને લોભાદ્યને પોતાને પ્રાપ્ત હૃદયજવડે તથા શ્રીગુરુદ્ધરના પ્રમાદના પ્રભાવે એ સિદ્ધિઓની ઉપેક્ષા કરી એ સિદ્ધિઓના આર્વિર્ભાવથી પોતાનું પ્રયત્ન મદ્દશ થવાપર છે એ નિશ્ચય જાણી એ સાધકે અધિક પ્રયત્નવાન થવું પડે છે. એ સિદ્ધિઓ તોતેણે વ્યુત્થાનદશામાં આવતું છે અને એથી આગળ જવું નથી તેને માટે દિવ્યસામર્થ્ય હોવાથી સિદ્ધિઓ છે. બાકી વિવેકખ્યાતિના ઉદ્દેશથી પ્રયત્ન કરનાર સાધકને ઉપેક્ષા કરવાયોગ્ય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી જ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિઓનું પ્રવિપાદન કર્યું તથા તેમાં થતી ઐશી મોટી મિદ્ધિ જે વિવેકખ્યાતિને પણ દહી. હવે દેહલીક ક્રિયાયોગેષ્ઠ સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં પ્રથમ પગલાપ્રવેશની મિદ્ધિ રહે છે

ચન્ધકારણદૌશિલ્યાન્ પ્રચારસ્મધેદનાઘ ચિત્તસ્ય પરશરોરા-
ચેશઃ ॥ ૩૭ ॥^૧

૧ આ મર્મ સિદ્ધિઓને ન પામેલા તથા એવા સિદ્ધ પુરુષોના મરિચક નિવૃત્તા હોય તો આ સર્વ કેરમ નૂતન તથા મર્મ નેતુ લાગે એમ છે, પણ વિચારવાન તથા અનુભવિને આ મર્મ મત્તવ છે. અન્ય માણસો પણ પ્રયત્નથી આ ચિત્તિને પામી શકે છે તથા જાને નિર્ણય કરી શકે એમ છે. તથાપિ જે કામર માણસ છે તેને માટે તો આ મર્મ અનિદ દેવ એમાં આ મિદ્ધિઓનો દોષ નથી. આ મિદ્ધિથી એ અપદ દેખાવ કે કે ચિત્ત તથા અભિમાની એ મરિતષ્ટના પ્રવૃત્તિ લાગેથી વિવક્ષણ છે કેમકે પરશ-

મૂલાર્થઃ—એક શરીરમાં અંતઃકરણની સ્થિતિરૂપ જે બંધ તે-
નું કારણ શિથિલ થવાથી તથા અંતઃકરણના શરીરમાં આવવા
જવાના માર્ગરૂપ જે નાડીઓ તેના મધ્યાર્થ જ્ઞાનથી અંતઃકરણ અન્ય
શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

ચન્દ્ર-—ખડું બેતાં મન વા અંતઃકરણ સ્વભાવે અતિચંચલ
છે તથા મર્મ જલણવા સમર્થ છે. તથાપિ પ્રાકૃતનકર્મવશાત્ એ મન
નિયમપ્રગાણે એક એક શરીરરૂપ બેડીમાં ગોળાઈ રહેછે. તેથી એ
કર્મવશાત્ એ મનને નિયમિતમાર્ગે જ ગતિ તથા જ્ઞાન થાય છે. એ
મનની એક શરીરમાં સ્થિતિ થવી તથા અન્ય સ્થળે વૃત્તિઅનુ-
માર ન જવું થવું એ બંધ છે. એ બંધનું કારણ પૂર્વનાં બળવાન
કર્મો છે. એ કર્મોની શિથિલતા થવાથી.

પ્રવાર-—પ્રચરતિ અનેન એ વ્યુત્પત્તિથી પ્રચારનો અર્થ નાડીચક્ર
છે. જે નાડીઓદ્વારા એ મન શરીરમાંથી બહાર જઈ શકે છે તથા
જે નાડીદ્વારા એ મન શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે છે તે સર્વ નાડી-
ઓ પ્રવાર છે. એ નાડીરૂપ મનની ગતિઆગતિના માર્ગનું મધ્યાર્થ
જ્ઞાન થયેથી, અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર થયેથી.

પરશરીરાવેશ-—અન્ય શરીરમાં આવેશ નામ પ્રવેશ થાય છે

આ સૂત્રમાં એ કૃતુ કે ચિત્તનો પરશયાપ્રવેશ બે હેતુ મળ્યાથી
થાય છેઃ (૧) એ ચિત્તને એક શરીરમાં જ સ્થિતિ કરી અટકાવી
રાખનાર જે કારણ હોય તેની શિથિલતા થવાથી તથા (૨) એ
ચિત્તને જ્યાંઆવવાના માર્ગનો સાક્ષાત્કાર થયેથી. આ બંને હેતુ
એક વખતે જ મિલ્લ જોઈએ હીએ. કારણ કે ચિત્તને અટકાવી
રાખનાર કાચુ શિથિલ થયું હોય તથાપિ પોતાના શરીરમાંથી ચિ-
ત્તને કયે રસ્તે બહાર કાઢવું તથા અન્યના શરીરમાં-પહી તે મૂત
હોય કે મચેત હોય તેમાં-કયે રસ્તે પ્રવેશ કરાવવો એ જ્ઞાન જ્યા-
મુધી ન હોય ત્યાંમુધી પરશયાપ્રવેશ થવો ઘટે નહિ, તેમજ એ
જ્ઞાન હોય પણ બહાર કાઢવાનું તથા અન્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરા-
વવા ગતિ આપવાનું સામર્થ્ય ન હોય તોપણ પરશયાપ્રવેશ નહિ
થાય, તેથી પરશયાપ્રવેશઘટે બંને જરૂરના છે.

ચિત્ત જોને અનિચ્ચલ હોવાથી વાયુથી પણ અતિવેગવાળું
છે અને અનિચ્ચલ હોવાથી મર્મ શરીરમાં પ્રવેશ કરી શકે એવું
છે તથાપિ પૂર્વનાં, બોગ આપવાને તત્પર થયેલાં કર્મના બળથી એ
રીરાવેશ મગ્યે અસ્તિત્વે તો જ્ઞાનું ત્યાંજ પહી રહે છે એ મર્મને
દેખાય છે તેથી પ્રવેશ કરનાર અન્ય વસ્તુ છે એ સ્પષ્ટ છે

ચિત્તને એક શરીર મળે છે જેમાં જ તે પોતાનો વ્યાપાર નિયમિત કરી કંઈ તેથી થતા સુખદુઃખાદિને ભોગવે છે. આમ દેવતાથી ચિત્તની નિયમિત ગ્થિતિ રાખનાર હેતુ કર્મસંસ્કાર છે. એ કર્મસંસ્કારો જ્યારે શ્રીસદ્ગુરુપ.સેથી અદ્વિત્ય કરેલા તથા તેમની આજ્ઞાનુસાર કરેલા મન્યમથી શિથિલ—લૂના—કલ્પામા આવે છે ત્યારે ચિત્તને દૃઢપણે એક શરીરમાં ગોઠી રાખનાર કારણનો અભાવ થાય છે, જેથી પોતાના સ્વાભાવિક વેગથી ચિત્તની તે શરીરથી બહાર ગતિ થઈ શકે છે તથાપિ એટલામાત્રથી અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ થતો નથી, તે ક્યારે થાય છે કે જ્યારે પોતાના શરીરમાંથી જે નાડીદ્વાગ ચિત્તનું બહાર ગમન થતું હોય તે નાડીચક્રનો તથા અન્યના શરીરમાં જે નાડીદ્વાગ ચિત્તનો પ્રવેશ થઈ શકે છે તે નાડીચક્રનો શ્રીસદ્ગુરુથી મળેલા મન્યમથી સાક્ષાત્કાર કમળ છે ત્યારે, એ ઉભય પ્રકારના નાડીચક્રનું જ્યારે યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે અને જ્યારે તે તે માર્ગે ચિત્તને ગતિ આપવાનું સામર્થ્ય યોગીના આવે છે ત્યારે જે નાડીચક્રદ્વાર ચિત્ત બહાર નીકળી શકે છે તે નાડીચક્રદ્વાગ પોતાના શરીરમાંથી ચિત્તને બહાર કાઢે છે અને અન્યના શરીરમાં જે નાડીચક્રદ્વાગ ચિત્તનો પ્રવેશ થાય છે તે નાડીચક્રદ્વાગ પોતાના ચિત્તનો પ્રવેશ કરાવે છે આમ થાય છે ત્યારે જ ચિત્તનો પગલાપ્રવેશ થઈ શકે છે ચિત્તનો જ્યારે પરકાયાપ્રવેશ થયો ત્યારે જેમ મધુકરને અનુમરનાર મદિત્રાઓ ગધુકરની જ પાછળ પાછળ આવી જાય છે તેમ ઇન્દ્રિયગણ પણ તે યોગીના ચિત્તને અનુમર છે આમ થવાથી અન્ય શરીરમાં ઇન્દ્રિયસહિત ચિત્તનો સમાર થવાથી તે શરીરમાં ગ્દી સર્વ ભોગો ભોગની શકાય છે.

અન્ય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

ઉદાનવયાજ્ઞ જલર્પકપષ્ટવાદિપ્વસક્ક ઉત્તમાન્તિશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

સુતાર્થ — શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાનુસાર કરવા મનમરિગેાની મિત્રિ થવાથી જ્યારે ઉદનનો જલ થાય છે ત્યારે તે યોગીને જ્ઞાન કે હૃદય કપડકારિગેરે બાધ કરી શકતા નથી અને તે ઉપર મતિ કરવા મન થાય છે.

ઉદાનવયાજ્ઞ—એટલે જ્યારે સુખમરિગેાથી ઉદનને પોતાને અધીન કરવામાં આવે છે ત્યારે

જલાર્પ—જલપાદિથી અનમર સ્પેશાય છે અર્થાત્ એ બાધ કરી શકતા નથી.

ઉત્તમાન્તિ—એટલે ઉત્તમજ્ઞ તથા ઉપરમતિ

આ સુત્રમાં એ કૃત્ય કે જ્યારે સુખમથી ઉદનનો જલ કરવા

મા આવે છે ત્યારે અન્ય વાયુઓના વ્યાપારો પણ મેધયાય છે તેથી તે યોગીનું શરીર અતિવધુતાને પામે છે, તેથી તે નદીમાં રહી શકે છે, તેમ જ કટકાદિ પદાર્થોમાં પણ રી શકે છે છતાં એ પદાર્થોનાં એને અપ્રશ્ન પણ થતો નથી તેમ જ એ યોગી પોતાનું મરણ વૃત્તિઅનુમાર આણી શકે છે તથા તે મમયે જે અચિન્તિ માર્ગ અદ્વિતોક્તમાં જરાનો કલ્પ છે તેદ્વારે જઈ શકે છે.

દરેક શરીરમાં પ્રાણાદિ પાંચ વાયુ કલ્પા છે તે પાંચ પ્રાણ, આપાન, અમાન, ઉદ્ધાન અને વ્યાન છે કેટલાક એ પાંચને અધ્યાત્મ રૂપતાને પામેલો વાયુ લે છે, તથા કહે છે કે એ વાયુ મૂળ તો એકરૂપ જ છે તથાપિ જૂના જૂના વ્યાપાર કરનાર હોવાથી તથા જૂદા જૂદા સ્થાનમાં એ વ્યાપાર થતા હોવાથી એના પાંચ આત્મભેદ પડ્યા છે તેઓનું કહેવું એમ છે કે જે જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મન્દ્રિયો છે તેના એ પ્રકારના વ્યાપાર છે (૧) બાહ્ય અને (૨) આંતર ત્યાં રૂપાદિનું જ્ઞાન કરનાર તથા હ્રમનચક્રનાદિ ક્રિયા કરવી એ હ્રન્દ્રિયોનો બાહ્ય વ્યાપાર છે તથા બધી હ્રન્દ્રિયોનો સામાન્ય વ્યાપાર, જેને લોક જીવન કહે છે તે જીવનને ટકાવવારૂપ પ્રયત્નવિશેષ છે એ પ્રયત્નવિશેષથી અધ્યાત્મરૂપતાને પામેલા વાયુની માય ક્રિયા થવાથી તેના પાંચ ભેદ પડ્યા છે, ત્યાં નામિકાના અમથી હ્રમ્યદેશસુધી રહેલો પ્રાણુપન કરનાર વાયુ તે પ્રાણ છે, હ્રમ્યથી તે નાભિદેશસુધી રહેલો, સુક્ત અમના પ્રરિણામરૂપ રસાદિને યોગ્ય પ્રકારે સર્વ નાડીમાં મોડ્ય નાદતથા જઠરના અગ્નિને દળાવી રાખનાર તે સમાન છે, નાભિપ્રદેશથી તે મમના તમિયાસુધી રહેલો, મમ, મૂત્ર, ગર્ભવિચેરને બહાર કાઢી નાખનાર તે આપાન છે, નાસિકાના અમબાગથી તે છેક અક્ષરૂપ પર્યન્ત રહેલો, ઉત્ક્રાંતિ નોડેનું તે ઉદ્ધાન છે અને સર્વ દેહમાં વ્યાપી રહેલો બળવાનું કર્મહેતુ તે વ્યાન છે. અન્ય કેટલાક આ પ્રાણાદિને હ્રન્દ્રિયોની જ વૃત્તિ માને છે. તેઓ કહે છે કે હ્રન્દ્રિયોની જે પ્રકારથી વૃત્તિ વા વ્યાપાર છે, (૧) જ્ઞાન વા કર્મ અને (૨) જીવન એ જીવનરૂપવ્યાપાર મર્વ હ્રન્દ્રિયોનો સાધારણ વ્યાપાર છે એ વ્યાપાર પાંચ ભેદરાજો હોવાથી પ્રાણાદિ મગ્નને પામે છે સર્વથા પ્રાણાદિની વ્યાખ્યા ઉપર પ્રમાણે જ છે વસ્તુતઃ તો અદ્વપુરીમાંનું અણુવિશેષ જ પ્રાણ છે એ જ પ્રાણની ગતિથી આ સર્વ ક્રિયા થાય છે તેથી આ એના જ અવતાર ભેદ છે આમ હોવાથી જ્યારે ઉદ્ધાનને પોતાને અધીન કરવામાં આવે છે ત્યારે અન્ય વ્યાપારોનો નિરોધ થઈ ઉદ્ધાનની પ્રધાનતા થાય છે તેથી ક્ત્વાન્તિ સિદ્ધ થાય છે, અને શરીરની અત્યંત વધુતા થા-

ય છે તેથી મગ્ધ પોતાને સાધન થાય છે, અગ્નિસદિ માર્ગ ગમન કરી શકાય છે, અને લઘુતા સિદ્ધ થનાથી જતાદિપદાર્થો અપરા કરી શકતા નથી

આપ્રમાણે વિગતના જયથી થતી નિદિનુ પ્રતિપાન કરી મ માનના જનથી થતી સિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન કરે છે

મમાનજયાજ્જલનમ્ ॥ ૨૯ ॥

સૂતાર્થ — મમાનનો જય થનાથી જ્વનન થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે સમાનજ્યારે પોતાને રક્ષાધીન કરનામા આવે છે—(અને તે સયમવિગેરથી થાય છે) ત્યારે એ મમાનના જે દમાણથી નાભિકપન્નો અગ્નિ પોતાને રથાને ગતો હતો તે દમા પુ જલુ ગ્રહેણથી એ યોગીનુ શરીર મતીના શરીરની માફક બગાડુ દેખાય છે અન્ય મોધમનના મયોમા આ મબધે એવુ ગ્રેહુ જણાય છે કે એ જનનાઓ પોગીના મૂધારથાન ત્રિફુટિઅથાન, મુખ અને સ્કંધમાથી નીકળતી દેખાય છે

આ ને સૂત્રોમા મતાવેલા ન્યાયથી પ્રાણુ, અપાન અને વ્યા નથી થતી તે ને કિયાની સિદ્ધિઓ સમજી લેવી.

હવે અન્યસિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન કરના ઉપરના જેવુ જ ઉપવદાક સૂત્ર રચે છે

શ્રોત્રાકાશયોઃ સયમસયમાદિવ્યં શ્રોત્રમ્ ॥૩૦॥

સૂતાર્થ — શ્રોત્ર અને આકાશનો જે આધારધે ભાવસંબંધ તે મા સયમની સિદ્ધિ કરવાથી દિવ્ય શ્રોત્ર થાય છે

શ્રોત્ર — શ્રોત્ર એટલે જે હન્દ્રિયવડે સન્દનુ મનજુ કરવામા આવે છે તે અહંદારના કાર્યરૂપ હન્દ્રિય અને આ રશ એટલે તામ્સ સ અહંકારના પરિણામરૂપ જે સન્દતન્માત્રા નેનો પરિણામરિગેર એ બેનો જે મબધ તેમા સયમ કરવાથી

દિવ્ય શ્રોત્રમ્ — એટલે અતીત, અનાગત, સુક્ષ્મ તથા બ્યવધિ તાદિ સન્દને ધરાણુ કબ્જાના સામર્થ્યસાથુ શ્રોત્ર

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે શ્રોત્રહન્દ્રિય અને આકાશનો જે સબ્ધ તેમા સયમની સિદ્ધિ કરી તે સબ્ધનો માહાત્મકાર કરનામા આરે છે તો તેથી સુક્ષ્મચરિતાદિ સન્દને મદજુ કરવાનું શ્રોત્રમા મા મર્થ આવે છે ત્યા શ્રોત્રહન્દ્રિય રૂપ પ્રતિપાદન મુ છે તેમ પ્ર દાશમ્વરૂપ દોશથી પ્રમશાત્મક અદાનુ મર્થ છે અને તેથી એ તમા અન્ય હન્દ્રિયોને આદ્યમગ્નિસા ન્યાયી છે એ દિદિયો મ્મ બેલિક નથી એટલે આમમલિના પરિણામરૂપ નથી તથાપિ એ

ઇન્દ્રિયો તે તે બૃહથી સંસર્ગવાળી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી એની અભિવ્યક્તિ તે તે બૃહમાંથી થાય છે, એટલે એાત્ર ઇન્દ્રિય આકાશના આયુથી સંસર્ગવાળી ન ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી ન્યારે ન્યારે એાત્રેન્દ્રિયની અભિવ્યક્તિ થાય છે ત્યારે તે આકાશના આયુમાંથી ન થાય છે. તે ન પ્રમાણે ત્વહની વાયુમાંથી, ચક્ષુષની તેજમાંથી, રસનાની અપ્માંથી અને ઘ્રાણની પૃથ્વીમાંથી થાય છે. આ પ્રમાણે હોવાથી પ્રમંજે શ્રુતિસ્મૃતિમાં એાત્રને આક્રમ્ય, ચક્ષુષને તેજમય વિગેરે કહેવામાં આવી છે તથાપિ જેમ મન વા અંતઃકરણ અન્નથી પોષણ પામનાર હોવાથી તેને અન્નમય કહેવામાં આવ્યું છે પણ તેટલાથી મન અન્નનું કાર્ય છે એમ ગણાવું નથી તે ન પ્રમાણે આટલાથી એાત્રાત્રિનું આકાશાદિ ઉપાદાન કારણ કહેવાય એમ નથી, કારણ કે એાત્રાત્રિનું ઉપાદાન કારણ તો અદકાર છે. તેથી એાત્રાદિ-ઇન્દ્રિય અને આકાશાદિ બૃહતનો કાર્યકારણસંબંધ નથી પણ આકાશાદિ એાત્રાદિના આધારરૂપ હોવાથી એ બેનો સંબંધ આધારધેય-માત્ર છે.

અદિ એ શંકા થશે કે આકાશ તો સર્વવ્યાપિ કહ્યું છે તો પછી એનું આયુ કેમ કહેવાય? એનો ઉત્તર એ કે આકાશબૃહતની બે પ્રકારે રિયતિ હોય છે: (૧) કારણરૂપે અને (૨) કાર્યરૂપે ત્યા કારણરૂપે તો આકાશાદિ સર્વ તામમ અદકારરૂપ છે અને તેથી પરિણામે તમોગુણરૂપ છે અને તમોગુણરૂપ હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ સિદ્ધ થાય છે. તેથી કારણરૂપે એ સર્વ પ્રકૃતિની માકક મર્વ જગત્મા વ્યાપક રહેનાર કહેવાય. તથાપિ કાર્યરૂપે તેમ છે નહિ. કાર્યરૂપે તો આકાશ એ શબ્દતન્માત્રાનો પરિણામ હોવાથી પરિચિત્ત ન છે. આકાશનું આવરણ પૃથિવ્યાદિ આરના કચ્છાં મોદું છે તથાપિ તન્માત્રાદિનાં આવરણોદરતાં પણ નાનું છે. તેથી આકાશ કાર્યરૂપે પરિચિત્ત ન છે.

આ રથજે એ જરૂર લક્ષમાં ગળવું ઘટે છે કે આકાશનો અર્થ શન્ય વા અભાવ નથી, પણ ઇન્દ્રિય તથા અન્ય પદાર્થને અવકાશ આપનાર સર્વ બૃહતોમાં રહેલું સદ્રમ એવું આવરૂપ દ્રવ્ય છે.

આ પ્રકારનું જે આકાશ તેની સાથે એાત્રેન્દ્રિયને જે આધારધેય-ભાવસંબંધ છે, તેમાં સંયમની સિદ્ધિ થયેથી એાત્રમાં શબ્દ અદકારવાનું દિવ્ય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ કલ્પાપ્રમાણે આ ઉપવક્ષકસૂત્ર છે. તેથી એથી અન્ય ઇન્દ્રિયેભાટે પણ સમજી લેવું તેથી ચક્ષુષ અને તેજસ એ બેનો જે આધારધેય સંબંધ તેમાં સયમ કરવાથી દિવ્ય ચક્ષુષ, તમ એને વાયુનો જે આધારધેયસંબંધ તેમાં સયમ કરવાથી દિવ્ય

ત્વચ્છ, રસના અને અપ્તો જે આધારધૈયસંબંધ તેમાં સંયમ કરવાથી દિવ્યરસના, ધ્યાણ અને પૃથ્વીનો જે આધારધૈયસંબંધ તેમાં સંયમ કરવાથી દિવ્યધ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે એ પણ આ સૂત્રથી જ પ્રતિપાદન સમજવું.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી આકાશાદિસાધેના છન્દ્રિયોના સંબંધમાં સંયમ કરવાથી દિવ્ય સામર્થ્યની પ્રાપ્તિ પ્રતિપાદન કરી. હવે આકાશમાધેના કાયાના સંબંધમાં સંયમથી જે સિદ્ધિ થાય છે તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

કાયાકાશયોઃ સંયન્ધસંયમાદ્ લઘુતુલસમાપત્તે આકાશગમનમ્ ॥ ૪૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—શરીરનો અને આકાશનો જે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસંબંધ તેમાં સંયમની સિદ્ધિ કરવાથી, અથવા હલકા તુલ (૩) ના રૂપને કોઈ સંયમની સિદ્ધિથી પામવાથી આકાશમાં ગમન થઈ શકે છે.

લઘુ—આ પદમાં જ શબ્દ વિકરપાર્થે છે. તેથી આકાશગમનરૂપ સિદ્ધિમાટે એક તો કાયા અને આકાશના સંબંધમાં કરાપેક્ષો સંયમ હેતુરૂપે પ્રતિપાદન કરાય છે, તથા બીજો તો જે જે સંયમથી કના જેવી લઘુતાને પમાય તે સર્વ સંયમોનું હેતુરૂપે પ્રતિપાદન કરાય છે. રામાપત્તિ એટલે પ્રથમ પાદમાં કહેલી તદ્દનનતા.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે શરીર અને જે પ્રદેશમાં શરીર રહેલું હોય છે તે પ્રદેશમાં રહેલું આકાશ અર્થાત્ શરીરને વ્યાપીને રહેલું શરીરને અવકાશ આપનાર જે આકાશ તે બેમાં શરીર એ વ્યાપ્ય છે અને આકાશ એ વ્યાપક છે. તેથી એ બેનો જે વ્યાપ્યવ્યાપકભાવસંબંધ તે સંબંધમાં સંયમ કરવાથી તેનો જય કરાય છે ત્યારે અથવા અન્ય કોઈ ત્રીગુણે બતાવેલા સંયમથી જ્યારે લઘુ તુલસાથે તદ્દપતાને પમાય છે ત્યારે તે યોગીનું શરીર જે આકાશવડે નીચે ઇમાનું રહેલું હતું તે ઇમાણ કરનાર સત્તા સ્વાધીન થવાથી અવકાશમાં ઉડી શકવા સમર્થ થાય છે. ત્યાં ક્રમ એવો છે કે તે યોગી, જેમ સાધારણ મનુષ્યો પૃથિવીપર ચાલે છે તેમ પ્રથમ તો જડમાં ચાલી શકેછે, ત્યાર પછી ઉર્ધ્વનાભિના તંતુપર ચાલી શકે છે, પછી સૂર્યનાં કિરણપર ચાલી શકેછે, અને અંતે આકાશમાં જવા સમર્થ થાય છે.

અન્ય સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

મહામહિતા વૃત્તિર્મહાવિદેહા તતઃ પ્રકાશચરણક્ષય ॥૮૦॥

સૂત્રાર્થ - ચિત્તની શરીરથી બદલ ને યથાર્થ (અ ત્રિપત) સ્થિતિ તે મહાવિદેહા મિદિ કહેવા છે એ વિદિથી વુદ્ધિમરના પ્રમશ-ગ્વમનાને આનન્દ્યુ કન્યા રજતમનો કાય થાય છે

વહિઃ—અદિ પદો આ પ્રમાણે છે—અર્કપિતા વહિર્વૃત્તિ મહાવિદેહા
વૃત્તિ—એટલે સ્થિતિ, રહેવું તે

આ સૂત્રમા એ શ્વુ કે ચિત્તની શરીરવદાર યથાર્થ સ્થિતિ જ્યારે થાય છે, જે મિદિને મહાવિદેહા કહેછે, ત્યારે રજતમનો કાય યથાર્થી ચિત્તમા આરિષ્ટ દ્રવ્યમાન જાગરક રહેછે તેથી અતીત, અ નાગત મર્વ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે તેમ જ મહાવિદેહા મિદિ પ્રાપ્ત થયેની દોષથી તે યોગીને પરમયાત્રવેદાદિ સર્વ થઈ રહેછે અથાત્ તે યોગીનું ચિત્ત પ્રમાતર-પ્રિયે સર્વ યથે ગતિ કરી શકે ચિત્તની શરીરના બદલ જે પ્રમાણે સ્થિતિ હોય છે (૧) શરીરરેખે મમ અભિમાન દોષછે તથા ચિત્તનું મન આપુ શરીરની અદર જ હોયછે જતા બાવનામ તથી પોતાના શરીરથી પોતાનું ચિત્ત હાર છે એમ જે કરી શકાય છે તે એ પ્રાર્થની બાવના દૃઢ યથાર્થી જે સ્થિતિ થાય છે તેને વિદેહા કહેછે (૨) એ વિદેહામિદિના અભ્યાસથી અથવા અન્ય કોઈ પ્રમાણના સવમથી જ્યારે શરીરમાથી ખરેખર ચિત્તની બદલ સ્થિતિ થાય છે અને શરીરપરનું મમત્વઅભિમાન ગલિત થયેલું હોય છે ત્યારે તે સ્થિતિને મહાવિદેહા મિદિ કહેછે • એ મિદિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે યોગીને શરીરથી બદલ ચિત્ત રહેલું હોય છે તેમ જ એને માટે આરંભક સવમથી ચિત્તના રજતમ નિર્વચન થઈ ગયેલા દોષ છે, તેથી એ મિદિના પ્રાદુર્બાવમમયે આનન્દ્યુના પ્રમશરપ મન અનન્દની આનન્દન ક્ષી રહેનાર ગ્નેશુજી તથા તમોશુશુભલ-ને પ્રિય વિષાદ તેને કાય થાય છે તેથી તે યોગીના ચિત્તને મુવ પ્રમશર-આવ નિષ્કટક રીતે આવિર્બાવને પામે છે તેથી તેના મર્શપ સર્વ વિચયનું જ્ઞાન તથા સર્વ સ્થને ગમન એ તે યોગીને સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમ ૭ પરિણામત્રવલયમાત્ એ રૂપથી માડી કેન્દ્રીક ગુ

• યોગવાર્તિકમર વિદેહાનું સારૂ એવું કહે છે કે જ્યારે દરેક ચિત્તને પોતાનું શરીર જેમ સ્વાધીન હોય છે તેમ જ્યારે બાવનાની સિદ્ધિથી શરીરમદારના પદાર્થો પણ સ્વાધીન થાય છે ત્યારે તેને વિદેહા મિદિ થઈ કહેવાય છે

નરપ મિદિનુ પ્રતિપાદન કર્યું, તેમજ બુનનગાનાદિરૂપ બાહ્ય સિદ્ધિનુ તથા કાય-વ્યુદાદિરૂપ આંતરમિદિનુ પ્રતિપાદન કર્યું તેમ જ પ્રથમ પાદમા પોને કહેવા ગ્રેન્થાદિ પરિકર્મની મિદિથી થતી સિદ્ધિઓનુ પ્રતિપાદન કર્યુ—તથા સમાધિને ઉપયોગી એવી નિદેશ, મહાવિદેશ-રિગેરે સિદ્ધિનુ પ્રતિપાદન કર્યુ હવે આ શાસ્ત્રમા મુખ્યરૂપે પ્રકૃત જ પ્રદીન, મહલુ અને આશ્વિવેન સયમો* છે તેથી થતી સિદ્ધિ ઓનુ પ્રતિપાદન કરતુ અગત્યનુ છે. તે કરના તથા પ્રસંગવશાનુ અન્ય કિમિત્ ઉપયોગી અર્થ કથન કરવા આ પાદના અવશિષ્ટ સૂત્રોનો આશ્વ છે તેમા પ્રથમ તો આશ્વવિપયમા કરતા મયમની મિદિથી જ રિભૂતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેનુ પ્રતિપાદન કરે છે

સ્થૂલસ્વરૂપસ્તૂક્ષ્માપ્યવાર્થવસ્ત્વસયમાન્કૃતજયઃ ॥ ૪૩ ॥

સૂત્રાર્થ—પૃથિવ્યાદિ પાચ બૂતોની સ્થૂલત્વ, સ્વરૂપત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, અન્વયત્વ અને અર્થવત્ત્વ પાચે અવસ્થાનો સયમથી સાક્ષાત્કર્ય થયે એ પાચ બૂતોનો જન્મ થાય છે

સ્થૂલ=સ્થૂલ ચ સ્વસ્થ ચ સૂક્ષ્મ ચાન્વયશ્ચાર્થવત્ત્વ ચ તેષુ સયમાત્=સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્ત્વ એ પૃથિવ્યાદિ પાચબૂતોના પાચ પ્રકારમા સાક્ષાત્કારપર્યન્ત સયમ કરવાથી.

મૂતજયઃ—એટલે એ પાચ બૂતોનો જન્મ થાય છે અર્થાત્ એ પાચે ઉપર તે યોગીનુ સ્વતંત્ર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

આ સૂત્રમા એ કહ્યું કે પૃથિ-વ્યાદિ પાચ બૂતોના સ્થૂલાદિ પાચ પ્રકારમા સાક્ષાત્કારપર્યન્ત સયમની સિદ્ધિ કરવાથી એ પાચે બૂતોનો જન્મ થાય છે તમા પૃથિવી, અપ્, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ પાચ તત્ત્વો તે પાચ બૂત છે એ પાચે પદાર્થ સામાન્યરિશેષના સમદર્શ છે, એટલે સર્વના દારણરૂપ પ્રધાનની પાચ પ્રકારની રિચતિરૂ છે, તેથી મર જગત્ને સાધારણ પ્રધાન દ્રવ્ય બાદ કરીએ તો એ પાચ બૂતો પશુ જાતિ, અને સજ્જીવથી વ્યાપ્ત કરનાર ધર્મ જ રિશેષ કહેવાય છે તેનો જ સમૂહ છે અને પ્રધાનસ્વરૂપ દ્રવ્ય તો એ સામાન્ય વિશેષના સમૂહમા પ્રાપ્ત જ છે તેથી ન્યયુક સામાન્યરિશેષના સમૂહ વાળુ ત્રિશુલુત્તમક દ્રવ્ય તે પાચ બૂત છે આમ હોવાથી એના પાચ પ્રકાર ધર્મ શકે છે તે પાચ પ્રકાર સ્થન, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અન્વય અને અર્થવત્ત્વ છે તમા એ પાચ પદાર્થોમા રહેના નિર્શેષ એ પ્રકારના છે (૧) સખ્દાદિ તથા (૨) આમરાદિ ધર્મો શખ્દાદિ

* એનુ પ્રતિપાદન સવિવર્કદિ મપ્રમાણુના વિભાગ કરતી જ ખતે કર્યુ છે

ધર્મોમાં આકાશમાં રહેલા પદ્મ, ગાંધારુદિ સ્વરો, વાયુમાં રહેલા શીતો-
 બ્લાદિ સ્પર્શ, તેજમાં રહેલા નીલપીતાદિ રૂપ, જલમાં રહેલા મધુર,
 આન્ન-વિગેરે રસ તથા પૃથિવીમાં રહેલા સુસ્લિષ્ઠસુરુભિ ગંધ-એ
 ધર્મોનું ગ્રહણ થાયછે. આકાશદિગણમાં આકાશમાં રહેલા વિભુત્વ,
 સર્વ પદાર્થને અવકાશ આપવાપણું વિગેરે ધર્મો, વાયુમાં રહેલા તિ-
 ર્યશ જવાપણું, પવિત્રત્વ, ચક્તત્વ, મતિ આપવાપણું વેગેરે ધર્મ, તેજમાં
 રહેલા ઉર્ધ્વ જવાપણું, પચન કરવાપણું, આજનાપણું, લઘુતા, ભાસ્વ-
 રતાવિગેરે ધર્મો, જલમાં રહેલા પ્રભા, શુકલતા, મૃદુપણું, ચુરત્વવિ-
 ગેરે ધર્મો તથા પૃથિવીમાં રહેલા અવયવરચના, ચુરતા, સર્વ પ્રાણીને
 અન્ધાર આપવાપણું, સર્દિં છુતાવિગેરે ધર્મો એ સર્વ અર્થ છે અને
 આકાશના પણ આજુ હોવાથી અનેક છે તેથી આકાશમાં રહેલી આ-
 કાશત્વરૂપ જાતિ, વાયુમાં રહેલી વાયુત્વજાતિ, તેજમાં રહેલી તેજસ્વ-
 જાતિ, જલમાં રહેલી જલત્વજાતિ તથા પૃથિવીમાં રહેલી પૃથિવીત્વ-
 જાતિ એ સામાન્ય કહેવાય છે એ સાર્વનરિક ને પ્રકૃતિદ્રવ્ય તે પ-
 થિવ્યાદિ પાંચ જૂનો છે તેથી એ જૂનોમાં એ અશ યથા (૧) વિ-
 શેષ અને (૨) સામાન્ય, તેમાં ને વિશેષરૂપ અશ તે આ સ્થળે
 સ્થૂપ કલેા છે અને ને સામાન્યરૂપ અગ તેને આ સ્થળે સ્થૂપ
 કલેા છે; * અથવા તો કાન્દાદિધર્મોમાં સામાન્ય આવી જાયછે તેથી
 કાન્દાદિધર્મોરૂપ ને સામાન્ય અશ તે એ પાંચ જૂનોની સ્થૂપઅવ-
 સ્થા છે અને ને આકાશદિવિશેષરૂપ જાતિને અશ તે અવરૂપ છે અને
 પાંચ જૂનોમાં કાશરૂપ પ્રાપ્ત થયેલી ગંધગ્નિજ્વાલા તે સૂક્ષ્મ છે
 તથા એ પાંચમાં પ્રાપ્ત થયેલુ સર્વ, રજસ્ અને તમગરૂપ ત્રિવિધ
 પ્રકૃતિદ્રવ્ય તે અન્ય છે, તથા એ જૂનોમાં રહેલી ને ગોગ અને
 આપવર્ગરૂપ એ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવાની શક્તિ તે અર્થવસ્તુ છે. વિ-
 શેષ સ્પષ્ટ કરી કહીએ તો આપ્રમાણે. પૃથિવ્યાદિ ને પાંચ જૂનો ક-
 હેનાય છે તેમાં કટ્ટવા અંશ છે તે પ્રથમ વિગારીએ. ત્યાં પ્રથમ
 તો એમાં પૃથિવીત્વાદિ જાતિ છે. તેમ જ આકાશદિગણના ધર્મો ને
 એ પાંચ જૂનોનાં અર્થરૂપ છે તે છે. તેમ જ એ જૂનોમાં-કાર્ય એ
 કાશરૂપની જ અવરગાવિશેષ હોવાથી-ગંધાદિત-માત્રાઓરૂપ સાક્ષાત્
 ઉપદન કારણની ત્રિયતિ છે. તેમ જ આ સંપૂર્ણ જગત્ ત્રિગુણાત્મક
 પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ સુવાચી સૂર્યમાં પ્રકૃતિદ્રવ્યને અત્યુચ્ચ થયેલા છે.
 તેથી એ પાંચ જૂનોમાં પણ પોતાના ચરમ પરિણામિકાપાદન કારણ-

* આ પ્રકારે વાર્તિકકર્તાનું વ્યાખ્યાન છે તથા જીજ્ઞુ વ્યાખ્યાન
 અન્ય દીકાકર્તાનું છે.

રૂપ સત્ત્વાદિ ત્રણગુણની સ્થિતિ છે.

અહિં એ શંકા થશે કે પૃથિવ્યાદિ બૂનો તો તામસ અહંકાર-
માંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી એમાં સત્ત્વાંશ કેમ સંભવે ? એનો
હતાર એ કે જે તામસ અહંકારનું અણુ છે તેમાં કેવલ તામસ
દ્રવ્ય છે જ નહિ, પણ તામસનું પ્રાધાન્યમાત્ર છે, તેથી ઝાણુ અંશે
સત્ત્વની સ્થિતિ તામસ અહંકારના અણુમાં પણ છે. આમ હોવાથી
એના કાર્યરૂપ પાંચબૂતોમાં સત્ત્વાંશની સ્થિતિ હોય એ અસોગ્ય નથી.
અને એ સ્થિતિ છે તેથી જ એ બૂનો જાતઃકરણને પોષણ કર-
નાર કલાં છે. ત્યાં સૌથી અધિક તામસ અંશવાળું અણુ હઈએ તો
તે પાર્થિવ અણુ છે. એ અણુના પરિણામવિશેષરૂપ અન્ન છે; એ
અન્ન મનને પોષણ કરનાર છે એ સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે. તેમ
જ કુનિ પણ અન્નમયં હિ મનઃ એ વાક્યથી એ જ અર્થ કહે છે. વ-
ળી અન્ય રીતે વિચારીએ તો એ પાર્થિવ્યાદિ અણુમાં જે સત્ત્વ ન
હોય અને કેવળ તામસ હોય તો તમસનો ગુણુ આપરણુ કરવું એ છે
તેથી એ અણુનો પ્રકાશ (જ્ઞાન) કદાપિ થાય નહિ. આપણે જાણીએ
છીએ કે જ્યારે કાવાને પ્રકાશ કરનાર સત્ત્વ, યોગી પેતાના સંયમન-
લથી આકર્ષાં છે છ ત્યારે તે . યોગીની કાવાનો પ્રકાશ કદાં જવને
થતો નથી. તે જ પ્રમાણે પાર્થિવ અણુનો તથા તેના કાર્યરૂપ
સર્વ પદાર્થોનો-જે એમાં સત્ત્વાંશ હોય જ નહિ તો સદા અપ્રકાશ
રહેશે જોઈએ. એનિગેરે અનેક કારણોથી કેવળ તામસરૂપ ગણવાયે-
લ પાર્થિવ અણુમાં પણ સત્ત્વાંશની સિદ્ધિ થાય છે તો અન્ય અ-
ર બૂનોમાટે તો શું કહેવું ?

આપ્રમાણે પ્રકૃતિના ત્રિવિધ દ્રવ્યની સ્થિતિ એ પાંચ બૂતોમાં
છે. તેમ જ પાંચમો અંશ એ બૂતોમાં રહેલી ભોમ અને અપવર્ગરૂપ
પ્રયોજન સાધકની સ્થિતિ છે.

અહિં એ કહેવું યોગ્ય નથી કે એ બે પ્રયોજન તો બુદ્ધિમત્ત્વ-
માં જ છે અને અન્યમાં નથી. કારણ કે કારણની અવગ્યાવિશેષરૂપ
કાર્ય હોવાથી કાર્યના સર્વ ગુણો કારણમાં કદાં કદાં અવગ્યામાં (ક-
હૂબૂતાદિ) સ્થિત હોય છે; તેમ જ કારણના જે ગુણો છે તેનો પ-
ણ કારણના કાર્યકાર પરિણામ પામવાથી નાશ થતો નથી તેથી તેની
પણ સ્થિતિ કાર્યકારપરિણામવચ્ચને છે. આમ હોવાથી ભોમ અને
અપવર્ગરૂપ જે એ અર્થ બુદ્ધિસત્ત્વમાં દેખાય છે તે અને અર્થ, બુદ્ધિ-
મત્ત્વ પણ કાર્યરૂપ હોવાથી જુદા તો પ્રકૃતિના છે. અને પ્રકૃતિના હો-
વાથી પ્રકૃતિ જ પરિણામ પામતાં પામતાં જૂનારૂપ થયેલી છે તેથી

જૂતમા પણ કોઈ અવસ્થામાં હોવા જ જોઈએ

આથી એ યજુ કે (૧) પૃથિવીત્વાદિઆમાન્ય, (૨) આકાશદિ ગણમા કહેવા નિસેષો, (૩) મધાદિતન્માત્રા, (૪) મત્તવ, નજસ અને તમમૂતપ પ્રકૃતિ દ્રવ્ય તથા (૫) ભોગ અને અપવર્ગનપ બે અર્થને આધારનુ આમર્શ-એ પાત્ર અસનો સમૂહ તે પૃથિવ્યાદિ જૂત છે એ પાત્ર અશમાના પ્રથમ અસને આ શાશ્વતા રચ્ય સદા આપી છે. અને આન્ય ચાર અંશને અનુક્રમે સ્વરૂપ, સદ્ભવ, આન્યથા અને અર્થસ્થિતિ એ સગાઓ આપી છે એ પાત્રે અંગોને અનુક્રમે એ કે પછી એક સર્વ સદમ કરી સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે ત્યારે એ જૂનોતો મૂલ્ય અને સાક્ષાત્કાર થયાં ગણાય, અને ત્યારે જ એમાં મૂલ્ય અને સવમની સિદ્ધિ થઈ કહેવાય અને ત્યારે જ એ જૂનો તો બગવાર મયમબ્યથી જ્યાં થાય છે તે એક પણ અશ પાકી રહે તો તેટલે અંગે ન્યન સવમનજ થવાની જૂનોતો યથાર્થ જ્યાં ન હોઈ કહેવાય તેથી સાધકે અનુક્રમે તૃપ્યસ્વરૂપદિ પાત્રે અંગોમાં સવમ મિદ્ધ કરી સાક્ષાત્કાર કરે એ પાત્રે અશમા રચમની નિદ્ધિ થવાથી એ પાત્રે જૂનોતરૂપ આલંબિયાંગો જ્યાં થાય છે એ સાત જમ ગાયો પોતાના વસ્ત્રને અનુસન્નાગ થઈ રહે તેમ એ પાત્રે જૂનો (અર્ધાત્ એ જૂનોના પાત્રે અંશ) યોગીના સકલને અનુસન્નાગ થઈ રહે છે

આપ્રમાણે જૂતન્યા થાય છે ત્યારે જુ હવ થાય છે તે કહેવા દેવે રહે છે

તત્તો અણિમાદિમાદુર્માન કાયલંપત્તસર્માનભિચાતજ્ઞ ॥ ૪૪ ॥

સૂતાર્થ — એ જૂતન્યા થવાથી અણિમાનિગેરે અદ્ધ મહાસિદ્ધિ નો ઉદય થાય છે, રૂપમાસ્પદાદિ શરીરસપત્તિ થાય છે અને શરીર-મા એ જૂનોના ધર્મથી રથી અસર (બાધ) થતી નથી.

તત્ત — એ જૂતજ્યથી

કાયસપત્ત — શરીરસપત્તિ. શરીરમંજતિ કોને કહેતી એ ઉત્તર સૂતથી મગ્નનગે

તદ્ભવં — જૂતના ઉજ્જ્વલતાદિ જે ધર્મો તેનાથી અભિચાત નામ બાંધ થતો નથી

આ સૂતમા એ કશું કે યથાર્થ જૂતજ્ય થવાથી એટલે જૂતના ન્યાદિ પાત્રે અંશમાપાત્ર સવમ મિદ્ધ થવાથી (૧) અણિમા-દિ આદિ નિમૂતિઓ જે મહાનિદ્ધિઓ કહેવાય છે તેનો ઉદય થાય છે એટલે યોગીને એ અદ્ધ મહાસિદ્ધિ મળે છે, (૨) શરીર સ-

પતિ મગેછે તથા જૂતાના ધર્મથી પગબન થતો નથી.

અહિ પ્રથમ ફલ એ કહ્યું કે આઠ મહાભિદ્ધિઓ મગેછે તે આઠ મહાભિદ્ધિ તે (૧) અભિગ્ન, (૨) અહિમા, (૩) લધિમા, (૪) પ્રાપ્તિ, (૫) પ્રાકાશ્ય, (૬) ઈશિતા, (૭) વશિતા અને (૮) કા માવસાપિત્ય છે. એ સર્વનો સમ્રાદક્યતોક આપમાણે છે

અગિમા મદિમા નૈવ લધિમા પ્રાપ્તિરેન્દ્રિયૈ ॥

પ્રાપ્તિમ્યં ધનદૃષ્ટેષુ કારિપ્રેરણમાયતા ॥

ગુણેષ્વરગો વાંચના ચાક્રાન્તસ્તદવશ્યતે ॥

ત્યા શરીરને પરમાપુણેનુ સુદૃઢ કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે -
 લિમા સિદ્ધિ છે, શરીરને પરમાપુણેનુ મહાત્મ કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે અહિમ નિદ્ધિ છે, અને શરીરને આકાશનાગુણેનુ હૃદય કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે લધિમા છે. જમિપર રહેતો યોગી અદ્યતિ દૂરના પદાર્થને પણ પોતાની અશુનિના અગ્રથી અડકી શકે એવું દૂરસ્થ પદાર્થને સનિહિતમત્ કરી દેવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાપ્તિ છે આ ચારે સિદ્ધિઓ જૂતાના રથૂન પ્રકાશમા મયમની સિદ્ધિના ફલ છે જૂતાના રથૂસ પ્રકારનો જપ થયેતો હોવાથી જૂતાના આમર તથા ગુપ્તનો જપ થઈ જપ છે તેથી યોગી પોતાની હૃદયપ્રાપ્તિ રૂતે ના, પરિમા પુતે તથા ગુપ્તને વશીકે છે, અને તેથી મહાત્મને આણુ, આણુને મહાત્મ તથા ગુપ્તને લધુ કરી શકે છે પાચમી સિદ્ધિ તે પ્રાકાશ્ય છે પ્રાકાશ્ય એમ્હે પચજૂતાના ને સાસિદ્ધિક કઠિનત્વાદિ ધર્મો તેથી નિરુદ્ધ વ-
 ત્તા યોગીની હૃદય માય તો તે હૃદયનો એ જાતના ધર્મોથી ને બાધ ન થવે તે, અર્થાત્ જુતધર્મથી યોગીની હૃદયનો અનભિજવ થવાનું ને સામર્થ્ય તે માધાત્મ્ય માણુસ મુદુમ્યભાવનાના જગને બે દોને આદર પ્રવેશ છે તેમ જ બહાર આવે છે, પણ પૃથિવીમા તે મ કરી શકતો નથી, કેમકે તેમ કરનામા તેને પૃથિવીનો સામિદ્ધિક કઠિનત્વરૂપે ધર્મ બાધ કરે છે ને યોગીને આ પ્રાકાશ્ય સિદ્ધિ પ્રા મ થઈ છે તે યોગીએ તો જૂતાના સ્વરૂપમા સયમની સિદ્ધિ કરી તેનો જપ કર્યો હોય છે તેથી એ જૂતાના કઠિનત્વાદિધર્મો એ યો ગીને બાધ કરના અસમર્થ હોય છે તે યોગી તો પૃથિવીમા પણ જલજળી, મદ્યક પુણી મરી જૂગીની આદર પ્રવેશ કરી શકેછે. તેમ જ જૂમિ બેદીને બહાર પણ આવી શકે છે, આ પ્રાકાશ્યસિદ્ધિ જૂ તના સ્વરૂપનામના પ્રકારના જપનું ફલ છે જૂગી સિદ્ધિ તે વશિત્ય છે અહાશમા રહેલા પૃથિવ્યાદિ જૂત તથા તેના કાર્ણ્ય ગોષ્ઠાદિ ભૈતિક

પદાર્થોને ઇચ્છાનુસાર પરિણામ પ્રમાણવાનું સામર્થ્ય તે વશિત્વસિદ્ધિ છે. આ સિદ્ધિ સૂક્ષ્મમાં સમયનું ફલ છે. બ્યારે યોગી જૂતના સૂક્ષ્મ અંશરૂપ તન્માત્રાનો સમયથી જલ્ય કરે છે ત્યારે એ તન્માત્રારૂપ દારબુને તે યોગી ઇચ્છાનુસાર પ્રવર્તીવી શકેછે, અને તેથી એ તન્માત્રામાંથી ઇચ્છાનુસાર જૂતભૌતિક પદાર્થને ઉત્પન્ન કરી શકે છે. સાતમી સિદ્ધિ તે ઇશિતા છે. બ્રહ્માંડરથ જૂતભૌતિકપદાર્થોને તન્માત્રાદ્વારા ઉત્પન્ન કરવા, તેમનો તન્માત્રાદ્વારા લગ કરવો તથા તેમને ઇચ્છાનુસાર રચનામાં રથાપવા એ કરવાનું સામર્થ્ય તે ઇશિત્વ અથવા ઇશિતાસિદ્ધિ છે. આ સિદ્ધિ અન્વયસમયના ફલરૂપ છે અન્વય એટલે પ્રકૃતિરૂપ ત્રિવિધ દ્રવ્ય. એ ત્રિવિધ દ્રવ્યનો સંયમથી યોગી બ્યારે જલ્ય કરે છે ત્યારે તે યોગી એ ત્રિવિધ દ્રવ્યથી તન્માત્રા અને તદ્દ્વારા જૂત અને ભૌતિક પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરી શકે, તેમ જ વિશ્વના પ્રમાણી શક્તિ એ રથાભાવિક છે. આઠમી સિદ્ધિ તે કામાવસાધિત્વ છે. જૂત ભૌતિક પદાર્થો યોગીની ઇચ્છાનુસાર અર્થને સપાદન કરનાર કરવાનું સામર્થ્ય તે કામાવસાધિત્વ છે આ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થવાથી યોગી પોતાના મહત્ત્વથી અમૃતને વિષ અને વિષને અમૃત કરવા મમથ થાય છે, એટલે કે દોષને વિષ પાવ અને તે પીનારને તે વિષ અમૃતની અસર કરે અંતર અમૃતથી જતા મુખરૂપ બોમને સિદ્ધ કરી આપે એ પ્રકારે કરના સમર્થ થાય છે. આ સિદ્ધિ જૂતના અર્થવત્તરૂપ અંશના જલ્યથી થાય છે

આ પ્રમાણે આઠ સિદ્ધિનું પ્રતિપાદન ત્રીપાતજલભાષ્યમા કરેલું જોવામાં આવે છે તથાપિ અન્ય મર્વ રથએ આઠ સિદ્ધિમા અધિમા, મદિમા, લધિમા, ગરિમા, પ્રાપ્તિ, પ્રાકામ્ય, વશિત્વ અને ઇશિત્વ એ આઠની ગણતરી કરી હોય છે, એટલે આદિ ગરિમા એ એક વમારે છે અને કામાવસાધિત્વનો પ્રાકામ્યમા અતર્નાવ કરેલો છે વાથી તેનું નામ નથી. ગરિમા એટલે શરીરને મેરુજેતું બારે કરી દેવાનું સામર્થ્ય.

જૂતજલ્યનું ખીજું ફલ તે શરીરસપત્તિ છે. એનું પ્રતિપાદન ઉત્તર સૂત્રમાં કર્યું છે.

ત્રીજું ફલ સદ્ગોનાનિષ્પાત્ત છે. એ પદનો અર્થ તથા પ્રાકામ્ય ભિદ્ધિનો અર્થ એક જ છે તેથી પચ્ચ પ્રતિપાદન આવશ્યક નથી.

આપ્રમાણે આ સૂત્રમાં જૂતજલ્યનું ફલ પ્રતિપાદન કર્યું. તેમાં કહેલી કાયમપત્ત તે સું તે પ્રતિપાદન કરવા કહેછે કે

રૂપલાવણ્યબલવક્ત્રસંહનનત્વાનિ કાયસંપત્ ૧૪૫।

અર્થ — રૂપ, ક્રાંતિ, યન અને વજ્રવત્ શરીરની દૃશ્યતા—એ ત્રિગેરે શરીરસંપત્તિ કહેવાય છે

વજ્રસં—વજ્રસ્થેવ સદ્નન પ્રદારો વસ્ય વજ્રના જોવો પ્રદાર હોય છે જેનો એ વ્યુત્પત્તિથી વજ્રમદનન એટલે વજ્રના જોવો પ્રદાર કરી શકે એવો શરીરનો દૃઢ બાધિત થવો તે

આ મુનથી એ મધુ કે શરીરનું સૌન્દર્ય, વાતિ, યન, દૃશ્યતા ગેરે મળી શરીરસંપત્તિ કહેવાય છે

આપ્રમાણે માલારિશ્ય ॥ યના સયમથી થતી મિદિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે કમપ્રાપ્ત મહાનિયમા યતા સયમથી થતી મિદિનું પ્રતિપાદન કરે છે

મહાનિયમાસ્મિતાન્યયાર્થવચનસયમતિદિનિત્રયજય ॥૪૬॥

સૂત્રાથ — ઇન્દ્રિયોના ૩૬ ; ૨૧૫, અસ્મિતા, આનંદ અને સયમનન એ પાંચે અશ્વમા સયમની મિદિ થવાથી ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે

મહાનિયમાસ્મિતાન્યયાર્થવચનસયમતિદિનિત્રયજય ॥૪૬॥
સયમાત્—ઇન્દ્રિયોના મહાદાદિ પાંચ અંગોના સયમની સિદ્ધિ થવાથી એમને માક્ષાત્ રમ્યનત અયમ મિદિ થવાથી

આ મુનમા કર્યું ૭ ઇન્દ્રિયોના—જેમ જૂતમા પ્રતિપાદન થયા છે તેમ—પાંચ અંગો છે (૧) એ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય (૨) એનું સ્વરૂપ, (૩) એનું સાક્ષાત્ ઉપાદાનમધુ, (૪) મૂળદ્રવ્યરૂપ પરિણામિ ઉપાદાનકારણ અને (૫) જેમ આ અપવર્ગરૂપ જે પ્રયોજન સાધવાનું સામર્થ્ય તમા ઇન્દ્રિયોરૂપ સહનક્રિયા યોગે પૂર્ણદિ શબ્દ, શીતાદિ ગ્રંથ નીલનાદિરૂપ, મધુરદિ રસ તમા મુ બિરિજેટ ગ્રંથ એ પાંચે નિયમોને મહાત્ સ્વરૂપ અતઃકથ્યુની પચનિધિ વૃત્તિઓનો ઉદય થાય છે એ નિવાકાર પશ્ચિમગો પામેલી વૃત્તિ તે મહાત્ કટેવાય છે તથા એ વૃત્તિનો ઉદય ઇન્દ્રિયથી થાય છે તેથી એ વૃત્તિઓ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય છે એ પ્રથમ આનને આ રથને મહાત્ કહે છે એ ૭ ઇન્દ્રિયો સાત્તિક અદકારમાથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી એનો સ્વભાવ પ્રકાશરૂપ છે તેથી પ્રકાશરૂપ એ ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ છે એને જ આ રથને સ્વરૂપમણી આપી ૭ એ ઇન્દ્રિયો સાત્તિક અદકારના મર્વરૂપ હોવાથી એ સ્વરૂપ કહેવાના સામાન્યરિશેષના અમૂલ્યના અદકારનો અનુગમ થયેલો છે એ સાત્તિક અદકાર, ૭ ઇન્દ્રિયોનું કાર્ય છે તે એનો તૃતીય અંગ છે જેને અદિ વાસ્તવતા મળે છે અનુવાચ મૂલતિ દ્રવ્યરૂપ સ્વરૂપ, સ્વરૂપ અને તમમ્ એ ત્રિવિધ દ્રવ્ય

છે, અને પાચમે અશ ભોગપર્વગ્રંથ પ્રયોજનને માધવાનુ મામ-
ર્થ્ય છે. એ પાચ અશનો મમૂદ તે ઇન્દ્રિય છે એ પાંચમાં અનુ-
ક્રમે સંપન્ની મિદ્ધિ કરવાથી એ પાચે અજનો જય થમે સપ્ત
રીતે ઇન્દ્રિયનો જય થાય છે એ પાચમાવી ક્રમ અશ રહી ગયો
હોય નો યથાર્થ જય થયો નહિ કહેવાય. તેથી સાધકે ભૂતજય પછી
ઇન્દ્રિયજય માધવા પાંચે અગોચ્ર અનુક્રમે સાક્ષાત્કારપર્યંત સયમ
કરના અવશ્યનો છે.

એ પ્રમાણેના ઇન્દ્રિયજયથી શુ ફલ થાય છે તે પ્રતિપાદન કરવા-
કહે છે કે

તતો મનોજચિત્ત્વં વિકરણમાવઃ પ્રધાનજયઃ ॥૪૭॥

મૂ. ૪૭ — ઇન્દ્રિયજય થવાથી કાયાની મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ
થાય છે, ઇન્દ્રિયોની વ્યાપકતા થાય છે અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે
તત—ઇન્દ્રિયજય થવાથી.

મનોજચિત્ત્વં—મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ

વિકરણમાવઃ—એટલે વિકરણપણું. વિકરણ એટલે વિકીર્ણન

આ મૂ. માં એ કથુ કે ઇન્દ્રિયનો યથાર્થ જય થવાનો ત્રણ

ફલ થાય છે તેમાં પ્રથમ મનના જેવી સર્ગરની શીઘ્ર ગતિ થઇ જ-
કે છે, એટલે ઇન્દ્રિયવૃત્તિનો જય થવાથી કર્મેન્દ્રિયનો પણ જય થઇ
જાય છે તેથી કર્મેન્દ્રિયની વૃત્તિ પર મ્યત વતા પ્રાપ્ત થાય છે, જેથી શ-
રીરને એ કર્મેન્દ્રિયદ્વારા અનુત્તમ વેગ આપી શકાય છે.

દ્વિતીય ફલ વિકરણુત્થાપ છે. ગ્રુહ દેહથી રહિત કરી
શક્તી ઇન્દ્રિયેને ઇમિત દેશ તથા ક્ષેત્રમાં મોકલી શકાય છે આ વિકર-
ણુત્થાપને પામેલા યોગીઓને વિદેહ કટેવામાં પણ આવે છે

તૃતીય ફલ પ્રધાનનો જય છે, એટલે પ્રકૃતિ તથા તેના સર્વ
વિકાસોકપ એ યોગીને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તેમને આ-
ને તે પ્રકારે પરિણામ પમાડી શકે છે ઇન્દ્રિયસ્વયમમા પ્રધાનનો પાગ
મયમ આવી જાય છે, તેથી ઇન્દ્રિયજયથી પ્રધાનજયરૂપ ફલ કથુ કે
તે યુક્ત જ છે. આ મિદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને પ્રકૃતિજય પણ,
કલા છે.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયજયને સાધનાએ ભૂતજય તો હોય જ છે,
તેથી ભૂતજયથી થતી સિદ્ધિઓ પણ આ યોગીઓને હોય છે.

આ ત્રણ સિદ્ધિઓને મધુપ્રતીકા એવી મણ આ શાસ્ત્રમાં આ-
પરમા આવે છે

આ પ્રમાણે આજ તથા મહાત્મા સમગ્રની મિદ્ધિ થતા ફલો

વિગેરે પ્રતિપાદન કર્યા હવે કમપ્રાપ્ત અહીતવિવેક સયમની સિદ્ધિ થી થતાં ક્ષયોવિગેરે પ્રતિપાદન કરેછે.

સત્ત્વપુરુષાન્યતાઘ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ ॥ ૪૮ ॥

સૂત્રાર્થ — બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ એ બેના બેદમાક્ષાત્કારરૂપ વિવેકધ્યાતિ માત્રમા જ સ્થિતિ કરી રહેના યોગીને સર્વનું નિયંતાપણુ તથા સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે

સત્ત્વ૦ — સત્ત્વ અને તમસથી પુરુષને બેદ તરત જણાય છે પણ મત્તસાથે અધિષ્ઠાતૃત્વ યોગી સત્ત્વ અને પુરુષનો બેદ જાણવો કરિન પડેછે, તે કાચથી અધિષ્ઠાતૃત્વ ન વાપરતા સત્ત્વ શબ્દ વાપર્યો છે બુદ્ધિ નો પુરુષ બને વિદ્યમાન ધર્મનાના હોવાથી બિન્ન છે એ મેના બેનું અપગ્રહ જ્ઞાન તે જાનનાધ્યાતિ વા વિવેકધ્યાતિ છે એ વિવેકધ્યાતિ માત્રમા જ સ્થિતિ કરી નેના યોગીને' એ પ્રકૃત મમામનો અર્થ છે સત્ત્વ૦ એને જે યોગી બુદ્ધિ અને પુરુષ એ બે ॥ બેદમા મયમ કરી બેન બેનના સાક્ષાત્કાર કરી તે આત્માત્માના જ તાપર થઈ રહ્યા છે તે યોગીને,

સર્વ૦—એટલે પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યરૂપ મરં પદ્યો અને મરં છયોરૂપ અભિગાનીઓ—એ મરંપદ્ય ધર્મની ઉપર જાત્ર સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, એ મરં વસ્તુનો તે યોગી નિયંતા થાય છે

આ સૂત્રી એ કથુ કે પૂર્ણાન સાર્થમયમ કરી પુરુષજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાથી જે ॥ સત્ત્વ અને તમસરૂપ થઈ આત્મત કીધુ થઈ ગયા છે તથા જેને વધીપામસારૂપ અપરને જાન અન્યત દૃષ્ટકો પ્રાપ્ત થયો છે તથા તેથી જેનું બુદ્ધિમત્ત મહિનમત્તમાયાની મર્યાદાને અતિક્રમણુ કરી શુદ્ધમત્તમાયાત્મિન શુદ્ધમારિક કબ્બાણુ થયુ છે, તે યોગી ન્યારે બુદ્ધિમત્ત અને પુરુષ એ બેના બેદસાક્ષાત્કાર મા તાપર થઈ રહે છે ત્યારે તેને મરંપણુ તથા સર્વગતિમાનપણુ એ બે, જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે સર્વપણુ પ્રાપ્ત થવાથી તે યોગી શાત, વર્તમાન અને અવ્યપદેશ્ય (જૂત, વર્તમાન અને બાવિ) ધર્મને, પરિભ્રુમાદિવા મરં જૂત બેનિક તથા આદ કાન્મિદિ પદ્યોને તથા મરંના મૂલ કપાદનરૂપ પ્રકૃતિને તથા મરં પુરુષોને વધાર્ય રીતે જાણે છે તથા એ મરંપર એ બે મીને રવગત સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

આપ્રમ જે પૂર્વ મરંના કહેલી મરં વિજ્ઞાનિય પાનાના ૪૧૫ મે ગમાં મદા પ્રજન મી જે મરં નિદિવિવેકધ્યાતિને નિદેક

રનાર છે તે વિવેકખ્યાતિથી ચતી અનાંતરાસદ્વિરૂપ સર્વશક્તિમત્તત્ત્વ ત-
થા સર્વશક્ત્યન્તે સિદ્ધિને યોગી લોકો વિશેષા ક્ષા નામથી ઓળખે છે-તે-
નું આ સૂત્રથી પ્રતિપાદન કથ્યું. હવે એ વિવેકખ્યાતિથી પરવૈગવ્યદ્વા-
રા ચતી ને મનાસિદ્ધિરૂપ મોક્ષ તેનું પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે—

તદ્દેરાગ્યાદપિ દોષર્ચાજક્તયે કંઠલ્યમ્ ॥ ૪૯ ॥

સૂત્રાર્થ:—એ વિવેકખ્યાતિ તથા તેની વયોક્તા મિદ્ધિમાં વૈગ-
વ્ય પ્રવાથી દુઃખદોષનાં બીજરૂપ સમય સરસ્વર તથા કર્મનો ચિત્ત-
સદ્વિત્ત લય થયે પુરુષને કેવલ્યની સિદ્ધિ થાય છે.

તદ્દે—તત્ત્વા. દેરાગ્યાદ્—તેના પર વિરુદ્ધિત થવાથી તત્ત્વ શબ્દ-
થી પૂરું સૂત્રોક્ત વિવેકખ્યાતિ તથા તેથી ચતી સિદ્ધિનું મંદલ્ય થા-
ય છે. અપિ પદનો અન્યથ તત્ત્વા સાથે કરવામાં આવે છે તેથી
તત્ત્વા. અપિ એટલે એ બનેમાં પણ. અથવા સૂત્રમાં તત્ત્વા. પદ છૂટું
નહિ દોષથી અપિ નો અન્યથ કેવલ્યમ્ પદ સાથે પણ કરી શકા-
ય છે તો એમ લેવાથી કેવલ્યમપિ—એટલે પૂરોક્ત સિદ્ધિ તથા અને
મોક્ષ પણ મળે છે—એ અર્થ થાય છે.

દોષ—દોષ એટલે દુઃખરૂપ અથવા અવિદ્યાદિક્કેશરૂપ દોષનાં
બીજરૂપ ને તનુતાને પામેલા, પણ રહેલા, ભોગસન્કાર તથા અ-
વિદ્યાસંસ્કાર, તેનો લય થયે

કેવલ્યમ્—એટલે કેવલપણ, એકાદીપણું અર્થાત્ 'બુદ્ધિસ-
ત્વની સાથે ને સંયુક્તપણું' હતું તે મટી જવાથી સ્વરૂપચિત્તિ
રૂપ મોક્ષ.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે વિવેકખ્યાતિ અગરને શુદ્ધસાત્ત્વિક બુ-
દ્ધિવૃત્તિ છે તથાપિ એ પણ વૃત્તિરૂપ દોષથી પ્રકૃતિના જડાવપરિભ્રા-
મિત્વાદિ અનાત્મધર્મવાળા દોષથી ચિત્તિશક્તિરૂપ પુરુષથી વિલક્ષણ
છે એ નિવારથી એ વિવેકખ્યાતિરૂપ વૃત્તિમાં પણ જગારે તે યોગી-
ને અક્ષબુદ્ધિ-પરવૈગવ્ય-કૃત્તવ્ય થાય છે ત્યારે તે યોગીની એ વૃત્તિ
પણ શમે છે. જેથી તેને વૃત્તિમાત્રના નિરાધવાળો અસંપ્રજાતયોગ
થાય છે. એ અસંપ્રજાત યોગના અભ્યાસથી જગારે અવિદ્યામસ્ક-
રૂપ દોષબીજક ક્ષીણ થઈ જઈ ચિત્તની આયે અસ્મિતારૂપ કારણ-
માં આત્મતિક લયને પામી જતા છે ત્યારે તે ચિત્ત દમ્બબીજ થઈ
ગયેલું દોષથી પુનઃ ઉદય પામતું નથી, અને તેથી પુરુષસાથે સંયુ-
ક્ત થવા પામતું નથી. આમ થવાથી ચિત્ત અને પુરુષનો મંયોગ
સુલક્ષણભાવે નહિ થઈ જાય છે. એ સંયોગનો નાશ થવાથી પુરુષ
એકાદી થઈ રહે છે અર્થાત્ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ રહે

છે, અથાત્ કૈવલ્યને પામી કહેવાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી નિવેકખ્યાતિમા ચતા પરવૈરાગ્યથી જ્યારે દોષના બીજકનો અત્યત્ ક્ષય થઈ જાય છે ત્યારે દરમરૂપ બુદ્ધિસરૂપ જોગ અને અપવર્ગરૂપ બને પ્રયોજનને માધી રહેલુ હોવાથી પોતાના કાગ્યુમા વિનઈ જાય છે અને તેથી પુરૂષ કેવલીભાવને પામે છે—યોક્ષને પામેલો કહેવાય છે—એ પ્રતિપાદન કર્યુ આ કેવલીભાવ એ જ મહાસિદ્ધિ છે

એ કૈવલ્યને પામવાને માટે યોગમા પ્રવૃત્ત થયેલા આધકને મન્યે કેવલાક નિબન આપે છે એ સિન તથા તેના નિગદગાના ઉપાય મધ સ્થળે બતાવેલા નદિ દોવાથી અવશિષ્ટ છે તે હવે પ્રમગવશાત્ સનગર બતાવે છે

સ્થાન્યુપનિમન્નજે સદ્ગુસ્મયાકરણ પુનરાનિષ્ઠપ્રસંગાત્ ॥ ૫૦ ॥

સૂત્રાર્થ—સ્વગૌરિગોષ્ઠના અધિકારી ઇન્દ્રાદિ દેવા જ્યારે યોગીને સારૂ લોકમા જવાનું નિમનજી કરે ત્યારે ને યોગીએ વિચાર કરી તે ગંગાદિ વિષયમા પ્રીતિ તથા પોતારિ અભિમાન ન કર્યુ કારણ કે તેમ કરતા અનિદરૂપ સમાગી પાછી પ્રાપ્તિ થાય છે

સ્થાન્યુ—સ્વગૌરિગોષ્ઠના છે જેમનું તે ઇન્દ્રાદિદેવો ગંગાન ઉદેવય છે તેમનું નિમનજી—પ્રાર્થના—થયે

સજ્જન મગ અને ગમ્ય ન કરનો સગ એટલે પ્રીતિ રા કામના, અને સ્મય એટલે અભિમાન

આ સૂત્રમા એ કર્યુ કે યોગી પુરૂષને જ્યારે ઇન્દ્રાદિ દેવા ગાદિ લોકમા આવડા પ્રાર્થના કરે ત્યારે યોગીએ તેમા ગ્રાહ ન કરવો તથા પોતાના સાનદાં ॥ અભિમાન ન કર્યુ. મરપુરે તેમ કરવાથી પછી અનિદની પ્રાપ્તિ થય તે ત્યા યોગી પુરૂષ જુગિશ્વર બા હોય છે, અને તે કવચથી ચાર પ્રમત્તના હરેચય જે (૧) નમઃ (૨) મધુજૂનિઃ (૩) અગ્ન્યોતિ અને (૪) અતેહનાજાન નિય ત્યા જે યોગને આધ્ય કરા મહત્ત થયો છે તથાપિ જેને કેવલાર મયમગી સિદ્ધિ થઈ નવી અને તેથી જે પાનિ કાં જાની નમો નથી એવો જે મેગમગક ને પ્રમમગિય કોવય છે જે યોગી પુરૂષ મજાગોગે કરીને અપુમતી નમતી જુગિશ્વર નિદ કરી છે અદાત જે નિર્દેવમ મમાપતિને પ્રમેલો દે રગી જે ને જાનબગપ્રમતો જલ્ય થયો છે અને તેથી જેને જુન અને દિદિયરૂપ અપ મદાવિભા મયમ કર્યો છે ને મધુજૂનિક કરે રામ જે જે યોગી મધુજૂનિકનું અનિકમપુ કેરી આગળ મલ્યો છે, જેને નિ

વિચારમમાપત્તિ સિદ્ધ કરી ઋતંભરાપ્રજ્ઞા મેળવી છે, જેણે ભૂત અને હન્દ્રિયનો ન્યાય કર્યો છે તથા જેને વિશોકા અને કેવલ્યરૂપ બે મહાસિદ્ધિ ન પ્રાપ્ત કરવી અવશિષ્ટ છે તથા તેને માટે જે પ્રયત્ન ચાન થયો છે તે યોગી તૃતીય ભૂમિકામાં રહેલો છે તથા તેને પ્રમાણ્યોત્તિ કહે છે. જે યોગી સિદ્ધપુરમે તૃતીય ભૂમિકાનું અતિક્રમણ કરી વિશોકાસિદ્ધિ પણ મેળવી છે પણ જેને માત્ર કેવલ્યરૂપ મહાસિદ્ધિ ન પ્રાપ્ત કરવી પાડી છે તે જીવન્મુક્ત મહાત્મા ન ચતુર્થ ભૂમિકામાં રહેલો અતિક્રાન્તભાવનીય કહેવાય છે. આ પ્રકારે ચાર પ્રકારના યોગી છે. તેમાં જે પ્રથમઅધિષ્ઠિત યોગી છે તે માણસને તો કશી બાંહે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થયેલી ન હોતી નથી તેથી તેને દિવ્યભોગો બતાવી તેની આસ્પૃશ દદ કચવવાનું દેવાને નરરું નથી. જે તૃતીય ભૂમિકામાં હોય છે તે તો દદ વૈરાગ્યવાળો હોવાથી તથા ભૂત અને હન્દ્રિયને પણ પર્તાવનાર હોવાથી દિવ્ય ભોજોમાં ભોભાય એમ છે ન નહિ. અને ચતુર્થ ભૂમિકામાંનો યોગી તો જીવન્મુક્ત સિદ્ધપુરપ હોવાથી પ્રકૃતિશયથી પણ અધિક છે તેથી દ્વિતીયભૂમિકામાં રહેલો જે યોગી પુરુષ છે તેને માટે આ ઉપદેશ છે કે જ્યારે દેવતાઓ તેને પ્રત્યક્ષ થઈ કહે કે "તું આદિ-સ્વર્ગમાં-આવ, આદિ રમણુ કં, અમે તારાપર પ્રસન્ન થયા છીએ, આ સ્વર્ગના ભોગો આત્મત પ્રીતિ કરવાયોગ્ય છે, આદિ દિવ્ય કન્યાઓ છે, એ લોકમાંનું આ દિવ્ય રમાયન છે જેવડે નસ અને મૃત્યુથી બાધ થતો નથી, આદિ આ દામ્પટ્ય છે, શમધેનુ છે, પરમપાવની મામંદાકિની વદન કરે છે, આદિ સિદ્ધમહર્ષિઓ વામ કરે છે, અતિક્રાન્ત દિવ્ય અપ્સરાઓ છે, આદિ અમુરાર્દિ હન્દ્રિયોને દિવ્યસામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, દેહ વજ્રજેવો થાય છે—એ સર્વ પદાર્થો તામ પુણ્યબલથી તે પ્રાપ્ત કર્યા છે તેથી તને અમે સ્થાપીન કરીએ છીએ વિગેરે"—ત્યારે એ યોગી પુરમે એ સર્વ વિષયોમાં પ્રીતિ ન કરી તેમ ન 'અહો હો! માર સામર્થ્ય કેવું છે કે દિવ્ય ભોગો જેને માટે અન્ય જીવો તરસી તરસીને મરી જાય છે તે મને અનાયાસે સાગ્ર પ્રાપ્ત થાય છે, હુ દૃતમૃત્યુ છું'—ઇત્યાદિ પ્રકારે પેતાના સામર્થ્યમાં અભિમાન પણ ન કરવું. પણ એવો વિચાર કરે કે આ ધોર સમ્પદમાં આત્મત કુળમાં પીલાતો એવો જે હું તેણે જન્મમરણનું ચરિત્રજગત સદા ગાળવું જે અત્યંત મુશ્કેલ છે તેનો ઉચ્છેદ કરવામાટે આ યોગરૂપ સાધનનો સ્વીકાર કરેલો, તેથી એ જનને આપ્રાપ્ત રહી આ પરિબ્રુમે નારા પામનાર તથા પોતાનો સરકાર અત કરજીયા પાડી આ સસારચક્રમાં અધિક અધિક બ્રમ.

જ્યોત્સ્નાવતાર જે દિવ્ય ભોગો છે તેની સ્પૃહા ન સંખતાં મ.રા નિ-
 શ્ચ કરેલા માર્ગમાં જ પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. તેમ જ માફ જે પ્રયત્ન
 છે તે કંઈ આ. દિવ્યભોગોની પ્રાપ્તિને માટે કરેલું નથી; પણ એથી
 કોટિગુણુ ભારે દ્વંદ્વજ જે દૈવસ્યાત્મક મહાસિદ્ધિ છે તેને માટે છે. તેથી
 જ્યાંસુધી એ મહાસિદ્ધિને ન પમાય ત્યાં સુધી મિથ્યા કૃતકૃત્યતા માનવી
 અનુચિત છે. આ વિગરે પ્રકારે પૂર્વના વિચારણાથી પૂર્વના કરેલા
 વિચારોનું સ્મરણ કરી આ પ્રસંગમાં લેશ પણ લોભ ન સંભવે, તેમ જ
 આવા પ્રસંગથી મિથ્યા કૃતકૃત્યતા ન માની બેસવું. કારણ કે જે તે
 સાધકયોગી સંગ અને સ્મય કરે છે તે તેથી તેને દિવ્યભોગ પ્રાપ્ત
 થાય છે અને એ ભોગવચમાં અંત-કરણની અતિગદ્ધિર્મુખતા ધણો
 કાળ રહેવાથી તે યોગીએ ભેગવેલું યોગબલ ક્ષીણતાને પ.મયા માંડે
 છે, જેથી તે યોગી યોગના ઉત્તર-કાળે ચત્તી મહાસિદ્ધિઓને ન પ્રા-
 પ્ત થતાં મધ્યે જ બ્રહ્મતાને પામી જાય છે, અને તેમ ચવાથી એ યો-
 ગથી પ્રાપ્ત કરેલું પુણ્ય પરવારે છે કે વરત એ લોકમાંથી બહુ થઈ,
 પુનઃ મૃત્યુભોકમાં અથવા તેનાં તે સમયનાં પ્રારબ્ધાનુસાર અન્ય લો-
 કમાં જન્મજી કરવા માંડે છે. આગમણે ચવાથી પુનઃ તે સંસાર-
 ચક્ર પર ચઢી જાય છે, અને આ દુઃખપ્રધાન હેવાથી દુઃખાત્મક સંસાર-
 નાં અનંત દુઃખોના ભોગનો ખાત યાગ છે. તેથી યોગીએ આવા પ્ર-
 સંગમાં સારધાનતા સખી પ્રાપ્ત પૂર્વજન્મથી દિવ્ય વિષયોમાં પણ પ્રીતિ
 ન કરવી તથા તેથી અભિગાન પણ ન કરવું.

આગમણે આ સૂત્રથી. યોગસાધક પુરુષને પ્રાપ્ત થવું વિષ-
 તથા તેનો ઉપાય એ બંને પ્રસંગવચાત્ કતાં હવે પૂર્વસૂત્રમાં સ-
 ત્વ અને પુરુષના બેદસાક્ષાત્કારથી સર્વવિધાક જ્ઞાન થાય છે એ કહ્યું
 છે, એ વિવેકજ્ઞાનને માટે, અન્ય ઉપાયનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ક્ષણતત્કમયોઃ સંયમાદિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૧ ॥

સૂત્રાર્થઃ—ક્ષણ તથા તેના પૂર્વપરક્રમમાં સાક્ષાત્કારપર્યન્ત
 સંયમ સિદ્ધ કરવાથી પૂર્વોક્ત વિવેકજ્ઞ જ્ઞાન થાય છે.

ક્ષણતત્કમયોઃ—ક્ષણરૂપ કાળભાગ તથા આ ક્ષણ પૂર્વે છે, તે-
 થી ઉત્તર આ ક્ષણ છે ઇત્યાદિ પ્રકારનો જે ક્ષણક્રમ તેમાં.

વિવેકજ જ્ઞાનમ્—સત્ત્વ અને પુરુષનો બેદસાક્ષાત્કાર તે વિવેક.
 એ વિવેકથી સર્વ વસ્તુના અશેષ વિશેષનું હરતામલકત્વ અપરોક્ષ
 જ્ઞાન થાય છે એ પૂર્વ સૂત્રથી કહ્યું છે, તે સર્વવસ્તુવિષયક જ્ઞાન તે
 વિવેકજ જ્ઞાન છે.

આ સૂત્રથી. એ કહ્યું કે ક્ષણ તથા તેમના પૂર્વપરક્રમ જે ક-

મ તેનો જો ગંધમ કરી સાક્ષાત્કાર કરવામાં આવે છે તો એ સાક્ષાત્કારથી સર્વવસ્તુવિષયક તારક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાં ક્ષણ એ કાળનો એક ભાગ છે. પૃથિવ્યાદિ રમૂલ પદાર્થોનો સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ વિભાગ કરતાં આત્મા જાણ્યો તો અને સૂક્ષ્મત્વની પરાકાશરૂપ (અવધિરૂપ) એક અવયવ પ્રાપ્ત થાય છે જે પરમાણુ કહેવાય છે. ત્યાં કોઈ પાર્થિવ અવયવની લાઈ તેનો વિભાગ કરીએ તો દેટલીક અવસ્થાએ જતાં પાર્થિવધર્મત્વથી એક અવયવ પ્રાપ્ત થશે. એને પણ સૂક્ષ્મ કરીએ તો એક ગૃધ્રતન્માત્મરૂપ અવયવ પ્રાપ્ત થશે. એને પણ સૂક્ષ્મ કરીએ તો અનુક્રમે તામસ અહાર્ય તથા મહદ્દરૂપ અવયવ પ્રાપ્ત થશે. એને પણ સૂક્ષ્મ કરતાં એક પ્રકૃતિરૂપ આણુ પ્રાપ્ત થશે. એ આણુ સૂક્ષ્મ કરી શકાતો નથી. તેથી અતે સૂક્ષ્મત્વની અવધિરૂપે સારવ, રાસ અને તમમ્ એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ પ્રકૃતિનો એક આણુ પ્રાપ્ત થાય છે. એ આણુ તે પરમાણુ છે. આ જ પ્રમાણે વર્ષ, માસ, દિવસ, પ્રહર, યાત્રાવિગેરે રમૂલ પદાર્થને ઊંડી દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ કરતાં આત્મા જાણ્યો તો કાળની સૂક્ષ્મત્વના અવધિરૂપે જે અંતિમ કાળ પ્રાપ્ત થાય તે ક્ષણ છે. અન્ય રીતે કહીએ તો પ્રકૃતિના એક આણુને અસાધ્યમાન થતાં જેટલો કાળ લાગે તેટલો કાળ તે ક્ષણ છે એ ક્ષણોનો જે પ્રવાહ એટલે ઉત્તરોત્તરરૂપે વહેવું તે ક્રમ છે. ત્યાં એ પ્રવાહ વસ્તુરૂપે અસ્તિત્વમાં હોતો નથી કાળથી કે ક્ષણોનો અમૂલ્ય થઈ શકતો નથી. ક્ષણરૂપ કાળ જે ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિનું કાર્ય છે તે જ માત્ર વસ્તુરૂપે સત્ છે અને જ્યારે એક ક્ષણ હોય ત્યારે અન્ય ક્ષણ હોતો નથી આર્થાત્ ક્ષણોનો સમૂહ થઈ શકતો નથી તેથી મુદર્તાદિ કાળ કેવલ કલ્પનારૂપ છે આમ હોવાથી ક્ષણોનો પ્રવાહ એટલે ક્ષણોનું ઉત્તરોત્તરભાવે સંધે શહેવું એ આર્થ નથી, પણ માત્ર એ જ કે અમુક ક્ષણપછી અમુક ક્ષણ છે, પછી અમુક ક્ષણ છે—આ પ્રકારનો જે પ્રવાહ તે ક્ષણોનો ક્રમ છે. એ ક્ષણ તથા તેના ક્રમ એ જોમાં સમયની સિદ્ધિ કરી સાક્ષાત્કાર કરાય છે સારે પ્રત્યેક ક્ષણમાં સર્વ વસ્તુઓ પરિણામને પામે છે તેથી એ સાક્ષાત્કારથી ક્ષણ તથા તેના ક્રમસાથે સંબંધવાળી હોવાથી સર્વ વસ્તુનો તથા તેના સર્વ પરિણામનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી વિવેકજન્ય જ્ઞાનને મારે ક્ષણ તથા તેના પોર્ણપર્વરૂપ ક્રમમાં સંબંધનું વિધાન કર્યું. એ વિવેકજન્ય જ્ઞાન મગારથી તારનાર છે તથા સર્વવિષયક છે એનું પ્રતિપાદન મં-; યકાર ઉત્તર સૂત્રથી કરને પણ સાર પૂર્વે એ અવધિરૂપ જ્ઞાનનું સિ-

વ્યુત્પત્તિઆર્થે એક ઉદ્દેશ્ય આપે છે કે

જાનિત્વદાણવૈચલ્લ્યતાનવચ્છેદાસુખ્યયોસ્તતઃ પ્રતિપત્તિઃ ૥૫૨॥

મુદ્ધાર્થઃ—જ્ઞાનિ, લક્ષણ અને દેશે કરીને જેમના બેદનોનિમિત્ત થતો નથી એવા જ્ઞાતિ, લક્ષણ અને દેશે કરીને એકસરખા પદ-
થોના બેદનો નિમિત્ત આ વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનથી થઈ શકે છે.

જાનિ—જ્ઞાતિ જોડશે તે તે પદાર્થના માત્રપદ પદોનો સમૂહ, જેમકે માત્રમાં રહેલી જોત્તવજ્ઞાનિ. જોત્તવિના આપ રહી શકતી નથી તેથી જોત્તવ એ માત્રની જ્ઞાતિ છે. આમાંથી જોત્તવ લઈ લઈએ તો એ માત્ર છે કે જેસાચે જ કંઈ અન્ય છે એ કશું કહેવાય નહિ તેથી તે તે વ્યક્તિના પ્રધાન આધારરૂપ તથા એકથી અધિક વ્યક્તિમાં રહેનાર મર્મગમ્ય તે જ્ઞાતિ છે; અર્થાત્ એકથી અધિક વ્યક્તિમાં રહેનાર, તથા તે તે વ્યક્તિને તે તે નજીબ વ્યવહારની યો-
ગ્યતા સંપાદન કરી આપનાર જે મર્મોનો સમૂહ તે જ્ઞાતિ છે. લક્ષણ એ-
ટલે વિશેષતા પ્રતિપાદન કરનાર વસ્તુમાં રહેલો મર્મ, જેમ કેકાં માત્રમાં રહે-
લો રક્ત વર્ણ. આ રક્ત વર્ણનો નાશ થાય તથાપિ એ મર્મના આશ્રય-
રૂપ વ્યક્તિમાં જો જોત્તવ હોય તો તે વ્યક્તિને આપ કહેવામાં આવે
નથી. તેથી આ મર્મ એવો છે કે જેના જ્ઞાતિ આવવાથી તે તે વ્ય-
ક્તિના વ્યવહારમાં વ્યાધિ વા સાબ થતો નથી, અર્થાત્ જ્ઞાતિથી બિ-
ન છે. આ મર્મ યોગના આશ્રયને તેના સમાનજ્ઞાતિયાળા અન્ય પ-
દાર્થોથી છૂટા પાડે છે. કેકાં માત્રમાં રક્તવર્ણ હોય તો એ ર-
ક્તવર્ણ યોગના આશ્રયરૂપ તે માથે જોત્તવજ્ઞાતિયાથી અન્ય જ્ઞાતિ, કે-
કુસદિ વર્ણનાથી ગાયોથી છૂટી પાડે છે. તેથી એ મર્મ લક્ષણરૂપ છે.
જ્ઞાતિ અને જોડે તે પદાર્થની વ્યવહારિતિ થઈ શકે છે, એ વ્યુત્પત્તિ-
થી લક્ષણનો આર્થ આ રથજે જ્ઞાતિથી, બિન, વ્યવહાર કરનાર મર્મ-
થાય છે. દેશ જોડશે રથજ. એ પ્રભુ વડે.

અન્યતાન—અન્યતા એટલે બેદ અને અન્યત્તેદ એટલે નિ-
મિત્તરૂપ અન્યત્તેદનો અભાવ, એટલે બેદ જ્ઞાનનો અભાવ.

તુલ્યાર્થઃ—એટલે જ્ઞાતિ, લક્ષણ અને દેશે કરીને સરખા હતાં
વસ્તુતઃ બિન એવા પદાર્થોનો.

તંતઃ—પૂર્વોક્ત વિવેકજ્ઞ જ્ઞાનથી

પ્રતિપત્તિઃ—બેદજ્ઞાન.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે વ્યવહારમાં પદાર્થોના બેદનું જ્ઞાન જ્ઞા-
તિ, લક્ષણ અને દેશ એ ત્રણવડે થાય છે. એકસરખી આકૃતિવિશેષ-
તાના તથા એક દેશમાં અનુક્રમે ઉભેલા થાય અને ગત્યરૂપ એ

પગથાના બંદનુ જ્ઞાન એ પદ્ધતિમાં રહેલી જોત્વ અને મન્યત્વરૂપ જા-
તિના બેદથી થાય છે. તેમજ એક દેશમાં રહેલી બે ગાયો દેશ ત-
થા જોત્વરૂપ જાતિએ કરીને સરખી હોય છે છતાં બે તેના વર્ણ
વિગેરે ધર્મમાં ભેદ હોય છે તો એ ધર્મવડે એ ગાયનો ભેદ નિશ્ચય
કરાય છે. તેમ જ બે આમલક વૃક્ષો જેઓ લક્ષણ અને જાતિએ
કરીને સમન છે તે વૃક્ષો જાને એક વખતે એક સ્થળે રહેવા અ-
સંભવ છે તેવી અમુક પૂર્વ દેશમાં છે, અમુક ઉત્તર દેશમાં છે એ
પ્રમાણે દેશબેદથી એમના ભેદનો નિશ્ચય થાય છે. આ પ્રમાણે જા-
તિ, દેશ અને લક્ષણ એ ત્રણવડે પદ્ધતિના ભેદનો નિશ્ચય લોકો ક-
રી શકે છે. એ ત્રણનો ભેદ જ્યાં નથી જણાવો ત્યાં લોકો ભેદનિશ્ચય
કરવા અમમર્થ થાય છે. એના સ્વૂપ દર્શન-તરૂપે બે આમલક વૃક્ષો
લક્ષણે. ઉપર કલ્પાપ્રમાણે એ બે આમલક વૃક્ષો લક્ષણમાં પણ સર-
ખાં છે એમ ધારીએ. અને જાતિમાં તો એ મરખા જ છે. હવે
ધારોકે જે દેશમાં એક આમલક વૃક્ષ હતો અને જે દેશમાં બીજું
આમલક વૃક્ષ હતો તે દેશોનો કોઈ દિની સત્તાથી વિનિમય થયો. એ-
ટલે જે પ્રદેશમાં એક આમલક વૃક્ષ હતો તે પ્રદેશને છોડીને
તે આમલક વૃક્ષ બીજા આમલક વૃક્ષના પ્રદેશમાં ગયું અને બીજું
આમલક વૃક્ષ પણ એ જ પ્રમાણે પ્રથમ આમલક વૃક્ષના પ્રદેશમાં
આવ્યું. અ.મ ધર્માગી એ આમલક વૃક્ષો દેશો કરીને પણ અભિન
થયાં. હવે એ વૃક્ષોનો ભેદ જાણવા સર્વ લોકો અસમર્થ થયા. તો
એ સ્થળે પણ વિવેકજન્ય જ્ઞાનરાજો યોગી બેદને જાણી શકે છે. જે
પુરૂષે જાણ્યું અને તેના જામમાં સંયમની મિદિ કરી હોય છે તે વિ-
વેકજન્યજ્ઞાનરાજો યોગીને પ્રથમના આમલક વૃક્ષના લક્ષણની સાથે સં-
બધવાળા પ્રથમના દેશનાં પરિણામોનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોય છે
અને તે જ પ્રમાણે ઉત્તર પ્રદેશના પરિણામોનો પણ હોય છે. તેમ
જ બ્યારે વૃક્ષોનો વિનિમય થાય છે ત્યારે એ વિનિમયના લક્ષણાથે
સંબધવાળા વૃક્ષોના પરિણામોનો સાક્ષાત્કાર પણ તે યોગીને થાય
છે. આમ હોવાથી જે જાણે એ વૃક્ષોનો વિનિમય થયોહોય છે તે જ્ઞાન તથા
વિનિમયવિગેરે તે યોગી જાણી શકે છે અને તેથી જાતિ, લક્ષણ અ-
ને દેશ ત્રણમાં સામ્યવાળાં વૃક્ષોનો પણ જે વારતવગેરે હોય તે નિ-
શ્ચય કરી શકે છે. આ વૃક્ષોનું તો એક સ્વૂપ ઉદ્ભવ્યું છે પણ એજ
પ્રમાણે પરમાણુઓનો ભેદ (જે પરમાણુઓ જ્ઞાન, દેશ અને લક્ષણ
વડે સમાન હોય છે તેથી સાધારણ રે કાંથી જાણી જાય એમ નથી
તેને) પણ તે વિવેકજન્ય જ્ઞાનના પ્રભાવથી જાણી શકે છે.

અ. પ્રમાણે વિવેકજન્ય જ્ઞાનનો એક વિષય જાતારી હવે એ વિવેકજન્યજ્ઞાન સર્વ પદાર્થને સર્વથા વિષય કરનાર છે તથા તેથી તારક છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

તારકં સર્વાવિષયં સર્વથાવિષયમક્રમં ચેતિ વિવેકજં જ્ઞાનમ્ ॥ ૫૩ ॥

સૂત્રાર્થ:—આ વિવેકજન્ય જ્ઞાન સર્વ પદાર્થને વિષય કરનાર હોય છે, પદાર્થોના સર્વ સ્થૂલસૂક્ષ્માદિ પ્રકારોને વિષય કરનાર છે, તથા સર્વને યુગપત્ બાસમાન કરે છે અને સંસારસાગરથી તારનાર હોવાથી તારક કહેવાય છે.

તારકવ:—એટલે સંસારસમુદ્ધી તારનાર.

સર્વાવિષયમ્:—એટલે સર્વ વસ્તુને—પ્રકૃતિઆદિ સર્વને તથા પુરુષને—વિષય કરનાર.

સર્વથા:—એટલે જે જે વસ્તુને બાસમાન કરે તે વસ્તુને, પણ કોઈ અમુક રૂપે જ બાસમાન કરે છે એમ નહિ, પણ તે વસ્તુની જે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, અતીત, અનાગતાદિ અવસ્થા તે સર્વને બાસમાન કરે છે.

અક્રમમ્—એટલે ક્રમરહિત. લૌકિક જ્ઞાનમાં એવો ક્રમ હોય છે કે એક વખતે એક પદાર્થ વિષય થાય. પણ આ જ્ઞાનમાં તેમ નથી. આ જ્ઞાનમાં તો સર્વપ્રકારવાળા સર્વ પદાર્થો યુગપત્ બાસે છે. તેથી એ જ્ઞાન અક્રમ છે.

આ સૂત્રથી એ વિવેકજન્ય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ એ પ્રતિપાદન કર્યું કે સત્પુરુષના બેદરાક્ષાતકારથી અથવા કાષ્ઠ અને તેના કામમાં સંપન્નની સિદ્ધિ કરવાથી ઉદ્ભૂત કર્તવ્યેષી જે પદાર્થજ્ઞાનના સામર્થ્યરૂપ પ્રતિભા તે પ્રતિભાથી એ જ્ઞાન થયેલું હોય છે. તેમ જ એ જ્ઞાન સમમપ્રકારમહિત સંપૂર્ણ વસ્તુને યુગપત્ વિષય કરે છે અને તેથી સંપૂર્ણ પ્રાકૃત વસ્તુના દોષોના સાક્ષાતકારદ્વારા તથા પુરુષસાક્ષાતકારદ્વારા પરસ્પરગ્ન પ્રાપ્ત કરાવી ઉત્થાને પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ આ સંસારપ્રયોગિથી તે યોગીને તારનાર છે તેથી તારક નામથી યોગખ્યાય છે.

આ વિવેકજન્ય જ્ઞાન સર્વવૃદ્ધ છે, અને આખો યોગપ્રદીપ એના અંશરૂપ છે. મધુમતીજૂંમણથી આરંભી સંપત પ્રકરણી જે પ્રજા તે સર્વને યોગપ્રદીપ કહે છે. એ યોગપ્રદીપમાં આવતી સર્વ પ્રજા આ વિવેકજન્ય જ્ઞાનના એક અંશરૂપ છે. અને એમ હોવાથી જે સવિતકારદિરૂપ યોગશૂભિકા તથા પરિણામવ્યવસ્થાદિરૂપ

યોગમુખિકાઓ છે તે તો મર્વ આ વિવેકગ્રન્થ અંશના અસર છે, અર્થાત્ જ્ઞાનની અમર્યાદામર્યાદા આ વિવેકજ્ઞાન છે.

આપ્રમાણે આ પાઠનાં સૂત્રોથી સંયમની નિદ્ધિરૂપે જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યરૂપ વિભૂતિઓ કહી, તથા અને આ સૂત્રથી એ સર્વ સિદ્ધિના શિખરરૂપ વિવેકગ્રન્થ જ્ઞાનરૂપ સિદ્ધિ કહી.

હવે પૂર્વોક્ત સર્વે મિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઇ હોય તથાપિ આ મહામિદ્ધિવિન કેવલ્યસિદ્ધિ થતી નથી અને આ મહામિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ કે પછી પૂર્વોક્ત મિદ્ધિની અપેક્ષાવિના કેવલ્યની સિદ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ કેવલ્યની મિદ્ધિ આ તારકનામચાળા વિવેકગ્રન્થ જ્ઞાનથી અનંતર થાય છે એ પ્રતિપાદન કરવા કહે છે કે

સત્ત્વપુરુષયોઃ શુદ્ધિસામ્યે કૈવલ્યમિતિ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—શુદ્ધિમત્ત્વ તથા પુરુષની સમાન શુદ્ધિ થયે (અન્ય કોઈ પણ સિદ્ધિની અપેક્ષાવિના) કેવલ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સૂત્રથી એ કણુ કે જ્યારે શુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષ બંને સમાન શુદ્ધિને પામે છે ત્યારે પૂર્વ સૂત્રોમાં કહેલી જ્ઞાનક્રિયાદિરૂપ મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય કે ન કરી હોય તથાપિ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. ત્યાં જ્યારે શુદ્ધિમત્ત્વના રજસ અને તમમરૂપ મગ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેથી કરીને જ્યારે શુદ્ધિસત્ત્વને વિવેકાભ્યાસિમાત્રના જ કર્તવ્યતા કહે છે અને કોઈ મિદ્ધિવિમેરેરૂપે રહેતી નથી તથા અનાગતકર્તૃત્વસરૂપ સસારના બીજને જ્યારે દબાય થઈ જાય છે ત્યારે શુદ્ધિસત્ત્વ શુદ્ધસાત્ત્વિક થઈ રહે છે. અને પુરુષ જેમાં પૂર્વે, પોતે શુદ્ધિમાં પ્રતિનિધિત દેવાથી, શુભદુઃખાદિ ભોગનો ઉપચાર થતો હતો તેમાં હવે શુદ્ધિસત્ત્વની રૂપિતો નિરોધ થયેલા દેવાથી ભોગનો ઉપચાર થતો નથી. એ જ પુરુષની ઉપચરિત શુદ્ધિ છે. આ પ્રકારે પુરુષની ઉપચરિત શુદ્ધિ તથા શુદ્ધિમત્ત્વની શુદ્ધિ એ બંને સમાન છે. ત્યાં સાદૃશ્ય એ છે કે પુરુષ અને શુદ્ધિમત્ત્વ બંનેમાંથી સત્ત્વ ભોગનો અભાવ થાય છે, તથા શુદ્ધિસત્ત્વ દૃઢ સાત્ત્વિક દેવાથી ચૈતન્યસદૃશ થાય છે. આ પ્રકારની જ શુદ્ધિમત્ત્વ અને પુરુષની અવસ્થા થવી એ શુદ્ધિસામ્યાશર્યા છે. એ અવસ્થાની જ્યાં સિદ્ધિ થઈ કે પછી માર્ગજનો અંત આપે કેવલ્યની સિદ્ધિ થાય છે. કેવલ્યની નિદ્ધિમટે કોઈ પણ જ્ઞાનરૂપ વા ઐશ્વર્યરૂપ સિદ્ધિની અપેક્ષા રહેતી નથી. તાત્પર્ય કે જ્ઞાનક્રિયાદિરૂપ ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને તથા એ ઐશ્વર્ય ન પ્રાપ્ત થયેલા યોગીને બંનેને એક સંરખી રીતે આ વિવેકસાક્ષાત્મકરૂપી શુદ્ધિમાત્મરૂપ અવસ્થાની પ્રાપ્તિથરે પ્રારબ્ધની સમાપ્તિએ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આદિ એ સંક્રા ચાલે કે જે પુરુષને વિવેકજ્ઞતા પ્રાપ્ત થયું તેને સર્વગતા તથા સર્વ પદાર્થોનું નિર્ગત્વ અવસ્થા જ પ્રાપ્ત થવાનાં તો પછી એમ કહેવું કે એ જ્ઞાનક્રિયાદિ બૈશ્વર્યને ન પામેલાને પણ કેવલ યાગ છે એ બ્યર્થ છે. એ સંકાનો ઉત્તર એ કે જેમ જ્યોતિષ્ટેમ યાગનું ફલ સ્વર્ગ છે છતાં તે નિષ્કામપણે કરવામાં આવે છે તો સ્વર્ગરૂપ ફલ ભોગવવું અવશ્યનું નથી, તેમ આ સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિપ્રતિ કામના પણ હેતુરૂપ છે. વિવેકજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છતાં જેને સર્વગતાવિશેષની કામના ન હોય તેને એ સિદ્ધિને બો-
ગ થવો અવશ્યનો નથી. એ વિષયમાં વિશેષ ક્ષણભાટે મીઠાગિની બૂખણ ચતુર્ધાસકારમાં છગાસુએ જોવું ઉચિત છે. તેથીએવા પણ મોગી-
ઓ હોવા સંભવે છે કે જેમને વિવેકશ્યાતિ સિદ્ધ થયેલી હોય છતાં સર્વગતાદિસિદ્ધિ ઉદ્ભૂતાવસ્થામાં ન હોય. તેથી ઉપરનું કહેવું યોગ્ય છે.

આથી એ થયું કે કેવલપ્રતિ સિદ્ધિઓ સાક્ષાત્ હેતુ નથી પણ વિવેકશ્યાતિ વા પરવૈરાગ્યભાવ જ સાક્ષાત્ હેતુ છે. આમ છે છતાં સિદ્ધિઓનું આ અંશમાં કરેલું પ્રતિપાદન બ્યર્થ નથી, કારણ કે એ સિદ્ધિઓ પણ યોગમાં અન્ધા તથા વિપ્રોમાં વૈરાગ્યવિશેર ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી વિવેકશ્યાતિના ઉપકરકરૂપ છે તેથી જ્યાં વિવેકશ્યાતિનો સ્વરૂપ થયો કે પછી અન્ય સિદ્ધિઓનો આગિર્ભાવ ન હોય તોપણ તે યોગી મહાત્માના ખુદિસંસ્કરણે અધિકાર સમાપ્ત થાય છે અને તેથી એ ખુદિસત્ત્વ પુરુષનું દૃશ્ય ન થતાં પોતાના કારણમાં આત્મતિક કા-
ચને પામી જાય છે, જેથી વિવિધ કુખનો અભાવ થવાથી પુરુષ કે-
વલપ્રતે પામી કહેવાય છે.

આપણે આ તૃતીય પાદમાં યોગનો ત્રણ અંતરંગ સાધનોનું પ્રતિપાદન કર્યું, તેની સંયમ એવી સાતીય અંક કહી, એ સંયમના વિષયનું પ્રદર્શન કરવા વિવિધ પરિભાષાનું અભિપ્રાયન કર્યું, પછી ન્યનવિષય વિપ્રોમાં સંયમની સિદ્ધિ કરવાથી જ્ઞાનક્રિયાદિ બૈશ્વર્ય વિવિધ સિદ્ધિઓનું પ્રતિપાદન કર્યું તથા તેમાં જ સમાપ્તિ વિશેષ ઉપયોગી એવી દૃષ્ટિપ્રાપ્તિના જ્યાંથી ચલી સિદ્ધિઓ કહી, પરમ-
પુરુષાર્થની સિદ્ધિપરને ભૂતત્વ, દૃષ્ટિવજ્યવિશેરે સિદ્ધિઓનું દૃષ્ટમ-
દિત બ્યાખ્યાન કર્યું તથા અતિ વિવેકશ્યાતિનારે વૈરાગ્ય ઉપાયો, એ વિવેકશ્યાતિનું સ્વરૂપ તથા એના ઉપરને કેવાનું પ્રતિપાદન કર્યું.

શ્રાવ્યારજ્યજ્ઞાન પરિવાસ: પ્રસન્ન: ૧ સંયમોદ્ભૂતો મહાન્યાયુ
જ્ઞાન વિવેકજ્ઞ ૧ મ ૧ ૧

॥ ॐ શ્રી ॥

ચતુર્થપાદઃ

ઉપપ્રમાણે દેવ, દેવેતુ, દાનોપાત્ર અને હા ૧૩૫ નીર વ્યૂદા ॥
 જા આ યોગશાસ્ત્રના પ્રથમ નજી વ્યૂદાંતુ ઓરે દેવ, દેવેતુ તથા
 તેને દાન કરવાના ઉપાયોનું અનિશ્ચિત્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું તથા પ્ર
 સંગતરૂપ અનુર્થ વ્યૂદાંતુ દાનનું પણ ચતુર્થિયિત્ત પ્રદર્શન કર્યું હવે
 એ દાનરૂપ અનુર્થ વ્યૂદાંતુ શિત્તારથી પ્રતિપાદન કરવા આ અનુર્થ
 પાદનો આરંભ છે એ દાન તે કેવલ છે અને કેવલનું પ્રતિપાદન
 કરનાર આ પાદ છે તેથી આ પાદ કેવલ્યમગ્રાથી ઓગખાય છે
 એ પાદમા મુખ્ય તો કેવલનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે એ પ્રતિપાદન
 બનનાર થવા પ્રથમ કેવલ્યમગ્રાન ચિત્ત, તથા ચિત્તિશક્તિરૂપ પુરુષથી
 ભિન્ન સુખાદિનો અનુભવ કરનાર અભિમા ॥ તથા રસખ્યાનની પ
 રાકાગવિરોધેનું પ્રતિપાદન કરવું જરૂરનું છે તેથી એ પ્રતિપાદન કરે
 છે સા પ્રથમ કેવલ્યમગ્રાને યોગ્ય ચિત્તનો નિર્ણય કરવા મિદ્ધિઓના પા
 ત્ર પ્રમર કહે છે અને તે કહેવાથી અર્થાત્ સમાધિજન્ય સિદ્ધિનું શ્રવ
 ન પણ સિદ્ધ કરે છે

જન્મોપધિમન્ત્રતપઃસમાધિજાઃ સિદ્ધયઃ ॥ ૧ ॥

સુતાર્થ —મિદ્ધિઓ પાત્ર પ્રમરની તેમજ (૧) જન્મથી જ
 થયેલી, (૨) ઓપધિથી થયેલી, (૩) મન્ત્રથી થયેલી, (૪) તપથી
 થયેલી અને (૫) સમાધિથી થયેલી

આ સૂત્રમા સિદ્ધિઓ પાત્ર પ્રમરની છે એમ કહ્યું તે પાત્ર
 પ્રમરની મિદ્ધિઓ આ છે (૧) જન્મમિદ્ધિ, (૨) જોપધિસિદ્ધિ, (૩)
 મન્ત્રસિદ્ધિ (૪) તપઃમિદ્ધિ અને (૫) સમાધિસિદ્ધિ સા આ મનુષ્ય
 અનુભવમા પ્રેરના તથા મર્થ નિમિત્તરૂપે પરિપાકને પામેના મર્થાદિ ય
 દેવશક્તિ પદ્ધતિ તે શુદ્ધિરૂપા જન્મમાત્રથી ચળી અખિખાદિ મિદ્ધિઓ જન્
 મથી થનાર હોવાથી જન્મસિદ્ધિ છે જેમજે મર્યાદિતે જન્મથી જ આવતું
 આકાશગમનાં નુ સામર્થ્ય મનુષ્ય મર્થ નિમિત્તથી પાતાતમા જન્મ સા
 ની રૂપાંતર અસુગન્ધાગ્નિ આણી આપેવા રસાનની ભોગ પ્રેરણથી
 જન્મ પુરુષિત થજો પામે મન રૂપી સત્તે ગેનુ નાનર્થ પ્રાપ્ત કરી

શરે છે એ સામર્થ્ય સ્માયનરૂપ એ વિધિ આમ થયેલું હોવાથી એ વિધિ છે તેમ જ આ પો વા હી કાઝ આપી કપરેમથી ને રિનમયુ આરે યમય ત રામર્થ્ય પણ આપ મિત્તથી મેલુ હે યી આરધિગિદ્ધ છે મ યેના, નિપગિત દમથી શ્રીગુરની આરુ ડુસાર ડેના જમુદ ૧ ૫ જપરી ને આ લગમનુ સામર્થ્ય તથા અસ્થિમાર્ગમાર્થ્ય યામ યાય છે તે મરિષિ છે શ્રી શુભશાસ્ત્રની આજ્ઞાનુસાર નિર્ગિતપણે ડેના તપવડે રિશ્માભિ પ્રાપ્તિ માફક ને મત્ત પમિદિ વગેરે ગાર્થ્ય પ્રમ્ત ધાય છે તે તપસિ િ કે પૂરંપાદમા જલની નિદિયો સમાપ્તિ સિદ્ધિ છે આપનાથે સિદ્ધિઓ પામ પ્રમરની છ

આ પામ પ્રમરની નિદિયોમા સમાપ્તિસિદ્ધિઓ જ શ્રેષ્ઠ છે કારકે એ કે રત્નના ઉપારકર છે અન્ય આરસિદ્ધિઓ પણ પૂરંજામમા કરેના યોગાભ્યાસના જગથી જ વર્તમાન જ મમા જન્મ આપધિવિગરે નિમિત્તથી અભિ યત્ન ધાયછે તેથી આ સુત્રનુ એક તાત્પર્ય એવુ થયુ કે કદાચ આ જ મમા યોગ બ્યાસ ડેના ૧ કાષ્ઠ મિદિરિગેર ॥ પ્રતીતિ ન થાય તથાપિ તટ તથા યોગાભ્યાસ હાડી દેવો યો વ ન થી, પણ આ જ-મમા ન મર્ધિતો એ વિતર જ મમા આત્મ થશે એ વો દૃઢ વિશ્વાસ ડખવો પોગ છે આરે મોમ ને લમી બીક જ મના આભ્યામથી સિદ્ધ મતી સમાધિમાટે પણ તેવો જ વિશ્વાસ ડખવો ધરે છે

છે કે એ દેહપૌષ્ઠિના શરીરની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય ? મરણ કે મનુષ્યશરીર કંઈ દેહાદિ શરીરનું ઉપાદાન કામ્ય નથી કેમકે જ્યાં સુધી મનુષ્યશરીર વિરમાન હોય છે ત્યાં સુધી તો દેહાદિશરીરરૂપે પરિણામ થતો નથી, તેમ જ એ મનુષ્યશરીર નહિ થઈ જાય તો પછી નહિ પાંચ અન્યનું ઉપાદાન કારણ થયો સંભવતો નથી તેમ જ એ નરજગતના આશયો પણ એ દેહાદિશરીરના ઉપાદાન થવા ધટતા નથી, કારણ કે એ આશયો માત્ર નરજગતના હેતુરૂપ છે તેથી એ આ-પરોપી નરશરીરથી વિવક્ષ્ય કાર્ય થઈ શકે નહિ તેથી એ દેહાદિઆ-કારે પરિણામ દેતી રીતે થઈ શકે એ એક પ્રશ્ન ઉઠે છે તેમ જ જે અપિમાનિ સિદ્ધિઓ દેતી છે તેમા પણ એ જ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એ નરશરીર અનિમુક્ત, લઘુવિગેરે કેવી રીતે થઈ શકે ત્રિગેરે એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી સિદ્ધિઓનો પ્રકાર નિરૂપણ કરવા હોય છે

જાત્યન્તરપરિણામ પ્રવૃત્ત્યાપૂરાત્ ॥ ૨ ॥

સૂનાર્થ—(એકરૂપે પરિણામ પામેલા શરીર અને હન્દ્રિયો નો) અવગતીર પરિણામ તે શરીરહન્દ્રિયતા ઉપાદાન કારણરૂપ જૂત અને અગ્નિતાના અનુપ્રવેશથી (પૂરવાથી) થાય છે

જાત્યન્તર—એટલે અન્યજાતીર પરિણામ મનુષ્ય જાતિ અને દેહજાતિ એ બંને બિન્ન જાતિ છે, તેથી મનુષ્યશરીરનો દેહશરીરરૂપે પરિણામ થતો એ બિન્નજાતિરૂપે થતો પરિણામ હોવાથી જાત્યન્તરપરિણામ છે

પ્રવૃત્ત્યાપૂરાત્—પ્રકૃતિરૂપ ઉપાદાન કારણનો અનુપ્રવેશ થવા થી આપૂર એટલે બહુ વા પ્રવેશ થયો તે

આ સૂત્રથી એ કશું કે પદ્ધાનથી માંડી પચબૂતસુધીના સર્વ પાંચ ઉપાદાનમરગુરૂપ હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ છે ત્યાં શરીરનું ઉપાદાન કારણ પૃથિવ્યાદિ પચબૂત છે અને હન્દ્રિયોનું ઉપાદાન પ્રકૃતિ અસ્મિતા વા અદકાર છે જ્યારે મનુષ્યાદિ જાતિ ત્રણ શરીર તથા હન્દ્રિયોનો મનુષ્યાદિથી જિલ્લ જાતિરૂપ દેહાદિજાતિરૂપે પરિણામ થાય છે ત્યારે એ પરિણામ શરીર તથા હન્દ્રિયની પ્રકૃતિરૂપ પચબૂત અને આકાશના પૂરવાથી થાય છે એટલે જ્યારે કોઈ પણ પ્રકારના ધર્મની રૂઢે પ્રમારે સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે અને તે ધર્મ પોતાનું જ આપનારું અન્ય જાતિ ત્રણ શરીર અને હન્દ્રિયની આરોક્ષા રાખે તો એ મમયે જો એ ધર્મ વર્તમાન જન્મમા જ પરિવ્રત થઈ જાય છે તો પોતે કશું આપી શકે એના મનુષ્યાદિથી બિન્ન જાતિના શરીર અને હન્દ્રિયના પ્રકૃતિરૂપ પચબૂત અને અદકારના આકારને વર્તમાન મનુષ્યાદિશરીરમા અનુ-

પ્રવેશ કરાવે છે તથા પછી જેમ એક અગ્નિનો વિસ્ફુલ્ગિંગ મોરી ઘાસની ગંજીમાં પ્રવેશ કરે છે તે તે આખી ગંજીમાં પોતાની પ્રકૃતિનો અનુપ્રવેશ કરાવી ગગનઅપિવહનિરઃ પરિણામ સર્વનો કરે છે. તે જ પ્રમાણે અન્ય જીવિનાં શરીરેન્દ્રિયની પ્રકૃતિરૂપ અંશભૂત અને અદ્વંદારનો વર્તમાન શરીરમાં પ્રવેશ થાય છે એટલે એ વર્તમાન શરીરસહિત સર્વનો તે તે જીવિનાં શરીરેન્દ્રિયરૂપે પરિણામ કરે છે. આમ થવાથી વર્તમાન શરીર જ દિવ્યદિશરીરરૂપે પરિણામ પામી જન્ય થઈ. ૧૨૨૧ ૨૫૬ કરી કહીએ તો આ પ્રમાણે:—

પ્રત્યેક શરીરજંધારામાં તથા તેમાં વિચિત્ર ભોગ આવગમાં સાધારણ રીતે પૂર્વના મૃત્યુવખતે જલવત્તમ વેગથી જાગતુ ધમેકા કર્મસંસ્કારો હેતુરૂપ છે; એટલે એ કર્મસંસ્કારો જલવત્તમ વેગવાળા તે વખતે હોવાથી પોતે ભોગ આપી શકે એવું શરીર તે અભિમાનીને પ્રાપ્ત કરી આપે છે. એ શરીર ધની છવ નાનાવિધ કર્મને રમે છે. એ કર્મમાં જેઓ જ્યારે જાગતુ થાય છે તેઓ સારે પોતાનું શ્લ આપે છે. તેમાં જે જે કર્મોનું શ્લ એવું હોય છે કે તે ભોગવવા અન્ય જાતિના શરીરની જરૂર હોય છે તે કર્મો તો સાધારણ રીતે વર્તમાન શરીરના આરંભક પ્રારબ્ધના ક્ષાપની વાટ જોતાં સંચિતરૂપે પડી રહે છે. કાલક મસંગમાં એવું બને છે કે એ કર્મો આદ્યનિસદિત કરાયેલાં હોવાથી વર્તમાન શરીરના આરંભક પ્રારબ્ધ-જે હવે નિર્વાહકરૂપ થયાં છે તેના કરતાં અધિક જલવાળાં થાય છે. આનું જ્યારે થાય છે ત્યારે એ કર્મો પોતાનું શ્લ પ્રથમ આપે છે. એ આપવા માટે અન્ય શરીર તો જરૂરનું જ છે. તેથી એ કર્મસંસ્કારો થી સર્વ કર્મકલમદાતા ઈશ્વરના તેમના અદ્વંદવિજેષરૂપ અધિશરીઓ તે દિવ્ય શરીરેન્દ્રિયનાં ઉપાસન કારણરૂપ ભૂત અને અદ્વંદારરૂપ પ્રકૃતિનો વર્તમાન શરીરમાં પ્રવેશ કરાવે છે (સાધારણ રીતે—અર્થાત્ જ્યારે વર્તમાન દેહના પતનપછી ઉત્તર જન્મમાં શ્લ આપનાર કર્મ હોય છે ત્યારે તો એ કર્મ મૃત્યુસમયે જ અગ્નિઅક્ત થાય છે, જેથી તે સમયે જ એ પ્રકૃતિઓ તે અભિમાની છાને પ્રાપ્ત કરે છે. અને આ અપનારૂપ પ્રમંગમાં એ કર્મો અગ્નિઅક્ત થયેલાં હોવાથી વર્તમાન શરીર વિવિધાન દોષ છે તે સમયમાં જ એ પ્રકૃતિઓ અભિમાનીને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે જ ફર છે) જ્યાં એ પ્રકૃતિનો શરીરમાં પ્રવેશ મળે એટલે એ કર્મજન્ય વેગથી જા પૂર્વધર્મના અધિજાતા થીઈશ્વરની સત્તાથી એ પ્રકૃતિઓ જેઓ સાધારણ રીતે ઉત્તર જન્મમાં પોતાના નિઃકારરૂપ દિવ્ય શરીર અને દ્રવિયરૂપે પરિણામ પામનાર દોષ છે તે તરત જ તે રૂપે પરિણામ પામે છે. અને જેમ અગ્નિઅક્તની પ્રકૃતિના પૂનવાદી

અર્થી વામની ગણ્યો પશુ તેઓ જ પરિણામ થઈ જાય છે, તેમ
માણે આ પ્રકૃતિના પૂજારથી સર્વમાન શરીરનો જ તે વિગ્નજાતીય
શરીરેન્દ્રિયરૂપે પરિણામ થાય છે

આથી એ થયું કે નદીશ્વર અષ્ટાંગુલ્યર્જની સિદ્ધિ કરેલી હો
વાથી તે પુનરાવરણ શ્રીશ કરના દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ અને એ દર્શન
થી એના પુણ્ય અત્યંત પરિપૂર્ણતાને પામ્યા, જેથી ઉત્તર જન્મે
પ્રાપ્ત થનાર દિગ્વેદાદિની પ્રકૃતિરૂપ થયજીવનના અણુઓની તથા
અગ્નિમાત્રી એને વર્તમાન જન્મમા જ પ્રાપ્તિ થઈ અને એ પ્રકૃતિ
સ્વભાવ અથવા મરીગમા ખાસથી આખા શરીરનો જ દિગ્વેદાદિરૂપ
પે પરિણામ થયો તે જ પ્રમાણે ત્રિશ્વામિનનો શનિવેદક બ્રહ્મણ્વેદકરૂ
પે પરિણામ પામ્યો તથા શક્તિમકિનો બિશ્વેદક ઋગિશરી રૂપે પરિણામ
પામ્યો હોના વિગેરે સમગ્ર લેવું

આ મૂળથી પૂર્વેના પ્રશ્નો એ ઉત્તર અપ્રાપ્ત કે દિગ્વેદાદિનિનક્ષણ
જાતિ ॥ દેહ અંગે દિગ્વેદની જે પ્રાપ્તિ થાય છે તેમા ઉપાલન કારણ
જીવનમાન દેહ તા નેના આત્મનો નથી પણ તે તો તે દેહવિગેરે
ની મૂળ પ્રકૃતિ છે એ પ્રકૃતિસ્વભાવ વતમાન દેહમા ભરજાયથી વતમાન
દેહ જ પરિણામ પામે છે તેથી મર્ત્ય આંગે છે

આ સૂત્રમા કહેના ન્યાયથી જ્યારે કોઈ બારે અનર્થ પરિપૂર્ણ
થાય છે ત્યારે એ અધર્મરૂપ નિમિત્તવશાત્ પ્રમથે વતમાન જન્મનો
જ મર્ત્ય દિગ્વેદાદિનિનક્ષણરૂપે પરિણામ થાય છે એ પણ સમજાય છે
તેથી નુરાજાને ઋષિમા શાપથી મર્ત્યજાતિના દેહન્દ્રિયની વતમાન જ
ન્મમા જ પ્રાપ્તિ થઈ એ પ્રમથ નિમિત્તવશાત્ નથી મરણ્ય કે અદિ
પણ ઋષિના શાપરૂપ મહાપ્રભાવથી એ પ્રમથ થયો નથી પણ
મોગ અધર્મની મિદ્ધિ એ જાણે મરીવી હોવાથી એ અધર્મવશાત્
ગેને શાપની પ્રાપ્તિ થઈ, આંગે શાપવશાત્ ઉત્તર જન્મે પોતપો
તાના નિમિત્તરૂપે પરિણામ પામનાર પ્રકૃતિનો યોગ વેગ પ્રાપ્ત થાયથી
વર્તમાન જન્મમા જ તેને તે રૂપે પરિણામ થઈ ગયો છે

આ સૂત્રમા જેવા ન્યાયથી આલિમાદિ મિદ્ધિનો પ્રમાર પણ સ
મજાત છે તેમ જ જાતિ ॥ શરીરેન્દ્રિયની પ્રાપ્તિમાટે તેની નક
નિના સ્વભાવો વતમાન મરીગમા અતુલવેશ થાય છે તેમ જ્યારે
વર્તમાન શરીરદિ અત્યંત અદુર્લભ પડેછે ત્યારે એ વર્તમાન શરીર
દિની પ્રકૃતિગોત્રો અપગમ થાય છે જેથી એ શરીર આહવાને પા
મી જાય છે એ શરીરગતિની પ્રકૃતિરૂપ જે મોટાપણુ ખારેપણુ
દિગ્વેદાદિરૂપ છે તે યોગવત પ્રાપ્ત કરના અત્યંત મરણ્યની શક્તિરૂપ સ

પણ એ નિમિત્તો તો માત્ર ખેડુતની આફક પ્રતિબધકને દૂર કરે છે.

નિમિત્તમ્—એટલે ધર્મ, અધર્મ, પુરુષાર્થ વા તેના અધિષ્ઠાતા ઇશ્વરરૂપ નિમિત્ત કારણો.

અપ્રયોજકમ્=પ્રયોજક વા પ્રવર્તક નથી.

ચરણભેદઃ=૧૨ણ એટલે આચ્છાદન કરનાર અથવા પ્રતિબધ કરનાર, તેનો રોદ એટલે દૂર થવું તે.

તતઃ—એટલે એ ધર્માદિનિમિત્તોથી.

ક્ષેત્રિકવત્=ખેડુતની આફક.

આ મુત્રનો અન્યથ આપામણ છે:—નિમિત્ત પ્રકૃતીનામ્ અપ્રયોજકમ્ તતસ્તુ ક્ષેત્રિકવત્ ચરણભેદઃ (ક્રિયતે) ॥

આ મુત્રથી એ કશુંકે પ્રધાન, મહત્, અહકારાદિ ઉપાદાનકારણરૂપ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ તો પોતપોતાના સ્વભાવથી જ થાય છે. એ પ્રવૃત્તિ કદાં ધર્માદિ નિમિત્તો કારણતાં નથી. એ પ્રવૃત્તિ પ્રતિક્ષણે નિરતર થયા કરવી એ તો એ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ છે. તથાપિ એ સ્વભાવને આચ્છાદન કરી રાખનાર પ્રતિબધકરૂપ અધર્માદિ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેની નિવૃત્તિમાત્ર ધર્માદિ કરેછે એ નિવૃત્તિ યદ્ય એટલે એ પ્રકૃતિઓ પોતપોતાના સ્વભાવથી પોતાની મેળે જ પ્રવૃત્તિ કરેછે ત્યાં હજાન્ટરૂપે ખેડુત છે એક ખાડમાથી વિવિધ ક્યારાઓમાં જ સ લઇ જવું હોયછે ત્યારે ખેડુત નીચી નીચી પાળ બાંધે છે. એ અથગે ખેડુત કદાં જલનો પ્રવર્તક હેતુ નથી. જળનો એવો સ્વભાવ છે કે એ હમેશાં નીચા પ્રદેશમાં જાયછે એ આપણે જાણીએ છીએ એ સ્વભાવના અમલમાટે નીચો પ્રદેશ હોવો જરૂરનો છે, અર્થાત્ એવો પ્રદેશ હોય ત્યારે જ એ સ્વભાવનો અમલ યદ્ય શકેછે, તેથી જોયો પ્રદેશ એ સ્વભાવના અમલના પ્રતિબધકરૂપ છે. હવે ખેડુત જે કરેછે તે માત્ર એ જ કે જે જોયો પ્રદેશ હોયછે તેને ખોદીને ચોગ્ય રીતે નીચો કરેછે. એ કસ્યાપછી ખેડુતને કદાં તે ખાડમાંનું જગ ઉચકીને ક્યારામાં લઇ જવાપણ રહેતું નથી. જે ક્ષણે જલના નિમ્નગામિત્વરૂપ સ્વભાવના અમલના પ્રતિબધક ઉચા પ્રદેશનો અમલ થયો કે તરત જ જગ, પોતાના સ્વભાવથી પોતાની મેળે જ તે તે ક્યારામાં જાયછે. તેજ પ્રમાણે પ્રકૃતિઓનો સ્વભાવ પોતપોતાના ચિકારરૂપે પરિણામ પામવાનો છે. એ સ્વભાવ અધર્માદિ નિમિત્તે આચ્છાદિત થયેવો હોય છે. એ આપણે ધર્માદિથી વિરુદ્ધ છે અને એ વિરુદ્ધ પદ્યથોતું સહાયસ્થાન થતું નથી તેથી ધર્માદિ નિમિત્તનો ઉદય થતા જ એ અધર્માદિ પ્રતિબધની નિવૃત્તિ થાયછે. એ નિ-

રૂપિ થઇ એટલે પ્રકૃતિઓના સંભારને કામ પ્રતિબંધક નહિ રહે
 દોષથી પ્રકૃતિઓ પરિણામને પામે છે. એ જ પ્રમાણે પુરુષાર્થપ્રતિ-
 ભિત્તમાટે પણ છે. અને તે યોગ્ય જ છે કારણ કે જે રત્નના પ-
 તથા દોષ તે પરિણામને પ્રત્યેક થઇ શકે જે જાને પગનાં હોને અન્ય-
 નો પ્રત્યેક થાય નહિ. જેમકે દાંતશાદિ નિમિત્તો જે અને પગના
 છે તે પરના પ્રયોજક નથી. અને એમ દોષથી જ દાંતશાદિનો અન-
 બાવ દોષ છે તથાપિ યેગિન મહેશ્વરનાથી ધરતી વ્યપ્તિ થાય છે.
 તેમ જ જે કાંઈ દોષ છે તે કારણ પ્રયોજક થવું નથી. જેમકે પ-
 ઠ મુનિશાસ્ત્ર કાર્યક દોષથી મુનિશાસ્ત્ર પ્રયોજક નથી. આ નિ-
 થમાનુમાર પ્રમાણ અને પુરુષાર્થ એ જાને પ્રકૃતિના કાર્યક છે અ-
 ને તેથી પ્રકૃતિને અસીન દોષથી પરિણામ છે, તેથી એ પ્રકૃતિપ્ર-
 કારણના પ્રત્યેક થઇ યોગ્ય નથી. તેથી આ મુદ્દામાં જે કંઈ જે
 કે કામ, કમ, કમિશ્નદિ નિમિત્તો પ્રકૃતિના પ્રત્યેક થાય નથી, તે યો-
 ગ્ય જ છે. એ મર્ચ નિમિત્તો પ્રતિબંધની નિરતિમાત્ર કરે છે. આ
 અધર્મ પરથી નિરત દેવથી પરિણામ પ્રતિબંધની નિરતિ કરે છે
 એટલે પ્રકૃતિ દોષથી મેં જ નિર્મલરૂપે પરિણામ પામે છે. આ
 પરિણામ પ્રકૃતિની પ્રકૃતિની વિશેષી જે આપ્યાવધા તેનો મહેશ્વરી અમ
 કરે છે એટલે પ્રકૃતિ પોતના આભારથી જ સંસ્કારો દોષથી મેં જ
 પરિણામને પામતી થાય છે. કવિ પદ્યો પરિણામને પદ્ય-
 ન કરે છે તથા તદાગ્ર અમરનામરૂપ પ્રતિબંધની નિરતિ કરે છે એટલે
 પ્રકૃતિઓ પોતની મેં જ પરિણામ પામે છે તેથી એ નાં નિમિત્તો
 પ્રકૃતિના પ્રત્યેક થાય નહિ દોષથી પ્રકૃતિના પરિણામની વાંચ થતી
 નથી એ નિરત થાય છે

યે ત્ એ પ્રવૃત્તિ તો યોગીને અધીન જ થવી જોઈએ, તેથી બધાં શરીરોમાં ચિત્ત એક જ હોવું જોઈએ એ પ્રાપ્ત થતાં સૂત્રધાર ઉત્તર આપે છે કે

નિર્માણચિત્તાન્યસ્મિતામાત્રાત્ ॥ ૪ ॥

અર્થ—અહંકારરૂપ ક્રિયાદાનકારણનાંથી, જેટલા શરીર જેટલાં ચિત્તો ઉત્પન્ન થાય છે.

નિર્માણચિત્તાનિ—યોગીના પોતાના સકલપથી નિર્મિત થયેલાં ચિત્તો નિર્માણચિત્ત કહેવાય છે એ નિર્માણચિત્તો.

અસ્મિતામાત્રાત્—અહંકારથી ઉત્પન્ન થાય છે. માત્રસંપદથી મનની વ્યવસ્થિતિ કમળ છે.

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જેમ પ્રકૃતિસ્વભાવના અનુપ્રવેશથી અનેક શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે તેમ ચિત્તની પ્રકૃતિરૂપ અસ્મિતામાથી, જેટલાં શરીરો યોગી પોતાના સકલપથી ધાગ્યુ કરે છે તેટલાં ચિત્તો પણ તેના સકલપરૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન કરે છે ચિત્તોની ઉત્પત્તિ યોગીના મૂળ ચિત્તમાથી થતી નથી પણ ચિત્તોની પ્રકૃતિરૂપ અસ્મિતામાથી થાય છે. યોગીનું મૂળ ચિત્ત તો સકલ કરનાર હોવાથી એ ત્રિવિધ ચિત્તોની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તક્રમચુરૂપ છે. ચિત્તોની ઉત્પત્તિ તો અહંકારમાથી જ થાય છે

અહિ એ પ્રશ્ન થાય છે કે યોગી જે નિર્નિધ શરીરોને ધાગ્યુ કરે છે તે પ્રત્યેક શરીરમાં એકેક ચિત્ત માનવાનું શું કાણુ છે? મર્ચ શરીરોનો વ્યાપાર તો એક ચિત્તથી ઉપપન્ન થઈ શકે છે જેમ એક દીપક ધરમાં રાખવાથી સર્વ પ્રદેશમાં તેનું અન્તરાણુ પડે છે તેમ યોગીના મૂળ ચિત્તની વૃત્તિઓથી સર્વ નિર્મિતશરીરોના વ્યાપાર થયા કરનાના આ પ્રશ્નો ઉત્તર એ કે એ પ્રમાણે એક ચિત્ત માનવાથી મર્ચ વ્યાપારની ઉપપત્તિ થતી નથી એ જ નાના ચિત્ત માનવામાં કારણ છે યોગીનું મૂળ ચિત્ત તો સમાધિનિષ્ઠ હોઈ શકે છે તો તે મગધે તે ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થવાથી નિર્મિત શરીરો વ્યાપારવિનાનાં મૃતવત્ પડી રહેવાં જોઈએ તેમ જ એક ચિત્તમાં એક વખતે મગધિ અને બોમ એ બંનેને અનુભવ થવો અયોગ્ય છે એટલું જ નહિ પણ જ્યારે અનેક શરીરો નિર્મિત કમળ છે ત્યારે એક શરીરમાં જ્ઞાનથી થતી પ્રવૃત્તિ થાય છે અને તે જ વખતે અવ શરીરમાં અજ્ઞાનથી થતી પ્રવૃત્તિ પણ થઈ શકે છે. એ પાણુ જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વિરોધી હોવાથી અયુક્ત છે તેથી ચિત્તનો બેદ અસ્ય માનવો જોઈએ. અને એ જ કારણથી જેટલાં શરી-

૩ તેટલા ચિત્ત માનના આવશ્યક છે જ્યારે ચિત્ત આનમાંથી શરીરના જેટલી સંખ્યાનામા માનના આવશ્યક હશે છે તો એ જ યુક્તિઓવડે બુદ્ધિ(અર્થાત્ નિધાનના માક્ષાત્કાર્યરૂપ મહત્ત્વ અર્થ) તથા અભિમાની (મહત્ત્વના કાર્યરૂપ અહિંસાનું અર્થ) પણ પ્રતિ શરીરે બિન્ન બિન્ન હોવા જરૂરના હરેછે એ પણ આ સૂત્રથી પ્રતિ પાદન થઈ જાયછે

આ પ્રમાણે સર્વનો જોઈ થાયછે તેથી ત્રિપિણ્ડના અવતારરૂપ શ્રીમદ્ભગવાન કેટલોક કાળ અગાનરૂપ આનરથુનો સદ્ભાવ ડૂર પો મા કલે છે તે યોગ્ય હરેછે

આનમાંથી આ સૂત્રથી એ કથુ કે યોગી પુરુષે જ્યારે પ્રયત્નમૂલરૂપ મિદ્ધિનો અમત કરેછે ત્યારે તે પ્રત્યેક શરીરમા ચિત્તના પ્રરણરૂપ અસ્થિતામાંથી એકે ચિત્તની ઉત્પત્તિ કરેછે તમાપિ આદ્યમાંથી એમ સમજવાનું નથી કે યોગી એક ચિત્તથી નાના શરીરમા બનાવેલ કરી ન શકે કારણ કે તે રતતત્ત છે પણ જેટલુજ કે એક સમયે વિરોધી બનાવ કરના હોય છે તો તે સમયે નાના ચિત્તની જરૂર છે અવિરોધી બ્યવહાર પ્રવા માટે તેમ નથી તેથી ખરૂ જોતા તો આ સૂત્રથી એ જ પ્રતિપાદન યજુ કે જ્યારે યોગી કાલ વલસિદ્ધિનો અમત કરેછે તે વખતે જો વિરોધી બ્યવહાર થવા તે નાના ચિત્તોમાંથી પ્રવા માગે છે તો તે સમયે નેના સંપર્ક નિગિતથી અદ્યમાર માથી તે નાના ચિત્તની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પ્રમાણે યોગીઓ કરે છે તેમાટે ત્રિપોગશર્મિકમા આ વાક્યો પ્રમાણરૂપે અપ્પા છે કે

માતૃશર શરીરાણ કરાતિ વિકરાતિ ચ

પ્રત્યુપાદિષ્યાન્ કૈશિદ્ધિ કૈશિદુષ્ણ તપશ્વરત્ ।

સદશ્વ પુતસ્તાનિ સૂયા રમિમગ્નાનવ ॥

યોગીશર ત્રિવિધ શરીરાનું નિર્માણ કરેછે તેમાંથી કેટલાંખડે વિદ્યોગોનો લોભ લોભવેછે તથા કેટલાંકને ઉચ્ચ વાચા જોડે છે તથા પછી ઇચ્છા થતા પુન તે સમયે સમેતી લેછે

તેથી એ સિદ્ધ થાયછે કે યોગીશર નાના શરીરોમાંથી કે રહે તે પ્રમયે નિરુદ્ધ બ્યવહાર થઈ તેમના સંકલ્પથી અનેક વિદ્યોગો અસ્થિતામાંથી ઉત્પન્ન થાયછે હવે એ શ્રમ સદી કે જાણે એ ચિત્તો સવ બિન્ન બિન્ન હોય છે અર્થાત્ તેમનીના મૂળ ગિતથી બિન્ન છે તો જેમ એક ચિત્તના ૧૫ મુ અન્ય ચિત્ત નિયમન ની શકતુ નથી તેમ આમા ૧૫ થુ જોડે એ જતા તે તો અનિર્ણય છે એ શક્ય નથી જોડે એ હવે કે રહે છે

પ્રવૃત્તિભેદે પ્રયોજક ચિત્તમેદમનેકેષામ્ ॥ ૫ ॥

સૂત્રાર્થ — યોગીએ નિગ્રહ કરીને અનેક ચિત્તોની ભિન્ન ભિન્ન પ્રવૃત્તિઓએ ચિત્ત પ્રયોજકરૂપે હોય છે

આ મૂળમાં એ કહ્યું કે જ્યાં યોગી ૧-૫૦૨ સુધી પ્રત્યેક સંગીત માં એક એક ચિત્ત મકંડ રચનાત્ વ્યક્ત કરી જાય છે તે મનને એ ભિન્ન ભિન્ન ચિત્તોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ પોતાની ઇન્દ્રિયનુમાર થાય તેમાં પોતાના મૂળ ચિત્તને તેના પ્રયોજકરૂપે (અતર્કામિ રૂપે) સંકલ્પ કરી સ્થાપે છે આમ થઈથી મન ચિત્તોની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં યોગીનું મૂળ ચિત્ત અતર્કામિરૂપે થયેલું દેવાય છે તે સર્વ ચિત્તોથી થતી પ્રવૃત્તિઓ મૂળ ચિત્તની વૃત્તિઅનુસાર થાય છે તેમ જ તે મૂળ ચિત્તમાં એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું અનુમધાન પણ થઈ શકે છે

આ સૂત્રોથી ત્રીવિધ આદિના અસાવનારોના નશરનું પણ વ્યાખ્યાન થઈ જાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રોથી પાંચ પ્રકારની સિદ્ધિઓ તત્કાલ તેની ઉપપત્તિમાં તેના પ્રકારનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે સિદ્ધિઓના પાંચ પ્રકાર કરનાથી જ સિદ્ધિવાળા ચિત્તોના પણ પાંચ પ્રકાર થયા, જેમ કે જનમસિદ્ધ ચિત્ત આધિસિદ્ધ ચિત્ત મનસિદ્ધ ચિત્ત તપસિદ્ધ ચિત્ત અને મહાધિમિત્ત ચિત્ત એ પાંચ પ્રકારના ચિત્તામાંથી કયું ચિત્ત કેવળને યોગ છે તે નિર્ધારણ કરવા દેવે કહે છે ૬

સત્ત્વ ધ્યાનજમનાશયમ્ ॥ ૬ ॥

સૂત્રાર્થ — આ પાંચ સિદ્ધિ ચિત્તામાં જે ધ્યાનસિદ્ધ (સમાધિ સિદ્ધ) ચિત્ત છે તે જ કલેશર્મનની નાશનરૂપ આશયથી રહિત હોય છે ધ્યાનજમ-ધ્યાનથી મસ્કૃત થયેલું ધ્યાન આ સમાધિ એ જ ને અહિં એકાધિપત્યને મૂળ છે તેથી ધ્યાનથી સરકૂન થયેલ ચિત્ત તે જ સમધિસિદ્ધ ચિત્ત છે

વગાદાયમ્ કલેશર્મનની નાશના વા માર્ગો ચિત્તમાં વા સંચિતકોરમાં પડી રહેનાર દોષોથી આશય છે એ આશય જેમાં નથી તે અનાશય છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જે ચિત્તને સમાધિરૂપ યોગ સિદ્ધ થયે છે તે ચિત્તમાં યોગવડે તત્ત્વજ્ઞાનનો દૃઢ આશય છે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અવિદ્યા કલેશોનો દાહ થાય છે એ કલેશોનો દાહ થાય છે તે યોગીની કલેશમુક્ત પ્રવૃત્તિ થતી નથી અર્થાત્ તે પુણ્યપાપો મનદોષ થતો નથી આગળ કલેશર્મનની વાસનાનો દાહ થવાથી તથા નવા પુણ્યપાપ ન બધાનાથી એ ચિત્ત જ મોક્ષને યો-

ગ્ય છે - તોનાં એ ચિત્તમા જ કેવલ્ય થાય છે અન્ય ચાર પ્રકારનાં ચિત્તેમા યોગ ન મિલ્લ થયેલો તોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન થયેલું હોતુ નથી તેથી તે ચિત્તોની ક્યેશકર્માદિ વામનાનો દાહ થતો નથી, જેથી એ ચિત્તો નાનાં દુષ્ટપણાયે પણ સંબધવાળા થાય છે અર્થાત્ મોક્ષ ના કેવલ્યને પામવાયોગ્ય નથી.

આદિ એ શંકા થને કે મત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન થયેલુ શ્રીમદ્ભિ-કિરિગેરેમા જોતામા આવે છે તો પછી મત્રસિદ્ધ ચિત્ત કેવલ્યતા-ગી નથી એમ કેમ કહેવાય ? એનો ઉત્તર એ કે મત્રશબ્દવડે ૦૪ શ્રીમદ્ગુરુકૃપદિષ્ટ પારમાર્થિક શ્રેયને કરનાર મંત્રોતું જ મહલ્યુ કરવાનું નથી પણ અન્ય યજ્ઞ, સદાસ, જૂન, પ્રેત, ગણેશ, ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓને મન્ત્ર કરનાર મંત્રોતું પણ મહલ્યુ થાય છે આમ દેવતા-થી આ બીજા પ્રકારના સકામ મંત્રોથી તો મિદ્ધિઓ માત્ર મળે છે પણ કદા તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી, તેથી એ મત્રથી સિદ્ધિવાળાં થયેલાં ચિત્તો તો અનાશય થયેલા નહિ હોવાથી કેવલ્યયોગ્ય નથી પ્રથમ પ્રકારના મત્રથી તત્ત્વજ્ઞાન થાય છે એ વાત સાચી છે તથાપિ એ મત્ર વાચક, ઉપાશુ, માનમ, ધ્યાન અને શૂન્ય એ બેંધો પામ પ્રકારનો હોય છે, અર્થાત્ પામ જૂનિકાવાળો હોય છે એ મન કરનારે ધ્યાન જૂનિકાના પડોને ઠે તારે જ પછી તત્ત્વજ્ઞાન એના થી થાય છે અને ધ્યાનજૂનિકામા મત્રનો જપ કરનાર યોગીની સ્થિતિ તથા ધ્યાન અને સમાધિની સ્થિતિ એક જ છે, તેથી મત્ર-જપથી જ કેવલ્યયોગ્ય ચિત્ત થાય છે તે પણ ધ્યાન વા સમાધિરૂપ-યોગદ્વારા જ થાય છે તેથી આદિ જ કહ્યું છે કે ધ્યાનથી સરકુત ચિત્ત જ અનાશય હોય છે તે યોગ્ય છે

આપ્રમાણે આ સત્રથી ધ્યાનસિદ્ધ ચિત્ત વાસના-હિત તે.ય છે અને તેથી સમાધિસિદ્ધિઓ જ શ્રેષ્ઠ છે એ પ્રતિપાદન કર્યું. ત્યાં ધ્યાનસિદ્ધ ચિત્ત જ કેવી રીતે વાસનારહિત હોય છે અને અન્ય કેમ નથી, તે હેતુનું કથન કરવા પ્રથમ બેની વચ્ચે જે કર્મનો બો-દ હોય છે તે પ્રતિપાદન કરે છે.

કર્માશુક્લાશૃણ્ણં યોગિનસ્ત્રિવિધમિતરેષામ્ ॥ ૭ ॥

સૂત્રાર્થ — યોગીના અશુકવાકૃષ્ટ્ય કર્મ હોય છે, અને અન્ય ચિત્તના કર્મ કૃષ્ટ્ય, શુકવાકૃષ્ટ્ય અને શુકન એ ત્રણ પ્રકારના હોય ?
અનુદ્ધૃત — એટલે જે શુકન પણ નહિ અને કૃષ્ટ્ય પણ નહિ તે ત્રિવિધનું — એટલે શુકન, કૃષ્ટ્ય અને શુકવાકૃષ્ટ્ય
ફરેવા — અન્ય ચિત્તના

આ સુત્રથી એ કશું કે કર્મ ચાર પ્રકારના હોય છે. (૧) કૃષ્ણ (૨) શુક્લકૃષ્ણ, (૩) શુક્લ અને (૪) અશુક્લઅ-
અકૃષ્ણ. ત્યાં ને કર્મ પાપહેતુ હોય અને તેથી નરકાદિ ફળને આપ-
નાર હોય છે તે કૃષ્ણ છે. ને પાપ અને પુણ્ય ઉભયના હેતુરૂપ હો-
ય છે તે શુક્લકૃષ્ણ છે ને કેવલ પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે તે
શુક્લ છે અને ને પુણ્ય વા પાપ કશાને ઉત્પન્ન કરતું નથી તે અ-
શુક્લાકૃષ્ણ છે. આથી સ્વાર્થ, વ્યભિચારાદિ નિર્ગિદ્ધ કર્મો પાપને ઉત્પ-
ન્ન કરનાર હોય થી કૃષ્ણકર્મ છે જ્યોતિષ્ટોમાદિ યાગો અર્ધાત્ બાદિ-
સાધનથી આપર થતી, પ્રધાનપણે પુણ્યહેતુક જણીતી ક્રિયાઓ રહને
વર્ધક હોવાથી શુક્લકૃષ્ણ છે એ જ્યોતિષ્ટોમયાગાદિ આપાત્રમા પશુ-
વધ, શ્રીદિવિગેરેનું અવધનવિગેરે કરવામા આવે છે તેથી જીવહિમા
ધાય છે, તેમ જ એ કર્મા ગાજ સાધનથી કરાય છે તેથી તેમા પિ-
પીલિકાદિ ક્ષુદ્ર જીવોની પણ હિસા થાય છે તેથી એ કર્મો પાપહેતુક
હોવાથી કૃષ્ણ છે. તેમ જ એ કર્મોમાં પ્રાણજોને દક્ષિણવિગેરે અ-
પાય છે તથા એથી દેવતાનો અનુમદ માય છે તેથી એ કર્મા પ્રધા-
નપણે પુણ્યહેતુક પણ છે. આમ હોવાથી એ કર્મો શુક્લકૃષ્ણ છે
મનથી સાધ્ય થતી જપયજ્ઞવિગેરે ક્રિયાઓ સત્ત્વર્મક હોવાથી અર્ધા-
ત્ પાપમાત્રથી રહિત હોવાથી શુક્લ કર્મ છે, અને તત્ત્વજ્ઞાનવાળા
મદ્દાત્માઓનાં કર્મો-ને કર્મો અવશ્ય કર્તવ્યરૂપે પામ થવાથી તેના ફલની
સ્પૃહાવિના કસય છે તે કર્મો-આત્મિયાનપણે ન કરાયેલાં હોવાથી, ત-
થા તે કરનાર મદ્દાત્માઓના કયેગોનો કાય થયેલો હોવાથી એ ક-
ર્મનાં ફલપર તેમનો સગ ન હોવાથી એ કર્મો પુણ્ય વા પાપ કર્મા-
ના હેતુરૂપ થતા નથી, જેથી શુક્લત્વ અને કૃષ્ણત્વથી રહિત છે
અર્ધાત્ અશુક્લાકૃષ્ણ છે ખરૂ જોતાં એ કર્મો કર્મ ઇનાં પણ ન
કરેલાંજિવા છે. શીમદ્ભમવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે

ત્યક્તવા કર્મજલ્પસમ નિઘ્યનૃપ્તો નિરાશ્રય ।

કર્મજાનિપ્રવૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિદ્દરોતિ સઃ ॥

યસ્ય નાદકૃત્ને માત્વો લુદ્ધિર્યસ્ય ન ણિયતે ।

દૃક્ષાઽપિ સ દગાન્ લેકાન્ ન હન્તિ ન નિષ્ક્રયે ॥

ને મદ્દાત્મા યેગી પુણ્ય કર્મના ફલમાગો યોગાની સ્પૃહા સ-
મ સહ પોતે નિલ્પપ તથા નિરાશ્રય રહી કર્મોમા પ્રવૃત્તિ કરે છે તે
મદ્દાત્માને એ કર્મસાથે મંબધ ન હોવાથી એ કર્મો તેમથી ન ક-
સાયેલાંજેવા થઈ ગદે છે. જેમનો અદ્ભાત ગણિત થયો છે તથા ને-
મની લુદ્ધિએ મમાવનિમગ્ન મૂકી દીધું છે તેમ મદ્દાત્મા પુણ્યો

જેમને સંધ્યવસ્થામાં જ નિંધ બંધાવે અત્યંત દુઃખી ગયા છે તે-ધર્મથી ખાસ હોય ત્યારે લોકનું હનનવિગેરે કરે તથાપિ તેમને એ કર્મસાથે કરો સંબંધ થતો નથી.

આ ચાર પ્રકારનાં કર્મોમાંથી પ્રથમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો છતર લોકોનાં હોય છે આ ચોથીનાં કર્મ અત્યુચિત પ્રકારનાં હોય છે. આમ હોવાથી યોગીને પાપપુણ્યમાંથી સંબંધ થતો નથી, અને તેથી તેનું ચિત્ત વાસનારહિત હોય છે.

અર્થ અ-૫ પ્રકારનાં ચિત્તો કેવલજાગ્રી નથી એ સૂચ્યું અને તેનું કારણ એ આશ્યું કે એ ચિત્તવાળા પુરુષોનાં કર્મ શુદ્ધાદિ ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧જુ એટલા માત્રથી માધ્યમી સિદ્ધિ થતી નથી. કેમકે કર્મો બધે આ ત્રણ પ્રકારનાં હોય તથાપિ જો એ કર્મો મૃત્યુમગ્ધે વાસનાની અભિવ્યક્તિ નહિ કરે એમ હોય તો ચિત્ત વામનાવાળું રહ્યા છતાં કેવલજાગ્રી થઈ શકે તેથી અહિં કહેલા સાધ્યની સિદ્ધિમાટે એ અવશ્ય પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ કે એ કર્મો પોતાનાં ક્રમમાટે વાસનાની અભિવ્યક્તિ નિષેધે કરીને કરે છે. આ પ્રમાણે આ પ્રતિપાદન આવશ્યક હોવાથી સૂત્રકાર એ કરે છે.

તત્ત્વસ્તદ્વિષાકાનુગુણાનામેવાભિવ્યક્તિર્ચાસનાનામ્ ॥ ૮ ॥

સૂત્રાર્થ — એ ત્રિવિધ કર્મના વિષાકને અનુમરતી જ વાસનાની અભિવ્યક્તિ થાય છે.

તત — ક્રમર કહેલા યોગીથી છતર પુરુષનાં ત્રિવિધ કર્મથી

તદ્વિન્ — એ કર્મના જે જન્મ, આપુર્ણ અને બોગરૂપ વિષાક તેને અનુગુણ અર્થાત્ અનુમરતી

વાસનાનામ્ — એટલે સ્મૃતિપ્રસક મન્કારોની. વામના એટલે સંસ્કાર. એ સંસ્કારો એ પ્રકારના હોય છે (૧) જાગ્રિ, આપુર્ણ વિગેરે બોગને આપનાર પુણ્યપાપરૂપ, અદૃષ્ટ વા અપૂર્વ નામથી બોગખાના મન્કારો અને (૨) તે ને જન્મમાં મળતા બોગોની કંટકાઓના સંસ્કારો, જેમકે ગુણધર્મજનના બોગરૂપ જે મનુષ્યઓ, શૂદ્ર, ક્ષેત્ર, અતદિ પદાર્થો તેની છત્રાંશ મન્કારો, દિવ્ય જન્મમાં દિવ્યની, દિવ્ય શૂદ્રાદિની કંટિહાના સંસ્કારો વિગેરે. આ બંને પ્રકારના સંસ્કારો વામના કહેવાય છે. ત્યાં આ મ્થળે નો વામનાશબ્દ દ્વિતીય પ્રકારના સંસ્કારોનો વાગક છે. પ્રથમ પ્રકારના સંસ્કારોનિષે નો દ્વિતીય વાગમાં કશું છે તેથી આ સ્થળે માત્ર દ્વિતીય પ્રકારની વામનાનિષે જ કહેવું અવશ્ય છે.

આ મુદ્દામાં એ કશું કે જ્યારે મનુષ્યમગ્ધે ક્રમનાં ત્રિવિધ

કર્મો પરિપકવ થઇ કોઇ જન્મ અભિમાનીને આપેછે તે મમયે તે અભિમાનીના ચિત્તમાં નિયમે કરીને તે જન્મના ભોગને યોગ્ય વાસનાની અભિવ્યક્તિ થાય છે. જે કૃષ્ણકર્મ પરિપકવ થયાં હોય છે તેા એ નરકાદિ સ્થાને લઇ જનાર છે, તેથી એ કર્મો મૃત્યુમમયે નરકના તમયોદ્દમયોઓઆદિ ભોગોવિશે સમાત્મક વાસનાઓને અભિવ્યક્ત કરેછે. તેમ જ જે મૃત્યુમમયે દિવ્ય જન્મને આપનાર કર્મો બ્રહ્માના થયાં હોયછે તેા એ કર્મ દેવયોદ્ધમા અભિમાનીને લઇ જનાર છે તેથી અભિમાનીને પૂર્વના અનુભવથી બંધાયેલી જે દિવ્યભોગોના સંસ્કારોરૂપ વામનાઓ નેને જ અભિવ્યક્ત કરે છે, વિગેરે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વની સક્રિયા એ ઉત્તર આપ્યો કે ઉપગના સૂત્રમાં કહેમા કૃષ્ણાદિ ત્રણ પ્રકારના કર્મો પુણ્યપાપના હેતુરૂપ હોવાથી ભોગના હેતુરૂપ હોય છે અને ભોગના હેતુરૂપ હોવાથી એ કર્મો જ્યારે તેા તાનુ કય આપના પોતાને યોગ્ય મરીરને ગ્યે છે ત્યારે નિયમે કરીને તે અભિમાનીના ચિત્તમાં રહેલી તે જન્મને યોગ્ય ભોગવાસનાને જન્યત્ કરે છે તેથી જ્યામુધી ભોગનેનુક કર્મ રહેવાના ત્યામુધી વામનાની અભિવ્યક્તિ નિયમે કરીને યસાની તેથી કર્મ હોય છતા વામનાની અનભિવ્યક્તિ માનવી એ અમોગ છે, તેથી યોગીમહાત્મા અને અન્ય નિદ્ધ ચિત્તોના કર્મનો ભેદ હોવાથી યોગીનુ ચિત્ત પ્રાપ્ત્ય સમયે અનાશા જ હોય છે અને અન્યનુ ચિત્ત વામનાની અભિવ્યક્તિવાળુ હોય છે આનુ મગ કારણુ નો એ જ છે કે યોગીને નરવચન થયેલુ હોવાથી તેના કલેશનગ્રારે દગ્ધ થઈ ગયા છે તેથી તેનાં કર્મ અશુદ્ધમારૂપનુ થાય છે અને તેથી એ કર્મોનુ વધન પણ યોગીને થતુ નથી. અધોર્મિચિત્તોમા (પછી ને શિદ્ધ ચિત્તો હોય કે નદિ) તત્ત્વજ્ઞાનનો અગ્નિ અનુભવાયો નથી તેથી એ ચિત્તોના કલેશસંસ્કારો જન્યત્ હોય છે, તેથી તેમના કર્મ પણ કૃષ્ણાદિ પ્રકારના થાય છે અને તેથી એ કર્મો ચિત્તમાં રહેલી વામનાઓમાથી, પોતે જે જ્ઞાનિનો જન્મ તે અભિમાનીને પમાડનાર હોય છે તે જ્ઞાતિના જન્મના ભોગોને અનુકૂળ જે વાસના હોય છે તેનો જ ઉદય કરે છે. આમ હોવાથી મૃત્યુસમયે એ ચિત્તો વામનાની અભિવ્યક્તિવાળા હોવાથી નિવૃત્તિ હોતા નથી.

આ પ્રમંગમાં આ સક્રિયા થાય છે. પ્રથમ તો એ કે વાસનાઓ સંસ્કારરૂપ છે નો કલ્પને નરકાદિના ભોગોપ્રતિ શમના સંસ્કારો હોતા નથી. એમ હોવાથી એ ભોગોસંબંધી વામના કેદને હોતી જ નથી તેથી મૃત્યુસમયે કર્મ વામનાની અભિવ્યક્તિ કરી

તે તે જન્મને પમાડે છે એ વાત અમત્ય છે.

બીજી શક્ય એ યાચ છે કે યદપિ એમ માનીએ કે નરકાદિ બોગોની પણ વાસનાઓ છૂટે છે તથાપિ કમો પોતાને અનુકૂલ વાસનાને જ અભિવ્યક્ત કરે એ કષપતિગદિત છે દરેક છૂટે તત્કાલના જે નાશ મગકારો હોય તેની અભિવ્યક્તિ યાચ છે જેને એક પ્રમથ આજે પ્રાત કાળે જોયો હોય અને બીજો પ્રમથ દશ વર્ષ ઉપર જોયો હોય તો એ બેમાથી સાચકાળે જો તે માણસને સ્મૃતિ યાચ તો આજ પ્રાત કાળના પ્રમથની યચાની કાગળ કે તે તાજે પ્રમથ છે આ નિયમથી એક જોને અનુષ્ઠસરીગ ધરી તેમા વિવિધ બોગો બોગવ્યા અને જ્યોતિષોમાદિ વાગવિગેરે સત્કર્મો પણ કર્યા એ અભિમાનીએ ધારો કે દેવસરીગ એક દત્તર જન્મ પૂરે ધર્યુ હલુ હવે જ્યારે એ અભિમાની અનુષ્ઠસરીગને છોડવાનો ત્યારે એને જે સ્મૃતિ અને ઇચ્છાઓ યચાની તે અનુષ્ઠસરીગના બોગોની યચાની, કાગળ કે એ બોગોના અનુભવી પડેલા મગકારો તાલ છે, કઈ આતત વ્યવહિત દેવસરીગના બોગોની સ્મૃતિ અને ઇચ્છાઓ યચાની નહિ તેથી જ્યોતિષેભવાગરૂ કર્મ જે એના આયુષ્યમા વાસનાની અભિવ્યક્તિ કરે તો ને અભિવ્યક્ત યચારે વાસના અજાત દિત પૂર્વ યોગથી અનુષ્ઠ મની વાસના નેતાની, કઈ દેવસરીગની વાસના નહિ હોય તેથી પોતાને અનુકૂલ વાસનાની જ કમો પોતાના રિષાકમથમે અભિવ્યક્ત કરે છે એ કહેવું કુટિયુત નથી.

ત્રીજી શક્ય એ યાચ કે કદાચ એમ પામ માનીએ કે કમો પોતાના રિષાકમથમે પોતાને અનુકૂલ વાસના જન્મમાં તે વ્યવહિત હોય તોયુ-અભિવ્યક્ત કરે છે અને જન્મ મગકારે તે જન્મની વાસનાની અભિવ્યક્તિ યાચ કે તથાપિ એ નિયમે કરી યાચ છે એ માનવું ધરવ નથી કે જન્મ કે જ્યારે કોઈ જન્મમારે વાસના પૂરે વિદ્યમાન દેવી જ જોઈએ આ વાસના મગકારૂ દેવાથી નિયમે જોને પોતાની પૂરે તે ને જન્મના બોગોના અનુભવી અપેક્ષા રૂપે છે, ત્યારે મગકારીતે અનુકૂલ અપેક્ષા અનુભવા કુ યાચ નો અનુભવાયુગ દોષ આજે છે.

એ મહાભાગી પ્રથમ રમોનો દત્તર એ કે નરકાદિના જેવા ૭ વાસના દેવી નથી એ અમત્ય છે. અનુષ્ઠસરીગમાં ૭૧ દોષો ત્યારે તેને નરકના બોને સિંહિતિ હોયે આ દોષો દેવી નથી, તથા પિ તે ૭૧

૧ જન્મ પૂરે વાસના અને વાસના પૂરે અનુભવ અર્થે ૫ અનુભવ મારે તે ને જન્મ, તેની પૂર્વે વાસના, ૧ મગકારે જન્મ રિષારે

નનિચારદિ દુષ્ટ કર્મને કરનાર હોવાથી સામાન્યપે સ્ત્રીઆદિવિષે એ-
ને પ્રીતિ નેાવ છે અને તેવી નગ્નમાના ભોગરૂપ તા'ત લોહમયી સ્ત્રી આદિ
વિષે એને સામાન્યપે રાગ હોયછે ખરૂં જોતાતો એ રાગ પણ ખાસ જ-
રનો નથી. કારણ કે જે નરકાદિના ભોગની ઇચ્છા છે તે મનુષ્યશરીરમાં
થતી જ નથી, તેનો નરમના બેભો પામવાને વખતે જ થાયછે આપણે
જોઈએ છીએ કે જે વિદ્યાની ઇચ્છા કોઈ મનુષ્યના ચિત્તમાં ઉદય થતી
નથી તે વિદ્યાને ક્વચિત્ પ્રીતિપડે ભક્ષણ કરેછે એથી અપદ્ધ ગિદ્ધ થાય
છે કે કુતરાનો જન્મ પામનાર જીવને એ જન્મના ભોગરૂપ વિદ્યા
વિગેરે પગથોવિષે પ્રીતિ હોયછે તો પછી નરકના ભોગની ઇચ્છાઓ થ-
તી નથી એ કહેવું અયોગ્ય છે આ સૂત્રમાં જે વાસનાની અભિવ્ય-
ક્તિ કહી છે તે મૃત્યુમયે જ કહીછે તેથી સર્વાશે યોગ્ય છે

બીજી શક્તો ઉત્તર આપના મધકાર કહેછે કે

જાતિદેશકાલવ્યવહિતાનામપ્યાનન્તર્ય સ્મૃતિસસ્કારયો
પરુપત્ત્યાત્ ॥૧॥

સૂતાર્ય—જન્મ, દેશ અને કાળે કરીને વ્યવહિત થયેલી વાસ-
ના હોય છતાં તેમનું આનન્તર્ય થાય છે કારણ કે સ્મૃતિ અને સ-
સ્કાર સંબંધીય હોયછે

જાતિઽજાતિ એટલે જન્મ, દેશ અને કાળ એથી વ્યવહિત
થયેલી વાસનાઓ હોયછે તથાપિ—

જાનન્તર્યમ્—એ વાસના અનતર થાયછે જે પદાર્થ જેના
કાર્યરૂપ હોયછે તે તેનાથી અનતર કહેવાયછે એ જોની વચ્ચેનો કા-
ર્મકારણભાર તે કાર્યના સંબંધે આનન્તર્ય છે આનન્તર્યને અભિ તાત્પ-
ર્યાર્થ એ છે કે અવ્યવહિત હોય તેમ કાર્ય કરનાપણુ તે આનન્તર્ય છે

અવ્યવહિત—સદૃશ હોયછે તેથી

આ સૂત્રથી એ કથુ કે પૂરે જે શમ કરી હતી કે અવ્યવહિત
પૂરે કાગની વાસનાઓ ઉદય પામની જોઈએ તે અયોગ્ય છે કારણ કે
એવો કોઈ નિયમ નથી કે જે અવ્યવહિત પૂર્વમગ્ના હોય તે સસ્કાર-
રનો પ્રથમ ઉદય થાય અને જે તેની પૂર્વનો હોય તે તેની પછી
ઉદય થાય દૃષ્ટાન્તરૂપે ધારો કે એક માણસે એક શહેર પચીશ વર્ષ
ઉપર જોયું છે અને તે માગુસે તે જ દિવસે એક ઐન્દ્રજિહ્વો
જેન જોયો છે હવે ધારો કે પૂરે-પચીશ વર્ષે જોયેલા શહેરનો એ
ક પરિચિત માણસ તેને સાચકામે મળ્યો તો એ સાચકામે એ મા-
ણસને અવ્યવહિત પૂર્વમગ્ના જોયેલા વાદિગરના તમાસાની સ્મૃતિ
થવી જોઈએ પણ તે થતી નથી, પણ પચીશ વર્ષે રે જોયેલા શ-

પ્રકારો અનુભવ થાય છે તે પ્રકારનો જ સરખો પડે છે અને જે પ્રકારનો સમકાર પડે છે તે જ પ્રકારની અનિ યાત છે. ઘટનો અનુભવ થાયથી ઘટિત ક મસ્કાર પડે છે અને ઘટિત ક મસ્કારથી પટિત થાય છે અનિ યતી નથી પણ ઘટિત ક ન અનિ યાય છે, અર્થાત્ અનુભવ સમ્યક અને અનિ એ નરેનો અભિન્ન વિષય હોય છે એ નિયમથી જ્યારે દેશનતીય જન્મ આપનાર કર્મનો પચ્ચાક થાય છે તે મગે એ દેશનતીય જન્મ આપનાર કર્મના સમ્યક દેશનતીય દોષથી એ મસ્કારથી થતી અનિ પ દેશનતીય જ દોષાની, એટલે એ કર્મની પૂર્વે જેમ એ કર્મના અનતીય કર્મથી દેશનતીયને થોડા વામનનો ઉદય થનો દોષ તેમ, આ મગે પાડ થાનો જ તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે જાતિના કર્મો પારપર થાય છે તે જ જાતિના ક્રિયા, જ્ઞાન અને નિમિત્ત સમકારોરૂપ વામનનાની તે કર્મથી અમિત્યક્તિ થાય છે, અને જાતિના સમકારોની અમિત્યક્તિ થતી નથી પણ એ વામનનાઓ મગે તો પૂર્વે કારિ જન્મ ઉપર પાછા હોય ના અત્યંત દેશમાં જવાઈ હોય, વા દ્વંતર કદપ ઉપર બધાં હોય જાતિઆદિનું વ્યવધાન કદ કર્મસમયરૂપ સમકારની અભિવ્યક્તિમાં બાધક નથી

આપ્રમાણે આ સૂત્રમાં ૮ મા સૂત્રના પ્રસંગમાં કરેલી ખીજી શકાનું સમાધાન કર્યું, પણ આ પ્રમમમાં એક અધિક શકા એ થાય છે કે આપ્રમાણે વાસનાની અભિવ્યક્તિ ક્યારે અગીકાર કરાય કે જ્યાં તે પૂર્વે જન્મ માનીએ ત્યારે અર્થાત્ જ્યારે એ વાસનાઓ પૂર અનુભવેલા દિવ્યાદિ બોગોથી બધારેલી છે એમ માનીએ તો થોડા અભિવ્યક્ત મગથી તેની અમિત્યક્તિ થાય છે એ પણ અગીકાર થાય તથા પૂર્વે જન્મ માનનામાં શુ પ્રમાણ છે કે જન્મ નથી આ આ કદપ દર કર્યા તથા ૮ મા સૂત્રની વ્યખ્યામાં કરેલી તૃતીય શકારૂપ અનનરથા દોષનો પરિહાર કરતા સૂત્રકાર કહે છે કે

તાન્મામનાદિત્વ વ્યાપિયો નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥ ૧

૧ આ મૂલ તથા પૂર્વના સૂત્રોમાં જીવોને અનાદિમાત્રથી જન્મ મરણ થતા વ્યાપના વ્યાપ્યા છે એ સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો છે જે નોમે માત્ર અર્ગ, નરક અને આ લોક એમ ત્રણ જ માને છે તથા જીવોના જે જ જન્મ માને છે તેમને આ મિદાન્ત કદવો એર જેવો લાગે છે તથાપિ એ મત્ત દોષથી સર્વ માન્ય થયો છે પોતાની ઇચ્છાનુસાર મગ એમાં સર્વે રાજાનતા છે તથાપિ વિરેન્દ્રપુર મર મનદોષ થનો આ જે જન્મો મિદાન્ત જગ પશુ પી શકનો નથી મનુ

સૂત્રાર્થ — એ વાગનાઓ આ તરફ હોય છે એટલું જ નહિ પણ એ વાસના અનાદિ કાળથી છે મગ્ધ કે ‘હું મદા વિધવાન રહું મારો કદાપિ નાશ ન થાય’ એ રમગી પોતાની હયાતિની ઇચ્છા રૂપ તથા મરણના ત્રાસરૂપ આશિષ નિલ છે અર્થાત્ અનાદિ છે

તાતામ્ — એ વાગના અનાદિ વસ્તુઓ આદિ દિલ્લિપણ

ચ — એ પદ્ધતી પૂર્વ સંપ્રોક્ત આનંદ વસ્તુઓ આ સુત્રાક્ત અનાદિ નો સમુચ્ચય બતાવે છે

આશિષ — હું સદા અગ્નિ રમા ગુરુ, મારું મરણ ન થાઓ એ પ્રકારનો ચિત્તમા રહેતો મરણ્યો નામ

નિષ્કાષાદ્ — પ્રત્યેક જન્મમા અને પ્રત્યેક શરીરમાં હોય છે તથા

આ સૂત્રથી એ મધુ કે ગાંડ મદા અસ્તિ ન રહે એ પ્રકારની આ આશિષ પ્રત્યેક શરીરમાં હોય છે તેથી પૂર્વજન્મની મિદ્ધિ થાય છે અને તત્ત્વેક જ મદા હે વાપી જન્મોનું અનાદિતર સિદ્ધ થાય છે તે આ પ્રમારે થોડા વખતનું જે બાનક જન્મોનું હોય છે આજે જે બાનક વતમાન જન્મમા મરણનું દુખ અનુભવ મધુ નથી તે બાનક પછી ગોતાની માના જોખામાંથી ખસી જઈ નીચે પડવાની રિયતિમાં આવે છે કે તરત કપી હોઈ તથા તે માના હો મરને લાયકી તરત પકડી લે છે એ સર્વો અનુભવનિદ છે એ બાલકો થતો કપ પડી જઈ મૃત્યુ થવાના બચથી થા છે એ મદન અનુમાન કરી દમય છે જે જે કર્મન આ કરામા આવે છે તે દણુમા જ કરામાં આ વેળે આશુ જે જે પદાર્થો મળી નાસ હોય છે તે તે પદાર્થો આશુને કપાદિ થાય છે અર્થાત્ આપણો જે અવા કપાદિ થાય છે તે મરણના બચથી થાય છે તો એ બાળના પ્રસંગમાં પણ મને કપાદિ મરણના ત્રાસથી થાય છે એ મનનુ રચિત છે તેથી એ બાલકને મરણો બચ હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે ત્યાં એ બાલકો મરણના અનુભવથી બંદ થાય છે એમ તો છે જ નહિ કા રણ કે એનું મરણ મધુ નથી તેથી મરણની રચ્ચિતિથી મોજે બચ થાય છે એ પણ સિદ્ધ છે હવે જે જે રચ્ચિતિ થાય છે તે આપો જો

બાળના શાથી થયો વિદિત નિદિદ પ્રતિમા શાથી જાદ પડે હવે મોજે સુખદુખ તારતમ્ય આ જન્મના શાથી દે માટે મોજે પ્રમાણે ના મિશ્રાન્તિવાદ અન્ય મોજે ઉત્તર સનેતામરક મોજે મરકો નથી એ તો એ વિરોધી શ્રેષ્ઠ પચ્ચરીમરક નેથી એમ માનવી પણ આ મિશ્રાન્તિ જ મત્ત છે મોજે ૧ મોજે મોજે તો અત કમનુ મરમાર કપ છે નેથી એ નજાથી કમ દેહ ૧ થી

એ છીએ કે પૂર્ના અનુભવથી પડેલા સસ્મરથી થાય છે એ નિયમે એ બાવકને થતી મરગુની અનિ પશુ મ હના અનુભવથી પડેલા સસ્મરથી જ થવી ઘટેછે, અર્થાત્ એ અનિની ઉપપત્તિમાટે મરગુનો અનુભવ અવશ્ય હોવો ઘટે છે ત્યા આ વતમાન જન્મમા તેા એ બાલકને મરગુનો અનુભવ થયો નથી, તેથી એ મરગુના અનુભવમા પૂર્વજન્મ અવશ્ય હોવો જોઈએ એ મિદ્ધ થાય છે તેમ જ પૂર્વ જન્મમા પણ એ જ અનિમાનીને જન્માન જન્મની મદ્ધ એ જ પ્રમારે મરગુનો બધ દશે એ પણ માન્યુ ઉચિત છે તેથી ઉપરની પ્રક્રિયાપ્રમારે તેની પૂર્વનો જન્મ પણ હોવો ઘટે છે આ પ્રમારે પ્રત્યેક જન્મમા મરગુના આમરૂપ અત્માસિદ્ધિ નિયતિ હોવાથી તેની પૂર્વ પૂર્વ જન્મ અવશ્ય હોવા વટે છે તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે મરગુના નાનરૂપ અસિદ્ધિના પ્રતિજન્મમા સિદ્ધિ થાયથી પૂર્વજન્મ હોવો જ જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એના અનત પૂર્વ જન્મો હોવા જોઈએ, આ જ્યારે આ ત પૂર્વ જન્મો મિદ્ધ થયા ત્યારે અનત જન્મોના મરકાગે પણ ચિત્તમા હોવા જ જોઈએ એ પણ મિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ એ મરકારૂપ વાચાનુ અનાદિત સ જ સિદ્ધ થાય છે નામનાનુ અનાદિત પ્રમા મિદ્ધ થવા ની દૂર જ અનત સ્પારૂપ હોય બાકી હતા તે બોલો દરેકે મરગુ પ્રમાણથી જ મરગુના નાનરૂપ પ્રમા મિદ્ધ અનાદિત હોય તે હોવા અનાદિતાને ઉત્પત્તિ કરતું નથી એ મરમાન્ય ન્યાય છે

આ પ્રમારે આ સૂત્રની એ સિદ્ધિ થઈ કે મરગુનામ પ્રતિજન્મમા વિજમાન હોવાથી જન્મોની અનિ મરગુની રૂપિન મિદ્ધ થાય છે અને જન્મોનુ અનાદિત હોવાથી વાચનાનુ અનાદિત હોય છે એ દર્શ જ નહિ પણ આક જન્મોની વાચના હોવાથી વાચના પણ અનત હોય છે

આ અનત પ્રકારની વાચનાગો ચિત્તમા સદા પ્રસુપ્ત થઈ પડી રહે છે એમાંથી જ જન્મો આપનાર કર્મસરકારનો ઉદય થાય છે તે કર્મસરકારૂપ વિચિત્રતાત્ તે જન્મને અનુકૂળ વાચનાઓ તે પ્રસંગે અનિવચ્ય થાય છે

આ રીતે આ સૂત્રોથી (૭-૮-૯-૧૦) એ પ્રતિપાદન થઈ કે યોગીનું ચિત્ત સમધિથી થયેલા યોગામિથી ક્રમિકરેશનાસના માન્ય થાય છે તથા તેના કર્મ પણ અશુકાકૃષ્ણ હોય છે તેથી એ ચિત્ત

* આ પ્રક્રિયાનુ પ્રતિપાદન પ્રસંગરૂપાત્ દ્વિતીય પાદમા અબનિનેશરૂપકરેશની વ્યાખ્યા પ્રસંગે કર્યું છે તેથી ત્યા પણ જોવું

અનાગમ હો સથી મોક્ષને યોગ્ય છે એને અન્ય મરે ચિત્તમા તન્ન
 જ્ઞાન થયેલું નથી હોતું તેથી એ ચિત્તોની કનેષપાસના દૃષ્ટ મેળેલી
 નથી તેમ જ એ ચિત્તોનાં કર્મો કૃષ્ણાદિ પ્રકારના દોષ છે તેથી એ
 કર્મોભાથી જે જે પરિપાકને પામે છે તે તે કર્મરૂપ નિમિત્તના ૫.૧
 થી એ ચિત્તમા રહેલી અનાદિ ક્ષયની અનત વામનાભાથી એ કર્મ
 થી અપાતા જન્મને અનુકુલ વામનાઓ અવશ્ય અનિવાર્ય થાય છે
 તેથી એ ચિત્તો અનાશય નથી અને તેથી મોક્ષને મેળ્ય નથી આ-
 પ્રમાણે આ સુમોથી કેવલ્યને યોગ્ય ચિત્તનો નિર્જીવ કર્મ તથા પ્રસ-
 ગમશાત્ અન્ય ચિત્તોને જાણ કર્યા કારણથી હોય છે તેનું પશુ પ્ર-
 તિપાત્રન કર્યું ત્યાં એ પ્રતિપાત્રનમાં વાસનાને અનાદિ ક્ષયની તથા
 અનત કદી તેથી એ સકલ થાય છે કે, જેમ પુરુષ અનદિ દ્વારા
 થી તેનો ઉચ્છેદ થયો પડતો નથી તેમ વાસના પશુ આદિ ભો-
 વાથી એમનો ઉચ્છેદ થયો સંભવનો નથી તેમ જ એ વાસનાઓ
 અનત દ્વારાથી એમનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરી સંભવો આ સકલો
 તત્ત્વ આપી કેવલ્યની ઉપપત્તિ કર્યા અનદિ તથા અમર્ય અદિ જે
 વાસના તેનો અવ્યતોચ્છેદ કેવી રીતે થાય છે તેની ઉપપત્તિ કરે છે
 હેતુવાલામવાસમ્બોઃ સંશુદ્ધીતવાદેનામમાયે મદમાયઃ ॥ ૧૧ ॥

ઉત્પત્તિ થાયછે અને તેથી મસારની પ્રાપ્તિ ગર્થાત્ સંભાગો અનુભ-
વ અને તેથી પુનઃ સમદ્રેષાત્મક વામનાનો ઉદ્ભવ થાય છે આજ
માત્રે વામનાનો હેતુ અને તેથી સમારયકનો હેતુ અવિદ્યા છે એ
વામનાનું ચિત્તમાં અસ્તિત્વ હોય છે ત્યારે એ વામનાની અભિવ્યક્તિ-
દાર તે તે દેહાદિની પ્રાપ્તિ થાયછે, તેવી દેહાદિની પ્રાપ્તિ એ વાસના-
નું ફલ છે. એ વામનાઓનો આશ્રય સાધિકાર ચિત્ત છે, એટલે જે
ચિત્તનો અધિકાર સમાપ્ત થયો નથી એવા ચિત્તમાં જ વામના હો-
યછે, જે ચિત્તનો અધિકાર મર્યાદા થઈ જાય છે તે ચિત્ત પોતાના
કારણમાં જ લીન થઈ જાય છે તેથી એ વાસનાનો આશ્રય થઈ
શકતું નથી તેથી વાસનાનો આશ્રય તે અધિકારતાણુ ચિત્ત છે
જે જે વિષયો કર્મવડે મનિદિન થાયછે ગર્થાત્ અભિમુખ થઈ
વામનાને અભિવ્યક્ત કરેછે તે તે વિષયો વાસનાના આલબનરૂપ વા-
વિષયરૂપ છે. મોક્ષસમયે અવિગેરે વિષયો સસારમાં નો પડેલા હો-
યછે તથાપિ મોક્ષ પામતા ચિત્તની અભિમુખ થઈ એ વિષયો કોઈ
પણ વામનાની અભિવ્યક્તિ કળતા નથી, તેથી એ અવિગેરે વિષયો
તે મોક્ષ પામતા ચિત્તની વામનાના અભિવ્યજક નહિ હોવાથી વા-
સનાના આલબનરૂપ નથી. આમ હોવાથી સર્વ વિષયો વાસનાના આ-
લબનરૂપ નથી, પણ માત્ર જે વિષય જે સમયે અભિમુખ થઈ વા-
સનાની અભિવ્યક્તિ કરેછે તે જ વિષય તે સમયે વાસનાના આલ-
બનરૂપ છે

આ હેતુ, ફલ, આશ્રય અને આલબન એ ચાર ઉપર વાસ-
નાનો આધાર છે, તેથી એ ચારનો અભાવ થયે વાસનાનો અભાવ
થાય છે ત્યાં એ તો રૂપ છે કે જ્યાં કાળુનો નાશ થાય છે ત્યાં
કાર્યનો નાશ અવશ્ય જ થાય છે. તેથી અરિધાનો અભાવ થવાથી
વામનાનો અભાવ થાય એ તો યોગ્ય છે. તેમ જ જ્ઞાનો અભાવ થ-
વાથી પણ કારણનો અભાવ થાયછે. જેમકે અધ્યયનને જ અર્થ દે-
વસ્ત કાશીમાં રહેતા હોય તો કાશીના રહેતું એ કાળુ છે અને અ-
ધ્યયન એ ફલ છે. જે વખતે અધ્યયન પૂરું થયું કે તરત દેવસ્ત
કાશીથી આશી નીકળેછે તેથી જ્ઞાનો અભાવ થવાથી કારણનો અ-
ભાવ થયો અયોગ્ય નથી એ જ પ્રમાણે જ્યારે વામનાના કાર્યરૂપ ભોગ-
નો અભાવ થાયછે ત્યારે પણ વામનાની સ્થિતિમાં કોઈ નિમિત્ત ન
હોવાથી વામનાનો પણ અભાવ થાયછે તેમ જ જ્યારે આશ્રયનો
અભાવ થાયછે ત્યારે આશ્રિતનો અવશ્ય અભાવ થાયછે એ સર્વ-
સિદ્ધ નિયમપ્રમાણે ચિત્તનો અભાવ થાયછે ત્યારે ચિત્તને અશ્રયે જ

રહેન નામ રૂપ આશ્રિતનો અભાવ થાય એ ઉચિત છે તેમ જ
જારે અત્યંતનો અભાવ થાય છે અર્થાત્ મેષ્ટ પશુ વિનય ચિત્તના
અનિમુખ થતો ।થી ત્યારે વામણો અભિવ્યક્ત કરનાર મેષ્ટ સ્તુ
નહિ હોયથી વામનાના આનિ જાનો અભાવ જ થાય છે

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી એ કથુ કે અગગને વાસન એ અ
નહિ છે તથા અનત છે તમાપિ એ વામણો પ્રવેશ છે અર્થાત્ ઉ
ત્પત્તિ પામેની છે અને તેવી પુરુષની માફક અનહિ નથી પુરુષ
પ્રાકૃત્યે અનહિ છે અર્થાત્ કેવુદાનો આપણે જ રહે ॥૨છે તેથી
અનહિ આ અનત હતા પશુ એ હેતુવિગેરેનો અભાવ થાયથી એ
વાસણો અભાવ થઈ જના છે અર્થાત્ ગોચ થાય છે

આક્રિ એ કથુ કે આશ્રયરૂપ ચિત્તનો અભાવ થનથી વાસન
નો અભાવ થાન છે તના એ શકા થાય છે કે વાસણના આશ્રયરૂપ ચિ
ત્ત તો ત્રિતિક્ષણે નશ પમતુ દેખાય છે મત્સ્ય કે દેવશરીમાનું ચિત્ત
તમા મતુષ્મશરીરમાનું ચિત્ત એ જો જુદા હોય છે તેવી વામનાનો
અભાવ રાદા થવો જ જોઈએ તેમ જ જીહ્વા સ્પર્શ એ થાય છે કે જે
પદાર્થ અસ્તિત્વમાં હોય છે તે જો કદાપિ નાશ થતો ।થી આ જો જે પ
દાર્થોના અનાત હોય છે તે જો કદાપિ ઉત્પત્તિ થતી ।ની એ નિમ
મથી વરા ॥૩ । સત્પદાર્થોના અભાવ મ્પિ થા નહિ અર્થાત્ ગો
દર્શન કેવન થાય એમ નથી એ શમના ઉનરગટે સૂતકાર મ્પે છે કે

અતીતાનાગત સ્વરૂપનોઽસ્ત્યધાભેદાક્ષર્માણામ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂત્રર્થ — અતીત અને આ । ત (ભવિયત્) અતુ ૦ ૧૩ । નિ
ધમાન હોય છે કારણ કે તે ધમના સમગ્રનો માત્ર વેદ થાય છે

શબ્દમદાતુ — એટલે અધ્વ બિન બિન હોવાથી તૃતીય પદના
વરિજામત્રય ૦ એ સૂત્રમા જો સમધુશબ્દ અનના અધ્વનો પ્રયોગ છે
અર્થાત્ એટલે અતીત (જૂતા) વર્તમા । અને અનામત (ભવિયત્) આ રમા

આ સૂત્રમા પ્રથમ એ કથુ કે જે વસ્તુ એકાદ અસ્તિત્વમાં
હોય છે તે વસ્તુ અતીત ના અનામત થાય છે ત્યારે કઈ નહ થતી
નથી પશુ એ અસ્ત્યાવિસિદ્ધ થઈ તે વસ્તુ રસરૂપે અસ્તિત્વમાં રહે
છે તેથી જે વસ્તુ અનામત હોય છે તે જ વસ્તુ વર્તમાનામાને પા
મે છે વતમાના વસ્તુવાળી વસ્તુ કઈ નવીન જ અનુન જિતમ થતી
નથી તેમ જ જે વસ્તુ વનમા । હોય છે તે મ્પિ નાશ પામતી ।
થી પશુ માત્ર વતમાના વસ્તુવાળે પરિસ્થાપ કરી વતમાનથી ભિન્ન જો
વી અતીત વસ્તુમાં રહે છે તાત્પર્ય એ કે કોઈ પશુ વસ્તુ જે અમત
છે તે જો કદાપિ ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ જ જે વસ્તુ અત છે તે જો

કદાપિ નાગ ઘનો નથી, પણ એકની એક જ વસ્તુ અરૂપે વિદ્યમાન રહી અનાગત, વર્તમાન અને અતીતાવસ્થાનાયે સળધવાગી થાય છે. જે અતીત અને અનાગતરૂપે વસ્તુ ન રહેતી હોય તો તેનું જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, કેમકે અસત્ પદાર્થનું જ્ઞાન કદાપિ હોતું નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનનો કોઈ નહિ ને કોઈ પણ સદ્ વિષય જ હોય છે, અતીત વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ તો છે નહિ. યોગજન્ય પ્રત્યક્ષથી અતીત તથા અનાગત પદાર્થનું જ્ઞાન યોગીને થાય છે એ જ્ઞાનના દર્શનરૂપે શ્રીમદ્ બ્રહ્મસુત્રગીતા છે એમાં સ્પષ્ટ કર્યું છે જે બીજાદિનો બાવી વધ અર્થનો શ્રીકૃષ્ણશરીરમાં જોયો તેથી એ પદાર્થ વસ્તુરૂપે તો અતીત અને અનાગતાવસ્થામાં પણ હોવા જોઈએ છે.

અહિં એ શંકા શરૂ કે જે વસ્તુ ઉત્પત્તિપૂર્વે વિદ્યમાન હોય છે તો પછી તેની ઉત્પત્તિગ્રાટે પ્રયાસ કરવો નિરર્થક છે કારણ કે જે વસ્તુ ન હોય તેની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે એનો ઉત્તર એ કે કારકવ્યાપારથી અમત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી જે અમત્તની ઉત્પત્તિ થતી હોય તોપણી કારકવ્યાપારથી શશશુગાદિની પણ ઉત્પત્તિ થતી જોઈએ કારણ કે ઉત્પત્તિપૂર્વે શશશુગ તથા અન્ય વસ્તુઓ અનસ્તિત્વમાં હોવાથી સર્વ સમાન છે પણ તેમ તો થતું નથી. તેથી કારકવ્યાપારના સાધ્વપમાટે વસ્તુ પૂર્વ અમત્ ન જ હોવી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ કારકવ્યાપારનો પણ કોઈ વિષય હોય જ છે, એટલે કોઈ કોઈ પદાર્થની ઉપર જ કારકવ્યાપાર થાય છે. ત્યાં આપણે જોઈએ છીએ કે ઘટની પ્રાપ્તિગ્રાટે વ્યાપારરતા મુક્તિકાનુ જ મહત્ત્વ દરે છે, તિલનુ મહત્ત્વ કરતો નથી, તેલની પ્રાપ્તિમાટે તિલનું મહત્ત્વ કરે છે, રેતીનું મહત્ત્વ કરતો નથી એ સર્વ પ્રવૃત્તિ પણ ક્યારે યોગ્ય કરે છે કે ક્યારે ઘટનું મુદ્દમા અસ્તિત્વ હોય અને તેલનું તિલમાં હોય ત્યારે. નહિ તો પછી તેલનો જેમ તિલમાં અભાવ કેમ છે તેમ રેતીનાં પણ અભાવ હોય છે, ઘટનો જેમ મુદ્દમા અભાવ હોય છે તેમ તિલમાં પણ હોય છે, તોપણી તેલની પ્રાપ્તિમાટે તિલનું જ મહત્ત્વ કરવું અને રેતીનું ન કરવુંનિતેરે પ્રવૃત્તિમાં કોઈ વિવાદ નહિ રહેતો તેથી જેજ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ

૧ આ સત્કાર્યવદના વિગ્નારથી પ્રતિપાદનમાટે બુદ્ધિઓ પ્રામદાદાય પુનઃકળીતુ પાનું ૧૩૦-૧૫૮ વિગેરે; આજ અથના વૃત્તીય પાદનું પરિણામત્વ તથા ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરનાર યત્નો; મધ્યમગુરુ દ્વિતીયાધ્યાય સૂત્ર ૧૮મું, શ્રીસામ્યશરિસા દ્વિતી, પ્રાચીનદૈત્તલ્લસિદ્ધિ પ્રથમમુદ્ગરમહાગ, શ્રીસામ્યસૂત્ર પ્રથમાધ્યાયસૂત્ર ૧૧૭થી, વિગેરે

રેના આમનારૂપ આશ્રિતનો અભાવ થાય એ ઉચિત છે તેમ જ
જારે આનંદનાનો અભાવ થાય છે અર્થાત્ કોઈ પણ વિચાર ચિંતાનો
અભિમુખ થતો નથી ત્યારે વાસનાનો અભિવ્યક્ત કરનાર મન જેવું
નહિ હોવાથી સમનાના આનંદનો અભાવ જ થાય છે

અપ્રમાણે આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે અગરજો વામન એ અ
નહિ છે તથા અનત છે તથાપિ એ વામનાએ કાર્યરૂપ છે અર્થાત્ ઉ
ત્પત્તિને પામેની છે અને તેથી પુરુષની માફક અનાદિ નથી પણ પ્ર
ચાલરૂપે અનાદિ છે, અર્થાત્ હેતુદ્ધાનિ-આધારે જ ગેનાર છે, તેથી
અનાદિ અને અનત હતા પણ એ હેતુરિતેરેનો અભાવ થવાથી એ
વાસનાનો અભાવ થઈ જાય છે, અર્થાત્ મોક્ષ થાય છે

અહિ એ કહ્યું કે આશ્રયરૂપ ચિન્તનો અભાવ થવાથી સમના
નો અભાવ થાય છે ત્યાં એ શક્ય થાય છે કે સમનાના અભાવરૂપ ચિ
ન્તનો પ્રતિક્ષણે નાશ પામતું દેખાય છે પરંતુ કે દેવગંગાગાત્રુ ચિત્ત
તથા મનુષ્યદારીરમાત્રુ ચિત્ત એ જાને જુદા હોય છે તેથી વામનનો
અભાવ મદ્ય થતો જ નોંદમે તેમ જ બીજી રામ એ થાય છે કે જે
પદાર્થ અસ્તિત્વમાં હોય છે તેનો કદાપિ નાશ થતો નથી અને જે પ
દાર્થોનો અભાવ હોય છે તેની કદાપિ ઉત્પત્તિ થતી નથી એ નિય
મથી વચન ૧૨ : સત્પદાર્થનો અભાવ કદાપિ થાય નહિ, અર્થાત્ એ
કારણ કે સત્પદાર્થ એમ નથી એ સમના ઉત્પન્ન થઈ શકે છે કે

અતીતાનાગત સ્વરૂપનોઽલ્પચ્ચમેદાદ્યમાજામ્ ॥ ૧૨ ॥

સૂનાર્થ — અતીત અને અનાગત (અવિચલ) વસ્તુ આરૂપે નિ
ધમાન હોય છે કારણ કે તે ધમના ગદ્યાનુનો આન બેદ થાય છે

અર્થમેદાત્ — એટલે અર્થ બિન બિન દેવાથી તૃતીય પદ્ય
વરિષામત્રયં એ સૂત્રમાનો લક્ષ્યપુરાત્ન અના અધાનો પર્થાય છે
અર્થ એટલે અતીત (જૂત), વર્તમાન અને અનાગત (અવિચલ) આ રીતે

આ સૂત્રમાં પ્રથમ એ કહ્યું કે જે વસ્તુ એકદાર અસ્તિત્વમાં
હોય છે તે વસ્તુ અતીત વા અનાગત થાય છે ત્યારે કંઈ નહ થતી
નથી પણ એ અનગ્યાવિશિષ્ટ થઈ તે વસ્તુ સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં રહે
તેથી જે વસ્તુ અનાગત હોય છે તે જ વસ્તુ વર્તમાનાવસ્થાને પ
મેઢે વર્તમાનાનગ્યાવિશિષ્ટ વસ્તુ કંઈ નહીં જ અપૂર્વ જાત થતી
નથી તેમજ જે વસ્તુ વર્તમાન હોય છે તે કદાપિ નાશ પામતી ન
થી પણ માત્ર વર્તમાનાવસ્થાનો પરિભ્રમ કરી વર્તમાનથી બિન એ
વી અતીતાવસ્થામાં રહે છે ભાત્યર્થ એ કે કોઈ પણ વસ્તુ જે અમત
છે તેની કદાપિ ઉત્પત્તિ થતી નથી, તેમ જ જે વસ્તુ અમત છે તે

કદાપિ નામ થનો નથી, પણ એકની એક જ રસ્તુ ગણે વિદ્ય
માન રહી અનાગત, વર્તમાન અને અતીતાસ્થાઓ સંબધવાગી
થાય છે જે અતીત અને અનાગતરૂપે વસ્તુ ન રહેતી હોય તો તેનું
જ્ઞાન ન થવું જોઈએ, કેમકે અસત્ પદાર્થનું જ્ઞાન કદાપિ હોતું નથી,
અર્થાત્ જ્ઞાનનો કોઈ નહિ ને કોઈ પણ સદ્ વિષય જ હોય છે અતીત
વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ તો છે નહિ યોગજન્ય પ્રત્યક્ષથી અતીત
તથા અનાગત પદાર્થનું જ્ઞાન યોગીને થાય છે એ જ્ઞાનના દૃષ્ટાન્તરૂપે
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા છે એમા સ્પષ્ટ જુએ છે જે બીજાદિનો જ્ઞાની
૪૫ અર્જુને શ્રીકૃષ્ણશરીરમા જોયો તેથી એ પદાર્થ વસ્તુરૂપે તો
અતીત અને અનાગતાસ્થામા પણ હોય જોઈએ છે

અહિ એ શકા થશે કે જે નવું ઉત્પત્તિપૂર્વે વિદ્યમાન હોય
છે તો પછી તેની ઉત્પત્તિમાટે પ્રયાસ કરવો નિરર્થક છે કાગળ કે
જે રસ્તુ ન હોય તેની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયાસ કરવો ઉચિત છે એનો
ઉત્તર એ કે કાગળનારથી અસત્ વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી જે
અમલની ઉત્પત્તિ થતી હોય તોપછી કાગળવાપારથી શશશુભાદિની
પણ ઉત્પત્તિ થતી જોઈએ કારણ કે ઉત્પત્તિપૂર્વે શશશુભ તથા અન્ય
વસ્તુઓ અનન્નિતતામા હોવાથી મરે મમાન છે પણ તેમ તો થતું
નથી તેથી કારક વાપાગના સારસ્વતમાટે વસ્તુ પૂર્વ અમલ ન
જ હોવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ કારકવાપારનો પણ કોઈ વિ
ધન હોય જ છે, એટલે માછ માછ પદાર્થની ઉપર જ કારક વાપર
થાય છે ત્યાં જાપણે જોઈએ છીએ કે ઘટની પ્રાપ્તિમાટે વ્યાપાતા
મુક્તિહાનું જ મહણ કરે છે, તિનનું મહણ કરવો નથી તેલની પ્રાપ્તિમા
ટે તિનનું મહણ કરે છે, રેતીનું મહણ કરવો નથી એ સર્વ પ્રકારિ
પણ ક્યારે યોગ્ય કરે છે કે જ્યારે ઘટનું મૂદમા અસ્થિત હોય અને
તેલનું તિનમા હોય ત્યારે નહિ તો પછી તેલનો જેમ તિલમા જ
ભાવ હોય છે તેમ રેતીમા પણ અભાવ હોય છે, ઘટનો જેમ મૂદમા
અભાવ હોય છે તેમ તિનમા પણ હોય છે, તોપછી તેલની પ્રાપ્તિ
માટે તિનનું જ મહણ કરવું અને રેતીનું ન કરવું વિગેરે પ્રવૃત્તિમા કો
ઈ નિયમક નહિ રહેતો તેથી એજ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્પત્તિ

૧ આ સત્કાર્ક દત્તા ચિંતાસ્થી પ્રતિપાદનમાટે જુઓ શ્રી
મહાશન પુત્રાક જીનું પત્ર ૧૩૦-૧૫૮ વિગેરે આજ મથના
તૃતીય પાદનું પરિણામનય તથા મર્ગીનું પ્રતિપાદન કરનાર સુતે, મ-
ધ્યસ્થસૂત્ર દ્વિતીયાધ્યાય સત્ર ૧૮મું શ્રીમાધ્ય રિક્ષા ૬મી ત્રીઅદ્વૈતચલ-
સિદ્ધિ પ્રથમમુદ્ગરમહાગ, શ્રીસાંખ્યસૂત્ર પ્રથમાધ્યાયસૂત્ર ૧૨૭થી, વિગેરે

પૂર્વે તથા અતીતાવસ્થાનાં પણ વસ્તુની સ્મરણે સ્થિતિ હોય છે.

આ સૂત્રથી પૂર્વની એ શંકાનું નીચેપ્રમાણે સમાધાન આપ્યું કે ચિત્ત પ્રતિષ્ઠાએ નશ્વર નથી, પણ ચિત્ત તો સદા વસ્તુરૂપે વિદ્યમાન જ હોય છે, પણ એના ધર્મોને લક્ષણપરિણામ ધાય છે એટલે એક પ્રકારના ધર્મો એમાં એક ક્ષણે આનિર્વાણને પામે છે તથા અન્ય પ્રકારના ધર્મો તિરોભાવને પામે છે. આમ ધર્મોનો પરિણામ ચતુર્થી ચિત્તના નાશ થતો નથી પણ સદા સ્થિતિ રહે છે તેથી સદામોક્ષની આપત્તિ આગતી જ નથી. તેમ જ વાસના પણ ચિત્તમાં સદા વસ્તુરૂપે વિદ્યમાન હોય જ છે તથાપિ કોઈ વખતે એ અનાગતાવસ્થામાં હોય છે તો કોઈ પ્રસંગે અતીતાવસ્થામાં અને કોઈ પ્રસંગે વર્તમાનાવસ્થામાં. અર્થાત્ એમ કહેવું યોગ્ય નથી કે બ્યારે ચિત્ત પણ સદા હોય છે અને વાસના પણ સદા હોય છે તો પછી બંનેમાંથી કોઈનો અભાવ ન હોવથી સુતરામ્ મોક્ષ અધટિત છે. કારણ કે (ભવ્ય-ભેદાદ્ ધર્માગમ્) મોક્ષભાટે કંઈ ચિત્તનો વા વાસનાનો આત્મનાશ અપેક્ષિત છે જ નહિ. ચિત્ત અને વાસના બ્યારે વર્તમાન અધ્વમાં હોય છે અથવા તો અનાગત અધ્વમાં હોય છે ત્યારે જ એ દુઃખનો અનુભવ કરાવે છે અથવા કરાવવા સમર્થ હોય છે. બ્યારે ચિત્ત અને વાસના આત્મતિકી અતીતાવસ્થાને પામે છે અર્થાત્ અતીતાવસ્થાને પામી પુનઃ અનાગતાવસ્થાને પામવાના સામર્થ્યથી સ્થિત થઈ જાય છે એટલે કદાપિ વર્તમાનાવસ્થાને પામી ન શકે એવું ધાય છે ત્યારે દુઃખનો આત્મતિક અભાવ ધાય છે, અર્થાત્ કેવલ ધાય છે. તેથી મોક્ષભાટે ચિત્ત વા વાસનાનો સ્વરૂપોચ્છેદ જરૂરનો નથી પણ વર્તમાનાવસ્થાને પામવાની યોગ્યતાથી સ્થિત જે અતીતાવસ્થામાંથી સંબંધ તે જ માત્ર જરૂરનો છે. એ સ્થિતિ વત્સલાનરૂપ વિવેકખ્યાતિથી ધાય છે તેથી સર્વથા મોક્ષ ઉપપન્ન હિ છે.

આ પ્રમાણે આ એ સૂત્રથી મોક્ષરૂપ કેવલ્યની, વાસનાનો ઉચ્છેદ શક્ય સિદ્ધ કરી, ઉપપત્તિ કરી તથા એ વાસનાનો ઉચ્છેદ જેમાં હોય છે તે સિદ્ધ ચિત્ત કેવલ્યને યોગ્ય છે એ પૂર્વ નિર્ધારણ કર્યું. હવે કેવલ્યનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે તથાપિ એ પ્રતિપાદન કરતાપૂર્વે એ કેવલ્યના સાધનરૂપ અધિધાના નાશ કરનાર વત્સલાનરૂપ વિવેકખ્યાતિનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવું જરૂરનું છે. કારણ કે સાધનતા મધ્યર્થ પ્રતિપદનના તે સાધનની સિદ્ધિ મળ્યાથી થતા ફલના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન અપ્રત્યક્કરણનું નથી. તેથી પ્રથમ એ વિવેકખ્યાતિનું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં વિવેકખ્યાતિ એટલે તો બેદભિજ્ઞાનરૂપ. એ બેદ મુખ્યરૂપે

તો પ્રધાન અને પુરુષનો અથવા તો બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષનો ગણાય છે, કારણ કે જ્યાં બુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષના બેઠ્ઠો સાક્ષાત્કાર થયો એટલે પડી કશાના બેઠ્ઠો સાક્ષાત્કાર કરવો અવશિષ્ટ રહેતો નથી, તથાપિ એ જ બેઠ્ઠ માત્ર એ વિવેકખ્યાતિનો વિષય હોય છે એમ નથી એ તો અતિમ વિષય હોય છે, અર્થાત્ અન્ય બેઠ્ઠો પણ એ વિવેકખ્યાતિના વિષયરૂપ હોય છે એ અન્ય વિષયોમદ્વિત અતિમ વિષયનું પ્રતિપાદન કરનાથી વિવેકખ્યાતિનું યથાર્થ પ્રતિપાદન થઈ જાય છે તેથી કૈવલ્યના પ્રતિપાદનપૂર્વે એ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરે છે. ત્યાં પૂર્વ સૂત્રમાં કહ્યું કે અતીત અને અનાગત વસ્તુ સ્વરૂપે હોય છે. તેમાં એ જિજ્ઞાસા થાય છે કે એ સ્વરૂપ કયું ? એ જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત કરના તથા વિવેકખ્યાતિના એક વિષયરૂપ ને કામ્ય અને કાર્યનો, અથવા નિત્ય અને અનિત્યનો, અથવા સત્ અને અસત્નો બેઠ્ઠ તેનું પ્રતિપાદન કરના કહેણે કે

તે વ્યક્તસૂક્ષ્મા ગુણાત્માનઃ ॥ ૧૩ ॥

સૂત્રાર્થ — એ કાલબેદથી વ્યક્તતા અને સૂક્ષ્મત્વને ભોગવનાર ધર્મો વસ્તુત સત્ત્વ, રજસુ અને તમસુ એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ જ છે

તે=એટલે ધર્મો ધર્મની આદર મહત્ત્વી માંડી ઘટપટસ્થીના સંપૂર્ણ વિકારો લેવાય છે કામ્ય કે મહત્ત્વના સત્ત્વાદિ ત્રણ દ્રવ્યની રચનાનિશ્ચય જ છે તેવી ધર્મરૂપ છે તે જ પ્રમાણે અહંકાર પણ એ જ સત્ત્વાદિની રચનાનિશ્ચયરૂપ હોનાથી સત્ત્વદિના ધર્મરૂપ છે એ જ પ્રમાણે ઘટપટાદિ પર્યન્તના સંપૂર્ણ વિકારો સત્ત્વાદિની રચનારૂપ હોવાથી સત્ત્વાદિના ધર્મરૂપ જ છે આમ હોનાથી મહત્ત્વી તે ઘટપટસ્થીના સંપૂર્ણ પદાર્થોનું તે શબ્દે કરીને ગ્રહણ થાય છે

વ્યક્તસૂક્ષ્મા.—વ્યક્ત એટલે જણાય એમ અને સૂક્ષ્મ એટલે શૈક્ષિકપ્રમાણથી ન જણાય એમ ને વિકારો વર્તમાનાવસ્થામાં હોય છે તે વ્યક્ત છે અને ને અનાગત તથા અતીત અવસ્થામાં હોય છે તે સૂક્ષ્મ છે

આ સૂત્રમાં આ પદ તે રૂપ ઉદ્દેશ્યનું વિશેષણ માત્ર છે

ગુણાત્માનઃ.—ગુણ છે સ્વરૂપ જેનું એમ એટલે સત્ત્વ, રજસુ અને તમસુ એ ત્રણ દ્રવ્ય એ ત્રણ દ્રવ્ય છે આત્મા એટલે સ્વરૂપ જેનું તે વિકારો ગુણાત્માન કહેવાય છે. આ સૂત્રમાં આ પદ વિધેય વાચક છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે મહત્ત્વનારથી માંડી ઘટપટાદિપર્યન્તના

સર્વ વિકારો વર્તમાન, અતીત અને અનાગત એ ત્રણમાથી ગમે તે અવસ્થામાં હોય તથાપિ એ સર્વ અવસ્થામાં એ પરમાર્થત તો સત્. ૨ જ/સુ અને તમસ એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ જ છે આપણે જોઈએ છીએ કે પ્રત્યેક મર્ચરૂપ વસ્તુ પરમાર્થત તેની પ્રકૃતિરૂપ હોય છે ઘટ એ માય છે તથા એમાં મૂઢો અન્વય થયો છે તેથી એ પરમાર્થત - વસ્તુત - પોતાની પ્રકૃતિ મૂઢરૂપ જ છે, અર્થાત્ મૂઢથી અતિરિક્ત જ ન વસ્તુ નથી કારણ કે તેમ હોય તો જેમ અશ્વના અભાવે ગદ્ગિય ની સ્થિતિ થઈ શકે છે તેમ મૂઢના અભાવે ઘટની સ્થિતિ થવી જોઈએ પણ તેમ નથી તેથી ઘટ મૂઢરૂપ જ છે આ જ નિયમથી સુખ દુઃખ અને મોહામક સપૂર્ણ જગતમાં એટલે મહત્તરી તે ઘટપટા દિગ્બુધીના સપૂર્ણ વિમરોમાં સુખ દુઃખ અને મોહામક સર્વ રૂપ સ અને તમસના અનુગમ હોવાથી એ સર્વ વિકારો એ ત્રિવિધ દ્રવ્યરૂપ જ વસ્તુત છે આમ હોવાથી જ એ દ્રવ્યોના અભાવે એ વિશાળી સ્થિતિ થઈ શકતી હતી તેથી એ સિદ્ધ થાય છે કે એ સર્વ વિકારો વસ્તુત પેતાની પ્રકૃતિરૂપ જ આ યુચ્યત્વ તે રૂપ જ છે

આથી એમ સમજાવું નથી કે એ વિકારો સશબ્દગત અસત્ છે તેમ જ ધર્મો પણ અસત્ છે કારણ કે સૂત્રકરે સ્થાને ધાને ધર્મોત્તુ અસ્થિત સ્થાપન કસ્ય છે પણ માન એ જ કે આ સર્વ વિમરો તથા સત્નાદિ ત્રિગુણો ભેદત્રેદ છે સ્વનાદિરૂપે ભેદ છે અને વસ્તુ (દ્રવ્ય રૂપે) અભેદ છે

આ રીતે આ સૂત્રથી એ પ્રતિપાદન કસ્ય કે મહત્તરી માહા ઘટપટાદિગુણી ॥ સપૂર્ણ વિકારો એક કાળે વતમાનાવસ્થાને ભોગનના રૂપ છે તો અથ પ્રસંગે અતીતાવસ્થાને અને અન્ય પ્રસંગે અનાગતાવસ્થાને ભોગનનારૂપ હોય છે એમાં એકરૂપે સર્વત્ર અવ્યય પામેની એવી વસ્તુ તો મત્ર સત્નાદિ યુચ્યત્વ જ છે તેથી મહદાદિ સર્વ વિમરો પ્રતિજ્ઞાએ પરિણામ પામનાર છે અર્થાત્ કસ્યવિધસી છે અને સત્નાદિ પણ ગુણો માત્ર એકરૂપે અથ પામનાર નિત્ય છે તથાપિ એ ગુણો પણ પરિણામી હોય છે તેથી અપરિણામી પુરુષવત્ કૂટસ્થનિય નથી આથી એ સિદ્ધ થયું કે સૌથી નિત્ય તો પુરુષ વાચન થ છે એની અપેક્ષાથી સત્નાદિ ગુણો પરિણામી હોવાથી એ અને એક રૂપે નિયમી તેથી તુચ્છ છે મરદિત છે—ઈન્દ્રિયવસમ માયા તુચ્છ છે અને એ ત્રણ ગુણોની અપેક્ષાથી મહદાદિ સત્ત્વિ કારે, વ્યક્તા મક્તા અવસ્થાને ભોગનનાર હોવાથી પ્રતિજ્ઞાએ અન્ય અ

ન્ય ચનાર છે તેથી અનિયત છે-તુચ્છ છે-માધ્યમ છે. શ્રીપાતજ્ઞયમાધ્ય-
માં કહ્યું છે કે મુગાના પરમ સ્વપ્ન દૃષ્ટિપથમુચ્છતિ । ચતુ દૃષ્ટિપથ પ્રાપ્ત તન્માયૈવ
મુનુષ્ઠકમાક્ષરશ્ચિ મુગેનુ, વિશ્વગુપ મર્મેનિન નું, જે મૂળ સ્વરૂપ છે તે
દૃષ્ટિગોચર થવું નથી આ જે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે અતિક્ષણભગુર હો-
વાથી ઐન્દ્રજનવિકની માયામાન છે અર્થાત્ અત્યંત અનિત્ય છે. શ્રુ-
તિ પાશુ ચાચરમ્મ વિશ્વરો નામોચ મૃતિત્યેવ મત્યમ વિશ્વર ન.મગ્ના-
ત્ર છે-અતીક છે-પ્રકૃતિગુપ મૃતિત્વઆદિ જ અન્ય છે, ઇત્યાદિ વચનથી
અન્ય વિચારોને અતીત અનિત્ય હોવાથી માયામાન છે એ જ કહે છે

આપ્રમ જે આ સૂનથી કાર્ય અને કચ્છનો, અમયા નિત્ય અ-
ને અનિત્ય પદ્યોનો અગ્રજ મત્ અને અમત્નો વિવેક પ્રતિપાદન ક-
ઓ તપા તેના કહ્યું કે આ મર જગત્ના પ્રત્યેક વિશ્વર સ્વરૂપે તો
નાનાદિ મુગુગુપ જ છે. ત્યાં એ મકા થાય છે કે જ્યારે સર્વ, રજ-
મ્ આજે તમમ્ એ મરુ ક્યમ મૂળ પડિગુપી છે તથા પ્રત્યેક વિચારનું મૂળ
છે નો એ ઘટે નહિ અર્થાત્ એ તથા મગી એક પરિણામ (વિશ્વર) ન થ
ઈ શકે કામ્ય કે સર્વ, રજસ અને તમમ્ એ તથા અપત નિજ બિજ
સનારાના ક્યો છે આપ્રમે નેધએ છીએ કે મૃતિકા, તત્તુ અને દુ-
ધિનેગ પનાથી જે નિજ બિજ સનારાના છે તે કદાપિ એક વિશ્વરને
ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી મૃતિકાનો વિશ્વર ઘટ છે, તત્તુનો પટ છે અ-
ને દુધનો દાહ છે, પણ તથા મગી કાઈ એક વિશ્વરને ઉત્પન્ન કરતા જ-
ણા નથી એ જ પ્રમ જે નિજ - બિજ સનારાના સર્વ, રજસ
અને તમમ્ મગી એક વિશ્વરને ઉત્પન્ન કરી શકે એ અગોચર છે તેમ
જે ॥ વિશ્વગુપ મહાદેવને વધએ તો મહાદેવ એક વિશ્વર રૂપ ન હો ॥
નેધએ પણ તેમ તો છે નહિ શાસ્ત્ર અને લોક બનેશાં એક હન્દ્રિમ,
એવ અમુવ, એક ઘટ ઇત્યાદિ એકત્વનો વ્યવહાર થાય છે. તેથી
જે વિશ્વરો પ્રત્યેક એક તત્ત્વગુપ છે એ મિદ્ધ થાય છે એક તત્ત્વરૂપ
હોવાથી એ વિશ્વરો કાઈ એક ક્યનો પરિણામ હોવા ઘટે પણ
નિજ બિજ સનારાના અત્યાદિ તથાના વિશ્વગુપ ન હોવા ઘટે.
એ ॥ ઉત્તર આપવા સૂનકાઠ કહે છે કે

પરિગમેવત્તજાદ્દસ્તુતત્ત્વમ્ ॥ ૧૪ ॥

સૂનાર્થ-પરિણામનું એકત્વ હોવાથી વસ્તુનું એકત્વ છે.

પરિણમેવત્તજાત-એટલે પરિણામનું એકત્વ હોવાથી પરિણામ શ-
બ્દના બે અર્થ લેવાયલા જણાય છે (૧) અગાગિભાસિબધ અને
(૨) મહાદેવિચરરૂપ પ્રકૃતિના પરિણામો

વસ્તુતત્ત્વ-એને વસ્તુનું તત્ત્વ અર્થાત્ એના હોય છે પા
શામ સખ્તા એ અર્થ લીધેના હોયથી આ સખ્તા પણ બે અર્થ થાય
છે-(૧) મહત્ત્વિ વિમરે અને (૨) સત્ત્વ ન્નસ અને તમસ્ એ ગુણો

આ પ્રમો એ અર્થ લેવાથી આ સૂત્રના એ અર્થ થી શકા
ય છે (૧) મત્ત્વ ન્નસ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણો અધ્યગદિતત્ત્વ
મિત્ર મિત્ર નથી રહેતા પણ પચ્ચગ્ના અગ્નિનાથી પામે છે આ
મ થાથી એ ત્રણે ગુણો બિન બિન ગ્રનાગ્ના હતા, જેમ બિ
ન મિત્ર નાનાના તૈન વાટ વિગેરેના એક દીપત્ત્વ પાપુમ થા
ય છે તેન આ ત્રણે ગુણો મહત્ત્વિ પરિભ થાય છે (૨) મહ
ત્ત્વિ પશ્ચિમ એક છે એ નિર્દિષ્ટ મિત્ર હોવાથી મત્ત્વિ ગુણો પ
ણ એક છે ગોમ સિદ્ધ થાય છે એને એક કેવન સત્ત્વનું આપુ એ
કે ગુણો આપુ એક કેવન તમસ્નું આપુ, એ પ્રમરે છે ન
નિધિ પમ મટિમાનું પ્રત્યેક આપુ ત્રણ પ્રમ ના વર્મવાગુ છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જે મહત્ત્વિ પરિણમેતુ એકાવ હોય
અને શાન્તમા પ્રમિદ્ધ છે તે ખડ જ છે નો એ તત્ત્વના મત્ત્વિ
મત્ત્વિ ત્રણ પ્રમરેના ગુણો પાપુમ થઈ શકે છે તેનું મત્ત્વ એ
ક મત્ત્વિ ગુણો વ્યપિ મિત્ર બિા રવભાવદાયા છે તમાપિ પર
મા અગ્નિભાવમ તથાગા હોય છે એના ન નિ બ્યારે માત્મા
નમ્યાગા હોય છે ત્યારે તો કાર્ત્ત્વ પણ પ્રાપ્તના ધર્મની નેમા પ્રતીતિ
થતી જ નથી તમાપિ બ્યારે શોભ પમે છે ત્યારે એ જ ગુણોના
આપુઓ થઈ જાય છે એ અણુમા મોઈ કેવન ગાનિદિક ધમાને પ્ર
તીત ગાનાગ મોઈ કાન ગાનને આ મોઈ મ્વગ તામસો-એમ
તેનું નથી પણ પ્રલોક આણુમા ત્રણ પ્રમરેના ધર્મો મહેલ તે ધર્મો
ને નાસ્તિક નાન્સ આ તામસ મહેલે આ ત્રણ પ્રમરેના ધર્મો ઉપર
થી એમા સત્ત્વિ ત્રિવિધ દ્રવ્યની ન્થિતિ અગીમગ મગ્ય છે એ
ત્રણ પ્રમરેના ધર્મા સદ પ્રધાનપમે એક વખતે મુદ્ગ થતા નથી મરણ
કે મે પદાર્થોનું એક જરૂર્યમે એક વખતે પ્રાધાન્ય થતું એ અમાર
વિરુદ્ધ છે તેથી એ ત્રણ પ્રમરેના ધર્મોના જ તરે અણુમા પ્રાપ્તિ
કે પ્રાપ્તના ધર્મો પ્રધાનપમે પ્રતીત થાય છે અને આ પ્રમરેના ગા
હુપમે હોય છે આમ હોવાથી એ અણુમા અતુમાન ગાના વિરિધ
ક થોમા અગ્નિનાર હોય છે એ મત્ત્વ દેખાઈ છે જે જાનના ધર્મ
નું પ્રાધાન્ય તે અણુમા હોય છે તેજાનનું દ્રવ્ય અગી છે અને અન્ય
જાનના ગુણો અગત્ય છે (મેળુ છે) આ પ્રમરે હોય ન પામે તે પ્ર
કૃતિમા આપુનું ન્વર હોય છે એ આપુઓ જ મહત્ત્વના મગ્ય

અર્થ છે. તેથી એ સ્ત્રોતે આણુને મદત્ કહેવામાં આવે નથી. એ મદત્ સત્વપ્રધાનવાળા ગુણુવધનુ કાર્ય છે. એ મદત્તા અનુભો પ્ર-
કૃતિથી પૂરિત થઈ અદકારરૂપ એક પરિણામને પામે છે. એ અદ-
કાર સત્વરિના પ્રાધાન્યથી વળુ પ્રદારનો છે. (૧) મત્ત્વપ્રધાન-સારિયક
(૨) રજ પ્રધાન—સન્નમ—અને (૩) તમ પ્રધાન—તામમ. એ ત્રિવિધ
અદકારના સમય દ્રવ્યને તથા તેના થતા અભિમાનીઓને જ આનુ-
ક્રમે વિાણુ, યદ્વા અને ગદ એ સંગ્રા પુરુષાદિમાં આપી છે. એ ત્રિ-
વિધ અદકારમાંથી મત્ત્વપ્રધાન અદકારનુ આણુ-મદત્થી મળી જઈ
માનેન્દ્રિયપંચરૂપે પરિણામને પામે છે. રજ પ્રધાન અદકારનુ આણુ
મદત્થી મળી જઈ પાંચ ક્ષેત્રિયરૂપે પરિણામ પામે છે અને તમ-
પ્રધાન અદકારનુ આણુ સન્નદિન-માત્રારૂપે પરિણામને પામે છે. મ-
ત્ત્વ અને રજસુ એ બંને સરખે અરો જેમાં હોય તે ત , તમસુ જે-
માં ઊંચુ છે એવું મત્ત્વરજસુ ઉભયપ્રધાન અદકારનુ આણુ મત વા
અત કરણરૂપે પરિણામને પામે છે. તેમ જ અદકારથી મળી જઈ શ-
બ્દાદિ તન્માત્રા પૃથિવ્યાદિ પંચબુતરૂપે પરિણામ પામે છે ત્યા અદકાર-
થી મળી શબ્દતન્માત્રા આગ્રહના આણુરૂપે પરિણામ પામે છે ત્રિગેર આ
પ્રમાણે પૃથિવ્યાદિના આણુઓરૂપ એકત્વવાળા આણુઓની ઉત્પત્તિ થા-
ય છે ત્યાર પછી એ આણુઓ પરસ્પર મળી જઈ પાંચ ધર્મોની પ્રધા-
નતાવળી અર્થાત્ પાંચ આણુની પ્રધાનતાવાળી સ્થૂળ પૃથિવી, ગાય
અષાદિને તથા જ્યાદિ ધર્મની પ્રધાનતાવાળા સમુદ્રાદિને સજે છે આ
પ્રમાણે જે મદત્થી તે છેક સ્થૂળ પૃથિવ્યાદિ પર્વન્તના પરિણામોનું
એકત્વ છે તેનું કારણ એ કે સત્ત્વાદિ દ્રવ્યો પરસ્પર અંગાંગિયને પા-
મી પ્રત્યેક કારણરૂપ આણુમાં વિદ્યમાન હોય છે.

આ પ્રમાણે આ મૂળથી સત્ત્વાદિ દ્રવ્યો જ એકત્વવિશિષ્ટ વિકાર-
રૂપે પરિણામ પામી શકે એ મિદ્ધ કૃત્યુ. એ મિદ્ધ થવાથી પુરુષ કૂ-
ટસ્થનિત્ય છે, સત્ત્વાદિ ગુણો પરિણામિનિત્ય છે અને મદદાદિ સપૂ-
ર્ણ કાર્ય અનિત્ય છે. એ નિત્યાનિત્ય બેદરૂપ વિવેકખ્યાતિનો એક
વિવેક પ્રતિપાદન થયો ત્યા આ પ્રગ્ન એ સૂત્રોમાં એ શંકા આવે
છે કે ગુણોનું નિત્યત્વ તથા કાર્યનું અનિત્યત્વ ઘટતું જ નથી. કારણ
કે મૂળ પદ્યો બુદ્ધિક્ષિપ્ત હોવાથી એક સરખી રીતે અનિત્ય છે. જે
વિગ્નાનથી અનિરિક્ત પદ્યો જ નથી તો પછી એ દશ્ય પદ્યોમાંથી
કોને નિત્ય કહેવો અને કોને અનિત્ય કહેવો ? સર્વ પદ્યો સરખી રી-
તે અનિત્ય છે આપણે જોઈએ છીએ કે સ્વપ્નાવસ્થામાં આવે પદ્ય-
ઓનું અનિત્ય નથી છતાં બુદ્ધિક્ષિપ્ત પદ્યોનું જ્ઞાન ધાય છે.

અર્થાત્ સ્વપ્નવ્યવહાર વાસ્તવ પદાર્થ ન લેવાથી થઈ શકે છે એ સૂત્રને સિદ્ધ છે. તે જ પ્રકારે જાગ્રત્ પદાર્થોને પણ માનવાથી વ્યવહાર ઉપપન્ન થાય છે તો યજ્ઞી જ્ઞાનથી અતિરિક્ત ગિયત્ શામાટે માનવા જોઈએ ? ન જ. માનવો જોઈએ. આ પ્રકારની વિજ્ઞાનવાદની શંકા આ પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે. એ શંકા દૂર કરવા બાલ વસ્તુઓનો અને ચિત્તનો ભેદ નિર્ણય કરવા કહે છે કે

યસ્તુસામ્યેઽપિ ચિત્તમેવાત્તયોર્વિમલ્કઃ પન્થાઃ ॥ ૧૫ ॥

સૂત્રાર્થઃ—એક જ વસ્તુમાં વિજ્ઞાનનો ભેદ થવાથી વિજ્ઞાન અને તેના વિષયરૂપ વસ્તુનાં બિન્ન ભાગ છે અર્થાત્ બંનેમાં સ્વરૂપ બિન્ન બિન્ન છે, બંનેનો અભેદ નથી.

યસ્તુસામ્યેઽપિ—એટલે એક જ વસ્તુમાં પણ.

ચિત્તમેવાત્—વિજ્ઞાનવાદીના મનમાં ક્ષણિક વિજ્ઞાનરૂપ ચિત્ત હોવાથી ચિત્તરાજ્યનો અર્થ અહિં વિજ્ઞાન છે. એ વિજ્ઞાનના ભેદથી.

પન્થાઃ—એટલે સ્વરૂપનું ઉલ્લેખન કરવાનો માર્ગ—અથવા રીતિ.

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે પૂર્વે જે વિજ્ઞાનવાદીએ શંકા કરી હતી તે અયોગ્ય છે. ત્યાં કહ્યું હતું કે સ્વપ્નમાં જેમ વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત અર્થ નથી પણ વિજ્ઞાન જ વામનાવશાત્ આશોકાર ધમેલું હોય છે તેમ જાગ્રત્ અવસ્થામાં પણ ચિત્તથી અતિરિક્ત અર્થ માનવા કશું કારણ નથી અર્થાત્ જેમ જ્ઞાનમાં શીરવ છે. તેમ જ જાગ્રત્માં વિષય છે કે નહિ એ નિમિષ તે ને નિમિષના વિજ્ઞાનથી જ થાય છે એટલે એ વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કશું પ્રાપ્ત નથી, અર્થાત્ બંનેની (વિજ્ઞાન અને વિષયની) સાથે ઉપપન્ન થતી હોવાથી બંને અભિન્ન છે અને બંનેના ભેદનું જ્ઞાન તો હિમંદ્રના દર્શનસમાન જમ-માત્ર છે. તેમાં જગત્ નથી એ સ્પષ્ટ છે તો ત્રણ મુદ્દાનું અસ્તિત્વ તો કલ્પનામાત્ર છે એમાં શું કહેવું ? એના ઉત્તરમાં સૂત્રકારે આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એ અનુભવના મૂળ પદાર્થચિત્તથી અતિરિક્ત, ચિત્તથી અનર્થ સત્તાવાળા છે. કારણ કે જે ચિત્તથી દક્ષિણ પદાર્થોની રીતિ લાગે છે તો એ પદાર્થો જોઈ અનેક ચિત્તના વિષયરૂપ થાય છે તે હા તો એક ચિત્તથી દક્ષિણ હોય કે અનેક ચિત્તથી દક્ષિણ હોય. ત્યાં પ્રથમ એક પુરૂષના ચિત્તથી પદાર્થો કલ્પન છે એમ લાગે તો તે પુરૂષ નથી. કારણ કે પારો કે એક આકાશ પદાર્થ તેના પતિના ચિત્તથી દક્ષિણ થયો છે. એ પતિના ચિત્તને એ આકાશ વિષયના નુ

૧ પૂર્વે અવયવીના ઉપાપત્ત્યને પુરૂષરૂપો તથા પ્રમાણનામાં જે મુખના કરી હ તે આ પ્રસંગે પણ લાગે છે.

અધિજ્ઞાન થાય છે, એ મર્મને અનુભવમિદ્ધ છે. હવે જો એ સ્ત્રીપ
પત્ય પતિના ચિત્તથી કલ્પિત છે એમ લાગ્યું તો એ પદાર્થમાં સુ-
ખનું બાન નેમ એ પતિને થાય છે નેમ સર્વે થવું જોઈએ પણ તે-
મ તે છે નહિ એ જોઈની એક જ વસ્તુમાં એ સ્ત્રીની રોષને દુ-
ખનું બાન થાય છે, કલ્પપતિને મોહનું બાન થાય છે અને મહાત્માઓને
ક્રોધેશ્વર થાય છે, અને દુઃખ, મોહ વા ક્રોધેશ્વર તે પતિને થતાં નથી
આ જ પ્રમાણે રોષવિગેરેના ચિત્તથી એ સ્ત્રીપ પત્ય કલ્પિત મા-
નીએ તોપણ આ વિવિધ બાનો તે તે ચિત્તને થાય છે તે ન થવા
નિદેશ્યે આથી એ થયું કે એ ચિત્તથી પદાર્થ કલ્પિત લાગ્યું તો એ-
કને એક વસ્તુમાં જે ભિન્ન ભિન્ન ચિત્તને વિરોધી બાન થાય છે તે ન
થા જોઈએ હવે બીજાને પણ લાગ્યું, ધારે કે વિષયો અનેક ચિત્ત-
થી કલ્પિત છે, તો એ પણ ઘટતું નથી કારણ કે જેમ એક પુરુષ
નું જે અમ્ભ ક્ષાય છે તે સ્વપ્નનું બીજાને બાન થવું નથી તેમ એક
પુરુષના ચિત્તથી કલ્પિત સ્ત્રીવિગેરેશ્વર વિષયનું અન્ય પુરુષને બાન ન થવું
જોઈએ, પણ તેમ તો છે નહિ તેથી પરિણામે એ જ સિદ્ધ થાય છે કે
એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાન થવાથી ચિત્ત અને વિષયનો અ-
ભેદ નથી પણ ભેદ જ સત્ય છે અહિં એ કહેવું ઘટિત નથી કે ચિ-
ત્તથી અનિરિહત વિષય પદાર્થ લાગ્યું તોપણ તે વિષયમાં સુખદુઃખાદિ
ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાન મંબરના નથી કારણ કે એ વિષય વિષયમાં સ-
ત્ય, અમ્ભ અને તમમ્ભ એ વસ્તુના સહભાવ હોય છે તેથી જે ચિત્ત
માં ધર્મનો આરંભ થાય છે તે ચિત્તપ્રતિ એ વિષયનો સત્વરભાવ
આવિર્ભાવને પામે છે અને તેથી તેને એ વિષયમાં સુખાનિજ્ઞાન થાય છે
અન્યપ્રતિ અધર્મસાત્ અસુખભાવનો, તૃતીયપ્રતિ અવિદ્યાવશાત્ ત-
મસુખભાવનો આરંભ થાય છે તેથી તેમને અનુક્રમે દુઃખ અને મો-
હના વિજ્ઞાન થાય છે મહાત્માને એ જ વિષયમાં આત્મજ્ઞાનવશાત્ ઉ-
પેશાનિજ્ઞાન થાય છે તેથી એ પદાર્થમાં ભેદ પણ હોય નથી

આપ્રમાણે મયાન વસ્તુમાં (વસ્તુ સમાન છે એ પ્રલભિતાથી
નિદ્ધ થાય છે) પણ ભિન્ન ભિન્ન વિજ્ઞાન થતા હોવાથી ચિત્ત અને વિ-
ષયનો ભેદ છે એટલું જ નહિ પણ જે જનેનો અભેદ નથી તે તો
તેમ જ વસ્તુ વિદ્યા અને વિદ્યા થી વસ્તુ નથી તેથી દેવ આ-
દિ વસ્તુ વિદ્યા થી નથી પણ ચિત્તથી અનિરિહત તાત્પર્ય વસ્તુઓ
જે એ નિદ્ધ થાય છે

અપ્રમાણે આ અત્તરી વિજ્ઞાનરાજીન મનન વસ્તુમાં નિરાકર-
ણ થાય છે. દુઃખ ધર્મ તમા તમા રૂપ કાંઈપણ અત્તરી ધર્મન-

નુ અસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કયું તેથી પૂરું મૂલ્યો જે પ્રતિપાદન કયું તે
 ત કે એ મનુષ્ય મલ છે તથા તેની અપેક્ષાથી જગત અમલ-
 નિલ છે, એ વ્યવસ્થિત થયુ તથાપિ એ વાત મિદ થયા પડે
 એ મિદ થયું જોઈએ કે પદાર્થો તત્કાલ ઉત્પન્ન થતા
 નથી તે પદાર્થો જ્યારે જોય થાય તે સમયે ઉત્પન્ન થતા હોય
 અને પછી તત્ત નષ્ટ થતા હોય તે મ પૂર્ણ જગત પુન અમુક
 અષ્ટ જગતનું જેથી અસત્ય જ હોય ત્યાં એ પૂરું પદ પ્રાપ્ત થાય કે
 કે વિગ્રાનથી અનિરૂપિત જગત જગત બને હોય તથાપિ એ જગદ્દશ
 પદાર્થો જ્યારે જલુય છે ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય છે કામ્ય પદાર્થ
 કે નહિ એ નિર્ણય કરનારા તેનું જ્ઞાન જ પ્રમાણ છે તેથી જા-
 ને આપણે તે ને પદાર્થને જોઈએ છીએ ત્યારે તે ને પદાર્થનું અ-
 ગિત્ય માનવ ધટે છે, તથાપિ જ્યારે એ પદાર્થ જોય નથી તે જા-
 ને એ પદાર્થ છે એમ માનતા કયું કામ નથી પણ કલકુ જોય જ-
 નતા પદાર્થો જોય જોય હોય ત્યારે મૂલ્ય મ મુકાદોનો જોય મ-
 માનો સમય આવે છે ત્યારે તત્કાલ નવા ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી
 હવે થતા નથી ત્યારે નવ પ્રાપ્તિ મરેયા હોય છે તેમ જોય જોય
 ને આપણને ઉત્પન્ન થતા જનવદ્ જગતના પદાર્થો પણ આપણને જે
 નહિ થાય તે સમયે નવ મરેયા મરેયા હોય છે અપ્રમાણ આ પૂરું
 પ્રાપ્તિ જાનવી પૂરું જોય જોય કો વિગ્રાનો અભાવ છે એ પ્રાપ્ત
 મયુ અને તેથી પગિદ્ધને એ પ્રાપ્ત થયું કે કંઈકનો આપણને અ-
 નુભવ થતો નથી માટે ને છે જ નહિ

આ પ્રતિભો પગિદ્ધ કો નિર્ણય મય મે છે કે

જ એવંચિદ્દાનંદં યસ્મિન્નદ્યપિ તદા પિ જગત

સૂત્રાન - ૧ પ્ર વનુસ્તે મોઝ ચિત્તને અપીન નથી પણ તેના-
થા મનક ડીને બિન થોળી દોષ છે ક્રમ ૩ ને ચિત્તપ્રમાણક
લાડે ને દોળી નથી નાડે તેનું મુ રૂપ છે મુ ને નટ થાડે /
નિ. ૨૮. (૨. ૧૬૭) ને ચિત્તને અપીન વનુ પેલે તે જાણે તે
ચિત્તરૂપ અને પુરો ચિત્ત દોષ છે અરે એ નટ થાય છે / નદિ ૨૮)

તર્કસંગ-એ કામ નર વિનાનાના મનમા મનિષ વિજ્ઞાનથી
અનિચિત્ત મિત નદિ દોષથી નિવૃત્તિ અર્થ વિજ્ઞાન છે તન્ન ગોટરે
અપીન ત્વજ એકે એક ચિત્તને અપીન, અર્થાત્ તે ચિત્તથી નાના
પ નાડે દોષ અને ન જાણાય તરે અગ્નિ રથી ચિત્ત થાય

તદ્વત્તમાત્મ-તદ્ ગોટરે ને ચિત્તગત્ ચિત્ત છે ૫ તુ ॥ અ-
નિચિત્તમા પ્રમાણ રૂપ છે ને જાણે ન દોષ તારે

ચિ સ્વાત્-ને વનુનુ મુ થાય છે / ને વનુ મુ નટ-અગ્નિ-
રૂપ થાય છે

આ મુનન કિનમુરોઃ આ રા આમમાલે છે ૫ ચકા તદ્વત
માત્ર વસ્તુ (મોત) ત્વજ (તદ્વત્) ન સ્વાત

આ વાતમા એ કમુ ને રાત્રીને એ મક્કા કરી હતી ૫ વનુ
ના અગ્નિ-રૂપા વિજ્ઞાનરૂપ ચિત્તમન રમાણુ દોષથી વનુ વિજ્ઞાનની
માર્થ ને અપ્રત થાડે ને અપ્રત્ય છે મનુ - ને ચિત્તથી ન
વનુઓ કલ્પન થતી દોષ તેા ને કા અરેક ચિત્તથી અપ્રત થતી
દોષ ના એક ચિત્તથી લા અનૈક ચિત્તથી ના એ વનુની કલ્પન
પ્રતી ને નથી દાખાડે જે જે વનુઓ વિજ્ઞાનમનર ને દોષ
હે અને પડી ચિત્ત જન્ય ૬ ને નાં પ્રાણિમાનિક વનુઓ
એક ચિત્તથી ને કલ્પા થતા દોષ છે ૨૪ પ્રતી અપ્રત્યક્ષ
વનુગોમા, તેમ ને વનુનિમા અપ્રત થન ૨૪ પ્રતિમે ને પ્રાણિ
મનિક વનુઓમા વનુઓ નિવન કેળાય છે વનુઓમા બાલ્ય
જન્યક-મનુસી વનુઓ ને પ્રાણિમાનિક દોષ એટલે વિજ્ઞાનની સા-
થે ને ઉપ્રત થન દોષ અને પડી નટ મર્ક નનાર દોષ તેા ને
પ્રતે, ચિત્તથી કલ્પન થતી જોડે, અનેક ચિત્તથી કલ્પન થનાર
દોષ નદિ તેમ ને જો જો ચિત્તથી કલ્પન થનાર વનુ લક્ષ્યે તેા
ને વનુ એક નદિ દોષ મનુ કે ક્રમોની વિવશબુતાથી શર્યની
વિવશબુતા થતી ૧૮ છે સ્વદિશ અને કુદ એ એ વિવશબુ કાર-
જાથી ગોઝ મન ન કારી કલ્પન થતી નથી પણ થટ અને દધિ-
રૂપ વિવશબ કલ્પની કલ્પન થાય છે એ નિમમપ્રમાણે અનેક
ચિત્તે જોમનથી એ વનુઓ કલ્પન થાય છે ને ચિત્તે મારે ચિત્ત

નિન લેવાની અર્થાત્ નિનશ્ચુ દોઢાથી એ રત્નની ઉત્પત્તિ મરી
 રૂ. ૨ નદિ દાઢ્યકાદિ મરજો પત્થર અગાધિમામ મધવી નેપાવ
 છે તારે જ એ ઘડપ ધમ્મની ઉત્પત્તિ મરી ગઈ છે ૫ । આ
 નિમ નિન ચિત્તાગા અગાધિમામ મધ માનદા ધમ્મ મગાવ નથી
 એટલુ નહિ ૫ । ને ૧૧ કથુ નિમામ પત્થ ની તેથી એ રૂ. ૧
 થાય છે એ એક ચિત્તે એ વસ્તુની ઉત્પત્તિ ન થાય જો અ
 ને નિનશ્ચુ મન મરજા મનદા દારો મરી એ જ રત્નની ઉ
 ત્તિ મગા ગે । ને ૧૨ રિનિત્ર મરમામગા જગત્તી ઉત્પત્તિ
 ધરી ધમ્મી જ નથી પત્થ આજુ જગત્ત એટલુ જ દો ૧૫ છે
 આગિરે મરજોથી એ ને મરમા સિદ્ધ થાય છે એ એક ચિત્તેથી
 એ રત્નની ઉત્પત્તિ મરજા નહિ તેથી ૧૬ રી ને પદ્મ રત્ને ૩
 એક ચિત્તેથી રત્નની ઉત્પત્તિ થાય છે એ જ ઉત્પત્તિ આ મુદા છે
 આ મુદથી એ ધમ્મ કે વસ્તુ વિગાનથી નિન છે એટલુ જ
 હિ ૫૫ (૬) એ ચિત્તે મરીન પલ એની ઉત્પત્તિ નથી

અનુમાનજ થતું નથી અર્થાત્ અનુમાનથી કમતા સર્વ વ્યવહાર અર્થોચ્ચ હોય છે. ધારા કે એક ચેત નામના માણસે એક આમમા પોતાના મિત્રને જોયો એ મતપ્રમાણે એ આમ તથા મિત્ર ને જ દાખે ઉત્પન્ન થયાં અને પછી દૃષ્ટિગોચર ને દાખે ન થયાં ને દાખે નિવૃત્ત ગયાં તેથી પછી ચેતની એ મિત્રઉપર પણ લખવાની પ્રતિનિધિ થવાની કાગણ કે પત્ર લખતી વખતે એ આમ તથા મિત્ર દૃષ્ટિગોચર નહિ હોવાથી વાદીન મતપ્રમાણે છે જ નહિ. છતાં કાલ અવ્યુપગમ કરીએ કે ગમે તે કારણથી એ પત્ર લખવા મટરિયા થઈ તથાપિ ટપાલ વહેચનાર માણસને કે જેનું ચિત્ત એ ચેતના ચિત્તથી ભિન્ન છે તેને એ આમ તથા મિત્ર પુનઃ દૃષ્ટિગોચર થશે અર્થાત્ ઉપત્ર થશે એ જાણવા ચેત્રને કશું સાધન ન હોવાથી પોતાના મિત્રને એ પત્ર પહોંચશે એ પણ એ જાણી શકે એમ નથી તો પછી પ્રયુક્તની આશા પણ તેને થવી ન જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ જો ચિત્તના વિશાળતાથી જ વસ્તુ ઉપજ થતી હોય તો પછી ઘેર જોઈ જ મર્ચ જગત્ની ઉપવધિ થવી જોઈએ સુસાદરી નિરચક છે. તેમ જ એ વાદીને જ્યારે અનનુ જ્ઞાન હોય ત્યારે સુખનું તથા ક્ષરનું જ્ઞાન નથી તેથી આ અનનુ પેદમાં જના સાક સુખમાં મુકે છુ એ પ્રકરનું પણ જ્ઞાન ન થતું જોઈએ. તેમ જ એ મતપ્રમાણે તો જે સમયે ઉદર હોય તે સમયે પૃથ નહિ હોય, છાતી ન હોય, પગ ન હોય, અને એ મર્ચને અધીન જ ક્ષરનું ક્ષરત્વ હોવાથી તે સમયે ઉદર છે એ પણ ન થઈ. તેથી સર્વથા એ મત દૂષિત છે.

આપ્રમાણે આ સૂત્રોથી વિજ્ઞાનવાદ તથા દૃષ્ટિમૃષ્ટિવાદ દૂષિત કયો તેથી એ સિદ્ધ થયું કે ચિત્ત એક વસ્તુ છે તથા એ ચિત્તથી ભિન્ન તથા એ ચિત્તથી સ્વતંત્ર મત્તાવાળી બાહ્ય જગત્ની વસ્તુઓ છે, એટલે ચિત્ત અને જગત્નો વિવેક મિદ્ધ થયો આ રીતે ૧૩ મા સૂત્રથી તે ૧૬ મા સૂત્રસુધીમાં નિલો. અનિલથી અને ચિત્તનો બાહ્ય વસ્તુથી વિવેક મિદ્ધ કયો તેથી એ મિદ્ધ થયું કે ચિત્ત તથા બાહ્ય વસ્તુઓ સર્વ પ્રકૃતિની અપેક્ષાથી અનિલ છે તથા ચિત્તથી બાહ્ય વસ્તુઓ ભિન્ન છે. દરેક વિવેકખ્યાતિનો જે પ્રધાન વિરાલ ચિત્ત અને પ્રયુક્ત એ ને પ્રતિપાદન કરાવે છે એ પ્રતિપાદન માટે જ અદિભુધી વહેવો વિવેક વસ્તુઓ હોય તે પ્રતિપાદન કયા છે. જ્યાંગુથી કાર્યની કારણ મિત્ર છે અર્થાત્ નિધર છે એ ન મિદ્ધ થયું હોય ત્યાંસુધી ટલિના ક્રમગુપ્ત ચિત્ત રિપર છે એ ન સિદ્ધ થઈ શકે, અને જ્યાંગુથી ચિત્ત રિધર સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી

ચિત્તો વિરોધે મધ્ય મયા ચત અને મધ્ય મયા અજાત થી છે એ પુત્રાદી રાજ્ય વિદ્ધ કરી અપના ચિત્તના કાલી વિ વધ મટે નહિ તેમ જ નિદ્ધિ ચિત્તની વિરોધે નિવેદ્ય એ ન વિદ્ય થયું હોય ત્યામુષી વાર દિધિ તેની અવગુની યુગી યુગમા ચિત્તની ચિત્તા તથા તત્ત્વ રતુની વિભા વિ નિત્યના ચિત્તથી તમા વિજ્ઞાનરહિતો રતિત મરાથી વિદ્ધ મરી દવ ચિત્ત અને પુત્રનો એક પ્રતિભાવન થઈ એમ હોયતી તે જ કહે છે

તા આ મુકેથી વિગતનક આ વિગતિ કા હુપિત મયા તી દરે એ તામ રોગગતમા મુન આપમા મહે છ કે જે ચિત્તને વિભુ માત્રીએ નો એ ચિત્તો મદ્ય મરી વિભા ચત થયું નેદ્યએ પગ તેમ નો છે નદિ તેથી યોગમન પણ અમમત છે એ અક્ષે પોતિ ર રસ મુન હે કે

તદુપરાગાપદિત્વાદમ્ય વસ્તુ જ્ઞાતાજ્ઞાતમ્ ૧૨૭

ન તાવ — નભેથી ચિત્તને મધ્ય રાજ્ય મત આ મરિઆત ન હોય છે મનુષ્ય પદ્યથોના જ્ઞાનરહે ચિત્ત અથામરતામ્ય થવિપુ મતી આશા રહે કે

તદુપરાગમ એમ તે મનુના જાણની અોક્ષા ખખનાર (ચિત્ત) રે થી એમ તે મનુઆમર પરિણામ ચિત્તને થવો નર નો હોયતી

જ્ઞસ્ય - જિત્તની

જ્ઞાતા — મધ્ય વખતે મત આ તત્ત્વને અચાત હોય છે

આ મુનથી નો મધ્ય મધ્યપિ ચિત્ત વિભુ છે તથાપિ ચિત્ત

નો અને વસ્તુનો આમ અસયા જ્ઞાનનુ મધ્ય નથી પણ ચિત્ત જ્યા

રે રચનારે રિપતિ પામેલું હોય છે આ તેની શક્તિ મુકી તે તેવ

સ્તુઆકાર પરિણામો પામે છે ત્યારે જ ચિત્તો તે તે વસ્તુનું જ્ઞાન

ધાય છે આમ હોયતી પ્રત્યક્ષમે તથા મોક્ષમતમે ચિત્ત પોતાના

મગ્ધુમા લય પામેલું હોય છે તેથી અન્યરે વિજ્ઞાન હોય નથી

તેથી એને વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી તેમ જ અન્ય સમયે અ્યારે ચિ

ત્ત રચનારે સ્થિતિ પામેતું ગમ છે ચારે પણ જ્ઞતિ જે અથામ

પરિણામને પામેલી હોતી નરી તો તે પદ્ય ચિત્તો અગ્રાન ન્દે છે

લોહ્યુ મધ્યમાન વિભા ક્રિયાથી રતિત છે અને ચિત્ત તામદ્ય છે

અચાત ક્રિયાનુ છે તેથી જેમ લોહન ક્ષ લોહને આપે છે તેમ

વિભો પગ ચિત્તને આપેલી અન્યત્તુ મે છે વાજે વિભ પો

તક વિત્તને તમા વિત્તરિતો જોવા પ મી રે છે ને વિભ

જ્ઞાન થાય છે આ બધા સમુત્પન્ન છે

અહિં એ જ મ થો આ પ્રમાણે ચિત્તનો અધ્યાત્મતાપરિ-
ણામ જે જ્ઞાન હોય તો જ્ઞાન ચિત્તનો ધર્મ થાય પણ એ સમયો
માં નથી મળુ જ્ઞાન તો ખરૂં જોતા ચિત્તિતિ પુરુષરૂપ છે
અર્થાત્ પ્રકૃતિ છે તથા પિતાપિતૃત્વ મનો ભ્રમથી ચિત્તો
ધા જ્ઞાન હોય છે ચિત્ત મત્તવનુ પ્રધાનપણે કય દેવાથી પ્રકૃતિ
છે અને તેની જ્ઞાન પ પુરુષ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે જે પ્રતિ
નિવરી પાને વસ્તુત્વ જ્ઞાન અત્યંત સચેતુ બામે છે અને
એમ થાય છે જેની રૂપિયો જ્ઞાનમય જ બને છે તેથી અવ્યય જ છે

અ પ્રમાણે આ સત્યની પ્રતિષ્ઠિત પશિષામી છ મને તેથી
પ્રમાણે એક વિચાર-જેના ઉપર જો ચિત્ત પામ છે તે જ્ઞાન થા
ય છે અને અવ્યય અગાધ રહે છે તો એ જ જ્ઞાન છે પ્રકૃતિ
ચિત્તો જે પ્રમાણે જ્ઞાન થાય છે અને અવ્યય અમય થતુ નથી જ
જે અવ્યય જોતા તો એ જ જ્ઞાન છે આ પ્રકારે જો પ્રકારે જો
છે તેથી પુરુષો વિચાર જ વિચાર જ્ઞાન થાય છે અત્યંત અવ્યય
નથી નથી થતુ આમ જોતા જ્ઞાન ચિત્ત ચિત્તમી રહે છે તેમ
પુરુષ જ્ઞાન અમય જ્ઞાનનો પ્રકાર જ્ઞાનચિત્તો જોવાથી પશિ
ષામી હોય છે આપણા સૂત્રમર ૧૮

સદાશાતાશ્ચિત્તવૃત્તયસ્તત્પ્રભો પુરુષસ્થાપરિણામિત્યાત્

સુત્રાન ચિત્તની રૂપિયો દમજા રાત જ છે મગ્યુ પ્રતિષ્ઠિત
નથી પ્રકૃતિ અવિરુદ્ધિ તત્ત્વ છે

અ સુત્રમાં એ પ્રકારે જ્ઞાન વિચાર આમ ત્ રીતે પુરુષના
પ્રકાર નથી પણ એ વિચારો વચ્ચે ચિત્તમાં આ પ્રકાર છે ત્યારે જ
પુરુષના વિચાર થાય છે અવ્યય પ્રકાર પુરુષના વિચારો તો જ્ઞાનચિત્તરૂપિ
છે જે પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે
તિયો પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે
મય ચિત્તની રૂપિયો મય રૂપિયો પુરુષો વિચાર છે આ એ
રૂપિયો સિદ્ધિ અવ્યય પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે
રૂપિયો પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે
મ મુદ્દે પુરુષ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે
ચિત્તો જ્ઞાન પરિણામો પામી જ્ઞાન પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે
પશિષામી પામી જ્ઞાન પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે
એ ચિત્તરૂપિયો જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે
વિ પુરુષ પરિણામો તત્ત્વ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે આ પ્રકારે જ્ઞાન થાય છે

ઓને જાણ્ય કરે છે તે ચિત્તરતિઓ કદાપિ અજ્ઞાત રહેતી હોય
અર્થાત્ પુરુષને એ રૂપને જ્ઞાત કર્યા પરિણામ પામવાની જરૂર પડેતી હોય.
૫, તોપણી 'મને આ કાંઈ સુખ છે કે નહિ, દુઃખ થાય છે કે નહિ'
નિગેરે મશાયાન, કારણકે ચિત્તની સુખાત્મક વૃત્તિ ઉદય થઈ
છે તમાપિ પુરુષની બાહ્ય ન થઈ તેથી ત્યારે નથી જોગ તો કહેવા-
ય જ નહિ, તેમ છે જોગ કહેવામાં હ્યુ પ્રમાણ નથી તેની મશય
થશે જાણીને આથી એ થયું કે જેમ જાણ નિર્ણયના જાનના અ-
ભાવે તે તે નિર્ણય છે કે નહિ એમ મંશય થાય છે તેમ ચિત્તરતિમ
કે પશુ મશય થશે પ્રાપ્ત થાય તેમ જ અનુપત્તિપ્રમાણ પશુ અ-
ર્થ કરે કારણ કે પાણી જૂતવમા થઈ જ્ઞાન ન થવાથી વળતી જોગ
નહિ કહેવાય કેમકે થઈ ત્યાં તેમ, વૃત્તિ તદ્દમર પરિણામો પા-
મી હોય તમાપિ તે પુરુષથી બાહ્ય ન થઈ હોય તેથી કેાપિ અજ્ઞાત
હોય એ પ્રથમ સશય થવાનો જેથી એ જ નિર્ણય થાય છે કે પુરુષને
મનના ચિત્તરતિઓ જ્ઞાત જ હોય છે અને એ સદાજાતિરિપત્તર પુરુ-
ષ અપરિણામી છે એ નિર્ણય કરી આગે છે અર્થાત્ સદાજાતિરિપત્તર
પ્રતિ અપરિણામિત્વ કારક હેતુ છે આ તેથી સદાજાતિરિપત્તર એ પુ-
રુષના અપરિણામિત્વનો જ્ઞાત કે હેતુ છે

આપ્રમાણે આ મુજબી પુરુષનું અપરિણામિત્વ તથા સદાજાતિરિપત્તર
ન નિર્ણય કર્યું, અર્થાત્ આ બે મુજબી ચિત્ત અને પુરુષનું વૈધર્મ્ય પ્રતિ
પાતળકર્યુ તેથી જ નેતોરિરેક પશુ પ્રતિપાત્ન થયો તથા આ સૂત્રના નિ-
ર્ણયકારવૃત્તિ જે સાધારણ ગીતે જ્ઞાનશબ્દથી આગળાથ છે તે ચિત્તનો ધર્મ
છે એ પ્રતિપાત્ન કર્યુ તેથી અર્થાત્ અજ્ઞાનવા અરિરા પશુ ચિત્તનો ધર્મ છે
એ, અને અજ્ઞાત ચિત્તનો ધર્મ હોવાથી અજ્ઞાનમુનક સુખ દુઃખ,
ધન-શન, દેવનિગેરે સર્વ ચિત્તમા જ રહેવા છે એ પ્રતિષ્ઠાન
અર્થ જાય છે

અહિ આ મુજબીએ સકા થાય છે કે આ રૂપોમા ચિત્ત
અને પુરુષ બે પાર્થ જાની તેનો બંદ તથા તેના સ્વરૂપનેથી જા-
તાજાતિરિપત્તર નિગેરેની વ્યવસ્થા કરી છે પશુ એ બે પાર્થ જાનના
થી જરૂર છે કે બે અવધમસ પુરુષનું અર્જિત્વ ન અગી રકી
એ અને જાન ચિત્તને રાધધમસ મનીએ તોપણ આ જ ચિત્ત રાધ-
ધમસ બન્નેએ તે બે મદદેવમજ હોઈથી દર્શિયુ સદા જ્ઞાત કર્યુ,
ગણ નિર્ણયેનું દર્શિયુ થાનું, અને જેમ અગ્નિ મર્ગપના અ-
વના પદાથને તથા પેતાને પશુ પમસ છે તેમ ચિત્ત પેતામર્ગીય આ
તથા પદાર્થરૂપ રૂપરૂપ ગિયેને પદાસરનું અને તેની અથે પેતાને

પર પ્રકાશાનુ. આમ બાહ્ય અનેની નાજી ચિત્તને જ પ્રકાશાનુ માની-
એ તો પડી પુનઃની શુ જગત છે ? આ પ્રકાશાનુ હતા આપણ તથા
પુનઃનુ અગ્નિ નિદ્ર કરતા મુક્તિ કરે છે કે

ન તન્સ્યામાસં હૃદયત્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

મુનાર્થ — ચિત્ત દૃશ્ય હોવાથી સ્વપ્નપ્રકાશ નથી

મામાન — સ્વપ્નપ્રકાશ, જેના જ્ઞાનમાટે અન્ય કાંઈ પ્રકાશક પદાર્થ-
ની જગત નહિ હોય તે.

આ મુનમા એ કશુ કે ચિત્ત - સ્વપ્નપ્રકાશ નથી જાણ્ય કે દૃશ્ય
કે આજે વેદ્યએ છીએ કે જે જે પ્રકાશ દૃશ્ય હોય છે તેના જ્ઞા
નમાટે અન્ય કાંઈ પદાર્થની અપેક્ષા હોય જ છે હૃદયે જાતે દૃશ્ય
છે તો એનું જ્ઞાન સ્વપ્ન થવું નથી અર્થાત્ મન્દિરો જાતે સ્વપ્ન પ્રકાશ
નથી સ્વપ્નપ્રકાશ પાછો દૃશ્ય છે તેથી સ્વપ્નપ્રકાશ નથી તેમ જ
અગ્નિ, સૂર્ય વિગેરે પાયા પણ દૃશ્ય છે તેથી સ્વપ્નપ્રકાશ નથી
મર્ધાન અગ્નિ, સૂર્ય વિગેરે પાછોતો માલેમા સ્વપ્નપ્રકાશના કદાહનકરે
નિર્ગમ્ય કર્યા છે પણ તે જ્ઞાનિષ્ઠ પ્રાજ અને જ્ઞાન એ મેતો અમેદ
ય' જ્યાં કે એટલે જેમ સૂર્ય સ્વપ્નપ્રકાશ પાછોતો જ્ઞાનિષ્ઠપ્રકાશ આ
પી મેતના આપાતના પ્રતિબંધકરપ તમસુરે જગત કરે છે તેમ જ તે
પોતામાથી પણ એ તમસુરો અભાર કરે છે તથાપિ એવાથી
કર્તા એનું તાપરે તથા કે મુક્તિના જ્ઞાનમાત્ર અન્ય પદાર્થની જગત
નથી તેથી જ્ઞાનના દૃશ્યતા હોય કે તમામ્ના સ્વપ્નપ્રકાશનો અભાર
જાત છે એ નિમિત્તના નિર્ગમી અનિષ્ઠપ્રકાશ પાછો પણ નથી તેથી
એ નિદ્ર થાય છે કે જે પાયા દૃશ્ય હોય છે તે સ્વપ્નપ્રકાશ હોતા
નથી તેથી ચિત્ત જે જગત અને દૃશ્ય કે તે સ્વપ્નપ્રકાશ હોવું ઘટે નહિ
ચિત્તનુ મર્ધને જ્ઞાનમાત્ર કે અને તેથી આકંચિત્ત જ્ઞાત છે, જ્ઞાનદના છે,
સિદ્ધિ છે, જ્ઞાનિમા છે, મંદચિત્ત છે વિગેરે વ્યવહાર થતો જણા
ય, તેથી ચિત્ત દૃશ્ય છે એ મર્ધથા નિદ્ર છે અને દૃશ્ય હોવાથી સ્વપ્ન-
કાશ નથી એ પણ નિદ્ર થાય છે તેથી ચિત્તના પ્રકાશમાટે પુનઃનુ
અગ્નિનુ અગ્નિકાર કરવું ઘટે

આપ્રમાને જે વિજ્ઞાનસદીઓ ચિત્તને સ્વપ્નપ્રકાશ માને છે તે-
ન મનમા એક દૃશ્ય એ આપ્યું કે જે ચિત્ત સ્વપ્નપ્રકાશ હોય તો તે
દૃશ્ય હોય નહિ હો જો જ મતમા અન્ય દૃશ્ય આપણ કરે છે કે

મયસમય જ્યોત્સનાનયધારણમ્ ॥૨૦॥

મુનાર્થ — વિજ્ઞાનસદીના મતપ્રમાણે એકે કાળે ચિત્ત અને વિ-
જ્ઞાનના અનન્ય ન થયો જોઈએ

ઉમચ-ઉમચ એટલે ચિત્ત અને તેના વિષયો જે ચૈત્ય કહેવાય છે તે એ ચિત્ત અને ચૈત્ય મનેનું અવધારણ નામ જ્ઞાન તે ન થયું જોઈએ. આ સુત્રમાં એ કહ્યું કે વિજ્ઞાનનાદીના મતમાં સર્વપૂર્ણ પર્યં દાક્ષિણ્ય છે એટલે વિજ્ઞાનરૂપ ચિત્ત તથા તેના વિષયો સર્વ દાક્ષિણ્યના અસ્તિત્વમાં રહેનાર છે અને દાક્ષિણ્ય પછી એ નર્ત પદાર્થો નહીં થઈ જાય છે તો એ મતમાં એકે દાક્ષિણ્ય ચિત્ત અને તેના વિષય એ બંનેનો અનુભવ ન થયો જોઈએ. આપણને એવું સ્મરણ થાય છે કે એ ધર જોયો હતો એનો અર્થ એ છે કે પૂરેપૂરું ધરવિષય જ્ઞાન નથી હતો એ સ્મરણમાં ધર અને તદ્વિષયક જ્ઞાન એ બંને વિષય છે સ્મૃતિ અનુભવમૂલક હોય છે તેથી એ સ્મરણ ધરમાં પૂરું થઈ ધર અને ધરજ્ઞાન બંનેનો સાથે અનુભવ થયો જોઈએ તેમ જ દુઃખને જેકેપુ અર્થાત્ પદ્ધતિવિષયક જ્ઞાનમાં પૂરું થઈ એ પ્રકારે જ નુજાર થયો પણ દેખાય છે એ વિજ્ઞાનરૂપ ચિત્ત અને ધરરૂપ ચૈત્યનો સાથે થયો અનુભવ વિજ્ઞાનનાદીના મતમાં એ અનુભવ છે કારણ કે ચિત્ત જે દાક્ષિણ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે જ દાક્ષિણ્ય ચિત્ત અને ધર એ બંને બિન્ન બિન્ન પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ શકે તે જોવાનું હોય ત્યાં જો રીતે નહીં શકાય છે-(૧) કા તો ચિત્ત જ જાતે ઉત્પન્ન થાય પછી એટલે અર્થ ચિત્તથી ઉત્પન્ન થયો પછી એ અર્થ પોતા (૨) ચિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ ન પછી એ પછી બંને મ મકાનિક છે એમ પછી એ ત્યાં પ્રથમ પદાર્થ થઈ પછી કા ૩મું કે વિજ્ઞાનરૂપમાં ચિત્ત અને અર્થ બંને દાક્ષિણ્ય દ્વારાથી ચિત્તથી જે દાક્ષિણ્ય અર્થની ઉત્પત્તિ થઈ તો દાક્ષિણ્ય ચિત્ત નહીં જાય અને તેથી અર્થાનુભવમાં ચિત્ત અમલ રાખી તેનું મદદગાર થાય નહિ તેમ જ બીજો પદાર્થ અનુભવ છે અર્થ ૫ બંને મકાનિક રીતે એ તમામ ચિત્ત અને અર્થનું જ્ઞાન નહિ થાય, કેમકે એ મત પ્રમાણે કા ૫મું પદાર્થનો ઉત્પત્તિથી અનિર્ણય અર્થમાં મને જ નથી ત્યાં કહ્યું છે કે સૂત્રોમાં જિજ્ઞાસા કારણ તૈવ ચાલ્યો એ મત પદાર્થોની ઉત્પત્તિથી અનિર્ણય ક્રિયા તથા કા ૬મું કે ૭મું નહીં તેથી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થયું એટલે પછી પોતાને મદદગાર થઈ શકે એ ચિત્તથી થઈ તો નહિ તેથી એ દ્વિતીય પદાર્થમાં જ પૂરું ચિત્ત અને ચૈત્યનો અનુભવ થયો અમલ રાખી તેથી બંને રીતે એ મત કલિ છે અને તેથી એ જ નિર્ણય થાય છે કે મદદગાર જે કા ૬મું એ ઉત્પન્નને અનુભવ થાય છે

અરમને આ નુબાથી જિજ્ઞાસા થઈ જાય છે નહિ કા ૬મું

અર્થાત્ પુરુષનું અગ્નિન તથા અપરિમિત અધાપિત કર્તુ તથાપિ ત્યા એ સકા આવે છે કે યર્થાપિ ચિત્ત સ્વાભામ નદિ દોષ તથાપિ એ-
ટયાથી પુરુષનું અગ્નિન નિદ્ર થાય નદિ કાગ્ન્ય કે એક ચિત્ત જે
કાગ્નિક છે તે નટ થાય છે અને તેથી એ ચિત્તને પોતાનો અનુભવ
ભયે ન થાય તથાપિ દ્વિતીય ચિત્ત જે ઉત્પન્ન થાય છે તે ચિત્તાથી
એ ચિત્તનું મદલ્યુ થઈ શકે એમ છે તો પછી સાક્ષી પુરુષની શુભરૂ
છે, અર્થાત્ સ્વાભામનો અર્થ એવો ન લેવો કે પોતાના જ્ઞાનભાટે અ-
ન કાગ્નિ અપેક્ષા ન હોય તે સ્વાભાસ, પણ માત્ર એટલે જ કે
પોતાના સત્તાન (પ્રકાશ)થી જે આજ થાય તે સ્વાભાસ એ અ-
ર્થમા ચિત્ત સ્વાભામ સહ ચકાય. કાગ્ન્ય કે દુર રેખાગ ચિત્તથી પૂર્વ દૂર્ય
ચિત્તનું મદલ્યુ થઈ શકે છે તેથી પુરુષની આવસ્થાકલા નથી એનો
ઉત્તર આપના મુનશર કહે છે કે

ચિત્તાન્તરદ્વયે ચુદ્ધિદુષ્ટેતિ પ્રસંગઃ સ્મૃતિસકરશ્ચ ॥૨૧॥

મુતાર્થ — એક ચિત્તરૂપ વિજ્ઞાન અન્ય ચિત્તરૂપ વિજ્ઞાનથી દુષ્ટ
થાય છે એમ અગીકાગ કરીએ તો જ્ઞાનનું જ્ઞાન, તેનું જ્ઞાન એમ અ-
નસ્થા આવે અને રગ્નિનો મહત્ત યદ્દ જ્ઞાન.

ચિત્તા — એ વિજ્ઞાનમદીના મગમાં વૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાનથી અતિગ્નિ
ધિર ચિત્ત કાગ્ન માન્યુ નથી તેથી ચિત્ત એટલે વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન એ
વુ એક જ્ઞાન અન્ય જ્ઞાનથી દુષ્ટ થાય છે એમ માનીએ તો.

ચુદ્ધિ — ચુદ્ધિ એટલે જ્ઞાન એ જ્ઞાનના જ્ઞાનની અર્થાત્ જ્ઞાનરૂ-
પ ચિત્ત પ્રાપ્તી.

જ્ઞાતિવ્રતન — એટલે અનવગ્થા આવે.

સ્મૃતિસકર — એટલે અનરૂપનું મિથ્યુ થઈ જાય

આ સૂત્રથી એ કથુ કે જો વાદી કહે છે તેમ એક ચિત્તરૂપ
જ્ઞાનના પ્રકાશભાટે અન્ય ચિત્ત માનીએ તો અનવગ્થારૂપ દોષ આવે છે
કાગ્ન્ય કે પ્રથમ ધટાદિઆકરણશુ જે ચિત્ત હોય તે ચિત્તનું જ્ઞાન થ-
વાભાટે અન્ય ચિત્ત (દ્વિતીય) જરૂર છે એ દ્વિતીય ચિત્ત પણ
પ્રથમ ચિત્તની માફક સ્વયંપ્રકાશ નદિ દોષથી એના જ્ઞાનભાટે તૃતી
ય ચિત્ત જોઈએ એ તૃતીયના જ્ઞાનભાટે ચતુર્થ, ચતુર્થના જ્ઞાનભાટે
પંચમ એમ ચિત્તનું આનંત્ય માનવું જોઈએ તેથી પણ અ-
ને કાઈ સ્વયં પ્રકાશ ચિત્ત સિદ્ધ થવાનું નદિ તેથી એક વસ્તુના જ્ઞા-
નભાટે અનન્ય ચિત્ત આરંક હોવાથી અને પ્રત્યેક ચિત્ત કાગ્નમાત્ર
રૂપના દોષથી તે વસ્તુના જ્ઞાનભાટે અનન્ય કાગ્ન, અનન્ય માત્ર,
અનન્ય વર્ત જોઈએ, અર્થાત્ એક જ્ઞાન થઈ જ ન શકે, તેથી ચિત્તના

આનંદાર્થે અને સ્વચ્છા કે રાજા રોગરૂપ જ છે

આદિ એ કહેનું યોગ્ય નથી કે 'અનંત ચિત્ત ઝાનવાની વર-
ગ નથી કારણ કે જ્યાંથી ઘટકાગ ચિત્તનું જ્ઞાન અન્ય (દ્વિતીય) ચિ-
ત્તને થયું એટલે ઘટરૂપ અર્થનું જ્ઞાન થઈ ગયું અને જ્યાં એ દ્વિ-
તીય ચિત્તનું જ્ઞાન અન્ય તૃતીય ચિત્તને થયું એટલે ઘટજ્ઞાનનું પણ
જ્ઞાન થઈ ગયું. તાત્પર્ય એ કે એ પ્રમાણે અનંત ચિત્ત મુંદી જ ન જ
રૂં જ નથી. બે ત્રણ ચિત્તામુખી જગ્યાથી કાર્ય મટે છે' આમ ક-
હેનું યોગ્ય નથી કારણ કે જગ્યામુખી આદરૂનો નિર્ભય ન થાય ત્યાં
મુખી આદરૂનો નિર્ભય ન જ થાય, એટલે તૃતીય ચિત્તનું જગ્યામુખી
જ્ઞાન ન થાય ત્યાં મુંદી દ્વિતીય ચિત્તનું જ્ઞાન જ ન હોય અને દ્વિતીયનું
જગ્યાને જ્ઞાન નહિ હોય ત્યાં આદરૂના અમાને આચરૂપ પ્રથમ ચિત્તનું અને
તેથી અર્થનું પણ જ્ઞાન ન જ હોય, તેથી અનંતરૂપ આચરૂપ આનંદવાની,
એટલું જ નહિ પણ આદરૂના અમાને ચિત્ત છે એમ પણ ન કહેવાય
તત્ત્વરૂપ ચિત્તની અસાતમતા માનીએ તો, એટલે તે હોય અને અ-
જ્ઞાન રૂંકે એમ માનીએ તો પાગી પૂર્વ ધ્રુવની વ્યાપકતા પ્રમાણ-
બે મંદાય સદા રહે અને અનુપયોગિ પ્રમાણ અપુરુષ રૂંકે તેથી
જ્ઞાન વા તત્ત્વરૂપ ચિત્ત હોય તે અજ્ઞાન રૂંકે એ જ અનંત છે એ
નિયમથી પણ તૃતીય ચિત્ત હોય તો તેનું જ્ઞાન અવરૂપ થયું અને
તેથી અનુર્થ ચિત્ત અવરૂપ અગીકારૂ જોએ તે જ પ્રમાણે
પાગમ, છડું રિનેરૂ આ રીતે પણ એક અર્થના જ્ઞાનમારે અનંત
ચિત્તની કમળા રૂંકી અવરૂપની છે તેથી અનંતરૂપ રૂંકે છે એમ
કુ જ નહિ પણ જ્યાં એક મહી પુરૂષથી વિરોધ થાય છે તે પ-
છી અનંત ચિત્ત અનંતમાં મોડે તો તત્ત્વરૂપમારે પાગે છે

આ તો એક રોગ થોડો બીજો રોગ એ અજ્ઞાન એ આંતરે છે કે
રૂંકિતો મરૂર થઈ જાય છે. ત્યાં રૂંકિતમરૂર બે રીતે પ્રતિબદ્ધ
રૂંકે દેખાય છે —

તા એ પૂર થયે ॥ જનની સ્મૃતિના પૂર્વ દાણે ધારે કે પીતરિત્યમ્ જ્ઞાન થયુ તો એ પીતરિત્યમ્ જ્ઞાન, તેનુ જ્ઞાન, તેનુ જ્ઞાન, એમ એમ પ્રવાહ ચાલવાનો દ્વે આગ કે પૂર્વની નીતરિત્યમ્ સ્મૃતિ થઈ તો એ પ્રવાહ પણ ચાલવાનો તો ગોચી ૧ તિત્યનુ માથે જ્ઞાન થયુ પ્રાપ્ત થાય એ તો એમ દેવ આવ છે અને બીજે તો એ ૨ એ બે પ્રસાદમા મા કયો ન્મતિ આ કો ને સમ્યક્ જ્ઞાનુભવ એ પણ નિજુગ્ન થયો ॥ અર્થાત્ મને ચિત્તિ થયું જ્ઞાનના આ કિર્તીય દોરનું નામ સ્મૃતિમય છે

આપણે આ સુત્રથી વિચારવદી ॥ અત્રા દ્રણ આપી સુત્રમત્ર એ મન મંથા દ્વિત ૮ એ શિદ્ધ કર્યું આ તેથી ચિત્ત ॥ જ્ઞાનમાત્ર મલો પુર ૧ ૧૧૫ આલો નોંધો— એ જ્ઞાનના વિના વિજ્ઞાનવદી ॥ અત્રી નિર્ણય થઈ શકે એમ થી જો વિવિધન ૨ થું ત્રા એ પ્રશ્ન જો છે કે જો મારી પુર ૧ જ્ઞાન્યો છે તે તે નિર્ણય કાગ નાપણિયાથી તથા કિયાન્નિત છે ના જે કિયાન્નિત તથા ન્ય મણિયાથી પુ રી ચિત્તમાથે કિયાપૂર્વ સ ર્થો અમાર જ હારા નો તોપછી એ પુર ૧ ચિત્તો જ્ઞાન તથા કે તા કયી રીતે થઈ શકે ૧ ન જ થાય ૧૨ ૧ આપણે ચિત્તના સ ર્થમા જણીએ છીએ કે જ્યારે ચિત્તમા કિયા થાય છે તથા તેથી ચિત્તો વિજ્ઞાનમાથે ન્યથ થઈ ૨ થાયમાત્રિતિ થાય છે ત્યાર ચિત્તો જ્ઞાન થાય છે એ નિયમથી ૧૨ ૧ ચિત્તજ્ઞ ન થવારે થાય કે જ્યારે પુર ૧મા નિયા થાય તથા પુર ૨ ચિત્તમાત્ર પચિગ્ગમને ૧મે ઘાટ—અર્થાત્ પુર ૧ નિરાસયો તથા પચિગ્ગમી દ્વાર ત્યારે ૧૫ તેમ તો છે નહિ તો પછી એ પુર ૫ ચિત્તો જ્ઞાન તથા જોડના ૨થી રીતે થઈ શકે ૧ આ રમો ૧ ઉત્તર આપણ તથા ૧૮ ના સુત્રમા પ્રતિરદન કરેના અર્થની ઉપપત્તિ કે ના સુત્રમા ૨૭ છે

ચિત્તે પ્રતિસજ્જમાયાસ્તદાપ્તારતાગસૌરવલુદ્ધિમ્બંધનમ્ ॥૨૨૯॥

સુત્રાર્થ—અત્રા અત્રા ૩૦ મપનાથી દિત દ્વિશકિત પુર ૫ જ્યારે ભુદિત્તિના મદ્ય આ રને જાણે પામો રોય એમ થઈ રહે છે ત્યારે જો ભુદિત્તિ ૧ દ્રષ્ટો જ્ઞાન થાય છે

વિન—એરે ચિત્તિનુ ચિત્તિ શબ્દે કરી દક્ષગ્નિ વા ચૈતન્ય ર્થ પુર ૫ શબ્દ થાય છે

અપ્રતિસજ્જમાયા—પ્રતિસજ્જ જો નથી તેથી ચિત્તિ ને અત્રિત્યકમા ધારણિયામાત્ર ચિત્તની જ્ઞાનુભવિત્તિ ગમન થાય છે તે પ્રતિસજ્જ ના પ્રતિસજ્જિત કરેલા છે એ નકારતુ મે ૧ ૧ પ્રતિગ

મન ન થયું તે અપ્રતિમક્રમ છે

તદાકારતાવત્તો—શુદ્ધિવૃત્તિના આકારને પામનાથી—અપારે પામે છે
હારે ખરે જોના પુરુષ અપરિણામી હોયથી શુદ્ધિવૃત્તિના આકારને એ
પામનો જ નથી તથાપિ શુદ્ધિવૃત્તિમા પુરુષનું પ્રતિબિંબ પડે છે અ-
ને એ પ્રતિબિંબ જેમ કાજમા ગડેયો અગ્નિ કાજાકર પ્રતીત થાય છે
તેમ શુદ્ધિવૃત્તિથી અવચ્છિન્ન થવાથી શુદ્ધિવૃત્તિના સમાન આમગ્ધળુ
જાણે થયું હોય એવું પ્રતીત થાય છે, એ પ્રતિપાદન કરવા સૂત્રકારે
આવર્તિ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો છે

સ્વશુદ્ધિમવેદનત્—દ્રશ્યની જે શુદ્ધિવૃત્તિ વા ચિત્ત તેનું જ્ઞાન.

આ સૂત્રમા એ કથું કે પુરુષ નો અણિયામી તથા ક્રિયાકર્તા ન
થી જ અને તેથી જેમ ચિત્ત અર્થાકાર પરિણામને પામે છે તેમ પુ-
રુષનું ચિત્તપ્રતિ ગમન પણ થતું નથી તેમ જ વારતરિક રીતે પુરુ-
ષો ચિત્તના પરિણામ પણ મનો નથી આમ છતાં ચિત્તનું જ્ઞાન પ્રી-
તીને થાય છે તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે ચિત્ત વા શુદ્ધિસત્ત્વ પ્રધાનપણે
સત્ત્વગુણનું કાર્ય છે તેથી ચેતન્યનું પ્રતિબિંબ અલ્પ રસા સમર્પે છે
એમ હોવાથી ચિનિશકિત પુરુષનું એ ચિત્તમા પ્રતિબિંબ પડે છે એ
ચેતન્યના પ્રતિબિંબથી સ્વરૂપે અચેતન એવી જે શુદ્ધિ તે ચેતનસત્ત્વ
થાય છે ચેતનનું શુદ્ધિમા પ્રતિબિંબ પડતું એને સામ્યમા ચિત્ત
આવર્તિ કહી નપડું છે આ રીતે શુદ્ધિ ચેતનસત્ત્વ થાય છે તેથી તે સાતાદૃષ-
્ય રહે છે તથાપિ અનિવારણમા શુદ્ધિસત્ત્વ અને પુરુષનો વિવેક હો-
તો નથી તેથી એ જ્ઞાનરત્નો પુરુષમા આરોપ થાય છે એ જ
પ્રમાણે ભોક્તૃત્વનો પણ પુરુષમા આરોપ થાય છે એ શુદ્ધિમત્ત્વની
જે વૃત્તિઓ નીકળે છે તે વૃત્તિઓ પણ પુરુષપ્રતિબિંબમાથી દોષથી
ભામે છે અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપ થાય છે તાત્પર્ય એ કે પૂર જ્ઞાતિતાલ્લભિતરજ
ષ્ટતાદિ સૂત્રમા પ્રતિપાદન કર્યાપ્રમાણે પુરુષમા પ્રતિબિંબથી શુદ્ધિનું
સવેદન થાય છે પુરુષ શુદ્ધિ અને વૃત્તિમા પ્રતિબિંબ પડે છે એ
પ્રતિબિંબ શુદ્ધપરચ્છિન્ન તથા વૃક્ષરચ્છિન્ન પુરુષનું છે તેથી એ પ્રતિ-
બિંબ શુદ્ધિ અને વૃત્તિના સમાન આકારવાળું પ્રતીત થાય છે, અને
તેથી જ્ઞાન તથા ભોગ થાય છે

અહિં એ કહેતું યોગ્ય નથી કે શુદ્ધિમત્ત્વ પુરુષકર્તા એકાધુ રત્ત-
્વ હોવાથી તથા પુરુષ વિષુ હોવાથી તેનું પ્રતિબિંબ નહિ પડે શકે
કામ્ય કે આપણે જોઈએ જીએ કે મલિન જળરિપે રવ્યંજ સૂર્ય,
તાનગણવિગેરેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમ જ વિષુ આકાશનું પણ ન
ક્ષતમકિન જલમા પ્રતિબિંબ પડે છે. તેથી એવો કેષ નિયમ નથી

કે ચેતનાથી અધિક મનિન પદાર્થમાં પ્રતિબિંબ ન પડે વા મોટા પદાર્થનું નાનામાં પ્રતિબિંબ ન પડે એટલું જ નહિ પણ પ્રુદ્ધિસત્ત્વમાં જે પુરુષનું પ્રતિબિંબ અડે છે એમ કહ્યું છે તેનો અર્થ એવો નથી કે એ પ્રતિબિંબ બ્રહ્મતિઃ પદાર્થના પ્રતિબિંબજેતુ છે. એનો તો માત્ર એ જ અર્થ છે કે પ્રુદ્ધિમત્ત્વમાં એથી જે ચિત્તશક્તિ તે પુરુષના સાનિધ્યથી અભિવ્યક્તિને પામે છે, પુરુષમાં જે પ્રમાણી માનસકિંત રહી છે તે માનસકિંતનો પુરુષના સાનિધ્યથી પ્રુદ્ધિમત્ત્વમાં આપના યાવ છે આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી ચિત્તનું માન આપણીની તથા નિષ્ક્રિય પુરુષને કેવી રીતે થાય છે એ પ્રતિપાદન કર્યું દવે સમ્બાદિ અર્થનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તથા જોગ મને થાય છે રિજેરે પ્રતિપાદન કરના કહે છે કે

દ્રષ્ટૃદ્રવ્યોપરત્ત ચિત્ત સર્વાર્થમ ॥૨૩॥

સુત્રાર્થ:—દ્રષ્ટા પુરુષ તથા સમ્બાદિ દ્રવ્યથી ઉપરત્ત થયેલું ચિત્ત સર્વે પદાર્થને રિચ કરે છે

દ્રષ્ટૃ — દ્રષ્ટા એટલે ચેતનરૂપ પુરુષ અને દ્રવ્ય એટલે સમ્બાદિ અચેતન પદાર્થો એ જેથી ઉપરત્ત થયેલું એટલે પુરુષના પ્રતિબિંબ થાણું, દૃશ્યરૂપ સમ્બાદિ આશરે પરિણામ પામેલું ચિત્તનો પુરુષથી ઉપગમ થયો એ પુરુષના પ્રતિબિંબમાં થતું ત છે, અને દૃશ્યથી ઉપગમ થયો તે દૃશ્યનું રૂપિમાં આરૂઢ થતું આદ્યત્ત રૂપિનો આદ્યમાત્ર પરિણામ થયો એ છે.

સર્વાર્થમ—એટલે મને પદાર્થો છે અર્થ નામ વિષય જેના એવું

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ચિત્તને જ્યારે દ્રષ્ટા પુરુષ અને દૃશ્ય સમ્બાદિનો ઉપગમ થાય છે ત્યારે ચિત્ત નેતનાચેતન સર્વે પદાર્થને રિચ કરે છે ત્યાં જ્ઞાના સાનિધ્યથી ચિત્તની દૃશ્યમિત અભિવ્યક્ત થાય છે દૃશ્યકિંત ના જ્ઞાનકિંત એ પ્રકારની છે (૧) નિત્યોદિતા અથવા (૨) અભિવ્યક્તિ. જે દૃશ્યકિંત જોતાના સ્વરૂપરૂપ છે તે નિત્યોદિતા છે અને જે અન્યના સનિધ્ધાનથી જ્ઞગતક થનાર છે તે અભિવ્યક્તિ છે નિત્યોદિતા ચિત્તશક્તિ પુરુષરૂપ છે અને અભિવ્યક્તિ ચિત્તશક્તિ ચિત્તમાં છે એ શક્તિ પુરુષના સનિધ્ધાનથી જ્ઞગતક થાય છે તેથી જે રૂપરૂપે અચેતન છે તે ચેતનરૂપ થઈ રહે છે એ નિત્યસત્ત્વમાં અભિવ્યક્ત થનાર પુરુષના પ્રતિબિંબરૂપ જે અભિવ્યક્તિ ચિત્તશક્તિ છે તે જ્યારે સુખાદિ સાર્થ્યને પામે છે ત્યારે નિત્યોદિતા ચિત્તશક્તિરૂપ પુરુષનો જોગ કહેવાય છે એ જોગને ચિદનિમાનના જોગ વા પર જોગ કહે છે અથવા સુખાદિ પરિણામ તે

ચિત્તાન્મન વા અપર ભોગ કહેવાય છે આ મીને દ્રશ્યથી ઉપરકત
ચયેષુ ચિત્ત પુરુષમાક્ષાત્કાર કળ્યા સમર્થ થાય છે તથાપિ પુરુષનું
પ્રતિબિંબ મદ્યુ જરણનું આમર્થ્ય જ્ઞેષુષુ તથા તમોશુષુમા છે ન
હિ, માત્ર સત્યમા છે તેથી પુરુષજ્ઞાન દદ રીતે ક્યારે થાય છે કે જ્યા
કે સત્યનો રજમ્ભતમારુષો અભિભવ થનો નથી અર્થાત્ જ્યારે
નિશુશ્ચાત્મક ચિત્તમા જ્ઞાન અને તમસુના ધમા અત્યત અનુકૂલ થ-
ઈ જઈ માત્તિન્ધર્મ યાનનો ઉપ થાય છે અર્થાત્ ચિત્ત શુદ્ધમારિત્ક
થાય છે, તારે ચિત્તની શુદ્ધસાત્વિક દગા મમિમા જ થાય છે તેથી
પુરુષનો દદ અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર મગાધિમા જ થાય છે આથી એ
ધયુ કે ચિત્ત દ્રા પુરુષની ઉતરજા થાયી પુરુષો જાય ॥ અમર્થ
છે જાને જ્યારે સંદર્શ દસ્ય પદ્યથોથી ઉપરકત થય છે ત્યારે પુરુષ
થી અતિરિક્ત ને તે દસ્યને જાણ ॥ અમર્થ છે તેથી એ રપદ છે કે
દ્રશ્ય પુરુષ અને દસ્ય વિદ્ય એ જોના ઉપનયથી ચિત્ત ચેત ॥ ચેત
નાત્મક સમગ્ર પદ્યથોને જાણી મટે છે

આપ્રમાણે ચિત્ત જે રાકરે દસ્ય સમ્પ્રદિધી તથા દ્રા પુરુષ
થી સદા ભિન્ન વસ્તુ છે તે ન ॥ અપરાણુ પતીત થાય છે જેમ રર
મિકની એક જાણુએ જાણુકુમ મુમ્મુ ટોચ અને ખીજી જાણુએ
હન્દનીય મણિ મુકનો ટોચ તો એ રરટિક ત્રણ રપવગો મનીત થયા
નો, દારણ કે જાણુકુમ તથા હન્દનીયમણિ એ જાણુએ રરટિકમા
પ્રતિબિંબ પડાના તેથી એક તો રરટિકનો રતાત જે કનો તે તો
મુકનો જ જો નધીમમા જાણુકુમ તથા હન્દનીય એ જોના રર
આવગાઓ જે થાનો તે જ મનાએ ચિત્ત જે પુરુષ જો વિદ્યો
થી ભિન્ન છે તે પુરુષનું પ્રતિબિંબ મદ્યુ કહે છે અને વિપામર પ
મિશ્રામને પામે છે તેથી પોતાના રરમારણું, પુરુષ ॥ પર્મ ॥ શુ ર
માત્ત જેવતાવણુ તથા વિષય ॥ એમ નણુ રરનારણુ પ્રતીત થા
ય છે આમ ત્રણે રરબાવણુ પ્રતીત થાય છે હતા રણુ તો એ
ચિત્ત પોતાના રરમારણુ જ ખડે ખડ છે જો અન્યતા રરમાર
નો નો માત્ર એને ઉપ ॥ મ થયો છે આમ છે હતાં એ ચિત્તનો અને દ્રા
અને દસ્યથી થયાર્યચિત્તેક મમ પિપ્રમથી જ થાય છે તેથી એ નમ પિપ્ર
મનો ન અનુભવ કળાર નગિતમાના કલારને ચિત્તમા અનિગિત પુ
રુષ નથી એવો જમ થાય છે અને અન્યો ચિત્તથી અનિગિત વિ
પરો નથી એવો જમ થાય છે એ જમ તેમનું અનુ ॥ દરના નેના
રર નાના કે તેથી એ દોર ખડ જેવો નેમના અર ॥ નો છે

અપ્રમ જે રપમા મુકની ને અ. મુતપર્વન દસ્ય વિદ્યો

ચિત્તથી સ્વતંત્ર મત્તાવાળા છે એ તથા ચિત્તથી અતિરિક્ત પુરુષ એ-
કે મિત્ર તત્ત્વ છે એ વિરત્તથી દ્વિપક્ષમર્ચનપૂર્વક મિદ્ધ કર્યુ. હવે
ચિત્તથી અતિરિક્ત દ્રશ્ય છે એ વિષયને અતિદૃઢ રીતે સિદ્ધ કરવાના
આશયથી અન્ય હેતુનું સૂત્રકાર પ્રતિપાદન કરે છે.

તદ્વસંરયેયઘાસનામિ^૧ચિત્રમપિ પરાર્થે સંહત્યકારિત્વાત્ ॥૨૫॥

મૂનાર્થઃ—આત્મ જે ચિત્ત તે કલેશકર્મોદિની અસખ્ય વાસનાઓએ
કરીને વિવિધરૂપવાળુ છે છતાં દેહ, ઇન્દ્રિયાદિ*સદ્ધકારીમાથે મળીને કા-
ર્મ કરનાર હોવાથી પુરુષના ભોગાપવર્ગરૂપ અર્થને સાધનાર છે અર્થા-
ત્ અન્યને અર્થ છે.

તદ્—એટલે દ્રશ્ય અને દરવથી ઉપરાગને પામનાર ચિત્ત.

અતંતંયયં—એટલે મળી ન શકાય એટલી કામકર્મોદિની વામનાવડે.

ચિત્રમ્—વિવિધરૂપવાળુ —નાનારૂપવાળુ છે.

પારાર્થય્—પોતાથી અન્ય જે પુરુષને તેને અર્થ છે —તેનું ભોગ્ય છે

સંહત્યયં—અન્ય મદકારિસાથે મળીને—સમૂહ-ક્રિય. કરનાર છે તેથી

આ મૂલમાં એ કહ્યું કે ચિત્તમા કલેશકર્મોદિની અસખ્ય વા-
સનાઓ હોય છે અને તેથી વાદીના મતમુજાણે ચિત્તનો સ્વત્ત્વ અર્થા-
કાર પરિણામ થાય છે એમ માનીએ—એટલે ખરૂં જોતાં તો પુરુષના
અનિધાનથી જ ચિત્તની પ્રકૃતિ થાય છે તથાપિ હાલ નકરની ખાતર
એમ પણ માનીએ કે એ અસખ્યવામનાવમાત્ર જ ચિત્તનો અર્થાકાર
પરિણામ થાય છે, તથાપિ એ ચિત્ત મદકારીની અપેક્ષા રાખી —સ-
દ્ધકારિસાથે એકઠું મળી-આર્થક્રિયા કરનાર હોય છે તેથી અન્યને મા-
ટે છે, અર્થાત્ પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગરૂપ અર્થને સાધવા માટે
છે. આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે પદાર્થો અન્ય મદકારીની અ-
પેક્ષાથી કાર્ય કરનાર હોય છે તે મરૂં અન્યના આર્થને જ સારનાર હોય
છે. જેમ કે શૂદ્ર, શૂદ્રસ્તંબ વિગેરે સદ્ધકારીની સદાયથી પોતાના કા-
ર્મરૂપ વ્રમનિને કરે છે એ વ્રમતિરૂપ કાર્ય વિશ્લુભિત્રાદિનું છે, કઈ ધમનું
પોતાનું નથી. તેમ જ કૌશલ વિગેરે પદાર્થો પણ ભૂમિવિગેરે*સદ્ધકારીની
અપેક્ષા રાખી કાર્ય કરનાર છે તથા પોતાથી અન્ય પદાર્થોના ભોગ-
માટે છે. તે જ પ્રમાણે ચિત્તથી જા મત્તાદિ ત્રણ શુભોથી પોતાના
પરિણામદાગ મધાનાં કાર્ય જે ભોગ અને અપવર્ગ તે પો-
તાનાં નહિ હોવાં જોઈએ પણ પોતાથી અન્ય પ્રાણી હોવાં જો-
ઈએ એ સ્પષ્ટ છે. તેથી ચિત્તનો થનો અર્થાકાર પરિણામ વા જ્ઞાન
જ્ઞાનને માટે જ નથી પણ સુખદુઃખાદિઅર્થ છે. એ મુખદુઃખાદિ

ચિત્તાવસાન વા અંપર બોગ કહેવાય છે. આ રીતે દ્રશ્યી ઉપરજીત થઈશું ચિત્ત પુરુષસાક્ષાત્કાર કરવા સમર્થ થાય છે. તથાપિ પુરુષજીવનિર્ણય શ્રદ્ધા કરવાનું સામર્થ્ય રજોગુણ તથા તમાગુણમાં છે નહિ, માત્ર સત્ત્વમાં છે તેથી પુરુષગ્જાન દૃઢ રીતે કરાવે થાય છે કે જ્યાં-કે સરખો સ્વસ્ત્યમશૂચી અનિબળ થતો નથી અર્થાત્ જ્યાં-કે ત્રિગુણાત્મક ચિત્તમાં સ્વસ્ત અને તમમૂના ધર્મો અત્યંત સ્પષ્ટ મ-મ વચ્ચે ભાસ્તિકધર્મ થતો જાય થાય છે અર્થાત્ ચિત્ત શુદ્ધરૂપિય થાય છે. ત્યારે ચિત્તની શુદ્ધરૂપિય દશા મનઃક્રિયામાં જ થાય છે. તેથી પુરુષનો દૃઢ અપરોક્ષ સાદાત્મ્યાર સમર્થિમાં જ થાય છે. આથી એ મનું કે ચિત્ત દ્રશ્ય પુરુષથી ઉપરજીત થવાથી પુરુષને તાત્પર્ય સમર્થ છે અને જ્યાં-કે શાશ્વત્ દૃશ્ય પદાર્થોથી ઉપરજીત થાય છે ત્યારે પુરુષથી અનિર્ણય ને ને દૃશ્યને જાણવા સમર્થ છે. તેથી એ ૧૫૮ ને કે દ્રશ્ય પુરુષ અને દૃશ્ય વિષય કે જે બેના વચ્ચેથી ચિત્ત ચેતનાવેન-ન, એ સમય પદાર્થોને જાણી શકે છે.

ચિત્તથી રત્નાંત્ર સત્તાવાળા છે એ તથા ચિત્તથી અનિર્દિષ્ટ પુરુષ એ-
ક ભિન્ન તત્ત્વ છે એ વિચારથી દુષ્પાત્રમર્ચનપૂર્વક મિદ્ધ કર્યુ. હવે
ચિત્તથી અનિર્દિષ્ટ દ્રશ્ય છે એ વિચારને અનિર્દેશ રીતે મિદ્ધ કરવાના
આશયથી અ-૧ તેનું સૂત્રકાર પ્રતિબદ્ધ કરે છે.

તદ્વસંસ્થેયચામનામિ^૧ ચિત્રમપિ પરાર્થ મંદ્રત્યકારિત્વાત્ ॥૨૫॥

સુતાર્થ.--આત્મ જે ચિત્ત તે ક્લેશકર્મોદ્ધિની અમખ્ય વાસનાએ હો
કરીને વિવિધરૂપ થયું છે છતાં દેહ, ધન્દિયાદિ સદકારીમાયે મળીને કા-
ર્મ કરનાર દેહાથી પુરુષના બોનાપરગરૂપ અર્થને સાધનાર છે આર્થા-
ત્ અન્યને અર્થ છે.

તદ્--એટલે દ્રશ્ય અને દ્રશ્યથી ઉપરાગને પામનાર ચિત્ત.

અમખ્યેયં--એટલે મળી ન સકાય એટલી કામકર્મોદ્ધિની વામનાયકે.

ચિત્રમ્--વિવિધરૂપ થયું--નાનારૂપ હતું છે.

પરાર્થમ્--પોતાથી અન્ય જે પુરુષનેને અર્થ છે--તેનું બોમ્બ છે

સદ્ગુણ--અન્ય મદકારિમાયે મળીને--સબૂધ-ક્રિયા કરનાર છે તેથી

આ સૂત્રમાં એ કહ્યું કે ચિત્તમાં ક્લેશકર્મોદ્ધિની અમખ્ય વા-

મનાએ હોય છે અને તેથી વાદીના મતપ્રમાણે ચિત્તનો આત્મ અર્થા-

કાર પરિણામ થાય છે એમ માનીએ--એટલે ખરું જોતાં તો પુરુષના

સુનિધાનથી જ ચિત્તની પ્રતિષ્ઠિ થાય છે તથાપિ ક્લેશ તકમગની ખાતર

એમ પણ માનીએ કે એ અમખ્યવામનાયકાત્ જ ચિત્તનો અર્થાકાર

પરિણામ થાય છે, તથાપિ એ ચિત્ત મદકારીની અપેક્ષા નથી--સ-

દકારિમાયે એકદુ મળી-અર્થક્રિયા કરનાર દેહ છે તેથી અન્યને મા-

ટે છે, આર્થાત્ પુરુષના બોમ્બ અને અપવગરૂપ અર્થને સાધવા માટે

છે આપણે જોઈએ છીએ કે જે જે પદાર્થો અન્ય મદકારીની અ-

પેક્ષાથી કાર્ય કરનાર દેહ છે તે મર્યાદાના અર્થને જ સાગનાર દેહ

છે. જેમ કે ગદ્ય, ગૂઢગૂઢ વિગેરે મદકારીની મદાયથી પોતાના કા-

ર્મરૂપ વસ્તુને કરે છે એ વસ્તુતરૂપ કાર્ય વિપ્રલુપ્તિવાદિનું છે, કઈ ધન્ય

પોતાનું નથી, તેમ જ ક્રિયા વિગેરે પદાર્થો પણ જામિવિગેરે મદકારીની

અપેક્ષા નથી કાર્ય કરનાર છે તથા પોતાથી અન્ય પદાર્થોના બોમ્બ

માટે છે. તે જ પ્રમાણે ચિત્તથી વામત્વદિ ત્રણ ગુણોથી પોતાના

પરિણામકાર મધ્યાનાં કાર્ય જે બોમ્બ અને અપવગરૂપ તે પો-

તાના નદિ દેહનાં જોઈએ પણ પોતાથી અન્ય મદકારી દેહનાં જો-

ઈએ એ સ્પષ્ટ છે તેથી ચિત્તનો જનો અર્થાકાર પરિણામ વા માન

માનો માટે જ નથી પણ સુખદુઃખાદિઓ છે. એ મુખદુઃખાદિ

પણ પોતાને માટે નથી પણ જે અનુકૂળનીયપ્રતિકૂળનીય તત્ત્વ હોય તેને માટે છે. તેથી ચિત્તથી વા સત્તાદિ ગુણગુણી અતિરિક્ત કોઈ પદાર્થ અવશ્ય માનવો જોઈએ એ સિદ્ધ થાય છે. એ પદાર્થ કયો લેવો તે વિચારવાનું છે ત્યાં એ સદજ જણાય છે, કે એ પદાર્થ સત્તાદિ ગુણોના સ્વભાવથી રહિત હોવો જોઈએ કારણ કે જે એ જ સ્વભાવનો હોય તો તે પણ અમ્ય મહકારીની અપેક્ષા રાખી જ કાર્ય કરનાર હોવાનો, તેથી પદાર્થ હોવાનો અને એમ જતાં જતાં અનવસ્થા હોય આવવાનો. તેથી જેને માટે આ સધળા પરિણામો થાય છે અર્થાત્ સત્તાદિની પ્રવૃત્તિ થાય છે તે પદાર્થ એ સત્તાદિના ધર્મથી રહિત— એ સર્વથી વિવક્ષણ—હોવો જોઈએ એ જરૂરનું છે. સત્તાદિમા પરિણામિત્વ, જડત્વ, ક્રિયાકારિત્વ વિગેરે ધર્મો હોય છે તેથી એ પદાર્થમા એ ગુણોનો અભાવ હોવો જોઈએ એટલે એ પદાર્થ અપરિણામી, સિદ્ધ, નિષ્ક્રિય, કૃત્ય નિત્ય હોવો જોઈએ એવા પદાર્થને જ આ સાત પુરુષસરૂપ આપે છે તેથી એક રીતે મિદ્ધ થાય છે કે ચિત્ત અમ પ્યવામનાવડે ચિત્રિત છે અને તેથી સત્તા પરિણામ પામનાર છે એમ લાંબાં તોપણ એ ચિત્ત પદાર્થ હોવાથી પુરુષ અવશ્ય આગીકાર કરવો જોઈએ.

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી પુરુષનું અસ્તિત્વ દૃઢ રીતે મિદ્ધ થયું તથા ચિત્ત પદાર્થ છે અને પુરુષ સ્વાર્થ છે એ પ્રકારનો જોનો વિવેક પણ અર્થાત્ સિદ્ધ થયો.

આ રીતે આ પાત્રનાં સૂત્રોથી પંચવિધ ચિત્તનું પ્રતિપાદન થયું, તેમાં દૈવકમ્યોચ્ચ ચિત્તનો નિર્ણય કર્યો તથા વામનાદિના પ્રકારના તથા વિવેકપ્રમાતિના વિષયના પ્રતિપાદનદ્વારા પરસોઝાદિમા જૂનાર, ભોગાપવર્ગો પામનાર, ચિત્તથી અતિરિક્ત દ્રશ્ય પુગ્ધની સિદ્ધિ કરી હવે કૈવલ્યનું નિરૂપણ અસંભવ થઈ શકે એમ છે તેથી તે કરવા મધકાગ પ્રવ્રજ થાય છે. ત્યાં પ્રથમ તો દૈવકમ્યનો અધિકારી પુરુષ કોણ છે એ નિર્ણય કરે છે એટલે પૂર્વ સૂત્રોમાં વિષ્ણુરથી પ્રતિપાદન કરેલા વિવેકના સાક્ષાત્કારથી જે આપ મોક્ષ થાય છે—જેને પામેલો પુરુષ કૈવલ્યનો અધિકારી છે—ને પ્રતિપાદન કરે છે.

વિશેષદર્શન આત્મમાવમાયનાવિનિવૃત્તિનારૂપા

સૂત્રાર્ય—ચિત્તથી અતિરિક્ત દૃશ્ય પુગ્ધ હું એ પ્રકારે ચિત્ત અને પુરુષના વિવેકજ્ઞાનરૂપાને દૃશ્ય શ્રુ હત્યાદિ પ્રકારનાં આત્મવિષયક જિજ્ઞાસા નિવૃત્ત થાય છે.

વિશેષ—પ્રમાણ, પ્રમેય અને પ્રમાણ એટલે પુરુષ, વિષયો

એ ચિત્ત એ ત્રણે અવિવેકીને તથા નાસ્તિકને એકરૂપ બામે છે. તેમનો વિશેષ જાણનારની એટલે વિવેકથી ચિત્ત જૂદ છે તથા એ જાણેથી પોને દ્રશ્ય પુરુષ જૂદો છે એ પ્રકારના વિવેકસાક્ષાત્કારવાળાની.

આત્મા—આત્મા તે સું છે, હું કાણુ છું, ક્યાંથી છું ઇત્યાદિ પ્રકારની આત્માસંજ્ઞાથી જે જિજ્ઞાસા હોય છે તે નિવૃત્ત થાય છે.

આ સૂત્રમાં એ કથુ કે મનુષ્યમાં હજારે ક્રાંતિને અપાર પુણ્યના ઉત્પન્ન થતાં જાણનારમાં હું કાણુ છું, હું મન છું, દેહ છું કે એથી મન અનિરિક્ત તત્ત્વ છું, હું ક્યાંથી આવ્યો છું, હવે પછી શું થનાર છું, હાલ શાથી સ્થિતિને પામી રહ્યો છું ઇત્યાદિ પ્રકારની આત્માસંજ્ઞાથી ઉત્કટ જિજ્ઞાસા ઉદય થાય છે જ્યારે મોક્ષમાર્ગના શ્રવણથી રોમાચ, હર્ષ, અશ્રુપાતવિગેરે ચેતાં જોવામાં આવે છે ત્યારે એ ઉપરથી આત્મવિવેક ઉત્કટ જિજ્ઞાસા તેને થઈ છે એમ કહેવાય છે એવી જિજ્ઞાસા જેને ઉદય થાય છે તે જ પુરુષ યોગનો અધિકારી છે અન્ય જુદાં પુણ્યવાળાં પ્રાણીને તથા નાસ્તિકને નો દેહ છું છું, મન છું છું ઇત્યાદિ પ્રકારનો જામ દૃઢ થઈ રહેલો હોય છે, તેથી તેના તો સત્ય શું છે તે જાણવામાટે પ્રયાન જ કરતા નથી તેથી એ માણસો નો કેવલ અનધિકારી જ છે યોગના અધિકારી પુરુષને જ્યારે દૃશ્યથી ચિત્ત અનિરિક્ત છે તથા ચિત્તથી પુરુષ અર્થાત્ પોને અનિરિક્ત છે, એ સક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે બધાં જોઈ રહેલાં આત્મવિવેક મશય નિવૃત્ત થાય છે ક્રાંતિ કે જિજ્ઞાસા પોતાના વિવેકના મનથી મર્દા નિવૃત્ત થાય છે એ નિયમ છે એણે એક વખત વરવા ચિદ્ ને જોયો હોય તેને એ પાશો કેમ હશે એ જાણવાની ઇચ્છા થાય છે, જે સમયે એ પદ્મચંદ્રો સાક્ષાત્કાર તેને થાય છે તે સમયે જ એ જાણવાની ઇચ્છા નિવૃત્ત થઈ જાય છે આ જ પ્રમાણે જ્યારે દૃશ્ય વિવેક તથા ચિત્તથી અનિરિક્ત હું પુરુષ છું, સોક્રોડાન્તના ગમનવિગેરે ચિત્તનું થાય છે, ચિત્તમાં જ અવિદ્યા રહેલી છે, સુખદુઃખાદિ પણ ચિત્તમાં જ છે ઇત્યાદિ પ્રકારનું વિશેષજ્ઞાન થાય છે એવો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થાય છે—ત્યારે હું કાણુ છું વિગેરે પ્રકારની આત્મવિવેક જિજ્ઞાસા કેવલ નિવૃત્ત થઈ જાય છે અને તેથી જ મોક્ષાદિની શક્તિ થાય છે. આ પ્રકારના વિશેષદર્શનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનથી થતી બયશોક્ષાદિની નિરતિ તે પ્રથમ મોક્ષ છે જેને પામેલો પુરુષ કેવલનો અધિકારી છે.

આ પ્રમાણે તત્ત્વજિજ્ઞાસાને વિશેષદર્શનથી આવ મોક્ષ થાય છે એ પ્રતિપાદન કથુ તથા એ મોક્ષને પામેલો પુરુષ કેવલનો અધિકારી છે.

આ સૂત્રથી એ મ્હુ કે જે યોગીને વિવેકમાક્ષાત્કાર ઉત્પન્ન થયો છે પણ જની એ વિવેકમાક્ષાત્કારમા દૃઢ સ્થિતિ યદ્ય નથી તેને એ મમધિયી વ્યુત્થાન કરનાર પ્રત્યો વચ્ચે વચ્ચે પૂર્વ ॥ વ્યુત્થાનસ રાગેથી થાય છે યોગીને જે સમયે વિવેકમાક્ષાત્કાર થાય છે તે સમયે અરિવાદિમ્નેશોની નિરૂત્તિ થાય છે તથાપિ અરિવાદિમ્નેશોના સરમરો એ સૂત્રથી દૃઢ થતા નથી તેમ જ વ્યુત્થાનનો બાધ સમાધિમ્નેશ થાય છે તથાપિ એ સરના થયેના એ વિવેકમાક્ષાત્કારથી વ્યુત્થાનના મ્નેશોનો દાદ થતો નથી આમ થવાથી એ યોગીનું એ વિવેકમાક્ષાત્કાર રૂપ મમાધિયી વ્યુત્થાન થાય છે તથા તે સમયે જેના બીજા લક્ષણે પામનાના ક્રમમા છે પણ જે ક્ષીણ થઈ ગયા નથી એવા સરમરોનો જે વિવેકમાક્ષાત્કારનો છુટ્ટુ છુટ્ટુ જાણુ છુટ્ટુ છુટ્ટુ નહિ હતા પ્રકારના વ્યુત્થાનનત્યો થાય છે તાત્પર્ય એ કે ઉપનમત્ર વિવેકમાક્ષાત્કારથી અમાત્ વિશેષશનથી વ્યુત્થાનનો બાધ થતો નથી તેથી યોગીએ એ માટે નર નર રૂઝુ જરૂર છે

આમત્ર એ આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ઉપનમત્ર વિવેકમાક્ષાત્કાર રાગા યોગીને વ્યુત્થાનમસ્કોગેથી મ્નેશો મ્નેશો વ્યુત્થાનનત્યો થાય છે તેથી તેનું દાન કરવું જરૂર છે હરે એ હા ॥ મ્નેશો રીતે થાય છે એ મ્નેશો કેમકે જામુધી એ પ્રત્યોનો સરમર ॥ બાધનામ બાધ થયો નથી ત્યામુધી દેવ થતુ નથી

શનમેવા ક્ષેશનદુક્ષમ્ ॥૨૮॥

સૂત્રાર્થ — જે ઉપાયથી રૂપનયુક્ત મ્નેશોનું દાન થાય છે તે જ ઉપાયે આ મ્નેશોનું પણ દાન થાય છે એમ પૂજામાંએ કહ્યું છે

ઉક્તમ્—મ્હુ છે અનાત પૂજામાંએ

આ સૂત્રથી એ મ્હુ કે જ્ઞાનેષ્ટાસ્તદૃશ્ય ॥ તે પ્રતિવ્રત્તવહેવા મૂખ્યા ॥ એ જે સૂત્રોમા ન-નજાનથી મ્નેશોનો દાદ થાય છે તથા ચિન્તા થાયથી ॥ આ થાય છે એમ મ્હુ છે અર્થાત્ એ જે સૂત્રમા કેશ ॥ દાદ માટે તરજાન આ નાશમટે ચિત્તનો લય એ જે ઉપાયો જતાવા છે તે એ ઉપાયો અહિ પણ સમજી લેવા આથી એ થયુ કે જેમ વિવેકમાક્ષાત્કારથી મ્નેશ અરિવાદિમ્નેશો નાશ પામે છે પણ તેના સરમરોનો દાદ તો વિવેકમાક્ષાત્કાર રૂપ સમજતોગમની પરપરથી થાય છે આ કેવન નહ તો ચિન્તા થાયથી જ થાય છે તેમ આ વ્યુત્થાનમત્રો ॥ નિરૂત્તિ પણ વિવેકમાક્ષાત્કાર રૂપ અવસ્થાતોગમથી થાય છે તથા એના જે સરમરો જેમથી એ વ્યુત્થાનન રીતે પુન મો મો જે પામે છે તેનો દાદ તો અમનનની પર ॥

ત્યજ યથેલા દૃઢ જ્ઞાનમન્દારોના બલથી થાય છે, કેમકે એ જ્ઞાનસંસ્કારો વ્યુત્થાનપ્રત્યયને ક્રિપ્ત કરનાર વ્યુત્થાનસન્ધારોના વિરોધી છે. તથા એનો નાશ તો ચિત્તના લયથી જ થાય છે. આથી સૂત્રકારે એ સૂચ્યું કે મધ્યે મધ્યે જે વ્યુત્થાનપ્રત્યયો થાય છે તેને અટકાવતા એના દારણુજૂત જે વ્યુત્થાનમન્દારો તેનો દાદ થવો નહીં અને એ દાદ સપ્રજાતની પરપરાથી થાય છે તેથી યોગીએ વિવેકસાક્ષાત્કારરૂપ સપ્રજાતની પરંપરા અવરૂપ દરથી જોઈએ અર્થાત્ પુનઃ પુનઃ વિવેકસાક્ષાત્કારમાં મગ્ની રહેવું જોઈએ.

આ પ્રકારે જ્યારે યોગી સપ્રજાતની પરપરામાં મગ્ની રહે છે ત્યારે કાલે કરીને એ પરપરાથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનસન્ધારોથી વ્યુત્થાનમન્દારોનો નાશ થાય છે એ સંસ્કારોનો નાશ થાય છે એ સૂત્રકાર હવે પ્રતિપાદન કરે છે

પ્રસંહયાનેડ્વ્યકુસીદસ્ય સર્ધયા વિવેકખ્યાતેર્મધમેષઃ સમાધિઃ ॥૨૧॥

સૂત્રાર્થ — વિવેકસાક્ષાત્કાર થયા છતાં પણ તેથી થતા સર્વભાવાધિજાતુત્તરવિગેરે જે ફક્ત તેની ઇચ્છાથી ગદ્ગત યોગી થાય છે ત્યારે તેને વિવેકસાક્ષાત્કારનો નિરંતર ઉદય થાય છે જેથી ધર્મમેષ સમાધિ તેને પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રસંહયાનેડ્વિ—સપૂર્ણ તત્ત્વોના વિવેકનો જે સાક્ષાત્કાર તે પ્રસખ્યાન છે તે મિદ્ધ થયા છતાં પણ તેમાં

અકુસીદસ્ય—એટલે એથી થતા ફક્તની ઇચ્છાથી ગદ્ગત યોગીને

ધર્મમેષ—જેશકમાંથીનાં નિષેષેનામ્લક ધર્મ મેહતિ વર્વતીત ધર્મ-

મેષ—એટલે કલેશકર્મોદિતુ ઉન્મૂલન કરનાર જે ધર્મ તેને વર્ણવનાર તે ધર્મમેષ

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે સપ્રજાતયોગની પરપરા થવાથી તે યોગીને એ પ્રસખ્યાનવશાત્ સર્વભાવાધિજાતુત્તરવિગેરે સિદ્ધિઓ આવી અભિભૂત થાય છે એ સિદ્ધિમાં જો એ યોગી લેખાય છે તો એને વ્યુત્થાન પ્રાપ્ત થાય છે પણ જો નથી લેખાતો તો એને વ્યુત્થાન નાદ થવાથી સપ્રજાતયોગની પરાક્રાન્તરૂપ ધર્મમેષ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ નિગન્તર વિવેકસાક્ષાત્કાર જન્યો રહે છે એ રિચિતિને જ યોગીએ ધર્મમેષ સમાધિ કહે છે કેમકે એ રિચિતિ પ્રાપ્ત થવાથી કનેરાકમનું નિશીર ઉન્મૂલન થાય છે આ સૂત્રનું તા પર્થ એ થયું કે સપ્રજાતની પરપરાના વખતે યોગીને જે મહાસિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય તેમાં તેણે યોગાત્મ નહિ પણ એ સિદ્ધિઓનો નિરંતર કરવો એ થ

યાથી યોગીને બુદ્ધિધાનસસ્કારો દર્શન થઈ જાયથી બુદ્ધિધાનપ્રાપ્તિ થતા નથી અને તેથી નિગ્નતર સંપ્રસાદ બન્યો કહે છે

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી મપ્રજ્ઞાતપર રમમયે પ્રાપ્ત થતી મહા સિદ્ધિઓ ॥ તિરસ્કારથી ધર્મભેદ સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે એ વાત કહી એકમમાધિ થવાથી જનતમલ કેવલ થતું નથી પણ જોને શા અમા દ્વિતીય મોક્ષ કહે છે તે થાય છે એ દ્વિતીય મોક્ષનું સૂત્રકાર હવે પ્રતિપાદન કરે છે

તતઃ ક્લેશકર્મનિવૃત્તિ ॥૩૦॥

સૂત્રાર્થ — એ ધર્મભેદ મમાધિ યજ્ઞથી ક્લેશકર્મની નિવૃત્તિ થાય છે એટલે એનો પૂર્ણ આરો દાહ થાય છે

નિવૃત્તિ — એટલે દાહની મમાધિ

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે એ ધર્મભેદ સમાધિની પ્રાપ્તિ થવાથી ને યોગી ॥ અપિદાદિ ક્લેશો તથા તેના મૂલરૂપ જે કનકમંડકારો તેની તેમ જ જે કમાદન તેની પણ નિવૃત્તિ થાય છે અર્થાત્ એ સર્વો દાહ જે વિનેસાક્ષાત્મમગ્ના આરબથી આર ન થો હતો તેની સમાપ્તિ થાય છે આ ક્લેશ તથા કર્મની નિવૃત્તિ થવાથી તે પુરુષ જીવને હતો મુક્ત થાય છે અર્થાત્ જીવ-મુક્ત થાય છે કમકે મોક્ષને અર્થ ત્રિવિધ હોય છે અત્યન્તાભાવ છે અને તે આ પુરુષો એનું નિર્વાન જે ક્લેશમરકારો તેનો ક્ષય થવાથી થયેલો છે

આ રીતે આ સૂત્રથી ધર્મભેદસમાધિથી જીવ-મુક્તિની પ્રાપ્તિ કહી તેથી એમા જે કર્મનો દાહ કહ્યા છે તે સપૂર્ય કર્માશયનો દાહ નથી પણ પ્રારબ્ધથી અતિરિક્ત કર્માશયનો દાહ સેવો થાય છે આ જીવ-મુક્તિને દ્વિતીય મોક્ષ કહે છે આપસરિઆચાર્યે કહ્યું છે કે દ્વિતીયો રાગક્ષયાત્-તત્તોપશક્તિ અવિદ્યાદિનો દાહ થવાથી જીવ-મુક્તિ રૂપ દ્વિતીય મોક્ષ થાય છે આ મોક્ષ મયાપછી કેવલની પ્રાપ્તિ માટે પ્રારબ્ધનો ક્ષય માત્ર કરવો અવશ્યક રહે છે તે કા તો જોગથી પોતાની મેલે થાય છે અથવા જો આધનથી કરવો હોય તો અમપ્રજ્ઞાતયોગથી પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે થાય છે

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી ધર્મભેદ સમાધિનું ફલ કહ્યું હવે એ અમાધિથી ચિત્ત કેવા પ્રકારનું થાય છે તે સૂત્રકાર કહે છે

તદ્વા સર્વાચરણમલોપેતસ્ય જ્ઞાનસ્યાનન્ત્યાલ્ શેયમલ્લપમ્ ॥૩૧॥

સૂત્રાર્થ — એ જીવ-મુક્ત જ્ઞાના ચિત્તના સર્વ પ્રકારના અવશ્યરૂપ મન દૂર થઈ જાય છે તેથી એ ચિત્ત વા એનું જ્ઞાન અનંત થાય છે એ અનંત થવાથી શેય વસ્તુ એ ॥ અપે... થી ...

તદા = શુદ્ધ-મુક્તદશામાં.

સર્વોં — સંપૂર્ણ આવરણ કરનાર મળથી રહિત થયેલું જે ચિત્ત તેનું. ત્યાં ચિત્ત જે જાતે સંપૂર્ણ પદાર્થને ચકલ કરવા સમર્થ છે તેનું એ સામર્થ્ય હાંપી દેનાર કલેશ તથા કર્મ છે. એ કલેશ તથા કર્મ ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે ચિત્ત એ આવરણથી રહિત થાય છે. એ રહિત થયેલાં.

જ્ઞાનરય — એટલે જ્ઞાન અથવા જ્ઞાયતેજનેન એ બ્યુત્પત્તિથી ચિત્તના.

જ્ઞાનન્યાદ — જ્ઞાનંત્ય થવાથી.

જેયમ્ — જેયદાદિમાં આવતા પદાર્થો.

અવ્યમ્ — ન્યૂન છે, ઓછું છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે જ્યારે ધર્મમેધસમાધિ થાય છે ત્યારે તે યોગીનાં કલેશકર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે. એ ક્ષીણ થવાથી ચિત્ત-સત્ત્વ પોતાના સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે અર્થાત્ શુદ્ધ સાર્વિક થઈ રહે છે તેથી સંપૂર્ણ પદાર્થને જાણવા સમર્થ થાય છે. અર્થાત્ તે યોગીનું જ્ઞાન અમર્યાદ થાય છે. આ પોમ્ જ છે કારણ કે શુદ્ધ-દશામાં ચિત્તસત્ત્વને તમસનું આવરણ હોય છે તેથી એ દશામાં જ્યારે તમસનો અભિભવ કરી કાઢી વિપવરિને એ રજસથી પ્રવૃત્ત દશા છે ત્યારે તે વિપવરિકારણામ્ એનો થાય છે જેથી સ્થગિત સત્ત્વ-શાત્ જ્ઞાન થાય છે. યોગીને ધર્મમેધસમાધિ થાય છે ત્યારે તમસ તથા રજસને, આત્મ-અભિભવ થઈ જાય છે તથા કલેશ અને કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે. તેથી એ ચિત્ત-શુદ્ધ સાર્વિક થાય છે. ચિત્ત શુદ્ધ સાર્વિક થયું એટલે સર્વેશ થાય છે અર્થાત્ એનું જ્ઞાન અમર્યાદ થાય છે. આગ - થવાથી પચીસ તત્ત્વથી અધિક તત્ત્વો હોય તેને પંચ એ ચિત્ત જાણી શકવા સમર્થ થાય છે અર્થાત્ આ જ્ઞાનને મર્યાદાવાળું છે તે આ અમર્યાદ જ્ઞાનઆગળ જેયદે કરાવેલામાં નથી — અત્યંત ન્યૂન છે.

આ પ્રમાણે આ સૂત્રથી યોગીને શુદ્ધસાર્વિક ચિત્ત થાય છે તે સમયે સર્વદાતાની પ્રતિષ્ઠા. હવે જે કેવલ્ય તેનું પ્રતિપાદન કરવું પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે ધર્મમેધસમાધિ સિદ્ધ થવાથી એના ઉપર પરવેશબદ્ધ અસંપ્રજ્ઞા યોગીની સિદ્ધિ થાય છે જેથી અને કેવલ્ય થાય છે. તેમજ પ્રારબ્ધનો ભોગ થઈ રહ્યા પછી પણ કેવલ્ય થાય છે. તેથી દરે તત્ત્વ અને ચરમ-ભેદરૂપ જે કેવલ્ય તેનું પ્રતિપાદન કરે છે.

તતઃ કૃતાર્થાનાં પરિણામક્રમસમાપ્તિર્ગુણાનામ્ ॥૨૨॥

સૂત્રાર્થ — ધર્મમેધના કલેશથી કલેશકર્મોની નિરતિ થઈ જાણનું અ-

નંત્ય યવાથી પછી પરૈશમ્ય થાય છે જેથી કૃતકૃત્ય થયેલા, પુરુષો
પ્રતિ સત્ત્વાદિ ગુણોના પરિણામક્રમ મમામ થાય છે.

કૃતાર્પણાન્નમ્—એટલે (૧) જેના ભોગ અને અપવર્ગરૂપ અર્થ
સિદ્ધ થઈ ગયા છે અર્થાત્ જેને એની અપેક્ષા રહી નથી એવા કુ-
શલ પુરુષ પ્રતિ અને (૨) જેના ભોગ અને અપવર્ગ સિદ્ધ થયા છે
એવા બુદ્ધિમત્તરૂપ સત્ત્વાદિ ગુણોના, આ દ્વિતીય અર્થમાં આ, પદ
ગુણાનામ્નુ વિશેષણ છે. પ્રથમ અર્થમાં તેમ નથી.

પરિણામક્રમ—પરિણામક્રમની સમાપ્તિ, પરિણામ એટલે સત્ત્વાદિગુણો-
ને, જે જગદ્ગ્રૂપ પરિણામ તે, અથવા સત્ત્વાદિનો બુદ્ધિસત્ત્વરૂપે, થતો
પરિણામ. ક્રમભાટે ઉત્તર સૂત્રમાં કહેવાશે

ગુણાનામ્—એટલે મત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો અથવા બુદ્ધિમત્તરૂપ ત્રણ
ગુણો.

આ સૂત્રથી એ કશું કે ત્યારે ધર્મમેધસમાધિનો ઉદય થઈ એ-
શકર્મની ક્ષીણતા થઈ જાય છે ત્યારે બુદ્ધિરૂપ સત્ત્વાદિનાં ભોગ અને
અપવર્ગ અને પ્રયોજન નિદ્ધ થઈ જાય છે જેથી એની નિર્ધતિમા આ
પુનરુપત્તિમાં કોઈ હેતુ નહિ રહેવાથી એ બુદ્ધિસત્ત્વ એક ક્ષણ પણ
સ્થિતિને પામી શકતું નથી, તેમ જ લય થવા પછી પુનઃ એરૂપે ઉ-
દય થતું નથી, અર્થાત્ એના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે. 'અ-
થવા તો કવેશકર્મો ક્ષીણ થવાથી પુરુષ કૃતકૃત્ય થાય છે જેથી એ
કુશલ થયેલા પુરુષપ્રતિ સત્ત્વાદિ ગુણોરૂપ પ્રકૃતિ—કોઈ હેતુ એને પરિ-
ણામ પામવાનો નહિ રહેવો ટોનાથી—પરિણામને પામતી નથી અર્થાત્
એ પ્રકૃતિના એ પુરુષપ્રતિના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે આને
તૃતીય મોક્ષ પણ કહેવામા આવે છે શ્રીપદશિખાચાર્યે કહ્યું છે કે
કર્મભંડારાત્તૃતીયસ્તુ વ્યાપ્તવાત મોક્ષલક્ષણમ્—કવેશકર્મોના ક્ષીણ થઈ જવાથી
તૃતીય અને ચરમ મોક્ષ થાય છે આપ્રમાણે વિવિધ મોક્ષનાં વ્યા-
ખ્યાનથી મોક્ષના સ્વરૂપનું સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યું.

આ રીતે આ સૂત્રથી તથા પૂર્વના સૂત્રથી એ પ્રતિપાદન કે-
ત્યું કે ધર્મમેધસમાધિથી ચરમતા થાય છે તથા ત્યાર પછી ગુણોના
પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે તથાપિ એ નિપુમ સર્વત્ર નથી પણ
માધારણ છે. સાધાગ્ન્ય રીતે મર્ચ્ચના પ્રાપ્ત થવાપછી ગુણોના પરિણા-
મક્રમની સમાપ્તિ થાય છે તથાપિ એ સમાપ્તિનું સાદ્યત્ કારણ પરૈશમ્ય
છે. એ પરૈશમ્ય પ્રાપ્ત થયો એટલે પછી સર્વગત્વચિરે ધર્મો અર્થાત્
ધર્મત્વના ગુણો આઘ્યા ટોચ કે નહિ તોપણ એ ગુણોના પરિણામક્ર-
મની સમાપ્તિ થાય છે કોઈ પ્રમત્તે એનું પણ અને છે કે ધર્મત્વનો

પ્રથમ આશિર્વાદ થયાના જરૂર પડેલાં યથા જો સમાપ્તિ થાય છે આ જ આશય બાધ્યમાનો પણ દેખાય છે એમ સસ્વપુરુષો શુદ્ધિ માં કેવલ્યન જો સૂત્રની વ્યાખ્યાના અટક કહ્યું છે કે ઈશ્વરવત્તાના અતીશ્વરવત્તાના ગમે તેવા હોય તથાપિ પ-રશ્મ પ્રાપ્ત થયો એટલે શુદ્ધોત્તો પ્રતિપ્રમય થાય છે તેથી સત્કારે પણ આ વિષય મુખ્ય હોવાથી જ અર્થાત્ માપરણ દોરાથી જ અન સર્વગતાર્થ ઈશ્વર મોતી પ્રાપ્તિઅનન્તર શુદ્ધોત્તો પ્રતિપ્રમય કલો છે.

અ.પ્રમાણે આ સૂત્રથી સૂત્રકારે કલેશકર્મના ક્ષય પછી શુદ્ધો ના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું તા ક્રમ એટલે શુ એ પૂર્વ પતિપાદન પ્રત્યુ ન ડોરાથી પતિપાદન કહ્યું આવશ્યક છે તે થી મંપત જતિ બગાડને ગે મ્હે છે.

ક્ષણપ્રતિયોગી પરિણામાપરાત્તનિર્માણઃ ક્રમ ॥ ૧૩ ॥
સૂત્રાર્થ — પરિણામ ॥ આસાનથી જે પાતળ ગદ્ય થાય છે એ પુ જે ક્ષણોનું આનન્તર્ય તે ક્રમ છે.

ક્ષણપ્રતિ—એટલે ક્ષણ છે જેના પ્રતિયોગી જો પ્રતિયોગી એટલે પ્રતિબલધી ક્રમ મેષ દિવસ એક પદાર્થમાં હોતો નથી પણ જ્યારે અનેક પદાર્થો હોય છે ત્યારે જ તેમાં ક્રમ હોઈ શકે છે તેથી ક્રમનું નિરૂપણ તેના પ્રતિયોગીરૂપ ક્રમશઃ પદાર્થોના નિરૂપણના અ સાર છે તેથી આ અથવા ક્ષણપ્રતિ કહ્યું છે એનો અર્થ એ છે કે ક્ષણ જેનો પ્રતિયોગી છે.

પરિણામ—એટલે પરિણામનું અપમન્ત એટલે આસાન—અર્થાત્, તેનાથી જે નિર્માણ છે અર્થાત્ જેનું નિર્મિત મદ્ય થાય છે ક્રમનું સ્વરૂપ બતાવનાર પદ તો માત્ર પ્રથમનું જ છે આ પદ એ ક્રમના પ્રમાણ બતાવવા માટે સપરક છે.

આ સૂત્રથી એ ક્ષણ ૬ ક્ષણોનું આનન્તર્ય અર્થાત્ પૂર્ણપરીબાલ— (એક ક્ષણ પૂર્વ છે એક ક્ષણ છે એ ક્ષણ) તે ક્રમ છે એ ક્રમનું નિર્મિત મદ્ય થાય છે અનુભવ પરિણામના અનુધી થાય છે ત્યાં અનન્તર્યે વસ્તુ સહજે એ વસ્તુ આરબમાં તો નવું હોય છે તથા પછી એમાં ક્ષણ બાળ બાળીત થવાથી પૂર્ણ થાય છે એ પુરુષના જ્યારે અર્થ પિએ પદાર્થ છે ત્યારે જ આપાત્તને તો જાણાય છે તથાપિ એ પુરુષના એકદમ થોડી નથી, પણ એની પણ સ્વરૂપ, સ્વરૂપ, સ્વરૂપ, સ્વરૂપ, સ્વરૂપ અને સ્વરૂપ અર્થાત્ દોર છે આપણો.

૧ આ મુખ્યમા મગ્ગના પ્રતિપાદનમ્ શુદ્ધો પીઞગિ નીબાણ સુત્થામમ.

જે પ્રતીત થાય છે તે યથનતમ અગ્રથા ડ, તથાનિ એટનાથી એ
ની પૂર્વ પૂર્વ અગ્રથાનુ અનુમાન થાય છે તેથી એ પુરુષશ્રુતા જે
અવધિએ પહોંચાયથી આપણને ઝડુટ થાય છે તે એ વસ્ત્રની પ્રતિ
ક્ષણે થતી ચાલી છે એ નિશ્ચય થાય છે એ પુરુષશ્રુતાના આય ક્ષણથી
તે અવમાનન દાણ મુધીના સર્વ ક્ષણોનું જે આનન્દર્થ તે ક્રમ છે એ
ક્રમનું સ્પષ્ટીકરણુ તો પુરુષશ્રુતાના અવમાનથી જ થાય છે એ તો અપ્રત્યક્ષ
આ રીતે આ મૂલથી ક્રમનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તથા કહ્યું કે એ-

નું જ્ઞાન પરિણામના અસાનથી થાય છે ત્યાં પદાથા તથા પ્રમારના
હોય છે (૧) અનિત્ય જેવા કે મુદ્ધિ, મન નિગેરે, (૨) પરિણામિનિત્ય
એટલે જે પદાથા પરિણામ પામે છે-એક ધર્મને લે છે આ અન્ય
ને ત્યજે છે-હતા સ્વરૂપે વિષમાન હોનાથી વિરજ નતા નહિ હોનાથી
નિત્ય છે આ (૩) કુચ્છનિત્ય એટલે જે મલ સર્વો એશ્વરે જ
નહેડે આ ત્રિવિધ પદાર્થોમાં જે પ્રથમ પ્રકારના પદાર્થો છે તેના તો
ક્ષણપ્રતિભેદિ ક્રમનું પરિણામના અવમાનથી મલક્યુ થાય છે પણ
દ્વિતીય તૃતીયમાં તેમ થતું નથી દ્વિતીય પ્રકારના પદાર્થસ્વ પ્રધા
ન છે અને તૃતીય પ્રમારના પદાર્થસ્વ પુરુષ છે એમાં પ્રધાન નિત્ય
તત્ત્વ હોનાથી એમાં અગ્રધિ વા અવમાન છે જ નહિ તેથી પ્રધાન
ક્ષણના ક્રમનું એના વિમારના ક્રમથી જ્ઞાન થાય છે તેથી એ ક્ષણ અ-
લમ્બપર્યવસાન કહેવાય છે પુરુષ તો નિત્ય તત્ત્વહોવાથીપરિણામ જ
પામનાર નથી તેથી એમાં વારતા ક્રમ છે જ નહિ હતાપુરુષ હાય
છે તથા હવે પછી પણ રહેવાનો એવો બ્યવહાર થાયછે તેથી સત્તામાં
૧ લક્ષને જ એના ક્ષણે તો ક્રમ લેવો હોય તો સ્વપ્નમાનથી લેવાય
એમ છે બાકી જ્ઞાનવ ક્રમ તો છે જ નહિ

આપ્રમાણે આ સૂતથી તથા પર્વના સૂતથી એ મ્હુ કે જે
પુરુષો કુશલ થયા છે તે ॥ પ્રતિનો મત્ત્વાદિ મળેનો તથા મુદ્ધિમર-
ના પરિણામમાં સમાપ્ત થાયછે એ પ્રમાણે ગયાથા દૈન્ય થાય છે એ
હવે ભગવાન મનમઃ મટે છે તથા કૈર મનુ પ્રતિપાદન થઈ મયુ એટલે હવે
મ્હુ કહેવાનું અર્થોપ રહ્યું નહિ તેથી એ મ્હી આ પાદ તથા આપુ
શાસ્ત્ર મમામ કરે છે

પુરુષાર્થશ્રુત્યાના ગુણાના પ્રતિપ્રસવ કૈવલ્ય રત્નરૂપપ્રતિષ્ઠા
વા ચિત્તિશક્તિરિતિ ॥ ૩૪ ॥

મૂત્રાથ — પુરુષથી રહિત થોડા મર્યાદિ સુતોના ૫ મુદ્ધિસ-
રના મુલોનો મેતાના મળ્યુમાં આય તમ નય થાય છે એ જ કે
રત્ન છે અથવા વિનિશ્ચિત્તરૂપ પુરુષનું ૨૧ જે અગ્રથા ૧ થાય છે તે

કેવલ્ય છે પ્રતિ

પુરુષાર્થ—કૃતકૃત્ય થવાથી પુરુષાર્થથી રહિત થયેલા

ગુણાનામ—એટલે બુદ્ધિસત્ત્વનો અથવા પ્રધાનનો

પ્રતિપ્રસવ—એટલે પોતાના કારણમા આત્મતિક લય

કેવલ્ય—એટલે કેવલીભાવ વા ત્રિવિધ કુ બોનો આત્મનિક અભાવ

જાત—એ શબ્દ શાસ્ત્રની મહામિ સૂચવે છે

આ સૂત્રથી એ કહ્યું કે ગુણોના પરિણામક્રમની સમાપ્તિ થાય છે એટલે પછી એ ગુણોની સ્થિતિમા કાંઈ તેવું નહોતું નવી તેથી એ પુરુષાર્થથી રહિત થયેલા ગુણોનો પોતાના કારણમા આત્મતિક લય થાય છે તે જ એ ગુણોનું કેવલ્ય છે ત્યાં ગુણોથી જો બુદ્ધિસત્ત્વ હજીએ તો એ બુદ્ધિમત્ત્વ કૃતકૃત્ય થવાથી પોતાના મરણરૂપ આકારમા લીન થઈ જાય છે, તે મદતમા અને તે સામ્યાવસ્થામા પ્રકૃતિમા લીન થઈ જાય છે એ લય થવા પછી એ બુદ્ધિમત્ત્વનો પુનઃઉદભવ થતો નથી તેથી એ લય આત્મતિક લય વા પ્રતિપ્રસવ કહેવાય છે એ પ્રતિપ્રસવ જ એ બુદ્ધિસત્ત્વનું કેવલ્ય છે ગુણોથી જો પ્રકૃતિ તત્ત્વ હજીએ તો એ કુશલ થયેલા પુરુષપ્રતિ એ પ્રકૃતિનો આત્મતિક લય થઈ જાય છે અર્થાત્ એ પુરુષના કાંઈ પણ અંગને લઈને એ મત્સાદિ ગુણો રૂપ પ્રકૃતિનો પુનઃ પરિણામ થતો નથી એ કુશલપુરુષપ્રતિનો પ્રકૃતિ વા પ્રધાનનો પ્રતિપ્રસવ તે જ પ્રધાનનું કેવલ્ય છે આ રીતે બુદ્ધિસત્ત્વ વા પ્રધાનનું કેવલ્ય થયું બીજું કેવલ્ય પુનઃપ્રાપ્તિ છે જ્યારે બુદ્ધિસત્ત્વ પુરુષને અર્થ અસ્થિતિમા આવતું હતું ત્યારે જો એનો અનુદભવ થઈ બુદ્ધિમત્ત્વના કુ બાળિનો પુરુષમા ઉત્થાર થતો હતો અર્થાત્ પુરુષને ઉપચરિત બધું હતો બુદ્ધિમત્ત્વ ગુણોના પાંચમક્રમની મહામિ થવાથી આત્મતિક લયને પામી ના છે તેથી પુનઃ ઉદ્ભવ પામતું નથી, તેથી એનો પુરુષસાથે અનોદભવ થવા વાગે પુનઃ આવતો નથી જેથી પુરુષને ઉપચરિત બધો પણ અભાવ અભાવ થાય છે અર્થાત્ પુરુષમા બુદ્ધિસત્ત્વના ધર્મનો આરોપ થવાથી જે વિપરીત રચનાઓ અન્તિથી જામતો હતો તે અન્તિ તથા તેના મન્ડુના આત્મતિક ઉદ્ભવથી અરૂપે ગિયત થતો કહેવાય છે એ પુરુષનું રાસરૂપાવધાન તે જ પુરુષનું કેવલ્ય છે

આપ્રમાણે આ સૂત્રથી બુદ્ધિમત્ત્વ પ્રધાન તથા પુરુષ એ નવે ના કેવલ્યનું પ્રતિપ્રસવ કહ્યું તથા હવે હજી પણ પ્રતિપ્રસવ કહ્યું ના વેચિત્ત્વ નાદિ કહેવાથી આ જાદ તથા શાસ્ત્ર દર્શિ શબ્દ વપરી થી પત્ત્વસિ બગાડને અભાવ કહ્યું

મુચ્ચયર્હચિત્તં પ્રસોક્તમેવજ્ઞસિદ્ધયો ધમ્મધેન સમોપિ ।
 દ્વયા ચ મુચિ પ્રતિપાદિનાડસ્મિન્ પાદ પ્રસાદાદપિ ચાત્મનમ્ ॥

કૈવલ્યને યોગ્ય ચિત્ત, પરતોકમા જનાર આવનાર ચિત્ત, દશ્ય વિપ
 યો તથા દ્રશ્ય એ સર્વનો લેદનિગ્રે, ધમ્મધેનસમાધિ અને પ્રકારની મુ
 ક્તિ તથા પ્રમગપ્રાપ્ત અન્ય સર્વતું પ્રતિપાદન કર્યું

નિદાનં તાપાનામુદિતમથ તાપાથ જ્ઞપિતા.
 સદ્ગુરૈરર્થાર્થિરિદિતમિદં યોગદ્વયમપિ ।
 કૃતો મુક્તેરધ્વા ગુણપુરુષમદ સ્ફુટતરો
 વિવિક્ત કૈવલ્ય પરિગણિતતાપા ચિત્તિરસૌ ॥^૧

યોગમથસદ્ગુણો સર્વોપનિવદો તથા ।
 છતાં ચ યત્ર તાત્પર્યં સોડયોં વ્યાસેન ભાષિત ॥^૨
 વ્યાસ્યાતથ ચમાશક્તિ નિર્મલસરાધિયા મયા ।
 તન પ્રીતો ભવેદ્વ શ્રીનૃસિંહો મહેશ્વર ॥

॥ इति भीषातजलम्बाख्यायां कैवल्यपादधनुर्घ ॥

॥ समाप्तं च दं दर्शनम् ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

૧ શ્રી વાસુદેવપ્રતિમિશ્રુત વ્યાખ્યા

૨ શ્રી ભોગવાર્તિક

શ્રીત્રિભુવનવિજયીચંદ્રગ.

(પૂર્વ ધારા.)

આ અથે અંદ્રુત રસનો પરાવંધ છે. આકાશગર્ભન, લોક-
લોકાંતરમાં પ્રવેશ, જન અંતે વ્યાધિયો મુક્તાવરણ, વિશ્વક્ષણ તેજ
બલ અને આનંદનો અનુભવ, અલિંગાદિ અંદ-સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ-એ
આદિ વેદાન્ત તથા યોગના ગર્ભ એ-અથમાં એવી અનુપમ રીતે
વર્ણવા છે કે “ હું, પૃથ્વીલોકમાં છું, કે અન્ય લોકમાં ” એવો
અંદ્રુત રસનો આનંદ વાંચનારને થયા વિના રહેતો નથી.

યુગરાત્રી બાપમાં આનંદ આપનારી વાર્તાઓના અનેક અંથો
છે, પરંતુ અંતઃકરણની ઉચ્ચ અવસ્થા કરનાર, સુદ્ધિને પ્રોત્ત કરી તે-
માં કેવળ સુખપ્રદ નિશ્ચયોને સુદેહ રચાવનાર, વ્યાવહારિક અને પાર-
માર્થિક સર્વોત્કૃષ્ટ ઉન્નતિ અર્થે કેવા-પ્રકારનાં શુભલક્ષણો મનુષ્યે પ્રા-
પ્ત થાય છે અને તે કેવા વિચારદિધી પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વૃત્તિને અત-
નંદ આપે એવી મનોરંજક કથાઓથી રચેલ બાન, કથવનાર, રવ-
રપમાં ઉન્નતિમાનનો આધાર જે અંતઃકરણ તેની સર્વોત્તમ ઉચ્ચ
કથા કરવાનો વૃત્તિમાં ઉત્સાહ અને બલ આપનાર આ સદ્અથનો
મહિમા શબ્દથી વર્ણન થઈ શકે એ અસંભવ હોવાથી એટલું જ વ-
ધી વિરમવું પડે છે કે આ અસંભવ ખરેખર ધારણ કરનાર સાધકવી-
રો અને અનિવરણીય અને નિર્ભય મધ્ય અખંડ મુખનો સ્વાદ કરે એ.
મૂલ્ય-૩, ૧-૮-૦૧ ટ. ખ. ૦-૨-૦

સુધાસ્રોતસ્વિની.

શ્રીસદગુરુસ્તુતિ, શ્રીધર્મસ્તુતિ, વેદાન્ત, યોગ, તથા જ-
નિતાં સાધનોનું વર્ણન એમાં એવી ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવ્યું
છે કે વાંચનાર તથા થવણ કરનારને રતબ્ધીમાત્ર થયા વિના રહેતો
નથી. મૂલ્ય. ૦-૫-૦, ટ. ખ. ૦-૧-૧.

દુન્દુભિનાદ.

જો તમારી આંખો શુદ્ધ પતિમર્મિ તથા ધર્મરમણિના સંસ્કારો દો-
ય અને તે સંસ્કારો પુર થઈ જંગમી ઉઠી તમને મિરંતર આ-
નંદમય રૂપે એમ તમે ઇચ્છતા હો,

- જો તમારી સ્ત્રીના હૃદય મધુર અને મૃદુલ હતાં પતિવ્રતિ અને શ્રદ્ધા
શ્રદ્ધાના મુદ્દા પદો ન જાણવાથી તમારી વૃત્તિ મુજાતી હોય,
જો તમારી સ્ત્રી નિરંતર ધરમા કલહ કરતી હોય, તમને - સતાપતી
હોય, અને નેમાટે મર્વ કાપો કરી ચૂક્યા હો. પણ - તે દુષ્ટ
જવાથી તમને ખેદ રહેતો હોય,
જો તમ ગરીબ હો, અને તમારી સ્ત્રી તર્કદાસ ધરેલાં માટે તમારું
માથુ એવું બુદ્ધિ પાતી હોય કે પ્રેમજે તમને તમારી જાન
હરિ પિયર તથા નિરંતર આવે, અને તેથી તમારી સ્ત્રીને
મોતી માથાં, પણ વાગતવ અમૂલ્ય ધરેલાં આપી તમારી મ-
દાપી ને ફર કળા તમે છુટા હો,
જો તમારી સ્ત્રી મોઝામોઝા જોવાના કિસ્સા-વિવાની, વ્યવહારમા
આઠાન તથા કુચની ધરમા કુચત હોય અને તે હોયો ત્ય-
જાવરા કરેતો તમારો બોધ નિષ્ફળ જવાથી તમે સતત રહેતા હો,
જો તમે તમારા સળધીઓ, સ્ત્રી, તથા ધૃષ્ટિરતિ તમારું કે
તંબુ જાણવાની છુટા સાળા છતાં તે સર્વ એક સ્થિતે મધમા
ન મગાથી દગવગળા હો,
જો તમે વ્યવહાર અને પરમાર્થ એ બંનેને અતિ સરસપણે, થોડા
સમયમા અને અલ્પ શ્રમે સાધવાની છુટા સાળા હો, છતાં જે
પુત્રમા આશ્વાસ તેમા પરમાર્થ નહિ, અને જેમા પરમાર્થ તે-
મા વ્યવહાર નહિ-એવા શુદ્ધ પુત્રકો મળવાથી તમને નિરંતર
અસુખિ-રજા કરતી હોય,
જો તમારા કુટુંબમા કોઈકનો આભાસમરણો પણ રહે નહિ એથી ત
મારી છુટા હોય, તથા
જો તમે તમારા કુટુંબમા નિરંતર સુમોધની કથા કરી પુત્રીકપર
સર્ગનું સુખ ભોગવવા વાસતા હો, તો એ સર્વ છુટાને એ-
શ્વેચ્છા પરિપૂર્ણ કરનાર સર્વ સદ્ગુણો, સજ્જનાર આનંદમદિ
ન જ્ઞાન આપનાર તથા હોયો જાણનાર નીનેવા અમૂલ્ય મધો
વાવો અને વચાવો —
- શ્રી મામિનીમૂળ પ્રવેશ અઞ્કાર મુદ્દા ૦-૧૨-૦ દર્શન મુદ્દા ૦-૧-૦
શ્રી મામિનીમૂળ દ્વિતીય અઞ્કાર ૧-૦-૦ ૦-૨-૦
શ્રી મામિનીમૂળ તૃતીય અઞ્કાર ૧-૦-૦ ૦-૨-૦
શ્રી મામિનીમૂળ ચતુર્થ અઞ્કાર ૧-૦-૦ ૦-૨-૬
શ્રી મામિનીમૂળ પચમ અઞ્કાર ૧-૪-૦ ૦-૨-૬
શ્રીમદ્વાકાલિનાં પ્રકટ થયેલાં દર્શન વર્ણનાં દર્શન રૂપિય ૨૦-૦ ૦
પ્રત્યેકનું મુદ્દા રૂ. ૨-૦-૦

શ્રીશ્રેય સાધક અધિકારો વર્ગદ્વારા પ્રકટ થયેલા ગ્રંથો.

	મુલ્ય	ટ. ખ.
૧ શ્રીનૃસિંહવાણીવિદ્યાસ પ્રથમ પુસ્તક	૩ ૮-૮-૦	૦-૧-૦
૨ શ્રીનૃસિંહવાણીવિદ્યાસ દ્વિતીય પુસ્તક	૩ ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૮ શ્રીનૃસિંહવાણીવિદ્યાસ તૃતીય પુસ્તક	૩ ૦-૬-૦	૦-૧-૦
૫ શ્રીભાગ્ય પ્રથમ મહત્ત્વા શ્રી નૃવાનિ		
તૃતીય પુસ્તક (એકકુ)	૩ ૦-૧૨-૦	૦-૨-૦
૬ શ્રીમુરેશગરિન (પૂર્વધ)	૩ ૧-૮-૦	૦-૨-૦
૭ શ્રીમિદાન્તસિન્ધુ (પ્રથમ રત્ન)	૩ ૧-૮-૦	૦-૨-૦
૮ શ્રીભાગિનીબૂધપ્રથમાનંદ	૩ ૦ ૧૨-૦	૦-૧-૦
૯ શ્રીભાગિનીબૂધપ્રથમાનંદ	૩ ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૧૦ શ્રીભાગિનીબૂધપ્રથમાનંદ	૩ ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૧૧ શ્રીભાગિનીબૂધપ્રથમાનંદ	૩ ૧-૦-૦	૦-૨-૦
૧૨ શ્રીભાગિનીબૂધપ્રથમાનંદ	૩ ૧ ૪-૦	૦-૨-૬
૧૩ શ્રીસદ્ગોષ્ઠપાગિણીતક પ્રથમ પદ્ય	૩ ૦-૮-૦	૦-૮-૦
૧૪ સન્નિવૃત્તિ નિવૃત્તિ પત્ર	૩ ૦-૬-૦	૦-૧-૦
૧૫ શ્રીપદ્યાર રંગાન્ત	૩ ૦-૧૨-૦	૦-૧-૬
૧૬ શ્રી ત્રિભુવનનિજથી ખડ્ગ (પૂર્વધ)	૩ ૧-૪-૦	૦-૨-૦
૧૭ શ્રીસતીસુધા (પૂર્વ નિમાગ)	૩ ૦-૫-૦	૦-૦-૬
૧૮ શ્રીસુધાસોતાની (પ્રથમ કંઠાસ)	૩ ૦-૫-૦	૦-૦-૬
૧૯ નિવાર્ધિનો સાચો નિવૃત્તિ	૩ ૦-૫-૦	૦-૧-૦
૨૦ શ્રીમગનવિચાર	૩ ૦-૪-૦	૦-૧-૦
૨૧ સદુપદેશશ્રેણી ભાગ ૧	૩ ૦-૧-૦	૦-૧-૦
૨૨ શ્રીપદેશશ્રેણી ભાગ ૨	૩ ૨-૦-૦	૦-૩-૦

૧૩ શ્રીપદેશશ્રેણી ભાગ ૨ ૦-૧ ૬ ૦-૦-૬

ઉપર લખેલા ગ્રંથો નીચે લખેલો સ્થલે મળશે.

વડોદરા—૫૦૪૫૭ મહાકાલ, જોગીદાસ ચિત્રાની પોળ

અમદાવાદ—૨૧ ૭૭૭૭૭ મનસુખરામ નવાવામ માણાપી

સુરત—૨૧ ૭૭૭૭૭ મનસુખરામ નવાવામ માણાપી

વાણીપારોરને નાકે મનીષપુત્ર

મુંબઈ—૨૧ ૭૭૭૭૭ મનસુખરામ નવાવામ માણાપી

જાણી જોગીદાસ ચિત્રાની પોળ

પતિ જોગીદાસ ચિત્રાની પોળ

વીરમગામ—૨૧ ૭૭૭૭૭ મનસુખરામ નવાવામ માણાપી

લાવનગર—૨૧ ૭૭૭૭૭ મનસુખરામ નવાવામ માણાપી

સમૃદ્ધિપ્રેમીસર માનસુખરામ નવાવામ માણાપી